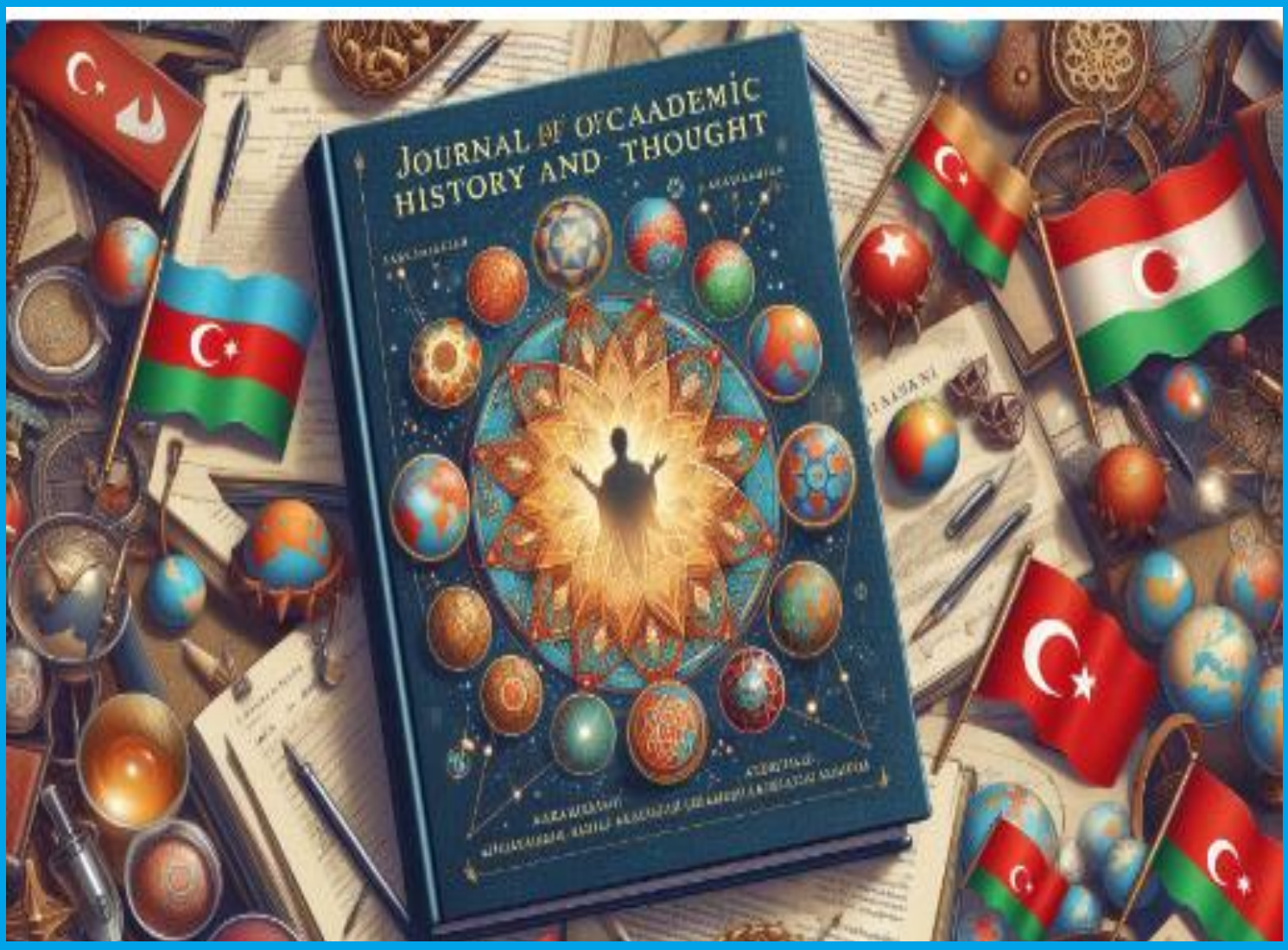
2013

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History And Idea

ISSN: 2148-2292

Cilt/Volume 12 Sayı/Number 3 Yıl/Year 2025

Haziran / June

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea
Академическая История и Мысль

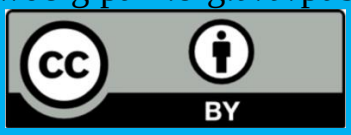
Cilt / Volume	Sayı / Number	Yıl / Year
12	3	2025

ATDD ©

Tel/Tel/ Тел
+90 533 310 2773

E-posta / E-mail /E- сообщение
akademiktarihvedusunce@gmail.com,

Web /Веб-Сайт
http://dergipark.gov.tr/atdd,
https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd

Türkiye / Turkey / Турция

ATDD

ISSN: 2148-2292

İmtiyaz Sahibi ve Yayım Sorumlusu

Bilim Uzmanı, Hakan Yılmaz, *akademiktarihvedusunce@gmail.com*, Türkiye-Azerbaycan

Baş Editör

Prof. Dr. Yusuf Kılıç, Pamukkale Üniversitesi, *ykilic@pau.edu.tr*, Türkiye

Genel Editörler

Prof. Dr. Tattigul Kartayeva, El Farabi Üniversitesi, *kartaeva07@gmail.com*, Kazakistan

Doç. Dr. Seadet Shikhiyeva, AMEA, *shikhiyeva@yandex.com*, Azerbaycan

Doç. Dr. Dina Yeshpanova, Kültür ve Din Bilimleri Enstitüsü, *miraisa@mail.ru*, Kazakistan

Doç. Dr. Rahila Suvonova, Semerkant Devlet Üniversitesi, Özbekistan

Tarih Editörleri

Prof. Dr. Kerim Şükürov, AMEA, *kkshukurov@mail.ru* , Azerbaycan

Doç. Dr. İrade Memmedova, AMEA, *irade.mammadli@gmail.com*, Azerbaycan

Dr. Mileushe Gaynanova, Kazan Devlet Üniversitesi, *mgaynanova@gmail.com*, Rusya

Edebiyat - Dünya Edebiyatı Editörleri

Prof. Dr. Juliboy Eltazarov, İpek Yolu Uluslararası Turizm ve Kültürel Miras Üniversitesi, *juliboy2@gmail.com*, Özbekistan

Prof. Dr. Turgut Tok, Pamukkale Üniversitesi, *ttok@pau.edu.tr*, Türkiye

Doç. Dr. Aygün Alizade, AMEA, *aygunalizade@yahoo.com*,Azerbaycan

Maliye ve İktisat Editörleri

Dr. Öğretim Üyesi Halil İbrahim Demir, SU. *drhidemir@gmail.com*, Türkiye

Felsefe Grubu Alan Editörleri

Prof. Dr. Fikri Gül, Pamukkale Üniversitesi, *fgul@pau.edu.tr*, Türkiye

Eğitim Grubu Editörleri

Mehmet Ali Ayaz, *alimayaz728@gmail.com*, Turkey

Kütüphanecilik ve Döküman Editörleri

Doç. Dr. Parviz Kazimi, Bakü Devlet Üni.Felsefe Bölümü, *pkazimi@mail.ru*, Azerbaycan

Tarihi Arşiv Belgeleri ve Materyalleri Editörü

Hacı Haldun Şahin, Osmanlı Arşivi Uzmanı, *hhaldunsahin@gmail.com*, Türkiye

Dil Editörleri ve Tercümanlar

Doç. Dr. Aynur Qazanfergızı, Hazar Üniversitesi, *aynurqezenferqizi@yahoo.com*, Azerbaycan

Dr. Abdullah Sami Tekin, Dil Uzmanı, *asamitekin@gmail.com*, Türkiye

Veysel Karani Gülersoy, *veysel.1978@hotmail.com*, Türkiye (İngilizce)

Yayın Kurulu

Ord. Prof. Dr. Yagub Mahmudov, AMEA, *science@science.az*, Azerbaycan

Prof. Dr. Tuncer Baykara, Ege Üniversitesi, *baykaratuncer@hotmail.com*, Türkiye

Prof.Dr. Peter Golden, Rutgers Üniversitesi, *pgolden@rutgers.edu*, ABD

Prof. Dr. Cavid Qasımov, Yüzüncüyıl Üni. *cavidahmedoglu@gmail.com*, Türkiye-Azerbaycan

Prof.Dr. Ercan Haytoğlu, Pamukkale Üniversitesi, *ehayt@pau.edu.tr*, Türkiye

Prof. Dr. Alfina Sibgatulina, Rusya Bilimler Akademisi, *alfina2003@yandex.ru*, Rusya

Prof. Dr. Shohistahon Uljaeva, T. I. of Irrigation and a. m. e. *sh.uljayeva@tiiame.uz*, Özbekistan

Prof. Dr. Şakir Gaffarov, Semerkant Devlet Üni. *sh.s.gofforov.samgu@gmail.com*, Özbekistan

Prof. Dr. Serik Seydumanov, Kültür ve Din Bilimleri Enstitüsü, *miraisa@mail.ru*, Kazakistan

Prof. Dr. Gulchexra Fayzullayeva, Taşkent Teknoloji Enstitüsü, *gulchehrafayzullayeva756@gmail.com*, Özbekistan

Prof. Dr. Elvin Talişinski, Azerbaycan Üni. Siyasi ve Sosyal Bilimler Direktörü, Azerbaycan
Doç. Dr. İrade Memmedova, AMEA, irade.mammadli@gmail.com, Azerbaycan
Doç.Dr. Güntekin Necefli, AMEA, *guntekin.cemil@gmail.com,* Azerbaycan
Doç. Dr. Sevinç Qasımova, Bakü Devlet Üniversitesi, *qasimovasevinc@mail.ru,* Azerbayca
Doç. Dr. Elnur Ağayev, Lefke Üniversitesi, *elnuraga@hotmail.com,* Kıbrıs
Doç. Dr. Telman Nusretoğlu, Hazar Üniversitesi, *t.nusretoglu@mail.ru,* Azerbayca
Doç. Dr. Alaattin Dolu, Kastamonu Üniversitesi, *adolu@kastamonu.edu.tr,* Türkiye
Doç. Dr. Namig Mammadov, AMEA, *mammadov@yahoo.com,* Azerbaycan

Hakem Kurulu

Prof. Dr. Salih Çeçen, Ankara Üniversitesi, *salih.cecen@ankara.edu.tr,* Türkiye
Prof. Dr. Mayıl B. Askerov, AMEA, *mayil62@yandex.com,* Azerbaycan
Prof. Dr. Ayşe Kayapınar, Tekirdağ Üniversitesi, *akayapinar66@hotmail.com,* Türkiye
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş, Balıkesir Üniversitesi, *kztas@hotmail.com,* Türkiye
Prof. Dr. Şahin Uçar, Emekli , Tarih Felsefesi , Filozof, *sahinucar.com.tr,* Türkiye
Prof. Dr. Filiz Çolak, Uşak Üniversitesi, *colakfiliz@yahoo.com,* Türkiy
Prof. Dr. Ercan Alkaya, Fırat Üniversitesi, *ealkaya16@gmail.com,* Türkiye
Prof. Dr. Ozan Yılmaz, Sakarya Üniversitesi, *oyilmaz@sakarya.edu.tr,* Türkiye
Prof. Dr. L. Gürkan Gökçek, Nevşehir Üniversitesi, *kuregen@hotmail.com,* Türkiye
Prof. Dr. Nurettin Gülmez, Celal Bayar Üniversitesi, *gulmeznurettin@gmail.com,* Türkiye
Prof. Dr. Fatma Acun, Hacettepe Üniveritesi, *facun@hacettepe.edu.tr,* Türkiye
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal, Pamukkale Üniversitesi, *maunalus@yahoo.com,* Türkiye
Prof. Dr. Nurullah Ulutaş, Bitlis Eren Üniversitesi,Türkiye
Prof. Dr. Zeki Taştan, Yüzüncüyıl Üniversitesi, Türkiye
Prof. Dr. Mithat Aydın, Pamukkale Üniversitesi, *maydin@pau.edu.tr,* Türkiye
Doç. Dr. Nejla Günay, Gazi Üniversitesi, *gunaynejla@gmail.com,* Türkiye
Doç. Dr. Mahmut Akpınar, Sivas Cumhuriyet Üni., *makpinar25@hotmail.com, Türkiye*
Doç. Dr. Hilal Şahin, Giresun Üniversitesi, *hilalcaglayan@yahoo.com,* Türkiye
Doç. Dr. Erhan Alpaslan, Sütçü İmam Üniversitesi, *ealpaslan@ksu.edu.tr*, Türkiye
Doç. Dr. Sibel Kundakçı, Kastamonu Üni., *skavakli@kastamonu.edu.tr,* Türkiye
Doç. Dr. Xuraman Xummatova, AMEA, *hummatovax@mail.ru,* Azerbaycan
Doç. Dr. Erdoğan Tezci, Balıkesir Üniversitesi, *etezci@balikesir.edu.tr,* Türkiye
Doç. Dr. Hülya Boyana, Ankara Üniversitesi, *hulya.boyana@humanity.ankara.edu.tr,* Türkiye
Doç. Dr. Sezai Öztaş, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, *sezaioztas@hotmail.com,* Türkiye
Doç. Dr. Esra Doğan Turay, Mardin Artuklu Üniversitesi, *eesra_dogan@hotmail.com,* Türkiye
Doç. Dr. Mübariz Ağalarlı, AMEA, *mubariz.aqalar@gmail.com,* Azerbaycan
Doç. Dr. Abbas Karaağaçlı, Giresun Üniversitesi, *karaagacliabbas@gmail.com,* Türkiye
Doç. Dr. Mehmet Özener, Fırat Üniversitesi, mehmetozeren@firat.edu.tr, Türkiye
Doç. Dr. Hacı Çoban, Yozgat Bozok Üniversitesi, haci.coban@bozok.edu.tr, Türkiye
Doç. Dr. Seide Quliyeva, Bakü Devlet Üniversitesi, *seidequliyeva@gmail.com,* Azerbaycan
Doç. Dr. Parviz Kazimi, Bakü Devlet Üni.Felsefe Bölümü, pkazimi@mail.ru, Azerbaycan
Doç. Dr. Uljaeva Shohistahon Mamajonovna, Taşkent Üniversitesi, Özbekistan
Doç. Dr. Fatma İnce, Inonu Üniversitesi, *fatma.ince@inonu.edu.tr*, Türkiye
Dr. Öğrt. Üyesi. Soufiane Chetioui, Batna Üniv., *soufiane.chetioui@univ-batna.dz,* Cezayir
Dr. Öğrt. Üyesi. Ahmet Aytaç, Adnan Menderes Üniversitesi, *cicimsumak@gmail.com,* Türkiye
Dr. Öğrt. Üyesi. Umut C. Karadoğan, Sinop Üniversitesi, *umuttarih@hotmail.com,* Türkiye
Dr. Öğrt. Üyesi. Aytan Mammadli, İstanbul Aydın Üni *aytanmammadli@aydin.edu.tr*, Türkiye
Dr.Öğr.Üyesi. Pakize Urfalı Dadandı, Yozgat Bozok Üni. *pakizeurfali@gmail.com,* Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi. Arzu İbişi, İstanbul Üniversitesi, *arzu.ibisi@istanbul.edu.tr*, Türkiye

Dr. Teymur Qasımlı, Bakü Devlet Üniversitesi, *teymur1911@gmail.com,* Azerbaycan
Dr. Entela Muço, Tiran Üniversitesi, Arnavutluk
Dr. Bedri Şahin, Almanya Siyaset Bilimi Derneği, Almanya

İndex Direktörü
Doç. Dr. Elnur Neciyev, Bakü Mühendislik Üniversitesi, *enaciyev@beu.edu.tr,* Azerbaycan

İNDEX VE VERITABANLARI/ IDEX AND DATABASES/НДЕКС И БАЗЫ ДАННЫХ

IBZ
ONLINE
DATABASE

İçindekiler / Contents

Makaleler/ Articles

1	*Methodology for Researching the Document Flow in Children's Literature and Politics* ***Nadir İsmayılov- Lamiyə Aliyeva***	**1-16**
2	*The Emergence and Development of Archival Science in the World* ***Irada Bayramova***	**17-30**
3	*Relevance of Bibliographic Search in the Global Information Environment and Its Evaluation Criteria* ***Solmaz Sadiqova***	**31-45**
4	*Technology of Creating Archive Document Collections Related to Scientific Heritage* ***Oruj Guliyev***	**46-58**
5	*Improving the Legislative Framework For Archival Work in Azerbaijan* ***Irada Bayramova***	**59-73**
6	*Düzeltme: The Role of the Republic of Türkiye in the Formation of the İnternet in Azerbaijan* ***Gulnar Pashayeva***	**74-84**
7	***Traces of Khorasan Culture in the Written Ceramic Samples of Azerbaijan*** ***Sadagat Mammadli***	**85-106**
8	*Türkiye's South Caucasus Policy and Nakhchivan in the Period From January 1920 to the Sovietization of Azerbaijan* ***Munavvar Süleymanova***	**107-117**
9	*General Goals Local Solutions: A Comparative Qualitative Analysis of Istanbul and Elazig City Councils in Türkiye* ***Yağmur Günel & Hatun Korkmaz***	**118-137**

10	*Düzeltme: Kiçikyaşlı məktəblilərdə Azərbaycanın flora və faunasına məhəbbət hisslərinin formalaşdırılması* ***Sevinc Veliyeva***	**138-145**
11	*Zone of Interest: Lebensraum Politikası ve Soğukkanlı Faşizm Üzerine Göstergebilimsel Bir İnceleme* ***Kamer İncedursun***	**146-163**
12	*54 Numaralı Mühimme Defterine Göre (1-154) Tımar Sistemi Hakkında Bir Değerlendirme* ***Fatime Yazıcı***	**164-177**
13	*Ortaçağ İslam ve Batı Tıbbının Kadın ve Çocuk Sağlığına Olan Yaklaşım Şekilleri* ***Fatmanur Biçer***	**178-211**
14	*Mulhakât bi's-Surâh'ta İlk Türk İslam Devletleri* ***Çevirmen: Bilen Yılmaz***	**212-228**
15	*Türkiye-Tataristan İlişkileri açısından Rusya Federasyonu Anayasası ve Tataristan Anayasası'na göre Tataristan'ın Ticari, Kültürel ve Siyasi ilişkileri* ***Aytaç Durmaz***	**229-253**
16	*Mevlânâ Celâleddin Rûmi'nin "Fihi Ma Fihi" Eserindeki Temsiller* ***Aygün Alizade***	**254-269**
17	*Fətəli Xan (1758-1789) Dövründə Quba Xanlığının (1726-1806) Cənubi Qafqazda Hərbi-Diplomatik Mövqeyinə Dair* ***Aynurə Afəndiyeva***	**270-284**
18	*Timuçin'den Cengiz Han'a, Bozkır Yaşamından İstilaya* ***Canan Özkan***	**285-305**
19	*Characteristics of Political and Social Conflicts* ***Elnur Beybala Hajaliyev***	**306-314**
20	*Irevan Khanate and Its Administrative Division (1747-1828 years)* ***Ali Babazade***	**315-321**

21	*Socio-Economic Situation in Armenia After the Second Karabakh War* ***Sharqiyya İmamali***	**322-331**
22	*Gürcüstanın 44 günlük Vətən müharibəsinə reaksiyası* ***Səbuhi Quliyev***	**332-340**
23	*Argumentation in Linguistics Textbooks in English* ***Turkan Guluzade***	**341-347**
24	*Azerbaijani Wedding Traditions as Carriers of National Values* ***Shahla Nuruzade***	**348-360**
25	*Erken Cumhuriyet Dönemi Okul Yapılarından Denizli İli Merkezefendi İlçesinde Yer Alan Gazi İlkokulu* ***Meryem Yıldız***	**361-394**
26	*Türkiye'yi Hedef Alan Terör Örgütlerinin Kolektif Terör Faaliyetleri Örnekleri* ***İlyas Er-Gülten Güneş***	**395-425**
27	*Biyografik Monografi Türü Odağında Mehmet Akif Ersoy'a Dair eserlerin İncelenmesi* ***Meryem Çakır-Didem Ardalı Büyükarma***	**426-443**
28	*Algerian Revolution (1954–1962) As A Unique Model For Liberation Movements In The Modern Era* ***Selim Baaloudj***	**444-460**
29	*Problems of Multilingualism in Teaching Foreign Languages* ***Gunay Murtuzayeva***	**461-470**
30	*Türk respublikalarının mərkəzi-yerli idarəetmə orqanlarının hüquqi çərçivədə müqayisəsi* ***Saliha Gizem Önder***	**471-501**
31	*Mir Cəlal Paşayevin (1908-1978) Ədəbi-Bədii-Publisistik Yaradıcılığının Aktuallıq Problemləri* ***Şakir Cəfərov***	**502-514**
32	*Vahid Əzizin Şeir Dilində Arxaizmlərin Yeri* ***Gülnar Rzayeva***	**515-526**

33	*The Zangezur Corridor and Neoimperial Confrontations: Azerbaijan's Balancing Role* ***Mahammad Jabrailov***	**527-535**
34	*Türkiyə-Azərbaycan Ticarət-İqtisadi Münasibətləri: Tarixi İnkişaf və Müasir Trendlər (2005-2021-ci İllər)* ***Hüseyn Hüseynli***	**536-548**
35	*"Mucəm Əl-Buldən" Əsəri Azərbaycan Orta Əsr Arxeoloji Abidələrinin Öyrənilməsində Mənbə Kimi* ***Müşfiq Bayramov***	**549-559**
36	*David Urquhart'ın Osmanlı Devleti'nde Reform ve Serbest Ticaret Girişimlerindeki Rolü 1833-1838* ***Arif Güzel***	**560-573**
37	*Çağatay Hanlığı (1227-1370)'nda Kebek Han (1319-1326) ve Faaliyetleri* ***Fatih Orta***	**574-585**
38	*Gurabahane-i Laklakan: Dünyanın İlk Hayvan Hastanesi Olduğu Görüşüne Karşı Tarihsel Bir Değerlendirme* ***Mehtap Ayan***	**586-599**
39	*National Awakening in Azerbaijan in the 50-60s of the XX Century* ***Kamal – Mahmudov***	**600-614**
40	*Thomas Hobbes'un Bilimsel Bilgi ve Bilim Anlayışı* ***Fikri Gül-Karani Kağan Badem***	**615-627**
41	*Tarih Keynes'i Haklı Çıkardı mı? "Torunlarımızın Ekonomik Olanakları" Üzerine Bir Değerlendirme* ***Deniz Kundakçı***	**628-653**
42	*İkinci Dünya Müharibəsinin Azərbaycanlı Qadınları (Araşdırmalar, Nəticələr)* ***Khalida Ibrahimova***	**654-677**
43	*Logistics Management and Strategic Trade Routes in the Ottoman Empire* ***Cansu Aksu***	**678-705**
44	*Azerbaijani Cultural Heritage Tradition - Kelaghayi (Documentary Flow and Source Studies)* ***Nadir İsmayılov-Vazufa Khudiyeva***	**706-717**

45	*Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde Tasavvuf Kültürünün İzleri* ***Mahmut Askeri Küçükkaya***	**718-741**
46	*Azerbaijan-Türkiye: Strategic Cooperation in Science, Education and Culture* ***Shahismayil Ismayilov***	**742-751**
47	*Models of Public Opinion Formation Through Propaganda* ***Elvin Talishinsky***	**752-760**

Academic Journal Guidelines

1. All rights and responsibilities concerning the content of articles published in the Journal of Academic History and Thought rest solely with the authors. However, authors cannot request the removal or deletion of their articles once published in the journal.

2. As copyright for the published articles legally belongs to the Journal of Academic History and Thought, it is strictly prohibited to partially or fully quote, copy, or republish any article without proper citation.

3. The submission of an article to the journal does not guarantee its publication.

4. Submitted articles undergo an initial editorial review before being considered for evaluation. The journal reserves the right to reject or delete articles that do not pass the editorial review.

5. If authors fail to respond to revision requests for more than a year, the journal does not guarantee the retention of articles in draft form within its system.

6. Neither the author nor any third party may request the removal of a published article without legal justification and a court decision. The journal editorial board reserves the right to remove an article if deemed necessary.

7. The evaluation and publication process of articles is conducted with strict adherence to scientific and ethical standards. Authors are not entitled to request information regarding the identity of peer reviewers in the double-blind peer-review process. The Journal of Academic History and Thought holds the sole authority in managing and finalizing the peer-review process.

8. If a close relationship or prior acquaintance between an author and a reviewer is detected at any stage of the evaluation process, the journal reserves all legal rights to suspend the process and, if necessary, reject the article.

9. Articles submitted to the Journal of Academic History and Thought must be uploaded in Word format without any author-identifying information via the journal's online system (https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd). Published articles will also be available on this platform. Authors experiencing difficulties in submitting articles may contact the journal's official email address (akademiktarihvedusunce@gmail.com) for support.

10. Articles must adhere to the template provided in the journal's menu. The Journal of Academic History and Thought accepts submissions in the fields of history, geography, religious studies, philosophy, pedagogy, architecture, linguistics and literature, archaeology, art, political history, human geography, civil defence, economics, transportation, traffic, logistics, civilization history, etymology, urban planning, law, political science, public administration, urban history, environmental economics, historical psychology, and sociology.

11. Authors must submit a plagiarism report along with their articles. The similarity index of submitted articles must not exceed 18%. Additionally, the journal independently verifies similarity rates using the iThenticate software.

12. A copyright transfer form must be completed and submitted alongside the

article.

13. Articles that pass the preliminary review are subjected to a double-blind peer-review process by two referees assigned by an editor. If deemed necessary, the article may be sent to a third referee. The publication of an article that has passed editorial approval is not guaranteed for the next issue. The publication timeline depends on the reviewers' assessments, the article's readiness for publication, and fulfilment of necessary criteria. Once finalized, the article will be assigned to a suitable issue upon the approval of the editorial board.

14. Throughout the evaluation process, the assigned editor is responsible for overseeing the article's compliance with grammar, coherence, academic writing standards, and referee recommendations.

15. The Journal of Academic History and Thought upholds high standards of research and publication ethics. If an ethical approval certificate is required for the submitted research, the relevant document must be submitted along with the article. Should the editor request this document at a later stage, the author is obliged to provide it. Failure to submit the required ethical approval document will result in the rejection of the article.

16. Unless there is a valid reason approved by the editorial board, an article that has entered the evaluation process cannot be withdrawn. If an author wishes to withdraw their submission, they must submit a formal request via email to the editorial board. However, the final decision regarding withdrawal will be made by the editorial board and will follow an appropriate process.

PUBLICATION PROCESS
Articles submitted to the Journal of Academic History and Thought undergo the following stages

- Preliminary Review
- Plagiarism Screening
- Field Editor Review
- Peer Review
- Language and Writing Editing
- Typesetting and Layout

Once an article passes the preliminary review, it is subjected to plagiarism screening before being assigned to the relevant field editor. Articles deemed unsuitable or misaligned with the journal's scope are returned to the author. Articles that successfully pass the preliminary review are sent to two reviewers under the double-blind peer review system (preferably, one from Turkey and one from an international institution). If both reviewers provide positive evaluations, the article is returned to the author for any necessary revisions. After these revisions are completed, the article undergoes final language and writing editing before being approved for publication. The article is then formatted and assigned to an issue deemed appropriate by the editorial board.

If one reviewer provides a positive evaluation while the other submits a negative one, the article is forwarded to a third reviewer. The editorial decision is based on the third reviewer's assessment. Should the third review create uncertainty, a fourth reviewer may be consulted if deemed necessary.

Throughout the review process, strict confidentiality is maintained—authors do not know the identities of the reviewers, and vice versa. The editor has full authority to ensure the anonymity of both parties.

There is no predetermined limit on the number of articles per issue. However, one-quarter of the articles in each issue are allocated to submissions from members of the editorial board and the journal's advisory committee. Articles submitted by these members are subject to the double-blind peer review process, managed by international guest editors assigned specifically for this purpose.

Copyright and Author Agreement
Click here to access the Copyright and Author Agreement

This writing guide has been prepared to ensure consistency and coherence in articles submitted to the Journal of Academic History and Thought. The guidelines outlined herein aim to maintain a uniform structure across all articles and throughout the entirety of each submission. Authors must adhere to scientific ethical principles and avoid plagiarism under all circumstances. The full responsibility for the content of each article rests solely with the author. Scholars submitting their research to the Journal of Academic History and Thought must comply with the following rules:

Requirements for Submitted Articles

• Articles must be original.
• They must adhere to scientific standards.
• They should evaluate significant developments in a specific field, providing proper references.

All published articles remain open for discussion until the release of the journal's subsequent issue. Articles must be submitted in Word format via the DergiPark system; submissions in PDF format will not be accepted. The uploaded document must not contain any author-identifying information, such as the author's name or ORCID number. Each author may publish a maximum of two articles in a single issue, provided they meet the necessary criteria.
Manuscript Formatting Guidelines

Articles must consist of a title page, main content, and references. Additional elements such as tables and figures may be included if necessary. Authors must adhere to these formatting rules:

• The text must be written in Times New Roman font.
• Line spacing: 1.5
• Page margins: 2.5 cm on all sides
• Paragraph indentation: The first line of each paragraph should be indented by 0.5 inches from the left margin. Use the TAB key or the automatic paragraph formatting function in a word processor to apply indentation.
Articles must follow the APA 7 citation style.

Reference Formatting Guidelines

Journal Articles

Grady, J. S., Her, M., Moreno, G., Perez, C., & Yelinek, J. (2019). Emotions in storybooks: A comparison of storybooks that represent ethnic and racial groups in the United States. Psychology of Popular Media Culture, 8(3), 207–217. https://doi.org/10.1037/ppm0000185

• In-text citation (parenthetical): (Grady et al., 2019)

• In-text citation (narrative): Grady et al. (2019)

Books

Sapolsky, R. M. (2017). Behave: The biology of humans at our best and worst. Penguin Books.

• In-text citation (parenthetical): (Jackson, 2019; Sapolsky, 2017; Svendsen & Løber, 2020)

• In-text citation (narrative): Jackson (2019), Sapolsky (2017), and Svendsen and Løber (2020)

Religious Texts

The Bhagavad Gita (E. Easwaran, Trans.; 2nd ed.). (2007). The Blue Mountain Center of Meditation.

King James Bible. (2017). King James Bible Online. https://www.kingjamesbibleonline.org/ (Original work published 1769)

• In-text citation (parenthetical): (The Bhagavad Gita, 2007; King James Bible, 1769/2017)

• In-text citation (narrative): The Bhagavad Gita (2007) and King James Bible (1769/2017)

Edited Book Chapters

Aron, L., Botella, M., & Lubart, T. (2019). Culinary arts: Talent and development. In R. F. Subotnik, P. Olszewski-Kubilius, & F. C. Worrell (Eds.), The psychology of high performance: Developing human potential into domain-specific talent (pp. 345–359). American Psychological Association. https://doi.org/10.1037/0000120-016

Dillard, J. P. (2020). Trends in persuasion research. In M. B. Oliver, A. A. Raney, & J. Bryant (Eds.), Media effects: Advances in theory and research (4th ed., pp. 115–129). Routledge.

Thestrup, K. (2010). Transforming, communicating, playing—The community of experience in action. In E. Hygum & P. M. Pedersen (Eds.), Early childhood education: Values and practices in Denmark. Hans Reitzels Forlag. https://earlychildhoodeducation.digi.hansreitzel.dk/?id=192

• In-text citation (parenthetical): (Aron et al., 2019; Dillard, 2020; Thestrup, 2010)

• In-text citation (narrative): Aron et al. (2019), Dillard (2020), and Thestrup (2010)

Government Reports

National Cancer Institute. (2019). Taking time: Support for people with cancer (NIH Publication No. 18-2059). U.S. Department of Health and Human Services, National Institutes of Health. https://www.cancer.gov/publications/patient-education/takingtime.pdf

• In-text citation (parenthetical): (National Cancer Institute, 2019)

• In-text citation (narrative): National Cancer Institute (2019)

For more detailed information on APA 7 formatting guidelines, including additional examples, please click here.
Additional Information

• After editor approval, submitted articles are subject to a publication fee, which is requested from the author.

• All journal-related expenses—including publication and printing costs, translator fees, DOI registration fees, and other operational expenses—are covered by the publication fees. The journal operates on a non-profit basis.

AKADEMİK TARİH VE DÜŞÜNCE DERGİSİ YAYIN BİLGİSİ VE YAZIM KURALLARI
(2023 YILI NİSAN AYINDAN İTİBAREN YAYINLANACAK SAYIDA BU KURALLAR GEÇERLİDİR.)

1-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'nde yayınlanan yazıların ve yazı içeriklerinin tüm hak ve sorumlulukları yazarlarına aittir. Buna karşın yazar, dergide yayınlanan yazının yayından kaldırılmasını ve silinmesini talep edemez.

2-Yayınlanan yazıların telif hakları hukuken Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne ait olduğu için eserlerin kaynak gösterilmeden kısmen yada tamemen alıntılanması, kopyalanması ve yayınlanması yasaktır.

3-Dergiye gönderilen yazıların yayınlanma zorunluluğu bulunmamaktadır.

4- Dergiye gönderilen yazılar editör onayından geçtikten sonra değerlendirmeye alınır. Dergi, editör onayından geçmeyen yazıların iade edilmesi ve silinmesi hakkını saklı tutar.

5-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, değerlendirmeye alınan yazıların ön görülen revizyonuyla ilgili yazarlara yazılan iletilere bir yıldan fazla yanıt alamadığında dergi sisteminde taslak halinde kalan makalelerin silinmeme garantisini vermez.

6-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'nde yayınlanan bir yazı yada makale

hukuksal bir gerekçe ve mahkeme kararı olmaksızın yazar yada diğer kişiler tarafından yayından kaldırılmasını talep edemezler. Dergi editörlüğü bir yazının yayından kaldırılması hakkını saklı tutar.

7-Yazarlar için yazılar ve makalelerin değerlendirilme ve yayın süreci bilimsel ve ahlaki etik gereğince mahrem bir durum olup; yazarlar çift kör akran-hakem değerlendirmesinde hakem kimliğine dair bilgi talep edemezler. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, yazar, hakem diyalogunda temel sorumluluk sahibi olarak süreci yürütüp tamamlama yetkisini elinde bulundurur.

8-Yazı yada makalenin değerlendirilme sürecinde süreç aşaması ne olursa olsun yazarla hakem arasında yakın bir ilişki ve haberlarlık tespit edilmesi durumunda dergi tüm yasal haklarını kullanarak ilgili süreci durdurma ve gerekiyorsa yazı yada makaleyi red etme hakkına sahiptir.

9-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne makaleler word formatında üzeride yazar ad ve bilgileri bulunmadan (https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd) dergi sistemi üzerinden yüklenerek süreç yürütülür. Makale yayını yine aynı url adresi üzerinden yayınlanır. Siteme makale yüklemede zorluk yaşayan yazarlar, dergi temel iletişim adresi olan (akademiktarihvedusunce@gmail.com) adresine makalelerini yollayarak dergi sistemiyle ilgili detek talep edebilirler.

10-Yazı ve makaleler dergi menüsünde yer alan şablona göre ilgili bölümlerden oluşmuş olmalıdır. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, tarih, coğrafya, din bilimleri, felsefe, pedagoji, mimari, dil bilimleri ve edebiyat, arkeoloji, sanat, siyasi tarih, beşeri coğrafya, sivil savunma, ekonomi, ulaşım, trafik, lojistik, medeniyetler tarihi, etimoloji, şehircilik, hukuk, siyaset bilimi, kamu yönetimi, kent tarihi, çevre ekonomisi, tarihsel psikoloji ve sosyoloji gibi sahalarda makale kabul eden elektronik bir dergidir.

11-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne gönderilen makaleler için yazarlar alacakları intihal raporunu da makale ile birlikte göndereceklerdir. Makalenin yayınlanması için benzerlik oranı yüzde 18'i geçmemelidir.Gönderilen makalelerin benzerlik oranı ayrıca iThenticate programı ile dergimiz tarafından da alınmaktadır.

12-Dergiye makale gönderilirken Telif hakkı formu doldurulmalı ve makale ile birlikte gönderilmelidir.

13-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne gönderilen makaleler ön kontrolden geçtikten sonra atanan editör vasıtasıyla 2 hakeme (kör hakemlik) sunulur. Bu iki hakemden alınan sonuca göre makale gerek görülürse üçüncü hakeme gönderilir. Editör onayından geçmiş bir makalenin bu tarihi takip eden ilk sayıda yayınlanma durumu net değildir. Makalenin yayın süreci, hakemlerin tespitlerine, makalenin yayın için olgunlaşmasına ve yayın için gerekli olan kriterlere bağlı olarak değişme göstermektedir. Bu anlamda süreci tamamlanan ve yayına hazır hale gelen makale, yayın kuruluna sevk edilerek uygun görülen sayıda yer alacaktır.

14-Değerlendirmeye alınan makalenin yayın süreci tamamlanana kadar sorumluluğu ilgili editöre ait olup yürütülen sürecin tüm basamaklarında editör makaleyi imla, anlatım, yazım kurallarına uygunluk ve ilmi bakımdan hakem önerilerine göre takip etmekle yükümlüdür.

15-Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne gönderilen makalelerde araştırma ve yayın etiği üst düzeyde önemlidir. Gönderilecek araştırmada etik kurul izin belgesi gerekliyse makale ile birlikte ilgili etik kurul izin belgesinin de gönderilmesi gereklidir. Yine ilgili belge editör tarafından yeniden talep edlirse yazar söz konusu belgeyi göndermekle yükümlüdür. Etik kurul belgesi talep edildiği halde belgeyi göndermeyen yazarın makalesi iade edilecektir.

16-Yayın kurulunca kabul edilecek geçerli bir neden olmadıkça süreci başlayan bir makalenin yazarına iadesi mümkün değildir. Bu konuda yazar süreci sonlandırmak isterse dergi editörlüğüne mail yoluyla dilekçe sunarak bu talepte buluna bilir ancak işleyen sürecin sonlandırılma kararı yayın kurulu kararı ile ve uygun görülen süreçte olacaktır.

YAYIN SÜRECİ

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne gönderilen makaleler

ÖN İNCELEME, İNTİHAL TARAMASI, ALAN EDİTÖRÜ İNCELEMESİ, HAKEM DEĞERLENDİRMESİ, DİL VE YAZIM EDİTÖRÜ İNCELEMESİ, MİZANPAJ

aşamalarından geçmektedir.

Ön incelemesi tamamlanan makale uygun görülürse intihal taraması ardından alan editörüne aktarılır. Uygun görülmeyen ve dergi içeriğine uygun olmayan makaleler yazara iade edilir. Ön incelemede uygun bulunan makaleler kör hakemlik uygulaması ekseninde iki hakeme (tercihen biri Türkiye'den diğeri başka ülkeden) gönderilir. Her iki hakemden de olumlu rapor alan makale ön görülen düzeltmeler varsa yazara bildirilerek eksikleri tamamlanır ve makale dil ve yazım editörü kontrolü ardından yıl içinde yayımlanmak üzere kabul edilerek mizanpaja verilir ve yayım kurulunun uygun göreceği bir sayıya atanarak yayımlanır.

Değerlendirme sürecinde iki hakemden birinden olumlu birinden olumsuz rapor alan makale üçüncü bir hakeme gönderilir. Üçüncü hakemden alınan görüşe göre sürece devam edilir. Üçüncü hakem görüşü editörde tereddüt uyandırırsa gerek görüldüğü takdirde dördüncü hakeme müracaat edilebilir.
Yayım sürecinde yazar için hakem, hakem için ise yazar kimliğinin bilinmemesi büyük önem arz etmektedir. Editör, yazar hakem gizliliğinin korunmasında tam yetkilidir.
atdd'de her sayı için makale sayı sınırı olmayıp bir sayıda yer alacak makalelerin ¼'lik kısmı dergi editöryel ekip ve yayın kurulu üyelerine ayrılmıştır. Dergi editöryel ekip ve yayın kurulundan gelecek makaleler görevlendirilecek yurt dışı editörler tarafından kör hakemlik süreçlerine tabi tutularak gerekli yayın süreci işletilecektir.

1. Telif Hakları ve Yazar Sözleşmesi için Tıklayınız

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'nde yayınlanacak makale yazımında yönlendirici olmak ve yapılan çalışmalarda bir bütünlük sağlamak amacıyla bu yazım kılavuzu hazırlanmıştır. Yazım kılavuzunda bulunan kurallarla; makaleler arasında ve makalenin başlangıcından sonuna kadar genel bir bütünlük oluşturmak hedeflenmektedir. Makalelerde bilimsel etik kuralları

mutlaka gözetilmeli, özellikle intihalden kaçınılmalıdır. Söz konusu çalışmalarda tüm sorumluluk makalenin yazarına aittir. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi'ne bilimsel çalışmalarını gönderecek bilim insanlarının aşağıda belirtilen kurallara uyması zorunludur.

Dergiye Gönderilecek Makaleler Hakkında;

Özgün olmalıdır.
Bilimsel olmalıdır.
Belirli bir konuda önemli gelişmeleri değerlendirip gerekli kaynak gösterilerek yazılmış olmalıdır. Dergide yayımlanan tüm makaleler yayın tarihinden itibaren derginin bir sonraki sayısına kadar tartışmaya açık olacaktır. Makaleler Word formatında yazılmalı, Dergi Park üzerinden dergiye PDF formatında gönderilecek makaleler kabul edilmeyecektir. Sisteme yüklenen makale üzerinde yazar adı, orcid numarası gibi yazara ait bilgiler yer almamalıdır.Bir sayıda aynı yazarın gerekli koşulları sağlaması şartıyla iki makalesi yayınlanabilir.

Makale Yazım Kuralları

Makaleler başlık sayfası, içerik ve kaynakçadan oluşur. Duruma bağlı olarak tablolar ve şekiller gibi ek unsurlar içerebilirler. Hazırlanmış makalelerde bu bölümlere uyulmalı ve Times New Roman yazı tipi kullanılmalıdır. Makalede 1,5 satır aralığı kullanılmalı ve sayfanın her tarafından 2,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Her paragrafının ilk satırı sol kenar boşluğundan 0,5 inç kadar girintili yapılmalıdır. Girintiyi elde etmek için TAB tuşu veya kelime işlemci programının otomatik paragraf biçimlendirme işlevi kullanılmalıdır.

Makalelerde APA 7 sistemi uygulanacaktır.

Makale kaynakları Yazımı

Grady, J. S., Her, M., Moreno, G., Perez, C., & Yelinek, J. (2019). Emotions in storybooks: A comparison of storybooks
that represent ethnic and racial groups in the United States. Psychology of Popular Media Culture, 8(3), 207–
217. https://doi.org/10.1037/ppm0000185

• Parantez içinde alıntılar: (Grady et al., 2019)
• Anlatı alıntılar: Grady et al. (2019)

Tam yazılmış kitap

Sapolsky, R. M. (2017). Behave: The biology of humans at our best and worst. Penguin Books.

• Parantez içinde alıntılar: (Jackson, 2019; Sapolsky, 2017; Svendsen & Løber, 2020)
• Anlatı alıntılar: Jackson (2019), Sapolsky (2017), and Svendsen and Løber (2020)

Dini Eserler

The Bhagavad Gita (E. Easwaran, Trans.; 2nd ed.). (2007). The Blue Mountain Center of Meditation.

King James Bible. (2017). King James Bible Online. https://www.kingjamesbibleonline.org/ (Original work published 1769)

• Parantez içinde alıntılar: (The Bhagavad Gita, 2007; King James Bible, 1769/2017)
• Anlatı alıntılar: The Bhagavad Gita (2007) and King James Bible (1769/2017)

Editör Kitap Bölümleri

Aron, L., Botella, M. ve Lubart, T. (2019). Mutfak sanatları: Yetenek ve gelişimi. RF Subotnik, P. Olszewski-Kubilius ve FC Worrell (Eds.), Yüksek performansın psikolojisi: İnsan potansiyelini alana özgü yeteneklere dönüştürmek (s. 345-359). Amerika Psikoloji Derneği. https://doi.org/10.1037/0000120-016

Dillard, JP (2020). İkna çalışmalarındaki akımlar. MB Oliver, AA Raney ve J. Bryant (Eds.), Medya etkileri: Teori ve araştırmadaki gelişmeler (4. baskı, s. 115-129). Routledge.

Thestrup, K. (2010). Dönüştürmek, iletişim kurmak, oynamak için - Eylemdeki deney topluluğu. E. Hygum & PM Pedersen (Ed.), Erken çocukluk eğitimi: Danimarka'daki değerler ve uygulamalar. Hans Reitzels Forlag. https://earlychildhoodeducation.digi.hansreitzel.dk/?id=192

• Parantez içinde alıntılar: (Aron vd., 2019; Dillard, 2020; Thestrup, 2010)
• Anlatı alıntılar: Aron ve ark. (2019), Dillard (2020) ve Thestrup (2010)

Bir Devlet Kurumu Raporu

National Cancer Institute. (2019). Taking time: Support for people with cancer (NIH Publication No. 18-2059). U.S. Department of Health and Human Services, National Institutes of Health. https://www.cancer.gov/publications/patient-education/takingtime.pdf

• Parantez içinde alıntılar: (National Cancer Institute, 2019)
• Anlatı alıntılar: National Cancer Institute (2019)

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:07.02.2025
Kabul tarihi |Accepted:23.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Nadir İsmayılov

https://orcid.org/0009-0008-5541-280X
Associate Professor, Doctor of Philosophy in Pedagogy, Baku University, Faculty of Education and Management, Department of Educational Management, Azerbaijan, nadir_ismayil56@mail.ru

Lamiyə Aliyeva

https://orcid.org/0000-0001-9985-2577
Doctor Phd student, F. Kocharli named Republican Children's Library, Librarian, Baku State University, faculty of Information and document management, miss.forcher09@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

İsmayılov, N. & Aliyeva, L. (2024). Methodology for Researching the Document Flow in Children's Literature and Politics. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 1-16. ***https://doi.org/10.5281/zenodo.15569063***

Methodology for Researching the Document Flow in Children's Literature and Politics

Abstract

The article discusses research on the bibliometric and scientometric analysis of document flow in children's literature and publicism. The conducted studies identify publication trends, citation dynamics, and the impact of these fields within the academic and cultural environment. Based on bibliometric indicators, the dissemination and influence of scientific and publicism information resources in children's literature and publicism are examined. The main objective of the article is to determine methodological approaches for studying document flow in this field and to reveal modern trends. The obtained results help to understand how the flow of information influences the linguistic and stylistic forms used in literature and publicism.

Keywords: *Children's Literature, Publicism, Document Flow, Bibliography, Scientometrics Analysis Content Analysis*

Çocuk Edebiyatı ve Siyasetinde Belge Akışını Araştırma Metodolojisi

Öz

Bu makale, çocuk edebiyatı ve yayıncılığında belge akışının bibliyometrik ve scientometrik analizi üzerine yapılan araştırmaları tartışmaktadır. Yürütülen çalışmalar, yayın eğilimlerini, atıf dinamiklerini ve bu alanların akademik ve kültürel ortamdaki etkisini tanımlamaktadır. Bibliyometrik göstergeler temelinde, çocuk edebiyatı ve yayıncılık alanındaki bilimsel ve kamusal bilgi kaynaklarının yayılımı ve etkisi incelenmektedir. Makalenin temel amacı, bu alandaki belge akışını incelemek için metodolojik yaklaşımları belirlemek ve modern eğilimleri ortaya çıkarmaktır. Elde edilen sonuçlar, bilgi akışının edebiyat ve yayıncılıkta kullanılan dilsel ve biçimsel formları nasıl etkilediğini anlamaya yardımcı olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Çocuk Edebiyatı, Yayıncılık, Belge Akışı, Bibliyografya, Scientometrics Analizi İçerik Analizi*

Introduction

Children's literature and journalism are among the fields that play a significant role in the socio-cultural development of society. The analysis of the document flow in this field, as well as the study of its dissemination dynamics and sphere of influence, are important for both information science and literary studies. The investigation of document flow through scientometric and bibliometric methods allows for identifying the structure of sources on children's literature, their place in scientific circulation, and their popularity. In the process of studying the document flow on children's literature and journalism, the following methods are used:

Bibliometric analysis – Analyzes the numerical indicators and citation dynamics of articles and books published in the field of children's literature and journalism.

Scientometric analysis – Examines the impact indices of articles on children's literature and journalism in various scientific databases (Scopus, Web of Science, Google Scholar, etc.).

Citation analysis – Helps study the key sources referenced in scientific works conducted in this field.

Content analysis – Identifies the main themes and genre characteristics prevalent in children's literature and journalism.

Statistical methods – Conducts mathematical and statistical analysis of the collected data and evaluates the results in a comparative manner.

The main directions of the research include:

Studying the dynamics of the creation and dissemination of documents on children's literature and journalism; identifying the most cited authors and works; analyzing the geographical and institutional distribution trends of materials on children's literature;

conducting a comparative analysis of document flow in digital and traditional media; developing methodological recommendations for future research.

1. The Main Part

The study of document flow in the field of children's literature and journalism allows for the identification of its sources of formation, dissemination channels, and interaction with the reader audience. The document flow in this field is shaped by various factors, including publishing activities, scientific research, educational system demands, media, and digital technologies.

The document flow in children's literature and journalism is formed based on several sources:

-Literary and journalistic publications

The main components of this document flow are books, monographs, periodical press materials, newspaper supplements, and children's magazines related to children's literature and journalism (Ismayilov, K., Ismayilov, N., & Mammadova, 2019).

-Academic and scientific research

This includes scientific articles, conference materials, dissertations, and research projects that cover theoretical and analytical studies of children's literature.

-Electronic and digital sources

The primary sources of this document flow include digital libraries and open scientific databases such as Google Books, Open Library, Scopus, and Web of Science. Additionally, audiovisual and interactive multimedia resources play a significant role in the dissemination of information in the digital environment (Kazimi & Agamirzaev, 2021). One of the key factors determining the dynamics of document flow is the academic and information circulation. Through this circulation, academic document resources are created, delivered to the audience of readers, and strengthen the connection between scientific research.

Significant results have been achieved in the direction of academic and information circulation of children's literature. The number of articles and books related to children's literature in scientific databases has increased, and the exchange of scientific ideas in this field has intensified through academic conferences and seminars (Kazimi & Mahammadli, 2021). As a result of the impact of digitalization, the global spread of children's literature has been facilitated through electronic libraries and online scientific resources. According to modern standards, social media platforms (such as YouTube, Facebook, Instagram, etc.) enable the widespread dissemination of content related to children's literature to a broader audience. The results achieved in the academic

and information circulation of children's literature are further strengthened with the development of multimodal dissemination forms. These dissemination forms are manifested in the following ways:

-*Education and school programs*

Children's literature and journalism are disseminated in schools through textbooks and methodological guides; (Oqlu, K. P., 2021).

-*Cultural and social events*

Book fairs, discussions, and competitions support the dissemination of documents in this field;

-*Media and journalism*

Television and radio programs have become a part of this document flow.

To determine the most frequently cited authors and works in children's literature and journalism, various information sources and methods are used. For instance, scientific and academic databases provide analysis of research and cited articles in the field of children's literature and journalism. Research on authors and works can be conducted through scientific articles from different periods available in databases such as Scopus and Web of Science. Additionally, open-access scientific databases are used to track citation dynamics in this field and determine the popularity of authors.

In the process of studying the body of documents created in the field of children's literature from the past to the present, libraries and their electronic catalogs play a crucial role. One of the main libraries operating in this field in Azerbaijan is the M. F. Akhundov named National Library (Kazimi, Abdullayeva & Ismayilov, 2020). This library, in addition to having a vast collection, preserves rare publications and research related to children's literature, while also providing access to these materials through its electronic catalog. Another important institution is the F. Kocharli Republican Children's Library. This library serves as a scientific and methodological center for children's libraries in the republic and offers virtual access to an electronic library and catalog for readers. Through the electronic catalogs of these libraries, relevant authors and works can be easily found.

There is also a global catalog of document resources stored in various libraries worldwide on children's literature. The catalog of world libraries called "WorldCat" ensures the identification of works and authors related to this field.

The other methods used in the study of the document corpus in children's literature and journalism are bibliometric and scientometric methods (Kenzhebayeva, Urmurzina & Mahammadli, 2018). These methods combine different approaches and include the following:

Citation Analysis

The citation analysis method is used to identify the most cited works. This is an important indicator of how influential a work or author is in the scientific field.

H-index

The H-index, used to measure the scientific impact of authors, indicates the number of their most-cited papers. This index plays a crucial role in assessing scientific impact and activity.

Topic Modeling and Trend Analysis

Topic modeling and trend analysis methods are used to identify the most researched areas in children's literature and journalism. These methods show which areas are most studied and which topics are likely to attract more attention in the future (Karabalina, Maydangalieva, Satygalieva, Ahmetalina & Mahammadli, 2018).

These methods and sources aim to track the development of scientific research in the field of children's literature and journalism, identify the most significant studies in this area, and establish new directions for future research.

Contemporary Azerbaijani Children's Literature Authors

Poets and writers such as Rafiq Yusifoglu, Zahid Khalil, Qashem Najeffzada, Alimdar Quluzade, Sevinc Nuruqızı, Mehriban Naghiyeva, and Gulzar Ibrahimova stand out with their widely-read works in the context of modern children's literature (Muhammadli, 2023). The creativity of these authors is rich in artistic characters and interesting plots. For example:

In addition to children's literature, journalistic works also play a significant role in the education and formation of children's worldview (Oqlu, 2021). Essays, reports, newspaper, and magazine articles in this field help children develop an understanding of the world around them, society, and instill moral and ethical values.

Overall, children's literature is given more prominence than children's journalism, and there are several reasons for this. The first reason is that literary works—fairy tales, stories, poems, plays, etc.—capture children's attention more effectively and expand their imagination (Kushzhanov & Dashgin, 2019a). The second reason is that children's literature has developed earlier. These works

are more widely distributed in textbooks and educational materials. On the other hand, journalistic works are based on contemporary and relevant topics, which limits their distribution. The third reason is that journalistic works tend to be informational in nature, which does not align as readily with children's interests as literature does.

Regarding the dissemination trends of the most cited works, references found in library catalogs and scientific databases show that the works of classical authors are still widely cited, and these works hold an important place in the analysis of children's literature (Mahamadli, 2018). While classical literature has adapted to the changing demands of modern times, its influence remains relevant, and it continues to be widely used in research.

In the modern era, with the rise of digitization, electronic publications and interactive formats related to children's literature are gaining popularity. These changes provide readers with a more flexible and accessible environment, and with the increase in digital resources, new opportunities are created for analyzing the modern trends in children's literature (Mammadov, 2013). The use of electronic publications, as well as digital platforms where children's literature and its various aspects are disseminated, makes the work of researchers in this field easier.

Most scientific references in the field of children's journalism are found in articles related to education and pedagogy. These articles extensively analyze the teaching of children's literature, its psychological and pedagogical impacts, and its social functions. The development of this field is crucial for ensuring the proper guidance of children within educational systems, which is why the analysis of journalistic writings holds an important place in research conducted in this direction.

In scientific research conducted on children's literature and journalism, it is essential to identify the main reference sources. This will allow for the proper structuring of future research and help uncover existing gaps in this field. Identifying the connections between various works and sources will facilitate a broader and more detailed analysis of the document flow.

New research should be conducted based on bibliometric and scientometric analyses to more accurately measure the influence of children's literature. These analyses help track the increasing number of citations, scientific impact, and collaboration networks among authors (Ismayilov, Mahammadli, & Gasimli, 2023b). By analyzing existing data on various aspects of children's literature in greater depth, it is possible to measure its influence within the scientific community.

The dissemination of works in the fields of children's literature and journalism on electronic and digital platforms should be analyzed more extensively. These platforms also provide authors

with opportunities to reach a wider audience, thus increasing the impact of researchers in this field on the scientific community. Interactive and multimedia formats are driving the emergence of new research areas related to various genres of children's literature.

In future research, alongside international and local scientific databases, the social and cultural impact of children's literature should also be evaluated. The social and cultural context plays a crucial role in the development and dissemination of children's literature, and these influences determine the power of authors' works over their reader audience (Kushzhanov & Mahammadli, 2019b). This approach will help gain a more precise understanding of the structure of the document flow in children's literature and journalism, and guide the identification of future research directions. The development of this field and the direction of future research will progress further with the application of scientific methodologies and new technologies.

In the study of the document flow in children's literature and journalism, the geographic and institutional dissemination trends play a crucial role. This allows for the identification of the scope of influence of the documents and their role in the information space. The spread of the document flow shows in which countries, regions, and academic, scientific, and educational institutions these works are widely used. Analyzing geographic and institutional dissemination trends helps to understand how research in children's literature and journalism is spreading on both global and regional levels (Mammadov, 2022b). Geographic dissemination determines the intensity of the document flow across different countries and regions. When analyzing these trends, the following key aspects are considered:

Europe and North America

The largest academic databases and publishing houses in the field of children's literature and journalism are located here. Europe, particularly the United Kingdom, Germany, France, and the Scandinavian countries, not only has rich traditions in children's literature but is also known for its extensive research and publications in this area.

Asia and the Middle East

Countries such as China, Japan, India, and Iran publish numerous studies and documents on children's literature. These countries have developed unique genres and writing styles of children's literature tailored to their national cultures (Ismayılov & Khudiyeva, 2023). In these highly developed regions, technological advancements, the rise of digital platforms, and the emergence of new publishing houses have contributed to the wider dissemination of children's literature.

CIS Countries

In countries such as Russia, Azerbaijan, Kazakhstan, and other former Soviet republics, the academic study of children's literature and journalism holds significant importance. Russia, Azerbaijan, and Kazakhstan conduct research on children's literature and provide valuable resources in this field (Kushzhanov & Dashqin, 2019c). These countries also prioritize the teaching of children's literature and scientific research in the academic environment.

Africa and Latin America

In recent years, there has been an increase in the dissemination of documents related to local children's literature and its scientific study in these regions. This is linked to efforts to preserve the richness of local culture and the distinct styles of children's literature in these areas. Additionally, research and documents in this field have begun to be more frequently published by national and international publishing houses.

The regional influence of documents and the language factor significantly impact the dissemination process. Documents published in English are more widely distributed and cited globally (İsmayılov & Məhəmmədli, 2024). Works written in Russian and French are primarily spread in Eurasia, the CIS, and African countries. Children's literature documents in Turkish, Arabic, and Persian are mainly circulated within regional scientific communities. The document flow in Azerbaijani children's literature and journalism is primarily found in Azerbaijan, Turkey, and Central Asian countries.

The institutional dissemination of the document flow shows which academic and scientific institutions are producing research and scientific publications in this field. Key research in children's literature and journalism is carried out within local frameworks by institutions such as the Azerbaijan National Academy of Sciences, Baku State University, and the F. Kocharli Republican Children's Library. On an international level, significant research is conducted by institutions such as Moscow State University and the Russian Academy of Sciences, Cambridge and Oxford Universities, Harvard and Stanford Universities, Sorbonne University (France), Peking University (China), and the University of Tokyo (Japan). These institutions are central hubs for fundamental research in children's literature and play a vital role in the production of relevant documents.

International electronic and open scientific databases also facilitate the dissemination of documents (Mahammadi, 2024b). Scopus and Web of Science are the primary platforms for the

global distribution of scientific articles on children's literature and journalism. Google Scholar and ResearchGate are key open-access scientific resources where children's literature documents are widely disseminated. ERIC (Education Resources Information Center) is a major information database used for children's literature and education-related research. WorldCat and Open Library are global library catalogs where documents on children's literature and journalism are widely available.

The dissemination of document flow in libraries and archives is also of significant importance. The National Library of Azerbaijan named after M.F. Akhundov, the F. Köçərli Republican Children's Library, and the various children's libraries across the country preserve and promote both classical and contemporary literary works in this field. Academic and university libraries store dissertations, articles, and monographs related to the study of children's literature (İsmayılov, Mahammadli & Gasimli, 2023a). Globally, digital libraries and electronic resources, such as HathiTrust, Project Gutenberg, and Europeana, contribute to the widespread dissemination of documents related to children's literature.

International electronic scientific databases are another significant factor in ensuring the global dissemination of documents. Platforms like Scopus and Web of Science are primary sources for the global distribution of scientific articles related to children's literature (Qasımlı & Məhəmmədli, 2024b). Additionally, open scientific resources such as Google Scholar and ResearchGate allow documents written about children's literature to reach a broader audience, facilitating access for various specialists and researchers. These platforms play a crucial role in enhancing the visibility and impact of research in this field.

Academic and university libraries are also crucial elements in the document flow. Furthermore, digital libraries and electronic resources offer important platforms for the easy access to documents (Mammadov, 2022a). These types of digital resources ensure that researchers and readers can quickly access the documents they need, while also facilitating the wider dissemination of works written on children's literature to larger audiences. By providing convenient access to relevant content, these platforms play a vital role in expanding the reach of children's literature research.

The model of document dissemination and information flow is one of the crucial factors that determine the evolution of science and culture in the modern era. Traditional and digital dissemination models apply different approaches in the processes of document production,

distribution, and usage. The characteristics of each model distinguish the methods of document acquisition and utilization, as well as their significance in the fields of education and research (Ismayilov & Khalafova, 2022b). Traditional models often rely on physical copies and personal interactions, while digital models leverage online platforms and databases, offering more accessibility and speed in the sharing of knowledge. The combination of both models allows for a comprehensive approach to document dissemination, broadening the reach and impact of academic and cultural materials.

The traditional dissemination model consists of several stages. Initially, academic researchers and writers create their works. These works are regarded as primary scientific and literary sources and are published by publishers and journal editorial offices to reach a wider audience (Məhəmmədli, 2024). The printed documents are then used for teaching and research purposes by universities and scientific institutions. In this model, the process of information dissemination occurs in physical formats, which means that the information is accessible only in specific geographical areas. The target audience primarily consists of students, scholars, and researchers who accept, analyze, and utilize these documents for their academic and professional purposes.

The digital dissemination model allows for the distribution of documents on a much broader scale. The key feature of this model is that authors and researchers upload their documents to electronic platforms and open-access scientific databases. Digital libraries and open-access databases present these documents to a wider audience, ensuring the rapid global spread of information. Social media and academic networks accelerate the sharing of information and facilitate the viral dissemination of research (Ismayilov & Khalafova, 2023). Thanks to the digital dissemination model, documents can reach a global audience more quickly and easily, as searching for and accessing information on regularly updated online platforms becomes much more convenient.

The analysis of the geographic spread of documents shows that the language factor and the activities of academic research centers play a significant role in the dissemination of documents. Documents written in English are more widely disseminated globally, as English is widely used as a communication tool in scientific and technological information exchange (Tofiq, Oqlu, & Kazimi, 2022). As a result, the works of researchers, scholars, and authors are not only presented to audiences in their own countries but also to a broader reader base in other geographical regions. This widespread use of English in academic research ensures that knowledge is accessible on a

global scale, facilitating international collaboration and information sharing (Ismayilov, 2022). The institutional dissemination model involves the spread of documents through universities, scientific academies, publishers, and libraries. These institutions ensure the accurate distribution, archiving, and use of information (Nadir & Oruj, 2022). Digitization has accelerated the process of document flow, and with the development of e-libraries and open scientific databases, it has made it possible for documents to reach a broader audience (Qasımlı & Məhəmmədli, 2024a). This feature, along with the advancement of the digital environment, has enabled the document flow to become more agile and interactive, fostering a more dynamic and accessible research landscape. The ease of access, real-time updates, and collaborative opportunities provided by digital platforms have transformed how academic and scientific information is shared and consumed across the globe.

The analysis of document flow and dissemination models reveals that both traditional and digital models have their own distinct advantages (Oqlu, Nadir & Tofiq, 2023). The combined use of both models ensures a wider dissemination of information, enhancing the overall effectiveness of the process. The speed and global impact brought by digitization facilitate the easier reach of document flow to a broader audience. On the other hand, the traditional dissemination model continues to play a vital role, especially in terms of reliability and academic rigor, particularly for the long-term preservation of information. While digital models enable faster access and greater flexibility, traditional models ensure that important information is preserved in a structured and authoritative way (Nadir & Sevda, 2022). This combination allows for the continued evolution of knowledge sharing in a balanced and sustainable manner.

The mechanisms of document flow distribution directly impact the development of various fields in the information society (Ismayilov, Mahammadli& Khudiyeva, 2022). In recent years, the rapid development of digital technologies has made it clearer how document flow spreads across digital and traditional media, as well as the differences between these two models. Traditional media, encompassing information published in physical formats like books and periodicals, has a limited impact within a specific environment. Digital media, on the other hand, offers the opportunity for faster and broader dissemination on a global scale through the internet and various electronic platforms. Through traditional media, document flow primarily occurs in print formats. Physical documents such as books, newspapers, journals, and encyclopedias are distributed through specific publishers and libraries. These types of information provide long-term preservation and are generally considered reliable sources within academic environments (Heydar,

2023). Documents stored in libraries and archives maintain the credibility and systematics of any given information, presenting it to future researchers. Traditional media has several advantages. The main advantage is the long-term preservation of information and academic credibility. However, since physical access to documents is limited, the publication and retrieval of information take longer in terms of time.

Digital media offers a faster and broader opportunity for the spread of document flow. Digital formats such as e-books, PDF articles, interactive content, and audiobooks enable users to access information in a very short period (Ismayilov & Aliyeva, 2023). Through electronic resources, open scientific databases, and social networks, anyone searching for information on a specific topic gains access to a vast network. The advantage of digital media is that it is open to users on a global scale. Additionally, search capabilities in digital databases are very advanced, helping to find information quickly.

However, digital media also has some limitations. On one hand, the storage and reliability of digital resources can sometimes present challenges, as certain content may disappear with changes in internet platforms (Balginova, Maydangalieva, Satygalieva & Mahammadli, 2018). Furthermore, limited internet access in some regions makes it difficult to obtain digital content. Despite this, the dynamism and interactivity of digital media are factors that accelerate its development. In the modern era, the integration of traditional and digital media is an important approach to achieving more effective results. Hybrid approaches allow for the advantages of both formats to be utilized. For example, the publication of e-versions of academic journals, which combines both print and digital resources, supports the expansion of document flow. At the same time, the joint use of social media and scientific blogs ensures that information reaches a wider audience. The differences between traditional and digital media allow for a deeper understanding of the mechanisms behind the spread of document flow. While each model has its unique advantages and limitations, an integrated approach creates the conditions for more effective and faster dissemination of document flow. This approach not only contributes to academic research but also enables the widespread distribution of information in areas such as children's literature and other fields, thereby contributing to the development of society.

Conclusion

In conclusion, the sources of document flow in children's literature and journalism consist of book publications, journal articles, scientific research, and digital resources. The scientometric

and bibliometric analysis of document flow in the fields of children's literature and journalism allows for the identification of the most cited authors and their works. Such analyses help to better understand the development dynamics of children's literature and journalism, their place in the scientific and cultural circulation, and their sphere of influence (Ismayilov & Khalafova, 2022a). In the future, the impact of document flow should be studied in more depth through scientometric and bibliometric research, focusing on the scale and quality of information exchange in various geographical regions and academic fields. This approach will also aid in better understanding the place and dissemination mechanisms of documents in the information circulation of children's literature, journalism, and other fields.

The research has identified that documents related to children's literature and journalism are widely represented in academic databases, national and children's library collections, and electronic resources. Bibliometric indicators show that certain authors and works in this field are more frequently cited, but overall research still requires a more systematic approach. At the same time, with the influence of digitization, the document flow in children's literature and journalism has begun to spread more widely through social media, electronic libraries, and open scientific platforms.

Based on the research findings, the following directions are recommended for further development in future studies.Scientific sources in this field could be indexed in a more systematic way. These sources can be grouped based on criteria such as topic, author, year of publication, etc.The use of digital technologies enables more precise measurement of document flow. This process helps identify which topics and authors are more popular and tracks the development of reader interest. By expanding scientometric approaches, existing gaps in this field can be addressed, and areas that have not been sufficiently explored can be identified.

Reference

Balginova, K. M., Maydangalieva, Z. A., Satygalieva, G. B., & Mahammadli, D. (2018). *The digital Kazakhstan. The developmemt of human resourses in education, Вестник НАН РК*, (6), 82-94.

Heydar, M. D. (2023). Library and information infrastructure of the regions of the Azerbaijan Republic: its development, current state and ways of modernization. (Experience of the ShekiZakatala Economic Region). *Technium Soc. Sci. J.,* 39, 782.

Ismayilov, K., Ismayilov, N., & Mammadova, V. (2019). Library information services in academic libraries of Azerbaijan: a comparative study. *Library Management, 40* (6/7), 461-477.

Ismayilov, N. I. (2022). Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 26* (1), 38-43.

Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2023). On the typology of document-information resources in the field of economy. *Universidad Y Sociedad, 15* (6), 224-232.

İsmayılov, N. İ., Mahammadli, D., & Gasimli, H. H. (2023a). Organization, development and current situation of the document flow on tourism in the regions (based on the example of the Shaki-Zagatala economic region). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 2* (26), 122-127.

Ismayilov, N. I., Mahammadli, D., & Khudiyeva, V. (2022). Methods and Means of Information Search in the Digital Environment. *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 25* (5), 31-34.

Ismayilov, N., & Aliyeva, G. (2023). Creation and Formation of Document Flow in the Field of Library-Bibliography (on the Basis of Tazkiras). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 26* (3), 165-170.

Ismayilov, N., & Khalafova, S. (2022b). Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience). *Науково-теоретичний альманах Грані, 25* (2), 22-28.

Ismayılov, N., & Khudiyeva, V. (2023). Conducting training and research, problem solving, creative thinking. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10* (2), 643-649.

İsmayılov, N., & Məhəmmədli, D. (2024). Qərbi Azərbaycan Tarixinə Dair Sənəd Axınının Təşəkkülü və İnkişafı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4483-4496.

Ismayilov, N., Mahammadli, D., & Gasimli, H. (2023b). Characteristics of the Library Information Service in the Republic of Azerbaijan in A Poly-Ethnic Condition (based on the example of Sheki-Zagatala economic region). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10* (3), 878- 890.

Karabalina, A. A., Maydangalieva, Z. A., Satygalieva, G. B., Ahmetalina, G. A., & Mahammadli, D. (2018). Family Pattern as Key Factor of Primary School Chidren Academic Perfomance. *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,* (6), 58-66. https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467.28

Kazimi, P. F. O., & Agamirzaev, O. (2021). Social functions of modern library-information institutions (Problems of library management). *Technium Soc. Sci. J.,* 26, 883.

Kazimi, P., Abdullayeva, A., & Ismayilov, N. (2020). Scientometric analysis of document flow in library science of azerbaijan (2014-2018). *Norwegian journal of development of the international science,* (45-2), 66-70.

Kazimi, P.F.O. & Mahammadli, D.H.O. (2021). Dijital alanın kullanımıyla kütüphane hizmetlerinde modern yönler (Bölgesel ve endüstriyel bilgi hizmetinin güvenlik sorunları). *Technium Soc. Sci. J.,* 25 , 819. https://doi.org/10.32014/2019.2518-1467.40

Kenzhebayeva, D. K., Urmurzina, B. G., & Mahammadli, D. (2018). The modern youth values in Kazakhstan. News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. *Series of social and human sciences, 6* (322), 51-66.

Khalafova, S. & Ismailov, N. (2024). Natsional'naya bibliografiya v kriptograficheskoy informatsionnoy sisteme, nablyudayemaya korrespondentami. *Zhurnal yestestvennykh teoreticheskikh issledovaniy, 27* (4), 32-36.

Kushzhanov, N. V., & Dashgin, M. (2019a). Tsifrovaya povestka YEAES. *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,* (2-S), 55-61.

Kushzhanov, N. V., & Dashqin, M. (2019c). The Digital Agenda of Eaue. *Вестник НАН РК,* (2), 55-61.

Kushzhanov, N. V., & Mahammadli, D. (2019b). The digital transformation of the oil and gas sector in Kazakhstan: priorities and problems. *News Natl Acad Sci Repub Kazakhstan, 3* (435), 203-212.

Mahamadli, D.G. (2018). Analiz bibliotekhnicheskoy organizatsii Sovetsko-gosudarstvennogo ekonomicheskogo rayona Azerbaydzhana. *Tolstoy gosudarstvennyy universitet,* (2), 17-21. (In Russian).

Mahammadi, D. H. (2024b). Issues of Legal, Scientific, Theoretical, Methodological and Practical Significance as an Important Component of the Informatization of the Library Infrastructure of the Republic (Strategy For The Development of Libraries in the Regions of Azerbaijan*). Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (1), 611-619.

Mammadov, E. E. (2013). The Role of the Periodical Fund of the National Library Named After MF Akhundov in the Development of the Azerbaijani Culture and Science (1923-2008). *International Journal of Information Science and Management (IJISM), 11*(1), 95-104.

Mammadov, E. E. (2022a). The National Library of Azerbaijan: Functioning during COVID. *International Leads, 37* (2), 10-17.

Mammadov, E. E. (2022b). *History of books and libraries in Azerbaijan: Teaching aid for universities.* Adiloglu.

Məhəmmədli, D. (2024). Kitabxana Saytlarının Funksiyaları və Onların Təsnifatı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11*(6), 4708-4717.

Muhammadli, D. G. (2023). Primeneniye informatsionno-kommunikatsionnykh tekhnologiy v bibliotechnom dele Sheki-Zaratalinskogo ekonomicheskogo rayona Azerbaydzhanskoy Respubliki. Novyye formy: istoriya, sotsiologiya, politika i filosofiya Doklad avtora na LXXVI. *Zapiska po materialam Mezhdistsiplinarnoy vrachebno-prakticheskoy konferentsii, 5* (76), 12- 15. (In Russian).

Nadir, I., & Oruj, G. (2022). Creation and formation of information resources for children. *Technium Soc. Sci. J.,* 36, 735.

Nadir, I., & Sevda, K. (2022). General Characteristics of Local Lore Documental Network Resources of the Libraries of Azerbaijan (Based on library collection). *Technium Soc. Sci. J*., 33, 628.
Oqlu, K. P. F. (2021). Conflict of Relevance and Reliability of İnformation and the Global Network. *Trends in Humanities and Social Sciences, 1* (1), 1-2.

Oqlu, K. P. F. (2021). Conflict of Relevance and Reliability of İnformation and the Global Network. *Trends in Humanities and Social Sciences, 1* (1), 1-2.

Oqlu, K. P. F., Nadir, I., & Tofiq, R. Z. (2023). At the Origins of Azerbaijani Scientific Library Activity (a Life Dedicated to Culture). *GRANI, 26* (4) 125-129.

Qasımlı, H., & Məhəmmədli, D. (2024). Turizm sahəsi üzrə "İnformasiya tələbatı" konsepsiyası. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4588-4595.

Qasımlı, H., & Məhəmmədli, D. (2024b). Biblioqrafik Xidmət Kitabxana-İnformasiya Mərkəzlərində Turizmə Dair Sənəd Axınının Müəyyənləşdirilməsinin Başlıca Komponenti Kimi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4718-4726.

Tofiq, R. Z., Oqlu, M. M. A., & Kazimi, P. F. O. (2022). Some questions of the application of library management. *Technium Soc. Sci. J.,* 37, 774.

Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2022a). The role of digital marketing in the management of library information resources. *Academic review, 2* (57), 194-202.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:17.01.2025
Kabul tarihi |Accepted:23.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Irada Bayramova

https://orcid.org/0000-0001-7007-3318
Doctor of philosophy in history, Baku State University, faculty of Information and document management, lecturer of document management department, Azerbaijan, irade8@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Bayramova, I. (2024). The Emergence and Development of Archival Science in the World. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 17-30. ***https://doi.org/10.5281/zenodo.15569091***

The Emergence and Development of Archival Science in the World

Abstract

Archival science is a field that involves activities such as the collection, preservation, classification, and safeguarding of documents. This scientific field has evolved throughout history as a means for states and societies to transmit information to future generations. Archives initially emerged for state and religious purposes and gradually developed into an independent scientific discipline. This article covers the formation and development of archival science worldwide, analyzing how the field has evolved up to the present, alongside the methods and technologies applied during different periods. Electronic archives and digitization have brought about the greatest revolutions in the development of archival science today.

Keywords: *Archive, Archival Science, Electronic Archives, Digitization*

Dünyada Arşiv Biliminin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi

Öz

Arşiv bilimi, belgelerin toplanması, korunması, sınıflandırılması ve saklanması gibi faaliyetleri içeren bir alandır. Bu bilimsel alan, tarih boyunca devletlerin ve toplumların gelecek nesillere bilgi aktarma aracı olarak gelişmiştir. Arşivler başlangıçta devlet ve dini amaçlarla ortaya çıkmış ve giderek bağımsız bir bilimsel disiplin haline gelmiştir. Bu makale, arşiv biliminin dünya çapında oluşumunu ve gelişimini ele almakta, alanın günümüze kadar nasıl evrildiğini ve farklı dönemlerde uygulanan yöntem ve teknolojileri analiz etmektedir. Elektronik arşivler ve dijitalleşme, günümüzde arşiv biliminin gelişimindeki en büyük devrimleri beraberinde getirmiştir.

CC BY NC Creative Commons Licence

Anahtar Kavramlar: *Arşiv, Arşiv Bilimi, Elektronik Arşivler, Dijitalleştirme*

Introduction

The field of archival science is concerned with the study of collecting, storing, and organizing documents that reflect the history, law, economy, and governance of societies and states. Archives also document decisions made by various state and international organizations, their political, legal, and economic activities, thereby providing information for future generations. The preservation of archival documents and how they will be used in the future are among the key issues of archival science. Archival science not only deals with the physical preservation of documents but also with the proper storage, management, and transmission of information. The purpose of this article is to trace the origins and development of archival science and discuss the key changes in the field. Thus, we will look at the historical development of archival science, the demands of the modern era, and new approaches in this field.

Main part

**The Origins and Development of Archival Science, Initial Forms*

The emergence of archival science is related to the need for human societies to collect, preserve, and systematize information (Balginova, Maydangalieva, Satygalieva & Mahammadli, 2018). Throughout history, every culture and state has documented its governance, economic, and legal activities through written documents, aiming to preserve them and transmit them to future generations. Archival science is the combination of scientific and practical approaches to the collection, preservation, and use of these documents (Bayramova, 2024a). This article will discuss the process of the emergence of archival science, its historical roots, and its early stages.

**Historical Roots of the Emergence of Archival Science*

Archives began to form and develop from the earliest periods of human history. (Heydar, 2023). In these early times, the main purpose of archives was to ensure the preservation of official documents from the state, religious institutions, and other governance structures. (Irada, B., 2022a). Archival documents reflected not only the information of the contemporary period but also the cultural, legal, and social influences of the past.

**The Emergence of Archives in Ancient Cultures*

The initial forms of archival science emerged in ancient cultures, particularly within the administrative structures of Egypt, Mesopotamia, and the Roman Empire (Ismayilov, Ismayilov & Mammadova, 2019). In these periods, archives were often maintained for state and religious purposes.

In Egypt: Archival documents were initially focused on preserving written information that organized the state and church's affairs (Bayramova, 2024b). Records from Egyptian pharaohs and officials were written using the ancient script of hieroglyphs. (Ismayilov, 2022). In this period, archival documents also included the ruler's decrees, laws, and official diplomatic correspondence.

In Mesopotamia: During the Sumerian period, writing systems were first used for official purposes, and the preservation of these writings became crucial. Documents written on clay tablets recorded the state's legal and economic activities. These documents also indicated people's social status and land ownership. (Ismayilov & Khalafova, 2023).

In the Roman Empire: In the Roman period, written legal documents, contracts, and diplomatic papers were specifically preserved in archives (İsmayılov, Mahammadli & Gasimli, 2023a). The Roman Empire recognized the importance of document preservation for the centralization of state administration. Written rules and laws of Roman law formed a significant part of the documents from this era.

**Management and Preservation of Archives*

In ancient times, archives were primarily managed by the central governing bodies of the state and the church (Ismayilov, Mahammadli & Khudiyeva, 2022). While preservation and proper classification of archival documents existed, unlike modern archival approaches, these organizations primarily preserved documents for practical purposes.

The Church and Monarchy: During the medieval period, the church played a significant role in the creation of archives (Ismayilov & Aliyeva, 2023). The church preserved both religious teachings and the official documents of the monarchy (Ismailov & Bayramova, 2022b). Monarchies not only documented the state's official affairs but also recorded land ownership and tax matters.

The Renaissance Period: The Renaissance led to the more systematic and organized preservation of archival documents (Ismayilov & Khalafova, 2022b). In this period, the increasing importance of written documents in administration introduced new approaches to information preservation and dissemination (Ismayılov & Khudiyeva, 2023). Methods for document preservation were improved, and new principles were applied to systematically collect documents.

**Professionalization and Modernization of Archival Science*

The professionalization and systematization of archival science occurred in the 19th and 20th centuries (İsmayılov & Məhəmmədli, 2024). The preservation of documents became a concern not only for relevant administrative bodies but also for all segments of society (Ismayilov, Mahammadli & Gasimli, 2023b). Archival documents were regarded as important not only for their legal and economic significance but also as a means of preserving history and culture.

In the early 19th century, new methods emerged for the systematization, preservation, and widespread use of documents. By the end of the 19th century, states began to enact laws aimed at the professional management of archives. During this period, the technical aspects of archival work developed further, with systems established to facilitate the proper classification, preservation, and retrieval of documents (Karabalina, Maydangalieva, Satygalieva, Ahmetalina & Mahammadli, 2018).

The 20th Century: With the development of electronic technologies, the methods for preserving and managing archives became even more modernized. (Kazimi, Abdullayeva & Ismayilov, 2020). For the first time, computers and other information technologies were introduced into archival work. Electronic archives ensured the rapid retrieval and preservation of data.

**Significant Impacts of the Emergence of Archival Science*

The emergence and development of archival science were not limited to document preservation. The development of this field also improved the processes of governance and information exchange in human societies (Kazimi & Mahammadli, 2021). Archives provided important information about both history and the contemporary world. Based on this information, societies learned about their history and made strategic decisions for the future. Archives represent the collective memory of a society, preserving its development, culture, and law throughout history. Without archival documents, the foundation of many historical events and legal decisions would be lost.

Archival science has been a significant part of state and religious governance structures since ancient times (Kenzhebayeva, Urmurzina & Mahammadli, 2018). The emergence of this field is tied to the need for preserving information and transmitting it to future generations. Throughout history, archives have been created and developed for various purposes. Over time, the preservation and management of archives have become more professionalized, and modern technologies have reshaped the field. Archival science not only helps preserve the past but also assists in shaping the future.

**Modern Approaches and Development Directions*

Archival science is a broad and multifaceted scientific field involving activities such as document preservation, organization, and use (Khalafova & Ismailov, 2024). Throughout history, the role of archives has not been limited to the mere storage of documents; it has also fulfilled critical functions related to governance, legal issues, and the preservation of historical information. In the modern era, technological advancements, digital archives, and innovations in information exchange have fundamentally changed the concepts and approaches that underpin archival science (Kushzhanov & Dashgin, 2019a). This article will discuss the modern approaches and development directions of archival science, particularly analyzing the impact of digital technologies, new methods, and international collaboration on this field.

**Modern Archival Security and Preservation Approaches*

The preservation and security of archives have always been one of the core issues in archival science. However, in the modern era, this issue has become more complex (Kushzhanov & Mahammadli, 2019b). The application of digitization and new technologies has changed the approaches to archival preservation.

**Digital Archiving*

The development of digital technologies and information systems has caused significant changes in the preservation of archival documents. The storage of electronic documents, the creation of digital archives, and the conversion of documents into digital formats have facilitated the preservation of physical archives (Mahamadli, 2018). Digital archiving simplifies the process of creating and preserving document copies, while also ensuring the long-term preservation of documents. The creation and preservation of digital documents help maintain them without distortion over time. This approach reduces the dependence on the physical preservation of archives and enables the rapid retrieval of documents.

Digital Security and Preservation

The preservation of digital documents is not only related to the risk of data loss and damage but also to cyberattacks, malware, and other threats (Mahammadi, 2024). Therefore, the security of digital archives requires measures such as high-level encryption technologies, data protection systems, and regular backup procedures. Digital security issues aim to protect these documents and prevent any loss.

**Application of New Methods and Technologies in Archival Science. Development of International and Regional Archival Networks*

In modern archival science, international and regional cooperation plays an important role in the preservation and exchange of archival documents (Məhəmmədli,2024). Organizations such as the International Council on Archives (ICA) set standards for the preservation and use of archives worldwide. These organizations ensure the mutual interaction and collaboration between archival systems in different countries. The sharing of archives facilitates cross-border information exchange and shapes the global concept of archiving in the modern era.

**Use of Metadata*

The use of metadata is one of the important aspects of modern archival science. Metadata are additional information that facilitates the search, organization, and use of documents (Muhammadli, 2023). These details reflect the creation date, author, purpose, and other important characteristics of the document. The application of metadata speeds up and simplifies the process of grouping and finding documents.

**Innovation and System Updates*

In the modern era, the latest methods used in the preservation and management of archives include automated systems and artificial intelligence (AI) technologies. (Nadir, I., & Sevda, 2022). For example, AI can be used to analyze the text and content of documents for classification and management purposes, making them easier to find. These approaches also ensure the fast and accurate preservation of documents.

**Management and Accessibility of Digital Archives*

Modern archival science requires not only the preservation of documents but also ensuring their easy access and use (Oqlu, 2021). This increases the importance of management systems applied in digital archives.

**Cloud Technologies and Archive Management*

Cloud technologies have opened new possibilities for document storage and management. Cloud-based archives ensure that documents are always accessible while providing high levels of data security (Oqlu, Nadir, & Tofiq, 2023). This technology allows for the easy exchange of archival documents and access to them via the internet from anywhere in the world.

**Document Search and Classification*

Managing large volumes of archival documents is closely related to the development of search systems in the modern era (Qasımlı & Məhəmmədli, 2024a). These systems ensure the rapid search, analysis, and classification of documents. Search algorithms, combined with the use of metadata, help users easily find the documents they are looking for.

**Ethical and Legal Issues in Archival Science*

Another crucial aspect of modern archival science is the protection of data confidentiality and the assurance of rights (Qasımlı & Məhəmmədli, 2024b). Archival documents, particularly those relating to government and private individuals, require special attention from both ethical and legal perspectives. Issues related to the storage and dissemination of confidential information have led to debates about the use of archival data.

**Modern Use of Archives*

The use of archives according to the demands of the modern era requires legal and ethical frameworks that further facilitate the preservation and analysis of documents (Tofiq, Oqlu, & Kazimi, 2022). Users must rely on appropriate laws and ethical principles when utilizing archival documents.

Archival science has experienced significant developments in response to technological, ethical, and legal changes in modern times. The application of new methods in document preservation, digital document protection, and usage will further improve the future of this field (Ismayilov & Khalafova, 2022a). Electronic archives, cloud technologies, artificial intelligence, and international cooperation form the core directions of modern archival science. These developments make document security and their accessibility and use even easier. The field of archival science will continue to evolve to meet modern demands and will continue to play a significant role in governance.

**Advanced World Practices in Archival Science*

Archival science is a multifaceted and important field related to the preservation, classification, and use of documents (Kazimi & Balayeva, 2024). Although different countries apply varying approaches in organizing and managing archival work, advanced global practices guide the development of archival science. These practices have led to significant achievements and new approaches in archival management, digital archiving, international cooperation, and data

protection. This article will analyze some of the advanced world practices, particularly focusing on the archival systems of developed countries and the modern methods they apply.

Approaches of Advanced Countries in Archival Science:

-*United States (US) Experience:* The United States is one of the most advanced countries in the field of archival science worldwide. In the US, the management of archives is carried out by both the public and private sectors. (Kazimi & Agamirzaev, 2021). Federal and state archives implement modern systems for the collection, preservation, and use of documents.

-*National Archives and Records Administration (NARA):* In the US, NARA is responsible for the management and preservation of federal archives, ensuring the digital preservation of archival documents and their wide public access. NARA uses high-tech solutions, including cloud technologies, for document preservation.

Digital Archiving: The US has implemented large-scale digital archiving initiatives. Since the late 1990s, significant steps have been taken toward digitizing government documents and making them available online. For example, the "Electronic Records Archives (ERA)" project, adopted by the US Congress, ensures the digital storage of all federal registration documents.

-*United Kingdom Experience:* The United Kingdom is also one of the countries that apply advanced practices and methods in archival science. In the UK, both the public and non-governmental sectors play a significant role in the organization of archival work.

The National Archives (TNA): The UK's national archives serve as an exemplary model for the preservation and organization of state documents. TNA analyzes, classifies, and digitizes all state documents. They also provide public access to open data, which makes accessing archival documents easier.

Digital Archives and Open Data: The UK has made significant progress in the areas of open data and digital archives. Since 2010, organizations like the "Digital Preservation Coalition" have carried out research and development on the preservation of digital materials. (Kazimi, Ismaylov & Rzayeva, 2023). TNA uses specialized algorithms and software for the preservation of digital documents, ensuring their long-term storage.

Digital Archiving and Technologies: In recent years, many countries have started to place a significant emphasis on digital archiving methods. The preservation of digital documents has opened new possibilities for archives. The application of these approaches prevents the physical deterioration of documents and ensures their long-term storage.

This section highlights how international practices, especially in the US and the UK, have shaped modern approaches to archiving, with an emphasis on digital technologies, cloud storage, and access to open data.

Synthesis of Physical and Digital Archives: In the US and the UK, new approaches are being applied regarding the synthesis of digital and physical archives. This approach ensures the integration of both digital and physical documents and applies enhanced methods for the preservation of data in both formats. It also facilitates easy access to and use of information.

Use of Cloud Technologies: Many advanced countries store digital documents in cloud-based systems. This approach helps manage archives more flexibly and securely. Cloud technologies also facilitate data analysis and allow documents to be accessed from different locations.

Artificial Intelligence and Automation in Archives: Artificial intelligence (AI) and automated systems play a crucial role in the management of archives. These technologies speed up the processes of document classification, searching, and retrieval of archival materials.

Application of Artificial Intelligence: In the US and Europe, artificial intelligence is used to analyze archival documents. AI algorithms classify documents based on their topics and content, making document search faster and more efficient.

Automated Document Classification: In archival work, automation systems minimize the chances of incorrect classification and loss of documents. (Balayeva, 2020). This approach ensures the correct preservation of documents and simplifies the search process for users.

International Council on Archives (ICA): The International Council on Archives (ICA) is one of the most important international organizations supporting the development of archival work and setting standards globally (Kushzhanov & Dashqin, 2019a). ICA helps carry out archival work according to modern standards and promotes data exchange and cooperation between countries.

International Cooperation Programs: Through international cooperation programs, ICA shares best practices in the archival field. For example, there are international systems that facilitate data exchange between various archives around the world.

Building Archival Networks: ICA and other international organizations have established systems for the mutual sharing of archival documents between states. These networks ensure the secure exchange of data and make the preservation of archival documents more effective.

European Archives Network (ERN): The European Archives Network (ERN) is a collaboration network for archive management between countries within the European Union. ERN supports many initiatives related to the sharing and preservation of archival documents between states. This network ensures the exchange of archival data and its management according to the laws of different countries.

Applications of Artificial Intelligence and Automation: In the future, the development of artificial intelligence and the application of automated systems will continue to improve archival document management. (Alekper & Tofig, 2020). The AI technologies applied in archives will lead to revolutionary changes in the creation, preservation, and use of documents.

Long-Term Preservation of Digital Archives: In the future, new approaches and technologies will be developed for the long-term preservation of digital archives. This will be possible through continuous analysis of documents and the application of modern technologies.

The advanced global practices in the field of archival science show that various modern approaches are being applied to document preservation, management, and usage. The digitization of archival work, the use of artificial intelligence, and international cooperation in the US, the UK, Europe, and other advanced countries are significant steps in the development of this field. These practices will ensure that archival science will become even more modern and efficient in the future.

The field of archival science has experienced significant developments throughout history and has evolved in line with the needs of each era. The preservation of archives and the transmission of these documents to future generations is not only important for historical study but also vital for the management of modern society. Thanks to digitization and modern technologies, the preservation and management of archival documents have taken on a more modern direction. Archival science will continue to develop and become more efficient and secure with the introduction of new technologies and methods in the future.

Conclusion

The emergence and development of archival science are closely linked to the growing informational needs and administrative requirements of human societies. From ancient times, documents were preserved primarily for administrative and legal purposes. However, over time, the historical, scientific, and cultural significance of these records became more widely recognized, leading to the establishment of archival science as an independent academic discipline.

In Europe, especially from the 19th century onward, methodological foundations for managing, classifying, and using archives were developed, and the first professional schools and institutions in this field emerged. In the 20th century, advances in technology, international cooperation, and the transition to the information society marked a new stage in the evolution of archival science. The application of digital technologies, the creation of electronic archives, and the challenges of information security have further increased the relevance of this field in the modern era. Thus, archival science continues to develop as a discipline that preserves the memory of society, ensures the objective reflection of historical processes, and serves as an essential resource for scientific research. Its historical trajectory demonstrates that it will remain significant and will be enriched with new scientific approaches in the future.

References

Alekper, M. M., & Tofig, R. Z. (2020). Full-text resources of the project type created in the presidential library of the office of the president of the republic of Azerbaijan as an innovative resource type of electronic library. *Хуманитарни Балкански изследвания, 4* (3-9), 64-67.

Balayeva, E. M. (2020). Rol' Izdatel'stva Elm V Sisteme Izdaniya Nauchnoy Knigi V 1940- 1950-Kh Gg. Khkh. Vek. *Istoriya Volyni,* (22). https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467.31 (In Russian).

Balginova, K. M., Maydangalieva, Z. A., Satygalieva, G. B., & Mahammadli, D. (2018). The digital Kazakhstan. *The developmemt of human resourses in education. Вестник НАН РК*, (6), 82-94.

Bayramova, Í. (2024b). Sootvetstvuyet rezul'tatam primeneniya. *Naukovo-teoreticheskiy al'manakh Graní, 27* (2), 64-69.

Bayramova, İ. Z. (2024a). Constitutional-Legal Basis of Archival Work in Azerbaijan. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11* (3), 1929-1939.

Heydar, M. D. (2023). Library and information infrastructure of the regions of the Azerbaijan Republic: its development, current state and ways of modernization. (Experience of the ShekiZakatala Economic Region). *Technium Soc. Sci. J.,* 39, 782.

Irada, B. (2022a). Bibliometric Analysis of Document Flow in the Field of Library Bibliography in Azerbaijan. *Technium Soc. Sci. J.*, *35*, 601.

Ismailov N. & Bayramova I. (2022b). Metodicheskaya dokumentatsiya i dokumentatsiya po turizmu (na osnove osnovnykh meditsinskikh bibliotekov). *Naukovo-teoreticheskiy al'manakh Graní, 25* (3), 70-76.

Ismayilov, K., Ismayilov, N., & Mammadova, V. (2019). Library information services in academic libraries of Azerbaijan: a comparative study. *Library Management, 40* (6/7), 461-477.

Ismayilov, N. I. (2022). Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 26* (1), 38-43.

Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2023). On the typology of document-information resources in the field of economy. *Universidad Y Sociedad, 15* (6), 224-232.

İsmayılov, N. İ., Mahammadli, D., & Gasimli, H. H. (2023a). Organization, development and current situation of the document flow on tourism in the regions (based on the example of the Shaki-Zagatala economic region). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 2* (26), 122-127.

Ismayilov, N. I., Mahammadli, D., & Khudiyeva, V. (2022). Methods and Means of Information Search in the Digital Environment. *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 25* (5), 31-34.

Ismayilov, N., & Aliyeva, G. (2023). Creation and Formation of Document Flow in the Field of Library-Bibliography (on the Basis of Tazkiras). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 26* (3), 165-170.

Ismayilov, N., & Khalafova, S. (2022b). Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience). *Науково-теоретичний альманах Грані, 25* (2), 22-28.

Ismayılov, N., & Khudiyeva, V. (2023). Conducting training and research, problem solving, creative thinking. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10* (2), 643-649.

İsmayılov, N., & Məhəmmədli, D. (2024). Qərbi Azərbaycan Tarixinə Dair Sənəd Axınının Təşəkkülü və İnkişafı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4483-4496.

Ismayilov, N., Mahammadli, D., & Gasimli, H. (2023b). Characteristics of the LibraryInformation Service in the Republic of Azerbaijan in A Poly-Ethnic Condition (based on the example of Sheki-Zagatala economic region). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10* (3), 878- 890.

Karabalina, A. A., Maydangalieva, Z. A., Satygalieva, G. B., Ahmetalina, G. A., & Mahammadli, D. (2018). Family Pattern as Key Factor of Primary School Chidren Academic Perfomance. *Bulletin of the National Academy of Sciences of The Republic of Kazakhstan,* (6), 58-66. https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467.28

Kazimi, P. F. O., & Agamirzaev, O. (2021). Social functions of modern library-information institutions (Problems of library management). *Technium Soc. Sci. J.,* 26, 883.

Kazimi, P., & Balayeva, E. (2024). Ethnocultural Description of the Persians (Socio-historical analysis). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (1), 193-199.

Kazimi, P., Abdullayeva, A., & Ismayilov, N. (2020). Scientometric analysis of document flow in library science of azerbaijan (2014-2018*). Norwegian journal of development of the international science*, (45-2), 66-70.

Kazimi, P., Ismaylov, N., & Rzayeva, Z. (2023). Bilya vytokiv diyal′nosti Azerbaydzhans′koyi naukovoyi biblioteky (zhyttya, prysvyachene kul′turi). *Naukovo-teoretychnyy al'manakh Hrani, 26* (4), 125-129.

Kazimi, P.F.O. & Mahammadli, D.H.O. (2021). Dijital alanın kullanımıyla kütüphane hizmetlerinde modern yönler (Bölgesel ve endüstriyel bilgi hizmetinin güvenlik sorunları). *Technium Soc. Sci.J.,* 25,819. https://doi.org/10.32014/2019.2518-1467.40

Kenzhebayeva, D. K., Urmurzina, B. G., & Mahammadli, D. (2018). The modern youth values in Kazakhstan. News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. *Series of social and human sciences, 6* (322), 51-66. https://doi.org/10.32014/2018.2224-5294.35

Khalafova, S. & Ismailov, N. (2024). Natsional'naya bibliografiya v kriptograficheskoy informatsionnoy sisteme, nablyudayemaya korrespondentami. *Zhurnal yestestvennykh teoreticheskikh issledovaniy, 27* (4), 32-36. (In Russian).

Kushzhanov, N. V., & Dashgin, M. (2019a). Tsifrovaya povestka YEAES. *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,* (2-S), 55-61. (In Russian).

Kushzhanov, N. V., & Dashqin, M. (2019a). The Digital Agenda of Eaue. *Вестник НАН РК,* (2), 55-61.

Kushzhanov, N. V., & Mahammadli, D. (2019b). The digital transformation of the oil and gas sector in kazakhstan: priorities and problems. *News Natl Acad Sci Repub Kazakhstan, 3* (435), 203-212.

Mahamadli, D.G. (2018). Analiz bibliotekhnicheskoy organizatsii Sovetsko-gosudarstvennogo ekonomicheskogo rayona Azerbaydzhana. *Tolstoy gosudarstvennyy universitet,* (2), 17-21. (In Russian). https://doi.org/10.18323/2221-5689-2018-2-17-21

Mahammadi, D. H. (2024). Issues of Legal, Scientific, Theoretical, Methodological and Practical Significance as an Important Component of the Informatization of the Library Infrastructure of the Republic (Strategy For The Development of Libraries in the Regions of Azerbaijan). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (1), 611-619.

Məhəmmədli, D. (2024). Kitabxana Saytlarının Funksiyaları və Onların Təsnifatı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4708-4717.

Muhammadli, D. G. (2023). Primeneniye informatsionno-kommunikatsionnykh tekhnologiy v bibliotechnom dele Sheki-Zaratalinskogo ekonomicheskogo rayona Azerbaydzhanskoy Respubliki. Novyye formy: istoriya, sotsiologiya, politika i filosofiya Doklad avtora na LXXVI.

Zapiska po materialam Mezhdistsiplinarnoy vrachebno-prakticheskoy konferentsii, 5 (76), 12-15.(In Russian).

Nadir, I., & Sevda, K. (2022). General Characteristics of Local Lore Documental Network Resources of the Libraries of Azerbaijan (Based on library collection). *Technium Soc. Sci. J.,* 33, 628.

Oqlu, K. P. F. (2021). Conflict of Relevance and Reliability of İnformation and the Global Network. *Trends in Humanities and Social Sciences, 1* (1), 1-2.

Oqlu, K. P. F., Nadir, I., & Tofiq, R. Z. (2023). At the Origins of Azerbaijani Scientific Library Activity (a Life Dedicated to Culture). *GRANI, 26* (4) 125-129.

Qasımlı, H., & Məhəmmədli, D. (2024a). Turizm sahəsi üzrə "İnformasiya tələbatı" konsepsiyası. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4588-4595.

Qasımlı, H., & Məhəmmədli, D. (2024b). Biblioqrafik Xidmət Kitabxana-İnformasiya Mərkəzlərində Turizmə Dair Sənəd Axınının Müəyyənləşdirilməsinin Başlıca Komponenti Kimi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4718-4726.

Tofiq, R. Z., Oqlu, M. M. A., & Kazimi, P. F. O. (2022). Some questions of the application of library management. *Technium Soc. Sci. J*., 37, 774.

Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2022a). The role of digital marketing in the management of library information resources. *Academic review, 2* (57), 194-202.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:10.12.2024
Kabul tarihi |Accepted:10.03.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Solmaz Sadiqova

https://orcid.org/0000-0003-4780-0163
Associate professor, Doctor of philosophy in history, Baku State University document management department, Azerbaijan, solmaz_bdu@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Sadiqova, S. (2025) Relevance of Bibliographic Search in the Global Information Environment and Its Evaluation Criteria. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 31-45. *https://doi.org/10.5281/zenodo.15616925*

Relevance of Bibliographic Search in the Global Information Environment and Its Evaluation Criteria

Abstract

The effectiveness of bibliographic searches and the relevance of their results in the global information environment directly influence the quality of scientific activity and the proper use of information. This article analyzes the theoretical foundations of the relevance of bibliographic searches and their evaluation criteria. Various methodological approaches are presented in the context of modern information systems, the integration of artificial intelligence technologies, and dynamic approaches based on user needs. The article also classifies evaluation methods based on practical studies and authoritative scientific sources, and identifies development trends.

Keywords: *Bibliographic Search, Information Retrieval, Relevance, Global Information Environment, Evaluation Criteria*

Küresel Bilgi Ortamında Bibliyografik Aramanın Uygunluğu ve Değerlendirme Kriterleri

Öz

Bibliyografik taramaların etkinliği ve sonuçlarının küresel bilgi ortamında uygunluğu, bilimsel faaliyetlerin kalitesini ve bilginin doğru kullanımını doğrudan etkiler. Bu makale, bibliyografik aramaların

CC BY NC Creative Commons Licence

uygunluğunun teorik temellerini ve değerlendirme kriterlerini analiz etmektedir. Modern bilgi sistemleri, yapay zeka teknolojilerinin entegrasyonu ve kullanıcı ihtiyaçlarına dayalı dinamik yaklaşımlar bağlamında çeşitli metodolojik yaklaşımlar sunulmaktadır. Makale ayrıca, pratik çalışmalara ve yetkili bilimsel kaynaklara dayalı olarak değerlendirme yöntemlerini sınıflandırmakta ve gelişim eğilimlerini belirlemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Bibliyografik Arama, Bilgi Erişim, Ilgililik, Küresel Bilgi Ortamı, Değerlendirme Ölçütleri*

Introduction

In the 21st century, the rapid development of information and communication technologies has led to the formation of a global information environment. Key characteristics of this environment include an abundance of information, its high dynamism, its origin from diverse sources and formats, and the widespread expansion of digitalization. In the fields of research and education, bibliographic search systems have become the primary tools for effective information retrieval within this environment. However, the vast amount of information retrieved through these systems raises questions about its alignment with users' actual needs and objectives. In this context, the concept of "relevance" gains critical importance. Relevance is the key criterion that indicates the degree of correspondence between the retrieved information and the user's needs. In bibliographic searches, this concept is used to assess how well the search results respond to the user’s query and how scientifically and practically useful they are. The scientific study and evaluation of the relevance criterion—aimed at enhancing the value, usability, and research efficiency of information—has become a core subject of investigation in this field. This article analyzes the bibliographic search process within the global information environment and systematizes the criteria, technologies, and methodological approaches used to evaluate search results. The goal is to identify optimal search models that ensure the retrieval of high-quality, purposeful information that best meets user needs. In the modern era, information retrieval—one of the main pillars of scientific and practical activity—is accompanied by extensive and multifaceted data resources. In such an environment, ensuring a high level of relevance in bibliographic search results is essential for users to obtain accurate and appropriate information that meets their needs. However, the lack of unified methodological approaches and the presence of varying interpretations across different systems highlight the need for in-depth research in this field to evaluate the effectiveness and relevance of such searches.

**Comparative analysis* – The relevance of search results across various information platforms was analyzed.

**Descriptive method* – The concept of relevance and its historical development were described.

**Empirical approach* – The value of the results was assessed based on user queries and practical examples.

Scientometric methods – Citation rates and usage indicators of search results were examined.

1. The Main Part

***The Concept of Relevance and Its Theoretical Foundations*

The concept of relevance is considered one of the core theoretical categories in the fields of information retrieval and access to information. It reflects the relationship between the user and information—in particular, the degree of alignment between the user's information need and the information presented. Relevance encompasses not only technical matching but also contextual and semantic correspondence (Ismailov, & Bayramova, 2022b).

Saracevic (1996) described relevance as a multidimensional phenomenon and categorized it into the following types and levels:

**System relevance* – whether a document available in the information system matches the user's query.

**Reference relevance* – the extent to which the document refers to other important documents (Ismayilov & Sadigova, 2022).

**Cognitive relevance* – the alignment of the document with the user's existing knowledge base and interests.

Situational relevance – the suitability of the document for solving a specific problem (Balginova, Maydangalieva, Satygalieva & Mahammadli, 2018).

**Motivational relevance* – the degree to which the document meets the user's goals.

Hjorland (2010) notes that relevance is shaped not only by the individual user experience but also by knowledge structures based on social and epistemological contexts (Heydar, 2023). According to him, information systems—including bibliographic databases—should aim not merely to present the content of information, but rather to deliver what is "noticeable and useful" to the user.

The theoretical literature indicates that relevance possesses both a subjective character (dependent on the user) and an objective character (dependent on the content of the information). Therefore, achieving optimal results in search systems requires a balanced consideration of both perspectives (Sadigova & Mammadova, 2023).

**The Historical Development of Relevance Theory*

The concept of relevance was first discussed in the 1950s–60s, during the formation of foundational theories of information retrieval systems (Gizi, 2021).

(Ismayilov, Ismayilov & Mammadova, 2019). In traditional schools of information science, various approaches to this concept existed:

**Classical Information Retrieval (Classical Approach)* – Relevance is determined by measuring the similarity between the text and the query. This approach is primarily based on mathematical and statistical models (e.g., Boolean model, vector model) (Sadygova, 2024).

**Cognitive Approach* – Starting from the 1980s, the impact of user behaviors, motivations, and psychological factors on relevance was studied. Researchers noted that the usefulness of information is determined not only by technical matching but also by its form of presentation (Askerova & Mammadov, 2025).

**Situational Relevance* – This approach, based on context, analyzes how relevant and valuable information is in a given situation (Ismayilov, 2022). These approaches throughout history show that the concept of relevance is not only technical or system-based but is also closely tied to the human factor.

**Types of Relevance*

Relevance is classified from various perspectives. The most common types are as follows:

a) System (Objective) Relevance

This is the technical evaluation of how well a document matches a query according to the criteria of the information system. It is often determined through automated methods (e.g., keyword matching).

b) User (Subjective) Relevance

This is the evaluation of the value of an information resource based on the user's personal needs, interests, and goals. It is related to individual experience and intent (Ismayilov & Khalafova, 2023).

c) Contextual Relevance

This refers to the alignment of information within the specific time, place, topic, and social context of the user. For example, an article may be highly relevant during a pandemic but lose its significance in another period.

d) Correlation and Semantic Matching

Sometimes, semantic relevance arises even if there is no formal similarity between texts (İsmayılov, Mahammadli & Gasimli, 2023a). For instance, synonyms or expressions with similar meanings may respond to the user's query.

Relevance Models and Criteria:

Various theorists and researchers have developed models to measure and classify the concept of relevance:

a) Saracevic Model

Saracevic defines relevance as "goal-oriented information." In this model, the alignment between the user's goal and the content of the information is the primary focus.

b) Mizzaro Model (1997)

In this model, relevance is evaluated across four dimensions: data, query, user, and time. The model takes into account that the user may change their query, and the results must be reevaluated accordingly.

c)Borlund's Interactive Model

Borlund notes that relevance is the result of an interactive process between the user and the system. As the user refines their needs and becomes familiar with new documents, the relevance evaluation changes.

d) TREC and Cranfield Criteria

These criteria are primarily used for system-based evaluation (Ismayilov, Mahammadli & Khudiyeva, 2022). Two main metrics are considered: precision and recall. These measure how accurate and complete the system’s results are.

**Modern Approaches and the Role of Artificial Intelligence*

In recent years, the concept of relevance has become more dynamic and adaptive through artificial intelligence (AI), natural language processing (NLP), semantic analysis, and modeling user behaviors. (Sadiqova, 2025).

**Personalized Relevance*

AI systems analyze the user's past search behavior, articles they have read, and links they have clicked to present more relevant results in the future. (Ismayilov & Aliyeva, 2023). This creates a relevance level tailored specifically to the user.

a) Semantic Web and Ontologies

By focusing on the semantic meaning of information, content relevance is proposed to the user. This ensures a deeper level of information relevance beyond simple keyword matching.

b) Citation Networks and Citation Analysis

The scientific relationship between documents is determined based on citations between articles. In this way, a stronger relevance connection can be established between cited and citing documents.

**Relevance and Scientific Research Activity:*

In the scientific research process, relevance plays a crucial role. The literature used by researchers must address their research questions. Irrelevant resources can diminish the quality of the research. Therefore:

*Only relevant sources should be selected when preparing literature reviews;

*The information used to support hypotheses and conclusions must be current and accurate; (Ismayilov & Khalafova, 2022b).

*In managing references, only scientifically reliable and appropriate documents should be consulted. (Mammadov, 2013).

2. Bibliographic Search Systems and Technologies

Bibliographic search systems are specialized software and technology collections designed to meet the information needs of users in scientific, educational, and information activities. These systems allow searching across various information resources, such as library catalogs, scientific databases, article collections, and digital archives (Ismayılov & Khudiyeva, 2023). In the 21st century, where information is growing exponentially, the development of bibliographic search technologies and their integration with new technologies such as artificial intelligence and machine learning has become a necessity.

**The Essence and Functions of Bibliographic Search Systems*

Bibliographic search systems provide users with the means to identify, select, and obtain information. These systems perform the following key functions:

**Access to Databases* – Allows users to find documents in various formats (books, articles, dissertations, conference materials, etc.);

**Advanced Search Options* – Enables searching by criteria such as author, topic, keywords, publication year, journal name, etc.; (İsmayılov & Məhəmmədli, 2024).

**Filtering and Sorting* – Ensures the results are sorted based on parameters like relevance, citation count, publication date, etc.;

**Literature Management* – Automatic generation of references, registration, and export functions (in formats such as BibTeX, RIS, APA, MLA).

Through these functions, bibliographic search systems significantly enhance the efficiency of scientific research and speed up the information retrieval process.

3. Most Commonly Used Bibliographic Search Systems

In the modern era, there are bibliographic search systems operating at various levels (international, national, and institutional):

a) Google Scholar

One of the most widely used open bibliographic search systems. It provides access to scientific articles, dissertations, monographs, and conference materials in multiple languages. (Ismayilov, Mahammadli & Gasimli, 2023b). It stands out for its user-friendly interface and citation tracking feature.

b) Scopus

This platform, owned by Elsevier, is one of the largest databases of scientific journals in the world. In addition to citation analyses, researcher profiles, and rankings, it is rich in bibliometric indicators.

c) Web of Science

Managed by Clarivate Analytics, this system covers articles published in high-quality journals. (Karabalina, Maydangalieva, Satygalieva, Ahmetalina & Mahammadli, 2018). It offers powerful analysis tools with sub-indexes such as the "Science Citation Index" and "Social Science Citation Index."

d) OpenAlex and BASE

These open-access systems support the free sharing of academic content. Users can freely access millions of bibliographic records (Mammadov, 2022b).

e) National and Regional Platforms

National systems such as the Azerbaijani National Library's bibliographic database, Russia's e-Library system, Turkey's ULAKBİM platform, and other national systems serve as essential resources for local users.

4. Technologies Used in Bibliographic Search

The effectiveness of bibliographic search systems depends on the technologies behind them. Modern systems use the following technologies:

a) Information Indexing

The structuring and indexing of information ensures fast and accurate searches. Metadata for each document (author, title, keywords, etc.) is added automatically or manually.

b) Natural Language Processing (NLP)

This technology "understands" user search queries and determines their intent. NLP-based systems consider synonyms, near-synonyms, and different lexical forms.

c) Artificial Intelligence and Machine Learning

AI-based systems learn user behaviors and present personalized results. Thanks to these technologies, systems can offer more relevant and effective responses. (Kazimi & Mahammadli, 2021).

d) Semantic Search

Unlike traditional keyword-based searches, semantic search analyzes the meaning of the text. This allows for obtaining broader and more contextual results.

e) Digital Identifiers (DOI, ORCID)

DOI (Digital Object Identifier) is used for the unique identification of documents. ORCID is a unique identifier for researchers, aggregating all their scientific activities.

5. Advantages and Challenges of Bibliographic Search Systems

Advantages

**Fast Information Retrieval* – Thousands of documents can be searched and found within seconds (Mammadov, 2022a).

**Bibliometric Analysis Capabilities* – It is possible to evaluate documents based on citation counts, impact factors, and other indicators.

**Integration and Interoperability* – These systems work seamlessly with other scientific platforms and reference managers (e.g., Zotero, Mendeley).

**Promotion of Open Science* – The integration of Open Access resources facilitates the democratization of science. (Kushzhanov & Dashqin, 2019a).

Challenges:

Language Barriers – Most systems prioritize English-language resources, which can reduce the visibility of local and regional scientific work.

**Paid Content* – Many scientific databases require a subscription to access full-text documents. (Kenzhebayeva, Urmurzina & Mahammadli, 2018).

**Technical Skill Requirements* – Some systems require users to have technical expertise in order to conduct effective searches.

6. Future Perspectives

The future of bibliographic search systems is closely linked to artificial intelligence, big data analytics, and fully integrated scientific information ecosystems (Khalafova & Ismailov, 2024). In the future, these systems will:

*Expand automatic translation capabilities;

*Develop interfaces based on visual search and graphical analysis;

*Provide researchers with a personalized search experience through fully customized scientific profile systems; (Kushzhanov & Dashgin, 2019a).

*Evaluate the real public and academic impact of documents through social and scientometric integration.

7. Criteria for Evaluating Relevance in Bibliographic Search

In the modern information society, the effectiveness of bibliographic search processes is determined by evaluating how well the presented results match the information needs. This alignment is expressed by the concept of "relevance." Relevance refers to the degree to which the information meets the user's informational needs and aligns with their purpose (Kushzhanov & Mahammadli, 2019b). The effectiveness of bibliographic search is dependent not only on the search algorithms but also on the correct selection of evaluation criteria for the results.

**Precision*

The precision criterion is a quality indicator for bibliographic search results. It defines how many of the documents presented to the user are truly relevant and useful to the query (Mahamadli, 2018). It is expressed by the following formula:

Precision = Number of useful documents / Total number of documents presented For example, if 100 results are presented to the user and 80 of them are relevant to the query, the precision is 80%. This criterion is particularly important for specific, narrowly defined queries. The higher the precision, the fewer "irrelevant" documents the user encounters (Ismayilov & Khalafova, 2022a).

**Recall*

Recall is the criterion that shows how much of the relevant documents available in the information space are included in the search results: Recall = Number of relevant documents retrieved / Total number of relevant documents available

**For example,* if there are 200 relevant sources on a topic and 120 of them are retrieved in the search, the recall would be 60%. (Mahammadi, 2024). Recall is especially important for scientific research and systematic bibliographic investigations. A higher recall rate is crucial for researchers who wish to obtain comprehensive and in-depth information.

**Added Value*

Bibliographic information is not only valued for being found but also for its ability to provide additional knowledge and value to the user. The added value criterion is measured by how the information allows the user to form a new scientific approach, take a more effective stance in decision-making, or contribute innovative insights to their research. (Məhəmmədli, 2024). This criterion plays a significant role, especially in academic activities where the analysis and use of information are in-depth.

**Currency*

The relevance of the information to current scientific, technological, and social demands is of great importance. In dynamic fields like technology, medicine, and economics, outdated information may be useless. The currency criterion evaluates the relevance of the document based on its publication date, the degree of the topic's modernity, and its alignment with scientific trends (Muhammadli, 2023).

**Reliability*

The reliability criterion reflects the level of acceptance of the document or source in the scientific community. For instance, an article published in a prestigious scientific journal holds different value from an informal blog post. (Nadir & Sevda, 2022). When evaluating this criterion,

the author's academic credentials, the source's impact factor, and the publisher's reputation should be considered.

**Citation Count and Impact Factor*

The frequency with which a document is cited indicates its scientific importance. At the same time, the impact factor of the journal in which the document is published affects its credibility and the level of acceptance in the scientific community. (Qasımlı & Məhəmmədli, 2024a). This criterion is particularly important for determining the value of scientific research.

**User Satisfaction*

This criterion is more subjective in nature. It measures how satisfied the user is with the presented results, based on how well the results meet their information needs (Qasımlı & Məhəmmədli, 2024b). This indicator can be determined through surveys, feedback forms, and the analysis of user behavior. User satisfaction is also dependent on the ease of use of the interface, the visualization of results, and the richness of alternative sources suggested.

Conclusion

Bibliographic search systems and technologies are an integral part of modern scientific activity. Their continuous development depends not only on technological innovations but also on user-oriented approaches. The more accessible, user-friendly, and analytically rich these systems are, the more they will contribute to the development of the information society.

The evaluation of relevance in bibliographic search is a multifaceted process. The criteria outlined above encompass technological (precision, recall), theoretical (reliability, added value), and subjective (user satisfaction) aspects. The combined application of these criteria is essential for achieving optimal results. This approach not only makes the results more relevant and useful but also contributes to the improvement of information search systems. In the global information environment, the growing abundance of information and the availability of scientific knowledge in various formats and sources make the bibliographic search process more complex.

One of the key conditions for the efficient organization of this process is that the search results have a high degree of relevance. Relevance refers not only to technical compatibility but also to the alignment with the user's goals, context, and intellectual needs. The analysis shows that modern bibliographic search systems aim to provide more relevant results through artificial intelligence, semantic technologies, and personalized recommendation algorithms. However, the

accurate formulation of search queries by users, the evaluation of results based on criteria, and purposeful filtering play a crucial role. In the future, the development of more advanced algorithms for the automatic evaluation of relevance indicators and the organization of training on information literacy for the use of bibliographic systems will be priority areas for the development of this field.

References

Ismailov, N. & Bayramova I. (2022b). Metodicheskaya dokumentatsiya i dokumentatsiya po turizmu (na osnove osnovnykh meditsinskikh bibliotekov). *Naukovo-teoreticheskiy al'manakh Grani, 25* (3), 70-76.

Balginova, K. M., Maydangalieva, Z. A., Satygalieva, G. B., & Mahammadli, D. (2018). The digital Kazakhstan. *The developmemt of human resourses in education. Вестник НАН РК*, (6), 82-94.

Heydar, M. D. (2023). Library and information infrastructure of the regions of the Azerbaijan Republic: its development, current state and ways of modernization.(Experience of the ShekiZakatala Economic Region). *Technium Soc. Sci. J.,* 39, 782.

Ismayilov, K., Ismayilov, N., & Mammadova, V. (2019). Library information services in academic libraries of Azerbaijan: a comparative study. *Library Management, 40* (6/7), 461-477.

Ismayilov, N. I. (2022). Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 26* (1), 38-43.

Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2023). On the typology of document-information resources in the field of economy. *Universidad Y Sociedad, 15* (6), 224-232.

İsmayılov, N. İ., Mahammadli, D., & Gasimli, H. H. (2023a). Organization, development and current situation of the document flow on tourism in the regions (based on the example of the Shaki-Zagatala economic region). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 2* (26), 122-127.

Ismayilov, N. I., Mahammadli, D., & Khudiyeva, V. (2022). Methods and Means of Information Search in the Digital Environment. *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 25* (5), 31-34.

Ismayilov, N., & Aliyeva, G. (2023). Creation and Formation of Document Flow in the Field of Library-Bibliography (on the Basis of Tazkiras). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 26* (3), 165-170.

Ismayilov, N., & Khalafova, S. (2022b). Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience). *Науково-теоретичний альманах Грані, 25* (2), 22-28.

Ismayılov, N., & Khudiyeva, V. (2023). Conducting training and research, problem solving, creative thinking. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10* (2), 643-649.

İsmayılov, N., & Məhəmmədli, D. (2024). Qərbi Azərbaycan Tarixinə Dair Sənəd Axınının Təşəkkülü və İnkişafı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4483-4496.

Ismayilov, N., Mahammadli, D., & Gasimli, H. (2023b). Characteristics of the LibraryInformation Service in the Republic of Azerbaijan in A Poly-Ethnic Condition (based on the example of Sheki-Zagatala economic region). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10* (3), 878- 890.

Karabalina, A. A., Maydangalieva, Z. A., Satygalieva, G. B., Ahmetalina, G. A., & Mahammadli, D. (2018). Family Pattern as Key Factor of Primary School Chidren Academic Perfomance. *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,* (6), 58-66. https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467.28

Kazimi, P.F.O. & Mahammadli, D.H.O. (2021). Dijital alanın kullanımıyla kütüphane hizmetlerinde modern yönler (Bölgesel ve endüstriyel bilgi hizmetinin güvenlik sorunları).*Technium Soc. Sci.J.*, 25,819. https://doi.org/10.32014/2019.2518-1467.40

Kenzhebayeva, D. K., Urmurzina, B. G., & Mahammadli, D. (2018). The modern youth values in Kazakhstan. News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. *Series of social and human sciences, 6* (322), 51-66. https://doi.org/10.32014/2018.2224-5294.35

Khalafova, S. & Ismailov, N. (2024). Natsional'naya bibliografiya v kriptograficheskoy informatsionnoy sisteme, nablyudayemaya korrespondentami. *Zhurnal yestestvennykh teoreticheskikh issledovaniy, 27* (4), 32-36. (In Russian).

Kushzhanov, N. V., & Dashgin, M. (2019a). Tsifrovaya povestka YEAES. *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,* (2-S), 55-61. (In Russian).

Kushzhanov, N. V., & Mahammadli, D. (2019b). The digital transformation of the oil and gas sector in kazakhstan: priorities and problems. *News Natl Acad Sci Repub Kazakhstan, 3* (435), 203-212.

Mahamadli, D.G. (2018). Analiz bibliotekhnicheskoy organizatsii Sovetsko-gosudarstvennogo ekonomicheskogo rayona Azerbaydzhana. *Tolstoy gosudarstvennyy universitet*, (2), 17-21. (In Russian). https://doi.org/10.18323/2221-5689-2018-2-17-21

Mahammadi, D. H. (2024). Issues of Legal, Scientific, Theoretical, Methodological and Practical Significance as an Important Component of the Informatization of the Library Infrastructure of the Republic (Strategy For The Development of Libraries in the Regions of Azerbaijan). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (1), 611-619.

Məhəmmədli, D. (2024). Kitabxana Saytlarının Funksiyaları və Onların Təsnifatı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4708-4717.

Muhammadli, D. G. (2023). Primeneniye informatsionno-kommunikatsionnykh tekhnologiy v bibliotechnom dele Sheki-Zaratalinskogo ekonomicheskogo rayona Azerbaydzhanskoy Respubliki. Novyye formy: istoriya, sotsiologiya, politika i filosofiya Doklad avtora na LXXVI.

Zapiska po materialam Mezhdistsiplinarnoy vrachebno-prakticheskoy konferentsii, 5 (76), 12-15.(In Russian).

Nadir, I., & Sevda, K. (2022). General Characteristics of Local Lore Documental Network Resources of the Libraries of Azerbaijan (Based on library collection). *Technium Soc. Sci. J.,* 33, 628.

Qasımlı, H., & Məhəmmədli, D. (2024a). Turizm sahəsi üzrə "İnformasiya tələbatı" konsepsiyası. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4588-4595.

Qasımlı, H., & Məhəmmədli, D. (2024b). Biblioqrafik Xidmət Kitabxana-İnformasiya Mərkəzlərində Turizmə Dair Sənəd Axınının Müəyyənləşdirilməsinin Başlıca Komponenti Kimi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11*(6), 4718-4726.

Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2022a). The role of digital marketing in the management of library information resources. *Academic review, 2* (57), 194-202.

Kushzhanov, N. V., & Dashqin, M. (2019a). The Digital Agenda of Eaue. *Вестник НАН РК*, (2), 55-61.

Mammadov, E. E. (2022a). The National Library of Azerbaijan: Functioning during COVID. *International Leads, 37* (2), 10-17.

Mammadov, E. E. (2022b). *History of books and libraries in Azerbaijan: Teaching aid for universities.* Adiloglu.

Mammadov, E. E. (2013). The Role of the Periodical Fund of the National Library Named After MF Akhundov in the Development of the Azerbaijani Culture and Science (1923-2008). *International Journal of Information Science and Management (IJISM), 11* (1), 95-104.

Askerova, Sevinj V., & Mammadov, Eldaniz E. (2025). Children in Azerbaijan at the Beginning of the Third Millennium: Social Analysis Based on Basic Demographic and some Educational and Cultural Indicators. *Pakistan Journal of Life and Social Sciences, 23* (1), 8304-8313.

Sadiqova, S. (2025). Evaluation of Library Activities. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (2), 128-136.

Ismayilov, N. I., & Sadigova, S. (2022). Synergetic foundations of the methodology of modern bibliography. *Grani Journal*, *26* (5), 45-51.

Sadigova, S., & Mammadova, Z. (2023). Effectiveness of using archival documents in the primary sources of information about the Irevan Khanate. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *10* (6), 2819-2826.

Sadygova, S. (2024). Zaregistrirovan v shkole etapi. *Naukovo-teoreticheskiy al'manakh Graní, 27* (5), 86-91.

Gizi, S. S. A. (2021). Modern forms and methods of bibliographic activity in libraries. *Архивариус*, *7* (2 (56)), 12-16.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (2) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:05.01.2025
Kabul tarihi |Accepted:10.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Oruj Guliyev

https://orcid.org/ 0000-0002-2966-1800
Deputy Director for Digitalization, Innovation, and Electronic Services at the Institute of Manuscripts of Central Scientific Library of ANAS, Doctor of Philosophy in History, Azerbaijan, oruj_guliev@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Guliyev, O. (2025). Technology of Creating Archive Document Collections Related to Scientific Heritage. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 46-58. *https://doi.org/ 10.5281/zenodo.15616935*

Technology of Creating Archive Document Collections Related to Scientific Heritage

Abstract

This article explores the main principles and methods of creating archive document collections for the preservation of scientific heritage. The application of modern digital technologies makes it easier to store archive documents and integrate them into databases. The article analyzes the methods used in creating collections, the applied problems, and potential directions for development. The research results show that effective archive management systems play a significant role in the preservation and restoration of scientific data.

***Keywords**: Archive Document Collections, Scientific Heritage, Digitization, Data Management, Conservation Technologies*

Bilimsel Mirasla İlgili Arşiv Belge Koleksiyonları Oluşturma Teknolojisi

Öz

Bu makale, bilimsel mirasın korunması için arşiv belge koleksiyonları oluşturmanın temel ilkelerini ve yöntemlerini araştırmaktadır. Modern dijital teknolojilerin uygulanması, arşiv belgelerinin saklanmasını ve veri tabanlarına entegre edilmesini kolaylaştırmaktadır. Makale, koleksiyon oluşturmada kullanılan yöntemleri, uygulanan sorunları ve gelişim için potansiyel yönleri analiz etmektedir. Araştırma sonuçları,

CC BY NC
Creative Commons Licence

etkili arşiv yönetim sistemlerinin bilimsel verilerin korunması ve restorasyonunda önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Arşiv Belge Koleksiyonları, Bilimsel Miras, Sayısallaştırma, Veri Yönetimi, Koruma Teknolojileri*

Introduction

The preservation of scientific heritage and its transmission to future generations plays a crucial role in the cultural development of humanity. This heritage serves as an invaluable database for research and development across various fields, ranging from historical knowledge to technological innovations. However, the rapidly changing technological environment, the increasing volume of information, and the challenges related to document preservation demand new approaches to maintaining scientific heritage. In the modern era, the creation of archive document collections stands as one of the primary tools in addressing this issue. The application of digital technologies has revolutionized the classification, management, and preservation of archive documents, leading to significant changes in this field. Through electronic archives, the study and use of scientific heritage have become more accessible, ensuring the continuity of both scientific and cultural heritage. This article focuses specifically on the technology of creating archive document collections related to scientific heritage. The aim is to examine the main features of these technologies, their applied methods, and their compliance with modern standards, while also discussing the challenges and future development prospects. In this context, the need for the development and implementation of effective archive management systems for the preservation of scientific heritage is emphasized.

1. Problem Statement

In research on the preservation of scientific heritage and the creation of archive document collections, it is essential to apply both scientific-theoretical and practical approaches. The methodology of this article is based on both theoretical justification and the analysis of practical examples. The following methods were used within the framework of the research:

2. Analytical-descriptive method

*Systematic collection and classification of existing data on the creation and management of archive document collections;

*Analysis of the theoretical basis of the topic based on scientific literature, international standards, and best practices.

3. Comparative method

*Comparison of archive management systems applied in different countries and organizations to identify advantages and shortcomings;

*Analysis of different approaches to the integration of international standards and technologies in archive management.

4. Practical-applied method*:*

*Investigation of real examples of the application of digitization technologies (e.g., UNESCO's digital archive projects);

*Observation of the practical use of electronic document management systems and cloud-based platforms.

5. Systemic approach

*Development of a systematic model for the structuring and classification of archive collections; (Kazimi & Mahammadli, 2021).

*Use of metadata structures and classification principles according to international standards in the research (e.g., ISO 15489, ISAD (G).

6.Source and document research

*Analysis of traditional and modern approaches to the preservation of historical documents and scientific heritage materials;

*Use of primary sources obtained from national and international archives in the research.

7. Statistical analysis

*Analysis of the spread and effectiveness of technologies used in archive management;

*The research results show an increase in the effectiveness of document preservation and use with the application of digital technologies.

8. Empirical approach

*Identification of existing difficulties and needs in the creation and management of archive document collections based on practical observations and experiences;

*Study and analysis of user experiences in digitized archives.

These methods enable more accurate results in the application of modern technologies for the preservation of scientific heritage and archive management (Ismayilov, Mahammadli &

Gasimli, 2023b). The methodology serves both to justify theoretical approaches and to develop practical recommendations:

a. Preservation of Cultural and Scientific Memory

Through archive collections, unique scientific data and historical documents are passed down from generation to generation, preserving humanity's cultural and scientific memory.

b. Resource Base for Research and Education

The archiving of scientific heritage creates a reliable and systematic source of information for researchers and educational institutions. This is especially important in fields such as history, technology, and other disciplines (Kenzhebayeva, Urmurzina & Mahammadli, 2018).

c. Systematic Classification and Management

Archives make data flow more efficient by using modern technologies for classification, storage, and management. This ensures quick and easy access to information (Mammadov, 2022a).

d. National and International Cooperation

Archiving scientific heritage promotes international research collaborations and supports global knowledge exchange. This is particularly reflected in initiatives by UNESCO and other international organizations.

e. Creating a Foundation for Innovation

The preservation of past scientific achievements fosters the creation of new innovations. This is particularly facilitated by the digitization of scientific heritage.

In addition, there are several issues related to the development of archive collections. These include the damage to physical documents, the high financial costs of digitization processes, and legal limitations (Mahammadi, 2024b). The application of modern technologies and the use of international standards are crucial for solving these problems. Overall, scientific heritage and archive collections play a bridging role between culture and science, and their preservation ensures the continuity of humanity's intellectual heritage.

The application of modern technologies has led to revolutionary changes in the preservation of scientific heritage and the management of archive document collections. These technologies encompass various processes, ranging from the digitization of documents to the automated management of data, enhancing the efficiency of archives (Mahamadli, 2018). Specifically, modern technologies are applied in the preservation of scientific heritage in the following directions:

**Digitization*

a) The conversion of physical documents into digital format ensures their long-term preservation;

b) Documents stored in digital format require less space and reduce the risk of physical damage; (Ismayilov, 2022).

c) Texts of documents are digitized using Optical Character Recognition (OCR) technology, making them searchable.

**Electronic Archive Management*

a) Electronic Document Management Systems (EDMS) facilitate the management of documents;

b) These systems provide automated management at all stages, from document creation to archival submission; (Oqlu, 2021).

c) Document classification and quick search are ensured through the use of metadata structures.

**Cloud Technologies:*

a) Cloud services provide storage for documents and ensure access from anywhere; (İsmayılov & Məhəmmədli, 2024).

b) Secure data storage and recovery options are provided;

c) Shared platforms support international collaboration and data exchange.

**Artificial Intelligence and Machine Learning:*

-Artificial intelligence technologies are widely used for automatic classification and analysis of data;

-Machine learning models analyze document content to quickly find relevant information; (Ismayilov & Khalafova, 2023).

-AI is also used to predict the risks of damage in the preservation process of archive documents.

**Blockchain Technologies:*

-Blockchain technologies ensure the immutability and authentication of documents; (İsmayılov, Mahammadli & Gasimli, 2023a).

-Through these technologies, the source and history of documents can be traced;

-Data security and transparency are enhanced.

**Interactive Platforms and Mobile Applications:*

-Interactive archive platforms allow users to explore documents; (Mahammadli, 2018).

-Mobile applications allow users to access archival data from anywhere;

-QR codes and other tools facilitate quick access to information.

**Virtual Reality (VR) and 3D Modeling:*

-3D models of historical documents and artifacts are created to enable interactive learning of scientific heritage; (Ismayilov, Mahammadli & Khudiyeva, 2022).

-Virtual reality is used to organize digital tours of ancient libraries and archives.

**Application of International Standards*

-International standards like ISO 15489, MoReq (Model Requirements for Electronic Records Management) ensure integration with modern technologies; (Nadir, I. & Oruj, 2022).

-Standardized approaches make document management and exchange more efficient.

The application of modern technologies ensures the development of archive collections and makes scientific heritage more accessible. (Ismayilov, Ismayilov, & Mammadova, 2019). However, there are still some challenges, such as high costs, the establishment of technological infrastructure, and data security issues. Nevertheless, the continuous development of technologies provides the opportunity to overcome these challenges.

UNESCO's Memory of the World Program. Under this program, documents of historical and scientific significance have been digitized and made openly accessible. For example, ancient manuscripts, maps, and archival documents have been digitized (Kazimi & Agamirzaev, 2021).

**Europeana (European Culture Portal)*

Created by the European Union, this platform brings together digital content from thousands of libraries, museums, and archives; digitized documents are accessible for interactive searching and research.

**National Electronic Archive Projects*

For example, the "e-Archive" project in Estonia ensures the electronic management of state archives. (Tofiq, Oqlu, & Kazimi, 2022). The system facilitates the classification, preservation, and presentation of documents to users; Digitized documents are accessible online from anywhere.

**Qatar's National Electronic Archive System*

This system utilizes artificial intelligence and automated search technologies to ensure the fast retrieval and preservation of data (Kushzhanov, & Dashqin, 2019c).

**Google Arts and Culture*

Through this platform, historical and cultural documents, photographs, and digital collections are stored and made available to users via cloud technologies; The platform is aimed at both scientific and cultural heritage preservation. (Ismayilov & Aliyeva, 2023).

**World Digital Library*

Supported by UNESCO and the U.S. Library of Congress, this platform provides a vast resource base for the preservation and use of scientific and historical documents (Oqlu, Nadir, & Tofiq, 2023).

**British Library Digital Scholarship*

The British National Library uses artificial intelligence algorithms for the automatic classification and transcription of historical documents; Thanks to AI, thousands of documents are analyzed and made accessible in a short period (Kushzhanov, & Mahammadli, 2019b).

**National Archives and Records Administration (NARA)*

Operating in the U.S., NARA analyzes digital documents through automated systems and machine learning technologies to ensure their correct classification. (Kazimi, Abdullayeva & Ismayilov, 2020).

***Blockchain in Estonian Archives*

Blockchain technology is used to ensure the immutability of documents. This approach helps track the source and history of documents (Məhəmmədli, 2024).

**Vatican Archives Digital Tour*

Virtual reality technology has created a digital access point to the closed archives of the Vatican. Researchers can study rare documents and manuscripts using VR (Mammadov, 2022b).

**3D Modeling in International Historical Archives*

3D models of ancient documents and archival materials have been created and made available to users for the preservation of cultural heritage.

**ISAD(G) (General International Standard for Archival Description)*

This standard is applied in many national and international archives. For example, the National Archives of Canada has optimized document classification and search by working according to the ISAD (G) standard.

**ISO 15489 (Document Management Standard)*

This is used in the development of modern document management systems and provides guidelines for the management of digital archives (Muhammadli, 2023).

**National Archives of Azerbaijan*

The National Archives of Azerbaijan has implemented various projects for the digitization and preservation of historical documents. In these projects, both traditional documents and digital materials have been classified, and an online database has been created. The application of modern technologies in the preservation of scientific heritage and the creation of archival document collections offers numerous advantages, yet there are challenges and issues in this field. However, developing technologies and innovative approaches present promising solutions to address these problems.

We can show the following for the problems:

a) Financial and Resource Limitations:

-The implementation of modern technologies requires significant financial resources. Digitization equipment, cloud technologies, and modern software incur high costs;

-The lack of qualified personnel and the additional financial needs for their training.

b) Technological Infrastructure Deficiency:

-The absence of modern technological infrastructure in many countries or small organizations limits the digitization and management of archive documents;

-In regions with poor internet connectivity, access to digital archives is problematic.

c) Data Security:

-The protection of digital documents is accompanied by cybersecurity risks. The theft, loss, or modification of data can cause serious problems; (Heydar, 2023).

-Due to the limited use of blockchain technologies, document authentication becomes difficult.

d) Legal and Ethical Issues:

-There are problems in ensuring the privacy of digital documents and protecting intellectual property rights; (Kushzhanov & Dashgin, 2019a).

-Legal compliance issues arise in international data exchange.

e) Rapid Obsolescence of Technologies:

-The rapid advancement of technologies causes the technical equipment and software being used to become obsolete quickly. This leads to additional financial costs and workloads; (Mammadov, 2013).

-There is a risk that the formats used for long-term archiving may no longer be supported.

f) User Experience Problems:

-The lack of user-friendliness in digital archives makes the efficient search and use of documents difficult; (Ismayilov & Khalafova, 2022a).

-The complexity of metadata structures and classification systems creates additional barriers for users.

**Artificial Intelligence and Machine Learning*

Offers new opportunities in automatic classification, transcription, and content analysis of documents;

**Blockchain Technologies*

Can solve security issues by ensuring the immutability and authentication of documents. The use of cloud services can reduce the costs of storing and managing documents. Cloud platforms allow access to documents anytime and anywhere. Shared resources can further develop international collaboration.

International standards (e.g., ISO 15489, ISAD (G) can be widely applied to optimize the structuring and management of archives. Standardization facilitates document exchange and integration (Balginova, Maydangalieva, Satygalieva & Mahammadli, 2018). The development of cybersecurity technologies can prevent data loss and security risks. The widespread use of encryption and other security measures will strengthen the protection of digital documents.

User-friendly interfaces for digital archives can be developed, making access to documents easier and more accessible. Improved search systems and interactive platforms will make users' work easier. Regional and global collaboration projects in the field of archive preservation can help solve financial and technological issues. Larger-scale projects can be implemented with the support of international organizations (e.g., UNESCO, IFLA). (Qasımlı & Məhəmmədli, 2024b). The

digitization of paper documents can reduce the demand for ecological resources. Promoting recycling through electronic management systems will contribute to environmental sustainability.

The development of new educational programs to support digital archive technologies can strengthen personnel training. Scientific research and innovative approaches will expand the knowledge base in this field (Oqlu, 2021; Nadir, & Sevda, 2022).

Conclusion

The preservation of scientific heritage and the creation of archival document collections are of particular importance in the modern era, both in terms of ensuring the continuity of scientific and cultural heritage. While modern technologies have brought revolutionary changes in this field, the existing problems require systematic and strategic approaches.

Archival document collections form the collective memory of society and play a crucial role in the development of humanity (Qasımlı & Məhəmmədli, 2024a). The preservation of these documents ensures the transmission of cultural and scientific heritage to future generations. Innovations such as digitization, artificial intelligence, cloud technologies, and blockchain make the preservation and use of archival documents more efficient. Issues such as a lack of financial resources, limited technological infrastructure, and cybersecurity risks are key factors that hinder progress in this field (Ismayılov & Khudiyeva, 2023).

The application of international standards, regional collaboration, and the expansion of innovative technologies stand out as key directions for addressing these problems. Government institutions and international organizations (e.g., UNESCO, IFLA) should provide specific financial support for the digitization of archival documents (Ismayilov& Khalafova, 2022b). Grant programs and special funds should be established for the preservation of scientific heritage. Expanding the use of artificial intelligence, automation, and blockchain technologies will make document preservation more effective. Global access to documents should be ensured through cloud-based storage and management systems. Universities should create relevant educational programs for the training of specialists in digital archive management. Modern technology training should be organized for current archivists. The preservation of scientific heritage and the creation of archival collections is an important task that can be achieved not only through technology but also through strategic approaches, international collaboration, and public involvement. If continuous efforts are made in this direction, the transmission of scientific and cultural heritage to future generations will be ensured.

Reference

Balginova, K. M., Maydangalieva, Z. A., Satygalieva, G. B., & Mahammadli, D. (2018). The digital Kazakhstan. The developmemt of human resourses in education. *Вестник НАН РК*, (6), 82-94.

Heydar, M. D. (2023). Library and information infrastructure of the regions of the Azerbaijan Republic: its development, current state and ways of modernization. (Experience of the ShekiZakatala Economic Region). *Technium Soc. Sci. J.,* 39, 782.

Ismayilov, K., Ismayilov, N., & Mammadova, V. (2019). Library information services in academic libraries of Azerbaijan: a comparative study. *Library Management, 40* (6/7), 461-477.

Ismayilov, N. I. (2022). Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 26* (1), 38-43.

Ismayilov, N. I. (2022). Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice). *Scientific and Theoretical Almanac Grani*, 26 (1), 38-43.

Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2023). On the typology of document-information resources in the field of economy. *Universidad Y Sociedad, 15*(6), 224-232.

İsmayılov, N. İ., Mahammadli, D., & Gasimli, H. H. (2023a). Organization, development and current situation of the document flow on tourism in the regions (based on the example of the Shaki-Zagatala economic region). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 2* (26), 122-127.

Ismayilov, N. I., Mahammadli, D., & Khudiyeva, V. (2022). Methods and Means of Information Search in the Digital Environment. *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 25* (5), 31-34.

Ismayilov, N., & Aliyeva, G. (2023). Creation and Formation of Document Flow in the Field of Library-Bibliography (on the Basis of Tazkiras). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 26* (3), 165-170.

Ismayilov, N., & Khalafova, S. (2022b). Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience). *Науково-теоретичний альманах Грані, 25* (2), 22-28.

.Ismayılov, N., & Khudiyeva, V. (2023). Conducting training and research, problem solving, creative thinking. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10* (2), 643-649.

İsmayılov, N., & Məhəmmədli, D. (2024). Qərbi Azərbaycan Tarixinə Dair Sənəd Axınının Təşəkkülü və İnkişafı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11*(6), 4483-4496.

Ismayilov, N., Mahammadli, D., & Gasimli, H. (2023b). Characteristics of the LibraryInformation Service in the Republic of Azerbaijan in A Poly-Ethnic Condition (based on the example of Sheki-Zagatala economic region). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10* (3), 878- 890.

Karabalina, A. A., Maydangalieva, Z. A., Satygalieva, G. B., Ahmetalina, G. A., & Mahammadli, D. (2018). Family Pattern as Key Factor of Primary School Chidren Academic Perfomance. *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,* (6), 58-66. https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467.28

Kazimi, P. F. O., & Agamirzaev, O. (2021). Social functions of modern library-information institutions (Problems of library management). *Technium Soc. Sci. J.,* 26, 883.

Kazimi, P., Abdullayeva, A., & Ismayilov, N. (2020). Scientometric analysis of document flow in library science of azerbaijan (2014-2018). *Norwegian journal of development of the international science*, (45-2), 66-70.

Oqlu, K. P. F. (2021). Conflict of Relevance and Reliability of İnformation and the Global Network. Trends in Humanities and Social Sciences, 1 (1), 1-2.

Kazimi, P.F.O. & Mahammadli, D.H.O. (2021). Dijital alanın kullanımıyla kütüphane hizmetlerinde modern yönler (Bölgesel ve endüstriyel bilgi hizmetinin güvenlik sorunları). *Technium Soc. Sci. J., 25* , 819. https://doi.org/10.32014/2019.2518-1467.40

Kenzhebayeva, D. K., Urmurzina, B. G., & Mahammadli, D. (2018). The modern youth values in Kazakhstan. News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. *Series of social and human sciences, 6* (322), 51-66.

Khalafova, S. & Ismailov, N. (2024). Natsional'naya bibliografiya v kriptograficheskoy informatsionnoy sisteme, nablyudayemaya korrespondentami. *Zhurnal yestestvennykh teoreticheskikh issledovaniy, 27*(4), 32-36.

Kushzhanov, N. V., & Dashgin, M. (2019a). Tsifrovaya povestka YEAES. *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,* (2-S), 55-61.

Kushzhanov, N. V., & Dashqin, M. (2019c). The Digital Agenda of Eaue. *Вестник НАН РК*, (2), 55-61.

.Kushzhanov, N. V., & Mahammadli, D. (2019b). The digital transformation of the oil and gas sector in kazakhstan: priorities and problems. *News Natl Acad Sci Repub Kazakhstan, 3* (435), 203-212.

Mahamadli, D.G. (2018). Analiz bibliotekhnicheskoy organizatsii Sovetsko-gosudarstvennogo ekonomicheskogo rayona Azerbaydzhana. *Tolstoy gosudarstvennyy universitet,* (2), 17-21. (In Russian).

Mahammadi, D. H. (2024b). Issues of Legal, Scientific, Theoretical, Methodological and Practical Significance as an Important Component of the Informatization of the Library Infrastructure of the Republic (Strategy For The Development of Libraries in the Regions of Azerbaijan). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (1), 611-619.

Məhəmmədli, D. (2024). Kitabxana Saytlarının Funksiyaları və Onların Təsnifatı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11*(6), 4708-4717.

Muhammadli, D. G. (2023). Primeneniye informatsionno-kommunikatsionnykh tekhnologiy v bibliotechnom dele Sheki-Zaratalinskogo ekonomicheskogo rayona Azerbaydzhanskoy Respubliki. *istoriya, sotsiologiya, politika i filosofiya Doklad avtora na LXXVI. Zapiska po materialam Mezhdistsiplinarnoy vrachebno-prakticheskoy konferentsii, 5* (76), 12- 15.(In Russian).

Mammadov, E. E. (2022a). The National Library of Azerbaijan: Functioning during COVID. *International Leads, 37* (2), 10-17.

Mammadov, E. E. (2022b). *History of books and libraries in Azerbaijan: Teaching aid for universities*. Adiloglu.

Mammadov, E. E. (2013). The Role of the Periodical Fund of the National Library Named After MF Akhundov in the Development of the Azerbaijani Culture and Science (1923-2008). *International Journal of Information Science and Management (IJISM), 11*(1), 95-104.

Nadir, I., & Oruj, G. (2022). Creation and formation of information resources for children. *Technium Soc. Sci. J.,* 36, 735.

Nadir, I., & Sevda, K. (2022). General Characteristics of Local Lore Documental Network Resources of the Libraries of Azerbaijan (Based on library collection). *Technium Soc. Sci. J., 33*, 628.

Oqlu, K. P. F. (2021). Conflict of Relevance and Reliability of İnformation and the Global Network. *Trends in Humanities and Social Sciences, 1*(1), 1-2.

Oqlu, K. P. F., Nadir, I., & Tofiq, R. Z. (2023). At the Origins of Azerbaijani Scientific Library Activity (a Life Dedicated to Culture). *GRANI, 26* (4) 125-129.

Qasımlı, H., & Məhəmmədli, D. (2024). Turizm sahəsi üzrə "İnformasiya tələbatı" konsepsiyası. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11*(6), 4588-4595.

Qasımlı, H., & Məhəmmədli, D. (2024b). Biblioqrafik Xidmət Kitabxana-İnformasiya Mərkəzlərində Turizmə Dair Sənəd Axınının Müəyyənləşdirilməsinin Başlıca Komponenti Kimi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11*(6), 4718-4726.

Tofiq, R. Z., Oqlu, M. M. A., & Kazimi, P. F. O. (2022). Some questions of the application of library management. *Technium Soc. Sci. J.,* 37, 774.

smayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2022a). The role of digital marketing in the management of library information resources. *Academic review, 2* (57), 194-202.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:10.01.2025
Kabul tarihi |Accepted:30.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Irada Bayramova

https://orcid.org/0000-0001-7007-3318
Doctor of philosophy in history, Baku State University document management department, Azerbaijan, irade8@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Bayramova, I. (2025). Improving the Legislative Framework For Archival Work in Azerbaijan. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 59-73. *https://doi.org/10.5281/zenodo.15616956*

Improving the Legislative Framework For Archival Work in Azerbaijan

Abstract

This article explores the issue of improving the legislative framework of archival work in Azerbaijan. Azerbaijan's archival system has significant historical importance and plays a vital role in preserving the country's cultural heritage. However, in the modern era, there are some legal gaps and issues that complicate the efficiency of archival work and the protection of information resources. The article includes an analysis of existing legislation on archival work in Azerbaijan, a study of international experience, and proposals for the improvement of national laws. The main objective is the implementation of new legal measures for the more transparent, effective, and modern management of archives. The article concludes with recommendations to strengthen archival legislation in Azerbaijan, apply modern technologies, and align with international standards. The implementation of these recommendations will contribute to strengthening the country's archival system and better preservation of its cultural heritage.

Keywords: *Archival Work, Archival Legislation, Archival Studies, Archival Work in Azerbaijan*

Azerbaycan'da Arşiv Çalışmaları İçin Yasal Çerçevenin İyileştirilmesi

Öz

Bu makale Azerbaycan'da arşiv çalışmaları için yasal çerçevenin iyileştirilmesi konusunu ele almaktadır. Azerbaycan'ın arşiv sistemi önemli bir tarihi öneme sahiptir ve ülkenin kültürel mirasının korunmasında hayati bir rol oynamaktadır. Ancak modern çağda, arşiv çalışmalarının verimliliğini ve bilgi

CC BY NC
Creative Commons Licence

kaynaklarının korunmasını zorlaştıran bazı yasal boşluklar ve sorunlar bulunmaktadır. Bu makale, Azerbaycan'da arşivcilikle ilgili mevcut mevzuatın analizini, uluslararası deneyimin incelenmesini ve ulusal yasaların iyileştirilmesine yönelik önerileri içermektedir. Temel amaç, arşivlerin daha şeffaf, etkili ve modern yönetimi için yeni yasal tedbirlerin uygulanmasıdır. Makale, Azerbaycan'daki arşiv mevzuatının güçlendirilmesi, modern teknolojilerin uygulanması ve uluslararası standartlara uyum sağlanması için tavsiyelerle son bulmaktadır. Bu tavsiyelerin uygulanması, ülkenin arşiv sisteminin güçlendirilmesine ve kültürel mirasının daha iyi korunmasına katkıda bulunacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Arşivcilik, Arşiv Mevzuatı, Arşiv Çalışmaları, Azerbaycan'da Arşivcilik*

Introduction

Archival work in the Republic of Azerbaijan, as an integral part of the national information space, plays a crucial role in preserving the state's memory and transmitting historical and cultural heritage to future generations (Ismayilov & Khalafova, 2022b). The significance of archives for society is increasingly recognized, as archival documents form the essential informative foundation of the state's political, economic, social, and cultural life. In the modern era, the rapid development of information technology and the processes of digitization require new approaches to archival work. There is a need to align the legislative framework concerning the management, preservation, and use of archives with the demands of modern times. Specifically, the formation of digital archives, issues of information security, copyright, privacy, and freedom of information call for new approaches in archival legislation. The Law on "Archival Work" in Azerbaijan was adopted in 1999. However, this law does not fully address modern challenges and needs improvement in several areas. While various normative legal acts, presidential decrees, and decisions by the Cabinet of Ministers regulate archival work, the formation of a comprehensive legislative framework remains a current issue. The purpose of the article is to analyze the existing legislative framework on archival work in Azerbaijan, identify problems, and present directions for improvement.

1. Objectives of the Article

-Study the formation and development stages of archival work in Azerbaijan; (Ismayılov & Khudiyeva, 2023).

-Analyze the existing legislative framework; (İsmayılov & Məhəmmədli, 2024).

-Identify problems and deficiencies; (Ismayilov, Mahammadli & Gasimli, 2023b).

-Define ways to improve the legislation on archival work (Karabalina, Maydangalieva, Satygalieva, Ahmetalina & Mahammadli, 2018).

2. Research Object The existing legislative framework on archival work in the Republic of Azerbaijan.

3. Research Subject Problems in improving the legislation and directions for its development. Modern scientific sources, legal acts of the Republic of Azerbaijan, materials from the State Archive Department, international practices, and internet resources were used in preparing the article.

4. Main part

Archival science, information, and document preservation are crucial scientific fields that are rapidly developing in the modern era. Archives, as document resources reflecting the past, history, culture, economy, and legal structures of society, preserve the memory of both the state and society. Archival science studies the theoretical and practical aspects of the collection, preservation, management, and use of these documents.

The theory of archival science has developed over various periods and has raised numerous modern issues (Ismayilov, Mahammadli & Khudiyeva, 2022). With the rapid development of digitization and information technologies, practices and approaches in this field have changed. Therefore, archival theory must consider not only traditional principles but also modern technological trends and their impact on archival management.

This article aims to analyze the contemporary problems of archival theory, particularly the emergence of digital archives, data preservation, accessibility, and ethical issues. Developing both theoretical and practical approaches to solving these issues is crucial (Ismayilov & Aliyeva, 2023). The article will also examine the challenges existing in the field of archival science in Azerbaijan and the directions for development in this area.

5. Development of Archival Science Theory

While archival science has a centuries-old history, its theory has become more complex and multifaceted in the modern era (Kazimi, Abdullayeva & Ismayilov, 2020; Kazimi, Abdullayeva & Ismayilov, 2020). Archives are not only places for storing state documents but also sources of information reflecting the legal, economic, and cultural life of society. As a result, the theory of archival science not only deals with issues of document preservation and conservation but also addresses its usage, accessibility, ethics, and technological problems.

6. Formation of Archival Science Theory

Archival theory began to develop as an independent scientific discipline in the late 19th century. At that time, the preservation and storage of archives were studied primarily from legal and practical perspectives (Kazimi & Mahammadli, 2021). However, in the 20th century, the rapid development of information technologies, including the emergence of electronic documents, led to the formation of new theoretical approaches in this field.

One of the key stages in the development of archival science theory was the establishment of the International Council on Archives (ICA) in 1948. This organization has played a pivotal role in creating international standards and conducting relevant research in the field of archival science (Kenzhebayeva, Urmurzina & Mahammadli, 2018). ICA's recommendations regulate the preservation of archives, the application of digital technologies, and the protection of documents from a theoretical standpoint.

7. Development of Digital Archival Science

The emergence of digital archives has marked a turning point in archival science theory (Ismayilov & Khalafova, 2023). The application of information technologies has enabled the storage, preservation, and sharing of documents in electronic format. Digital archival science theory studies how documents can be preserved, stored, and utilized more effectively and securely through digital tools (Kushzhanov & Dashqin, 2019b).

8. Modern Archival Science Issues

Contemporary issues in archival science theory arise from both technological and legal/ethical aspects (İsmayılov, Mahammadli & Gasimli, 2023a). The following key issues are of particular concern in response to modern challenges:

8.1. Digital Document Preservation and Protection

The preservation and protection of digital documents is one of the most important contemporary problems. With the rapid development of digitization, special technical and legal measures are required for the long-term preservation of these documents (Ismayilov, Ismayilov & Mammadova, 2019). Issues related to the security of electronic documents and their legal status are becoming increasingly relevant.

8.2. Data Accessibility and Usage

The accessibility of archives is one of the most critical problems of both contemporary times and archival science theory. The principle of information freedom requires that data be made openly and transparently accessible (Ismayilov, 2022). However, in many countries, including Azerbaijan, access to archival documents is still limited. Legal and technical barriers to the preservation and use of documents exist at both the state and individual levels.

9. Ethical Issues in Archival Use

The confidentiality of certain documents, the protection of personal data, and the safeguarding of social rights are some of the fundamental ethical principles in archival science (Kushzhanov & Dashgin, 2019a).

10. Modern Challenges to Archival Science Theory

The current era of archival science theory brings new challenges related to digital technologies and the rapid development of information systems (Kushzhanov & Mahammadli, 2019b). Among these challenges are the digitization of documents, information security, adapting archives to technological innovations, and harmonizing with international standards.

11. Creation and Management of Digital Archives

The creation of digital archives is one of the most vital tasks of modern archival science. The development of new theoretical approaches to the creation, preservation, and management of digital documents is necessary (Heydar, 2023). Ensuring the storage, encryption, and long-term accessibility of digital documents is a significant problem in modern archival work. Furthermore, modern archival management systems must be developed to ensure the accessibility of digital documents. The preservation of archival documents in electronic format and easy access to them are important steps in making archives publicly available.

12. Security and Legal Framework of Archives

The security of archival documents, particularly the preservation of digital documents, is one of the most serious problems of the modern era. Information security, the storage of archives in the digital environment, and the protection of electronic documents from unauthorized interference are of significant importance (Balginova, Maydangalieva, Satygalieva & Mahammadli, 2018). There are risks related to the loss, alteration, or destruction of electronic data. Additionally, the legal framework of archival documents, their protection, usage rules, and

confidentiality are contested areas within modern archival science theory. The right to access archives, the protection of personal data, authorship rights, and intellectual property are integral parts of modern archival legislation.

13. International Cooperation and Standardization of Archives

International archival practices are an essential part of modern archival science theory. International cooperation and the application of standards regulate the storage, preservation, and use of archival documents in different countries. International organizations, particularly the International Council on Archives (ICA) and UNESCO, have developed several recommendations and standards related to the protection and preservation of archival documents. The implementation of international standards plays a crucial role in regulating the preservation of archival documents and ensuring their accessibility. It also facilitates cooperation among archives from different countries and the exchange of documents. Azerbaijan is also working on improving its archival legislation in accordance with these standards.

Here is the translation of the text into English:

14. Future Development Directions of Archival Theory

The future development of archival theory is primarily related to the advancement of information technologies. The rapid progress of digitization and the strong influence of the internet are fundamentally changing the approach to archives and their management. These changes also require the emergence of new theoretical approaches in the preservation and use of archival documents.

15. Development of Digital Archives

In the future, the importance of digital archives will continue to increase. Digital archives will play a crucial role not only in the storage of documents but also in their accessibility and use. The preservation of archival documents in electronic format and the facilitation of access to these documents will be one of the main directions of future archival theory.

16. Preservation of Archival Documents and Ethical Issues

In the future, the preservation of archival documents, information security, and ethical issues will become even more important (Ismailov & Bayramova 2022b). Issues such as the protection of personal data, adherence to privacy principles, and ethical guidelines will require more attention in modern archival networks.

17. Development of Education and Research in Archival Science

Education and research are of great importance for the development of the field of archival science. Specialists trained in archival science should use not only traditional methods but also modern technologies. Educational programs will focus on digital archiving, information security, ethical issues, and the teaching of international standards.

18. Modern Problems of Archival Theory

Modern problems of archival theory, particularly the application of digital technologies and the preservation of archival documents, are of great importance in relation to the challenges of the modern era. Solving the challenges in this field requires the development of new theoretical approaches and the application of technological innovations. The future of archival work will be shaped by modern approaches to creating digital archives, document preservation, and international cooperation.

19. Archives as a Source of Historical Memory

Archives play a vital role in preserving the historical memory of every state. In Azerbaijan, archival work has a multi-century tradition and has undergone various stages of development throughout different historical periods. The establishment of archival work in Azerbaijan dates back to ancient times. During the Shirvanshahs period, which had a rich urban culture, as well as during the Safavid state, various documents and state-important materials were collected and preserved. However, the archival work of this period was mainly based on individual initiatives and the preservation of documents necessary for state administration. When Azerbaijan became part of the Russian Empire, changes occurred in the organization and management of archives. At this time, archives began to form as part of administrative governance. In the early 20th century, steps were taken in Azerbaijan to organize state archival work. During the Azerbaijan Democratic Republic (1918–1920), special attention was given to the organization of archival work, and efforts were made to establish state archives. However, these activities could not be fully realized due to the political situation in the country. During the Soviet period, archival work in Azerbaijan developed as a key aspect of state policy. The Azerbaijan Central State Archive was established in 1921. In the following years, various regulatory documents were adopted, and the archive network expanded. In 1958, the adoption of the "Law on Archival Work" by the USSR marked a new phase in the activity of archives. This law played a key role in regulating archival activity in the republics.

After Azerbaijan gained independence, legal regulation in archival work was restructured. In 1994, the State Archive Department was established by the Cabinet of Ministers of Azerbaijan. In 1999, the "Law on Archival Work" was adopted, which became the main regulatory and legal document for organizing, managing, preserving, and using archives in the country.

In the modern era, archival work in Azerbaijan has developed and become an integral part of the state information system (Bayramova 2024b). The management of archives, the application of modern information technologies, and the implementation of digitization processes play a crucial role in the development of this field.

20. The Legal Framework of Archival Work

The legal framework for archival work in independent Azerbaijan was established with the adoption of the "Law on Archival Work" in 1999. This law regulates the management of archives, the formation of state archival funds, and the preservation and use of archival documents.

20.1. The "Law on Archival Work" (1999)

The law defines the basic principles of archival work, the composition of the archival fund, the types of archives, the rules for storing documents within the state archival fund, the use of archival information, and the handling of confidential documents in archives.

According to the law, the state archival fund includes:

- Documents reflecting the activities of state authorities, institutions, and organizations; (Kazimi & Balayeva, 2024).
- Scientific, cultural, and historically significant materials;
- Archival materials of individuals, etc.

The law also determines the organizational structure of archival work:

- The State Archive Department of the Republic of Azerbaijan;
- Regional state archives; (Kazimi, Ismaylov & Rzayeva, 2023).
- Local archival bodies;
- Special-purpose archives.

However, it should be noted that the 1999 law does not fully address the requirements of modern information technologies and the processes of digitization (Kazimi & Agamirzaev, 2021).

20.2. Other Regulatory and Legal Acts Related to Archival Work

In addition to the "Law on Archival Work," the following legal documents also regulate archival activities:

- The "State Secret Law" of the Republic of Azerbaijan; (Irada, 2022a).
- The "Law on Access to Information" of the Republic of Azerbaijan;
- The "Law on Information Protection" of the Republic of Azerbaijan;
- The "Electronic Signature and Electronic Document Law";
- Presidential decrees and orders of the Republic of Azerbaijan;
- Decrees and orders of the Cabinet of Ministers;
- Instructions and regulatory documents from the State Archive Department.

These documents form the legal basis for archival activities. However, it is evident that there is a need for an updated regulatory framework to address modern challenges in the field of archival science.

21. State Archive Department's Activity

On September 24, 2002, by the decree of the President of Azerbaijan, the State Archive Department was reorganized as the National Archive Department of the Republic of Azerbaijan. The Department is responsible for the formation of archival funds, the preservation of documents, their digitization, and their public presentation.

21.1. Comparing National Legislation with International Standards

International archival practices, especially those of UNESCO, ICA (International Council on Archives), and ISO standards, define the main directions of archival work. The archival legislation of European countries is based on progressive practices, with a special focus on regulating digital archives.

Azerbaijan's legislation in this field has some gaps:

- The creation and management of digital archives are not fully regulated;
- Mechanisms for the long-term preservation of electronic documents are underdeveloped; (Ismayilov & Khalafova, 2022a).
- Legal mechanisms for information security and the protection of confidential documents are not aligned with modern requirements.

21.2. Improving the Legal Framework for Archival Work

In modern times, the strengthening of information security, the widespread use of digital technologies, and the development of e-governance require the formulation of new approaches in archival work. Adapting the legal framework to modern requirements is essential to ensure that archives serve as an information resource and safeguard the state's historical memory (Tofiq, Oqlu & Kazimi, 2022).

21.3. Problems with Current Legislation

Analysis of the current legal framework shows that some normative legal acts do not fully address the innovations and modern challenges in the field of archival work (Bayramova, 2024a). The main problems are:

- The legal status of digital archives is not clearly defined;
- The rules for storing and using electronic documents are incomplete;
- There is an insufficiency of technical and legal mechanisms for the long-term preservation of documents;
- Archival information systems' security issues are not reflected in the legislation; (Qasımlı & Məhəmmədli, 2024a).
- Limited access to archival documents for physical and legal persons;
- Gaps in the application of international standards in archival work; (Qasımlı & Məhəmmədli, 2024b).
- Inefficiency of dual governance and control mechanisms.

21.4. Directions for Improving the Legal Framework for Archival Work

To address these issues, it is essential to improve legislation in the following directions. The preparation and adoption of a new "Law on Archival Work." This law should address:

-The legal status of digital archives; (Nadir, & Sevda, 2022).

-The rules for storing and using electronic documents; (Oqlu, 2021).

-The technical conditions for document preservation; (Oqlu, Nadir & Tofiq, 2023).

-The mechanism for applying international standards;

-New procedures for public access to archives.

22. Preparation of regulatory acts on digital archives and information security

Against the backdrop of the expansion of the digitization process, legal mechanisms for information security in archives should be developed, and normative documents should be adopted in this regard (Muhammadli, 2023).

22.1. Determination of technical standards for the long-term storage of electronic documents

Legal mechanisms should be created based on internationally recognized ISO standards, particularly ISO 14721 (OAIS model), for the long-term preservation of electronic documents in archives (Mahamadli, 2018).

22.2. Use of archival data as an open information resource

In order to expand the right to access information, a legal framework should be created for the use of archival data over the internet, and access to archives through electronic portals and platforms should be ensured (Mahammadi, 2024).

22.3. Harmonization of normative documents with international standards

Azerbaijan's normative and legal framework for archival work should be improved based on documents and recommendations from international organizations (UNESCO, ICA, ISO, etc.). (Məhəmmədli, 2024).

Conclusion

Although the legislative framework for archival work in Azerbaijan has passed a certain stage of development, the requirements of the modern era and the rapid development of information technologies make it necessary to improve it. The existing legislation, particularly the Law of the Republic of Azerbaijan on "Archival Work" adopted in 1999, defines the main directions for the management of archives, preservation, and use of documents. However, there are gaps and shortcomings in certain areas. One of the main issues is the improper regulation of the legal status of digital archives and electronic documents, as well as the rules for their storage. All these issues, especially information security, the protection of confidential data, the long-term preservation of documents, and ensuring public access to information, are not reflected in the legislation, and this makes it necessary to improve the existing laws. A new "Law on Archival Work" should be adopted to improve the legislation on archives in Azerbaijan. This law should define the legal status of digital archives and address the storage, use, and long-term preservation of electronic documents.

At the same time, it is necessary to prepare new normative acts to ensure the security of archives, in line with international practice. Steps to align Azerbaijan's archival legislation with international standards and apply modern information technologies will significantly contribute to the development of archival work in the country and the provision of information to society. The modernization of archival work is also important for preserving the state's historical memory. The implementation of these recommendations will enable the development of Azerbaijan's archival system in accordance with international standards and provide future generations with accurate and reliable information.

References

Bayramova, İ. Z. (2024a). Constitutional-Legal Basis of Archival Work in Azerbaijan. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *11* (3), 1929-1939.

Irada, B. (2022a). Bibliometric Analysis of Document Flow in the Field of Library Bibliography in Azerbaijan. *Technium Soc. Sci. J.*, *35*, 601.

Bayramova, I. (2024b). Sootvetstviye rezul'tatam primeneniya. *Nauchno-teoreticheskiy kalendar' Grani, 27* (2), 64-69.

Ismailov, N. & Bayramova I. (2022b). Metodicheskaya dokumentatsiya i dokumentatsiya po turizmu (na osnove osnovnykh meditsinskikh bibliotekov). Naukovo-teoreticheskiye al'manakh Graní, 25(3), 70-76.

Balginova, K. M., Maydangalieva, Z. A., Satygalieva, G. B., & Mahammadli, D. (2018). The digital Kazakhstan. The developmemt of human resourses in education. *Вестник НАН РК*, (6), 82-94.

Heydar, M. D. (2023). Library and information infrastructure of the regions of the Azerbaijan Republic: its development, current state and ways of modernization.(Experience of the ShekiZakatala Economic Region*). Technium Soc. Sci. J*., 39, 782.

Ismayilov, K., Ismayilov, N., & Mammadova, V. (2019). Library information services in academic libraries of Azerbaijan: a comparative study. Library Management, 40(6/7), 461-477.

Ismayilov, N. I. (2022). Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice). Scientific and Theoretical Almanac Grani, 26(1), 38-43.

Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2023). On the typology of document-information resources in the field of economy. *Universidad Y Sociedad, 15* (6), 224-232.

İsmayılov, N. İ., Mahammadli, D., & Gasimli, H. H. (2023a). Organization, development and current situation of the document flow on tourism in the regions (based on the example of the Shaki-Zagatala economic region). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 2* (26), 122-127.

Ismayilov, N. I., Mahammadli, D., & Khudiyeva, V. (2022). Methods and Means of Information Search in the Digital Environment. *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 25* (5), 31-34.

Ismayilov, N., & Aliyeva, G. (2023). Creation and Formation of Document Flow in the Field of Library-Bibliography (on the Basis of Tazkiras). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 26* (3), 165-170.

Ismayilov, N., & Khalafova, S. (2022b). Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience). *Науково-теоретичний альманах Грані, 25* (2), 22-28.

Ismayılov, N., & Khudiyeva, V. (2023). Conducting training and research, problem solving, creative thinking. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10* (2), 643-649.

İsmayılov, N., & Məhəmmədli, D. (2024). Qərbi Azərbaycan Tarixinə Dair Sənəd Axınının Təşəkkülü və İnkişafı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4483-4496.

Ismayilov, N., Mahammadli, D., & Gasimli, H. (2023b). Characteristics of the LibraryInformation Service in the Republic of Azerbaijan in A Poly-Ethnic Condition (based on the example of Sheki-Zagatala economic region). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10* (3), 878- 890.

Karabalina, A. A., Maydangalieva, Z. A., Satygalieva, G. B., Ahmetalina, G. A., & Mahammadli, D. (2018). Family Pattern as Key Factor of Primary School Chidren Academic Perfomance. *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,* (6), 58-66. https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467.28

Kazimi, P., Abdullayeva, A., & Ismayilov, N. (2020). Scientometric analysis of document flow in library science of azerbaijan (2014-2018). *Norwegian journal of development of the international science*, (45-2), 66-70.

Kazimi, P.F.O. & Mahammadli, D.H.O. (2021). Dijital alanın kullanımıyla kütüphane hizmetlerinde modern yönler (Bölgesel ve endüstriyel bilgi hizmetinin güvenlik sorunları).*Technium Soc. Sci.J.*,25, 819. https://doi.org/10.32014/2019.2518-1467.40

Kenzhebayeva, D. K., Urmurzina, B. G., & Mahammadli, D. (2018). The modern youth values in Kazakhstan. News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. *Series of social and human sciences, 6* (322), 51-66. https://doi.org/10.32014/2018.2224-5294.35

Khalafova, S. & Ismailov, N. (2024). Natsional'naya bibliografiya v kriptograficheskoy informatsionnoy sisteme, nablyudayemaya korrespondentami. Zhurnal yestestvennykh teoreticheskikh issledovaniy, 27(4), 32-36. (In Russian).

Kushzhanov, N. V., & Dashgin, M. (2019a). Tsifrovaya povestka YEAES. *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,* (2-S), 55-61. (In Russian).

Kushzhanov, N. V., & Mahammadli, D. (2019b). The digital transformation of the oil and gas sector in kazakhstan: priorities and problems. News Natl Acad Sci Repub Kazakhstan, 3(435), 203-212.

Mahamadli, D.G. (2018). Analiz bibliotekhnicheskoy organizatsii Sovetsko-gosudarstvennogo ekonomicheskogo rayona Azerbaydzhana. *Tolstoy gosudarstvennyy universitet,* (2), 17-21. (In Russian). https://doi.org/10.18323/2221-5689-2018-2-17-21

Mahammadi, D. H. (2024). Issues of Legal, Scientific, Theoretical, Methodological and Practical Significance as an Important Component of the Informatization of the Library Infrastructure of the Republic (Strategy For The Development of Libraries in the Regions of Azerbaijan). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (1), 611-619.

Məhəmmədli, D. (2024). Kitabxana Saytlarının Funksiyaları və Onların Təsnifatı. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11(6), 4708-4717.

Muhammadli, D. G. (2023). Primeneniye informatsionno-kommunikatsionnykh tekhnologiy v bibliotechnom dele Sheki-Zaratalinskogo ekonomicheskogo rayona Azerbaydzhanskoy Respubliki. Novyye formy: istoriya, sotsiologiya, politika i filosofiya Doklad avtora na LXXVI. *Zapiska po materialam Mezhdistsiplinarnoy vrachebno-prakticheskoy konferentsii, 5* (76), 12- 15. (In Russian).

Nadir, I., & Sevda, K. (2022). General Characteristics of Local Lore Documental Network Resources of the Libraries of Azerbaijan (Based on library collection). *Technium Soc. Sci. J*., 33, 628.

Oqlu, K. P. F. (2021). Conflict of Relevance and Reliability of İnformation and the Global Network. *Trends in Humanities and Social Sciences, 1* (1), 1-2.

Oqlu, K. P. F., Nadir, I., & Tofiq, R. Z. (2023). At the Origins of Azerbaijani Scientific Library Activity (a Life Dedicated to Culture). *GRANI, 26* (4) 125-129.

Qasımlı, H., & Məhəmmədli, D. (2024a). Turizm sahəsi üzrə "İnformasiya tələbatı" konsepsiyası. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4588-4595.

Qasımlı, H., & Məhəmmədli, D. (2024b). Biblioqrafik Xidmət Kitabxana-İnformasiya Mərkəzlərində Turizmə Dair Sənəd Axınının Müəyyənləşdirilməsinin Başlıca Komponenti Kimi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4718-4726.

Tofiq, R. Z., Oqlu, M. M. A., & Kazimi, P. F. O. (2022). Some questions of the application of library management. *Technium Soc. Sci. J.,* 37, 774.

Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2022a). The role of digital marketing in the management of library information resources. *Academic review, 2* (57), 194-202.

Kazimi, P., & Balayeva, E. (2024). Ethnocultural Description of the Persians (Socio-historical analysis). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11*(1), 193-199.

Kazimi, P. F. O., & Agamirzaev, O. (2021). Social functions of modern library-information institutions (Problems of library management). Technium Soc. Sci. J., 26, 883.

Kazimi, P., Ismaylov, N., & Rzayeva, Z. (2023). Bilya vytokiv diyal′nosti Azerbaydzhans′koyi naukovoyi biblioteky (zhyttya, prysvyachene kul′turi). *Naukovo-teoretychnyy al'manakh Hrani, 26* (4), 125-129.

Kushzhanov, N. V., & Dashqin, M. (2019a). The Digital Agenda of Eaue. *Вестник НАН РК,* (2), 55-61.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
11(6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:23.11.2024
Kabul tarihi |Accepted:20.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Gulnar Pashayeva

https://orcid.org/0000-0002-0974-4327
Scientific researcher at Institute of Information Technology of the Ministry of Science and Education Republic of Azerbaijan, PhD student at Institute of History named after A.A. Bakikhanov of ANAS, gulnar.amea@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Pashayeva, G. (2024). The Role of the Republic of Türkiye in the Formation of the İnternet in Azerbaijan. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 74-84. *https://doi.org/10.5281/zenodo.15593023*

The Role of the Republic of Türkiye in the Formation of the İnternet in Azerbaijan*

Abstract

In the modern era, the influence of information and communication technologies (ICT) and the Internet is expanding gradually, covering state structures, science, education, economy, culture, and other fields, forming a virtual society. Information technologies penetrate intensely into all processes in society and become a leading position. Currently, the strategic strength of the world countries is measured by their scientific intellectual potential and integration into the global information environment. In the paper, the role of Türkiye in the creation of Internet infrastructure in Azerbaijan, the historical facts about the establishment of relations between ANAS and TUBTAK are examined. In the research, the strategic partnership relations between the two brotherly countries, the projects, investments and joint efforts implemented by Türkiye in the direction of developing the Internet in our country were investigated. Archive materials of the Azerbaijan National Academy of Sciences were used in the preparation of the paper.

Acknowledgment: I express my deep gratitude to my advisor, the Vice-President of the Azerbaijan National Academy of Sciences, Academician Rasim Aliguliyev, and to the PHD in Technology, Associate Professor Rashid Alekberov, for their assistance and support in the formulation of the idea and the preparation of the article, as well as to the President of the Azerbaijan National Academy of Sciences, Academician Isa Habibbeyli, for providing conditions for the use of materials available in the ANAS archive.

CC BY NC
Creative Commons Licence

Keywords: *ANAS, TUBITAK, History of the Internet, İnformation blockade of Azerbaijan, Network infrastructure*

Azerbaycan'da İnternetin Oluşumunda Türkiye Cumhuriyeti'nin Rolü

Öz

Modern çağda, bilgi ve iletişim teknolojilerinin (BİT) ve internetin etkisi giderek artmakta, devlet yapılarını, bilimi, eğitimi, ekonomiyi, kültürü ve diğer alanları kapsayarak sanal bir toplum oluşturmaktadır. Bilgi teknolojileri toplumdaki tüm süreçlere yoğun bir şekilde nüfuz etmekte ve lider konuma gelmektedir. Günümüzde dünya ülkelerinin stratejik gücü, bilimsel entelektüel potansiyelleri ve küresel bilgi ortamına entegrasyonları ile ölçülmektedir. Çalışmada, Azerbaycan'da internet altyapısının oluşturulmasında Türkiye'nin rolü, ANAS ve TÜBİTAK arasındaki ilişkilerin kurulması ile ilgili tarihi gerçekler incelenmiştir. Araştırmada iki kardeş ülke arasındaki stratejik ortaklık ilişkileri, Türkiye'nin ülkemizde internetin geliştirilmesi yönünde gerçekleştirdiği projeler, yatırımlar ve ortak çabalar incelenmiştir. Çalışmanın hazırlanmasında Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi'nin arşiv materyallerinden yararlanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *ANAS, TÜBİTAK, İnternet Tarihi, Azerbaycan'ın Enformasyon Ablukası, Ağ Altyapısı*

Giriş

The emergence and formation of network technologies and the Internet in Azerbaijan is a significant component of our history of informatics. In our country, the formation of network technologies began in the 80s of the XX century, and global network technologies (X.25, DECNET, TSP/IP, SNA, etc.) were used. Data Transmission Network was developed based on X.25 technologies. Inter-node transfer speed was 600 bits/sec. (AzScienceNet network development stages, 2013). In the mid-1980s, new technologies began to be used to create local area networks. Technologies such as Ring, Ethernet, Arcnet, and Token were used to connect and use computers (Scientific and technical achievements in the field of cybernetics, 2012). Beginning from the late 1980s, the events in the direction of the collapse of the former USSR, as well as the general chaos and crisis experienced in the first years of independence, slowed down the development of the radio and television broadcasting network in the republic, and led to its decline. The formation and development of the Internet in Azerbaijan began after the collapse of the USSR. The events occurring in the country at the beginning of the 90s of the last century influenced the development of ICT and led to the weakening of this field. On January 19, 1990, the explosion of the power block of Azerbaijan state television resulted in the information blockade of the country and the interruption of relations with the international

world. The complicated political situation surfaced in those years, and the lack of national information and communication infrastructure in Azerbaijan caused the country's voice not to be heard in the world. In the first years of the USSR collapse, the unstable situation in the country and the economic recession negatively impacted the development of the Internet as well as in all areas All these factors necessitated the provision of ICT sovereignty in Azerbaijan.

The process of stabilization in the country only began with the retrieval of Great Leader Heydar Aliyev to the leadership of the country. Even in the first years of independence, the national leader paid attention to information technologies and accepted the necessary steps for its development (Scientific and technical achievements, 2012). In such an intricate historical period, the brotherly country Türkiye, as well as in all fields, supported our country in the scientific and technical sphere and carried consecutive purposeful measures in the direction of the construction and development of the national network infrastructure in Azerbaijan.

In the early 1990s, diplomatic relationships between the two countries began to be established. On the eve of the collapse of the Soviet Union and the restoration of our state independence, the Turkish Consulate General was opened in Baku on May 25, 1991. At the meeting of the Presidency of The Republic of Türkiye held in November 1991, a decision was made regarding the recognition of Azerbaijan's independence. Thus, Türkiye has gone down in history as the first country to recognize Azerbaijan's state independence.

Azerbaijan-Turkey diplomatic relationship were established on January 14, 1992. In February 1992, documents on cooperation and visa-free travel were signed between the ministries of foreign affairs of the two brother countries (Azerbaijan-Turkiye relationships, 2022). In 1992, the establishment of scientific relations between Türkiye's Trakya University and the Academy of Sciences of Azerbaijan was started. In 1993, the Presidium of the Azerbaijan Academy of Sciences adopted a decision on cooperation between the Institute of Cybernetics and the Faculty of Management of Istanbul University. In the framework of this cooperation, Turkish specialists assisted in carrying out scientific researches in Azerbaijan, preparing investment projects on current topics, providing training and consulting services, and exchanging personnel and experience. The main goal of the cooperation was to contribute to the development of the economy of both Turkey and Azerbaijan and to strengthen relations (Decision No. 6/11, 1993). From February 8 to 11, 1994, the first official visit of the then President of the Republic of Azerbaijan, Great Leader Heydar Aliyev to Türkiye, encouraged the development of partnership between the two countries. On February 9, Azerbaijan and Türkiye signed a protocol on cooperation and mutual assistance, an agreement on cooperation in scientific, technical, cultural, and other fields, a friendship and partnership arrangement, and

other significant documents (Azerbaijan-Turkiye relationships, 2022). In 1995, the President of Türkiye Suleyman Demirel was elected an honorary member of ANAS. Thus, the strengthening of the bilateral relationship and the development of friendly relations have opened broad prospects for scientific cooperation between Azerbaijan and Türkiye.

1. Initial Steps in The Establishment of the Internet in Azerbaijan

In 1991, at the meeting of the Presidium of the Academy of Sciences of the Azerbaijan USSR, to increase the effectiveness of the scientific and technical relations of the Academy with foreign scientific centers, the implementation of necessary measures and the preparation of highly qualified personnel for our republic in foreign countries that have modern technology in the fields of informatics and computer technology is defined as one of the main goals.

Also, the Department of Automated Management Systems (AMS) of the Academy of Sciences was directed to implement measures to connect the Academy's information processing system (AIPS) to the European academic and research network (EARN), and assigned to create software and technical tools for using the Academy's international e-mail and international data bank (Decision No. 1, 1992). The Azerbaijan node of the European Academic and Research Network (EARN) organization was established in the AMS department (currently the Institute of Information Technologies), thus the establishment of the Internet network in our country began. In the implementation of these works academician Ali Abbasov, academician Rasim Aliguliyev, and other scientists and specialists played a great role. In 1991, the first Azerbaijani node of the AzScienceNet network was founded, connecting the local networks of the AMS department and the Presidium of the AS of the USSR. Firstly in 1991, by joining the international “Sovam Teleport” network, the Azerbaijan branch of the e-mail service began to operate. This mail service provided the scientific institutions and organizations of ANAS, and many state institutions with the opportunity to use the services of international networks such as "Sovam teleport", RELCOM, BITNET, IASNET, etc.

In 1991, Dr. Wesley Fisher director of IREX (International Research & Exchanges Board), a global development and education organization, on Soviet programs, visited Azerbaijan and met with several high officials, scientists, and specialists of the country. As a result of the activities carried out within the framework of that meeting, for the first time in Azerbaijan, an electronic mail (e-mail) was sent to the international network using UUCP (UNIX-to-UNIX Copy - a program that ensured the transfer of information). The connection speed was only 9600 Kbit/s. One of the important achievements in the development of the Internet was the establishment of an international e-mail service station within the automated

information processing system in the AMS department and the provision of information exchange with subscribers in foreign countries.

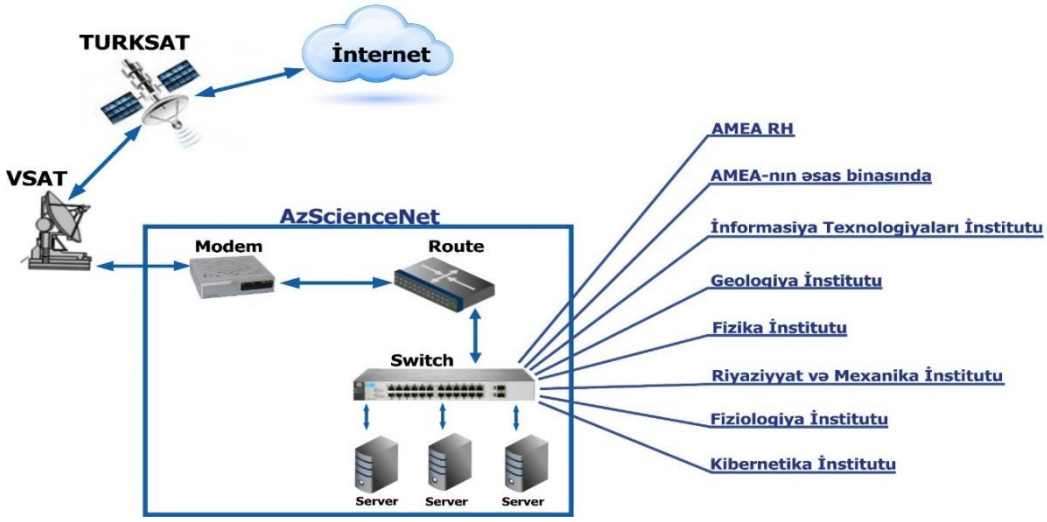
At the meeting of the Presidium of the Azerbaijan Academy of Sciences held in 1994, noted that the informatization of the republic - the formation of a general information environment is extremely important. Also, the creation of a local information-computing network by providing access to international networks was decided (Decision No. 11/2, 1994). In 1994, the AS local computing network was established and connected to the international INTERNET system. The informatization concept of the Republic was prepared and discussed at the meeting of the Presidium. A decision was made for the development of new information technologies and on the basis of it, the expansion of the services connecting republican nodes to international computer networks (Decision No. 5/1, 1995). In 1996, the infrastructure of the Azerbaijani part of the INTERNET and EUROMATH international computer networks was strengthened, and the mass application of electronic services based on network technology was greatly expanded (Decision No. 2/1, 1997). In those years, the measures implemented in the direction of access to the Internet and the development of ICT played a significant role in spreading real and complete information about the Nagorno-Karabakh conflict between Azerbaijan and Armenia, overcoming the information blockade and fighting the enemy's propaganda (Abbasov & Aliyev, 2010).

2. Establishment of Relationship Between Azerbaijan Academy of Sciences and TUBITAK

The Republic of Türkiye had a direct support and role in the creation and development of the Internet in our country. Since the 90s of the 20th century, as in all spheres of social life, relations between Azerbaijan and Türkiye have begun to occur in the fields of science and education. One of the essential directions of these scientific relations is the ICT partnership between the two countries.

In 1994, with the support of Turkey and the "British Petroleum" company, the AMS department developed the first Internet hub in the republic in the main building of the AAS. Several workstations and devices were provided to the network of the Academy of Sciences with the support of the BP company (Aliguliyev & Alakbarov et al. 2015). Via "Turksat" artificial satellite, a connection was established between the Internet center of the Middle East Technical University and access to the Internet was ensured (Fig. 1).

Fig. 1 All these works were carried out from 1992 to 2000 under the leadership of Sinan Oğan, the Azerbaijani representative of TİKA (Turkish International Cooperation and Development Agency).

In 1995, the Minister of Foreign Affairs of Turkey, Erdal Inonu, during his official visit to Baku, held discussions with scientists and specialists of ANAS in establishing the national Internet infrastructure of Azerbaijan and identified the problems. Hereafter, with the support of the brotherly country, significant measures were carried out for the development of the Internet in Azerbaijan (Erdal Inönü's visit to Baku, 2021). In 1995, the II Azerbaijan node of AzScienceNet started to function (Decision No. 1/3, 1996). The first website in Azerbaijan under the name www.ab.az was created in the same year in the AMS department and was placed on the servers of the AzScienceNet network.

Generally, during 1991-1994, WAN - global network technologies (X.25, SNA, TCP/IP, DECNET, etc.) were investigated for the first time in Azerbaijan. Based on CM-4 type Electronic Computing Machines, a network of computing machines consisting of 3 nodes, and an X.25 network was created between the cities of Moscow-Baku-Tbilisi. LAN - local network technologies have been studied and applied in various enterprises. The corporate Presidium Network was created, and the digital signature technology, the electronic document circulation was developed and put into use (Azerbaijan National Academy of Sciences - 60, 2005). In 1991-1995, the subscriber network of the Azerbaijan node of the INTERNET international computer network was developed in the AMS department, and various AAS institutions joined the network. A new Baku-Ankara satellite connection cable was opened and put into use to improve the connection of the Azerbaijan node with the INTERNET network. On the contrary, to create an Azerbaijani node of the Euromath computer network, relations with Euromath nodes of other countries were expanded and a technical project was prepared for the creation of that node

(Decision No. 1/3, 1996). In 1996, first, the Intrans company presented commercial Internet services in the republic (Gunduz, 2006). As a result of the intended policy of Great Leader Heydar Aliyev in the late 90s, prominent foreign companies began to show great interest in the development of Azerbaijan's Internet infrastructure. So, in 1997, the DEC company (Sweden) and the EmNet Society (Denmark) sent high-performance network servers to the AAS. The scientific research department of the NATO North Atlantic Treaty Organization has provided all costs for the distribution of an artificial satellite channel with a speed of 64 kbit/s, which can ensure the connection of the III Azerbaijan node to the international computer network. This was channel III, which allowed to connect to external computer networks. All the mentioned necessitated the creation of the III Azerbaijan node of the Internet (Decision No. 13/15, 1997). In those years, institutes and organizations of the AS, as well as other state organizations, successfully used the services of I and II Azerbaijan Nodes of the Internet.

In 1997, the Azerbaijan Nodes of the International Internet Computer Network were developed, and the subscriber and software-technical configuration was expanded. The design of the III Azerbaijan Node of the Internet has been completed and the laboratory version has been developed (Decision No. 1/1, 1998). At the meeting of the AAS Presidium held in 1998, the informatization issue of the republic by using modern information technologies, the creation of its informatics infrastructure, and its connection to the global information system was widely discussed. As a result of the work done, the state of Azerbaijan began to widely use paperless information technologies and significant work was done in creating a common information space of the country. It has led to the facilitation of information exchange with foreign countries, and generous opportunities have been created for establishing the country's activities at a qualitatively modern level in the international world and for more rapid development of our economy. Already in 1998, most scientific organizations of the AS and many state bodies joined the Azerbaijan Nodes of the Internet Computer Network as subscribers. At the meeting of the Presidium held in 1999, the accelerating issue of the implementation of Internet-television and Internet-telephone systems in the Academy of Sciences was discussed. Broadcasting of television programs through the Internet was proposed to be implemented in AR State and Television Company.

The foundation of the Internet Node of the Azerbaijan State Library named after M.F. Akhundov at ITEM, the creation of an Internet system in state universities, and the organization of Internet access for the President of the Republic of Azerbaijan were significant measures in the development of the Internet in Azerbaijan (Decision No. 2/1, 1999). In 2000, the institutes and organizations of the Azerbaijan Academy of Sciences were provided with about 50 high-

performance computers and telecommunication equipment and connected to Azerbaijan Nodes of the INTERNET (Decision No. 1/1, 2000). In ITEM, complicated assignments related to the development of the Internet were carried out and the introduction of a paperless information system was initiated. The Science Committee intends to develop a grant project for the development of the Azerbaijan Internet hub, as well as the financing of the connection of educational institutions of the republic to this resource.

At the same time, the Presidium of the ITEM took the necessary steps to implement the project "Creation of an information exchange system for Scientific Research and Educational Institutions of the Republic of Azerbaijan", which envisages the application and development of Internet technology in Azerbaijan according to world standards. Also, decided to take the necessary scientific-practical and organizational-technical measures to ensure that this system operates together with the Azerbaijan Nodes of the INTERNET. For this purpose, comprehensive measures have been taken to extend the infrastructure of Azerbaijan Internet Nodes and increase their capabilities. Wide application of the "Paperless Information Technology System" operated by the Presidium based on the technology of corporate networks in scientific departments of the AAS has been started. Connecting with the development of the Internet network, repairing the existing technical base, increasing its technical capabilities, as well as expanding it with the latest computer equipment and telecommunications equipment have been started in the AAS scientific departments (Decision No. 2/1, 2001). At the meeting of the Presidium of ANAS held in 2002, completing the work of improving the www.ab.az portal and organizing its permanent operation was considered necessary (Decision No. 1/1, 2002). In 2002, the Institute of Information Technologies was established on the basis of ITEM (Decision No. 2/3, 2003). In 2003, the www.ab.az site was updated on the UNIX platform, based on modern requirements, and named the www.science.az portal by the specialists of that institute. programming languages. On the one hand, the portal has created an opportunity for the scientific institutions and organizations of the Academy and the employees of that institution to exchange information with each other, become familiar with scientific research, use information resources on a large scale, and the other hand, they have been recognized in the world information space (Decision No. 20/1, 2003). In the early 2000s, the I and II Azerbaijan Nodes of the Internet Network were significantly developed, all scientific institutions and laboratories of ANAS were connected to the AzScienceNet network through an optical cable and a direct channel and gained direct access to the world's information resources (Academician Rasim Aliguliyev's report, 2003). A new development stage of the Internet has

begun in this scientific institution with the assignment of the implementation of the "Virtual Silk Road" project proposed by the NATO Science Committee. The main goal was to strengthen the information exchange between the academic societies of the countries participating in the project (Azerbaijan, Turkmenistan, Georgia, Uzbekistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, and Armenia) and to provide the necessary opportunities for solving problems in the fields of science and education.

On May 15, 2003, the opening ceremony of establishing the VSAT-type terrestrial satellite communication system sent to Azerbaijan within the framework of the "Virtual Silk Road" project of the NATO Science Committee took place at the Institute of Information Technologies. This project has led to the further expansion of access to the Internet of higher schools and scientific institutions of Azerbaijan through the "Turksat" network (Alakbarov, 2016).

Conclusion

In the paper, a partnership between Turkey and Azerbaijan in the direction of the formation and development of the Internet is studied from a historical point of view. Within the successful partnership of the two countries, Turkey's participation and support in expanding the exchange of science and knowledge through the Internet in Azerbaijan is examined. The conducted studies show that the role of the brotherly country in the creation and development of the Internet infrastructure in Azerbaijan is crucial from several aspects. Foremost of all, Turkiye played an essential role in the digital development of Azerbaijan and in ensuring the information sovereignty of the state. Turkiye, a strategic partner of Azerbaijan, contributed to the formation of the Internet infrastructure in our country and strengthened its development. Geographical nearness and strong scientific and political relations have created a substantial foundation for a steady partnership between the two brotherly countries. In addition, the projects enforced by Turkiye in Azerbaijan were not limited only to the development of network infrastructure. Considering the significance of the Internet not only as a means of communication but also for the promotion of knowledge and the development of society, the brotherly country has extended relations with Azerbaijan in the sphere of science and education. The role and support of Turkiye in the invention of the Internet in Azerbaijan is not just a historical fact, but also an example of partnership and steady unity between the two nations. It is proof of the undeniable role of international partnership in shaping the digital future of the two Turkish states in the globalized world. Today, the friendly and brotherly relations between the two countries are successfully continued under the leadership of the President of Azerbaijan,

Mr. Ilham Aliyev, and the President of Turkey, Mr. Recep Tayyip Erdogan, and are moving towards new peaks.

References

Azerbaijan-Turkiye relationships, https://ankara.mfa.gov.az/az/content/101/diger-saheler-uzre-elaqeler.

Abbasov, A. & Aliyev, T. (2010). *Organization of informatics in Azerbaijan.* Letterpress Publishing House. (in Azerbaijani)

Aliguliyev, R. & Alakbarov, R. et al. (2015). *Electronic science: current state, problems and development prospects. Express information*. Baku, Information Technologies publishing house. (in Azerbaijani)

Azerbaijan National Academy of Sciences 60. (2005). *Baku.* Elm Publishing House.(in Azerbaijani)

Academician Rasim Aliguliyev's report On putting www.ab.az portal into operation at the mobile meeting of the Presidium of ANAS. (2003). (in Azerbaijani)

Alakbarov, R. G. (2016). Azsciencenet science-computer network: development stages, Internet services and prospects. *Problems of Information Society*. 12-22 (in Azerbaijani)

AzScienceNet network development stages, https://azsciencenet.az/az/content/9.

Decision No. 1 of the Presidium of the Academy of Sciences of the Azerbaijan USSR on the results of scientific and scientific-organizational activities of FRTEB in 1991. Baku. (January 13, 1992).

Decision No. 6/11 of the Presidium of the Academy of Sciences of Azerbaijan USSR. Baku. (March 19, 1993).

Decision No. 11/2 of the Presidium of the Azerbaijan Academy of Sciences on the concept of informatization of the Republic of Azerbaijan. Baku. (May 11, 1994).

Decision No. 5/1 of the Presidium of the Azerbaijan Academy of Sciences on the results of scientific and scientific-organizational activity of FRTEB in 1994. Baku. (January 25, 1995).

Decision No. 2/1 of the Presidium of the Academy of Sciences of Azerbaijan on the results of scientific and scientific-organizational activities of FRTEB in 1996. Baku. (January 17, 1997).

Decision No. 2/5 of the Presidium of the Academy of Sciences of the Azerbaijan USSR on scientific and technical cooperation between the Azerbaijan Academy of Sciences and the Turkish Science and Technology Research Institute (TUBITAK). Baku. (January 26, 1993).

Decision No. 1/3 of the Presidium of the Academy of Sciences of Azerbaijan on the results of scientific and scientific-organizational activities of FRTEB in 1995. Baku. (January 12, 1996).

Decision No. 13/15 Presidium of the Academy of Sciences of Azerbaijan on creation of information funds, centralized technical service and repair of computer and telecommunication equipment of III Azerbaijan node (main node) of the INTERNET international computer network of the Republic of Azerbaijan. Baku. (June 18, 1997).

Decision No. 1/1 of the Presidium of the Academy of Sciences of Azerbaijan on the scientific and scientific-organizational activity of FRTEB in 1997. Baku. (January 14, 1998).

Decision No. 2/1 of the Presidium of the Academy of Sciences of Azerbaijan on the results of scientific and scientific-organizational activities of FRTEB in 1998. Baku. (January 13, 1999) .

Decision No. 1/1 of the Presidium of the Academy of Sciences of Azerbaijan on the results of scientific and scientific organizational activities of FRTEB in 1999. Baku. (January 11, 2000).

Decision No. 2/1. of the Presidium of the Academy of Sciences of Azerbaijan on the results of scientific and scientific-organizational activity of FRTEB in 2000. Baku. (January 10, 2001).

Decision No. 1/1 of the Presidium of ANAS on the results of scientific and scientific-organizational activities of FRTEB in 2001. Baku. (January 16, 2002).

Decision No. 2/3 of the Presidium of ANAS on the results of scientific and scientific-organizational activities of FRTEB in 2002. Baku. (January 15, 2003).

Decision No. 20/1 of the Presidium of ANAS on commissioning of www.ab.az portal of ANAS. Baku. (September 24, 2003).

Gunduz, O. (2006). *Internet. Azerbaijan Internet resources.* Multimedia Information Systems and Technologies Center. (in Azerbaijani)

Scientific and technical achievements in the field of cybernetics and informatics in the years of independence of the Republic of Azerbaijan (1991-2011). (2012). Elm Publishing House.(in Azerbaijani).

Turkish Foreign Minister Erdal Inönü's visit to Baku. https://www.azerbaijans.com/content_1599_tr.html.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (2) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:15.01.2025
Kabul tarihi |Accepted:05.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Sadagat Mammadli

https://orcid.org/0009-0007-2840-249X
Nümismatik ve Epigrafi Bölümü Araştırmacısı ANAS Arkeoloji ve Antropoloji Enstitüsü'nün, Azerbaijan, sedaqetmemmedli@yandex.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Mammadli, S. (2025). Traces of Khorasan Culture in the Written Ceramic Samples of Azerbaijan. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 85-106. *https://doi.org/10.5281/zenodo.15616966*

Traces of Khorasan Culture in the Written Ceramic Samples of Azerbaijan

Abstract

The epigraphic ceramics of the Samanids are considered among the finest achievements of Islamic art. These ceramics were the products of an urban society that flourished during the Samanid period in the 9th–10th centuries, when Eastern Iran and Central Asia became a confluence of cultures. They reflect a unique synthesis of diverse cultural influences Persian, Arab, and Turkic elements, the legacy of the Sasanian Empire, Islamic motifs, and the art of Chinese ceramics. This article discusses key innovations in ceramic production during the Abbasid and Samanid periods, the overall development of Islamic ceramic art, and the role of ceramics as epigraphic material.

Keywords*: Middle Ages, Azerbaijan, Khorasan Culture, Samanid Ceramics, Epigraphy*

Azerbaycan'ın Yazılı Seramik Örneklerinde Horasan Kültürünün İzleri

Öz

Samanilerin epigrafik seramikleri İslam sanatının en güzel başarıları arasında sayılmaktadır. Bu seramikler, Doğu İran ve Orta Asya'nın bir kültürler buluşması haline geldiği 9.-10. yüzyıllarda Samaniler döneminde gelişen bir kent toplumunun ürünleridir. İran, Arap ve Türk unsurları, Sasani İmparatorluğu'nun mirası, İslami motifler ve Çin seramik sanatının farklı kültürel etkilerinin eşsiz bir sentezini yansıtırlar. Bu makalede Abbasi ve Samani dönemlerinde seramik üretimindeki önemli yenilikler, İslam seramik sanatının genel gelişimi ve epigrafik malzeme olarak seramiğin rolü tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Ortaçağ, Azerbaycan, Horasan Kültürü, Samani Seramikleri, Epigrafi*

Indtroduction

CC BY NC Creative Commons Licence

The Samanid dynasty was situated along the famous Silk Road, at the crossroads of several trade routes that connected the Abbasid Caliphate, Byzantium, the Vikings via Russia, Turkic tribes in the northeast, and China. During that time, the inability of the ruling powers to effectively suppress uprisings by local peasants and urban dwellers suffering under feudal oppression enabled the Karakhanid and Ghaznavid forces to exploit the situation and ultimately bring an end to the Samanid state. However, with the establishment of the Seljuk Turkic state in 1038, with its capital in Nishapur, the entirety of Khorasan, Khwarezm, Byzantium, Iran, Iraq, the South Caucasus including Azerbaijan fell under their control. The Abbasid Caliphate was reduced to a vassal state, and Iraq, including Baghdad, came under Seljuk rule. These political developments also facilitated the spread of cultures. Moreover, the regional cultures that had flourished in Turkmenistan, Afghanistan, and Northern Khorasan during that period exerted their own influence an influence that eventually reached Azerbaijan. This is clearly evidenced by the discovery of Samanid coins and ceramic artifacts in Azerbaijan. The culture and literature that had developed in Khorasan during the 9th–10th centuries spread westward through Azerbaijan into Anatolia, following the migration of Seljuk Turks in the 11th century. Although Islam spread across the Iranian region in the 8th–9th centuries, the inheritors of Persian culture resisted the spread of Arab cultural dominance. Broadly speaking, during this period, a new cultural synthesis began to take root from the fusion of Islam and Persian traditions in Iran (Gil, 2015).

1. Main part

The Samanid state emerged in the 9th–10th centuries as a political and cultural center in Eastern Iran and Central Asia. Founded during a period of political fragmentation in the Islamic world, the Samanids played a crucial role in reviving the Persian language and culture. They promoted cultural development by disseminating Islam and translating the Qur'an into Persian. Under the Samanids, various ethnic and religious groups including Persians, Arabs, Turks, Sunnis, Shiites, and Christians coexisted and contributed to the cultural diversity of the state.

Located along major trade routes, the Samanids also made significant advancements in the production of ceramics and developed distinctive artistic styles in this field. Archaeological excavations have revealed the diversity of ceramic artifacts produced during this period. In particular, ceramic wares decorated with a pigment known as “slip” stand out. The primary production centers of Samanid ceramics included cities such as Gorgan, Merv, Sari, Samarkand, and Nishapur (Yılmaz, 2020). Thus, the Samanid state played a vital role not only politically, but also culturally in the development of Central Asia. These cities were major trade hubs along

the Silk Road. In general, the place of production of Samanid epigraphic ceramics is rarely identified, as these works were often unsigned and undated. Nonetheless, such ceramics were primarily produced and traded in Eastern Iran and Central Asia, and they were rarely found on international markets suggesting they were intended mainly for regional use.

The ceramic samples discovered in Nishapur were classified by Charles Wilkinson into twelve groups, each defined by distinctive stylistic features. Among these are black-and-white glazed wares, yellowish-toned pieces, and ceramics resembling Chinese porcelain (Wilkinson, 1973). According to Wilkinson's classification, the first group in Samanid ceramic production is known as “buffware.” These vessels were made from yellowish (*buff*) clay. Their surfaces were generally plain, with little to no decoration applied. In terms of ornamentation, they are among the simpler ceramic types. The second group includes black-and-white glazed ceramics. The surface of these vessels was decorated with black pigment on a white background. Their designs are simple yet elegant, and they stand out for their decorative style. These two groups reflect the technical and stylistic diversity of ceramic production during the Samanid period and are considered key phases in its artistic development. The third group is particularly noteworthy. These pieces are distinguished by inscriptions as well as geometric or floral motifs used decoratively.

A remarkable 10th-century Samanid ceramic piece, discovered in Nishapur and now housed in the Brooklyn Museum in New York (USA), is painted in brown slip on a white slip base under a transparent glaze (dimensions: 11.4 x 35.2 cm). (Fig. 5. https://www.brooklynmuseum.org/). Such ceramics would have attracted the attention of the local Persian-speaking population, as well as Arab elites and merchants who may have owned them. The inscriptions on these types of vessels represent some of the earliest recorded Arabic proverbs in the Islamic world and thus occupy a central place in the history of Arabic literature (https://www.brooklynmuseum.org).

The vessel features an Arabic inscription in *Kufic* script that reads:

كلام العيوب ذي بطانة يبدي إنما و صمت ما ألسلامة إن

Translation:

Indeed, safety lies in silence, but speech reveals the flaws of its owner.

Regarding the production process of Samanid ceramic wares, it can be stated that the clay was sourced from local deposits, then purified and shaped on the potter’s wheel. The most common forms included flat plates and vessels with upright sides, though other forms such as

ewers and pen cases were also produced. Initially, the clay was brought to a semi-dry state and then reworked. After shaping, the vessel was left to dry again.

Once fully dried, the vessel would be coated with a white slip a liquid clay mixed with white pigment. This slip layer could sometimes appear in darker tones as well. Once the slip dried, the piece would be decorated using slips in different colors. The most commonly used pigments were manganese black and, occasionally, iron red. In some cases, the coloring process was reversed: white patterns would be applied over a black background. When using slips, artisans would sometimes apply the *sgraffito* technique incising through the colored slip layer with a sharp tool to create fine details or inscriptions. Finally, the piece was coated with a transparent glaze and fired at high temperatures, typically between 850–950°C.

Due to the limited number of ceramic artifacts discovered from the early Islamic period, there is little information available about the first ceramic works of the Islamic era. Most known examples from this time are green-glazed vessels and tiles used in architectural decoration, primarily produced under the Umayyads. In the 8th century, however, during the Abbasid period, ceramics rose to the level of fine art greatly influenced by Chinese porcelain. This is evidenced by finds from Fustat and Nishapur, and notably, by a historical account of Ali ibn Isa, the governor of Khorasan, gifting 200 high-quality Chinese porcelain items to the Abbasid Caliph Harun al-Rashid (786–809).

However, kaolin clay, the essential raw material for porcelain, was not available in Iraq or Iran. Consequently, Islamic artisans had to seek alternatives. Initially, Islamic ceramicists used white slip and transparent lead-based glaze, but this method was not entirely satisfactory, as the patterns would often blur during firing. To resolve this issue, Abbasid potters added tin oxide to the lead-based glaze, creating an opaque, snow-white surface an effect resembling Chinese porcelain (Watson, 2004). This innovation led to the creation of white-and-black ceramics decorated using the “ink-on-snow” technique (Grube, 1965). Decorative features included fine patterns, Arabic inscriptions, and asymmetrically placed designs.

One of the most significant innovations of the Abbasid period was the invention of *lusterware* a completely new technique that revolutionized ceramic production in the Middle East. Pigments for luster ceramics were obtained by combining sulfur with either copper or silver, producing yellowish or reddish hues, respectively. Lusterware later spread to the far reaches of the Islamic world, including Al-Andalus, Fatimid Egypt, and Iran. Initially, however, this technique was a closely guarded secret, and in the 8th–9th centuries, potters in Nishapur lacked the local resources to produce it (Grube, 1965). Nevertheless, lusterware imported from

Iraq was widely admired, and the desire to emulate it became a major driving force behind further technological innovations in ceramics. This led to a revolutionary breakthrough in Eastern Iran the invention of glazed *slipware*. Slip-painted pottery had been produced in Transoxiana (Mawarannahr) since at least the 7th century. However, these vessels lacked a glaze layer, meaning they did not benefit from the intensified colors, surface sealing, or design protection that transparent glaze offered.

It is believed that this technique spread as far as Nishapur and came under the control of the Samanids in the 10th century. When Samanid potters began to use transparent glaze instead of opaque glaze, they developed special pigments that could adhere to the clay body and resist dissolving under the lead-based glaze. During the Samanid period, ceramic forms also underwent a shift in design. Vessels with rounded profiles evolved into shapes with straight sides and sharply angled transitions likely inspired by the design of metalware. Arabic inscriptions on Samanid ceramics were positioned according to specific design principles: in lusterware, the writing was oriented toward the rim of the vessel, whereas in slipware, it was directed toward the center. Additionally, inscriptions on some silver vessels carried dedicatory messages, which were not typically found on slip ceramic examples.

The decoration of glazed slipware from the Samanid period was highly diverse, ranging from abstract geometric patterns to figural depictions, particularly of birds. However, the most distinctive feature in terms of both quantity and artistic quality was the use of Arabic calligraphy. While Arabic inscriptions had occasionally been used on ceramics in Abbasid Iraq, Samanid pottery became the first type of ceramic consistently adorned with calligraphic writing (Pancaroglu, 2002). The inscriptions used on Samanid slipware were primarily in the *Kufic* style a linear script widely employed in Qur'anic manuscripts and monumental architectural inscriptions. Two distinct calligraphic approaches were used on ceramics: one was angular and geometric, created by carving into the slip layer; the other resembled brushstrokes and is believed to be associated with the growing use of paper. These script variants referred to as "Eastern Kufic", "Kufic-Naskh" and "Broken Cursive" became widespread in the second half of the 10th century.

Some vessels display a radial arrangement of inscriptions, with the letters placed along the rim and directed inward. Letters such as *alif* and *lam* were often arranged in a way that produced a rhythmic aesthetic effect. On certain vessels, the word *Ahmad* appears at the center, which Charles Wilkinson interpreted as a form of blessing, meaning "perform good and praiseworthy deeds". These inscriptions were associated with the idea of *baraka* (blessing) and

did not indicate a specific workshop or artisan (Wilkinson, 1961). On epigraphic objects, diacritical dots were sometimes used to distinguish letters from one another, and various symbols such as bells, rings, or leaf-shaped motifs were employed to mark the beginning or end of phrases.The center of the vessels was sometimes marked with a simple dot, while in other cases, it featured groups of dots, braided patterns, swastikas, or symbols resembling the Chinese "Yin-Yang" motif. In addition to inscriptions, Samanid ceramics were often embellished with ornamental bands, rotating rosettes, semicircles, or border decorations. Wilkinson has suggested that some of these markings may indicate the place of production of the vessel Lisa Golombek also observed that decorative influences affected the letterforms on Samanid ceramics in three different "degrees of transformation". (Golombek, 1966). These include:

*Maintaining the basic form of the letter while only altering its proportions;

*Modifying the structure of the letter (such as adding a square form);

*Adding decorative motifs directly onto the letter.

Leaf Kufic first emerged in Egypt in the early 9th century and evolved into a distinctive floriate style during the Fatimid period. This style was also influenced by the West and first appeared on Samanid coins. The inscriptions found on epigraphic vessels can generally be divided into three thematic groups. The first group primarily consists of blessings addressed to the owner of the vessel. These may appear as a single word (e.g., *barakah* – "blessing") or as a chain of nouns connected by the conjunction *wa* ("and").

One example of this type is a vessel preserved in the Metropolitan Museum of Art in New York (USA), dated to the late 10th–11th century. It was likely produced in present-day Uzbekistan, possibly in Samarkand, using slipware techniques, and was later found in Nishapur, Iran (height: 10.8 cm, diameter: 35.6 cm) (Fig. 3. https://www.metmuseum.org/art/ 1), (*Blessing, prosperity, well-being, happiness*). The inscription on this vessel expresses good wishes to the owner:

والسعادة والعافية والرخاء البركة

Translation:

Al-barakah, wa al-rakha, wa al-'afiyah, wa al-sa'adah.

The inscription, written in Arabic in the *Kufic* script, features elongated vertical strokes that enhance the overall visual harmony of the text. It is believed that the vessel originated from Samarkand, as the interlacing vegetal motifs are characteristic of metalwork from that region. The walls of the vessel are adorned with alternating red and black lines. Another feature

possibly indicating the vessel's place of origin is the forward tilt of the upper ends of the tall vertical letters in the inscription (Met Museum Reference).

The second group of inscriptions includes phrases related to food and drink. For example, a vessel preserved in the Museum of Islamic Art in Jerusalem bears the inscription:

"kul hanniya marriyyan" (*"Eat with pleasure and appetite"*). (Fig. 6). (Gil, 2015).

The third group, most commonly found on epigraphic vessels from the Samanid period, contains moral advice and aphorisms about virtues such as kindness, patience, humility, thoughtfulness, and the pursuit of knowledge. Unlike the first two groups, these inscriptions are not associated with the cobalt-blue ceramics used during the Abbasid period. These types of aphorisms are found almost exclusively on ceramics from the Samanid era.

An exemplary artifact in this group is a 10th-century ceramic bowl from Nishapur, painted in purplish-black slip under a colorless glaze, featuring fine inscriptions (7.2 cm x 25.1 cm) (Fig.1. https://www.Khalilicollections.Org/). The writing consists of a saying attributed to the Prophet Muhammad or Ali. The inscription is written in a circular format toward the interior of the vessel. The visual effect is simple yet remarkably beautiful. Potters likely worked from templates and used spatulas or sharp knives to apply the script.

The bowl features the following inscription in Arabic, written in *Kufic* script: **أخلاق من الجود الجنة أهل, قال**

Translation:

He said: Generosity is among the traits of the people of Paradise - a quote attributed to either Ali or the Prophet Muhammad (Khalili Collection – Islamic Art).

A notable ceramic vessel preserved at the Aga Khan Museum in Toronto (Canada) offers further insight into the craftsmanship of the Samanid period (819–1005 CE) (Fig.1a. https://taimur.wordpress.com/). This polychrome slip-coated earthenware, produced in the 10th–11th centuries, stands out for its exceptional quality and design. Iranian artisans, while using the simplest materials in pottery production, achieved an unprecedented level of refinement in the color and texture of the slip that coated the surface of these vessels.

This remarkable bowl is related to other epigraphic pieces produced in Samanid Iran and Central Asia, yet it distinguishes itself through its vibrant polychrome decoration. The austere elegance typical of many epigraphic ceramics is here replaced by a structured, multicolored ornamental design. Colorful abstract motifs are engraved between the tall vertical strokes of a broad-brushed *Kufic* inscription. The inscription, written in Arabic in the *Kufic* script, is a hadith attributed to the Prophet Muhammad identical to the one seen on the previously discussed bowl:

أخلاق من الجود الجنة أهل

Translation:

Generosity is a disposition of the dwellers of Paradise.

An unusual, grid-like band design based on a four-pointed star completes the decoration and enhances the visual impact of the composition (Aga Khan Museum / Taimur blog.)

In another modest ceramic example, the artisan appears to draw particular attention to the Prophet's saying and sends blessings upon him (Fig. 1b. https://medieval-islamic-). The inscription reads:

أخلاق من الجود الجنة أهل ,السلم

Translation:

Generosity is a disposition of the dwellers of Paradise. Peace be upon Muhammad. (Medieval Islamic History – Ceramics and Glass).

Another noteworthy example is a 9th–10th-century bowl preserved at the Aga Khan Museum, decorated using the black slip technique under a transparent glaze, with white slip inscriptions (diameter: 33.5 cm) (Fig. 4. https://www.alaintruong.com/archives/2). This bowl represents the refined craftsmanship of Khurasan and Transoxiana workshops during the period of economic and cultural prosperity under the Persian Samanid rulers of Samarkand, Nishapur, and Bukhara (819–1005 CE) (Makariou, 2007). At the time, the Samanids oversaw a wide range of ceramic production. Epigraphic bowls were attributed to manufacturing centers like Nishapur and Afrasiyab (Old Samarkand) and were intended primarily for local consumption. Consequently, such vessels are not typically found in excavations west of central Iran, such as Rayy. While most ceramics from this region and period feature white slip inscriptions painted in dark brown calligraphy, this particular bowl is the opposite: it displays a white inscription painted over a dark slip background (Makariou, 2007). Calligraphy, traditionally regarded as the highest form of Islamic art due to its power to convey the word of God, serves as the bowl's sole decoration *(*Alain Truong Blog). The inscription, written in Arabic *Kufic* script, reads:

بالبركة تُجَاوِرُه لا المُعَجَّابُ والثَّائِهِ تُعَاشِرُه لا والأحْمَق ياك

Translation:

Beware of the fool; do not befriend him. Do not associate with the deluded self-admirer. With blessings.

One of the primary audiences for epigraphic ceramics during the Samanid period was likely the Alids (families descended from Hazrat Ali). The Alids held a high status in society and were known for their scholarly knowledge (Lane, 1958). This gave them the ability to

purchase and appreciate high-quality decorative items. At the same time, the inscriptions on ceramics frequently included phrases associated with Ali or referencing him, such as expressions referring to the *Zulfiqar* sword. The inscriptions on these vessels emphasized Ali's unique qualities and the high prestige associated with him, rather than merely promoting Shiism (Blair, 2014). Additionally, wise sayings attributed to Ali often appeared on these types of ceramic vessels. Therefore, the Alids were a key consumer group for Samanid ceramics.

An example of this can be found in a ceramic vessel produced in the Greater Khorasan region during the 10th century, discovered in northeastern Iran. This vessel, painted with brown slip on a white slip base under a transparent glaze (diameter: 42.5 cm), is currently housed in the Brooklyn Museum in New York, USA. (Fig. 2. https://www.brooklynmuseum.org/ru-RU/) The Arabic inscription in *Kufic* script reads:

الفرج مفتاح الصبر الندم، من يؤمنک العمل قبل التدبير

Translate:

Planning before work protects you from regret; patience is the key to relief.

Both of these wise sayings inscribed on the vessel are attributed to Imam Ali (Brooklyn Museum Source).

In another vessel, almost identical to the one described above in both appearance and inscription, a slight difference catches our attention (Fig. 2a. https://medieval-islamic-history.com) In this version, the second part of the inscription reads:

الندم؛ من يحميك العمل قبل التخطيط والسلام، الرخاء

Translation:

Planning before work protects you from regret; prosperity and peace (Source: Medieval Islamic History – Ceramics and Glass)

The influence of the Samanids on Azerbaijani culture can be seen in a 10th–11th-century ceramic vessel currently preserved at the National Museum of Azerbaijani Art (inventory number: Ç-158, diameter: 29 cm, height: 12 cm). (Fig. 7) This vessel, believed to have been found in Southern Azerbaijan and associated with Alid culture, is painted with brown slip over a white slip base under a transparent glaze. The Arabic inscription on the vessel, written in *Kufic* script, (“Al fagir, al yumin, ahl sahn”) contains a proverb about poverty. Based on the study of similar ceramic pieces, it can be concluded that this saying is attributed to Hazrat Ali.

Conclusion

During the 9th–10th centuries, the Samanid state developed as a political and cultural center in Eastern Iran and Central Asia. The Samanid period saw the coexistence of various

ethnic and religious groups, including Persians, Arabs, Turks, Sunnis, Shiites, and Christians, who all contributed to the cultural diversity of the state. Situated along major trade routes, the Samanids also achieved significant advancements in the production of ceramics and porcelain, creating unique styles in these fields. Research into the cultural, technical, and stylistic development of these ceramic examples highlights key issues such as how minimalist style evolved, the use of Arabic inscriptions during the Persian cultural revival, the meaning of the content of these inscriptions, and the identification of production sites. The emergence of these art forms and their influence on consumer groups, along with the general impact of Khorasan culture on Samanid ceramics, is evident in similar pieces found in Azerbaijan. However, it remains uncertain whether these vessels were imported or locally produced. The similarity in both subject and appearance of these pieces demonstrates their finely crafted nature and exceptional detail.

References

Blair, S.S. (2014). *Text and Image in Medieval Persian Art.* Edinburgh University Press.

Gil, E. (2015). *Samanid Epigraphic Slipware.* Tel Aviv University.

Golombek, L. (1966). Plaited Kufic on Samanid Epigraphic Pottery. *Ars Orientalis*, 6, 107-133.

Grube, E. J. (1965). The Art of Islamic Pottery. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New Series*, *23* (6). Islamic Art. Feb., 209-228.

Lane, A. (1958). *Early Islamic Pottery.* Faber and Faber. 167.

Makariou, S. (2007). *Chefs-d'oeuvre islamiques de l'Aga Khan Museum.* Musée du Louvre. 364.

Pancaroglu, O. (2002). Serving wisdom: The contents of Samanid epigraphic pottery. *Studies in Islamic and Later Indian Art from the Arthur M. Sackler Museum, Harvard University Art Museums. Cambridge: Harvard U Art Museums*, 59-75.

Watson, O. (2004). *Ceramics from Islamic Lands.* Thames and Hudson.

Wilkinson, C. K. (1961). The Glazed Pottery of Nishapur and Samarkand. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin. New Series, 20* (3), 102-115.

Wilkinson, C. K. (1973). *Nishapur: pottery of the early Islamic period.* Metropolitan Museum of Art.

Yılmaz, G. (2020). Urmiye Müzesi'nde Bulunan Erken İslam Dönemine Ait Slip Tekniğindeki Seramikler Üzerine Bir Değerlendirme. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 1* (3), 37-50.

https://taimur.wordpress.com

https://www.khalilicollections.org/collections/i

https://medieval-islamic-history.com/ceramics-and-

https://www.brooklynmuseum.org

https://www.metmuseum.org/art/c

https://www.alaintruong.com/archives

https://www.brooklynmuseum.org/ru-

Ekler

Figure 1. Bowl, Samanid / Source (Https://Www.Khalilicollections.Org/Collections/İslamic-).

***Figure 1a. Bowl, Samanid / Source*: (*https://taimur.wordpress.com/2011/05/12/gef/*)**

Figure 1b. Bowl, Samanid / Source: (https://medieval-islamic-history.com/cera)

Figure 2. Bowl, Samanid / Source: (https://www.brooklynmuseum.org/ru-RU/ 1)

Figure 2a. Bowl, Samanid / Source: (https://medieval-islamic-history.com/ceram)

Figure 3. Bowl, Samanid / Source: (https://www.metmuseum.org/art/collectio)

Figure 3 (side view). Bowl, Samanid / Source: (https://www.metmuseum.org/art/collectio)

Figure 4. Bowl, Samanid / Source: (https://www.alaintruong.com/archives/2)

Figure 5. Bowl, Samanid / Source: (https://www.brooklynmuseum.org)

Figure 6. Bowl, Samanid / (Gil Erlich. Samanid Epigraphic Slipware. Tel Aviv University. 2015.)

Figure 7. Epigraphic bowl / (National Museum of Azerbaijani Art. İnventory number).

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (2) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:05.02.2025
Kabul tarihi |Accepted:05.06.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Münevver Süleymanova

https://orcid.org/0009-0001-9996-0225
Research assistant, Nakhchivan State University, Nakhchivan-Azerbaijan, alexandra.tarverdiyeva@mail.ru.

Atıf Künyesi | Citation Info

Tarverdiyeva, M. (2025). Türkiye's South Caucasus Policy and Nakhchivan in the Period From January 1920 to the Sovietization of Azerbaijan. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 107-117.

Türkiye's South Caucasus Policy and Nakhchivan in the Period From January 1920 to the Sovietization of Azerbaijan

Abstract

The period from January 1920 to the Sovietization of Azerbaijan marked a crucial phase in Turkiye's South Caucasus policy, particularly concerning Nakhchivan. This study examines Turkey's evolving policy toward Nakhchivan and the South Caucasus by analyzing the shifting priorities of the Ottoman government and the Turkish Nationalist movement led by Mustafa Kemal Pasha. Methodologically, the study relies on historical analysis, utilizing primary and secondary sources, including archival documents, diplomatic correspondence, and contemporary accounts. The study also applies a geopolitical lens to evaluate Turkiye's pragmatic alignment with Bolshevik Russia and its diplomatic maneuvers in the Moscow and Kars negotiations. The study contributes to a nuanced understanding of Turkey's South Caucasus policy during a transformative historical juncture. It demonstrates how Turkey balanced its regional ambitions with geopolitical pragmatism, navigating the dual imperatives of securing support from Soviet Russia while maintaining influence over Nakhchivan. The findings hold contemporary relevance in assessing Turkey's enduring strategic interests in the South Caucasus and its historical approach to regional geopolitics.

Keywords: *Türkiye, South Caucasus, Nakhchivan, Sovetization, Strategic, Geopolitics*

Ocak 1920'den Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesine Kadar Olan Dönemde Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası ve Nahcivan

Öz

Ocak 1920'den Azerbaycan'ın Sovyetleştirilmesine kadar geçen süre, Türkiye'nin Güney Kafkasya politikasında, özellikle de Nahçıvan konusunda önemli bir aşamaya işaret etmektedir. Bu çalışma, Osmanlı hükümetinin ve Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Türk Milliyetçi hareketinin

CC BY NC
Creative Commons Licence

değişen önceliklerini analiz ederek Türkiye'nin Nahçıvan ve Güney Kafkasya'ya yönelik değişen politikasını incelemektedir. Metodolojik olarak, çalışma arşiv belgeleri, diplomatik yazışmalar ve çağdaş anlatılar dahil olmak üzere birincil ve ikincil kaynakları kullanarak tarihsel analize dayanmaktadır. Çalışma aynı zamanda Türkiye'nin Bolşevik Rusya ile pragmatik uyumunu ve Moskova ve Kars müzakerelerindeki diplomatik manevralarını değerlendirmek için jeopolitik bir mercek uyguluyor. Çalışma, dönüştürücü bir tarihsel kavşakta Türkiye'nin Güney Kafkasya politikasının incelikli bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunuyor. Türkiye'nin bölgesel hırslarını jeopolitik pragmatizmle nasıl dengelediğini, Nahçıvan üzerindeki nüfuzunu korurken Sovyet Rusya'nın desteğini sağlamanın ikili zorunluluğunu nasıl yönlendirdiğini gösteriyor. Bulgular, Türkiye'nin Güney Kafkasya'daki kalıcı stratejik çıkarlarını ve bölgesel jeopolitiğe tarihsel yaklaşımını değerlendirmek açısından güncel bir öneme sahiptir.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye, Güney Kafkasya, Nahçıvan, Sovyetleşme, Stratejik, Jeopolitik*

Introduction

The years 1920-1921 were a turbulent period in the history of not only the South Caucasus, but the Eurasian region in general. After the end of World War I, serious changes took place in the world. The 3 great empires of Eurasia fell (Ottoman, Czarist Russia and Austria-Hungary), and a confused and tense political situation arose in the territory they ruled in the past. Since the 18th century, a new situation had arisen in the South Caucasus and Azerbaijan, where the interests of both Tsarist Russia and the Ottoman Empire collided. The events that took place in the region in 1920-1921 were actually a continuation of the geopolitical processes that began with the end of World War I. The complexity and tension of the ongoing processes allow us to characterize the short time lapse covering only 1920-1921 as a semi-phase. Within this sub-stage itself, separate periods are distinguished by their own characteristics. In the short period of time from January 1920 to April 1920, Turkey's Nakhchivan policy refers to the position and steps taken by two different political institutions - the Ottoman state and the leaders of the Turkish national independence struggle in relation to Nakhchivan. After the fall of the People's Republic in Azerbaijan in April 1920, and the first meeting of the Grand National Assembly of Turkey under the chairmanship of Mustafa Kemal Pasha in Turkey, the direction of the processes in the region changed. Gradually, the concept of Azerbaijan policy of the Ottoman state completely faded into the background, and instead, the Azerbaijan policy of the Turkish Grand National Assembly government began to come to the fore. In the period from April 1920 to February 1921, although Bolshevik Russia and Mustafa Kemal's Turkey came closer on the issue of fighting against foreign invaders, there were still enough differences of opinion regarding Azerbaijan's policy and the issue of

Nakhchivan. Bolshevik Russia tried to "gift" some Azerbaijani territories, including Nakhchivan, to Armenians for the Sovietization of Armenia, while Turkey tried to preserve the Azerbaijani-Turkish presence and identity in Nakhchivan. Even the parties did not hesitate to show military power to each other in this secret struggle. In the Moscow negotiations, which began in February 1921 and lasted until March 16, along with other disagreements between Mustafa Kemal's Turkey and Bolshevik Russia, the issue of Nakhchivan was also the subject of diplomatic negotiations. In the period from March 1921 to October of the same year, that is, until the signing of the Kars Treaty, Turkey's South Caucasus policy, including its approach to the Nakhchivan issue, took on a completely new meaning.

1. Main body

During October-November 1918, after the Ottoman troops in the South Caucasus left the region, the British military forces entered the territories of Azerbaijan. The British invaders were able to stay in the region until August 1919. On August 24, British troops first left Baku and then the entire South Caucasus. It should be noted that the process of the British leaving the territories of Nakhchivan had already started in May 1919. Back on May 3, 1919, the British occupation command made a decision to temporarily place Nakhchivan under the control of Armenia. However, the local population did not come to terms with this, and by persistently fighting, they managed to bring the region under the control of the Azerbaijan Democratic Republic Həyatova, 2022, s. 24). At that time, the representatives of Nakhchivan, who fought against the attempts of the forces of the United States and Great Britain in the region to hand over Nakhchivan to Armenia, said that they would arm themselves and protect their homeland even at the cost of their lives, and that they did not recognize the authority of Armenia unequivocally. The representatives of Nakhchivan who met with the American soldiers stated that they would oppose it even if the government of the Azerbaijan Democratic Republic were to hand over Nakhchivan to Armenia under some pressure (Hacıyev & Kəlbizadə, 2017). Despite its complete weakening in those years, the Ottoman state's attempts to keep the processes in the region under control are confirmed by the facts reflected in the archive documents. The information suggests that the people still hope to receive help and assistance from the Ottomans in the conditions where the power of the Azerbaijan Democratic Republic has been partially restored in the region. After the army left the region, the Ottoman government could not defend Nakhchivan with military means, but it used political and diplomatic means. The representatives of the Ottoman government, who established contact with the British military forces, demanded from the representatives of Great Britain to stop the oppression of

the Muslim-Turkish population in the region (Atnur, 1999). In the same period, the South Caucasus, Azerbaijan, including Nakhchivan were of special importance for Mustafa Kemal Pasha and his comrades-in-arms, who continued the national liberation struggle in Anatolia. At the Erzurum Congress held on July 23 - August 7, 1919, extensive and intense discussions were held between Mustafa Kemal and Kazim Garabakir pashas about the future of Nakhchivan, and then a decision was made to send special military units to Nakhchivan. It is an indication of how much importance they attach to Nakhchivan (Medetli, 1999). In the tense situation, the people of Nakhchivan also considered it necessary to establish contact with the new forces in Turkey. The inclination of the local population to the Turkish national independence struggle was also related to another factor. Thus, Kazim Garabakir Pasha, who was appointed the second army commander on the Caucasian front of the Ottoman state during the First World War, and the commander of the XV Corps in Erzurum from March 2, 1919 (Erickson, 2004) his unequivocal support of the national independence struggle and his rapprochement with Mustafa Kemal Pasha played an important role in this issue. Because Kazim Garabakir Pasha had great services in preventing the massacres committed by Armenians against the Muslim-Turkish population in the region during the war years. This increased the public's sympathy for him. The local population's request for help from Mustafa Kemal Pasha and his comrades-in-arms was directly related to the personality of Kazim Garabakir Pasha.

After the Peace of Mudros, in order to protect the rights of the Eastern Anatolian provinces and carry out scientific, intellectual, political and, if necessary, armed struggle, the National Society for the Protection of the Rights of the Eastern Provinces was established in Istanbul on December 2, 1918, and its Erzurum branch was established on March 10, 1919. A representative from Nakhchivan was also elected to the Erzurum Congress held in July-August 1919, but due to the difficult conditions in the region, the representative of Nakhchivan Haji Jabbar Bey Taghizade Beyazid came as far as Erzurum, but it was not possible to reach Erzurum.

In the telegram sent by the representative of Nakhchivan to Erzurum on June 1, 1919, it was mentioned that Haji Jabbar Bey Taghizade was elected as the representative of all the Muslim population of Nakhchivan, Sharur, Ordubad and Vedibasar regions. The content of the telegram actually allows us to claim that Haji Jabbar bey Taghizade came from Nakhchivan to Beyazid not alone, but with a delegation (Kırzıoğlu, 1993). In his telegram sent to Haji Jabbar Bey Taghizadeh on June 11 of the same year, it was mentioned that after the withdrawal of British forces from Nakhchivan, Armenian armed groups started massacres against the Turkish-

Muslim population of the region. Describing the seriousness of the situation, Haji Jabbar Bey wrote that he was waiting for instructions from Erzurum as a representative of Nakhchivan (Dayı, 2006). Although there was no representative of Nakhchivan among the 62 delegates who were in Erzurum during the congress, decisions regarding Nakhchivan were made here. The decisions taken could also be considered an indicator of Mustafa Kemal Pasha's attitude towards Nakhchivan. In his speech, Mustafa Kemal Pasha, who was elected chairman of the Erzurum Congress held on July 23, 1919, talked about the oppression of the Muslim population by the Armenians in all regions from Nakhchivan to Oltu, and in some places they committed massacres and looting. He said that the Armenians are trying to fulfill their goals regarding the Eastern provinces by forcing the Muslim population to migrate (Kırzıoğlu, 1993). The goal regarding the eastern provinces was clear. Armenians consider those territories, including Nakhchivan, to be part of the imaginary "greater Armenia", where they tried to build a greater Armenia by carrying out ethnic cleansing. From the beginning of 1920, the struggle against the occupation policy of the allied states, especially the British, necessitated the search for allies of Mustafa Kemal Pasha and his comrades-in-arms. Under such conditions, Bolshevik Russia led by Vladimir Ilyich Lenin became a natural ally of Mustafa Kemal Pasha. This rapprochement had a significant impact on both Turkey's South Caucasus policy and the processes in the region. This caused Mustafa Kemal Pasha to prioritize relations with the Azerbaijani Bolsheviks more than the Azerbaijan Democratic Republic, whose Turkey was on the verge of collapse.

At that time, Kazim Garabekir Pasha, who knew that attempts to stop the oppression against Azerbaijanis in Nakhchivan by political means were ineffective, sent 11 Turkish soldiers to Nakhchivan under the leadership of Khalil Bey. The force sent was not limited to that. Small military detachments led by Turkish sergeants were also sent to the surrounding areas of Nakhchivan (Atnur, 1999). Since October 1919, Haskel, the commander of the US forces in the South Caucasus, made consistent efforts to create a neutral zone in Nakhchivan or establish a general governorship here, but it was not possible to fully implement this plan. Colonel Deli, acting as the US representative in Nakhchivan, left Nakhchivan with other officers in January 1920 (Hacıyev, 1994). This process was also accompanied by successive attacks of Armenian armed terrorist groups on Nakhchivan on January 6-23.

At that time, the Ottoman state, which had been defeated in the war, was already living its last days. In the past, the territory of the empire, which ruled over three continents, fell under the foot of the invading armies of different countries. Turkish national liberation movement started in Anatolia under the leadership of Mustafa Kemal Pasha. Although the Ottoman rule

continued in Istanbul, it was of a formal nature. In that period, it cannot be said that neither the Ottoman Empire, which was living its last days, nor the national liberation movement led by Mustafa Kemal had the ability to influence the processes in the Caucasus or the South Caucasus. It was also absurd to expect the Ottomans, who were unable to maintain the integrity of their native borders, to conduct a special South Caucasus policy from the forces led by Mustafa Kemal, who entered into a life-and-death battle to save his native country. From this point of view, in the early 1920s, it should be taken for granted that some forces wanted help from the Khajar Empire, and some forces even wanted help from Georgia. It was not like being a supporter of any state, but it came from the desire to protect the Muslim-Turkish presence in Nakhchivan by all possible means in the difficult geopolitical conditions.

In connection with a number of other issues, in the beginning of 1920, the situation in Nakhchivan itself was quite tense and confused. There were serious disagreements between the Turkish forces led by Khalil Bey, Kalbali Khan and other nobles who had been civil judges of the region in the past, and Samad Bey Jamilinski, the representative of the Azerbaijan Democratic Republic in the region. Gaining strength from the fact that a large part of the population of the region unequivocally considered this place to be a part of the Azerbaijan Democratic Republic, Samad Bey Cemilinski opposed the excessively free behavior of the Turkish officers in the region. He was seriously trying to get help from the Azerbaijan Democratic Republic. Samad Bey Jamilinski's position was that an agreement should be concluded between the Azerbaijan Democratic Republic and Dashnak Armenia and issues related to the region should be resolved within this framework. Khalil Bey and other Turkish officers, who had concentrated considerable military power in their hands, did not want this. They understood that Dashnak Armenia's goal in concluding an agreement with the Azerbaijan Democratic Republic is to comfortably occupy Turkish lands in the west, ensuring security in the east. They also could not accept the behavior of Samad Bey Jamilinski. Khalil Bey thought that as the governor of the southwestern region of the Republic, Samad Bey, who could not advance from Ordubad, was called by him to Nakhchivan and declared the governor. Of course, Khalil Bey played a role in strengthening Samad Bey's position as the governor-general of the region. However, Khalil Bey's thoughts about declaring Samad Bey the governor of Nakhchivan were completely wrong. It is clear from the research of researcher Musa Guliyev that on the contrary, by the order of Samad Bey Jamilinski, who came to the region in August 1919, Khalil Bey was appointed the commander-in-chief of the local troops, and Kalbali Khan

III was appointed his assistant and the commander of the Nakhchivan detachment (Quliyev, 2014).

Disagreements between Samad Bey Jamilinski and Khalil Bey, as well as Kalbali Khan III, resulted in Samad Bey's expulsion from Nakhchivan in March 1920 and his recall to Baku by the government of the Republic. In this matter, the coincidence of the opinions of Kalbali Khan, who had a high reputation in Nakhchivan, with Khalil Bey played an important role. Khalil Bey announced that an Azerbaijani named Gara Bey was appointed governor instead of him (Atnur, 1999). Deeply aware of the difficult situation of the Ottoman Empire and the national liberation movement led by Mustafa Kemal Pasha, the forces in the region took all possible steps to protect Nakhchivan. For example, on February 11, 1920, the Turkish-Muslim population of Nakhchivan sent a letter to the Prime Minister of Georgia, Noah Jordan, informing them about the attacks of the armed groups of Dashnak Armenia on Nakhchivan and asking for help. The request of the people of Nakhchivan for help was not addressed only to Noy Jordan, they also called on the ambassadors of foreign countries in Tbilisi to inform their countries about this, and for foreign countries to help the local Azerbaijani population (Atnur, 1999). Despite the difficult situation that Ottoman Turkey was in, the people represented in the last government cabinets of the Ottoman Empire, as well as Mustafa Kemal Pasha and other leaders of the independence struggle, had their own views on the South Caucasus, Azerbaijan and Nakhchivan, which is considered the "Turkish gateway".

At the beginning of 1920, seeing that the influence and power of the national independentists led by Mustafa Kemal Pasha was increasing day by day, and the Ottoman government in Istanbul was weakening, the allied states increased their pressure every day. The allies, who were in a hurry to sign a humiliating peace with the government of Istanbul, saw the way out in this situation in occupying Istanbul. Back on February 6, 1920, Admiral de Robeck, the High Commissioner of Great Britain, wrote in a telegram sent to George Nathaniel Curzon, the Minister of Foreign Affairs of the Empire, that in the open sessions of the Majlis-Mabusa (Turkish Parliament), calls and open threats against the Allies were heard, and that the Ottoman government was heading towards collapse (Woodward & Butler, 1952). On March 3, 1920, the government of Ali Reza Pasha resigned. The new government was formed on March 8 by Salih Pasha, the former minister of the sea. In those days, the high commissioners of the three victors of the war - Britain, France and Italy - were discussing the future fate of the Ottoman Empire in Istanbul. Although the Supreme Allied Council decided to occupy Istanbul on March 5, this decision did not take effect immediately. At the meeting of the High Commissioners held in

Istanbul on March 9, Milne, the Supreme Commander of the Allies, announced the date of the occupation of Istanbul as March 13 and said that the occupation period would last for 6 months. But there were also disagreements about it, especially the Italian side hesitated (Armaoğlu 1998) Finally, on March 16, 1920, the forces of the allied countries occupied Istanbul, the capital of the Ottoman state (Qasımlı, 2019, s. 9). After the occupation, a number of military institutions under the control of the Ottoman state came under the control of the allied countries. The invaders even stopped the activities of the newly opened military academy in Halıjıoglu (Türk Silâhli Kuvvetleri Tarihi (1908-1920), 1996). This limited the military capabilities of the Ottoman state.

The government of Salih Hulusi Pasha, which existed for only 26 days, was replaced by Damat Ferit Pasha's cabinet on April 5, 1920. On July 31 of the same year, Damat Ferit Pasha formed another government, and in fact, until October 17, this government, albeit formally, ruled the Ottoman Empire. The government of Ahmet Tevfik Pasha, which lasted from August 21, 1920 to November 4, 1922, was the last cabinet of Ottoman Turkey (İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele, 2024). As we mentioned above, the Ottoman governments, which were mainly involved in their internal affairs and often replaced each other, had neither the power nor the time to formulate a special South Caucasus policy. However, the study of archival documents shows that the army and security organizations have always received information from the Caucasus, Azerbaijan, including Nakhchivan, and tried to control the processes taking place here, and even influence them if possible. For example, on July 2, 1920, a document sent to the III Army (Division) Command mentioned the bloody massacres committed by Armenians against Azerbaijanis - the Muslim-Turkish population in Nakhchivan and surrounding areas. It is clear from the document that on June 30 of the same year, the Armenians attacked in the direction of Shahbuz and North districts in the north of Nakhchivan, killed the population, ransacked and looted the villages (Ermenilerin Sarıkamış, Kağızman, Oltu, Kars ve Nahçıvan civarında yaptıkları talan, yağma ve katliyamlar. 3. Fırka Kumandanlığına, 2011). One of the interesting issues was that the Armenians, who made a serious effort to capture Nakhchivan at that time, adjusted their attacks in accordance with the processes taking place in the Ottoman state. It is clear from the archive documents that just 3 days after the official occupation of Istanbul by the allied armies - on March 19, 1920, armed groups from Dashnak Armenia attacked in the direction of Ordubad and Ahurajiva (probably Ahura - M.T.) and massacred the population (İl ocağı ismindeki Müselman Komitelerin Nahçıvan ve civarındakı Türk köylerinde ermenilerce katliam yapıldığını bildirdikleri hakkında, 20 Aralık 1920, 2011). Despite the

British leaving Nakhchivan, there was a fairly close relationship and coordinated activity between the Dashnaks and Great Britain. This was not occasional. Considering the possibility that Turkish hegemony could be established in the region, the British established close relations with Armenians during the First World War. For this, it was necessary to create an Armenian barrier between Turkey and the Turkic world, this issue remained relevant even in the 20s of XX century.

Turkish historian Ibrahim Ethem Atnur provides information on the manpower, weapons and ammunition used by Armenians during their attacks in Vedibasar, Nakhchivan and Ordubad in March 1920, based on ATASE archive documents. It is clear from his research that during the attacks on Ordubad, Big Vedi regions, as well as on the villages of Jiva and Akhura, about 1850-1900 people fought on foot as part of the Armenian armed groups. Armenian armed groups used more than 10 machine guns, 8-10 desert and mountain cannons during those attacks. However, a number of Turkish officers who remained in the region played a major role in the formation of local self-defense units composed of Azerbaijanis. In March 1920, military units of Azerbaijanis formed under the leadership of Turkish officers Adib, Zab, Naji, Nuri and Khalil fought heroically to prevent the attacks of Armenian armed groups (Atnur, 1999). In the spring of 1920, the Armenian army began large-scale operations to seize the territories between Oltu and Nakhchivan near Erzurum, which aggravated the situation of Nakhchivan. The transfer of that region under the control of Dashnak Armenia overlapped with the plans of Great Britain. Taking into account the possibility of rapprochement between the Turkish national independence movement led by Mustafa Kemal Pasha and Bolshevik Russia and the possibility of establishing a connection across the Caucasus, the British wanted the Dashnaks to create a buffer zone in this area. Representatives of the Turkish national liberation movement, especially Kazim Garabakir Pasha, took this plan into account and tried to strengthen the Turkish military forces in Nakhchivan. Such a step, taken in a situation where the struggle for independence itself was in a difficult situation, was of quite serious importance and required risk. However, before the help sent to Khalil Bey, the head of the Turkish officers in Nakhchivan, he had to resign from his post. He was replaced by Ali Teymur (Ali Demir), who was sent from Bayazid to Nakhchivan.

Conclusion

In April, geopolitical processes in the South Caucasus took a different course. Relations between Mustafa Kemal Pasha and Lenin, who tried to get help from Bolshevik Russia, became tight. Realizing that the Turkish national liberation movement could not move comfortably in

the South Caucasus in its current state, Bolshevik Russia had the opportunity to implement a military occupation of the region. The Red Army headed towards the South Caucasus - the borders of the Azerbaijan Democratic Republic. The weakening or collapse of Dashnak Armenia served Turkey's interests. And Russia benefited from the Bolsheviks' seizure of power in the republics of the South Caucasus, including Armenia. Because Great Britain's strong influence over the countries of the South Caucasus was not in the interests of Soviet Russia. In order to defeat Dashnak Armenia, which acted as an ally of Great Britain, the Bolsheviks had to win in Azerbaijan first. Because Soviet Russia did not have a direct land border with Dashnak Armenia. This road could be provided through Azerbaijan or Georgia. The process of Sovietization of Georgia could take more time. Because it was possible for the European states to help him through the Black Sea. Digər tərəfdən The Bolsheviks, who started the sovietization of the South Caucasus from Georgia, can "surround" themselves, so to speak, in Azerbaijan, Dashnak Armenia, and the Black Sea triangle. It is for this reason that the Bolsheviks started the occupation of the South Caucasus from Azerbaijan. The leaders of the Turkish national independence struggle were forced to turn a blind eye to the process of Sovietization of Azerbaijan in order to receive help from Bolshevik Russia, to achieve the weakening of the Dashnak Armenia supported by the British, and to gain a positional advantage compared to the Ottoman government in the processes taking place inside Turkey, or they postponed the solution of this issue for the future.

On April 23, 1920, 5 days before the fall of the Azerbaijan People's Republic, the Grand National Assembly of Turkey convened in Ankara. On the 25th of the month, a government under the name of Temporary Executive Committee (Council) was formed under the chairmanship of Mustafa Kemal Pasha. The Temporary Executive Committee continued its activities until May 3, 1920. On that date, the Board of Executive Attorneys was established. On that eve, the Bolsheviks continued to sovietize Azerbaijan due to the bayonets of the XI Red Army and advanced towards Nakhchivan.

References

Armaoğlu, F. (1998). İngiliz Belgelerinde İstanbul'un İşgali (16 Mart 1920). *Belleten*, *62*(234), 467-494.Atnur, İ. E. (1999). *Muxtariyyət ərəfəsində Naxçıvan.* Qeyrət nəşriyyatı.

Dayı, D. E. (2006). Milli Mücadele Döneminde Elviye-i Selâse ve Nahçıvan. *Atatürk Araştırmalar Merkezi Dergisi*, 22 (64-65-66), 91-118.

Erickson, E. J. (2001). *Ordered to Die: A history of the Ottoman Army in the First World War*. Westport and London: Greenwood Press.

Ermenilerin Sarıkamış, Kağızman, Oltu, Kars ve Nahçıvan civarında yaptıkları talan, yağma ve katliyamlar. 3. Fırka Kumandanlığına. (2011). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçivan*, 443-445. Seçil Ofset.

Hacıyev, A. (1994). *Qars və Araz-Türk Respublikalarının tarixindən.* Azərnəşr.

Hacıyev, İ. M. & Kəlbizadə, E. H. (2017). *Naxçıvanlı diplomatlar (Нахчыванские дипломаты).* Əcəmi.

Həyatova, F. (2022). *1914-1919-cu illərdə Böyük Britaniyanın Cənubi Qafqaz siyasətində erməni amili.* Bakı.

İl ocağı ismindeki Müselman Komitelerin Nahçıvan ve civarındakı Türk köylerinde ermenilerce katliam yapıldığını bildirdikleri hakkında. 20 Aralık 1920. (2011). Mənbə: *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçivan*, 538-541. Seçil Ofset.

İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele. (2024). https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/istanbul-hukumetleri-ve-milli-mucadele/.

Kırzıoğlu, F.(1993). *Bütünüyle Erzurum Kongresi* . (C. 1). T.C. Ziraat Bankası.

Mədətov, Q. (1958). *Naxçıvanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və Naxçıvan MSSR-in təşkili* Azərnəşr.

Qasımlı, M. (2019). *Azerbaycan, Ermenistan ve Türkiye: gerçek tarih arayışı (1920-1994)* . Diyanet Vakfı Matbaas.

Quliyev, M. (2014). *Səməd bəy Cəmillinski kimdir?* http://www.oldserqqapisi.az/index.php/idztimai-siaysi/3702-saemaed-baey-dzaemillinski

Türk Silâhli Kuvvetleri Tarihi (1908-1920. (1996). (C.3). Genelkurumay Basım Evi.

Medetli, E. (1999). Türkiye'nin Azerbaycan Siyaseti ve Iran Tarihçiliğinde Atatürk. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, 3* (2), 3-8.

Woodward , E. & Butler R. (1952). *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939* . Cild IV. London: Her Majesty’s Stationery Office

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:01.03.2025
Kabul tarihi |Accepted:15.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Yağmur Günel

https://orcid.org/0009-0004-7336-4638
Independent researcher, Erciyes University, Türkiye, ygunel122@gmail.com

Hatun Korkmaz

https://orcid.org/0000-0002-0641-4576
Associate Professor, Erciyes University, Department of Political Science and Public Administration, Türkiye, hatunkorkmaz@erciyes.edu.tr,

Atıf Künyesi | Citation Info

Günel, Y. & Korkmaz, H. (2025). General Goals Local Solutions: A Comparative Qualitative Analysis of Istanbul and Elazig City Councils in Türkiye. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 118-137. *https://doi.org/10.5281/zenodo.15618503*

General Goals Local Solutions: A Comparative Qualitative Analysis of Istanbul and Elazig City Councils in Türkiye*

Abstract

At the Earth Summit held in Rio in 1992, it was emphasized that Sustainable Development (SD) must begin at the local level, that local initiatives should be the basis, followed by national and eventually global efforts to achieve SD goals. In this context, city councils play a key role in taking local steps to achieve SD goals. This study, which examines developments in Türkiye within the framework of SD goals, aims to discuss the process in Türkiye through the examples of Istanbul and Elazig City Councils. The study aimed to analyze the data obtained through semi-structured interviews using descriptive analysis among qualitative analysis methods.

Keywords: *Sustainable Development, City Council, Sustainability, Local Governments, Qualitative Analysis*

* *Bu çalışma, TÜBİTAK 2209-A kapsamında desteklenmiştir. Destekleri için TÜBİTAK'a teşekkür ederiz.*

CC BY NC Creative Commons Licence

Genel Hedefler Yerel Çözümler: Türkiye'deki İstanbul ve Elazığ Kent Konseylerinin Karşılaştırmalı Nitel Analizi

Öz

1992 yılında Rio'da düzenlenen Dünya Zirvesi'nde, Sürdürülebilir Kalkınma'nın (SK) yerel düzeyde başlaması gerektiği, yerel girişimlerin temel alınarak ulusal ve nihayetinde küresel düzeyde SK hedeflerine ulaşılması gerektiği vurgulanmıştır. Bu bağlamda, kent konseyleri SK hedeflerine ulaşmada yerel adımlar atılmasında kilit bir rol oynamaktadır. Türkiye'de SK hedefleri çerçevesinde yaşanan gelişmeleri inceleyen bu çalışma, İstanbul ve Elazığ Kent Konseyleri örnekleri üzerinden Türkiye'deki süreci tartışmayı amaçlamaktadır. Çalışma, yarı yapılandırılmış mülakatlar yoluyla elde edilen verileri nitel analiz yöntemlerinden betimsel analiz kullanarak analiz etmeyi hedeflemiştir.

Anahtar Kelimeler: *Sürdürülebilir Kalkınma, Kent Konseyi, Sürdürülebilirlik, Yerel Yönetimler, Nitel Analiz*

Introduction

Sustainable development (SD) and sustainability were defined in the Brundtland Report presented under the title "Our Common Future" by the World Commission on Environment and Development established by the United Nations in 1987 as follows: "Development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs." From this perspective, two fundamental issues emerge in defining and formulating SD: first, the importance of SD starting at the local level, from the closest unit to the public, and second, the participation of all actors at the local, national, and global levels. These two fundamental issues encompass the realization of a transparent, accountable, democratic decision-making process, the establishment of common responsibility and consciousness through the participation of all members of society, thereby ensuring sustainable development in all areas, including the environment. The importance of starting SD at the local level is the belief that development will occur by taking ownership from bottom to top, rather than in a top-down, authoritarian manner. At this point, city councils play a key role in accessing SD goals. Because the creation of the mentioned participatory, democratic, accountable, and multi-actor common mind will take place through the unit closest to the individual. The need for a unit where all actors of the local community can come together, even closer than local governments, has led to the emergence of city councils. In other words, city councils represent the localization of the local.

SD is a multidimensional interdisciplinary field of study that affects both the present and future generations. Therefore, the examination of city councils, which are considered an important tool for achieving SD and play a key role in achieving SD, at the local, national, and

global levels, is important. When the literature on the subject is reviewed, it is seen that there are many similar studies, but there has been no different study that shares the perspective of this study and evaluates SD goals with its method: Kocaoğlu (2015) examined the relationship between sustainable development and city councils in the example of Kırşehir City Council in Türkiye, attempting to reveal the relationship of Kırşehir City Council with SD goals through the activities of the council. Although this study resembles our study in terms of the subject, it differs in terms of method. In our study, the semi-structured interview method was used and two different city councils were comparatively analyzed. Another study completed by Atvur (2009) focused on the Antalya City Council. This study also differs from our study in terms of method and sample. Hadavinejad & Ahmadi (2018) examined the effect of city councils and municipal relations on local development, and they took the example of Iran with a mixed method. This study also differs from our study in terms of sample and method. The study by Krebs & Pelissero (2010) investigating which factors can increase the effectiveness of city councils is another similar study example. However, when examined, it is noticed that it differs significantly from our study in terms of content, sample and method. Consequently, when the studies in the literature are examined, it is considered that our study is valuable and expected to fill an important gap in comparative terms in the local context and to be pioneering in this field.

This study aims to discuss the role of city councils in sustainable development in Türkiye through the examples of Istanbul and Elazig City Councils. The study will seek to answer the following question: How effective are city councils in Türkiye in terms of sustainable development? The universe of the study is the city councils in Türkiye. The sample consists of the Istanbul and Elazig City Councils. The data of the study were obtained through semi-structured interviews. In this context, semi-structured interviews were conducted with officials from the Istanbul and Elazig City Councils. The data obtained from the interviews were analyzed using descriptive analysis method among qualitative analysis methods. Interviews were conducted with two officials from the Istanbul City Council and two officials from the Elazig City Council due to the presence of an activity plan in the Istanbul City Council but not in the Elazig City Council.

1. Sustainable Development and City Councils

Since the 1970s, environmental issues have been recognized as a global problem, leading to the organization of the Stockholm Summit in 1972. Environmental concerns escalated during the 1980s, prompting increased global awareness and in 1983, the World Commission on Environment and Development was established under the auspices of the UN. In 1987, the commission produced the report "Our Common Future," which defined sustainable

development (SD) as "development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs" (UN, 1987). In 1992, the "Earth Summit" in Rio de Janeiro, organized by the UN, aimed to determine the necessary steps for achieving sustainable development at national and international levels. Following this conference, sustainable development was acknowledged as the common goal of humanity for the 21st century, leading to the adoption of the document "Agenda 21" which contains the formula for the SD concept by all UN member states (Khator, 1998; Kocaoğlu, 2015). Among the many important aspects of Agenda 21, one of the most significant is the introduction of the concept of "global partnership". It proposed a shift from traditional governance models to a multi-actor, participatory, transparent, and accountable governance approach at the sub-national level. This approach considers states not only as partners with their central governments but also includes local governments, civil society organizations, the private sector, and other public institutions as partners in the global arena. While the primary responsibility for achieving SD lies with elected governments of member states, the participation, oversight, and monitoring of all partners have become crucial. Chapter 28 of Agenda 21, titled "Initiatives of Local Authorities in Support of Agenda 21," emphasizes the importance of local governments in achieving SD, recognizing them as the closest level of governance to the public (Agenda 21; Kuluçlu, 2011). The emphasis on the role of local governments stems from the understanding that environmental issues have local dimensions and that achieving SD requires a bottom-up approach, starting from the grassroots level of society. Therefore, development will primarily occur at the local level, followed by national and ultimately global levels.

The formulation of the process under the title "Local Agenda 21" addresses development concerns. According to this formulation, local governments in each country need to initiate a participatory process with the local community. This participatory process does not only involve periodic general and local elections but also includes the involvement of the local community in decision-making processes after elections. Thus, the aim is to bring governance even closer to local communities. Another crucial aspect is to enhance collaboration between local and global actors. Furthermore, ensuring coordination and collaboration among local government associations and other local governments' representatives is essential. Finally, implementing programs that ensure the active participation of disadvantaged segments of society, such as women and youth, in planning and decision-making processes is vital (Uzel, 2011; Kuluçlu, 2011). The visibility of the "Local Agenda 21" program in Türkiye began with the "Habitat II" conference held in Türkiye in 1996. In 1997, a project called "Promotion and Development of Local Agenda 21s in Türkiye" was prepared for the implementation of the

Local Agenda 21 Program in Türkiye (Eyduran, 2014; Küçükyılmaz, 2022). In subsequent years, the "Local Agenda 21" program was gradually implemented as a program. City councils were central to the Local Agenda 21 Project. City councils are seen as a tool or key to implementing the significant issues outlined under the Local Agenda 21. Serving as units that coordinate and collaborate on the localization of local governance, participation, creating a sense of community, and enhancing collaboration, city councils gained legal ground in Türkiye with the enactment of Law No. 5393 in 2005.

In Article 76 of Law No. 5393, city councils are defined as follows: "In urban life, city councils strive to implement the principles of urban vision and community awareness, protection of urban rights and law, sustainable development, environmental sensitivity, social solidarity, transparency, accountability, participation, and decentralized governance" (Law No. 5393, 2005). With the enactment of the City Councils Regulation in 2006 and Law No. 5393 came into effect (City Councils Regulation, 2006). Looking at the general legal structure of city councils in Türkiye, it is noteworthy that they do not have legal personality and their decisions are not binding. However, decisions taken in city councils are discussed at the first meeting of the city council to which they are affiliated. Nevertheless, it is observed that city councils, which are established in only 112 out of a total of 1401 municipalities in Türkiye, and most of them are not active (www.e-icisleri.gov.tr), represent only around eight percent nationwide (7.9942%), indicating the need to address their role in achieving the UN's sustainable development goals in Türkiye.

2. Method

This study aims to investigate the actions of city councils towards UN SD goals by comparing the examples of Istanbul City Council and Elazig City Council in Türkiye. Since the aim is to address the current situation of city councils, the general design of the research has been determined by an "exploratory case study." According to Creswell (2007), a case study is a qualitative research method in which the researcher investigates one or more bounded cases over time using various data collection tools (observations, interviews, audio-visual materials, documents, reports) and identifies themes related to the cases and the situation. In this context, the data of this research were obtained through the semi-structured interview technique, which is one of the qualitative research methods: this technique allows the researcher to obtain data by exploring a situation in detail through a set of basic questions (Yin, 2013). Additionally, this method, commonly used as a qualitative method, allows interviewees to express themselves firsthand, providing insights into their feelings, thoughts, and experiences regarding their situations (McCracken, 1988; Tekin & Tekin, 2006). In this study, this method is used to

measure the impact of city councils on sustainable development by examining the institution itself and through the perspectives of council officials. Semi-structured interviews were conducted with two officials from the Istanbul City Council and three officials from the Elazig City Council. The same set of questions was posed to officials from both councils.

The interviews were conducted face-to-face with each participating official and lasted at least thirty minutes. To ensure the objectivity of the data collected, direct quotations are included. The participating officials in the interviews were anonymized and numbered as Istanbul City Council Officials (IC1, IC2) and Elazig City Council Officials (EC1, EC2). The research was deemed ethically appropriate by the Ethics Committee of the Rectorate of a State University on December 27, 2022, with application number 553. Semi-structured interviews were conducted face-to-face, and audio recordings were made. Therefore, participants consent was obtained verbally.

The semi-structured interviews with Istanbul City Council and Elazig City Council officials were conducted based on the following questions: The questions below (Q-1, Q-2, Q-3, Q-4, Q-5, and Q-6) aim to understand the overall significance, shortcomings, and strengths of the council for Istanbul City Council officials (IC1, IC2) and Elazig City Council officials (EC1, EC2). Thus, these questions aimed to measure their recognition and functionality. Q-3 and Q-4 aimed to understand the transformative capacity of the city councils in their respective cities concerning their relationship with local government. Thus, it aimed to learn about their relationships with municipalities. Q-5 aimed to understand the legal status of city councils, while Q-6 aimed to understand how council members interpret their council from an international legal perspective:

- Can you talk about your City Council?
- Can you discuss the institutional problems, deficiencies, and necessities of your City Council?
- Can you talk about the activities and impact level of your City Council so far?
- Can you evaluate your relationship with the Municipality?
- What is your level of recognition in society? What are the responses, demands, and complaints you receive from the public
- What are the legal gaps, deficiencies, and necessities regarding City Councils? Are there any international best practices related to City Councils that you think should also be present in Türkiye?

Through the above questions, the thematic areas of the research, such as the current legal and institutional status of city councils, their relationships with municipalities, recognition, and

functionality, were analyzed based on the data obtained through semi-structured interviews with city council officials. In this context, the data were collected and transcribed by the first author of the study and the project manager. After transcription, sentence structures were corrected by the authors for readability. Data analysis and manuscript writing were carried out by the second author, who was the project advisor. The data obtained were analyzed descriptively using qualitative analysis methods.

The universe of the research is the city councils in Türkiye. The sample of the research is the Istanbul City Council and Elazig City Council. In determining the sample, attention was paid to include examples from both the western and eastern regions of Türkiye, which reflect the geographical, social, and cultural diversity of Türkiye, and to consider the political structure and active activities of the municipalities to which they are affiliated. Istanbul was chosen as the western example because it is the most populous and cosmopolitan city in Türkiye according to the data of the Turkish Statistical Institute (TÜİK). Elazig City Council was chosen as the second example. Elazig City Council is one of the three city councils established in the Eastern Anatolia Region (www.kentkonseyleribirliği.org). In choosing Elazig City Council, the environmental, historical, and cultural richness and cosmopolitan structure of Elazig influenced the decision. Additionally, among the three city councils in the Eastern Anatolia Region, priority was given to the most active city council. The reason for choosing Elazig City Council over Ardahan City Council, which is the most active city council, is that most of the Mayor and Council Members of Elazig City Council are members of the Justice and Development Party. In Istanbul, the Mayor of Istanbul Metropolitan Municipality is a member of the Republican People's Party, and most of the city council members were members of the Justice and Development Party during the study period. The difference between the Mayor and the council being the same and the Mayor and members of the party council being different in Elazig as the first difference and the second difference as the analysis in the case, were taken into account in the analysis.

3. Findings and Analysis

3.1. Istanbul City Council

Istanbul City Council was established after the first general assembly meeting held in 2019 in accordance with Article 76 of Law No. 5393 on Municipalities and the Regulation on City Councils. The City Council includes three councils: the Youth Council, the Women's Council, and the Children's Council, as well as numerous working groups such as the Children's Rights Working Group, the Maritime Working Group, the Urban Culture and Cultural Heritage Working Group, the Social Equality Working Group, the Digital Technology Working Group,

the Law and Human Rights Working Group, the Migration Working Group, and the Earthquake and Disaster Working Group (www.istanbulkentkonseyi.org).

The findings obtained through semi-structured interviews with city council officials regarding Istanbul City Council have been examined below under relevant thematic headings, within the framework of key thematic topics that make city councils effective, such as the current legal and institutional status, relationships with the municipality, visibility, and functionality.

3.2. Current Legal and Institutional Situation

The interaction of city councils with sustainable development and related issues and their implementation is closely related to the legal framework and institutional capacities that enable their existence. Of course, the legal framework and institutional adequacy are not the only factors that affect the effectiveness or success of city councils. However, the fact that the legal framework and institutional adequacy are not complete and comprehensive negatively affects the success of city councils to a large extent, as in any institution. In this context, the findings obtained by examining Istanbul City Council through semi-structured interviews with city council officials are analyzed below under relevant thematic headings:

IC1: "As I mentioned earlier, the City Council Regulation is created with a certain scale in mind, with a somewhat flexible structure. It describes what the council is to some extent but does not draw a very sharp line. When lawyers like us evaluate, we usually want to see that line, that sharp boundary. What are its duties? What are its powers? How are its boards formed? What happens if they are not formed? We want to see all these headings in a text as a clear roadmap. We cannot see this in the City Councils Regulation; this regulation being formulated on a softer ground allows the City Council to be more flexible according to its own dynamics. We can put forward this as an advantage, but apart from that, when we look back at every City Council established on a national scale, when we ask what their problems are, the first response we will receive will be the issue of financial autonomy. First of all, Istanbul City Council... This issue was not very important, as they thought they could carry out the process in any way with civil organization. But after the completion of the pandemic process and we returned to real life, it showed us that the regulation extensively describes the municipalities: it says how the municipality allocates a budget, how much budget it allocates, supports their work both in kind and in cash without any limits. There is no other written legislation we can turn to. It became apparent that there is a serious gap, that the council needs a budget; when it wants to organize an event, conduct an academic study, or hold a physical meeting, we began to see the need for these budget items. Therefore, it is now certain within the Istanbul City Council that, at least in

its relationship with this municipality, it needs to have autonomous financial budgeting. Although there is a general consensus about its spending effects, at least for us, there needed to be a ground where questions like how this budget is made in local government, how much budget is allocated, what are the criteria for budget allocation could be answered, and a mechanism of assistance could be advanced without turning it into a plea. Thus, financial autonomy is indisputable. Besides, it does not have legal personality, so in terms of being considered a legal entity, especially public institutions always conducted their correspondence through the relevant municipality because it doesn't have its own legal entity..."

The statements of IC1, a representative of the Istanbul City Council, underscore points frequently encountered in the literature: For example, the flexibility of the legislation and the existence of gaps in certain points of the legislation may make the activities of city councils dependent on the initiatives of council components and relevant stakeholders in the public sector. IC1's statements also draw attention to the problems caused by the lack of legal personality in this structure. Essentially, by definition, legal personality allows an institution to make decisions and implement them with its own budget, assets, and will (Gözler & Kaplan, 2022). Therefore, institutions without legal personality may become disadvantaged in terms of effectiveness as they cannot be administratively and financially autonomous. Indeed, city councils in Türkiye do not have legal personality and the effectiveness of city councils emerges to a certain extent depending on their relationship with the municipality.

3.3. Relationship with the Municipality

The success of city councils largely depends on their relationship with municipalities, as expressed under a thematic title of a dairy. Many articles in the City Council Regulation demonstrate that city councils are dependent on municipalities. Among these, Article 12 stands out: "Opinions formed in councils and working groups are presented to the relevant city council for evaluation after being discussed and approved at the general assembly of the city council." Similarly, Article 14 states, "Opinions formed by the City Council General Assembly are evaluated at the first meeting of the city council and then communicated to the city council and announced to the public through appropriate means." Furthermore, Article 16 states, "Municipalities provide material and financial assistance and support to city councils by allocating funds in their budgets." It is clear from these statements that the City Council can operate under the municipality, at the discretion of the municipality, and to the extent desired by them. Their decisions are not binding, merely advisory. However, their lack of legal personality and consequently lack of a budget and the freedom to make and implement

decisions make them even more dependent on the municipality. On this subject, the following statements were made by IC1:

IC1: " ... Our relationship with the municipality is defined very clearly as a "moderate distance relationship" in the Istanbul City Council Directive. Here, for local government, actually, as our council president puts it, it's a counterweight. Therefore, sometimes, it focuses more on monitoring and evaluating the municipality, and sometimes it strives to contribute to the development and production of some policies in a guiding role within the civil sector. The general perception is that most city councils, in quotes, act as a unit directly associated with the municipality, sometimes operating even more advanced, like a backyard of sorts. I believe no stakeholder can say this for Istanbul City Council. Our moderate distance relationship always operates on this ground: We are not a unit or organ of the Istanbul Metropolitan Municipality…"

IC2, an Istanbul city council representative, expressed the relationship between the city council and the municipality as follows:

IC2: "If we were to summarize our relationship with the municipality in a single sentence, municipalities are required to allocate a budget to City Councils. Our relationship with the municipality is at a financial level."

3.4. Recognition

Among the most important issues affecting the success of institutions is the issue of recognition: If any institution is not known and recognized in society, its likelihood of being effective is low. In this context, the "Agenda 21 Document" adopted at the 1992 UN World Summit focuses on the key issue for political practices contained in sustainable development goals. Among these keys, there are also city councils to be established with the participation of all partners of the city under the leadership of local governments (Atvur, 2009, s. 235). On this subject, IC1 stated the following:

“For district city councils, there is no hierarchical structuring. Therefore, we do not describe our relationship with any city council as a higher-level unit from here. There are about 30,000 Civil Society Organizations (CSOs) in Istanbul. Some are active, some are not. Even if we separate them, even if we say half, if we look at the number of stakeholders in the council general assembly, we have reached a stakeholder number of 600. There are individual participants. The number goes even higher with them…?”

The statement of IC1 indicates that the Istanbul City Council is trying to increase its visibility mainly through activities. Furthermore, the large number of stakeholders of this council complicates a participatory governance process, which is emphasized by IC1: “If we look at the number of stakeholders in the council general assembly, we have reached a

stakeholder number of 600. There are individual participants. The number goes even higher with them. But it is still not possible to find an area where direct representatives of civil society organizations participate in the council…" This point reveals the fact that democracy struggles more in large-scale formations. Thinkers like Rousseau, Plato, and Aristotle have favored small political units regarding democracy and argued that bringing government closer to the people would increase the influence and participation of the people (Rydergard, 2012). Small-scale units imply a closer distance between political decision-makers and the people, thus implying a more democratic approach (Korkmaz, 2017). On this subject, IC2 expressed the following:

IC2: "We encounter problems in communication most with citizens with whom we conduct relationships: Because the council is a relatively new concept. Istanbul City Council has been around for 3 years. There are much older district city councils. But what the City Council does, what the voluntary participants in the City Council do, what the real concept of volunteering is, on the one hand, we have to deal with these, and there are questions like what the council does, what our duty is, what position we should take against the municipality, where we need to create awareness, etc. We have to explain individual situations one by one. We have some participants who are very aware and understanding. Especially civil society representatives are more aware of the council and therefore participate, but when we think about the social diversity of Istanbul in terms of individual participation, it becomes difficult to explain this to everyone. We can't touch everyone at the same time; I can say that this is the biggest problem we experience in this area."

IC2's statements indicate that even members of the city council are not fully aware of all aspects of the council. The increase in the council's visibility, along with the interest of the local community and stakeholders, is thought to contribute to the rational implementation of common sense, participation in governance, civic consciousness, etc., in line with the UN sustainable development goals.

3.5. Functionality

The functional mission of city councils has been defined under the title of "Agenda 21" in the UN Earth Summit and "Local Agenda 21". In this regard, the functional mission of city councils is also explained in the City Council Regulation at the national level. According to these, city councils are the most effective and broad-based structures in terms of developing the concept of "governance" necessary for sustainable development, institutionalizing a multi-actor and participatory democratic political process through organizations closest to individuals, and creating common sense to ensure the effective, economic, and efficient use of local resources (Kerman, Altan, Aktel & Lamba, 2011; Kuluçlu, 2011). Within the scope of this mission and

vision assigned to city councils at the international and national levels, how functional have city councils been in Türkiye? To what extent has the framework drawn in the legal context been reflected in reality? This part of the study examines the answers to these questions through the examples of Istanbul and Elazig City Councils regarding their impact on sustainable development.

Istanbul Council Representative IC1 stated the following regarding this issue:

IC1: "If you have examined the general history of the council, you know that it is a new council for Istanbul. Established in 2019 following the local elections at the invitation of the mayor, a council was formed immediately, and shortly thereafter, while forming the official bodies of the councils and assemblies mentioned in the regulation, they faced the pandemic..."

According to IC1's statements, the city council in Istanbul has taken relatively significant steps in terms of functionality over a three-year period. Despite the pandemic period coinciding with this three-year period, it has emerged that the Council has been active in many activities. It is observed that the works mainly focus on institutionalizing the internal structure of the Council and creating awareness about the Council. These steps taken over the three-year period give the possibility that the work will continue in the coming years with a more intense and active process.

The statements of IC2 on the subject are as follows:

IC2: "The place we position the Council is a participation area, so we try to exclude this area from a single complaint, suggestion, or request. We say yes, these are very valuable for some things, for example, there is a complaint about traffic. I am saying very speculative; our focus is not on individual reactions, applications, and requesters related to it because it is not over a single thing, we create a brainstorming area with all relevant parties, citizens, civil society organizations working in the field, and the relevant units of IMM…"

According to IC2, the main purpose of the City Council is to assume a mediator role in a participatory process. In other words, IC2 thinks that city councils are intermediary institutions aiming not to meet local and common needs or to solve local problems but to convey these problems and complaints to the relevant Municipal Assembly and bring them to the agenda. Although it is true that city councils have a mediator role between the local people and the municipality, it has been stated that they go beyond being a passive transmission tool and place themselves at the center of local and sustainable development by pressuring the municipality indirectly to take action on complaints, demands, and requests.

3.6. Elazig City Council

Elazig City Council was officially established in 2011 in accordance with the goals stated in Article 76 of Law No. 5393, and its management was formed with its first general assembly held in 2012. The second city council general assembly was held in 2015, and the subsequent one was held in 2017 (www.elazigvakfi.org). As a result of the meeting held in 2012, various projects were brought to the agenda, and structuring and promotion activities were started. No information was found about whether the project brought to the agenda at the meeting of the Executive Board of Elazig City Council on 07/03/2012 was implemented. Attempts were made to obtain information about the works of these groups, but no information could be accessed. However, Elazig Culture and Promotion Foundation Chairman Mehmet Çağlar stated the following in his statement to Günışığı Newspaper in 2021 (www.gunisigigazetesi.net), supporting this result: "... Although many working groups were decided to be established in the first period, none of them were established, and no serious work related to the city was done. For this reason, the council has continued its existence symbolically and out of legal obligation. After the first management, the executive boards elected in the following years also did not carry out any work or activities related to the city..." Within the scope of this research, semi-structured interviews were conducted with Elazig City Council officials. Findings obtained from the interviews were analyzed using the descriptive analysis method, which is one of the qualitative analysis methods.

3.7. Corporate and Legal Situation

The legal framework of city councils and the resulting corporate structure are key features in terms of effectiveness. Indeed, they can make decisions and take action based on the existing legal framework, corporate competence, and capacity. If the legal and corporate situation is inadequate or lacking, the impact of city councils, like any other institution, will decrease. In a semi-structured interview with officials from the Elazig City Council regarding this matter, a council official, EC1, made the following statements:

EC1: "...In general, we cannot hold council meetings as a city council. Consequently, the city's problems cannot be addressed and cannot be presented to the city council in the form of a report. I am actually making self-criticism because I am involved..."

According to Article 14 of the City Council Regulation, "The opinions formed by the City Council General Assembly are communicated to the city council by the municipality after being evaluated at the first meeting of the city council and are announced to the public by appropriate means" (www.mevzuat.gov.tr). According to EC1's statement, the failure of the Elazig City Council to hold meetings and consequently not to convey any decisions to the city council

shows that the council exists legally but does not function effectively in practice. From this, the following conclusion can be drawn: how the legal framework is used and evaluated is as important as the framework itself. Even though city councils or other institutions have many legal possibilities, it is in the hands of the authorities and stakeholders to use and evaluate these possibilities for the development of the local area within the framework of sustainable development. EC2, interviewed from the Elazig City Council, stated the following regarding the legal structure of the council:

EC2: "...As I mentioned before, the City Council is a kind of civil society organization. It does not have any enforcement power. It is only a recommending body without a legal dimension. The people within the council consist of individuals from official institutions and organizations, especially those employed in the municipality. Therefore, we do not have a problem with legal gaps. As I mentioned before, we act like a civil society organization. We are a recommending body without enforcement power..."

According to the City Council Regulation in Türkiye, city council decisions are not binding. Decisions are presented to the city council as recommendations. According to EC2's statement regarding the Elazig City Council, the council is essentially akin to a civil society organization in institutional terms. This situation may not be seen as a problem for the officials of the Elazig City Council, which is already not very active. In many cases, institutions and organizations in Türkiye were established as a result of agreements with Western countries. This is one of the main reasons why many of these institutions have failed. Often, these established institutions have been unable to go beyond the legal framework to demonstrate compliance with the agreement text and have failed to show the expected impact. In Türkiye, city councils were also established under the leadership of the United Nations to contribute to local development. However, if we take a closer look at city councils in Türkiye, we find that many provinces do not have such an organization, and those that do exist are often ineffective (Akıncı and Aslan, 2021). However, there are a few city councils that operate successfully, albeit in small numbers. EC2's statements support this:

EC2: "...I am closely following the active activities of the Eskişehir, Kars, and Iğdır City Councils in Türkiye. They are quite active. So, city councils do not have a problem with geography. It happens according to the demands and wishes of the people living there. I think it is a situation depending on the sensitivity of the people. Local governments in Europe are administrations that listen to the voice of the people. They do not define city councils only through legislation. They contribute..."

As stated by EC2, the active involvement of the local population also affects the active activities of the city council. In other words, the success of city councils is directly proportional to both the legal and institutional structure and the interest and awareness of the local population. This is true for almost every institution. However, for city councils, which bring together local actors or stakeholders and are intended to contribute to awareness, community consciousness, and local development in this direction, the involvement and awareness of local actors or stakeholders are of even greater importance.

3.8. Relations with the Municipality

One of the most important determinants of the effectiveness of city councils in Türkiye is the relationship between the city council and the municipality. Article 12 of the City Council Regulation states, "The opinions formed in the councils and working groups are presented to the relevant city council after being discussed in the city council general assembly and accepted for evaluation." Additionally, Article 14 states, "The opinions formed by the City Council General Assembly are communicated to the city council by the municipality after being evaluated at the first meeting of the city council and are announced to the public by appropriate means." Furthermore, Article 16 states, "Municipalities provide material and moral support to city councils by allocating funds in their budgets." It is understood from the statements in the regulation that city councils and municipalities are in close relationship. The lack of legal personality of city councils and consequently the lack of their own budgets and assets make them more dependent on municipalities. Furthermore, the fact that the decisions taken in the city council are not binding and are brought to the agenda of the city council meeting also indicates a close relationship between the municipality and the city council. Therefore, it can be said that if the municipality and the city council have a harmonious relationship, the city council can be more active. Regarding this matter, EC1, one of the officials of the Elazig City Council, stated:

EC1: "...As someone who serves in local government and also as a member of the city council, I can say that the municipality provides support in every aspect, especially in terms of financial assistance. I can describe the relationship between us and the municipal employees as good. There is consultation between us in the context of the City Council and local governments..."

According to EC1's statement, the relationship between the city council and the municipality is quite positive. It is especially noted that financial support is provided. It should be added that the success or effectiveness of the city council is not solely dependent on the

positive relationship with the municipality. In addition, many factors can be determinants of the effectiveness of city councils.

3.9. Recognition

One of the most important aspects for city councils to be effective is their recognition. It is crucial that the public is aware of the city council as a means of participation in governance, and that they take ownership of the city with this awareness, protecting the city and seeking solutions to its problems. Like all other institutions, the recognition of city councils largely depends on the council's activities and initiatives. Additionally, it is important for the local population to be informed about regulations and to be knowledgeable and involved for the visibility of institutions. Regarding this issue, EC1, an official from the Elazig City Council, stated the following:

EC1: "We don't receive direct requests or complaints from the community. This is because the community is not informed about the activities of the City Council, and in fact, many segments of the community are not even aware that there is a City Council in Elazig, so they don't communicate their problems to us." From this statement, it seems quite challenging for the local population, who may not even be aware of the existence of a city council, to take ownership of the city and to form collective intelligence for sustainable development. Regarding the recognition of the city council, when asked whether the council had carried out any activities, EC1 responded as follows:

"The City Council should play a significant role in promoting the city. Unfortunately, there hasn't been any work done. The executive board convened recently to elect the children's council. The women's council has not been established yet."

3.10. Functionality

City councils are seen as the first step of the Local Agenda 21 project, which is considered a project of the 21st century. In this regard, city councils, as a project of participation in governance from the perspective of local governments, are important for local governance to be localized, for governance to be closer to the people, and for fostering a sense of belonging to the community (Yıldırım & Öner, 2003; Kuluçlu, 2011). City councils in Türkiye began to emerge legally with the Municipal Law No. 5393, which came into effect in 2005. However, it is difficult to say that city councils in Türkiye are very functional. In many provinces, either city councils have not been established at all, or if they have been established, they are not actively working. The examples presented in this study support this notion. For example, officials from the Elazig City Council stated the following about this issue:

EC1: "City councils should contribute to the promotion of the city. They should identify city problems and send them to the City Council for discussion at the first meeting. Unfortunately, as a city council that has been in existence for several years, we have not prepared any reports on any issues and submitted them to the City Council. Therefore, none of our reports have been discussed in the City Council. They have not been decided upon positively or negatively, and there has been no feedback to us."

EC2: "City councils are not active. They function as civil society organizations guidance or influence. They prepare the ground for the identification of a city's problems and needs through consultations with local governments, municipalities, and civil society organizations, and for making them applicable. They do not have any enforcement power. They derive their power from the people and civil society organizations. They try to direct the municipality and other official public institutions. Their power comes from Municipal Law No. 5393." These statements indicate that the council is trying to be functional. However, the lack of preparation and publication of an activity report, as well as the inability to access information about activities in the press, are seen as shortcomings. Moreover, it is observed that the work generally remains at the level of meetings and cannot be implemented effectively.

Conclusion

City councils are considered an important part of sustainable development projects, formulated by the United Nations and rooted in initiatives dating back to the 1970s. In the context of ensuring development continuity and its transmission to future generations, city councils are seen as important steps toward sustainable development, which should be consciously pursued and embraced through the participation of all segments of society rather than in a top-down authoritarian manner. In Türkiye, the impact of city councils on sustainable development and their challenges have been examined through the examples of Istanbul and Elazig City Councils. The data and findings obtained in this study, utilizing qualitative research techniques such as semi-structured interviews, indicate that city councils in Türkiye face several legal and institutional challenges. These include the lack of legal personality, which results in a lack of financial and administrative autonomy, the dependence of council activities on municipal initiatives, low recognition by the community, and the non-binding nature of their decisions.

Moreover, in many cities in Türkiye, city councils either do not exist legally or are not functionally active. One of the most significant factors keeping them inactive is the absence of legal personality, which also carries the potential to push elected councils and mayors into the background if city councils were to be granted legal personality. Overall, it is challenging to

assert that city councils in Türkiye are generally active within the scope of sustainable development. Like many institutions in Türkiye, city councils have been established within the framework of plans formulated by Western institutions. In a political culture where democracy has not developed and civil society, pluralism, and participation are seen as weakening the state's power and fostering sedition against the state, the success of city councils seems difficult to achieve. In this context, the establishment and development of democratic elements and institutions by the state will be the beginning of transformation. In this study, the impact of city councils on sustainable development, exemplified by the cases of Istanbul and Elazig City Councils, has been examined. Qualitative research techniques were used, with semi-structured interviews for data collection and descriptive analysis for data analysis. The findings and recommendations obtained through the interviews with Istanbul City Council officials are as follows:

Istanbul City Council, despite being recently established and coinciding with the pandemic period, has initiated numerous activities and projects. Having a website and regularly publishing activity reports make the Council more institutionalized and transparent. The establishment and active operation of commissions and working groups within the Council promise future prospects. However, as officials also mentioned, the Council faces significant challenges in terms of recognition, highlighting the importance of enhancing its visibility within the community. Istanbul City Council officials perceive themselves as a civil society organization. However, it should not be forgotten that city councils, in general, go beyond civil society organizations and play a pioneering role in coordinating and involving all segments of the local community in achieving sustainable development goals.

When examining the relationship with the municipality, it is generally observed to be limited to the financial level and similar to that of other civil society organizations. There have been no decisions taken by the city council to be sent to the municipal council yet. Therefore, it is recommended to improve relations with the municipality. The findings and recommendations obtained through interviews with Elazig City Council officials are as follows:

Elazig City Council is one of the few active councils established and operating in the Eastern Anatolia region. Despite its legal existence, it is not very visible in practice. The absence of a website and the lack of any activity reports are significant deficiencies. It is crucial for the Council to be recognizable and known within the community. To achieve this, the first step would be to establish a website accessible to individuals and publish activity reports. The research revealed that the relationship between the council and the municipality is also inactive. There have been no decisions made by the city council or any requests sent to the municipality

yet. This is a significant shortcoming that needs to be addressed. Although the council was officially established in 2011, it has not been involved in any activities related to sustainable development so far. Most of the activities, although not documented, seem to consist of visits and informational sessions. Projects touching the lives of the community in line with local, national, and international sustainable development goals are expected from city councils.

References

5393 Sayılı belediye Kanunu, 2005, https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.5393.pdf

Agenda 21. 30 Temmuz 2009, http://www.un.org/esa/dsd/agenda21/

Akıncı B. & Aslan, E. (2021). Yerel Katılım Aracı Olarak Kent Konseylerinin Geleceği: Türkiye Kent Konseyleri Birliği Yönetim Kurulu Üyeleri Üzerinden Bir Değerlendirme. *Uluslararası Akademik Birikim Dergisi*, *4* (1), 37-59.

Atvur, S. (2009). Yerel Gündem 21 ve Çevre: Antalya Kent Konseyi Örneği. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, 35* (2), 231-241.

Eyduran, M.G. (2014). *Kent yönetimine katılımın bir aracı olarak yerel gündem 21 ve Türkiye'deki örnek uygulamaları* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Gazi Üniversitesi.

Gözler, K. & Kaplan, G. (2022). *İdare Hukuku Dersleri.* Ekin yayınevi.

Hadavinejad, M., & Ahmadi, S. (2018). A Diagnosis on City Councils and Municipalities Interactions: (A Study on the Cities of Lorestan Province). *Urban Economics and Management, 6* (1), 21, 1-16.

İKK, 2022 İstanbul Kent Konseyi 2022 Faaliyet Raporu, https://istanbulkentkonseyi.org.tr/ana-sayfa/faaliyet-raporu/

Kent Konseyi Yönetmeliği, 2006, https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=10687&

Kerman, U., Altan, Y., Aktel M. ve Lamba, M. (2011). *Yerel Yönetişim ve Kent Konseyleri*. Kent Konseyleri Sempozyumu Bildiri Kitabı, http://sempozyum.bursakentkonseyi.org.tr/,

Khator, R. (1998). The New Paradigm: From Development Administration to Sustainable Development Administration. *International Journal of Public Administration, 21 (*12) 1777-1801.

Kocaoğlu, M. (2015). Yerel Sürdürülebilir Kalkınma ve Kent Konseyleri: Kırşehir Kent Konseyi Örneği Üzerinden Uygulamalı Bir Çalışma. *PARADOKS Ekonomi, Sosyoloji ve Politika Dergisi, 11*(2), 97-117.

Korkmaz, H. (2017). Yerel Yönetimlerde Etkinlik ve Demokrasi Sorunsalı. *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2* (2), 453 – 463.

Krebs, T. B. J. & Pelissero, J. P. (2010). What Influences City Council Adoption and Support for Reinventing Government? Environmental or Institutional Factors?. *Public Administration Review, 70* (2), 258 – 267, DOI: 10.1111/j.1540-6210.2010.02132.

Kuluçlu, E. (2011). 5393 Sayılı Kanun Çerçevesinde Kent Konseyleri. *Dış Denetim*, 182.

Küçükyılmaz, O. (2022). Kent Konseyleri Bağlamında Kentlerde Yerellik Algısı, *Protokol Dergisi, 3* (1), 18-27.

McCracken, G. (1988). *The long interview:* (Qualitative research methods,13). Sage.

Tekin, H. H. (2006). Nitel araştırma yönteminin bir veri toplama tekniği olarak derinlemesine görüşme. *İstanbul University Journal of Sociology, 3* (13), 101-116.

UN, 1987, Report of the World Commission On Environment and Development Our Common Future, 1987, Gro Harlem Brundtland Oslo, 20 March 1987.

Üzel, E. (2006). *Küresel çevresel yönetişim (iyi yönetim)* [Master's thesis, Ankara Universitesi]. Yök. Tez.

Yıldırım, U. & Öner, Ş. (2003). Sürdürelebilir Kalkınma Yaklaşımının Türkiye'ye Yansımaları: GAP'ta Sürdürülebilir Kalkınma ve Yerel Gündem 21. *Çağdaş Yerel Yönetimler, 12*(4), 6-27.

Yin, R. K. (2013) Case Study Research: Design and Methods. Sage Publications, Thousand Oaks.

http://www.kentkonseyleribirligi.org.tr/kurumsal-yapi/uyelerimiz.html

http://www.kentkonseyleribirligi.org.tr/kurumsal-yapi/uyelerimiz.html

https://elazigvakfi.org.tr/TR/news_149_kent-konseyi-ile-ilgili-dusunceler

https://istanbulkentkonseyi.org.tr/1679-2/

https://www.e-icisleri.gov.tr/Anasayfa/MulkiIdariBolumleri.aspx

https://www.gunisigigazetesi.net/haber/13386339/baskan-caglardan-kent-konseyi-cikisi, (12 Şub 2021).

https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=10687&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

***Olgu Sunumu*| Case report**
Geliş tarihi |Received:25.10.2024
Kabul tarihi |Accepted:25.11.2024
Yayın tarihi |Published:25.12.2024

Sevinc Vəliyeva

https://orcid.org/0009-0000-0710-6324
Doctor of Pedagogy, Head of Psychology Department, Teachers' Institute, Department of Pedagogy and Literature, Azerbaijan, veliyeva_1979@bk.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Vəliyeva, S. (2025). Kiçikyaşlı məktəblilərdə Azərbaycanın flora və faunasına məhəbbət hisslərinin formalaşdırılması. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (1), 138-145. *https://doi.org/10.5281/zenodo.15618574*

Kiçikyaşlı məktəblilərdə Azərbaycanın flora və faunasına məhəbbət hisslərinin formalaşdırılması

Xülasə

Ölkəmizdə yetişən nəsli təbiətin flora və faunasına qayğıkeş münasibət bəsləməyi təlqin edən bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Bu sahədə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil işləri, o cümlədən ekologiya sahəsində aparılan islahatları qeyd etmək mümkündür. Azərbaycanda təbii mühitin qorunması dövlətin ən vacib siyasi, iqtisadi və sosial vəzifələrinə aid edilir. Bununla yanaşı, respublikamızda ekoloji problemlərin həlli sahəsində beynəlxalq təşkilatların da fəaliyyəti xeyli genişlənmişdir. Azərbaycan Respublikasının həm Avropa, həm də Asiya ölkələrindəki ekologiya təşkilatları ilə müntəzəm əlaqələri mövcuddur. Həmin əlaqələr müxtəlif tədbirlər yolu ilə məqsədyönlü, planlı və mütəşəkkil olaraq həyata keçirilir.

***Açar sözlər**: Kiçikyaşlı Məktəblilər, Azərbaycanın Flora Və Faunası, Təbiətə Qayğıkeş Münasibət, Flora və Faunaya Məhəbbət, Hisslərinin Formalaşdırılması*

Creation of feelings of love for plant and animal species of Azerbaijan in young schoolchildren

Abstract

A number of measures are being implemented in our country to instil in the younger generation a sensitive attitude towards the plants and animals of nature. It is possible to observe targeted, planned and organised work in this field, including reforms in the field of ecology. Protection of the natural environment in Azerbaijan is recognised as one of the most important political, economic and social tasks of the state. At the same time, the activities of international organisations in the field of solving environmental problems in our Republic have significantly expanded. The Republic of Azerbaijan has regular relations with environmental organisations in both European and Asian countries. These relations are carried out in a purposeful, planned and organised manner through various measures.

Keywords: *Young schoolchildren, flora and fauna of Azerbaijan, compassionate attitude towards nature, love for flora and fauna, formation of feelings*

Giriş

Ekoloji mühitin qorunması, təbiətə qayğıkeş münasibətin formaslaşdırılması, böyüyən nəslin ekoloji tərbiyəsinin formalaşdırılması son dərəcə aktualdır. I-IV siniflərin Azərbaycan dili dərslərində kiçikyaşlı məktəblilərə Azərbaycanın flora və faunasına rəğbət, hörmət, məhəbbətin aşılanmasına, təbiətə, onun gözəlliklərinə qayğıkeş münasibətin tərbiyə olunmasına kömək göstərə biləcək nağılların tərbiyələndirici, təhsilləndirici və inkişafetdirici imkanlarından faydalanmaq lazımdır. I-IV siniflərin Azərbaycan dili dərslərində tapmacalardan istifadə də flora və faunamıza, təbiətimizin gözəlliklərinə, təbiətə qayğıkeş münasibətin tərbiyə edilməsinə çox kömək göstərir. Kiçikyaşı məktəblilərə bitki və heyvanat aləminə dair tapmacalar təqdim oluna bilər. Məsələn: (müəllim-şagird):

Müəllim: -Gəlin tapaq:

Ağacın tutmaq olmaz,

Ətrindən doymaq olmaz...

Şagird: Qızızgül

I-IV siniflərin Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərdə ölkəmizinn flora və faunasına, təbiətə qayğıkeş münasibətin bərqərar olmasında şairlərimizin şeirlərindən də faydalanmaq mümkündür.

1. Musiqi ve Kiçikyaşlı Məktəblilər

Biz problem baxımından musiqi dərsliklərini araşdırdıq. I sinfin "Musiqi" dərsliyi aşağıdakı bölmələrdən ibarətdir: "Musiqi aləmi", "Melodiya", "Ritm", "Melodiya, ritm və temp", "Könül açan nəğmələr". Təbiətə, onun gözəlliklərinin vəsfinə, düzlərimizin, meşələrimizin, dağlarımızın, "durna gözlü" bulaqlarımızın, meyvəmizin, gül-çiçəklərimizin, şəfalı (dərman) bitkilərimizin ecazkarlığından söz açan heç bir mahnının adı çəkilmir. Lakin I sinfin dərsliyində "Könül açan nəğmələr" bölməsi üzrə "Nəğməli bahar", "Gözəl məkan Azərbaycan", "Hər birimiz bir çiçək", "Güllərin rəqsi", "Uşaqların nəğməli dünyası" mövzuları özünə yer almışdır. Həmin mövzuların imkanlarından faydalanmaq mümkündür. Bölmənin adına ("Könül açan nəğmələr") əsaslanaraq dərsdə dərslikdə adı çəkilməyən, lakin təbiətin gözəlliklərini ifadə edən mahnı səsləndirilə, onun barəsində məlumat verilə bilər. II sinfin "Musiqi" dərsliyindəki bölmələrə aşağıdakı adlar verilmişdir: "Mahnı janrı", "Marş janrı", " "Melodiya, ritm, temp", "Lad, ölçü, dinamika", "Musiqidə məzmun və forma", "Konsert zalında". Bu sinfin dərsliyində də təbiət haqında mahnılar barədə məlumatın

verilməsi, bu və digər uyğun mahnının səsləndirilməsi nəzərdə tutulmamışdır. Lakin bəzi bölmələr üzrə bur sıra mövzuların imkanlarından istifadə etmək olar. Diqqət yetirək:
"Mahnı janrı" bölməsi üzrə "Vətənpərvər mahnılar", "Əmək mahnıları", "Laylalar", "Mahnı oyunlar." III sinfin "Musiqi" dərsliyi də diqqət mərkəzimizdə oldu. Dərsliyin bölmələri bunlardır: "Bayram musiqisi", "Mahnıların ritmik müşayiəti", "Musiqi forması", "Musiqi təəssüratları", "Musiqi alətləri", "Kino musiqisi", "Konsert zalında", IV sinfin "Musiqi" dərsliyində aşağıdakı bölmələr öz əksini tapmışdır: "Musiqi kollektivləri", "Musiqi əsərlərinin melodiyaları", "İkisəsli musiqi", "Musiqi və incəsənətin başqa növləri", "Musiqili şəkillər", "Konsert zalında", "Gözəl məkan Azərbaycan", "Hər birimiz bir çiçək", "Güllərin rəqsi", I sinifdə musiqi dərsində "Könül açan nəğmələr" bölməsi üzrə "Uşaqların nəğməli dünyası" mövzusu keçilərkən **"**Salam, Payız" mahnısı səsləndirilə bilər (Söz, mus: Nüşabə Nuri, layihə rəhbəri: Zaur Ali Lyrics)

Bu gözəl mahnı kiçikyaşlı məktəblilərdə təbiətə, onun fəsillərindən biri olan payıza, təbiətimizin gözəlliklərinə rəğbət və məhəbbət hisslərini qüvvətləndirməyə, eyni zamanda təbiətə qayğılı münasibətin daha da güclənməsinə imkan verir. Diqqətəlayiq uşaq mahnılarından biri də musiqisi M. Əlibəyliyə, sözəril Z. Ağayevaya məxsus "Yeddi çiçək, yeddi gül" mahnısıdır. İfa edir: "Kəpənəklər qrupu".

Şagirdlərə anlatmaq lazımdır ki, şən əhval-ruhiyyəyə, xoş əhvala yiyələnmək üçün təbiətin ən gözəl nemətlərindən, floramızın mühüm nümunələrindən biri olan güllərin, çiçəklərin rolu böyükdür. Odur ki, gülləri sevmək, onları qorumaq, artırmaq lazımdır. Gülü, çiçəyi sevməyən adama rast gəlmək olmaz. Odur ki, onlara qayğı ilə yanaşmaq lazımdır.

"Dünya gözəldir" mahnısı:

Qeyd etdiyimiz kimi, ibtidai siniflərdə tədris edilən fənlər içərisində şagirdlərdə Azərbaycanın florasına və faunasına rəğbət, məhəbbət, qayğıkeş münasibətin, bitki və heyvanat aləmin mühafizəsini öz borcu, vəzifəsi hesab etməkdə şagirdlərə kömək göstərəcək fənlərdən biri də həyat bilgisi (***"Познание мира***») fənnidir. Bu fənn üzrə dərsliklərin hər birində haqqında danışılan problemin həllinə xidmət edən çoxsaylı mövzular vardır. I sinfin həyat bilgisi dərsliyində bölmələrin aşağıdakı şəkildə planlaşdırılması məqsədəuyğun hesab edilmişdir: "Mən kiməm", "Sağlamlıq", "İnsanlar və əşyalar", "Ətraf mühit", "Ehtiyatlı davranaq." Yuxarıdakı bölmələrdən əsasən "Ətraf mühit" bölməsi bu və ya digər dərəcədə məktəblilərdə Azərbaycanın bitki və heyvanat aləminə, ətraf mütitə, təbiətə həssaslıq və rəğbət hisslərinin aşılanmasına öz köməyini göstərir. Bu fikir baxımından "Ətraf mühit" bölməsi üzrə "Ətrafı necə öyrənirik, "Səs haradan gəlir", "Bu gün hava necədir", "Fəsillər bizə necə təsir edir", "Canlı və cansız", və "Necə yaşamaq lazımdır" mövzuları (s. 55-58), eyni zamanda "Ehtiyatlı davranaq" bölməsi üzrə "Seldən necə qorunmaq olar" mövzusu (s. 63-65) imkanlar açır. II sinif "Həyat bilgisi" dərsliyində "Mən və məktəbim", "Dəyərlər və sağlamlıq", "Materiallar və təhlükəsizlik", "Yer kürəsi", "Canlılar", "Ehtiyatlı davranaq" bölmələri verilmişdir. Həmin bölmələr arasında "Yer kürəsi" və "Canlılar" bölmələri bu və ya digər dərəcədə tərbiyə işlərinin aparılmasına şərait yaradır. Belə ki, Yer kürəsi" mövzusu üzrə - "Yaşayış yeri", "Canlılar" bölməsi üzrə - "Heyvanları tanıyaq", "Canlıların çoxalması və böyüməsi", "Bitkiləri tanıyaq", "Bitkilərin böyüməsi üçün nə etmək lazımdır" mövzulardan faydalanmaq mümkündür. III sinif üzrə bölmələr: "Canlı həyat", "Ailə, cəmiyyət, ünsiyyət", "Hərəkət və istiqamət", "Sağlamlıq və təhlükəsizlik". "Canlı həyat"dan savayı digər bölmələr

III sinif şagirdlərində təbiətə qayğıkeş münasibətin tərbiyələndirməsi üçün bilavasitə material vermir. "Canlı həyat" bölməsinin aşağıda adları çəkiləcək mövzuları isə bilavasitə və bilvasitə təbiətə məhəbbət, ona qayğıkeş münasibətin formalaşdırması baxımından imkanlar açır: "Canlılar və cansızlar", "Canlıların qidalanması", "Canlılar və həyat", "Torpaq" (s. 18-21, mövzu 4); Bitkilərin yayılması (mövzu 5, s. 22-25); "Bitkilərin qruplaşdırılması (s. 26-29, mövzu 6), "Heyvanların qruplaşdırılması " (mövzu 7, s. 30-32). IV sinfin "Həyat bilgisi" dərsliyində isə, "Canlı həyat" bölməsi üzrə "Bitkilərin həyatımızda rolu", "Heyvanların həyatımızda rolu", "Sağlamlığımızın qayğısına qalaq", "Mühit amillərinin canlılara təsiri" mövzularının köməyilə IV sinif şagirdlərində Azərbaycanın flora və faunasına, təbiətinə qayğıkeş münasibətin formalaşdırılması üzrə müəyyən tərbiyəvi işlər aparmaq olar. Bu məqsədlə Zəlimxan Yaqubun "Axar su" şeiri zəngin material verir. Təcrübə və müşahidələrdən görünür ki, bəzi ibtidai sinif müəllimləri haqqında danışılan mövzuların tədrisi zamanı həmin mövzularda güllər, çiçəklər, ağaclar, meyvələr, çaylar, göllər, dənizlər, yaşıl çəmənlər, çiçəkli bağçalar haqqında verilən informasiyaları daha çox estetik tərbiyə ilə bağlayır, informasiyaları şagirdlərin estetik-bədii zövqlərinin formalaşdırılması baxımından istiqamətləndirirlər. Halbuki unudurlar ki, mövzuların hər birində kiçikyaşlı məktəblilərdə Azərbaycanın zəngin flora və faunasına məhəbbəti, təbiətə qayğıkeş münasibəti tələbata çevirən son dərəcə gərəkli komponentlər vardır. Həmin komponentlər eyni zamanda kiçikyaşlı məktəblilərdə ekoloji mədəniyyətin formalaşdırılmasına yönəldilə bilər.Təəssüf ki, bəzi sinif müəllimləri bu mövcud imkanlardan faydalanmırlar. İbtidai sinif müəllimləri Azərbaycan dili, həyat bilgisi və musiqi fənləri üzrə mövzuların hər birinin köməyi ilə və əlavə materiallardan istifadə etməklə kiçikyaşlı məktəbliləri floramız və faunamız haqqında biliklərlə silahlandırılması, təbiətimizə və onun gözəlliklərinə həssas və qayğıkeş münasibətin yaradılması, təbiətimizin gözəlliklərinə və zənginliyinliklərinə görə iftixar hissi keçirmək kimi zəruri hissləri formalaşdırmaq üçün məqsədyönlü, planlı, mütəşəkkil işlər həyata keçirməlidirlər. Ayrı-ayrı mövzuların köməyilə şagirdlərin hər birində təbiətə qayğıkeş münasibətin formalaşmasına tələbat yaranır. Şagirdlərə flora və faunamıza, təbiətə, onun gözəlliklərinə qayğıkeş münasibətin aşılanması kimi mühüm işə ibtidai siniflərdən başlamaq lazımdır. Bu sahədə təlim-tərbiyə işlərini yüksək səviyyədə apara bilmələri üçün sinif müəllimləri ilk növbədə özləri Azərbaycanın flora və faunası ilə yaxından tanış olmalı, təkcə I-IV siniflərin Azərbaycan dili, musiqi, həyat bilgisi dərsliklərində verilmiş mətnlərlə kifayətlənməməli, əlavə materiallardan - şifahi xalq ədəbiyyatımızdan, mütəfəkkirlərin bitkilər və heyvanlar aləmi, təbiətimizin gözəllikləri və onların mühafizəsi ilə

bağlı söylədiklərindən, hekayə, şeir, nağıl, əfsanə, tapmağa, nəğmə, mahnı və bayatılardan faydalanmalıdırlar.

Kiçikyaşlı məktəblilərdə flora və faunamıza, təbiətimizə qayğıkeş münasibəti formalaşdırmaq üçün ilk növbədə onlarda inam yaradılmalıdır, onlara maraq aşılanmalıdır. Bu işin vacibliyinə tələbat yaranmasa, aparılan tərbiyə işlərinin səmərəsi az olar. Təbiətə qayğıkeş münasibətin vacibliyi, təbiəti qorumağın əhəmiyyəti aydınlaşdırılmalı, şagirdlərə ekoloji böhran, ekoloji fəlakətlər barədə, ekoloji mühit, ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı məlumatlar çatdırılmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ekoloji tərbiyə son zamanlar elmi pedaqogikada tərbiyənin tərkib hissələrindən biri kimi özünə yer almışdır. Lakin unutmaq olmaz ki, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində və klassik yazıçı və şairlərimizin əsərlərində ətraf mühitin mühafizəsi, flora və fauna, təbiətə qayğıkeş münasibətlə bağlı yetərincə məlumat vardır. Müasir dövrdə böyüyən nəsli milli mənəvi dəyərlərimizə məhəbbət ruhunda tərbiyələndirmək, məktəbliləri ətraf mühitin mühafizəsinə istiqamətləndirmək qarşıda duran çox mühüm vəzifələrindəndir. Bu vəzifələr sırasında şagirdləri əvəzsiz və bənzərsiz milli dəyərlərimizdən sayılan etnopedaqoji materiallarla yaxından tanış etmək böyük əhəmiyyət daşıyır. Ona görə də bütün sosial-iqtisadi formasiyalar dövründə ulu babalarımız, ağbirçək nənələrimiz təbiətə qayğı ilə yanaşmaqla, bitkiləri, meşələri, çayları, gölləri, dağları, düzləri mühafizə etməklə, ətraf mühitin saflığının qorunması ilə bağlı faydalı fikirlər irəli sürmüş, öyüdlər, nəsihətlər və dəyərli tövsiyələr vermişlər. Hazırda ümumtəhsil məktəblərində kiçikyaşlı məktəblilərin ekoloji tərbiyəsi, xüsusilə onların Azərbaycanın flora və faunasına, ekoloji mühitə həssas və qayğıkeş münasibətlərinin formalaşdırılmasına müsbət təsir göstərən müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Bu tədbirlər arasında “Ekoloji problemlər”, “Ekologiyamızı qoruyaq”, “Təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləyək”, “Hidrosferimizi ekoloji bəlalardan qoruyaq”, “Biosferimizin saflığını mühafizə edək”, “Atmosferin çirklənməsinə qarşı mübarizə”, “Yaşıl evimizi mühafizə edək,” Təbiətə subyektiv münasibət", “Zorakılıq təbiətə münasibət forması kimi”, “İnsanın, cəmiyyətin və təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi”, “Birgə təkamül mədəniyyəti və ətraf mühit təhsili”, "Təbiət ümumbəşəri dəyər kimi” adı altında keçirilən tədbirləri xüsusi qeyd edilə bilər. Bu kimi tədbirlərə kiçikyaşlı məktəblilərin də dəvət olunması məqsədəuyğundur. Xüsusilə III və IV sinif şagirdlərinin bu tədbirlərə cəlb edilməsi və həmin tədbirlərdə fəal iştirak etmələri məqalədə nəzərdən keçirdiyimiz problemin müvəffəqiyyətli həlli baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. İkinci bir tərəfdən, belə tədbirlərdə iştirak edən şagirdlər bir sıra ekoloji problemlərlə bağlı məlumatlar alır, ekoloji bəlalardan xəbərdar olurlar. Suyun, torpağın, havanın çirklənməsinə qarşı mübarizə aparmaqla bağlı zəruri tədbirlər planları ilə tanış olurlar. Belə tədbirlərin kütləviləşdirilməsi zamanı hidrosferin, biosferin, atmosferin, eləcə də yaşıl

evimizin müdafiəsi ilə bağlı kiçikyaşlı məktəblilərə verilən məlumatların didaktik məzmun kəsb etməsinə də diqqət yetirmək lazım gəlir. Bu zaman suyun insan həyatında bənzərsiz rola malik olması ilə bağlı yazılı ədəbiyyatdan götürülən materiallarla şagirdlərin tanış edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Məsələn "Dədə Qorqud" dastanlarında Qazan xanın "Su haqqı" deməsi, yəni suya and içməsi Qədim Türk tayfalarının, o cümlədən qədim azərbaycanlıların suyu müqəddəs hesab etmələri ilə bağlı məlumat alan məktəblilər suyu qənaətlə işlədir, boş yerə axıb getməsinə yol vermirlər.

Vaxtilə övladı olmayan qadınlar Azıx mağarasına gedərək mağaranın tavanından damcı-damcı axan suyu içir, oğul-uşaq sahibi olacaqlarına ümid bəsləyirdilər. Suya belə inam bəslənilməsi Azərbaycanın bütün bölgələrində insanların suyun müqəddəsliyinə, paklığına, insan həyatında oynadığı bənzərsiz rola malik olması kimi informasiyalarla kiçikyaşlı məktəblilərin tanış edilməsi onların suya olan inam hissini artırmış olur. Beləliklə, kiçikyaşlı məktəblilər təbiətdə suya həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi öyrənirlər. Kiçikyaşlı məktəblilərə verilən belə informasiyalar içərisində insanların bioloji ehtiyaclarının ödənilməsi üçün gündə, təxminən, 2-2,5 litr su qəbul etmələri haqqında məlumat kiçikyaşlı şagirdlər üçün dəyərli məlumat hesab olunur. İbtidai sinif müəllimləri belə informasiyaları həm müvafiq mövzuların tədrisi prosesində, həm də dərsdənkənar tədbirlərdə yeri gəldikcə şagirdlərə çatdırmaqla onların ətraf mühitin saflaşdırılmaısna olan həssas və qayğıkeş hislərini gücləndirirlər.

Sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlərdə hər iki istiqamətdə şagirdlər informasiyalar alırlar. Ona görə də şagirdlərin təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməklə bağlı bu tədbirlərə cəlb olunmasına xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Biz sinifdənxaric və məktəbdənkənar tədbirlər deyəndə iki istiqamət üzrə görülən işləri nəzərdə tuturuq. Sinifdənxaric işlər deyəndə, məktəb daxilində təlimdənkənar vaxtlarda Azərbaycanın flora və faunası, təbiəti, ekoloji tərbiyə ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər nəzərdə tutulur. Məktəbdənkənar işlər deyəndə isə, məktəbdən kənarda mövcud olan uşaq təşkilatları, ekologiya klubları, təbiəti mühafizə mərkəzləri, ekoloji bəlalara qarşı mühafizə studiyaları, uşaq və gənclər təşkilatları nəzdində fəaliyyət göstərən "Təbiəti sevərlər" dəstələri anlaşılır. Belə məktəbdənkənar tədbirlərə cəlb olunan ibtidai sinif şagirdləri mövcud ekoloji bəlalarla yaxından tanış olur, onların aradan qaldırılması ilə bağlı mübarizə tədbirlərində yaxından iştirak edirlər. Bu kimi tədbirlər kiçikyaşlı məktəblilərin ətraf mühitə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləmələrinə imkan verir.

Məktəbdənkənar tədbirlərdə kiçikyaşlı məktəblilər bəşəriyyətin "Yaşıl evi" haqqında da maraqlı məlumatlar əldə edirlər. Bu baxımdan qeyd etməliyik ki, bəşəriyyətin "Yaşıl evi" sayılan Yer kürəsində torpaq, hava, su çirklənmiş, min hektarlarla meşələr qırılmış, dəniz və okeanların suyu çirkləndiyindən onların flora və faunasına ciddi ziyan vurulmuşdur. Eyni zamanda çayların məcraları dəyişdirildiyindən, üzərində bəndlər salındığından bəzi balıq növlərinin kökü kəsilmiş, qurudulan bataqlıqların, qırılan meşələrin səbəbindən canlı aləmə hədsiz ziyan dəymiş, nüvə sınaqları, kosmik peyklər, istifadə edilən freon qazı ozon qatını zəiflədərək yerdə radiasiyanın çoxalmasına səbəb olmuşdur. Bütün bunlar isə bir sıra sağalmaz xəstəliklərin törəməsi ilə nəticələnmişdir.

Nəticə

Sinifdənxaric tədbirlərdə bu kimi məlumatların verilməsi kiçikyaşlı məktəbliləri ölkəmizdə baş verən ekoloji fəlakətlərlə yanaşı, beynəlxalq miqyasda baş verən ekoloji fəlakətlərlə də mübarizə aparmağa hazırlayır. Onlar dünyadakı ekoloji mühiti özlərinin yaşıl evi kimi qəbul edir və həmin yaşıl evi qorumaq uğrunda mübarizəyə hazır olduqlarını bəyan edirlər. Ekoloji böhranın aradan qarldırılmasının zəruriliyini, ekologiyanın qayğısına qalmağın vacibliyini anlayan kiçikyaşlı məktəblilər yaşıllıqları, çəmənlikləri, bağları, bağçaları, çayları, su hövzələrini, bulaqları göz bəbəkləri kimi qorumağa başlayır, onları çirklənməyə qoymur, mühafizəsi qayğısına qalırlar. Şagirdlərə ekoloji mühit, ekoloji tərbiyə, flora və faunamızın zənginliyi, təbiətimizin gözəllikləri ilə bağlı verilən məlumatlar onlara təbiətə həssas və qayğıkeş münasibət bəsləməyi öyrədir. İbtidai sinilərdə öyrəndikləri isə onların gələcəkdə ekoloji mühitin qorunması sahəsində sağlam ruhlu vətəndaşlar kimi yetişmələrinə şərait yaradır. Şagirdləri Azərbaycanın flora və faunası, ekoloji durumu ilə bağlı nəzəri məlumatlarla silahlandırmaq üçün sinif müəllimləri də maariflənməyə cəlb edilməlidirlər. Onlar sinifdənxaric tədbirlərdə şagirdləri bilik, bacarıq, vərdişlər sistemi ilə təmin edərkən onlara hərtərəfli dünyagörüşü aşılamağı da bacarmalıdırlar. Bu, onların ən ümdə vəzifələrindən sayılır. Müəllimlər sinifdənxaric tədbirlər zamanı nəzəri məlumatlar hazırlamaqla məktəbliləri flora və faunamıza, təbiətə həssas və qayğıkeş münasibətə alışdırarlar. Bunun üçün onlar mövcud ədəbiyyatdan bitki və heyvanat aləmi, ekologiya, ekoloji tərbiyə ilə bağlı nəzəri məlumatları seçib quruplaşdırmalıdırlar. Bu zaman məlumatlar seçilib qruplaşdırarkən ibtidai sinif şagirdlərinin yaş xüsusiyyətləri və qavrama qabiliyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:08.03.2025
Kabul tarihi |Accepted:15.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Kamer İncedursun

https://orcid.org/0000-0001-7083-2206
Assistant Professor, Istanbul Yeni Yüzyıl University, Faculty of Communication, Department of Radio, Television and Cinema, Türkiye, kamerincedursun@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

İncedursun, K. (2025). Zone of Interest: Lebensraum Politikası ve Soğukkanlı Faşizm Üzerine Göstergebilimsel Bir İnceleme. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 146-163.

Zone of Interest: Lebensraum Politikası ve Soğukkanlı Faşizm Üzerine Göstergebilimsel Bir İnceleme

Öz

Bu çalışma çerçevesinde Zone of Interest (İlgi Alanı, 2023, Yön. Jonathan Glazer) filmi faşizmin zihinsel ve mekânsal poetikası bağlamında göstergebilimsel olarak incelenecektir. Şayet sinemanın ve film çalışmalarının toplumsal anlamda bir ülküsü varsa o da tarihsel olarak insanlığın trajedilerine ve altüst oluşlarına yol açan özne-nesne süreçlerini kültürel, psikolojik, sosyolojik ve ideolojik yönlerden anlamaya ve anlatmaya çalışmaktır. Zone of Interest filmi İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşanmış olan soykırım sürecinin sembolü olan Auschwitz toplama kampının uzun süre boyunca yöneticiliğini yapan Rudolf Höss ve ailesi üzerinden Nazi gündelik hayatının prototipine gözlemci bir bakış atmaktadır. Nazizm için ütopik anlamda güzelin ve iyinin ne olduğunu gösteren Lebensraum politikasının somut çıktısı olan bir yapı kompleksinde (Auschwitz) geçen hikâye; bu politikaya bel bağlayan insanların zihniyetlerini göstermesi açısından son derece önemlidir. 1901 yılında Alman coğrafyacı Friedrich Ratzel tarafından üretilen ve bir ulusun kendi kendine yetebilmesi için gerekli kaynaklara sahip olması anlamına gelen Lebensraum terimi, sonraki yıllarda özellikle Adolf Hitler tarafından Nazizmin işgal ve yağma politikasını meşrulaştıran politik bir söylem olarak aktif bir şekilde kullanılmış ve neredeyse tüm Nazi destekçileri tarafından herhangi bir ahlaki yadırgamayla karşılaşmadan kabul edilmiştir. Film özetle Lebensraum ütopyası üzerinde yükselmiş olan kan ve toprak politikasının baştan çıkardığı insanların maddiyata endeksli olan ahlaktan yoksun zihniyetini ele almaktadır.

Anahtar kelimeler: *Zone Of İnterest, Lebensraum, Auschwitz, Göstergebilim, Jonathan Glazer*

Zone of Interest: A Semiotic Analysis on Lebensraum Politics and Cold-blooded Fascism

Abstract

CC BY NC Creative Commons Licence

Within the framework of this study, the film Zone of Interest (2023, dir. Jonathan Glazer) will be semiotically analysed in the context of the mental and spatial poetics of fascism. If cinema and film studies have a social ideal, it is to try to understand and explain the subject-object processes that historically lead to the tragedies and upheavals of humanity from cultural, psychological, sociological and ideological aspects. The film Zone of Interest takes an observant look at the prototype of Nazi everyday life through Rudolf Höss and his family, who were the long-time administrators of the Auschwitz concentration camp, the symbol of the genocide process during the Second World War. The story, which takes place in a building complex (Auschwitz) that is the concrete output of the Lebensraum policy, which shows what is beautiful and good in a utopian sense for Nazism, is extremely important in terms of showing the mentality of the people who rely on this policy. Coined in 1901 by the German geographer Friedrich Ratzel, the term Lebensraum, which means the possession of the necessary resources for a nation to be self-sufficient, was actively used in the following years, especially by Adolf Hitler, as a political discourse legitimising the occupation and plunder policy of Nazism, and was accepted by almost all Nazi supporters without any moral objection. The film, in summary, deals with the morally depraved mentality of the people who are seduced by the politics of blood and land based on the utopia of Lebensraum.

Keywords: *Zone of Interest, Lebensraum, Auschwitz, Semiotics, Jonathan Glazer*

Giriş

Hollywood'un ana akım yapımlarının aksine daha çok Avrupa sinemasında görülen ve özellikle de Fransız Yeni Dalga akımının temsil ettiği bir estetik anlayış içerisinde gelişen imaj ile metin arasında birbirini tekrar etmeyen bir estetik arayışı, modernist sinemanın daima üzerinde durduğu bir konu olmuştur (Baker, 2011). Bu konu aynı zamanda sinemada neyin gösterileceği ile neyin gösterilmeyeceği konusundaki bir gerilimini de yansıtır.

Filmler, bilindiği üzere belirli bir gerçek zaman içerisinde filmsel zamanı kurmakla ve aktarmakla uğraşırlar. Bu aktarma sürecinde imgelerin bir araya gelme şekli filmin görünen ve görünmeyen anlam dünyasını oluşturur. Buna imajların temel anlamı ile yan anlamı denir. Sinema filmlerinin yapısı gereği filmlerdeki temel anlam ve yan anlam aynı anda var olurlar. Bu anlamda filmlerin insanın düş gücünü (imgelem) harekete geçirici bir özellikte olması gerekir. Görüntüler temel anlamıyla nesnel gerçekliği temsil ederken, yan anlamlarıyla da psikolojik ve düşünsel gerçekliği aktarırlar. Film fenomenini sanat formuna sokan şey içinde barındırdığı öyküden ziyade imgeler aracılığıyla yarattığı düşsellik ve entelektüel etkinliktir. Çünkü insan temelde düşleyen ve soyutlayan bir varlık olarak verili olanın dışına çıkabilme özelliğiyle diğer bütün canlılardan ayrılır. İnsanlar, eski çağlardan bu yana düşselliği harekete geçiren gizem, belirsizlik, bilinmezlik ve merak gibi duyguların dışavurumu için çeşitli sanat tayflarından faydalanmıştır. Mağara duvarlarına çizilen av ve kurban sahnelerinden hiçbir

şekilde anlaşılamayan çeşitli figüratif betimlemelere ve ritüellere kadar; bilinen ve bilinmeyen pek çok konuda insanın iç dünyasına ait hisler daima mitik bir şekilde dış dünyaya aktarılmak istenmiştir. Mit, anlamı yaratan temel faktörlerden biridir ve bilinmeyeni konu edinerek onu kabul edilebilecek ölçüde anlaşılır bir forma sokar. Sorulara cevap verir. Günümüzde de sinema ortaya koyduğu mitik hikayeler aracılığıyla yaşamla ilgili sorular sorar veya sorulara cevaplar üretmeye çalışır. Böylece filmler, insanların kültürel anlamda birbirleriyle bağ kurabildikleri, felsefe yapabildikleri ve deneyimlerini paylaşabildikleri bir anlam dünyası kurarlar. Bunun sonucunda insanlar tarihsel, kültürel, kozmolojik anlamda insan türünün dünya üzerindeki varlığının binlerce farklı varyasyonuna dair bilgi sahibi olurlar (Adanır, 2012). Tarih boyunca belirsizlikten ve bilinmezlikten doğan anlam arayışı ve varlık sorunsalı insanın düşsel olana tutunmasına ve anlatıyı icat etmesine sebep olmuştur. Anlatı insanın en eski sanatıdır. Anlatının vardığı en çağdaş görünüm ise günümüzde sinemadır. Sinemanın, şeyler arasındaki bağıntıları zamansal ve mekânsal olarak bir araya getiren kronotop özelliği düş gücünün somutlaştırılması konusunda son derece güçlü olanaklar sunar (Stam, 2021). Düş gücü ise insanda kaçınılmaz olarak zihinsel değişimler yaratır. Bu sebepten dolayı sinema fenomeni modern bir mitos makinesi olarak yerleşik olan (geleneksel) sistemleri alt üst etme ve alternatif bakış açıları sunma gücüne sahiptir (Ryan & Kellner, 2016) Kültürel anlamda etki gücü sayesinde tarihsellik kazanan sinema modern çağda kitle ve politikanın da merkezine oturmuştur (Benjamin, 2011; Ferro, 2017). Ancak Adorno'ya göre sinema, kapitalist egemenlik ideolojisinin kitleler tarafından emilmesini sağlayan bir aygıttan başka bir şey değildir ve mutlak surette sinemadan uzak durulması gerekir. Çünkü ona göre en masum Hollywood filmi bile, içinde kapitalist toplumsal ilişkilerin yeniden üretimini barındıran belirli bir sinik ideolojiyi taşır. Filmler, taşıyıcısı oldukları öyküler aracılığıyla insan zihnine sızarak gündelik hayatın içindeki yoğun sömürü ve vahşeti sermayenin lehine sıradanlaştırır. Bu ideolojik sızma, filmlerin seyirciyle kurduğu gerçeklik yanılsamasıyla gerçekleşir (Leslie, 2012). Kuşkusuz Adorno'nun bu görüşleri doğruluk payı taşımaktadır. Ancak özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında gelişen postkolonyalizm hareketleriyle birlikte sinemanın başta Avrupa ve üçüncü dünya ülkelerinde farklı biçim ve akımlar aracılığıyla toplumsal değişim hareketlerine oldukça önemli katkılar sundukları bilinmektedir. Dolayısıyla sinemanın üretim ilişkileri bakımından (yapım, dağıtım, tanıtım vs.) başından beri kapitalist sermayenin tekelinde olduğu düşüncesi doğru olmakla birlikte; bu egemenlik, dünya genelinde kamu kurumlarının özellikle agresif Hollywood sinemasına karşı ulusal ve bağımsız filmleri destekleyici bir refleks geliştirmesiyle kısmen sınırlandırılmıştır. Bu sınırlandırma ve bağımsız filmleri destekleyici kültür politikaları dünyanın birçok ülkesinde yönetmen sineması denilen bir sinema türünün doğmasına sebep

olmuş ve endüstriyel üretim ilişkilerinin ötesinde üretilen bu filmler kültürel anlamda büyük bir etki yaratmıştır. Sinema tarihi boyunca en nitelikli filmler stüdyoların egemenlik alanı dışında kalan yönetmenlerin çektiği filmlerden çıkmıştır. Çünkü bağımsız filmler bağımsız düşüncelere sahip yönetmenler tarafından üretilmektedir. *Şey*lere yönelik olan yerleşik bakışımızı sarsan, kendimizi ve doğru sandıklarımızı sorgulatan, tabularımızla oynayan ve zihinlerimizin sentetik huzurunu provoke eden filmler; insanları belirli bir kalıba dökerek kolay yönetilebilir hale getirmeye çalışan her türden endüstriyel ve ideolojik girişime karşı kültürel ve zihinsel bir direniş alanına dönüşür. Böylece farklı ve aykırı seslerin çektiği filmler aracılığıyla farklı olanların ya da ötekilerin birbirini bulması ve çoğunluğun içinde yalnız olmadığını fark etmesi kapitalist hegemonyanın kültürel çatlaklarını oluşturur.

Zone of Interest (*İlgi Alanı,* 2023, yön. Jonathan Glazer) filmi de bu anlamda önem kazanmakta ve toplama kamplarına dair aşina olduğumuz Yahudi merkezli soykırım anlatısını kırarak kamerayı bu kez Auschwitz toplama kampının uzun süre yöneticiliğini yapmış olan SS komutanı Rudolf Höss'ün aile hayatına çevirmektedir. Stanley Kubrick'in *Full Metal Jacket* (1987) filminde Amerikan askerlerini ilk kez Vietnamlı bir gerillanın gözünden göstermesindeki gibi bir tutum ortaya çıkmaktadır. Kamera bu sefer toplama kampında eziyet gören Yahudilerin arasındaki değil, Nazi Komutanın evinin içindedir. Filmin göstergebilimsel açıdan çözümlenmek istenmesinin sebebi ise görüntülerin temelanlamı ile yananlamının oldukça etkileyici bir biçimde tezatlar oluşturarak filmin anlam dünyasını ve tutumunu yansıtmasından ötürüdür.

1. Sinema ve Göstergebilim

Sinema filmlerini anlambilim açısından değerlendirebilmek için geliştirilmiş çeşitli yöntemlerden birisi olan göstergebilimsel yaklaşım bir yöntem olarak sinema filmlerinin belirli bağlamlarda analiz edilmesine olanak tanır. Genel olarak anlam yaratma ve anlamı analiz etme metotları oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir ve insanlık tarih boyunca bu anlam ve anlamlandırma sorununa çeşitli biçimlerde yanıtlar üretmeye ve yöntemler geliştirmeye çalışmıştır (Adanır, 2012). Çağımızın en önemli ve gelişkin anlam yaratma ve aktarma araçlarının başında ise sinema gelmektedir. Günümüzde hemen hemen tüm sosyal bilim alanları (sosyoloji, felsefe, psikoloji, tarih, politika vs.) ve sanat alanları sinema ile aktif bir ilişki içindedir. Tüm bu disiplinler sinema filmlerinin anlamının çözümlenmesi noktasında çeşitli açılardan yaklaşım geliştirmektedirler. Göstergebilimsel yaklaşım ise filmleri analiz etmede sıklıkla tercih edilen bir yöntem olarak günümüzde hala kullanılmaktadır.

Göstergebilimin konusu en geniş anlamında göstergeler dizgesi oluşturan tüm anlam yapılardır. Bu yapılar bir dil yaratmasalar bile anlamı oluşturan öğeler düzenine sahiptirler

(Barthes, 2009). Genel anlamda görüntü ve sinema sanatı gösterge sistemleri açısından ele alındığında ideal bir forma sahiptir. Parça parça üretilmiş hareketli görüntülerden meydana gelen sinema filmleri belirli kurallar doğrultusunda anlamlı bir bütün oluştururlar. Bu kurallara göre film çekimleri yapılır, seslendirilir, renklendirilir ve müzik eklenerek son haline getirilirler. Aynı zamanda bu filmler üretildikleri anda tarihsel, kültürel ve sosyolojik özellikler kazanır. Bu anlamda sinema toplumsalın tam kalbinde yer alır (Adanır, 2012). Metz, yoğun montaj içeren filmlerin belirli bir kurallı yapıya boyun eğen sözdizimsel yapılara benzediğini iddia eder ancak sinemada dildeki gibi bir çift eklemlilikten bahsedilemeyeceğini de belirtir. Çünkü filmlerde zaten böyle bir şeye ihtiyaç yoktur. İmajın kendisini hem temel anlamı hem de yananlamı aynı anda var eder. Yani bir görüntü hem gösteren hem de gösterilendir. Örneğin bir filmde kuş göstermek isteyen bir yönetmen kuşun görüntüsünü de aynı anda göstermek durumundadır. Filmlerde çağırışım ile gösterme aynı anlama gelir (Büker, 2010; Andrew, 2018). Bunun dışında filmlerde en küçük öğe olan çekimler dildeki cümleye denk gelmektedir. Çekimle kelime aynı anlama gelmez. Çünkü dildeki kelimelerin tek başlarına anlamları yoktur ancak çekimlerin tıpkı cümleler gibi anlamı vardır. Kelimeler bir veya daha fazla sesbirimden meydana gelirler ancak sinemada buna karşılık gelecek bir şey yoktur. Yakın ölçekten yapılan çekimler sesbirime karşılık olarak kabul edilemezler çünkü yakın çekimler nesnelliğin bir parçasıdır. Filmlerde anlambirime denk düşecek bir karşılık da yoktur (Büker, 2010; Andrew, 2018, s.330). Görüntü açısından değerlendirildiğinde temel anlam gösterilen şeyin hemen herkes tarafından görülen nesnel özelliklerini kapsar. Fakat yananlam ise aynı görüntünün yüklendiği duygusal, psikolojik, mecazi, politik ve benzeri anlamları kapsamaktadır (Adanır, 2013, s.19). Sinema tarihi boyunca işitsel ve görsel anlam üretimi konusunda elde edilmiş olan birikim; dile getirilmesi en zor ve en karmaşık anlam düğümlerini bile aşabilecek seviyeye ulaşmıştır (Wollen, 2017). Ancak sinemasal yananlam genellikle öznel bir süreci kapsamaktadır. Çünkü filmlerin yananlamları onu izleyen kişinin kültürel ve entelektüel birikimine göre görünür ya da görünmez olacaktır.

Dilbilime ait olan kavramlar (kod, ileti, metin, yapı vs.) doğrudan sinemaya uyarlanamazlar ancak çeşitli kodlar filmsel iletilerin analizinde faydalı olabilecek olan araçlardan birisidir. Yönetmenler çektikleri filmlerde belirli kural ya da prensipleri kullanarak seyirciyle filmin anlam katmanları üzerinden çeşitli etkileşimler kurabilirler. Bu açıdan göstergebilimsel yaklaşım filmlerin halihazırda anlattıklarını tekrar etmek yerine filmlerden türeyen anlamları mümkün kılan ilkeleri ortaya koyar (Andrew, 2018). Metz sinemada temel anlam ve yananlam hakkında şunları söylemektedir:

"Sinema göstergebilimi bir yananlam göstergebilimi ya da bir temelanlam göstergebilimi olarak da tasarlanabilir. […] yananlam incelemesi sinemayla bir sanat olarak (yedinci sanat kavramı) ilgilenmektedir. […] film sanatı yazıyla aynı göstergebilimsel özelliklere sahiptir. Estetik güçlük ve düzenlemeler (bir yanda mısralar oluşturma, kompozisyon, figürler… diğer yanda çerçevelemeler, kamera hareketleri, ışık oyunları…) yananlamsal yinelemeler olarak kabul edilmektedirler. Üstelik bu yananlam yazında tamamen dilbilimsel bir anlama sahip olurken, yararlanılan dilde yazarın kullandığı birimlerle ilgili bir temelanlam üstüne oturmaktadır. […] Bütün estetik dilyetilerinde büyük bir öneme sahip olan yananlamın gösterileni herhangi bir yazınsal ya da sinematografik 'stil', herhangi bir 'tür' (destan ya da western), herhangi bir 'simge' (felsefi, insancıl, ideolojik, vs.), herhangi bir 'şiirsel atmosfer' olabilir. Göstergebilimsel açıdan gösteren olarak da temelanlamlı malzemenin tümüne sahiptir. Bu gösterenin aynı zamanda gösterilen işlevine sahip olduğu unutulmamalıdır. Amerikan gangster filmlerindeki bir rıhtımın parıldayan sokak taşları insanda bir korku ve acımasızlık duygusu uyandırmaktadır (yananlamın gösterileni). Bu aynı zamanda yeniden canlandırılan (vinçler ve sandıkların yer aldığı ıssız ve karanlık rıhtımlardır) görsel unsurlardır (temelanlamın gösterileni) ve belli bir rıhtım imgesi elde etmek amacıyla ışıklandırmaya dayalı bir çekim tekniğidir (temelanlamın göstereni). Görüldüğü gibi temel anlamında göstereniyle gösterileni birleşip yananlamın gösterenini oluşturmaktadır. Aynı rıhtımların sıradan bir çekimi seyirci üzerinde aynı etkiyi bırakmayacaktır. Gülümseyen bir çocuk görüntüsü çekimindeki çekim tekniği de aynı türden bir etkiye yol açmayacaktır. Film estetikçilerine kulak vermek gerekirse film hileleri filmin entrikasına hizmet etmelidir yoksa laf olsun diye yapılan hileler anlamsız şeylerdir. Bu ise yananlamın bir gösterilene sahip olabilmesi için ona uygun gösterenin temelanlamın gösteren ve gösterilenini devreye sokması gerektiğini söylemenin başka bir şeklidir" (1968/2012, s. 96).

Yukarıdaki kuramsal çerçeve ile Metz'in yapmış olduğu göstergebilimsel yaklaşımdan yola çıkarak daha sonra *Zone of Interest* filmi üzerine bazı analizlerde bulunacağız.

2. Nazi zihniyeti ve toplama kampları

İkinci Dünya Savaşı süresince hayatını kaybeden insanların gerçek sayısı hakkında farklı bilgiler olmasına rağmen genellikle yaklaşık olarak 60 milyon civarında insanın hayatını kaybettiği yönünde bir tahmin bulunmaktadır. Hayatını kaybeden insanların çoğunu siviller oluşturmaktadır ve kesin olmayan rakamlara göre savaşta yaklaşık 45 milyon sivil hayatını kaybetmiştir. Ancak bu rakamlar yine de güvenilir değildir. Çünkü dünya ölçeğindeki kayıp tahminleri oldukça farklılık göstermektedir. Örneğin İkinci Dünya Savaşı süresince Japon İmparatorluğu'nun işgali altında olan Çin'de 50 milyondan fazla kişinin öldüğünü ileri süren

iddialar vardır. Dolayısıyla savaşın küresel olarak gerçek bilançosu hiçbir zaman ortaya tam bir şeffaflık ile çıkarılamamıştır. Rakamlar genellikle Avrupa merkezli çatışmaların bilançolarını yaklaşık olarak yansıtmaktadır (nationalww2museum).

Savaş süresince yaşanan vahşet sonucu muazzam boyutlara ulaşan sivil ölüm oranlarından geriye en çok Yahudilerin Naziler ve müttefikleri tarafından uğradığı soykırımın rakamları kalmıştır. Bu durum muhtemelen Yahudiler üzerine uygulanan öldürme biçimlerinin korkunçluğu ve tahayyül edilemezliğine yönelik olarak yapılmış olan birçok önemli çalışmadan kaynaklanmaktadır. Ancak günümüzde soykırımın Yahudilerle özdeşleştirilmiş ve tekilleştirilmiş doğasının en büyük sac ayaklarından birisini sinema filmleri oluşturmaktadır. Sinema filmlerinin etkisi başka hiçbir medya aygıtının başaramayacağı ölçütlerde soykırımı Yahudi milletiyle eşleştirmiştir. Oysa ki bugünkü bilgilerimize göre toplama kampların oldukça yüksek miktarda Yahudi olmayan insanlar da yok edilmiş ve aynı insanlık dışı muameleyi görmüştür. Fakat bu öteki toplulukların trajedisi herhangi dişe dokunur bir çalışma ile temsil edilememiştir. Bu konu, üzerinde düşünülmesi gereken noktalardan birisidir. Resmi rakamlara göre Naziler toplamda 6 milyon Yahudi'yi öldürülmüştür. Bu ölümlerden 2,7 milyonu Chelmno, Belzec, Sobibor, Treblinka ve Auschwitz-Birkenau öldürme merkezlerinde, 2 milyonu Doğu Avrupa'daki çeşitli yerleşim birimlerinde gerçekleşen toplu katliamlarda, 800 bin ile 1 milyon kişi ise Getto, çalışma kampları ve toplama kamplarında, 250 bin tanesini ise bu bölgelerinde dışındaki yerlerde gerçekleşen şiddet olaylarında öldürülmüştür (United States Holocaust Memorial Museum, 2024). Nazilerin organizasyon olarak tam anlamıyla açıktan bir totaliter rejim halini alması ikinci dünya savaşının hemen öncesine denk gelmektedir. Heinrich Himmler'in organizasyonu genişletme ve tekel altına alma stratejisi çerçevesinde imzaladığı bir emir sonucunda Nazi partisine ait SS Güvenlik Servisi; Gestapo ile Devlet Güvenlik Polisi teşkilatını birleştirerek Reich Güvenlik Merkez Bürosuna (RSHA) dönüştürmüş ve organizasyonun başına da Reinhardt Heydrich getirilmiştir. Böylece bütün polis yetkilileri bir gecede simetrik unvanlarla RSHA'ya aktarılarak parti devleti yapısı pekiştirilmiştir. SS teşkilatına bağlı on iki tane merkezden biri olan RSHA, Yahudileri yakalayan ve toplayan Asayiş Polisi Merkez Bürosu ve Toplama kamplarıyla imha sürecinin ekonomik ayağından sorumlu Yönetim ve Ekonomi Merkez Bürosu (*SS-Wirtschafts- Venvaltungs-hauptamt*) ile birlikte totaliter sistemin en önemli sacayaklarını oluşturmuştur (Arendt, 2012).

Bugün istatistiki rakamların dünyasına ait bir veriye dönüşmüş olan insanların nasıl bir şeytani zihniyetin ve organizasyonun elinde can verdiklerini anlamak hem dünü hem de bugünü anlamak açısından oldukça büyük bir önem taşımaktadır. Çünkü Nazi zihniyeti sanıldığının aksine salt Nazilere ait değildir. Dünyadaki pek çok toplum yeterli güç ve nefret seviyesine

ulaştığında Ötekine karşı kontrolsüz bir teröre girişerek kolaylıkla Nazilere öykünebilmektedir. İkinci Dünya Savaşı ertesinde yaşanan küçük, orta ya da büyük ölçekli savaşlar ile günümüzde devam eden yok etme süreçleri (Örneğin Filistin halkına İsrail Devleti ve müttefikleri tarafından uygulanan soykırım, tehcir ve şiddet sarmalı) bu soykırım zihniyetinin yansımalarıyla doludur. Öte yandan 1992-1995 yılları arasında Bosna-Hersek savaşı sırasında yaşanan Srebrenitsa soykırımı, Nazilere özgü soykırımcı zihniyetin her toplumda uyuyan ve fırsatını bulduğunda hortlayan bir heyula olduğunu ispatlayan en yakın tarihli örneklerden birisidir. Bu açından Nazi soykırım terörünü anlamak çağdaş soykırım teşebbüslerini yenilgiye uğratmak ve medeniyeti ayakta tutmak açısından tarihi ve ahlaki bir sorumluluktur.

Her şeyden önce Nazi zihniyetinin mimari anlamda estetikten yoksun fakat işlevsel bir dışavurumu olarak kabul edilebilecek olan toplama kampları; insanlıktan çıkarılan bireylerin yok edilmesine endeksli endüstriyel bir sistemdir (Lindeperg, 2011). Geçmiş yüzyıllarda sömürgeci güçlerin insan emeğini köleleştirme sürecinde karşılaştığı direnişi kırmak üzere uyguladığı dehşet verici cezalandırma yöntemleri, toplama kamplarında savaş süresince aktif olarak en ilkel biçimiyle uygulama ve test edilme alanı bulmuştur. Kamplarda öncelikli hedef insan onurunu ve özsaygısını ayaklar altına almaktır. Bunun için gereken her türlü işkence, şiddet ve tecavüz bir yöntem olarak sistematik biçimde mahkumlar üzerinde tatbik edilmiştir. Mahkumlar üzerinde yaratılan korkunun boyutunu anlamak açısından kamplarda köle olarak çalışırken hayatını kaybeden insanların cansız bedenlerine yapılanları görmek bile yeterlidir. Aşağılamanın ve nefretin son aşaması olarak kabul edilebilecek olan cesetleri parçalara ayırma ve onları gündelik eşyalara dönüştürerek insanın ölüsünden bile fayda sağlama isteğidir. Ölülere saygı gösterilmesi gerektiğine dair tüm inançlarda yer alan temel bir öğretiyi bile ayaklar altına alan bu yaklaşım, Nazi Lebensraum psikolojisinin bir yansımadır (Silverman, 2015). Öldürme kamplarında uygulanmış olan tüm bu akıl almaz vahşet sistemi, şeytani hedefler doğrultusunda yüksek düzeyde bilimsel ve teknik bilginin kullanıldığı en önemli tarihsel örneklerin başında gelmektedir (Bauman, 1997). Alanlarında uzman ve yüksek eğitimli bürokratlardan oluşan *Reichsicherheithauptamt* organizasyonuna bağlı Yönetim ve Ekonomi Merkez Bürosu kampların işletmesinde maksimum ekonomik fayda sağlamak için tüm süreçleri yakında takip etmiştir (Bauman, 1997). Nazizm düşüncesi bir ideolojiden ziyade bir doktrine benzemektedir. Dünyayı kapsamlı bir şekilde ele almaktan ziyade olguları kendi faydası namına eğip büken ve belirli hedeflere indirgeyen katı bir militarist öğretinin gündelik yaşamı şekillendirdiği ilişkiler zincirinden meydana gelmektedir. Nazi öğretisi Akılcılık ve Pozitivizm gibi Aydınlanma Çağı sonrası ortaya çıkmış olan ve modern medeniyeti temsil eden değerlerin içlerini boşaltarak araçsallaştıran ve biçimsel düzeye indirgeyen bir anlayışına

sahiptir. Aslında bu Aklı araçsallaştırma girişimi Nazizm'den çok daha önce bizzat kapitalizm tarafından gerçekleştirilmiştir. Aydınlanma Çağı filozoflarının büyük umutlarla ortaya attıkları insani idealler 19. yüzyıla gelindiğinde artık bir zamanlar ifade ettikleri büyük ahlaki konumlarını muhafaza etmemekteydi. Özellikle sömürgecilik hareketleriyle başlayan Batılı devletler arasındaki egemenlik ve zenginleşme mücadelesi 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde I. Dünya Savaşına sebep olmuş ve bu savaşın yarattığı sonuçlar ise Nazizm ve Faşizm gibi siyasi istibdatları yaratarak II. Dünya Savaşına yol açmıştır. Bu anlamda Frankfurt ekolünün iki önemli düşünürü Horkheimer ve Adorno tarafından Aydınlanmacı düşüncenin kapitalist modernite tarafından içinin boşaltılması çok güçlü bir şekilde eleştirilmiştir. Horkheimer ve Adorno, Aydınlanma ülkülerine yönelik gerçekleştirilen ihanetin modern Batı medeniyetinin altına dinamit koyduğunu belirtirler. Aydınlanma düşüncesi kuramsal olarak her şeyden önce barbar bir hayatı medeni ve barışçıl hale getirmeyi ve dünyayı bilimsel akıl aracılığıyla gizlerinden arındırmayı hedefleyerek insanlığı (muhtemelen Batılı insanı) esenliğe taşımayı istemiştir. Ancak elbette ki hem Adorno hem Horkheimer, kapitalist bir sistemin egemen olduğu bir dünyada gerçek anlamda bir değerler sisteminden bahsedilemeyeceğinin ve bilim ile tekniğin sermayeye hizmet ettiği ölçüde destekleneceğinin farkındadırlar (2010). Onların eleştirisi esasen kapitalizmin palazlanmasına müsaade eden toplumlara ve aydınlaradır. Sonuçta modern toplumu yaratmış olan sistem tüm yapı ve kurumlarıyla devasa bir kapitalist girişimin eseri olduğuna göre kapitalin kendi doğasına aykırı hareket etmesi beklenmemelidir (Giddens, 1996). Son tahlilde 20. Yüzyılın en büyük trajedisine neden olan Nazizm başta olmak üzere tüm totaliter sistemler kapitalizmin sömürgecilik tarihinden ilham almış ve bu mirası daha da ileriye taşımıştır.

3. Zone of interest üzerine

Tüm filmler bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde özne-nesne ilişkileri açısından oldukça fazla bilgi üretirler. İzleyiciler her defasında filmlerin ele aldığı tarihsel, toplumsal, psikolojik vs. olguları belirli bir bakış aracılığıyla çarpıtılmış, estetize edilmiş ve filtrelenmiş olarak görür. Böylece görüntüler salt görüntü olmaktan çıkarak montajlanan görüntülerin toplamı olarak bütüncül bir bakış ya da anlam üretir. Görüntüler aracılığıyla dizgelenen anlam ideolojik, tarihsel, toplumsal vb. çözümlemelere açık hale gelir. Bu olgular aynı zamanda tarihsel olarak da birçok veri sunarlar (Ferro, 2017). Çünkü hem fotoğrafik hem de sinematografik görüntünün doğası *şey*leri uzam-zamandaki nesnel haliyle aktarabilme özelliğinden ötürü kanıtlayıcı özelliklere sahiptir (Baudrillard, 2012; Sontag, 2011; Armes, 2019; Bazin, 1967). Holokost ile ilgili ticari filmler genellikle izleyiciye nispeten güvenli ve önceden belirlenmiş bir konum, rahat bir mesafe, ahlaki netlik, acıma ve hürmet tatminleri sunar (Herzog, 2024). *Zone of*

Interest (*İlgi Alanı,* 2023, yön. Jonathan Glazer) filmini toplama kampları hakkında geçmişte yapılmış olan diğer ticari filmlerden farklı kılan en önemli taraf belki de Auschwitz kampının yönetiminden sorumlu olan başarılı SS komutanı Rudolf Höss (*Christian Friedel*) ve ailesinin Auschwitz toplama kampıyla bitişik olan yaşamını ele almasıdır. Auschwitz toplama kampının hemen yanında büyük bir alana kurulmuş olan yaşam kompleksinde geçen hikâye; işgal, yağma ve şiddete dayalı Nazi *Lebensraum (Yaşam alanı)* doktrininin gündelik yaşamdaki karşılığını göstermektedir. *Lebesraum*'un somutlaşmış hali olan bu geniş arazideki yerleşimcilik projesi; içinde barındırdığı yazlık ve kışlık botanik bahçeleri, yüzme havuzu, çimleri ve geniş oyun alanıyla Rudolf Höss ile Eşi Hedwig'in (*Sandra Hüller*) ve aynı zaman orta sınıf Nazi ailelerinin tüm hayatları boyunca hayalini kurdukları yaşam şeklini temsil etmektedir. Filmin büyük kısmında ayrıntılarıyla gördüğümüz ve *Lebensraum* imgesindeki tüm ihtiyaçlara karşılık gelen bu konut yapısı özü itibariyle bir çeşit Nazi Disneyland'ını ya da Nazi ütopyasını andırmaktadır. Bitişik oldukları Toplama Kampı dikkate alınmadığı takdirde yapının etrafı ormanlar, göller ve akarsularla çevirilidir. Ayrıca tarımsal faaliyetlerde bulunmaya elverişli bir toprak yapısı vardır. Botanik faaliyetlerine uygundur ve birçok meyve veya sebze yetiştirilebilmektedir.

Film görsel açıdan yukarıda bahsettiğimiz temiz ve renkli görüntüler minvalinde ilerlerken, kampların tahayyül edilemez koşullarının gerçekliği ile Höss'ün ailesinin içinde bulunduğu huzurlu gerçekliğin koşullarını sürekli çarpışır. Ancak bu çarpışma Eisenstein sinemasından aşina olduğumuz diyalektik kurgu biçimiyle gerçekleşmez. Yani çarpışan görüntüler keskin bir tez/anti-tez şeklinde dizgeler oluşturmaz. Çarpışan şey daha çok Rudolf Höss'ün *Lebensraum*'unun sunduğu ve Nazi zihniyetini temsil eden büyük, geniş ve düzenli yaşam görüntülerine karşılık Auschwitz'ten ara sıra *Lebensraum*'a şarapnel parçası gibi düşen ya da yansıyan hakikatin sessel ve görsel parçacıklardır. Bu parçacıklar *Lebensraum*'un sahte refah ve huzur görüntülerini kirletir. Bu kirlenme ise filmin görüntülerinin temelanlamına karşılık daima tezat bir yananlam oluşturur. Höss ailesinin katliamların yanı başında umarsızca keyfini sürdürdüğü yaşamları artan oranda bir dehşet duygusu yaratır. Böylece ilk kez kurbanların etrafına yuvalanmış olan ve onlardan yağma edilenlerle zenginleşen cellatlar nesneleşirler. Film, Nazi cellatlarının aileleriyle birlikte geçirdiği gündelik hayatı mercek altına alan bir sosyolojiye yönelir. Kameranın genellikle sabit durması ve karakterlere fazla yaklaşmadan belirli bir mesafede çekimleri gerçekleştirmesi de biçimsel olarak bu inceleme savını destekler (Herzog, 2024). Şimdi aşağıda seçilmiş olan temsili görüntü üzerinden göstergebilimsel bir çözümleme yaparak ilerleyelim:

Şekil 1 Auschwtiz yanındaki evin bahçesinde havuz eğlencesi. Zone of Interest,2023. Yön. Jonathan Glazer. (The Guardian).

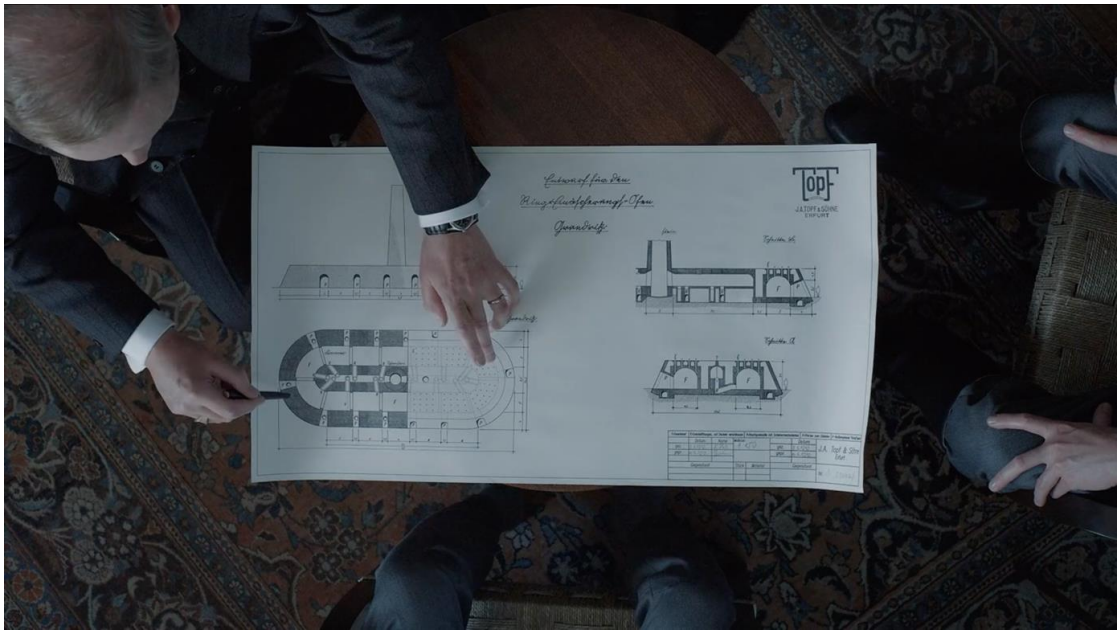

Temelanlamın Göstereni	**Temelanlamın Gösterileni**
Nazi yetkilileri ve ailelerinin hep birlikte eğlendiği geniş açıdan çekilmiş Auschwitz Toplama Kampıyla bitişik bahçe görüntüsü	Doğal ışık altında çekilmiş Auschwitz Toplama Kampıyla bitişik bahçenin renkli görüntüsü ve eğlenen insanların mutluluğu
Yananlamın Göstereni (Temelanlamın göstereni ve gösterileni birlikte yananlamın göstereninı oluşturmaktadır)	
Yananlamın Gösterileni (Toplama kampı yanındaki bahçede hep birlikte eğlenen Nazi ailelerinin duyarsızlığının insanda yarattığı iğrenme ve gamsızlık duygusu)	

Filmde Rudolf Höss veya eşi Hedwig'in sıkı bir Hitler fanatikliği ya da Nazizm ideolojisine yüksek derecede bağlılıklarını gösteren özel bir vurgu yoktur. Ancak Höss'ün derin kariyerist hırsları ve aşırı mükemmeliyetçiliği zaten kendisinin zihniyet olarak doğal bir Nazi olduğunu ortaya koymaktadır. Yeteneklerini erdemsizlikler uğruna araçsallaştırma konusunda herhangi ikilem yaşamaz. Höss, film boyunca görevine ve taahhütlerine bağlı olarak üzerine düşenleri harfiyen yerine getiren kariyerist bir bürokrat profili çizer. Daha fazla başarıdan başka

bir isteği yoktur. Savaş ise yeteneklerini sergileme ve hızla yükselme açısından ona bulunmaz bir fırsat sunmaktadır. O da bu fırsatı sonuna kadar kullanır. Başarının kriterleri ise bellidir: Kamplardaki imha sürecini mümkün olan en yoğun ve en ekonomik şekilde gerçekleştirmek. Bu yüzden konutuna davet ettiği mühendislik firması yetkililerinin yeni yapılacak krematoryumun inşa planlarını anlattığı toplantıyı ciddiyetle dinler. Yeni yapılacak krematoryum bir mühendislik harikasıdır ve 24 saat aralıksız çalışarak imha sürecini hızlandıracak bir tasarıma sahiptir. Zaten en korkunç olan kısımda burasıdır.

Şekil 2 Auschwitz kampında kurulacak olan krematoryumun teknik çizimi. Zone of Interest (İlgi Alanı). Yön. Jonathan Glazer, 2023. (Filmden alınan ekran görüntüsü)

Temelanlamın Göstereni	**Temelanlamın Gösterileni**
Höss ve diğer mühendislerin yer aldığı üst açıdan çekilmiş krematoryumun krokisinin görüntüsü	Doğal ışık altında çekilmiş toplantı masasındaki krematoryum krokisine eşlik eden soğuk ve profesyonel iş görüşmesi
Yananlamın Göstereni (Temelanlamın göstereni ve gösterileni birlikte yananlamın göstereninin oluşturmaktadır)	
Yananlamın Gösterileni (Krematoryum krokisinin üzerinde insanların nasıl aralıksız şekilde yakılacağının detaylarıyla anlatılmasının insanda yarattığı korku ve dehşet duygusu)	

Rudolf Höss, Auschwitz'te göstermiş olduğu operasyonel başarılarından dolayı Macaristan'daki 700 bin Yahudi'nin imha kamplarına aktarılması operasyonunu yönetmek üzerine Oranienburg'a atandığında, karısı kendisinin *Lebensraum*'daki evlerinden ayrılmayacağını fakat isterse kendisinin tek başına gidebileceğini söyler. Hedwig için önemli olan hayalini kurduğu bu yerde yaşamaya devam etmek ve bahçesinden, çiçeklerinden ya da havuzundan uzakta olmamaktır.

Kamplardaki yok etme ve vahşet sistemi Hedwig'in yaşadığı bu Nazi ütopyasını besleyen ana hammadde kaynağıdır ve bu kaynaktan uzakta kalmayı göze alamaz. Onun ütopyası kampların varlığına -tıpkı evlerinin mimari yapısında olduğu- göbekten bağlıdır. Öyle ki Hedwig, mahkumların getirildiği kamptan evlerine ulaştırılan kargo paketlerinden çıkan en değerli eşyaları mülk edinmek veya başkalarına dağıtmak konusunda herhangi bir ahlaki ikilik yaşamaz. Ganimet olarak evlerine getirilmiş olan kürk mantoyu ayna karşısında çocuksu bir heyecanla dener. Ailenin en büyük oğlan çocuğu geceleri yatmadan önce sahiplerinin ağzından sökülmüş olan altın dişleri bir koleksiyoncu edasıyla büyüteç yardımıyla inceler. Yerel halktan insanlar evde hizmetçi olarak çalıştırılır.

Bahçedeki ekinlere kamptan getirilen kemik tozları gübre olarak serpilir ve toprak bir tırmık yardımıyla bellenir. Kısaca toplama kamplarından elde edilen her türlü fayda Lebensraum'un dünyasına yayılan ve yerleşen Nazi-Cermen topluluklarını ve Nazi-Cermen ekonomisini sübvanse eder. Bu anlamda filmde ele alınan Auschwitz Toplama Kampı hem büyük ölçekli yapısı hem de krematoryum gibi toplu imha süreçlerini hızlandıran teknolojik tasarımları bünyesinde barındırmasından dolayı savaş boyunca aktif olarak hizmet veren tüm diğer kampları sembolize eden önemli bir mekandır.

Şekil 3 Sandra Hüller (Hedwig Höss) Auschwitz'ten gelen kürk mantoyu denerken. Zone of Interest (İlgi Alanı). Yön. Jonathan Glazer, 2023. **(The Guardian).**

Temelanlamın Göstereni	**Temelanlamın Gösterileni**
Çeşitli mobilyaların yer aldığı odada Hedwig'in kürk mantoyu denerken geniş açıdan çekilmiş görüntüsü	Gün ışığı etkisiyle çekilmiş odadaki koyu kahverengi mobilyalarla aynı renkte olan Kürk mantonun boğuculuğu
Yananlamın Göstereni (Temelanlamın göstereni ve gösterileni birlikte yananlamın göstereninini oluşturmaktadır)	
Yananlamın Gösterileni (Hedwig'in duygudan yoksun yüz ifadesinin insanda yarattığı barbarlık duygusu)	

Hedwig Höss'ün annesi Linna Hensel (*Imogen Kogge*) filmin ortalarına aniden ziyarete geldiği bölüm oldukça önemlidir. Filmin başından beri Toplama Kampları ekosisteminin dışında yer alan hiç kimse filmde görünmez. Bu açından değerlendirildiğinde başından beri yönetmen Jonathan Glazer tarafından bilinçli bir şekilde inşa edilen filmim kapalı devre dünyası, gerçekten de savaş dönemindeki kampların kapalı devre ekosistemini seyirciye başarılı şekilde aktarır. Bu noktada anne Linna Hensel'in kızı Hedwig ve torunlarını ziyarete gelme bahanesiyle aniden filme dahil edilmesiyle anlatısal anlamda bir yabancılaştırma etkisi

yaratılır. Bu yabancılaştırma etkisi filmin başından o ana kadar geçen sürede kamptaki tutsakların çığlıklarına, silah seslerine ve krematoryumun alevlerine içten içe alışmış olan algımızda gerçekleşir. Çünkü Nazi gündelik yaşamının sıradan bir parçası haline gelmiş olan bu sistematik vahşetin parçacıklarını güvenli bir mesafeden gözetleyen ve dinleyen duyularımız, film ilerledikçe duyarsızlaşma eğilimi gösterir. İşte tam bu noktada olaylarla doğrudan alakası olmayan biri hikâyeye giriş yapar. Böylece kısa süreliğine de olsa dışarıdan bir gözün Toplama Kamplarında olan biteni nasıl gördüğünü ve herhangi bir ahlaki tutum alıp almayacağını gözlemleme şansı elde ederiz. Fakat Linna Hensel büyük bir keyifle kızı Hedwig'in Lebensraum'da kurulu olan ihtişamlı aile düzenini, botanik bahçesini ve çevredeki peyzajlarını keşfeder. Kızı Hedwig'in mihmandarlığında silah sesleri, çığlıklar ve inlemeler eşliğinde kampın hemen yanında kurulmuş olan bahçedeki küçük bostanda kısa bir turistik gezi yapıp çardakta dinlenirler. Dolayısıyla ortada bir zamanlar Aydınlanma Çağı düşünürlerinin idealize ettiği gibi iyi bir etikle yoğurulmuş bireye dair herhangi bir ahlaki ve vicdanı bir utanma gerçekleşmez. Onlarda tıpkı herhangi bir ülkedeki burjuvalar gibi aynı hamurdan (çamurdan) meydana gelmişlerdir. Onların *ilgi alanı* tıpkı diğer insanlar gibi statü, zenginlik, mal mülk, tatil gibi maddi kaygıları giderme üzerine kuruludur. Doğuştan katil değillerdir ve gelecekle ilgili hayallerine aşıklardır. Bu hayali onlara veren ise Lebensraum'dur (Northrup, 2024; Herzog, 2024). Buna rağmen Linna Hensel gece yatarken adeta bir kâbus gibi odasını aydınlatan krematoryumun cehennem alevinin yansımaları karşısında donakalır ve ertesi gün bir mektup bırakarak erkenden bölgeyi terk eder. Annesi Linna Hensel'in mektubunu sessizce okuyan Hedwig ise tıpkı kamptaki mahkumlar gibi mektubu da evdeki kuzinenin fırınına atarak yakar. Bu mektubun içeriği filmde öğrenilmez ancak gerisinde ahlaki ya da vicdani bir azaptan kaynaklı bir öfke olmadığını iddia edebiliriz. Çünkü ahlaki ve vicdani herhangi bir tutum geliştiren birisinin kamptaki nesnel koşulları görmeden de bunu yapabilmesi mümkündür. Dolayısıyla Linna Hensel'in bölgeyi terk etmesi olsa olsa yaşanan katliamın şahidi olmaktan kendini kurtarma girişimidir.

Şekil 4 Auschwitz kampının yanında kurulmuş bostan görüntüsü. Hedwig ve Annesi. Zone of Interest (İlgi Alanı). Yön. Jonathan Glazer, 2023. (filmden alınan ekran görüntüsü)

Temelanlamın Göstereni	**Temelanlamın Gösterileni**
Çiçeklerin, sebzelerin ve Toplama Kampının yer aldığı geniş açıdan çekilmiş bostan görüntüleri	Parlak gün ışığında çekilmiş sebzeler ve çiçeklerin yer aldığı yemyeşil bahçe ve Toplama Kampı görüntüleri
Yananlamın Göstereni (Temelanlamın göstereni ve gösterileni birlikte yananlamın göstereninini oluşturmaktadır)	
Yananlamın Gösterileni (İnfazların gerçekleştiği Toplama Kampı yanındaki bahçenin yemyeşil atmosferinde keyifle gezinen Linna ve Hedwig'in rahat tavırlarının insanda uyandırdığı acımasızlık ve vicdansızlık duygusu)	

Sonuç

Şunu açıkça anlamamız gerekir ki *Zone of Interest* (*İlgi Alanı*, 2023, yön. Jonathan Glazer) filmi İkinci Dünya Savaşı'nda yaşanan temerküz ve imha kampları trajedisini yaratan özneler üzerine bir eserdir. Bu sebeple bu tarz bir yaklaşımla yapılmış olan bir filmin doğrudan doğruda soykırım üzerine yapılmış bir eser olduğunu söylemek zordur. Ancak soykırımı yapanlar üzerine yapılmış olan en iyi eserlerden birisi olduğu söylenebilir. Kısıtlı mekânsal

alanı, tarihsel gerçekliğe öykünmeden renkli şekilde -aktüel- çekilmiş sinematografisi ve ses tasarımıyla birlikte düşünüldüğünde film biçimsel olarak başlı başına bir yananlam üretmektedir. Bu anlam tek bir mekân üzerinde duvarlar ve dikenli tellerle ayrılmış iki farklı dünyanın yan yana olsalar bile gerçekliklerinin birbirinden ne kadar yalıtılmış olduğunu göstermektedir. Filmin en önemli noktası budur. Naziler, kampların içi ve dışını kesin bir şekilde birbirinden yalıtmayı başarabilmiştir. Bu yalıtım hem fiziki hem de ahlaki olarak gerçekleştirilmiştir. Çünkü nesnel olarak görmediğimiz veya şahit olmadığımız suçların bizi ahlaki olarak daha az sarsacağı gerçeğinden hareket edersek temerküz kamplarının kurulmasının ardındaki zihniyeti ve niyeti de iyi anlamış oluruz. Öyle ki Nazilerin *Nihai Çözüm (die Endlösung)* planlarını gözden ırak yerlerde gerçekleştirmeyi tercih etmesi, potansiyel karşılaşmaların minimuma indirildiği takdirde toplumsal vicdan ve ahlakı olabildiğince az rahatsız edeceğini bilmelerinden kaynaklanmaktaydı. Son olarak filmin günümüzde geçiyormuş algısı yaratan sinematografisi de -Alain Resnais'in *Gece ve Sis* (*Nuit et brouillard*, 1955) belgeselindeki epilogda belirttiği gibi- Toplama Kamplarını tarihin her dönemi için güncel bir tehlike olarak görmesinden kaynaklanmaktadır.

Kaynaklar

Adanır, O. (2012). *Sinemada anlam ve anlatım*. Say Yayınları.

Adanır, O. (2013). Göstergebilimsel film kuramı. Z. Özarslan (Ed.), *Sinema kuramları 2* (s. 13-32). Su.

Andrew, J. D. (2018). *Büyük sinema kuramları*. (Çev. Z. Atam). Doruk Yayınları.

Arendt, A. (2012) *Kötülüğün Sıradanlığı Adolf Eichmann Kudüs'te*. (Çev. Ö. Çelik). 2. Baskı. Metis Yayınları.

Armes, R. (2019). *Sinema ve gerçeklik*. (Çev. Z. Özen Barkot). Doruk Yayınları.

Baker, U. (2011). *Beyin ekran*. (Derl. E. Berensel). Birikim Yayınları.

Barthes, R. (2009). *Göstergebilimsel serüven*. (Çev. M. Rifat, S. Rifat). Yapı Kredi Yayınları.

Baudrillard, J. (2012). *Kusursuz cinayet*. (Çev. N. Sevil). Ayrıntı Yayınları.

Bauman, Z. (1997). *Modernite ve Holocaust*. (Çev. S. Sertabiboğlu). Sarmal Yayınevi.

Bauman, Z. (2003). *Modernlik ve Müphemlik*. (Çev. İ. Türkmen). Ayrıntı Yayınları.

Bazin, A. (1967) *What is cinema*. (Çev. H. Gray). University of California Press.

Benjamin, W. (2011). *Pasajlar*. (Çev. A. Cemal). Yapı Kredi Yayınları.

Büker, S. (2010). *Sinemada anlam yaratma*. Hayalbaz Kitap.

Ferro, M. (2017). *Sinema ve Tarih*. (Çev. H. Demir). Ayrıntı Yayınları.

Giddens, A. (1996). *The Consequences of Modernity*. Polity Press.

Glazer, J. (Director). (2023). *Zone of Interest* [Film]. Film4, Access Industries, Polish Film Institute, JW Films, Extreme Emotions.

Herzog. A. (2024). Proximities of Violence: *The Zone of Interest. Film Quarterly*. 77 (3), 8–21.

Horkheimer, M. & Adorno, T. W. (2010). *Aydınlanmanın Diyalektiği* (Çev. Ülner, N.-Karadoğan Öztarhan E.) Kabalcı Yayınevi.

Leslie, E. (2012). Adorno, Benjamin, Brecht ve Sinema. *Sinemayı anlamak: Marksist perspektifler*. (Çev. E. Yılmaz). (Ed. M. Wayne). De ki Yayınları.

Lindeperg, S. (2011). Night and Fog: A History of Gazes. *Concentrationary Cinema: Aesthetics as Political Resistance in Alain Resnais's Night and Fog*. (Ed. Griselda Pollock & Max Silverman). Berghahn Books.

Metz, C. (2012). *Sinemada anlam üstüne denemeler.* (Çev. Oğuz Adanır). Hayalperest Yayınevi.

Northrup, R. (2024). There's No Pang Of Conscience: Why Hedwig's Mother Leaves Auschwitz Clarified By Zone of Interest Director. https://screenrant.com/zone-of-interest-movie-hedwig-mother-auschwitz-response/

Ryan, M. & Kellner, D. (2016). *Politik Kamera*. (Çev. E. Özsayar). Ayrıntı Yayınları.

Silverman, M. (2015). *Palimpsestic Memory: The Holocaust and Colonialism in French and Francophone Fiction and Film*. Berghahn Books.

Sontag, S. (2011) *Fotoğraf üzerine*. (Çev. O. Akınbay). Agora Kitaplığı.

Stam, R. (2021). *Yıkıcı Film*. (Çev. O. Orhangazi). Ayrıntı Yayınları.

The National WWII Museum. Research Starters: Worldwide Deaths in World War II. https://www.nationalww2museum.org/students-teachers/student-r .

United States Holocaust Memorial Museum. Introduction to the Holocaust. Holocaust Encyclopedia. https://encyclopedia.ushmm.org/

Wollen, P. (2017). *Sinemada göstergeler ve anlam*. (Çev. Z. Aracagök, B. Doğan). Metis Yayınları.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:22.03.2025
Kabul tarihi |Accepted:25.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Fatime Yazıcı

https://orcid.org/ 0000-0002-3079-6113
Dr., Türkiye, yazici_ftm@hotmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Yazıcı, F. (2025).54 Numaralı Mühimme Defterine Göre (1-154) Tımar Sistemi Hakkında Bir Değerlendirme. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *12* (3), 164-177.

54 Numaralı Mühimme Defterine Göre (1-154) Tımar Sistemi Hakkında Bir Değerlendirme*

Öz

Osmanlı Divânında karara bağlanan hususlar üzerine padişahın onayı alındıktan sonra düzenlenen fermanların bir suretinin kaydedildiği ve zabıt hüviyetinde olan mühimme defterleri, muhtevaları itibarıyla birçok araştırma sahasını yakından alakadar eden bir özelliğe hâkimdirler. Mühimme defterlerinin tutulduğu Divân-ı Hümâyun ise, devletin üst düzey karar organı olup, burada siyasî, içtimaî, askerî, hukukî, iktisadî gibi birçok konu görüşülerek hükme bağlanmaktaydı. İlave olarak söz konusu bu defterler, Osmanlı Devleti'nin merkez ve taşra teşkilâtındaki idarî ve askerî mercilerin müşterek ilişkileri, çalışma usulleri ve işlevleri hakkında önemli kaynak teşkil etmektedir. İnceleme konusu olan bu çalışma ise, 54 numaralı mühimme defterinin 1-154 sayfalarını kapsamakta, umumiyetle tımar sistemi ile alakalı hükümlerden meydana gelmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'nde A.DVN.MHM, d.054 numarayla kayıtlı, III. Murat (1574-1595) dönemine husul bulan defter, (H.992/M.1584) genellikle tımar sistemi, tımar tevcihi ve tatbikiyle ilgilidir. İncelemede, 54 numaralı mühimme defterinin ağırlıklı konusu ve Osmanlı Devleti'nde mühim bir yere haiz, tımar sisteminin işleyişi ve uygulamasına dair bilgiye ulaşmak kabil

* Bu çalışma yazarın "*54 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi (1-154)*" adlı Yüksek Lisans Tezinden üretilmiştir.

CC BY NC
Creative Commons Licence

olmaktadır. Etüt edilen defterdeki mevcut veriler ışığında, Osmanlı Devleti'nde büyük bir öneme sahip tımar sisteminin işleyişi ve tımar tevcihi hakkında bilgi vermek temel amaç edinilmiştir.

***Anahtar Kelimeler*:** Mühimme Defteri, Tımar Sistemi, Divân-ı Hümâyun

An Evaluation of the Manorial (Timar) System According to Mühimme Books No. 54 (1-154)

Abstract

The Mühimme books, which serve as official records, contain copies of imperial edicts (firmans) issued following the sultan's approval of matters resolved in the Ottoman Imperial Council (Divân-ı Hümâyun). Due to their content, these registers are of significant interest to various fields of historical research. The Divân-ı Hümâyun, where the Mühimme books were maintained, functioned as the empire's highest decision-making body. Within this council, numerous political, social, military, legal, and economic issues were discussed and finalized. Moreover, these registers are valuable sources for understanding the administrative and military interactions, operational procedures, and functions of both the central and provincial institutions of the Ottoman Empire. This particular study focuses on entries 1 through 154 of Mühimme books No. 54. The register, housed in the Ottoman Archives of the Directorate of State Archives of the Presidency of the Republic of Turkey under the catalog number A.DVN.MHM, d.054, dates back to the reign of Sultan Murad III (1574–1595), specifically to the year 992 AH / 1584 AD. It predominantly contains rulings related to the manorial (tımar) system, including the assignment and implementation of timars. The main objective of this study is to shed light on the functioning and allocation processes of the manorial (timar) system, which held a crucial place within the Ottoman administrative and military structure. Based on the data contained within the examined register, it becomes possible to gain insights into how this system operated and was practically applied in the Ottoman state.

Keywords: *Muhimme Books, Manorial System, Imperial Council.*

Giriş

Osmanlı Devleti'nde tımar sistemine yönelik bir tahlilin yapılması, bu rejimin nasıl ve ne biçimde bir işlevsellik ortaya koyduğunu belirlenmesi açısından mühim olmuştur. Bu tertibat içerisinde mühimme defterlerinin önemi ise, muhtevası bakımından büyük kıymete sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmanın temelini oluşturan bu defterler divanda konuşulup neticeye varılan hususların suretini içermektedir. Her devletin işlerini görmek maksadıyla devlet merkezinde birinci derecede birer daireleri var olmakta, diğer İslam ülkelerindeki gibi Osmanlıda da Divân-ı Hümâyun adıyla devlet işlerinden sorumlu merci olarak büyük bir divân bulunmaktaydı. Kayıtlara göre Fatih Sultan Mehmet'in ilk devirleri de dâhil olmak üzere her gün divan kurulmuş olup, daha sonraları divan içtimaları haftada dört güne indirilmiştir (Uzunçarşılı, 1988). Bunlara ilaveten sıkı bir merkeziyetçilikle yönetilen Osmanlı devlet idaresinde XV. yüzyıl ortalarından XVII. yüzyılın ilk yarısına değin en önemli karar organı

olan Divân-ı Hümâyun, "Padişah Divanı" manasına gelmektedir (Mumcu, 1994). Sonraki tarihlerde sadrazamların konaklarında yaptıkları divân önem kazanarak zamanla Divân-ı Hümâyunun yetkilerine sahip olmuştur. 1650 tarihinde sadrazamlara has konak tahsis edilmiş, Divân-ı Hümâyun bürokrasisinin reisülküttaba bağlı kısmının burada da hizmet görmeye başlamasıyla divânın önemi iyice azalmıştır. XVIII. yüzyılda "Paşa kapısı", sonraları ise "Bâbıâlî" adıyla anılacak olan bu merkez kısa sürede bütün devlet işlerinin görüldüğü, merkezî bürokrasinin büyük bir kısmının toplandığı yer haline gelmiştir (Ahıshalı, 1999). Divân işlerinin Paşa kapısına nakliyle divân-ı hümâyun kalemleri ve bu merkezde mühimme defterlerinin de buraya aktarıldığı zikredilmiştir (Uzunçarşılı, 1988). İnceleme konusu olan mühimme defterleri divânda görüşülen hususların tutanak suretlerinin toplandığı defterler şeklinde adlandırılmıştır. Sözü edilen adlandırmanın bu defterler için kullanılıp genelleşmesi ise XVII. yüzyılın sonlarında meydana gelmiştir. Daha önce divân kayıtlarının olduğu defterler *"mîrî ahkâm defterleri"* veyahut *"ahkâm-ı mîrî"* şeklinde isimlendirilmiştir (Kütükoğlu, 2020). Özetle Divân-ı Hümâyunda çeşitli işler hakkında bir hayli defter tutulduğu, mühimme defterlerinin bunlar içinde en önemlilerinden biri olduğu ifade edilmiş, divânın muntazam yapıldığı zamanlarda, her divân toplantısında müzakere edilen siyasî, malî, içtimaî, örfî idarî kararlarını ihtiva eden defterlere mühimme denilmiştir (Uzunçarşılı, 1988; Kılıç, 2003). Defterde mevcut kayıtlar asıl fermanların suretleri biçiminde vuku bulmuştur. Mühimme defterlerinde kayıtlı olan fermanlara *"Hüküm"* denilmektedir. Her kaydın başındaki ferman, bir kişiye yahut makama gönderilmişse muhatabının yani o kimsenin adı ya da makamın adı yazıldıktan sonra *"...hüküm ki..."* olarak ifade edilmiştir. Buna; *"Rum Beylerbeyi'ne hüküm ki"* (Mhm.d.054, 190.h),*"Diyarbakır'da Sinan Paşa'ya hüküm ki"* (Mhm.d.054, 217.h), *"Divriği Kadısına hüküm ki"* (Mhm.d.054, 302.h) gibi birçok örnek verilebilmektedir. Osmanlı'da Divân-ı Hümâyun'un teşekkülünden beri burada alınan kararların bir suretlerinin kaydedildiği defterlerin ortaya çıkışı, Osmanlı Arşivindeki "Mühimme Defterleri" adı altındaki tasnifte bulunan defterler temelinde açıklığa kavuşturulamamaktadır. Zira bu defterlerin hangi tarihten itibaren tutulduğu bilinmemekle birlikte, mevcut olan en eski mühimmeler XVI. yüzyılın ilk yarısına ait olup daha eskilerinin henüz görülmediği zikredilmektedir. Osmanlı Devleti XV. asrın ilk yarısında arazi tahrir defteri tuttuklarından hareketle divân görüşmelerine ait defterlerin ihtimalle Fatih Sultan Mehmet zamanından başladığı belirtilmektedir (Emecen, 2005; Uzunçarşılı, 1988). Arşivlerde mevcut mühimme defterlerinin ilki 1553-1554 yıllarını, sonuncusu ise 1869-1905 tarihlerini kapsadığı vurgulanmıştır (Temelkuran, 1975). Bu çalışmada, Osmanlı Devleti müesseselerinin tarihi önemi açısından araştırılması elzem ve mühim konularından biri olan tımar sistemi çerçevesinde tımar tevcihi ele alınmıştır. Tımar

sistemi, sadece Osmanlı toprak düzeninin işleyişi bakımından değil aynı zamanda askeri teşkilatı hususundan da önem teşkil etmektedir. Söz konusu rejimin işleyişinde etkin olan mevzulardan biri de tımar tevcihi olmuştur. Bu çalışmadaki temel düşünce, konu ile ilgili 54 numaralı mühimme defterinin incelenmesiyle elde edilen veriler ışığında tımar tevcihâtı hakkında bilgi ortaya koyma amaçlanmıştır.

1. Tımar Sistemi ve Tatbiki

Osmanlıda devlete ait toprakların idarî ve askerî maksatla tahsisine dayalı sistem olan tımar, Türkçede *dirlik (dirilik)* ile eş anlamlı kullanılmakta, sözlükte ise *"bakım, ilgi"* manasına gelmektedir. En sade tanımıyla tımar; Osmanlı Devleti'nde geçimlerini ya da hizmetlerine ait masraflarını karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil salahiyeti ile birlikte tahsis edilen vergi kaynaklarına ve senelik geliri 20.000 akçeye kadar olan askerî dirliklere verilen isimdir (İnalcık, 2012; Barkan, 1979; Tabakoğlu, 1999). Daha geniş ifadeyle tımar, herhangi bir toprak parçasının veya birden çok toprak parçalarının senede 20.000 akçeden az olan gelir miktarının muayyen bir görev ve hizmet karşılığında ve belli şartlarla bir kişiye münferiden veya birden fazla şahsa müştereken tahsisi hakkında kullanılan bir tabir şeklinde belirtilmiştir. Aynı biçemde yapılan tahsis miktarı 20.000 akçeyi geçer, 100.000 akçeye varmazsa buna *zeamet,* 100.000 ve daha fazla miktarda olursa *has* adı verilmekteydi (Sertoğlu, 1986, s. 338). Bu sistem, imparatorluğun gerek askerî-idarî teşkilatlanmasının direği olmuş, gerekse de mirî arazi sisteminin işleyişinde, köylü-çiftçinin statüleri ve ödeyecekleri verginin belirlenmesinde bilhassa klasik çağda (1300-1600) tarımsal ekonominin yönetiminde esas belirleyici etken haline gelmiştir (İnalcık, 2012). Bunlara ilaveten tımar sistemi Osmanlı'da üç önemli fonksiyon icra etmektedir. Bunlardan birincisi askeri işlev olup, devlet tımar rejimi sayesinde toplanması meşakkatli olan büyük miktardaki vergiyi toplayarak hiç harcamaya yapmadan muazzam bir ordu hazırlamaktaydı. İkinci fonksiyonu da devletin, ülkenin her tarafında hâkimiyetini bu askerlerle sağlamasıydı. Üçüncü görevi ise finansal tarafıdır ki, o dönemin şartlarından ötürü ülkenin tamamında malî bir teşkilat kurması mümkün olmadığı için devlet, eyaletlerden alınacak vergileri bu sayede rahatça toplayabilmiştir (Atik, 2021).

Selçukluda uygulanan ikta sistemi, Osmanlı Devleti'nde Türkçe dirlik veya tımar sistemi olarak zikredilmiştir. Sistemin esası devlet mülkiyetindeki toprakların, devlet tarafından tayin edilen birer devlet memuru olan ve maaşlarını tımarlarının gelirlerinden bizzat alan sipahilerin gözetiminde toprağın (intifa) hakkına sahip köylüler tarafından kullanılıp işletilmesiydi (Tabakoğlu, 1999; Zaim, 1999). Dirlik sisteminde toprağı işleyen ve fiilen üzerinde oturan halk

râiyyet olarak anılmaktaydı. Bunlar hukuken kiracı hükmünde olup, bu topraklardan alınan para öşür veya haraç değil kira sayılmıştır. Mirî topraklar has, zeamet, tımar olarak, bir hizmet karşılığında vezir, kumandan ve çeşitli tımar sahiplerine tahsis edilmiş, toprak devlete ait olduğu için tımar sahibi her zaman değiştirilebilmiştir. Çünkü hem tımar sahibi hem de, köylü toprakta mülkiyet hakkı ileri süremezdi (Zaim, 1999). Tımar veriliş şekline göre tezkireli tımar ve tezkiresiz tımar olarak ikiye ayrılarak, geliri düşük olup beylerbeyi beratıyla verilen tımarlara tezkiresiz tımar, geliri yüksek olup tayini beylerbeyi tezkiresi ile Divân-ı Hümâyun tarafından gerçekleştirilen tımarlara tezkireli tımar denilmiştir. Her sancağın geliri farklı olduğundan tezkireli veya tezkiresiz tımarlar için belirlenmiş rakam da birbirinden müteferrik olmuştur (Kurt, 1999; Mhm.d.054, 8.h). Tımar verildiği kişinin hizmetine göre isimlendirilmiştir. Bunlardan birincisi *hizmet tımarı* adıyla anılan ve kimi camilerin imamet ve hitabetleriyle saray hizmetlerinde bulunanlara mahsus olup, bu kategorideki tımarlar bazı araştırmacılarca *sivil tımarı* olarak da vasıflandırılmıştır. Nitekim bunlar içerisinde asesbaşı, mirahur, muhtesip, kadı, imam, hatip gibi askerî olmayan kimseler bulunmaktaydı. İkinci grupta *mustahfiz tımarı* denen ve mensup oldukları kaleyi korumaları karşılığı kendilerine tahsis edilen tımar olup, aslında askerî olmakla birlikte bu tür tımarlar kale komutanlarına ve kalede görevli askerlerle her türlü hizmetlilere verilirdi. Üçüncü tür olan *eşkinci tımarı* ise en fazla tımar çeşidi olup, tımarlı sipahi olarak adlandırılan tımar sahipleri, alaybeylerinin kumandasında sefere giderlerdi. Tımar sahiplerine Osmanlı tarih terminolojisinde *sahib-i arz* denilmekte, bu sahip öldüğü veya tımarı herhangi bir sebeple boş kaldığında, tımarı bir başkasına ya da eli silah tutabilecek oğlu varsa ona verilirdi. Tımar sahibi verilen yeri hiç bir şekilde kimseye bırakamazdı. Bu hususta kanunnâmelere kesin hükümler konulmuştur (Halaçoğlu, 2002). Buradan hareketle tımar topraklarını işleme hak ve vazifesine sahip olan reayanın idaresi, işletmeye nezaret ve vergilerin tahsili, sahib-i arz (toprak sahibi) kabul edilen dirlik sahiplerine bırakılmış, bu yetkinin ve sistemin denetlenmesi görevi kadılara aitti. Böylece çoğu sipahi olan dirlik sahiplerinin toprak ve reaya üzerindeki yetkileri hukuk çerçevesinde olmuştur (Tabakoğlu, 1999).Tımar sistemine en eski atıflar ise Osman Bey (1299-1326) ve Orhan Beye (1326-1362) kadar geriye gitmektedir. Sisteminin pratikte tatbikini sağlayan tahrir defterleri ve vakayinameler, Osmanlı Beyliğinin kuruluş yıllarında rejimin varlığına işaret etmektedir. Bunun örneği, Osmanlı'da tımar sisteminin uygulandığı eyaletlerde yapılan nüfus ve vergilendirilebilir kaynakları tespit amacı ile yapılan sayım olan tahrirlerde görülmektedir. Nitekim II. Murat (1421-1451'de) düzenlenen 1431 tarihli bir tahrir defteri de, tımar sisteminin XVI. asırda tanımlanan temel prensip ve özelliğine, bu dönemde kavuştuğunu belirtmektedir. II. Mehmet zamanında (1451-1481) Teke sancağında yapılan tahrire (1464) dair kayıtlarda,

Selçuklu Sultanı Alaeddin Dönemi'ne ait bir tımara atıfta bulunulması, yöntemin daha erken dönemlerde tekamül ettiğini göstermektedir (Acun, 2002). Yukarıda bahsedildiği üzere Selçuklunun etkisi görülen Osmanlı Devleti, bu medeniyetten geriye kalan maddi ve manevi miras üzerinde kurulmuştur. Osmanlı, Anadolu Selçuklu Devleti'nin yanı sıra diğer Orta Çağ Türk-İslam devletlerinin (İlhanîler ve Mısır Memlûkleri) sahip olduğu kurumları temelde benimsemiş ve bunlardan büyük ölçüde yararlanmıştır. Özetlenecek olursa Osmanlı diğer mevzulardaki gibi tımar sistemini de bu medeniyetlerden iktibas etmiştir (Şahin, 2013).

2. Tımar Tevcîh Edilmesi

Tımar tevcîhinin çok kesin kuralları olmamakla birlikte, usulün esnek kurallara tabi olduğu dile getirilmektedir. Genel olarak askeri bir başarı gösteren veya yönetici sınıfa yakın olan şahıslar tımar alabilmekteydi. Tımar almak isteyen kişi, tımarın bulunduğu yerin beylerbeyi ya da sancakbeyinden tavsiye niteliğinde bir mektup alarak, bu hususu merkeze arzuhal ile bildirmekte, eğer kabul edilirse beylerbeyi tarafından kendisine bir tezkire verilmekteydi (Doğan, 2011). Tımar tevcîhinin sınırları, mevcut köy, çiftlik ve mezra hududu gözetilerek çizilmiş, tımar sahipleri toprağı mülk edinemese veya yararına kullanamasa da, boş ya da köylü reayanın tasarrufundaki tarım arazisi ile tımarları dâhilindeki otlağı, çorak toprağı, yabani meyve ağacını, ormanı ve suları kontrollerinde bulundurmaya kanunen yetkili oldukları zikredilmektedir (İnalcık, 2004). Etüt edilen 54 numaralı defterdeki hükümlerin büyük bir kısmında tımar tevcîh edilmesi hususu bulunmaktadır. Bilindiği üzere tımar tevcîhlerinin tamamı, Kanûnî Sultan Süleyman dönemine kadar merkezden yapılmaktaydı. Bu tarihte beylerbeyine küçük tımarların dağıtılmasında salahiyet verilmişti. Büyük tımarların tevcîhi ise, beylerbeyi o tımara hak kazanmış olan sipahiye bir tezkire vererek tayinini devlet merkezine teklif eder ve sonrasında sipahinin tayin beratı İstanbul'dan verilirdi (Yazıcı, 2010, s. 28).

Tablo.1 54 Numaralı (1-154) Mühimme Defterinde Tımar Sistemine Dair Hükümler

Tımar Rejimi İle İlgili Hükümler	**Hüküm No:**
Tımar	6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 26, 27, 31, 34, 35, 36, 37, 38, 41, 42, 45, 47, 48, 50, 51, 55, 56, 59, 60, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 78, 80, 81, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 93, 94, 95, 97, 98, 99, 101, 103, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 120, 121, 122, 124, 131, 134, 135, 136, 137, 141, 143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 154, 156, 157, 158, 159, 160, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 171, 172, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 186, 187, 189, 190,

	191, 192, 193, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 203, 204, 208, 210, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 223, 225, 227, 229, 230, 235, 236, 238, 241, 243, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 258, 259, 260, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 273, 274, 275, 277, 280, 281, 282, 283, 286, 287, 291, 292, 293, 295, 298, 300, 301, 304, 306, 307, 309, 315, 316, 318, 321, 322, 326, 332, 331, 333, 336, 337, 339, 340, 341, 344, 345, 348, 352, 356, 357, 361, 362, 365, 366, 368, 370, 372, 374, 375, 377, 378, 379, 380, 382, 384, 386, 388, 390, 391, 393, 394, 395, 396, 401, 402, 403, 404, 405, 408, 409, 410, 411, 412, 417, 421, 423, 425, 428, 429, 430, 431, 433, 434, 435, 437, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 450, 451, 452, 453, 458, 459, 460, 464, 462, 465, 467, 468, 474, 476, 477, 479, 480, 482, 483, 484, 485, 491, 493, 494, 495, 496, 497, 498, 499, 500, 501, 503, 506, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 519, 520, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 534, 535, 536, 540, 541, 542, 543, 544, 548, 550, 553, 556, 558, 560, 561, 563, 565, 556, 569, 571, 574, 575, 576, 577, 578, 581, 582, 583, 584, 586, 587, 588, 589, 590, 593, 595, 596, 597, 598, 600, 601, 603, 605, 606, 607, 609, 610, 613, 614, 616, 615, 617, 618.
Zeâmet	4, 5, 15, 23, 33, 43, 52, 61, 76, 91, 96, 100, 102, 106, 108, 123, 132, 133, 138, 142, 155, 188, 199, 221, 225, 234, 231, 232, 233, 248, 288, 289, 290, 296, 299, 307, 311, 314, 325, 335, 354, 383, 389, 407, 413, 420, 424, 437, 459, 486, 508, 531, 539, 547, 551, 567, 568, 573, 592, 594, 602, 604, 612.
Has	16, 77, 140, 207, 222, 257, 310, 399, 406, 591.

Tımarlar, işlevine, miras bırakılma durumlarına ve malî, idarî, salahiyetine göre *"tımar, zeâmet, has"* olarak üç ayrı sınıfa ayrılmaktadır. Bu kategori çerçevesinde tabloya bakıldığı zaman, incelenen defterin 80 varaklık kısmında 1–154 numaralı toplam 618 hükmün büyük çoğunluğu tımar uygulaması ile doğrudan alakalıdır. Görüldüğü üzere *tımar* konusunun geçtiği hükümler bir hayli fazla olup, onu *zeâmet* hususuna dair kayıtlar takip etmekte ve az miktarda olsa *has* mevzusunun bulunduğu anlaşılmaktadır.

Yapılan çalışmada tımar sistemi konusunda bir hayli hükmün olduğu tespit edilmiştir. Meselâ kimi zaman tımarı elinden alınan kişilerin durumları göz önünde bulundurularak tekrar iadesi söz konusu olmuştur. Nitekim tımarından azledilen Elvend için, tımarın kendisine

yeniden tevcîhi hakkında, Erzurum Beylerbeyi'ne hükmedilmiştir (Mhm.d.054, 9.h). Yine Amasya Sancağında tımarından azledilen Mehmet'e Mirnas köyünden yeni tımar verilmesine ilişkin, Rum Beyi'ne hüküm yollanmıştır (Mhm.d.054, 17.h). Ayrıca bazı kayıtlarda eksik olan tımarın başka bir yerden verilmesi hususu da görülmektedir. Çorum Sancağında mutasarrıf olan Ferhat için noksanı bulunan tımarının Karahisar'ın Demürlü nahiyesindeki mahlûl tımardan tamamlaması hakkında, Rum Beylerbeyi'ne hüküm yazılmıştır (Mhm.d.054, 21.h). Erzurum Beylerbeyi'ne gönderilen belgede, Hasan'ın noksanı olan tımarının sefere memur iken gelmeyen kişilerin tımarından karşılanması talebinde bulunulmuştur (Mhm.d.054, 71.h). Tımar tatbikinde tayin, terfi, feragat, mübadele, mazuliyet ve vefat halinde kimlere ve ne şekilde intikal edeceği gibi konular kesin kurallara bağlanmış ve takipleri özenle yapılmıştır. Gösterilen bu titizlik belgelerde de açıkça görülmektedir. Tımar sahibinin ölümü halinde devlet, hizmete yarar erkek çocuklarından birine veya birkaçına vermeyi prensip olarak kabul etmiştir. Fakat bu şekilde verilen tımar, ölen babanın tımarının zaruri olarak kendisi olmadığı gibi, aynı değerde de olmamıştır (Yazıcı, 2010). Zira incelenen kayıtlarda bunun birçok örneği görülmektedir. Yusuf ve Veli adlı kardeşlerin İçil Sancağı'nda babalarına ait olan yedi bin akçelik tımarın kendilerine verilmesi taleplerine dair, Kıbrıs Beylerbeyi'ne hüküm gönderilmiştir (Mhm.d.054, 22.h). Sivas Kadısı'na yazılan hükümde, Himmet ve Hüseyin kardeşlerin babalarına ait olan tımarın kendilerine tevcîh edildiği anlaşılmaktadır (Mhm.d.054, 34.h). Aynı şekilde Mustafa'ya ölen babasının tımarından verilmesi için Anadolu Beylerbeyi'ne hüküm yollanmıştır (Mhm.d.054, 167.h). Kimi zamanda tımara müdahale söz konusu olmuştur. Trablusşam Defterdârı Ahmet'in mektubu üzerine, sefere gidemeyen İbrahim isimli şahsın tımarına kimsenin dâhil ettirilmemesi amacı ile, Trablusşam Beylerbeyi'ne hüküm verilmiştir (Mhm.d.054, 131.h). Rum Beylerbeyi'ne gönderilen kayıtta, Hasan'a tevcîh edilen tımara kimsenin mani olmaması ve beratla kendisine zapt ettirilmesi istenmiştir (Mhm.d.054, 227.h). Halep Sancağı'na tabi yerlerde tımarı olan Yusuf'un tımarına kimsenin karışmaması maksadıyla Halep Beylerbeyi'ne hükmedilmiştir (Mhm.d.054, 396.h). Bunların haricinde tımar sahibinin tımarı elinden alınmış, bunda sefere katılmama ya da firar etme, ihanet yahut göreve uymama, vazifeyi kötüye kullanma, suç işleme veya eşkıyalık faaliyetinde bulunma, gibi sebepler büyük rol oynamıştır. Örneğin Davut adlı kişiye sefere gitmeyen Hasan'ın tahvilinden tevcîh edilmesi için Rum Beylerbeyi'ne hüküm gönderilmiştir (Mhm.d.054, 376.h). Tımarı ihlâl edenlerin müdahaleden men olunup, muharebelerde yoldaşlık eden Sinan için tımar mukarrer olması babında Rum Beylerbeyi'ne hüküm ithaf edilmiştir (Mhm.d.054, 520.h). Bunlara ilave olarak, Osmanlı'da tımar sahipleri tarafından sefere götürmekle yükümlü

oldukları tam teçhizatlı *cebelü* olarak adlandırılan askerler bulunmaktaydı (Emecen, 1993). Nitekim ele alınan belgelerde de bu askerlerden bahsedilmektedir. Kıbrıs Beylerbeyi'ne yazılan hükümde, Tarsus Sancağında sekiz bin beş yüz akçelik zeâmet tasarruf eden Kıbrıs hazine emini olan İbrahim'in cebelü beslediği zeâmetine dışarıdan kimsenin müdahale etmemesi emredilmiştir (Mhm.d.054, 15.h). Eski Rum Beylerbeyi'nin mektubu üzerine hasta olup sefere gidemeyen Ali adlı kişinin cebelüsü seferde olduğu, tımarının kendisinde kalması hakkında, Serdar'a hüküm gönderilmiştir (Mhm.d.054, 241.h). Başka bir kayıtta, Mehmet'in hasta olduğundan sefere gitmeye gücünün yetmediğini bildirdiği, askerinin sefere gideceğini söylemesi üzerine, tımar tasarrufuna mani olunmayıp kendisine mukarrer edilmesine ilişkin, Rum Beylerbeyi'ne emir yollanmıştır (Mhm.d.054, 496).

Daha önce değinildiği üzere, Osmanlı tımar sisteminde 20.000 akçeden fazla dirlik tasarrufu olan *zeâmet*, genellikle askerî hizmette bulunanlara verilen, 20.000 ile 100.000 akçe arasındaki dirliği ifade etmekte, bu dirliği tasarruf eden kişilere zaîm denilmektedir (Afyoncu, 2013). Araştırılan defterde zeâmet ile ilgili kayıtlarda bu görevlilere ve farklı hususlara değinildiği görülmektedir. Örneğin Kıbrıs Beylerbeyi'ne yazılan hükümde, Mustafa Çavuşa eksik zeâmeti için mahlûl olan başka tımardan tevcîh edilmesi söylenmiştir (Mhm.d.054, 5.h). Sancak Beyi Ahmet için yirmi bin akçe zeâmete emir yazılması hakkında, Bağdat Beylerbeyi'ne hüküm gönderilmiştir (Mhm.d.054, 4.h). Anadolu Beylerbeyi'ne yollanan hükümde Çankırı Sancağı'nda zeâmeti olan Muharrem çavuşa bin beş yüz akçe terakkî verilmesi ifade edilmiştir (Mhm.d.054, 91. h). İslam'a meyleden Sergiz adlı kişiye otuz bin akçe zeâmet tevcîh edilmesine ilişkin, Batum Beylerbeyi'ne hüküm yazılmıştır (Mhm. d.054, 299.h). Kasım adındaki şahsın ricası üzerine zeâmetine kimsenin müdahale etmeyip, kendisine zapt ve tasarruf olunmasına dair, Diyarbakır Eyaleti ile Vezir Sinan Paşa'ya hüküm edilmiştir (Mhm.d.054, 383.h). Rus muharebesinde beratını zayi eden zâim Ali'ye tezkiresinin tekrar verilmesi babında, Erzurum Beylerbeyi'ne hüküm gönderildiği anlaşılmaktadır (Mhm.d.054, 153.h).

Son olarak değinilen *has* konusu ise; Osmanlı Devleti'nde padişaha, hanedan mensuplarına, yüksek devlet görevlilerine ait şahsî mülk, arazi, yıllık gelir ve dirlikler için kullanılan bir terimdir (Orhonlu & Göyünç, 1997). Ayrıca senelik hâsılatı 100.000 akçeden fazla olan tımarlar için kullanılan bir tabir olan has, *"Havas"* şeklinde de dile getirilmiştir (Pakalın, 1993). İncelenen defterdeki hükümlerde has sistemine ilişkin az oranda da olsa veriye ulaşmak mümkündür. Nitekim Beylerbeyi olan Mustafa'nın adam gönderip, kendisine has tevcîh edilmesi hususunda, Rum Beylerbeyi'ne hüküm gönderilmiştir (Mhm.d.054, 77.h). Lahsa Beylerbeyi'ne yazılan hükümde, Nahlini Beyi'nin adam göndermesi üzerine haslarının

tedarik edilip tevcîh olunması talep edilmiştir (Mhm.d.054, 310.h). Aktaş Beyi'nin mektubu üzerine, mutasarrıfında olan karyelerden haslarına mahsup olmak üzere kendisine tevcîh edilmesi hakkında, Şamahi Beylerbeyi'ne emredildiği anlaşılmaktadır (Mhm.d.054, 591.h).

3. Tımar Terakki Verilmesi

Osmanlı Devleti'nde çeşitli askerî ve idarî vazifelilere ilâve amaçla verilen tahsisat olan terakki; "ilerleme, yükselme; artma, çoğalma" anlamlarına gelmekte, bazen de bir mevkiden daha yüksek bir göreve geçmeyi, terfiyi ifade etmektedir (Ahıshalı, 2011). Tımarlar umumiyetle, sipahi denen eyalet askerlerine tahsis edilmiş, sipahi tımarının bu hizmeti yapanlara verilen çekirdek kısmına *"kılıç"* denilmiştir. Bu toprak parçası zamanla, sipahinin gösterdiği yararlılıklara paralel olarak, *"terakki"* alarak büyütülmüş, bu durum sipahinin maaşına yapılan zam olarak belirtilmiştir (Tabakoğlu, 1999). İncelenen defterde terakki hususunun bir hayli çok olduğu görülmektedir. Örneğin Erzurum Beylerbeyi'ne yollanan kayıtta, Şehsuvar'a Şirvan muhafazasında gösterdiği yararlılık nedeniyle terakkî verilmesi istenmiştir (Mhm.d.054, 10.h). Başka bir kayıtta Erzurum Defterdârı Yusuf'un mektubu üzerine, Kütahya Sancağı'nda tımarı olan Ahmet'e seferde gösterdiği hizmetinden dolayı terakki verilmesine dair, Anadolu Beylerbeyi'ne hükmedilmiştir (Mhm.d.054, 45.h). Bir diğer belgede terakkîsi zayi olan Güllabi'ye kanun üzere tekrar kaydından verilmesi hakkında, Rum Beylerbeyi'ne emir verilmiştir (Mhm.d.054, 256.h). Yine Anadolu Beylerbeyi'ne gönderilen hükümde Mustafa'ya yararlığından dolayı üç bin akçe terakkî verilip zayi olması üzerine tekrar kaydından tevcîh edilmiştir (Mhm.d.054, 435.h). Hüdâvendigar Sancağı'nda tımarı olan Feyzullah'a bin iki yüz akçe terakkî verilmesi için, Anadolu Beylerbeyi'ne hüküm yollanmıştır (Mhm.d.054, 581.h). Ayrıca kâtip Ahmet'in hissesine terakkî hasebiyle müdahale edildiğini bildirmesi üzerine, terakkî gereğince zapt ettirilip, dışarıdan kimsenin karışmaması hususunda Halep Beylerbeyi'ne hüküm yazılmıştır (Mhm.d.054, 618.h).

Sonuç

Bu çalışma, tımar sisteminin uygulanışına dair, 54 numaralı mühimme defterindeki mevcut bilgiler esas alınarak ve bu çerçevede, rejimin işleyişi hakkında malumat verme maksadıyla meydana getirilmiştir. Nitekim burada mühimme defterinde bulunan hükümler doğrultusunda Osmanlı Devleti'nde bir hayli uzun yaşam hattına haiz, temel müesseselerden biri olan tımar sisteminin tatbik edilmesi hususunun gözler önüne serilmesine gayret gösterilmiştir. Ayrıca tımar sisteminin işleyişinde önemli bir yöntem olan tevcîh ve terakki verilmesi usulünün düzgün ve sistematik bir şekilde yapıldığını incelenen defterler doğrultusunda belirtmek mümkün olmakla birlikte, belgelerden çıkarılan örnekler araştırmanın

ortaya koyulmasında büyük katkıda bulunmuştur. Nitekim Osmanlı Devleti, hem kendisinden evvel kurulan Türk devletlerinin uyguladığı idarî yapıdan esinlenmiş hem de yönetimsel konumunu üst düzeye çıkarmıştır. Elbette ki bu idarî yapı dâhilinde ve en mühimi olan Divân-ı Hümâyun, merkez teşkilâtının en yüksek makamı haline gelmiştir. Bu bağlamda mühimme defterleri ise Divân-ı Hümâyun'da içtimaî, siyasî, iktisadî, askerî sahalarda alınmış olan kararların kaydedildiği defterler arasında ilk sırada yer almaktadır. Mühimme defterleri, Osmanlı tarihini tam olarak anlayabilmek için incelenmesi elzem, önemli ve birinci el kaynak niteliğindedir. Çalışmanın konusu olan Osmanlı'nın on ikinci padişahı sultan III. Murat dönemine ait bu defter, tımar sistemi ve sistemin işleyişi ile ilgilidir. Diğer taraftan 54 numaralı mühimme defterinde, Osmanlı Devleti'nde büyük bir öneme haiz olan tımar sistemi ve bu sistemin uygulanması ile alâkalı kapsamlı bilgiye ulaşılmaktadır. Tamda bu noktada bahsi geçen defterin rehberliğinde Osmanlı Devleti için böylesine ehemmiyetli olan tımar rejimi hususunda bir inceleme yapmak temel amaç edinilmiştir. Mühimme defterleri, Osmanlı bürokrasisinde hayatî bir yere sahip ve muhtevası itibarıyla oldukça zengin tarihi bilgiye maliktir. Netice olarak çalışmaya konu olan 54 numaralı mühimme defteri de bu zenginliğin bir parçasını oluşturmakta, bilhassa devletin denetiminde üretimde sürekliliğin olması, merkezi otoritenin güçlenmesi ve orduya asker sağlanması gibi birçok faydaları olan tımar sistemi mevzusunun ele alınması hedeflenmiştir. Tımar sistemi, Osmanlı toprak düzeninin temel taşlarından biri olup, aynı zamanda askeri ve mali işlevler bakımından da büyük bir öneme sahiptir. Devlete ait toprakların, belirli asker ve memurlara vergi toplama yetkisiyle tahsis edilmesi olan tımar, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş sınırlarında güvenlik sağlanması ve tarımsal üretimin sürdürülebilirliği açısından kritik bir rol oynamıştır. Çalışmanın temelini oluşturan mühimme defterleri, Divân-ı Hümâyun'da alınan kararların kaydedildiği ve tımarla ilgili işlemlerin yer aldığı önemli belgelerdir. Bu defterlerdeki hükümler, tımar sisteminin nasıl işlediğine dair somut veriler sunmaktadır. XV. yüzyılın ortalarından itibaren belirginleşen tımar sistemi, sadece toprak tahsisi değil, aynı zamanda askerî ve idari yapılara dayanan bir sistematiği de içermektedir. Tımarlar, devletin idari yapısını güçlendirmek için kullanıldığı gibi, aynı zamanda askeri gücün sürekliliğini sağlamak için de önemli bir araç olmuştur.

Tımar tevcîhi, Osmanlı Devleti'nde genellikle başarı göstermiş askerlere veya yönetici sınıfa yakın kişilere verilmiştir. Bu süreç, yerel yönetici ve beylerbeyinin devlete arz ettikleri tavsiyeler ve tımar alacak kişilerin gösterdikleri başarılar doğrultusunda gerçekleşmiştir. Ancak, bu süreçteki esneklik, tımarların dağıtımı konusunda önemli değişimlere yol açmıştır. XVI. yüzyıldan sonra tımarların dağıtımı, yerel yöneticilere belirli ölçüde yetki verilerek, merkeziyetçilikten yerel yönetimlere doğru bir evrim geçirmiştir. Araştırmada ayrıca, tımar

sistemiyle ilgili çeşitli türlerin bulunduğu belirtilmiştir. Bunlar arasında hizmet tımarı, mustahfız tımarı ve eşkinci tımarı gibi farklı kategoriler yer alır. Her tımar türü, verilen görevlerin türüne ve kişinin askeri ya da idari pozisyonuna göre şekillenmiştir. Bu çeşitlilik, tımar sisteminin dinamik ve çok yönlü bir yapı olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, Osmanlı tımar sistemi, gerek askeri gerekse de idari anlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun sürdürülebilirliğini sağlayan önemli bir yapı olarak kendini göstermiştir. Tımarların dağıtımı ve denetimi, devlete bağlı bir organizasyon olarak işlev görmüş ve bu sistemin uygulamaları, imparatorluğun hem iç hem de dış işlerinde stratejik bir öneme sahip olmuştur. Ayrıca, mühimme defterlerinin incelenmesi, tımar sisteminin işleyişi ve değişen dinamikleri hakkında daha derinlemesine bir anlayış sağlamada büyük rol oynamıştır.

Kaynaklar

1.Arşiv belgeleri

A.DVN.MHM,d.054 Numaralı Mühimme Defteri (1-154).

MHM.d.054, 4.h

MHM.d.054, 5.h

MHM.d.054, 8.h

MHM.d.054, 9.h

MHM.d.054, 10.h

MHM.d.054, 15.h

MHM.d.054, 17.h

MHM.d.054, 21.h

MHM.d.054, 22.h

MHM.d.054, 34.h

MHM.d.054, 45.h

MHM.d.054, 71.h

MHM.d.054, 77.h

MHM.d.054, 91.h

MHM.d.054, 131.h

MHM.d.054, 153.h

MHM.d.054, 167.h

MHM.d.054, 190.h

MHM.d.054, 217.h

MHM.d.054, 227.h

MHM.d.054, 241.h

MHM.d.054, 256.h

MHM. d.054, 299.h

MHM.d.054, 302.h

MHM.d.054, 310.h

MHM.d.054, 376.h

MHM.d.054, 383.h

MHM.d.054, 396.h

MHM.d.054, 435.h

MHM.d.054, 496.h

MHM.d.054, 520.h

MHM.d.054, 581.h

MHM.d.054, 591.h

MHM.d.054, 618.h

2. Araştırma ve Kaynak Eserler

Acun, F. (2002). Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Tımar Sistemi ve Uygulaması. *Türkler Ansiklopedisi,* Hasan Celal Güzel; Salim Koca; Kemal Çiçek (ed.). (C. IX, 899-903). Yeni Türkiye Yayınları.

Afyoncu, E. (2013). Zeâmet. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. XLIV, s. 162-164). TDV Yayınları.

Ahıshalı, R. (1999). Divân-ı Hümâyun Teşkilatı. *Osmanlı Ansiklopedisi*. Güler Eren (ed.). (C. VI, s. 24-33). Yeni Türkiye Yayınları.

Ahıshalı, R. (2011). Terakkî. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. XL, s.479-481). TDV Yayınları.

Atik, K. (2021). Tımar Sistemi İle Yaya Ve Müsellem Teşkilatları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal,7* (50), 2357-2369.

Barkan, Ö. L. (1979). Timar. İçinde. *İslam Ansiklopedisi* (C.XII/I, s. 286-333). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Doğan, M. (2011). Osmanlı Timar Sistemi'nde Tevcih Prosedürü. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, *2* (1), 1-11.

Emecen, F. M. (1993). Cebelü. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C.VII, s.188-189). TDV Yayınları.

Emecen, F. M. (2005). Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, *3* (5), 107-139.

Halaçoğlu, Y. (2002). Klâsik Dönemde Osmanlı Devlet Teşkilatı. *Türkler Ansiklopedisi*, Hasan Celal Güzel, Salim Koca, Kemal Çiçek (ed.). (C. IX, 795-838). Yeni Türkiye Yayınları.

İnalcık, H. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*. (Çev. H. Berktay). Eren Yayıncılık.

İnalcık, H. (2012). Timar. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. XLI, s.168-173). TDV Yayınları.

Kılıç, M. (2003). Osmanlı Tarih Araştırmalarında Mühimme Defterlerinin Yeri ve 107 Numaralı Mühimme Defteri. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/2, s. 249-260.

Kurt, Y. (1999). Osmanlı Toprak Yönetimi. *Osmanlı Ansiklopedisi*. Güler Eren (ed.). (C. III, s. 59-65). Yeni Türkiye Yayınları.

Kütükoğlu, M. S. (2020). Mühimme Defteri. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. XXXI, s.519-522). TDV Yayınları.

Mumcu, A. (1994). Divân-ı Hümâyun. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. IX, s. 430-432). TDV Yayınları.

Orhonlu, C.& Göyünç, N. (1997). Has. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. XVI, s. 268-270). TDV Yayınları.

Pakalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Sertoğlu, M. (1986). *Osmanlı Tarih Lugatı*. Enderun Yayınları.

Şahin, H. (2013). Osmanlı Tımar Sisteminin Menşei Meselesi. *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi, 4* (12), 58-74.

Tabakoğlu, A. (1999). Osmanlı Malî Yapısının Ana Hatları. *Osmanlı Ansiklopedisi*. Güler Eren (ed.). (C. III, s. 125-135). Yeni Türkiye Yayınları.

Temelkuran, T. (1975). Divân-ı Hümâhun Mühimme Kalemi. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, 129-175.

Uzunçarşılı, İ. U. (1988). *Osmanlı Devleti'nin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Yazıcı, F. (2010). *54 Numaralı Mühimme Defteri'nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi (1-154)* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Atatürk Üniversitesi.

Zaim, S. (1999). Yükselme Devrinde Osmanlı Devleti'nin İktisadî Durumu. *Osmanlı Ansiklopedisi*. Güler Eren (ed.). (C. III, s. 32-44). Yeni Türkiye Yayınları.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:26.03.2025
Kabul tarihi |Accepted:15.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Fatmanur Biçer

https://orcid.org/0009-0004-4010-2164
Graduate student, Abant Izzet Baysal University, Department of History, Türkiye, fatmanur01999@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Biçer, F. (2025). Ortaçağ İslam ve Batı Tıbbının Kadın ve Çocuk Sağlığına Olan Yaklaşım Şekilleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 178-211.

Ortaçağ İslam ve Batı Tıbbının Kadın ve Çocuk Sağlığına Olan Yaklaşım Şekilleri

Öz

İslâm medeniyeti, bilimsel ve kültürel cihetlerde hızla gelişim göstererek, bilhassa VIII. ve XIII. yüzyıllar arasındaki dönemde, bilgi ve birikiminin zirvesine ulaşmıştır. Bu başarının nedeni, İslâm dininin diğer semâvi dinlerden farklılık göstererek bilimi kucaklayıcı ve destekleyici bir ana karaktere sahip olmasıdır. Bu bağlamda, skolastik düşüncenin baskısı altındaki Ortaçağ Batı medeniyetinin aksine, İslâm inancında, özellikle kadınlar ve çocuklar gibi bakıma muhtaç bireylere özen gösterilmesi emredilmiştir. Dolayısıyla İslâm tababetinde, jinekoloji[1], obstetrik[2] ve pediatri[3] gibi özgün uzmanlık alanları oluşturulmuş, Ebû Bekr er-Râzi (ö. 313/925), Zehrâvî (ö. 404/1013), İbn Sinâ (ö. 428/1037) gibi pek çok ünlü hekim tarafından bu hususlar eserlerinde müstakil olarak ele alınmıştır. Ancak, aynı dönemde Avrupa'da uygulanan tıbbî yaklaşımlar incelendiğinde, İslâm tababetinin sahip olduğu derinliğin ve sistematikliğin bir benzerine rastlanılmamaktadır. İslâm'a kıyasla oldukça geri kalan Avrupa'da, kadın hastalıklarına dair Trotula külliyatı ve Rahibe Hildegard'ın çalışmaları öne çıkan nadir çalışmalardandır. Bu makale, iki medeniyetin kadın ve çocuk sağlığına olan yaklaşım farklılıklarını ele alacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Ortaçağ, İslâm Tababeti, Kadın, Çocuk*

[1] Jinekoloji; kadın hastalıklarını, hormonal dengeyi, üreme organlarını ve işlevlerini inceleyen tıbbi uzmanlık alanıdır.
[2] Obstetrik; gebelik süreci, doğum ve doğumun ardından bebek sağlığını inceleyen tıbbi branştır.
[3] Pediatri; tıbbın çocuk sağlığı ve hastalıkları ile ilgilenen dalıdır.

CC BY NC
Creative Commons Licence

Medieval Islamic and Western Medicine's Approach to Women's and Children's Health

Abstract

Islamic civilisation developed rapidly in scientific and cultural aspects and reached the peak of its knowledge and accumulation, especially between the VIIIth and XIIIth centuries. The reason for this success is that the Islamic religion differs from other heavenly religions in that it has a main character that embraces and supports science. In this context, unlike the medieval Western civilisation, which was under the pressure of scholastic thought, the Islamic faith commanded to take care of individuals in need of care, especially women and children. Therefore, unique specialities such as gynaecology, obstetrics and paediatrics were established in Islamic medicine, and many famous physicians such as Abu Bakr al-Rāzi (d. 313/925), Zehrāwī (d. 404/1013) and Ibn Sinā (d. 428/1037) dealt with these issues in their works. However, when the medical approaches applied in Europe in the same period are analysed, there is nothing similar to the depth and systematicity of Islamic medicine. In Europe, which was quite backward compared to Islam, the Trotula corpus and Sister Hildegard's works on women's diseases are among the rare works that stand out. This article will discuss the differences between the two civilisations' approaches to women's and children's health.

Keywords: *Medieval, Islamic Medicine, Woman, Child*

Giriş

İslâm tababetinin oluşum sürecinde, genel tıp alanlarında olduğu gibi kadın ve çocuk hastalıkları alanlarında da Antik Yunan tıbbının, dolayısıyla Hippokrates (M.Ö. 460-377), Galenos (129-199) ve Efes'li Soranus (98-138) gibi ünlü hekimlerin tesirinin yanında; Antik dönemin Ortadoğu ve Asya medeniyetlerinden olan; Cündişâpûr, Çin, Mısır ve Hint gibi medeniyetlerin de önemli etkileri görülmüştür. Ancak İslâm'ın bilimselliğe olan bakış açısı doğrultusunda bu medeniyetlerden elde edilen bilgiler sorgulanmaksızın alınmamış olup, *Kur'ân*'ın emirleri ve Hz. Muhammed'in önerileri doğrultusunda harmanlanmış, deney ve gözlemle doğruluğu tescillenerek tıbbî bilgiye ulaşılmıştır. Bu vesileyle İslâm tababeti, zamanla kendine has bir tarzda tababet anlayışı ortaya koymuştur. Üstelik insanoğlunun sahip olduğu, Antik medeniyetlerden miras kalmış olan bu kadim bilgi, İslâm devlet yöneticilerinin de destekleriyle Müslüman ilim insanları tarafından korunmuş olup ileriki nesillere aktarılması sağlanmıştır (Ağırakça, 2016). İslâm inancının insana verdiği kıymet doğrultusunda[4], insanın yaşatılmasının hem fiziksel hem de ruhen sağlıklı olmasının sağlanmasını kendilerine düstur edinen İslâm bilginleri, bilim dallarından özellikle tababet alanını kıymetli bulmuşlar, bu alanda ilerleme göstermişler ve bu vesileyle gelişmiş, kapsamlı

[4] "*Andolsun biz Âdemoğluna şan, şeref ve nimetler verdik; onları karada ve denizde taşıdık, kendilerine güzel güzel rızıklar verdik ve onları yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık.*" (İsrâ 17/70).

bir sağlık sistemi ortaya koymuşlardır. Hz. Muhammed tarafından öğrenilmesi, öğretilmesi ve icrâ edilmesi teşvik edilen ilimlerin başında gelen tababet[5], ulaşabileceği en üst düzeye İslâm eliyle ulaşmıştır denilebilir. Hekimlik vazifesinin İslâm toplumunda bir ibadet olarak sayılması, onun bir meslek olarak kabulünü yaygınlaştırmış, dolayısıyla gelişmiş ve kapsamlı bir sağlık sistemi ortaya koyulmuştur.

Günümüzde modern tıpta öncelendiği gibi, hastalığın ortaya çıkıp tedavi edilme evresinden önce koruyucu hekimliğin (*Hıfsısıhhâ*) teşvik edilmesi[6] (Nasr, 1989). İslâm tababetinin ana vasıflarından olmakla birlikte, her ne kadar milenyum öncesinde ortaya çıkmış öğretilere sahip olsa da bugüne hitap eder olduğunu kanıtlar niteliktedir. Hz. Peygamber devrinin ardından gelen Hûlefâ-i Râşidîn Dönemi ve Emevîler Dönemi'nde tıbbî faaliyetlerin varlığından söz edilebilmekte olup asıl gelişmeler Abbâsîler Dönemi'yle beraber yaşanmıştır (Yıldız, 1988). Bu dönem itibarıyla İslâm dini, İberya'dan Çin'e kadar olan coğrafyada hakimiyet kurmuş, ilmî ve bilimsel faaliyetler Müslüman yöneticilerin desteğiyle, ilim insanları tarafından titizlikle yürütülmüş, kültür ve bilim mirasına katkı sağlamıştır. Bu vesileyle dünya üzerindeki diğer topluluklar bazı vesilelerle[7] İslâmiyet'le etkileşimleri sonucu bu mirastan faydalanmıştır.

İslâm tarihinde, kadın ve çocuk sağlığı alanlarında İslâm dönemine kadar var olan bilgilerin üzerine ekleme yapılarak veya yanlış olanlar düzeltilerek, teoride ve pratikte yeni gelişmeler ortaya koyulmuştur. Müslüman hekimler, kadının ve çocuğun anatomisini ayrı bir başlık altında ele almış; organ yapısı, fizyoloji, hastalık sınıflandırmaları ve tedavi yöntemlerini bilimsel temellerle ve kapsamlı şekilde eserlerinde işlemişlerdir. Jinekoloji, obstetrik ve pediatri alanlarında klinik, cerrahi ve farmakolojik anlamlarda yapılan buluşların ekserisi tıp tarihinde ilk kez ortaya koyulan gelişmelerdir. Dolayısıyla İslâm tababetindeki bu gelişmelerin Avrupa tababeti üzerinde büyük oranda tesiri olmuş ve ortaya çıkan birikimin modern jinekoloji ve pediatri disiplinlerinin temelini oluşturduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Bu çalışmada, bahsedilen iki medeniyetin kadın ve çocuk sağlığı alanlarına olan yaklaşımları; ulaşılabildiği kadarıyla ünlü tabiplerin eserleri, ardından alanda öne çıkmış araştırma

---

[5] ''*Allah derdi de çareyi de verdiği gibi, her dert için bir ilaç yaratmıştır. Bu sebeple tedaviye devam ediniz. Fakat haramla tedavi etmeyiniz."* (Ebû Dâvûd, Tıb, 11).
''Kim bilgisi olmadığı halde hekimlik yapmaya kalkışırsa, sebep olacağı zararı öder" (Ebû Dâvûd, Diyat, 23; İbni Mâce, Tıb, 16).
''Sad İbn Vakkas hastalanmış Hz. Muhammed ziyaretine gitmiş. Sad'ı evinde hasta yatar görünce ''*Haris bin Kelede'yi çağırın, O iyi bir hekimdir, sizi tedavi etsin*.'' buyurmuştur (Ebû Dâvûd, Tıb, 12).

[6] *"Bir yerde tâûn (veba) bulunduğunu işitirseniz oraya girmeyin. Bulunduğunuz yerde meydana gelmiş ise oradan da ayrılmayın"* (Buhârî, Tıp, 30; Müslim, Selâm, 92).

[7] Endülüs, Sicilya ve Haçlı Seferleri (Karlığa, 2023).

kaynakları incelenerek kıyas yapılmaya çalışılacaktır. Yapılan literatür taramasında konunun farklı yönlerden ele alındığı çeşitli araştırmalara rastlanmakla birlikte, bu çalışmanın odağı olan kadın ve çocuk sağlığı ekseninde karşılaştırmalı müstakil bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu çalışma, bahsedilen açığı gidermeyi hedeflemektedir.

1. İslâm Tababetinin Kadın ve Çocuk Sağlığına Bakışı

İslâm dininde tüm insanlar milliyet, renk, kabile ve dil ayrımı yapılmaksızın bir kabul edilmiş ve üstünlüğün yalnızca takva ile olacağı belirtilmiştir. Aynı şekilde *Kur'ân* ayetlerinde kadının ve erkeğin bir tutulup, emir ve yasakların ikisine de geldiğinin altı çizilmiştir[8]. Bu vesileyle, İslâm, kadını diğer medeniyetlere göre daha üstün görmüş, statüsünü yükseltilmiş[9] ve fikirlerini önemsenmiştir[10]. Bunun bir tezahürü olarak da kadın ile her alanda özel ilgilenilmiştir.

İslâm'da çocuklar da değerli birer birey olarak kabul edilmiştir. Çocuklar yalnızca soyu devam ettiren birer varlık olarak değil, ihtiyaçlarına, isteklerine, yaşlarının getirdiği özelliklere riâyet edilerek ve kişiliklerine saygı duyularak eğitilmelerinin gerektiğine vurgu yapılmıştır. Hz. Muhammed'in yaşamından çocuklara karşı şefkatli, sevecen ve anlayışlı olduğunun pek çok örneği verilebilir.[11] Netice itibarıyla, İslâm medeniyetinde değerli görülen kadının ve çocuğun, tababet alanında da özel muameleyle karşılaştığı doğrudur.

İslâm tababetinde Hz. Muhammed devrinden başlamak üzere, kadınların erkeklere, erkeklerin ise kadınlara muayene oldukları ve tedaviye başvurdukları bilinen bir gerçektir. Ancak, kadınların erkeklere muayene olurken zaman zaman utanmış olmaları normal kabul edilmekle beraber yasak görülmemiş olup, zaruret hali olarak kabul edilmiştir. Bu hususta bazı anekdotlar İslam hekimlerinin eserlerinde yer almaktadır (Pormann, 2009). Böylelikle kadın sağlığıyla ilgili olarak erkekler kadar kadınlar da bu alanda varlık göstermişlerdir. Bu hanımların yaygın olarak doğumlarda görevli olduklarına rastlanılsa da, savaşlarda görev almaları gibi diğer hususlarda da tedavi için başvurulduğuna pek çok kez rastlanmaktadır.

---

[8] *''Ey insanlar! Şüphesiz sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık, tanışasınız diye sizi kavim ve kabilelere ayırdık, Allah katında en değerli olanınız O'na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır. Allah her şeyi hakkıyla bilmektedir, her şeyden haberdardır''* (Hucurât 49/13).
''Erkek olsun, kadın olsun her kim iman etmiş olarak dünya ve ahiret için yararlı işler yaparsa işte onlar da cennete girerler ve zerre kadar haksızlığa uğratılmazlar'' (Nisâ 4/124).

[9] Hz. Muhammed'in Veda Hutbesi'nde açıkça; kadına sahip çıkılmasının, korunmasının, haklarına riayet edilmesinin ve bu hususta Allah'tan korkulmasının önerildiği görülmektedir (Erul, 2012).

[10] Hz. Muhammed'in Hudeybiye'de eşi Ümmü Seleme'ye ne yapacağı hakkında danışması gibi pek çok örnek Siyer'den verilebilir (Kandemir, 2012).

[11] Hz. Muhammed'in torunlarını öpüp sevdiğini gören birinin yanına gelip kendisinin böyle yapmadığını söylediğinde Hz. Peygamber'in merhamet göstermeyenin merhametle karşılık bulamayacağını belirtmesi hadisesi bu hususta örnek teşkil etmektedir (Buhârî, Edeb, 18).

Kaynaklarda adı geçmekte olan sağlık alanıyla ilgilenen pek çok hanım doktor, ebe ve şifacı bulunmaktadır (Pormann & Smith, 2007). Bu hanımların başında Hz. Muhammed'in hane mensupları gelmektedir. Bizzat Hz. Muhammed'in, Hz. Âişe (ö. 58/678) gibi bazı eşlerini ve kızı Hz. Fâtımâ (ö. 10/632)'yı, işinin ehli olanlardan tıbbî tedavi yöntemlerini öğrenmeleri hususunda teşvik ettiği bilinmektedir (Karakuş, 2022). Buna ilaveten, Medine Dönemi'nde bazı savaşlarda ciddi görevler almış ve İslâm tarihinde ilk sahra hastanesi mahiyetinde çadır hastanesi kuran Rufeyde bint Sa'd, isimli hanım sahâbinin önemi haizdir. Hatta Rufeyde'nin, bu çadırda sahâbi Sa'd b. Muâz'ın tedavisi için gayret gösterdiği bilinmektedir (Kettânî, 2003, C. II). Kaynaklarda, Hz. Ömer Dönemi'nde ünü artmış, devlet işleriyle de alakası olduğu bilinen bir kadın hekimin varlığından bahsedilmektedir ki, ismi Şifâ bint Abdullah (ö. 20/641 civarı)'tır. Bu hanım sahâbi, Hz. Muhammed'in emrinde İslâm'ın kadınlarına eğitim vermekle sorumlu olmuştur. Bu kadınlardan biri de Hz. Muhammed'in eşi Hz. Hafsa (ö. 45/665?)'dır. Şifâ bint Abdullah'ın 'nemle' adlı cilt rahatsızlığını rukye (duâ) yoluyla tedavi ettiği de bilinmektedir (Kettânî, 2003, C. I; Uraler, 2012). Ayrıca Esmâ bint Umeys (ö. 40/661?) isimli başka bir kadın hekimin de Hz. Muhammed döneminde yaşamış olduğu, O'nun hastalandığı vakit tedavi etmeye uğraşan hekimler arasında yer aldığı bilinmektedir (Karakuş, 2022). Asr-ı Saadet Dönemi'nde adı geçen bir başka kadın hekim ise, Hz. Muhammed'in yardımcılarından olan Selmâ isimli doğum uzmanı/ebe hanım sahâbidir. Öyle ki Selmâ, bizzat Hz. Muhammed'in çocuğu İbrâhim'in doğumuna vesile olan kişidir. Ayrıca, Hz. Fâtımâ'nın Hz. Hatîce'den doğmasına (ö. 620) ve Hz. Fâtımâ'nın kendi çocuklarının doğumlarına da yardımcı olduğu bilinmektedir (Kettânî, 2003, C. II). Bu kadın sağlık görevlilerinin, savaşların bitiminde paylarına düşen ganimeti aldıkları da bilinen bir gerçektir (Efe, 2019). Bununla birlikte, Emevîler döneminde yetişmiş ünlü göz hekimi ve cerrah olarak bilinen Zeyneb isimli bir hanımdan bazı kaynaklar söz etmektedir (Zeydan, 2021, C. II).

İslâm dünyasının batı kesiminde de bazı kadın hekimler, ebeler ve hasta bakıcılar ünlenmişlerdir. Muvâhhid devleti yöneticilerinden Yâkup b. Yûsuf'un (ö. 580/1184) hareminden sorumlu ünlü hanım tabipler arasında, Endülüslü tabip Ebûbekir b. Zühr (ö. 557/1162)'ün kız kardeşi ve onun kızı örnek gösterilebilmektedir ki bu hanımlar onlara başvuran hanımların tedavilerinden de sorumlu olmuşlardır (Zeydan, 2021, C. II). Avrupa'daki Hristiyan yönetimi altında yaşamış bazı Müslüman kadınların, dönemin şartlarına rağmen lisanslı birer hekim olarak faaliyet gösterdiklerine dair çalışmalar da literatürde yer almaktadır (Green, 1989). Burada verilen örnekler, İslâm inancında kadın-erkek ayırt edilmeden, insan sağlığı söz konusu olduğunda gereken gayretin gösterilmesinin

her şeyden önemli olduğu hususunda fikir sahibi olunmasını sağlamaktadır. Bunun yanında, kadınların tıp alanıyla yakından ilgili olmaları, İslâm tababetinde kadın sağlığına dair gelişmelerin yaşanması konusunda kolaylaştırıcı etmenlerden olmuştur. Daha önce ifade edildiği gibi, İslâm medeniyetinde kendinden önceki medeniyetlerdeki tıbbî birikimlerin incelendiği ve uygulanması doğru görülen tıbbî pratiklerin İslâm tıp anlayışında kabul gördüğü bilinmektedir. Bilhassa Grek, Mısır, Antik İran ve Antik Hint tıbbında kadın sağlığıyla alakalı tıbbî bilgi ve pratiklere rastlanılmakta olup, çocuk hastalıklarıyla alakalı müstakil çalışmalara pek rastlanılmamaktadır. Burada adı geçen medeniyetlerin bu iki mütehassıslık alanına dair katkılarından kısaca bahsedilecektir.

2. Diğer Medeniyetlerin Konuya Olan Yaklaşımları

Grek tıbbında, çocuk hastalıkları ayrı bir alan olarak değil, büyük çoğunlukla kadın hastalıkları bölümlerinde yer almaktadır (Ağırakça, 2016). Kadın ve çocuk sağlığı ile ilgili ilk etapta, Hippokrates'in *Corpus Hippocraticum*[12]'unda yer alan ve Arapça'ya çevrilmiş olan *Kitâbu'l-Cenîn* (Embriyoların Doğası Üzerine) (Acıduman & Acıduman, 2021) adlı eserinden bahsedilebilir. Bu eser Hippokrates'in, bir hanımın karnında ceninin nasıl oluştuğu ve gebeliğin aşamaları hakkında bazı bilgileri içeren eseridir (Ağırakça, 2016). Ünlü Müslüman mütercim-tabip Huneyn b. İshâk (ö. 263/877), Hippokrates'in bir yaşına ulaşmamış bebeklerle alakalı *Kitâbu'l-İbidimyâ* adlı bir başka eserini tercüme etmiş ve kendi yorumlarını katarak İslâm tababetine kazandırmıştır (Ağırakça, 2016). Galenos'un ise kadın anatomisi ve hastalıkları, bebeğin oluşumu, meninin yapısı, çocuk sağlığı ve hijyeni hakkında bilgi verdiği bazı eserleri mevcuttur. Bunun dışında bu alanda öne çıkan Antik Grek hekimlerinden en ünlüsü Efes'li Soranus'tur. *Jinekoloji* (*Gynaikeia*) adlı dört ciltlik; kadın anatomisi ve fizyolojisi, doğum, yenidoğan ve kadın hastalıkları hakkında bilgi veren eser, Antik Çağ'da kadın sağlığıyla alakalı en temel eser olarak sayılmakta olup (Keser & Kurt, 2014), Soranus ise Antik Çağın en büyük jinekoloğu olarak kabul görmektedir (Karamanou vd., 2013).

Antik Mısır medeniyetinde tıbbî uygulamaların nasıl yürütüldüğüne dair yapılan araştırmalarda, bazı papirüs metinlerinin incelenmesiyle, rahim hastalıkları, bazı göğüs (meme) hastalıkları, gebe kalmayı kolaylaştırıcı etmenler, doğum kontrol yöntemleri gibi hususlarda bilgilere ve bitkisel tedavi yöntemlerinin sıklıkla kullanılmasına rastlanılmaktadır. Lakin yazılarda doğum ve yumurtalıkların işlevi hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır (Taton, 1963). Çocuk hastalıklarıyla alakalı olarak ise çocuk sağlığını

[12] Hippokrates'in ve ona atfedilen eserlerin tümüne verilen ad.

koruyucu birtakım bilgiler mevcut olup çeşitli muskaların kullanıldığı da bilinmektedir (Ağırakça, 2016). Antik Hint medeniyetinin ünlü tababet eseri olan *Ayurveda'*nın *Vajikarana-tantra* isimli sekizinci bölümünde cinsel rahatsızlıklarla beraber vajina hakkında bazı mühim noktalara değinilmektedir. *Ayurveda*'nın *Bala-tantra* adlı altıncı bölümü pediatrik hastalıklarla alakalı bilgiler ihtiva etmektedir ki bu metin, dünya tıp tarihinde müstakil olarak çocuk rahatsızlıklarının ele alındığı bilinen ilk metindir (Chitravadivu vd., 2009). Ayrıca, Hint tıbbının az da olsa adı bilinen bazı kadın hekimleri var olmuştur; bunlardan en ünlüsü hekim Rossa (Rusa)'dır ve kadın hastalıklarıyla ilgili ünlü eseri Halîfe Hârûn er-Reşîd (ö. 193/809)'in desteğiyle Arapça'ya kazandırılmıştır (Saini, 2016).

Burada kısaca değinilen Antik medeniyetlerin tababet alanındaki pratiklerinin ve bilgilerinin İslâm tababetine kazandırılması, bilhassa Abbâsî Dönemi'yle başlayan tercüme faaliyetleri doğrultusunda olmuş olup (Yıldız, 1988), ilmin ve entelektüel yükselişin inkişâfıyla İslâm tıbbının her alanında olduğu gibi kadın sağlığı alanında da profesyonel denilebilecek düzeyde sistematik çalışmaların yapılmasına yol açmıştır. İslâm inancının kadına verdiği ehemmiyetin ve belki daha önce görülmediği kadar değerli, nadide bir emanet olarak görülmesinin tezahürü olarak, kadınların sağlıklı hallerinin devamlılığının temini gayesiyle; üreme organlarının anatomik ve fizyolojik yapılarının öğrenilmesi, hijyenin sağlanması, gebelik ve doğum ile alakalı buluşlar ve gerekli cerrahi aletlerin icadı, sezaryen operasyonu[13], cinsel öneriler, üreme sağlığıyla alakalı olarak kısırlık tedavisi, menstürel periyodun düzeni, halk sağlığı gibi hususlarda zamanın çok ilerisinde tıbbî ilerlemeler kaydedilmiştir.

3. Ünlü İslâm Tabiplerinin Kadın ve Çocuk Sağlığı Alanına Katkıları

3.1. Sâbit b. Kurre (ö. 288/901)

Sâbit b. Kurre, Harran doğumlu Sâbiî dinine mensup ünlü İslâm matematikçisi olup, tıp ilmiyle de yakından alakadar olmuştur. Tıp alanında ortaya koyduğu eserlerinin pek çoğu bilim alanına hala kazandırılmamış olan Sâbit'in (Fazlıoğlu, 2008), çocuk hastalıklarıyla ilgili çalışmalarının da yer aldığı en ünlü tıp eseri *Kitâbu'z-Ẕâḫîre fî ʿilmi'ṭ-ṭıb'd*ır. Eserin çocuk hastalıklarıyla ilgili muhtevası incelendiğinde Galenos'un *De Sanitade Tuenda*'sından yararlandığı görülmektedir. Eserine kan ve spermden oluştuğu dile getirilen insanın yaratılışıyla alakalı bilgiler ile başlamaktadır (Meyerhof, 1930). İlk bölümde *Tedbīru'ṭ-ṭıfl/eṭfāl* (Köker, 1994, akt. Acıduman, 2018) isimli çocuğun sağlığının korunması, anne

[13] İslam tarihinde sezaryen ameliyatı ile ilgili geniş çaplı bilgilere ulaşılamamış olunup, Seyyid Nasr'ın eserinde Bîrûnî (ö. 439/1048)'nin *el-Âṯârü'l-bâḳıye* isimli eserinden alınan, sezaryen işlemine ait bilinen ilk görselin (*Görsel 1)* bulunduğu ifade edilebilir (Nasr, 1989).

sütünün nasıl olması gerektiği ile alakalı bilgilerle beraber, on sekiz ve on dokuzuncu bölümlerde, cinsellik, gebeliğin oluşması, kadın hastalıkları ve doğum (Bakkal, 2006), ölü ceninin ve plasenta (eş) denilen oluşumun anne rahminden çıkartılması gibi hususlarda (Acıduman, 2018) ve diğer rahatsızlıklar hakkında bilgileri de içermektedir. *Makâle fi Sıfâtı Kevni'l-Cenin* adlı eserinde ayrıyeten döllenmeyle beraber ceninin gebeliğe kadarki aşamalarını anlatmış olup, *Risâle fi İhtiyarî Vaktin li Sukûti'n-Nutfetî* isimli eserinde ise zigotun oluşması ile alakalı bilgiler hakkında bilgi vermiştir (Bakkal, 2006).

3.2. Ali b. Sehl b. Rabben et-Taberî (ö. 247/861'den sonra)

Taberistan doğumlu ünlü hekim Ali b. Sehl b. Rabben, tababet alanında birçok eser ortaya koymasına rağmen ancak üç tanesi günümüze değin ulaşabilmiştir. En önemli eseri *Firdevsü'l-Hikme*'dir (Taylan, 1989). Bu eser, genel tıbbî bilgilerin yanında kadın ve çocuk sağlığıyla alakalı bilgileri ihtiva etmektedir ki, eserin ikinci kısmının (Browne, 2012) birinci makalesi pediatri ile alakalı olup, zigotun oluşumuyla birlikte cinsiyetlerin ve ikiz bebeklerin oluşma nedenleri, anne sütü, gebelik, düşük yapma gibi bilgiler bunlardan bazılarıdır. Çocukların ağlamalarına neden olabilecek etkenler, vücutta meydana gelen yaralar, sivilceler, kulak akıntısı gibi sağlık sorunlarının tedavi yöntemleri ile bebek ve çocukların beslenmesine dair öneriler ve yaşlarına uygun fiziksel aktivitelere ilişkin bilgilere de söz konusu metinlerde rastlamak mümkündür (Acıduman & Acıduman, 2021). Buna ek olarak, dördüncü makalede ise çocuğun küçük yaşlardan itibaren eğitimi hakkında öneriler ve çocukların organ yapısı gibi bilgilere rastlanmaktadır (Ağırakça, 2016). Eserin bölümleri incelendiğinde kadın ve çocukla ilgili bilgilerin en başlarda yer alıyor olması dikkat çekilmesi gereken bir husus olarak görülebilir.

3.3. Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyyâ er-Râzî (ö. 313/925)

865 senesinde Rey'de doğan ve yaşadığı zamanın en büyük filozof-hekimlerinden olan Ebû Bekr er-Râzî, yalnızca İslâm dünyasını değil, dünya tıbbını da derinden etkilemiş Müslüman bilim adamıdır. Klinik tıbbın ilk uygulayıcısı olan ünlü tabip, tababetin her alanında çalışmalar yaptığı gibi, müzik, kimya, felsefe ile de yakından uğraştığı bilinmektedir. En meşhur eseri olan *el-Hâvî fi't-Tıb* (Latince çevirisiyle *Liber Continens*), tıbbî alandaki kapsamlı içeriği sayesinde yüzyıllar boyunca ilk başvuru kaynağı olarak kabul edilmiş; çeşitli dillere defalarca tercüme edilerek hem Doğu hem de Batı'da tıp eğitimi süreçlerinde temel kaynaklardan biri olarak kullanılmıştır (Kaya, 2007). Ebû Bekr er-Râzî eserlerinde, kadın ve çocuk sağlığıyla alakalı olarak, hastalıklara karşı sistematik bir yaklaşımla çeşitli tedavi yollarına yer vermiş ve mühim önerilerde bulunmuştur. Bu dev eserin dokuzuncu cildi rahim kanseri başta olmak üzere birtakım rahim rahatsızlıkları,

gebelik ve sonrasında gelişen komplikasyonlar ve hijyenin önemi ile ilgili bilgi ve tedavilerden oluşmaktadır (Ağırakça, 2016).

Kitâbu'l-Hasbe ve'l-Cüderî adlı eser, Avrupa'da kırktan fazla kez ve farklı dillerde basılmıştır (Bayat, 2016; *Britannica,* t.y.). Ebû Bekr er-Râzî bu çalışmasında, kızamık ve çiçek hastalıklarını birbirinden ayırarak bu farkı ilk kez ortaya koymuş (Campbell, 1926), söz konusu hastalıkları müstakil olarak ele almış ve her iki rahatsızlığa dair detaylı bilgileri kapsamlı bir şekilde sunmuştur (Harper vd., 2011). Eserde, bu hastalıkların genellikle çocuklarda görüldüğüne dikkat çekmiş; erken teşhis yolları ile çeşitli tedavi yöntemlerine yer vermiştir. Nitekim eserin beşinci faslında, on dört yaşından küçük çocukların çiçek hastalığına yakalanmadan önce hacamat yaptırmalarının faydalı olabileceğine dair önerilere de yer verilmektedir (Rāzī, 1848). Ebû Bekr er-Râzî'nin diğer önemli eseri olan *et-Tıbbu'l-Mansûrî*, on makaleden oluşmakta olup, 1481 yılında Cremonalı Gerard tarafından *Liber ad Almansorem* adıyla Latinceye çevrilmiştir (Campbell, 1926; Rāzī, 1848). Bu eser, Avrupa'daki ünlü üniversitelerde uzun yıllar ders kitabı olarak okutulmuştur. İlk bölümde, insanın yaratılışı, genel anatomik bilgilerle beraber tenasül organlar hakkında bilgi veren eserin dördüncü makalesinde, kolay doğumun sağlanması, hanımların lohusalık halleri ve yenidoğandan çocukluk evresine kadar ilgilenilmesi gereken ve koruyucu hususlar hakkındaki bilgileri ihtiva etmektedir (Acıduman & Akşit, 2017). Ahmet Acıduman ve Çağatay Akşit (2017) makalelerinde bu bölümle alakalı şu bilgilere yer vermiştir:

''Doğum yaklaştığında ve zamanı geldiğinde gebeyi hamama sokmak ya da her gün bir saat küvete oturtmak gerekir. Karnı ve sırtı yağla yağlanır ve kurtuluş gelene kadar isfidbâclar ve badem yağı ve şekerle yapılmış tatlılar gibi yumuşak, lezzetli gıdalardan yedirilir… Nezaketle yürütülür, gidip getirilir, oturtulur ve ayakları uzattırılır, sonra hızla bu durumda bir defa ayakları üzerine kaldırılır. Kurtuluş şiddetlendiğinde nefes tutturulur, doğurtulur, ebe gebenin sırtını iter ve böğürlerinden karnın öbek ile kasıklar arasına aşağı doğru bastırır… Eğer plasenta kalmışsa, kündüsü burnuna koyarak aksırt ve onun burnunu sıkı tut, böylece şüphesiz düşer. Düşmezse, koyduğumuz ve mürsafi, bâzerd, cavşır ve kükürtle tütsü yapılan ilaçları yinele…Doğduğunda çocuğun kulağını sık sık sallamak gerekir, sonra emzirme sırasında sütün onlara girmesinden sakınılır. Çocuğun damağına bal konsun. Burnu sık sık sıcak su ve yağla temzilensin ve sümkürülsün. Sık sık ovmayla, yağlamayla, azanın yanlara uzatılmasıyla, kundakla ve kafanın azasının, burnun ve alnın düzeltilmesi ile bakımı yapılsın, çünkü bu tedbire uyulursa, çok sayıdaki afetlerden korunur… Dişlerin çıkma zamanı geldiğinde, onun dişeti her gün köpükle ya da tavuk iç yağı ile ovulur ve üzerine baştanbaşa sürülür. Boynu yağla çok yağlanır ya da eğer ishal olursa, sirke ve suyla nemlendirilmiş

kimyon ve gül al ve onunla karnına yakı yap ve sütün içine zamk ve çamur koy ve içir. Eğer kabız olursa, pişmiş bal ve boraks ya da fare pisliğinden biraz yükle…''

Beşinci makalede ise o döneme göre enteresan denilebilecek bilgilere rastlanmaktadır. Bunlardan bazıları, kız çocuklarının erken yaşta göğüslerinin belirginleşmesini engellemenin yolları, cinsel kuvvetin kazanılması, erkeklerin ve kadınların cinsel zevkleri, vajinanın daraltılması, erkek cinsel organının büyütülmesi -bu ayrıntının o zamanın Avrupa'sında kadının yalnızca bir doğum aracı olarak görülmesi ile kıyas edildiğinde, İslâm anlayışında cinselliğin tek taraflı değil, hem erkeğin hem de kadının tatmininin sağlanmasına yönelik bir paylaşım olduğu hususunda kanıt niteliği taşımaktadır- ve gebe kalmanın kolay gerçekleşmesinin yolları gibi hususlardır (Ağırakça, 2016).

Altı çizilmesi gereken hususlardan biri, İslâm düşüncesinin, evliliğin temelini oluşturan cinselliğin amacını yalnızca üreme ile sınırlı görmeyip, aynı zamanda zevk boyutunu da meşru kabul etmesidir. Zirâ, İslâm dini, insan fıtratının gerektirdiklerine göre kurallar koymuş bir dindir. Evliliklerde cinsel yaşantının iyi veya kötü olması, evliliğin sürdürülebilirliğinde öne çıkan baş etkenlerdendir (Akyüz & Paköz, 2023). Bu hususun bilincinde olan İslâm bilginleri, Batı'daki anlayışın aksine, sağlıklı bir cinsel yaşamın hem erkek hem de kadın yönünü dikkate alarak, kadın cinselliğine de gereken önemi vermişlerdir. Hanımların regl dönemlerindeki fazla kan akışı hakkındaki bilgilere dokuzuncu makalede rastlanmaktadır (Acıduman & Akşit, 2017). Bunların yanı sıra Ebû Bekr er-Râzi'nin bir diğer eseri olan *et-tıbbû'l- mülûkî* kadın hastalıklarıyla ilgili hususları hâvidir (Ağırakça, 2016). Ebû Bekr er-Râzî'nin ''çocuk hekimlerinin üstadı'' olarak sayılmasının nedeni, tıp tarihinde ilk kez müstakil olarak çocuk hastalıklarıyla alakalı oldukça kapsamlı bir eseri ortaya koymuş olmasıdır (Harper vd., 2011). Eserin asıl adı Batı dünyasında *Practica Puerarum* olarak bilinen ve yirmi dört bölümden müteşekkil (Tbakhi & Amr, 2007), *Fi Tıbbi'il-etfâl*'dir. Eserde birçok çocuk hastalığıyla alakalı geniş bilgiler ve tedavide kullanılacak ilaçlar hakkında bilgiler mevcut bulunmakla (Acıduman & Akşit, 2017) beraber; yaralar, belli sebeplerden oluşan pişikler, hidrosefali hastalığı, çocuk felci, anne sütü, uykusuzluk hali, şaşılık gibi birtakım göz hastalıkları, çoğunlukla çocukların yakalandığı ateşli hastalıkları, ishal ve kabızlığın nedenleri ve tedavisinin beslenmeye bağlı olduğu, öksürük, fıtıklaşma ve böbrek taşları, orta ve dış kulak iltihaplarının farklılığı gibi daha birçok husus hakkında bilgileri içermektedir. Bu eser, pediatri biliminin temellerini tesis eden muazzam bir çalışmadır (Akşit, 2019). Kadın ve çocuk hastalıklarını bağımsız bölümler şeklinde ele alan ilk tabip olan Ebû Bekr er-Râzî, tedavilerde kimyevî ilaçların yerine bitkisel ilaçların düşük dozda kullanılmasını teşvik etmiştir (Ağırakça, 2016). Ortaçağ'da yaşamış İtalyan hekim

Paullus Bagellardus'un 1472'de basılan *De Egritudinibus Infantium* (Çocuk Hastalıkları) adlı eserinde Ebû Bekr er-Râzî'nin bu eserinden fazlasıyla faydalandığına rastlanmaktadır (Akşit, 2019).

3.4. Ali b. Abbas el-Mecûsi el-Ahvâzi (ö. 384/994 [?])

İranlı ünlü hekim Abbas el-Mecûsi'nin (Browne, 2012) Batı dünyasında *Liber Regius* olarak bilinen en ünlü eseri *Kâmilü'ṣ-ṣınâ'ati'ṭ-ṭıbbiyye* (*Kitâbü'l-Melikî*)'dir (Sarton, 1931, C. I). Genel manada bir tıp ansiklopedisi niteliğinde olan eser, bazı kadınsal rahatsızlıkları ihtiva etmektedir. Mecûsi'nin rahim kanserinin kâşifi olduğunu söyleyebilmemiz mümkündür. Eserin ilk bölümünün üçüncü makalesinde cinsel organların anatomik yapısı, rahmin yapısının gebe olan ve olmayan hanımda farklı olması gibi hususları anlatmıştır. Beşinci makalede kadın ve erkeğin teması hususunda bazı bedensel etkiler üzerinde dururken, altıncı makalede kadınlarla ilgili menstürasyonla alakalı hastalıklardan söz etmiştir. Mecûsi, eserinin kırk bir ayrı başlıktan oluşan dokuzuncu makalesinde ise cinsel organlar, meme, rahim gibi iç organlarda meydana gelen bazı marazlar hakkında bilgi vermiştir. *Kitâbü'l-Melikî*'nin ikinci bölümünün sekizinci makalesi diğer bölümlerden farklı olarak tamamen cinsel rahatsızlıkların tafsilatına ayrılmıştır (Ulmann, 1970). Menstürel kanın herhangi bir nedenden ötürü akmaması hususundaki tedavi yöntemleri ile vajinada görülen yara benzeri oluşumların tespiti ve tedavisi, vajinal ağrılar, rahimde görülen kanserin tedavisi, hamile kalmaya yönelik öneriler, doğumun kolay olmaması durumunda bebeğin vaziyeti ile plasentanın rahim içinde kalması ve gebeliği önleyici doğum kontrol yöntemleri hakkında geniş bilgilerin eserde yer aldığı görülmektedir. Buna ek olarak, Mecûsi, meme ağrıları ve çeşitleri ile bugün modern tıpta daha çok kadınlarda görüldüğü bilinen kemik erimesi (osteoporoz) rahatsızlığıyla alakalı oluşan eklem ağrıları gibi hususların tedavi yöntemlerinden kadın hastalıkları bölümünde bahsetmiştir. Bu bulgu, Mecûsi'nin kadın tıbbına ne kadar hâkim olduğunu gösterir niteliktedir. Dokuzuncu makalede ise yine benzer hususlarda tedavi yöntemleri sunulmuştur.

3.5. Ebû Ali el-Hüseyin b. Abdullah b. Sinâ (ö. 428/1037)

Tüm dünyada en fazla tanınan filozof-hekimlerden olan İbn Sinâ'nın insan sağlığı hakkında pek çok eseri olmakla beraber en ünlü eseri beş ciltten müteşekkil (Browne, 2012; Ulmann, 1970) olan *el-Kânûn fi't-tıb* (Canon Medicinae/Tıp Kanunu)'dır (Topdemir, 2015). Eserin ilk cildinde; insanların anatomik ve fizyolojik yapıları, yakalanabilecekleri genel hastalıklar, bunların belirtileri, sebepleri ve tedavileri hakkında bilgi verilmekte olup, gebelik durumu, bebeğin doğması ve büyümesi süreçlerinde önceden bilinmesi gerekenler, kadın ve çocuk alanında İbn Sinâ'nın en çok dikkat çektiği meselelerden olan anne sütü gibi

başlıklardan oluşan bilgiler bulunmaktadır (Ağırakça, 2016). İbn Sinâ, özellikle kadın ve çocuk sağlığı alanlarında kendine has buluşları ve ilk kez ortaya koyduğu hususlar ile ünlüdür (Topdemir, 2015). Ayrıca bu ciltte memenin yapısı, sütün özellikleri ve nasıl artırılabileceği, anne sütünün bebeğin en önemli beslenme kaynağı olduğu, emziren hanımın cinsi münasebetinin sınırlı olması gerektiği, annenin sütünün olmadığı durumda genç bir süt annenin tutulmasının gerektiğinden bahsedilmiştir (Ağırakça, 2016). İlaveten, kadınlarda erken yaşta beliren göğüs şişkinliği ve göğüs kanserleri ile alakalı ve kadın cinsel organlarıyla alakalı modern tıbbî açıklamalarla tutarlı bir şekilde, vajina ve rahmin anatomisi, katmanları[14] ve burada görülen yalnız vulva açıklığı bulunması gibi bazı anomalilerle (Ostovar vd., 2019) beraber diğer olumsuz vaziyetler ve tedavi usulleri, kısırlığın hem anneden hem babadan kaynaklanan nedenleri, ve alınabilecek tedbirler, kadının düşük yapmaması için gerekenler ve olduğunda ise neler yapılması gerektiği, anormal doğumlar ve lohusalık halleri gibi hususların yer aldığı müstakil bölümler bulunmaktadır (Ağırakça, 2016). Cinsel hijyenin sağlanması ve muhafazası, İbn Sinâ'nın diğer İslâm hekimleri gibi üzerinde durduğu mühim tıbbî hususlardandır. Bu hususa ne eski Grek tıbbında ne de Ortaçağ Avrupa'sında rastlanmaktadır. Bu nedenle İslâm tıbbını Batı tıbbından ayıran bariz noktalardan birisi de İslam tababet anlayışının sosyal yaşamda hijyenin sağlanmasını temin etmede titizlikle yaklaşım sergilediğidir (Pormann, 2009). Buna ilaveten, modern tıpta idrar yollarındaki tıkanıklığı gidermek amacıyla yapılan perineal üretrostomi işlemini ilk yapan hekim İbn Sinâ'dır (Mazengenya & Bhikha, 2020). Farklı bölgelerde yaşayanların iklimden kaynaklı farklı rahatsızlıklara yakalanabileceğini ve iklim etkisinin kadınların menstürel süreçlerini olumsuz manada etkileyebilmesinden, yine regl düzensizliklerinde rezene gibi çayların içilmesinin yararlı olacağından bahsetmiştir (Avicenna, Vol. 1, 1973). Ünlü hekimin sağlığın temini için en çok tavsiye ettiği gıdalardan olan zeytinyağının bebeklerde göbek kordonunda ve genel vücutlarında anti-inflamatuar olarak kullanılmasını önerdiği bilinmektedir (Erdemir, 2018). Çocuk hastalıklarıyla alakalı olarak çocuk menenjitini beyinde gelişen sıcak bir iltihaplanma durumu olarak açıklamış olup, belirtilerinden ve bitkisel tedavi yöntemlerinden bahsetmiştir. Yine çocukların psikolojik durumlarına ve davranışlarına karşı ailelerin nasıl mukabele etmesi gerektiğine değinmiş ve mühim önerilerde bulunmuş olan ünlü bilgin

[14] *"Kadın overleri erkek testisleri yerine geçer. Overler rahmin son kısmında ve her iki yanda bulunurlar. Birbirlerinden ayrı vaziyettedirler ve üstleri bir zarla kaplıdır. Bu durum ikisinin tek bir kesede değil, sinirlerle kaplı özel keselerinde bulunduğunu gösterir… Rahim neden bu kadar çok sinirden oluşur? Rahmi esnemeye, kasılmaya ve sıkışmaya hazır hale getirmek için. Rahim fetüsü sarmalıdır bu nedenle esnemesi gerekir. Göğüs de böyledir. O da fetüs tamamen geliştiğinde maksimuma ulaşır… Rahim menstüral döngü esnasında kalın ve şişkindir. Kanama sonrasında tekrar küçülür''* (Bakhtiar, 1999, akt. Mazengenya & Bhikha, 2020)

(Avicenna, Vol. 2, 1973; Terzioğlu, 2014), çiçek ve kızamığın en çok bahar aylarında ve öncelikli olarak çocuklarda geliştiğini belirtmiştir (Erdemir, 2018). Çocuklarda göz rahatsızlıklarından bahsederken fazla ağlamaktan kaynaklanabilecek bir rahatsızlığın olabileceğinden bahsetmiş ve ağız bölgesinde oluşabilecek marazî vaziyetlerin tedavilerini ortaya koymuştur. Yine küçük yaşlarda beliren karın ağrılarının nedenlerinden ve bağırsak solucanlarının çoğunlukla çocuklarda olabileceğinden bahsetmiştir. Küçük yaşlarda yaşanan sindirim rahatsızlıklarında sarımsak kullanımını önermiştir (Erdemir, 2018).

3.6. Ebû Câfer Ahmed b. İbrâhim el-Cezzâr el-Kayrevânî (ö. 369/979)

Kayrevanlı tabip bir ailenin çocuğu olan İbnü'l-Cezzâr, aldığı tıp eğitimin ardından kendini yetiştirmiş İslam dünyasının önemli tabiplerinden birisi olmuştur (Doğruyol, 2000). Tabibin ünlü eseri *Zâdü'l-müsâfir ve ḳūtü'l-ḥâżır*'ın altıncı makalesi cinsellikle ilgili olup (Ağırakça, 2015)[15], kadınlarla ilgili olarak; regl kanının akmaması, rahimsel kanama çeşitleri ve şişkinlikler, vajinal akıntılar, fetüsün anne ile ilişkisi (Acıduman & Akşit, 2020), doğumsal problemler ve çözümleri gibi konuları ihtiva etmektedir (Ağırakça, 2016). İbnü'l-Cezzâr'ın diğer bir eseri ise tamamıyla pediatrik hastalıklarla (Erşahin & Sarıçam, 2024) alakalı olup yirmi iki babdan müteşekkil *Kitâb Siyâsetü'ṣ-ṣıbyân ve tedbîrühüm*'dür. Eser bir bebeğin rahimde ilk oluşum aşamasından çocukluk çağına dair birtakım öneriler ve gençlik evresine değin büyütülmesi, bakımı ve ihtiyaçları ile alakalı teferruatlı bilgileri içermektedir (Doğruyol, 2000).

3.7. Ebü'l-Kāsım Halef b. Abbâs ez-Zehrâvî (ö. 404/1013)

Endülüslü Zehrâvî, Doğu'da ve Batı'da zamanının en ünlü cerrahı olmayı başarabilmiş Müslüman bilim insanıdır. Bu zamana ulaşabilmiş tek eseri, muazzam içeriğe sahip ve belki de türünün en eski örneği olan eseri olan *Kitâbü't-Taṣrîf li-men ʿaceze ʿani't-teʾlîf'tir.*[16] Eserini otuz baba ayırarak tıbbın hemen her alanında muhtelif rahatsızlıkları ve tedavileri anlatmış, eserin son babını ise cerrahiye ayırmıştır. Bu eser Avrupa'da defalarca kez basılmıştır (Bayat, 2016; Kahya, 2013). Son bölüm, tabibin farklı cerrahi işlemlerde kullanılabilecek, kendi tasarladığı ve kullanışlı birçok cerrahi aleti içermektedir (Hamarneh, 2008; Sarton, 1931, C. I). Burada örnekleri verilecek olan aletler kadın hastalıkları, doğum ve çocuklar ile alakalı olanlardır. Örneğin, özellikle çocuklarda kullanılmasını önerdiği deriden yapılmış ve günümüz şırınga tipine örnek teşkil eden şırınga benzeri alet, *Görsel 2*'deki gibidir.

---

[15] İbnü'l-Cezzâr'ın cinsel hayatla ilgili bazı monografileri mevcuttur. Bunlardan birisi, müellifinin İbnü'l-Cezzâr olduğu düşünülen ve Afrikalı Constantin tarafından Latinceye geçirilen *De Coitu*'dur (Durmaz, 2019).

[16] Batı'da *Concessio/Compendium* olarak tanınmaktadır (Ağırakça, 2016).

Bazı rahim kanseri ameliyatları ilk kez Zehrâvî tarafından yapılmıştır (Ağırakça, 2016). Göğüs kanserleri, mesane taşlarının temizlenmesi, vajina taşlarının çıkarılmasıyla alakalı ilk tıbbî bilgileri eserinde bulmak mümkündür. Doğumla alakalı pek çok yeni buluşu olan Zehrâvî'nin, doğumu kolaylaştırıcı; serviksi genişletip bebeğin çıkması için alan oluşturan ve anormal duran bebeğin kolaylıkla çıkması için hususi aletleri icat etmesi gibi daha önce kullanılmamış tarzda metotları bulunmaktadır (Pormann, 2009). Bebeğin anormal bir şekilde çıkmasıyla alakalı olarak cerrahi işlemi ilk kez ortaya koyan kişi olmuştur ve bu amaçla geliştirdiği cerrahi aletler görsellerdeki gibidir.[17] Bu hususa ilaveten ölü ceninin nasıl çıkartılması gerektiği ve plasentanın nasıl alınması gerektiği noktalarında Zehrâvî'nin tafsilatlı açıklamaları ve diğer görselleri Lucien Leclerc'in (1861) *La Chirurgie D'abulcasis* isimli eserinde görülebilir.[18] Ünlü Ortaçağ Fransız cerrahı Guy de Chauliac (ö. 769/1368?), *Chirurgia Magna* adlı dönemin en iyi cerrahi eseri olarak kabul edilen eseri ortaya koyarken, Zehrâvî'den iki yüz kadar alıntı yapmıştır (Bayat, 2016). Zehrâvî, erkek hekimlere zaruret halinde işinin ehli olan kadın tabipleri yanlarına alıp, tedavi işlemlerini beraber yapmaları hususunda birtakım önerilerde bulunmuştur. Bu hususa dikkat çekmesiyle, kadınların sağlık alanındaki rollerine, önemlerine değinmiş ve varlıklarını bir ihtiyaç olarak görmüştür. Eserinde, kadın hastalıklarıyla ilgili olarak ebelere adeta bir doğum uzmanı seviyesinde tafsilatlı bir eğitim vermektedir (Spink & Lewis, 1973). Bu bilgilere ilaveten ünlü bilgin, eserinin genel hastalıklar ve tedavileri için ayırdığı bölümlerinde kadın ve çocuklarla alakalı olarak; gebelik halleri, normal doğumun gerçekleşmesi için öneriler, doğan çocuğun bakımı[19], anne sütü ve emzirme, çocuğun süt dışındaki gıdalara başlanması gereken zaman, çocuğun büyüyene kadar ki tıbbî anlamda yaşayacağı değişimler hakkında öneriler (Acıduman & Akşit, 2020) ve bakımlarının nasıl yapılacağı ve ahlaklı birer birey olarak nasıl yetiştirilmeleri gerektiği gibi birtakım hususlar hakkında içerdiği bilgilerin önemi haizdir.

[17] *Görsel 3-4* (Sezgin, 2008, C. IV).

[18] "*Doğumu yaptıracak ebenin normal doğum hakkında fikir sahibi olmalıdır. Hamile hanım karnının alt kısımlarında kasılmalar hisseder ve derin nefes alıp verir. Bu durum normal doğumun gerçekleşmesinin şartlarıdır. Bebeğin kafasından çıkması gerekmektedir, göbek bağı kafasına dolanırsa doğumun hızlandırılması için hanımın karnına bastırılması gerekir. Bebek bazı zamanlar ayaklarından gelebilmektedir. Bu durumda ebeye destek sağlamak için her çeşit anomali durumunda nasıl davranılacağını anlatacağım…''* (Leclerc, 1861, s. 175-187).

[19] *''Çocuk ağlamaktan biraz yarar görebilir, özellikle de süt içmesinden önce. Çünkü ağlamak çocuğun midesini genişletir ve uzuvlarını uzatır. Çocuk sıcaklıktan rahatsız olduğunda, soğuğun, soğuktan rahatsız olduğunda sıcaklığın özlemini çekebilir. Maruz kaldığı giysi çokluğundan, kundaktan ve sarmadan ya da altındaki yatağın kötülüğünden ya da pireden ya da pirenin yediği yerden rahatsız olabilir, o zaman bunların hepsinin düzeltilmesine özen gösterilmelidir''* (Liber Theoricae necnon Practicae Alsaharavii adlı Latince çevirisi ve Et-Taṣrīf mevsūʿa ṭıbbiyye mine'l-ḳarni'l-ʿāşiri'l-mīlādī başlıklı Arapça edisyonu, s. 906-914'ten akt. Acıduman, 2020, s. 119).

Bunun yanında Zehrâvî'nin çocuk eğitimiyle alakalı ilgi çektiği bir diğer önemli nokta ise, babanın davranışlarının çocuğun karakterinin oluşumundaki tesiri ve bu anlamda babanın, çocuğuna ilk olarak dini öğretileri öğretmesi, sonrasında dil bilgisi eğitimi vermesi ve bunların ardından bilimsel alanlarda çocuk hangi alana yatkınsa o alana yönlendirilmesinin gerektiği gibi pek çok sorumluluğundan bahsetmesidir. Baba ile alakalı olarak verilen bu önerilerin; çocuğun nitelikli bir birey olarak yetiştirilmesi anlamında bugün de kabul gören ve en başta dikkat edilmesi gereken hususlardan olduğu anlaşılabilmektedir. Ayrıca, çocuklara güzel bir tavırla yaklaşıldığında sünnet edilmelerinin kolaylaşacağı gibi hususlarda da birtakım bilgi ve önerilere rastlamak mümkündür. Zehrâvî eserinin on dokuzuncu bölümünde, oldukça naif bir anlayışla kadınlara güzelleşme gayesiyle sürebilecekleri kokuları ve makyaj uygulamalarını tanıtmış bu hususta tavsiyelerde bulunmaktadır (Ağırakça, 2016). İslâm tababetinin sahip olduğu, kadın ve çocuk sağlığı özelinde titizlikle ortaya koyulmuş pek çok bilimsel ve kapsamlı çalışmadan söz edebilmek mümkünken, bu bölümde yalnızca önde gelen çalışmalara yer verilebilmiştir. Bir sonraki bölümde Ortaçağ'da Avrupa tababetinde kadın ve çocuk sağlığının vaziyeti değerlendirilecektir.

4. Ortaçağ Avrupa Tababetinin Kadın ve Çocuk Sağlığına Bakışı

Avrupalıların Ortaçağ'da tababet alanındaki bilgilerinin temelini, daha önce bahsedilen Grek tıbbı ve İslâm medeniyetinin etkisiyle kazanmış olduğu bilgiler oluşturmaktadır. Bunların dışında Avrupalıların kendi geliştirdikleri sistematik bir sağlık sistemi ya da eğitim kurumları bulunmamaktadır. Dolayısıyla, yüksek eğitim veren eğitim kurumları İslâm'a göre çok sonraları açılacaktır (Siraisi, 1990). Bunun başlıca nedeni, o dönemler kilise etkisiyle kabul görmüş olan belli objelerden, astrolojiden (Rowland, 1981), bitkilerden ve insanlardan medet umulan, mucizevî tıbbî şifanın ön planda olmasıdır (Park, 2010). Esasen kilise tarafından hastalığın Tanrı'dan gelen bir cezalandırma olarak algılanması, musibetlere karşı tedavi yollarını arama gibi bir kaygıyı da ortaya çıkartmamıştır. Çalışmanın ilerleyen kısımlarında ismi zikredilecek kişiler çoğunlukla dini şahsiyetlerdir. Eğitim o zamanlar kilise tekelinde olduğundan, eğitimli kişiler de genelde kilise menşeili olmaktadır. Avrupa Ortaçağ'ında adını yazabilen erkekler bile oldukça az oranda iken kadınların okuma yazma bilmesi beklenilmeyecek bir durumdur (Heywood, 2006, akt. Genç, 2016). O devirlerde sağlıklı halin devamlılığı, bilhassa kadın ve çocuk özelinde, kilisenin ağır baskısı altında olan Batı toplumunun önceledi̇ği alanlardan birisi olmamıştır. Dolayısıyla tıp alanında gelişim göstermeye yönelik dini öğretilerden sıyrılmış bir zihniyete de sahip olmayan Avrupa tababeti, Doğu medeniyetleri tababetinin gerisinde kalmaktan kaçınamamıştır. Öyle ki, kadın anatomisi ve hastalıklarıyla alakalı ilk bilgiler, kilise mensubu şahıslar tarafından yazılmış

birtakım küçük çaplı genel tıpla alakalı bilgiler veren metinlerden oluşmaktadır. Hristiyan inanışında kadın, Hz. Havvâ'nın (ö.?) günahkar olması hasebiyle aldatıcı bir konumdadır (Fidan, 2022). Ortaçağ Avrupası'nda eğitim görmesi dahi iyi görülmeyen kadının (Siraisi, 1990) yegane vazifesi, çocuk doğurup neslin devamlılığını sağlamasıdır (Kirsch, 2002, akt. Çatalkaya, 2024). Fakat, Avrupa' da çok küçük yaşlarda evlenmeleri tabii görülen kızların bedenlerinin henüz doğuma hazırlanmamış olma ihtimalleri düşünüldüğünde doğumların zor gerçekleşmesi de gayet normal görülmelidir. Bu gibi sıkıntılar Avrupa'nın karanlık çağında hanımların gündelik hayatlarında sıklıkla karşılaştıkları sorunlardır. Dolayısıyla, kız çocuklarının erkek çocuklardan çok daha az değer gördüğü çıkarımı yapılabilmektedir. Buna ilaveten, gebeliğin önlenmesine de kilise tarafından pek iyi bakılmamakla beraber, cinsel aktivitelerin üreme dışında zevk almak gibi başka bir amaçla yapılması da dinen yasaklanmıştır (Blumenfeld-Kosinski, 1990). Ortaçağ'ın sonları denilebilecek bir dönemde (1450-1750), sağlık alanında faaliyet gösteren kadınların büyücülük ve cadılık ile nitelendirildiğinden uygulamalarının yasaklandığı, işkenceye ve ölüme mahkûm edildiği yaygınca bilinen bir hakikattir (Çatalkaya, 2014). Bitkisel tedavi yöntemlerinde ihtisaslaşmış ebelik ve şifacılık yapan bu hanımlara, sahip oldukları yetenekleri erkekler üzerinde kötüye kullanmalarına mahal vermemek adına mesafeli bakılmıştır.[20] Bu durum İslâm dininin, sağlık alanında istihdam edilen kadınlara olan bakışı ile oldukça zıttır. Doğrusu, Ortaçağ'da zaten çok yaygın olmayan tıbbî uygulamalardan, kadınlar genel manada uzak tutulmuş, erkeğin kadın hastaya temas edemeyeceği sınırlı zamanlarda yardımcı olmuşlardır. Kadın şifacıların sadece kadınlara ve hatta neredeyse yalnızca jinekolojik ve obstetrik sorunlarında tedaviye yardımcı olabilecekleri de kaynaklarda mevcuttur (Green, 2005; Magner, 2005). Bu hususta İslâm'ın bakışıyla birtakım benzerlikler söz konusu olsa da İslâm'da kadınların yalnızca belli konularda değil, tıbbın diğer alanlarında da faaliyet gösterdikleri daha önce belirtilmiştir. Buna ilaveten, Batı zihniyetinde, kadınların da tüm insanlığı etkileyen diğer rahatsızlıklardan muzdarip olsalar dahi, onların sağlık sorunlarının yalnızca gebelik, doğum, süt ve regl dönemleri gibi hususlarla ilişkilendirilmekte olduğu bir hakikattir (Magner, 2005). Esasında, Ortaçağ'da çoğunlukla zengin, soylu hanımlar ve rahibeler tıbbî bakıma muhtaç olarak görülmektedir, bu nedenle alt sınıfa mensup kadınların rahatsızlıkları ve tedavilerinin pek de bir ehemmiyeti olmamıştır (Rowland, 1981). Bu vaziyet, karanlık çağda genel bir zihniyetin göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

[20] Ebelerin bebeğin anne karnındayken bulunduğu kese olan plasentası ile birtakım efsuni işler yapabileceklerine inanılmıştır (Aksan, 2013).

Antik Dönem'de var olan jinekoloji alanı, Ortaçağ'a gelindiğinde Avrupa'nın büyük bölümünde tıbbî bir disiplin olarak neredeyse tamamen ortadan kalkmış vaziyettedir ve XVI. yüzyıllara kadar da toparlanamamıştır. 1500'lerde tekrar gelişmeye başlayan jinekoloji bilgisine bakıldığında, Antik Dönem'den daha geride olduğu aşikârdır. Obstetrik ve ebelik alanlarındaki gelişmeler de ancak XVI. yüzyılın ortalarından itibaren kayda değer ölçüde gelişme göstermiştir (McGrew, 1985). Örneğin, XV. yüzyıllardan itibaren kullanımına rastlanan doğum taburesi adlı araç, kadınların dik konumda yerçekimi ile doğurmalarını sağlamaktadır (Shorter, 1982). Bunun dışında çoğu alet ve cihaz daha sonraları kullanılabilmiştir. Açık bir örnek olarak, doğumlarda kullanılan obstetrik forseps çeşitlerinin İslâm tıbbında çok önceleri kullanılmalarına rağmen (Zehrâvî'nin icatları), Avrupa'da ancak XVII. yüzyıllarda icat edilmiştir (McGrew, 1985). Bu hususla alakalı, XVI. yüzyıldan itibaren çoğalmaya başlayan obstetrik alanındaki eserlerin diğer tıbbî metinlerin aksine genel manada yerel dillerde yazıldığı bilinmektedir. Bunun başlıca nedeni, bu metinlere daha çok başvuracak olanın, toplumun cahil kesimini oluşturduğu düşünülen kadınların olmasıdır.[21]

Hekimler genel manada doğum süreçlerinde bulunmamakta, bu vazifeyi ebeler yapmaktadır. Resmî olarak ebelerin dini buyruklarla belli zamanlarda kullanıldığına dair kanıtlar da kaynaklar da mevcuttur. Buna örnek verilecek olursa, IX. Papa Gregory (ö. 638/1241) 1220 yılında çıkarttığı bir kanunla, iktidarsızlığın bir boşanma nedeni olarak görülmesi gerektiğini, kadınların bakire olup olmadığının tespitini imtiyaz tanınan ebelerin yapacağını belirtmiştir (McGrew, 1985). Bunların dışında, ebelerin kendi kendilerini eğitmeleri veya gayri resmi bir şekilde bir yakınından alınan basit ve bilimsellikten uzak denilebilecek bir eğitimle belli zamanlarda görev yaptıkları bilinmektedir (Park, 2010). Genel manada ebeliğin bir meslek dalı olarak kabul görmesi için XIV. yüzyıla kadar, resmi anlamda ebe olunabilmesi için ise XV. yüzyıla kadar beklenilmesi gerekmiştir (Genç, 2021). Avrupa karanlık çağında kadın cinsel organlarının yapısı, XVII. yüzyıldan önce Avrupa'da pek rastlanılmayan, hayvan organlarının kesilip incelenmesi (Mantri, 2008) ve İslâm hekimlerinin katkıları vesilesiyle anlaşılmaktadır (Gül, 2024). Şöyle ki, daha öncesinde rahmin iki boynuzlu bir yapıya sahip olduğu düşünülmektedir (Genç, 2021). Bu anlamda Avrupalı hekimlerin eserleri incelenirken, Müslüman hekimlerden en çok İbn Sinâ'nın *el-Kânûn*'una atıf yapıldığı fark edilmiştir. Kadın üreme organları hakkında Salernolu doktorlar çalışma yapmışlar fakat obstetrik alanında pek fazla ilerleme katetmemişlerdir (Demaitre, 2023). Ortaçağ Avrupa'sında sezaryen doğum ile ilgili olarak, ancak bebeğin yaşayacağı

[21] "*Kadının sağlığı kadının işidir."* (Green, 1992; Benedek, 1977, s. 552).

durumlarda yapıldığı, fakat genelde annenin ölümüyle sonuçlandığı bilinmektedir (Genç, 2021). Bununla ilgili 1300 yılında bir görsele rastlanılmış, fakat ilk kez bahsedenin Bernard de Gordon olduğu tespit edilmiştir (Blumenfeld-Kosinski, 1990). Annenin ölmediği ilk başarılı sezaryen ameliyatının ise, 1500 yılında İsviçreli Jacop Nufer adlı bir domuz yetiştiricisi tarafından karısına yaptığı operasyon olarak ileri sürülmektedir (Reiss, 2003). Ortaçağ Avrupa'sında yapılan pediatrik çalışmalar incelendiğinde, dar kapsamlı müstakil birkaç eser dışında -ki bu eserler de İslâm hekimlerinin eserlerinin özeti mahiyetindedir- pek fazla bir çalışmaya rastlanılmamıştır. Üstelik, soylu ve zengin ailelerin çocukları dışında, haklarında pek fazla bilgi sahibi olamadığımız halktan herhangi bir çocuğun sağlığının kıymete değer görülmediği tahmin edilmektedir. Salgın hastalıkların fazlaca yaygın olduğu, yeterli beslenme ve hijyenin sağlanmadığı yaşam bölgelerinde çocuk ömürlerinin pek uzun olamadığı bilinen bir gerçektir. Çocukların çoğu beş yaşına varmadan ölmektedir (Singman, 1999, akt. Genç, 2016). Doğum esnasında gelişen komplikasyonların önlenememesinden dolayı anne ve bebek ölümleri de bir hayli fazladır (Genç, 2016). Pediatrik bilgiler XIX. yüzyıldan önce; genel tıp, obstetrik, ebelik, ortopedi ve eğitim alanlarından ayrı olarak çalışılmamıştır. Ancak bu yüzyıllara gelindiğinde halk sağlığı hususuyla da alakalı olarak çocuk ölümlerinin fazla olmasının nedenleri araştırılıp bu anlamda efor sarf edilmeye başlanmıştır denilebilir (McGrew, 1985). XII. yüzyıla ait yazarı bilinmeyen ve birtakım basit gündelik bilgilerden müteşekkil, *The Children's Practice* isimli Latince bir yazıt, yaklaşık dört yüz yıl boyunca pediatri alanında önem arz eden kaynaklardan olmuştur. Batı'ya ait çocuklarla alakalı basılmış ilk kitap, İtalyan hekim Paulus Bagellardus (ö. 897/1492?)'un 1472 yılında Padua'da basılan *Libellus Egritudinibus İnfantum* (Çocukların Hastalıkları Üzerine) adlı eserdir (McGrew, 1985). Daha önce bu çalışmanın, Ebû Bekr er-Râzî'den pek çok alıntı içerdiğinden bahsedilmiştir. Eser iki bölümden oluşmuş olup; ilk bölüm bebeğin doğumdan birinci aya kadar olan bakımı hakkında birtakım bilgileri, ikinci bölüm ise çocukluk dönemiyle alakalı hususları içermektedir (Maggioni, 2009). Avrupa tababet tarihi açısından önem teşkil eden ve tıp okullarında uzunca bir süre okutulacak olan diğer bir eser ise, Alman eczacı/hekim Eucharius Rösslin (ö. 932/1526)'in doğum, ebelik ve çocuklar hakkında ayrıntılı bilgilere yer verdiği *Rosengarten* isimli eserdir (McGrew, 1985). Obstetrik alanında telif edilen ilk etkili eser ise Ortaçağ'ın bitiminde kaleme alınan, ancak Erken Modern Dönem'de yaygınlaşan, Fransız cerrah Ambroise Paré (ö. 998/1590)'nin 1573 yılında Paris'te basılan *De la Generation de l'homme…* isimli eseri olacaktır (Benedek, 1977). Bu isimlerin İslâm dünyasından beş-altı yüzyıl kadar sonra ortaya çıkmaları ve bu

konu üzerine yeni bir gelişme koyamamış olmaları, İslâm ve Avrupa tababetinin ne denli birbirlerinden farklı seviyede bulunduklarının kanıtı niteliğindedir.

4.1. Ortaçağ Avrupa'sında Kadın Sağlığı Alanında Çalışmalar Yapan Hekimler

4.1.1. Constantinus Africanus (ö. 480/1087)

Constantinus Africanus, Ortaçağ'da tıbbî faaliyetlerin gelişmesinde büyük etkisi olmuş ve Salerno Tıp Okulu aracılığıyla İslâm tıbbını Avrupa'ya tanıtmış ünlü bilgindir. Onu öne çıkaran vasfı, eski Grek ve İslâm bilimine ait pek çok eseri Latince'ye kazandırmasıdır. *De genitalibus membris* ve *Viaticum* adlı çeviri eserlerinde jinekolojik bölümler mevcut bulunmaktadır (Green, 2000). *Viaticum* olarak bilinen eser, İbn'ül-Cezzâr (ö. 369/979)'ın *Zadü'l müsâfir ve kutül-hazir* isimli ünlü çalışmasının Latince çevirisidir. Daha önce bahsedilen, *Pantegni* adlı eser Mecûsî'nin *Kâmilü'ṣ-ṣınâ'ati'ṭ-ṭıbbiyye'*sinde yer alan jinekolojik meseleleri ele alarak Latinceye aktardığı eseridir (Green, 2001). *De Coitu* adlı çeviri eseri ise jinekoloji, obstetrik ve cinsel yaşam hakkında birtakım mühim bilgilere havidir. Bu eserin aslen kime ait olduğu hususunda fikir ayrılıkları mevcuttur (Süleyman el-İsraîlî veya İbnü'l-Cezzâr) (Durmaz, 2019).

4.1.2. Trotula (11-12. yy)

Trotula/Trota Külliyatı, Salerno'da yazıya aktarılmış olduğu bilinen, kadın hastalıkları ve doğum ile alakalı bilgileri ihtiva eden üç eserden oluşmaktadır. Bu eserler; *Liber de sinthomatibus mulierum* (Kadınların Hastalıkları Üzerine), *De curis mulierum* (Kadınlar için Tedaviler) ve *De ornatu mulierum* (Kadınların Süslenmesi Üzerine)'dur. Bu eserler Ortaçağ Avrupa'sında en yaygın jinekolojik metinler olarak kabul edilmektedir (Green, 2001; Rowland, 1981). Salerno Tıp Okulu'nda Trota isimli bir kadın hekim/hocanın varlığı hususunda araştırmacılarca fikir iştirakına varılamamış olup, daha çok okuldaki sağlıkçı/ebe hanımlara verilen genel bir isim olarak kabul görmektedir (Green, 2023; Magner, 2005). Bu okulda erkeklerle beraber bayanların da eğitim gördüğü anlaşılmaktadır. Kaynaklarda Trota adlı bir sağlıkçı hanıma işaret edilerek *De curis mulierum*'u onun yazdığı veya yazdırdığı hususunda bazı deliller mevcuttur. Avrupa Ortaçağ'ında kaleme alınan oldukça nadir ve hatta en kapsamlı eserlerden biri olan *Trotula*'nın bir bölümünün, Salerno Tıp Okulu'na mensup bir kadın şifacı tarafından yazılmış olması ve bu okulda erkek ve kadınların beraber eğitim almış olmaları, dikkate değer görülmesi gereken önemli hususlardır.

Bu eserde doğumu kolaylaştırıcı birtakım afyon temelli ilaçların kullanımı, rahim sarkması, vajinal rahatsızlıklar ve bazı anomaliler, kilise mensubu hanımların şehvani arzularını azaltmaya yönelik öneriler ve meme ile alakalı çok geniş bir yelpazede ele alınan bilgiler mevcut bulunmaktadır (Genç, 2021). *Trotula* ve diğer Ortaçağ tıp metinlerindeki

ilaçlar esasında Hippokrates, Galenos ve Müslüman hekimlere atfedilmektedir (Gül, 2023). Zira bu gibi eserlerin muhtevası incelendiğinde anlatıların benzerliği göze çarpmaktadır. Jinekoloji ve obstetrik ile doğrudan alakalı *Trotula* adlı eserin, Ortaçağ Avrupa tababetine ve entelektüel gelişimine önemli seviyede katkısı olmuştur.

4.1.3. Hildegard von Bingen (Bingenli Hildegard) (ö. 574/1179)

Küçük yaşlarda kiliseye verilip, burada eğitim gören Alman bir rahibe olan Hildegard'ın, Ortaçağ Avrupası'nda örneği oldukça az ve alışılmadık olan (Siraisi, 1990) çok yönlü ve eğitimli bir ilim insanı olması onun önemini ortaya koymaktadır. Rahibe Hildegard, kilise yolsuzluklarına karşı eleştirilerde bulunmuş olsa da kilise babalarının, içinde bulundukları kötü vaziyetten kurtulmalarını isteyen Tanrı tarafından bir elçi olarak gönderildiğine inanılmıştır. Öyle ki, Papa III. Eugenius'un izniyle (Temiztürk, 2019) tıp alanında yazdığı gibi, botanik, müzik, edebiyat ve din alanında da mistik eserler ortaya koymuştur. *Physica* (The Book of Simple Medicine-Basit Tıp Kitabı/Nine Books on the Subtleties of Different Kinds of Creatures-Farklı Türdeki Yaratıkların İncelikleri Üzerine Dokuz Kitap) adlı eseri, nebatatın, muhtelif metaller ve elementlerin, taşların ve hayvanların, hastalıkların tedavisinde nasıl kullanılabileceği ile ilgili bir doğa tarihi kitabı olarak kaleme alınmıştır (Magner, 2005).

Causae et Curae (the Book of Compound Medicine- Bileşik Tıp Kitabı/Causes and Cures-Nedenler ve Tedaviler) Rahibe Hildegard'ın tıp alanında ortaya koyduğu bazı yazılarının bulunduğu, lakin 1859'a kadar bilinmeyen ve 1903'e kadar tam manasıyla basılmayan (Green, 1999) diğer bir ünlü eseridir. Geleneksel humoral teoriye istinat edilerek hastalıkların sebeplerini ve tedavi yöntemleri sunan bu eserde; reglin gecikmesi veya fazla olması gibi bazı kadın hastalıkları, zor gerçekleşen doğumlar (Magner, 2005), güzelliğin sırları, cinsel öneriler, afrodizyak etkisi yapan gıdalar, fazla şehvetin önlenmesi gibi hususlardan bahsedilmekle birlikte, belki de Avrupa'da benzerine rastlanmayacak şekilde Rahibe Hildegard ilk kez kadın cinselliğinden söz etmiştir (Newman, 1998). Kadın cinselliği hususunda İslâm hekimleri, bu konunun üzerinde durmaktan çekinmemiş ve hatta eserlerinde bu hususta ayrıntılı bilgi vermişlerdir. Ebû Bekr er-Râzi ve İbn Sinâ'dan bahsederken bu konuyla alakalı eserlerinde yer verilen bilgilerle Hildegard'ın eseri kıyas edildiğinde benzerlik teşkil ettikleri görülmektedir. Bu bilgilerin önceki yüzyıllarda İslâm hekimleri tarafından ortaya konmuş olmaları ve Hildegard'ın kilise kütüphanelerinden bu eserlere kolaylıkla ulaşılabileceği düşünüldüğünde, eserlerden alıntılar yapmış olabileceği akla gelmektedir.

Rahibe Hildegard, yazılarında kadın psikolojisi ve ruhsal boyutları üzerine kendine has görüşlerini ortaya koymuştur. Hem bedeni hem de ruhu ilgilendiren problemlerin tedavileri

için, bitkisel ve manevi yönden önerilerde bulunmuştur. Hildegard, Almanya başta olmak üzere Avrupa'da ünlü olduğu, papalar, krallar ve bilginlerin ondan tavsiye istediği bilinmektedir (Magner, 2005). Bazı zümreler zamanla Hildegard'ı adeta bir kadın peygamber gibi görmeye başlamış ve ölümünden sonra onu bir azize kabul etme yolunda uğraşmış lakin net bir düşünceye varılamamıştır (Newman, 1985; 1998). Özellikle XX. yüzyıldan sonra araştırılmaya başlanan Hildegard ve muhtelif alanlardaki eserleri hakkında, feministler başta olmak üzere, akademisyenler, şairler, müzisyenler ve farmakologlar gibi pek çok daldan uzmanlar tarafından çalışma yapılmaktadır (Magner, 2005).

4.1.4. Gilles de Corbeil (ö. 621/1224?)

Salernolu Fransız hekim olan Gilles de Corbeil, Fransız kralı II. Philip'in saray hekimliğini yapmıştır. Vücudun genel manada her alanıyla alakalı bilgilerin mevcut olduğu *De signis et symptomatibus egritudinum* adlı eserinde birtakım jinekolojik rahatsızlıklara ve cinsel önerilere yer vermiş olup, *De urinis* adlı eserinde ise hem kadının hem de erkeğin üriner sistemi ile alakalı bilgilere yer vermiştir (Glick vd., 2005).

4.1.5. Gilbertus Anglicus (ö. 647/1250)

Yaşamı hakkında pek bilgiye sahip olunmayan ünlü İngiliz hekim Gilbertus Anglicus, ilk kez 1510'da basılan ve eserinde İbn Rüşd, İbn Sinâ (Getz, 1998) ve Ebû Bekr er-Râzi'den alıntıların yer aldığı *Compendium Medicinae* isimli ünlü eseri kaleme almıştır. Yunanca ve Arapça'dan yapılmış yeni Latince çeviri eserlerinin ardından telif edilmiş, genital tıbbın gelişmesinde önemli bir dönüm noktasını temsil etmiş bir eserdir. Zira Afrikalı Konstantin'in İbnü'l-Cezzâr'a atfedilen ve çevirisini yapmış olduğu *On Coitus* (Cinsellik Üzerine) adlı eserde yer alan bilgileri ve üzerine yapılan ilaveleri ihtiva etmektedir (Demaitre, 2013). *The Sickness of Women* (Kadınların Hastalıkları) adlı eseri, *Compendium*'un bir bölümü olarak kadın hastalıkları ve obstetrik ile ilgili bilgileri içeren bir risaledir (Green, 2000). Bu risale, jinekolojinin kapsamında olan; adet kanamasının düzensiz olması, kadın histerisi, rahim sarkması, muhtelif yaralar, ülserler, kanser gibi alt konulardan müteşekkildir. Rahim yaralarında genel hastalıklarda kullanılan ilaçları önermiş olup, bu rahatsızlığa hususi bir tedavi yöntemi sunamamıştır. Obstetrik ile ilgili olarak ise, gebelik belirtileri, doğumun zor olmasının fetüsün büyük olması ve uterusun zayıflığı gibi nedenlerden meydana gelebileceği, plasentanın çıkarılması ve yardımcı tedaviler olarak sıcak banyoların, merhemlerin, bitkisel bazı ilaçların kullanılabileceği gibi bilgileri ihtiva etmektedir. Bunun yanı sıra pediatri ile ilgili olarak ishal, kızamık ve su çiçeği gibi yaygın hastalıklardan bahsederken çiçek hastalığına yakalanmış erkek çocukların bu hastalığa yakalandıklarında ellerinin

bağlanmasını ve yaralı bölgeyi kaşımalarının önlenmesini önermiştir (Handerson, 1918). Eser incelenirken özellikle çocuk hastalıklarına ayrılan bir bölüme rast gelinmemiştir.

4.1.6. Taddeo Alderotti (ö. 694/1295)

Bologna Tıp Okulu'nda hocalık yapan kilise temelli yetişmiş Floransalı tabip (Glick vd., 2005), eserlerinde Hippokrates, Galenos ve İbn Sinâ'dan atıflar yapmıştır. Jinekoloji alanında çalışmış fakat obstetrik alanında faaliyette bulunmamıştır (Siraisi, 1990).

4.1.7. Mondino de Luzzi (ö. 726/1326)

Alderotti'nin öğrencisi olan Mondino de Luzzi, kadavra incelemeleriyle ünlü İtalyan hekimdir. Kadın bedeninin anatomisini de incelemiş olan hekimin 1316'da yazılan *De Anatome (Anathomia)* adlı eseri, anatomik bilgilerden çok diseksiyon teknikleriyle alakalıdır (Gurunluoglu vd., 2013; Singer, 1957). Eserin üçüncü bölümünde yer alan kadın üreme organlarının yapısı (Bullough, 1958), enteresan bir şekilde hayvan anatomisiyle büyük benzerlik taşımaktadır. Mondino de Luzzi eserinde pek çok kez Arapça kelimeleri kullanmıştır ve bu durum eserde yer alan bilgilerin çoğunun İslâm tababetinden etkilendiğinin göstergesi olarak değerlendirilebilir (Gül, 2024; Singer, 1957) Yine de uzun yıllar anatomi alanında ders kitabı olarak kullanma anlamında yaygın olan bir eser olarak öne çıkmaktadır (Glick vd., 2005).

4.1.8. Bernard de Gordon (ö. 730/1330)

Montpellierli Fransız hekim Bernard de Gordon'un, 1305'te yazmaya başladığı fakat ilk baskısının 1474 Lyon baskısı olan *Practica seu Lilium medicine (Lily of Medicine)* adlı eseri tıp öğrencilerinin ders kitabı olmuş ve Viyana Üniversitesi'nde 1520'ye kadar okutulmuştur. Bernard de Gordon, üreme ile alakalı genel hususlardan, cinsel ilişki, kısırlık, kadın ve erkeğin fizyolojisi gibi hususlarla beraber birtakım pediatrik hastalıkları da eserinde ele almıştır. Âdet kanamasının azalmasını ve kısırlığı genelde Avrupa zihniyetinin sahip olduğu gibi büyük bir sorun olarak ele almış, tedavisi için hacamat gibi İslâm'ın getirdiği bazı tedavi yöntemlerini öne sürmüştür (Demaitre, 2013). Bu hususlaki ünlü eserinin adının *Tractatus de sterilitate mulierum/De Sterilitate* (Kadınların Kısırlığı Üzerine İnceleme) olduğu kaynaklarda zikredilmektedir (Green, 2000). Adet kanaması, Ortaçağ Avrupa kültüründe 'kadınların lanetli bir vaziyeti' şeklinde algılanmakta olup, erkeklerin kadınlara olan olumsuz bakışlarını etkileyen hususlardandır. *The Curse: A Cultural History of Menstruation* (1988) gibi eserler, bu mevzu hakkında okumaların yapılmasını tavsiye etmektedir (Konings, 2021). Diğer bir yandan İslâm'da kadının aybaşı hali tamamen doğal kabul edilmekle beraber bir rahatsızlık (eza) hali olarak kabul edilmiş, bu dönemlerinde kadınların fizyolojik ve

psikolojik yönden iyi olmayacaklarının altı çizilerek, erkeklere kadınlara daha anlayışlı ve narin olmaları hususunda emir verilmiştir.[22]

4.1.9. Guy de Chauliac (ö. 769/1368?)

Fransız cerrahisinin önde gelen hekim-cerrahı Guy de Chauliac (Glick vd., 2005), cerrahinin özellikle Fransa ve İngiltere'de standartlaşmasında etkili olan isim olmuştur. Onun sayesinde Mondino'nun diseksiyon alanındaki geleneği Montpellier'e geçmiştir (Singer, 1957). Esasında cerrahinin bir uzmanlık alanı olarak gelişmesinde faydalı olmuştur. *Chirurgia Magna* (Büyük Cerrâhî) Guy de Chauliac'ın 1363'te yazdığı en ünlü eseridir. Ünlü hekimin kadın sağlığıyla ilgili olarak eserinde bazı enteresan açıklamalar mevcuttur. Guy de Chauliac'ın kadın hastalıklarına karşı bakışı ile alakalı fikir vermesi açısından bir örnek verilecek olursa, "Kadının karnında fazla sayıda bebek olabilmektedir ve bu doğumu zorlaştıran etmenlerdendir. Bazen iki, İbn Sinâ'ya göre beş veyahut daha fazla, Ebû Bekr er-Râzi'ye göre yediden fazla ve hatta on tane olabilir diyor. Fakat bu konu kadınların dikkat çekmeleri gereken bir husus olduğu için buna daha fazla kafa yormanın bir anlamı yoktur." (Rowland, 1981). Bu örnekten Guy de Chauliac'ın, İslâm hekimlerinden çok daha sonra yaşamasına rağmen düşünce ve tıbbî bilgi anlamında ne kadar geride olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bununla birlikte çocuk hastalıklarıyla ilgili spesifik bir buluşu veya bu alana dair önemli bir katkısına rastlanılmamıştır.

Sonuç

İslâm'ın entelektüel anlamda altın çağını yaşadığı bir dönemde, Avrupa medeniyeti bu yönlerden oldukça karanlık denilebilecek bir dönem içerisinde bulunmaktadır. Bu iki medeniyet kıyas edildiğinde, bilim dallarından özellikle tababet alanında İslâm'ın ilk sırada geldiği rahatlıkla ifade edilebilmektedir. İslâm medeniyeti tam teşekküllü tıp eğitimi ve hizmeti sunmakta iken, aynı dönemin Avrupa medeniyeti incelendiğinde, İslâm medeniyetinin sahip olduğu enginlikte gelişmiş herhangi bir tıp eğitimine veyahut sağlık hizmetinin benzerine rastlanılmamaktadır. Batı tababeti İslâm tababetine kıyasla oldukça geri kalmış bulunmaktadır. Mamafih aynı yüzyıllarda, bahsedilen bu iki medeniyetin kadın ve çocuk sağlığına yönelik bilgi birikiminin ve ünlü tabiplerin tababet ilmine olan özgün katkılarının genel bir değerlendirmesinin yapılması, iki medeniyetin bulunduğu vaziyetin pek çok yönden benzer olmadığı konusunda yeterli olmuştur.

---

[22] *"Sana kadınların ay hâlini sorarlar. De ki: "O bir ezadır (rahatsızlıktır). Ay hâlinde kadınlardan uzak durun. Temizleninceye kadar onlara yaklaşmayın. Temizlendikleri vakit, Allah'ın size emrettiği yerden onlara yaklaşın. Şüphesiz Allah çok tövbe edenleri sever, çok temizlenenleri sever*" (Bakara 2/222).

Avrupa'da yalnızca ruhani manada değil siyasi anlamda da üstünlük kurabilme gücüne sahip dini şahsiyetlerin, kültürel ve ilmî faaliyetlerin gelişimini baskılaması, ilimle uğraşmayı gereksiz ve hatta suç kabul etmesi, Batı zihniyetini şekillendirmiş olguların başında gelmektedir. Hastalığa bir tür ilahi cezalandırma gözüyle bakılmasının bir neticesi olarak kısıtlanan tıbbî faaliyetler, aynı zamanda bilimle uğraşanların çalışmalarını din ile uyumlu olma şartıyla yapabilmeleri, toplumsal sağlık hizmetlerinin gelişimini engellemiştir. Fakat İslâm dini bu zihniyetin tam zıttı olarak, insanın ruhen ve fiziken en sağlıklı halinde olmasını emretmiştir. Bu hususta iki medeniyetin zihniyet farkının anlaşılması, tababet alanındaki uçurumun varlığını da açıklamaktadır.

Avrupa'da tıp alanında çalışma yapmış çoğunluğu kilise temelli olan kişiler, genel tıpta veya kadın ve çocuk hastalıkları hususunda çığır açıcı nitelikte bir buluşa imza atmamışlardır. Buna karşılık, Grek ve İslâm tıbbını öğrenerek kendi kültürlerinde yaşatmaya gayret etmeleri ve Avrupa tababetinin bu kaynaklar aracılığıyla temelini oluşturmaları, Rönesans'a atılan adımları hızlandırmıştır yorumu rahatlıkla yapılabilir. Avrupalıların, tıp alanındaki geri kalmışlığın hakiki manada farkına vardıkları zaman itibarıyla -yaklaşık XVI. yüzyıl- tıbbî gelişmeleri yakından takip etmeye gayret ettikleri görülmektedir.

İslâm tababetinde pediatri alanına dair yapılan çalışmalar, yalnızca çocukların yakalandığı nadir hastalıkların nedenleri, semptomları ve tedavi yöntemleriyle sınırlı kalmamıştır. Aynı zamanda çocukların huzursuzluklarına sebebiyet veren durumlar, bebeklikten gençliğe kadar geçen süreçte nasıl eğitilmeleri gerektiği, ruhsal sağlıklarının korunma yolları gibi pek çok husus detaylı biçimde ele alınmıştır. Bu bağlamda, çocuklara özgü tıbbî bilgi ve yaklaşımları içeren müstakil eserler kaleme alınarak, pediatri alanında sistematik ve kapsamlı bir literatür oluşturulmuştur. Pek çok İslâm tıp eserinde görüldüğü üzere, çocukların tedavisinde zorlama yerine sevdirme yönteminin tercih edilmesi gerektiği vurgulanmış, bu bağlamda psikolojik hassasiyetin gözetilmesine özel önem atfedilmiştir. Bu anlayış, çocukların hem fiziksel hem de ruhsal yönleriyle birey olarak dikkate alındığını göstermektedir. Buna karşın, Ortaçağ Avrupa'sında çocuğun soylu bir aileden gelmemesi durumunda bakımına özel bir önem atfedilmediği, gerek günlük yaşamda gerekse tıbbî uygulamalarda yaşa bağlı fiziksel ve ruhsal farklılıkların yeterince dikkate alınmadığı anlaşılmaktadır. Avrupa'da pediatri alanındaki tıbbî gelişmelerin yetersizliği, çocukların yetişkin bireylere kıyasla daha kırılgan ve hassas olmaları nedeniyle ölüm riskiyle daha sık karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur. Ortaçağ Avrupa'sında çocuk hastalıklarına özgü müstakil tıp eserlerinin yok denecek kadar az olduğu, mevcut birkaç örneğin ise temelde Antik Yunan ve İslâm tıbbına dayandığı görülmektedir. Pediatri alanındaki gelişmelerin,

Ortaçağ'ın geç denilebilecek döneminde ve hatta erken modern çağlarda ciddi bir ivme kazanmaya başladığı görülmektedir.

İslâm tababetinde özel muameleye ihtiyaç duydukları kabul edilen hanımlara yönelik olarak, bilginler ortaya koydukları eserlerde jinekolojik hususları ayrı başlıklar altında son derece titizlikle ele almış ve toplumsal tıp literatürüne kazandırmışlardır. Kadının anatomik yapısından gebe kalmasına, doğumun çeşitlerinden modern tıbba yakın düzeyde doğuma yardımcı araçların geliştirilmesine, rahim ve vajina ile alakalı anormal durumların tespit ve tedavilerinden ürolojik rahatsızlıklara, salgın hastalıklardan kadın cinselliği ve estetiğine kadar tıbbın her alanında fazlasıyla çalışma yaparak, özel ilgi ve alaka göstermişlerdir. Bu bağlamda, dönemin dini ve kültürel anlayışı değerlendirildiğinde kadınlar hakkında bu kadar açık çalışmanın yapılmış olması ve bu çalışmaların ekseriyetle erkekler tarafından icra edilmesi, İslâmiyet'in insan sağlığını ne denli önceledeğini kanıtlar niteliktedir.

İslâm toplumlarında kadınların tıbbî faaliyetlerde bulunmaları doğal ve gerekli bir durum olarak kabul edilmiş; bu doğrultuda kadınların sağlık alanında istihdam edilmeleri, Avrupa'ya kıyasla çok daha erken dönemlerde gerçekleşmiştir. Buna karşılık, Ortaçağ Avrupa'sında kadınların yalnızca doğum ve emzirme gibi belli başlı konularla sınırlı rahatsızlıkları yaşayabilecekleri, erkeklerin maruz kaldığı hastalıklara yakalanmayacakları gibi yanlış bir kanaat hâkim olmuştur. Bunun yanında erkeklerin kadınlara dokunması da yasaklanmıştır. Kadınların Avrupa'da cadılık gibi ithamlarla değersizleştirilmeleri, zaten o dönemler kadın bedeniyle alakalı hususların yaygın olarak mahrem görülmesinden dolayı kadınları tedavi edebilecek şifacıların çoğunlukla kadın olması gerektiği düşünüldüğünde, bu kısıtlamanın, kadın sağlıkçıların sayılarının artmasında engelleyici unsurlardan olmuş olabileceğini akla getirmektedir. Dolayısıyla kadın rahatsızlıkları kolaylıkla göz ardı edilmiş ve tedavileri hususunda çaba sarf edilmesine gerek duyulmamış olduğu anlaşılmaktadır. Netice itibarıyla, jinekoloji alanının Avrupa'da gelişmesi epey zaman alacaktır. Burada iki medeniyet – esasında iki din- arasında büyük bir zihniyet farklılığı söz konusudur. Kadın sağlığıyla ilgili olarak Avrupa'da ortaya konulan; *Trotula, Physica* ve *Cause et Curae* isimli eserlerin varlığı, alışılmışın dışında olduklarından önem teşkil etmektedir. Rahibe Hildegard ilk kez kadın cinselliğinden bahsederken, ondan çok önce İslâm hekimleri bu hususu ayrıntılı ele almış, kadının cinsel zevklerinden ve ihtiyaçlarından bahsetmişlerdir. İslâm tıbbının pek çok alanda olduğu gibi farmakoloji bilgisinde ve bitkisel tedavi çeşitliliğinde de Avrupa tıbbından önde olduğu aşikardır. Bitkisel tedavi uygulamalarında İslâm tabipleri daha çok ot terkipli ilaçları kullanmayı tavsiye ederken, Batılı hekimler daha çok afyon temelli ilaçları kullanmayı önermişlerdir. Hijyen kavramının varlığı, bunu sağlamak adına geliştirilen

antiseptikler ve doğum ameliyatlarında hijyenin en üst düzeyde tutulma çabası, İslâm tıbbında yaygınken, Avrupa tıbbında hijyene verilen ehemmiyetin düşük olması sonucu doğum sırasında gelişen enfeksiyonlar annenin ve bebeğin ölümüne sebebiyet verebilmektedir. Bunun yanında cinsel hijyen konusu da İslâm hekimlerinin aksine Avrupalı hekimlerin ilgilendiği hususlardan olmamıştır. Günümüz modern tıbbı teknolojik avantajlarla günden güne gelişmekte olduğu halde, iyileşme sağlanırken pek çok yönden asırlar önceki uygulamaların hala geçerli olduğu tespit edilmiştir. İslâm bilginlerinin gerçekten de çağlarının çok ötesinde ve ufuk açıcı tıbbî gelişmelere imza attıkları aşikardır. Bununla beraber alternatif tıp adı altında bugüne ışık tutan bu uygulamaların günden güne yaygınlaşmakta olduğu görülmektedir. Bu çalışma yapılırken, İslâm tababet tarihi alanında Batılı bilim tarihçileri tarafından incelenmiş, neşredilmiş ve tahkik edilmiş eserlerin sayısının, Müslüman camiasından daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Kültür mirası adına, bu önemi haiz alana dair gerekli çalışmaların yapılması hususunda teşviğin ve desteğin artırılması, dolayısıyla bu büyük açığın kapatılması gerekmektedir. Bu çalışmayı ortaya koyarken, İslam tıp tarihini jinekolojik, obstetrik ve pediatrik cihetlerden ele alarak, açığı kapatmaya yönelik bir nebze katkı sağlamak istenilmiştir.

Kaynaklar

Abū Bakr Muḥammad b. Zakarīyā Rāzī. (1848). *A treatise on the small-pox and measles*. Translated from the original Arabic by William Alexander Greenhill. Yale Medical Library, Sydenham Soc 84.

Acıduman, A. & Akşit, Ç. (2017). Ebū Bekr Muḥammed b. Zekeriyya er-Rāzī'nin Kitābu'l-manṣūri adlı ünlü eserinde gebelerin ve çocukların tedbiri üzerine. *Lokman Hekim Dergisi*, 7/2, 110-136.

Acıduman, A. (2018). Sābit b. Ḳurra'nın Kitābu'ẕ-Ẕaḫīre fī ʿİlmi'ṭ-Ṭıbb adlı eserinde çocukların korunması üzerine. *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*; (61), 86-91.

Acıduman, A. & Acıduman, G. (2021). ʿAlī b. Rabben eṭ-Ṭaberī'nin Firdevsu'l-Ḥikme fī'ṭ-Ṭıbb adlı eserinde çocukların tedbiri ve sağlığın korunması üzerine. *Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 11/2, 269-283.

Acıduman, A. & Akşit, Ç. (2020). Ebū'l-Ḳāsım ez-Zehrāvī'nin et-Taṣrīf eserinde çocukların tedbiri. *Dört Öge*, (18), 111-129.

Ağırakça, A. (2016). *İslam Tıp Tarihi*. Akdem Yayınları.

Ağırakça, A. (2015). İslam medeniyetinde ilimler tarihine genel bir bakış. *Artuklu Akademi Günleri: Bilim Tarihi ve Felsefesi Sempozyumu* (3-25). Mardin.

Aksan, Y. (2013). 1450-1750 yılları arasında Avrupa'da cadılık. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28/2, 355-368.

Akşit, Ç. (2019). Rāzī: Practica Puerorum. *Dört Öge*, 15, 47-74.

Avicenna, (1973). *The Canon of Medicine.* (Vol. 1). (Translated by O. C. Gruner). AMS Press.

Avicenna, (1973). *The Canon of Medicine.* (Vol 2). (Translated by O. C. Gruner). AMS Press.

Bakhtiar L. (1999). *The Canon of Medicine (al Qanunfi'l-tıbb).* In great books of the Islamic world. Inc; akt. Pedzisayi Mazengenya-Rashid Bhikha, (2020). The genitourinary and reproductive systems: Interpretation of Avicenna's (980-1037 AD) treatise in the Canon of Medicine. *Morphologie,* 104/346, 196-201.

Bakkal, A. (2006). *Harran Okulu.* Şanlıurfa İl Kültür Turizm Müdürlüğü Yayınları.

Bayat, A. H. (2016). *Tıp Tarihi*. Zeytinburnu Belediyesi.

Benedek, T. G. (1977). The changing relationship between midwives and physicians during the Renaissance. *Bulletin of the History of Medicine*, 51/4, 550-564.

Blumenfeld-Kosinski, R. (1990). *Not of Woman Born: Representations of Caesarean Birth in Medieval and Renaissance Culture*. Cornell University Press.

Browne, E. G. (2012). *İslam Tıbbı* (Arabian Medicine). (Çev. E. Ataş). Altınoluk Basın ve Yayın.

Bullough, V. L. (1958). Medieval Bologna and the development of medical education. *Bulletin of the History of Medicine*; 32/3, 201-215.

Campbell, D. (1926). *Arabian Medicine and Its Influence on the Middle Ages*. Kegan Paul, Trench Trubner & Co., Ltd. Broadway House: 68-74 Carter Lane, E.C.

Chitravadivu, C., Bhoopathi, M., Elavazhagan, T., Jayakumar S. & Balakrishnan V. (2009). Screening of antimicrobial activity of medicinal plant oils prepared by herbal venders, South India. *Middle East Journal of Scientific Research*, 4/2,115-117.

Corpus Medicorum Graecorum: Galeni de Semine (Galen: On Semen) (1992). Translated by Phillip de Lacy. Berlin, Akademie Verl.

Demaitre, L. E. (2013). *Medieval Medicine: The Art of Healing, From Head to Toe.* Praeger.

Doğruyol, H. (2000). İbnü'l-Cezzâr, Ebu Ca'fer. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 21, s. 1-3). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Durmaz, S. (2019). İslam tıbbını Avrupa'ya tanıtan mütercim: Constantinus Africanus (Afrikalı Constantin). *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi (KÜSBD)*, 9/özel sayı, 113-132.

Efe, Z. (2019). Hz. Peygamber döneminde hastabakıcı kadınlar: ilk müslüman hemşireler. *Health Academy Kastamonu*, 4/3, 243-256.

Erdemir, A. D. (2018). Türk tıp tarihinde ünlü Türk hekimi İbn-i Sina'nın tıbbi tedaviler üzerinde yorumlamaları. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, 118/232, 189-210.

Erul, B. (2012). Vedâ Hutbesi. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 42, s. 591-593). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Fidan, M. K. (2022). Hristiyanlıkta Kadın İmgesi: Günahkar Havva ve Bakire Meryem Düalizmi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 22/2, 239-252.

Genç, Ö. (2021). Orta Çağ Avrupası'nda Jinekoloji. *Akademik Tarih.* Söyleşi.

Getz, F. M. (1998). *Medicine in the English Middle Age.* Princeton University Press.

Glick, T. F., Livesey, S. & Wallis, F. (2005). *Medieval Science, Technology, and Medicine: An Encyclopedia.* Routledge.

Green, M. H. (1989). Women's medical practice and health care in medieval Europe. *Journal of Women in Culture and Society*, 14/2, 434-473.

Green, M. H. (1992). Obstetrical and gynecological texts in Middle English. *Studies in the Age of Chaucer 14.*

Green, M. H. (1999). In search of an «authentic» women's medicine: the strange fates of Trota of Salerno and Hildegard of Bingen. *Dynamis*, (19), 25-54.

Green, M. H. (2000). *Medieval Gynecological Texts: A Handlist, in Women's Healthcare in the Medieval West: Texts and Contexts.* Appendix.

Green, M. H. (2001). *The Trotula, A Medieval Compendium of Women's Medicine.* (edited and translated by M. H. Green). University of Pennsylvania Press.

Green, M. (2023). ''Who/What is ''Trotula''? (https://www.academia.edu/97430512/).

Gurunluoglu, R., Gurunluoglu A., Williams, S. A. & Cavdar, S. (2013). The history and illustration of anatomy in the Middle Ages. *Journal of Medical Biography*, 21/4, 219-229.

Gül, Ö. (2024). Orta çağ sonunda anatominin yeniden keşfi: Mondino De Liuzzi'nin etkisi. *Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, 14/1, 11-22.

Hamarneh, S. K. (2008). Drawings and Pharmacy in Al-Zahrawi's 10th-Century Surgical Treatise. *The Project Gutenberg EBook.*

Handerson, H. E. (1918). *Gilbertus Anglicus: Medicine of the Thirteenth Century.* The Cleveland Medical Library Association.

Harper, J., Irvine, A. D., Yan, A. C. & Hoeger, P.H., (2011). Chapter I - *The History of Pediatric Dermatology, Harper's Textbook of Pediatric Dermatology the Development of Pediatric Dermatology*. Wiley Online Library.

Kahya, E. (2013). Zehrâvî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 44, s. 189-191). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Karlığa, B. (2023). *İslam Düşüncesinin Batı Düşüncesine Etkileri*. Mahya Yayınları.

Kandemir, M. Y. (2012). Ümmü Seleme. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 42, s. 328-330). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Karakuş, N. (2022). Asr-ı Saadet'te ilk bîmâristan örnekleri ve hanım sağlıkçılar. *Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1/2, 1-15.

Karamanou, M., Tsoucalas, G., Creatsas, G. & Androutsos, G. (2013). The effect of Soranus of Ephesus (98–138) on the work of midwives. *Women and Birth;* 26/4, 98-138.

Kaya, M. (2007). Râzî, Ebû Bekir. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam AnsiKlopedisi* (C. 34, s. 479-485). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Keser, A. & Kurt, E. (2014). Efesli Soranus'tan Virginia Apgar'a: yenidoğanın doğumdaki özelliklerine politika transferi çerçevesinde bir bakış. *Türkiye Klinikleri Tıp Etiği-Hukuku-Tarihi Dergisi*, 22/3, 89-97.

Kettânî, *et-Terâtîbü'l-İdâriyye (Hz. Peygamber'in Yönetimi)* (C. II). (Çev. Ahmet Özel) Gerçek Hayat Yayınları.

Kirsch, J. (2002). *The Woman Who Laughed at God.* London: Penguin Compass Publishing, akt. Çatalkaya, Ş.Ö. (2024). *Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da Kadın.* Kitap Dünyası Yayınları.

Leclerc, L. (1861). *La Chirurgie D'abulcasis.* J.-B. Baillière.

Maggioni, G. (2009). Paulus Bagellardus a Flumine and his book 'Libellus de aegritudinibus et remediis infantium', printed in Padua in 1472. *Med Secol*, 21/3, 1205-1224.

Magner, L. N. (2005). *History of Medicine.* (2nd edition). Boca Raton; Taylor&Francis Group.

Mantri, S. (2008). *Holistic Medicine and the Western Medical Tradition.* Virtual Mentor.

McGrew, R. E. (1985). *Encyclopedia of Medical History*. London: Macmillan Press.

Meyerhof, M. (1930). The book of treasure, an early Arabic treatise on medicine. *Isis*, 14/1, 55-76.

Nasr, S. H. (1989). *İslâm ve İlim.* (Çev. İ. Kutluer). İnsan Yayınları.

Newman, B. (1985). Hildegard of Bingen: visions and validation. *Church History*; 54/2, 163-175.

Newman, B. (1998). *Sister of Wisdom.* University of California Press.

Ostovar, M., Quintern, D., Heydari, M., Mosavat, S. H. & Starr, P. J. (2019). Female genital tract anomalies treatment through surgery in Avicenna's Canon of Medicine (980-1037 CE). *Journal of Research on History of Medicine*, 8/2, 115-122.

Park, K. (2010). *Medicine in Society in Medieval Europe 500-1500.* Historical Essays: ed. by Andrew Wear, Cambridge University Press.

Pormann, P. E. (2009). Female patients and practitioners in medieval Islam. *Lancet*, May 9; 373(9675):1598-9.

Pormann, P. E. & E. Savage-Smith. (2007). *Medieval Islamic Medicine.* Georgetown University Press.

Reiss, H. (2003). Abdominal delivery in the 16th century. *Journal of the Royal Society of Medicine*, 96/7, 370.

Rowland, B. (orijinal yazar ve tarih bilinmiyor). *Medieval Woman's Guide to Health: the First English Gynecological Handbook: Middle English Text.* The Kent State University Press.

Saini, A. (2016). Physicians of ancient India. *Journal of Family Medicine and Primary Care*, 5/2, 254-258.

Sarıçam, İ. & Erşahin, S. (2024). *İslam Medeniyeti Tarihi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Sarton, G. (1931). *Introduction to the History of Science.* (C. I). Carnegie Institution of Washington.

Sezgin, F. (2008). *İslam'da Bilim ve Teknik*. (C. IV). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. Yayınları.

Shorter, E. (1982). *A History of Women's Bodies.* Basic Books Publishers.

Singer, C. J. (1957). *A short history of anatomy from the Greeks to Harvey*.Dover Publications.

Siraisi, N. G. (1990). *Medieval and Early Renaissance Medicine.* Chicago and London: The University of Chicago Press.

Soranus (1991). *Gynecology*. (Translated with an introduction by Temkin O with the a assistance of Eastman NJ, Edelstein L, Guttmacher AF). Reprint Softshell Books Edition.

Spink, M. S. & Lewis, G. L. (1973). *On Surgery and Instruments Albucasis a Definitive Edition of the Erabic Text, English Translation and Commentary.* The Wellcome Institute of the History of Medicine.

Taton, R. (1963). *Ancient and Medieval Science from the Beginnings to 1450 (La Science antique et médiévale).* (Translated by A.J. Pomerans). Thames & Hudson.

Taylan, N. (1989). Ali B. Rabben Et-taberî. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 2, s. 434-436). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tbakhi, A. & Amr, S.S. (2007). Arab Muslim physicians and scholars, Abu Bakr Muhammad Ibn Zakariya Al Razi (Rhazes): philosopher, physician, and alchemist. *Annals of Saudi Medicine*; 27/4, 305- 307.

Temiztürk, H. (2019). *Bir Mistik Rahibe Bingenli Hildegard*. Eskiyeni Yayınları.

Terzioğlu, A. (2014). İbn Sina ve Türk Çocuk Psikiyatrisi, İbn Sinâ Doğumunun Bininci Yılı Armağanı. (Der. A. Sayılı). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

The Editors of Encyclopedia Britannica (3 Nisan 2024). *Al-Razi: Persian Physician.* Encyclopedia Britannica. https://www.britannica.com/biography/al-Razi.

Topdemir, H. G. (2015). *İbn Sinâ ve Bilim*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Ulmann M. (1970), *Die Medizin im Islam.* Brill.

Uraler, A. (2012). Şifâ bint Abdullah. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 39, s.138-139). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yıldız, H. D. (1988). Abbâsîler. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 1, s. 49-56). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

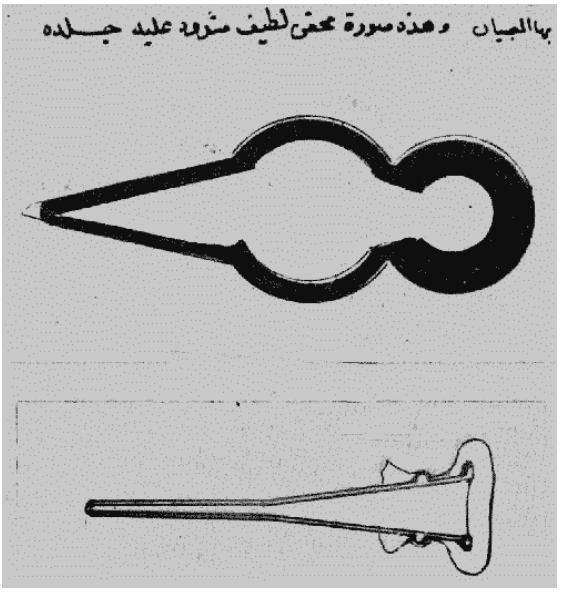
Zeydan, C. (2021) *İslam Uygarlıkları Tarihi*. (C.II). İletişim Yayınları.

Ekler

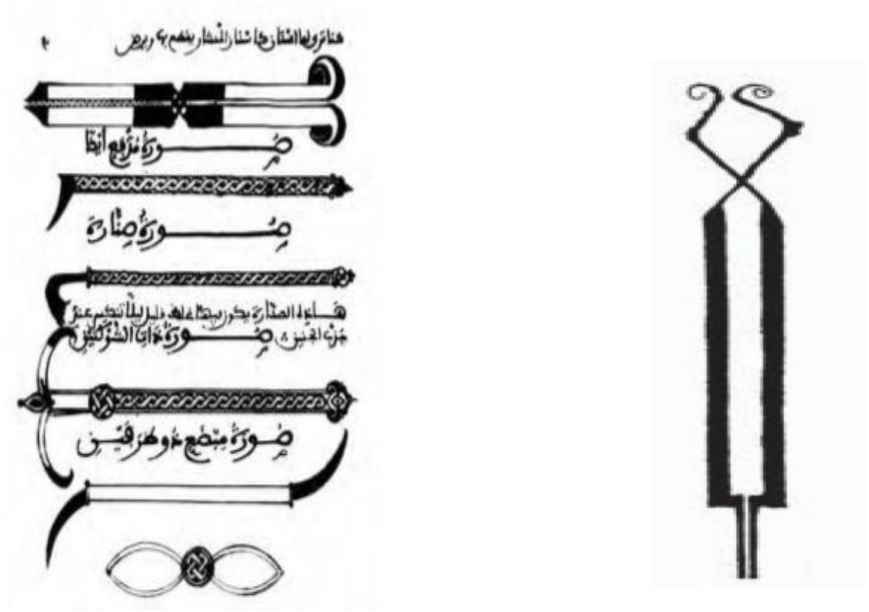
Görsel 1: Bîrûnî'nin el-Âṯârü'l-bâḳıye isimli eserinde yer alan, sezaryen işlemine ait bilinen ilk görsel. **(**https://muslimheritage.com/caesarean-sec).

Görsel 2: Hamarneh, 2008, s. 92

Görsel 3: Muhtelif jinekolojik aletler
(ez-Zehravı'den, Kitab et-Tasrif Paris yazmasından, Bibi. nat. ar. 2953, fol. 68. akt. Sezgin, 2008).

Görsel 4: Modern tıpta Cephalotripter olarak adlandırılan ve ölü ceninin kafasını ezip çıkarmaya yarayan alet (Sezgin, 2008)

Görsel 5: Monica H. Green, ‘‘Who/What is ‘’Trotula’’?’’, 21 February 2023, https://doi.org/10.17613/y8n1-w358

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Çeviri Makale | Translated Article
Geliş tarihi |Received:24.03.2025
Kabul tarihi |Accepted:25.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Bilen Yılmaz

https://orcid.org/ 0000-0002-0310-6930
Doctor, Independent Researcher, Turkey, bilenyilmaz111@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Vohidova, Ş. H. & Aminova, B. B. (2025). Mulhakât bi's-Surâh'ta İlk Türk İslam Devletleri. (Çev. B. Yılmaz). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 212-228. (Djamal al- Karşi, *al-Mulhakat bi's- Surah*. Orj. *İstoriya Kazakistana v Persidskih İstoçnikah*, 2005 (Russian).

Mulhakât bi's-Surâh'ta İlk Türk İslam Devletleri*

Öz

1230 yılında Almalığ civarında doğan Cemâl Karşî, Moğolların Türkistan hakimiyeti esnasında bölgenin hemen bütün şehirlerini dolaşmış, önemli din âlimlerinden dersler almış ve tarih eserlerini inceleme fırsatı bulmuştur. Moğolların hizmetinde bulunan Suğnak Tigin'in oğlu İlbutar ve Cuci'nin kızı Bulgan Biki'nin öğretmenliğini yapmıştır. Moğol aristokrasisi ile olan yakın ilişkilerine istinaden Karşî (saraylı) nisbesi ile anılmıştır. Onun, Moğolların Türkistan hakimiyetine dair en önemli kaynaklardan olan Mulhakât bi-s-Surah adlı eseri, Çağatay Hanlığı topraklarında, Kaydu'nun oğlu Çapar'ın hükümeti döneminde yazılmış tek İslam tarihi eseridir. Nitekim V. V. Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan adlı meşhur çalışmasında bu eser ve yazarından sıkça bahseder. Eserin tamamına yakını Arapça yazılmış olup kısmen de Farsçadır. Eserde, tarihsel ve coğrafi bilgiler, İslam tarihi, Maveraünnehir ve Kaşgar'daki Müslüman hanedanlarına dair bölümler, Kur'an bilimi, peygamberlerin tarihleri, yazarın çağdaşlarına dair otobiyografik notlar ve yazarın anıları yer alır. Çevirisi yapılan eser, mevcut üç nüshadan biri olan Namangan nüshasıdır. Bu nüshanın ayırt edici özellikleri arasında, Arapça metne girmiş olan Farsça kelimelerin alfabetik bir dizinini içermesi bulunmaktadır. Bunların haricinde üç nüshanın metinleri neredeyse aynıdır. Bu yazımızda, eserdeki İlk Türk İslam devletlerine dair kıymetli bilgilerin yer aldığı

*Djamal al- Karşi, al-Mulhakat bi's- Surah, İstoriya Kazakistana v Persidskih İstoçnikah, Rusçaya çeviren: Ş. H. Vohidova - B. B. Aminova, Cilt: I, ss. 98-117, Dayk Press, Almatı, 2005 künyeli eserden çevrilmiştir.

CC BY NC
Creative Commons Licence

kısmın çevirisi yer almaktadır. Eser, Arapçadan Rusçaya, Ş. H. Vohidova ve B. B. Aminova tarafından çevrilmiş olup; bizim çevirimizde bu çalışma esas alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Cemâl el-Karşî, Mulhakât bi's-Surâh, Türk İslam devletleri, Türkistan*

The First Turkic Islamic States in Mulhakât bi's-Surâh

Abstract

Born in 1230 near Almalıg, Jamal Karshi traveled to almost all the cities of the region during the Mongol domination of Turkestan, took lessons from important religious scholars and had the opportunity to examine historical works. He was the teacher of Ilbutar, the son of Sugnak Tigin, who was in the service of the Mongols, and Bulgan Biki, the daughter of Jochi. He was known as Karshi (palaceman) due to his close relations with the Mongol aristocracy. His work Mulhakât bi-s-Surah, which is one of the most important sources on the Mongol domination of Turkestan, is the only Islamic historical work written during the government of Kaidu's son Chapar in the lands of the Chagatai Khanate. Indeed, V. V. Barthold frequently mentions this work and its author in his famous work Turkestan Until the Mongol Invasion. The work is almost entirely written in Arabic and partly in Persian. The work includes historical and geographical information, Islamic history, sections on the Muslim dynasties in Transoxiana and Kashgar, Quranic science, the dates of the prophets, autobiographical notes on the author's contemporaries, and the author's memoirs. The translated work is the Namangan manuscript, one of the three existing manuscripts. Among the distinguishing features of this manuscript is that it contains an alphabetical index of Persian words that have entered the Arabic text. Apart from these, the texts of the three copies are almost identical. This article includes the translation of the section in the work that contains valuable information on the first Turkish Islamic states. The work was translated from Arabic into Russian by Ş. H. Vohidova and B. B. Aminova; this work is the basis for our translation.

Keywords: *Jamal al-Karshi, Mulhakat bi's-Surah, Turkic Islamic history, Turkestan*

Müslüman Hükümdarlar ve Sultanlar Hakkında: Sâmânî Hükümdarları ve Tarihleri

Onlar güçlü sultanlar ve iyi yöneticilerdi. Buhara ve Semerkand, onların başkentleriydi. Devletlerinin toprakları geniş bir enlemde Türk ülkelerinden Irak'a kadar, boylamda ise Hint'ten Rum'a kadar uzanmaktaydı. Onların hükümdarlığı 102 yıl 6 ay sürdü. Dokuzu taht tuttu.

İlk Sultan, İsmail el-Sâmânî (Ebû İbrahim İbn Ahmed İbn Esed İbn Sâmân-Hudat İbn Hamita İbn Nuş İbn Ta'masaf İbn Şadal İbn Behram Şubin). Adaleti ve merhametiyle tanınmıştır. Halifeye itaat etmesiyle tanınır ve Saffarîleri mağlup edip yok etti.

Bu şekilde güçlü bir orduyla şeref elde ettiler, bu da onların Tâhirîleri mağlup etmelerine yardımcı oldu. Horasan'dan Tâhirîleri kovarak, onların yerine geçtiler, kalabalık nüfuslu ve önemli kaynaklara sahip şehirleri ele geçirdiler.

İsmail es-Sâmânî, Horasan'ı ele geçirdikten sonra onlara baskı uygulamaya başladı. Allah'ın yardımıyla, sadece bir saldırı düzenleyerek 'Amr ibn el-Leys'i mağlup etti.

Amr ibn el-Leys, Bağdat'ta el-Mu'tedi'nin gözetiminde 289/901-902 yılında hapis hayatında vefat etti ve kardeşi Yakub ibn el-Leys, Şevval 265/Mayıs-Haziran 908 tarihinde vefat etti.

Anlatıldığına göre Sultan İsmail es-Sâmânî, Belh Nehri'ni geçerek Amr ibn el-Leys üzerinde zafer kazandı, onu esir aldı ve geri çekildi. Bu sırada İsmail ibn Ahmed'e, müminlerin lideri el-Mu'tedi Bi'llah'tan, Abdullah ibn el-Feth adlı bir elçi geldi ve ona el-Mu'tedi'nin mektubunu teslim etti. Mektupta Amr'ı, İbn el-Faş'a teslim etmesini ve onu başkente getirmesini emrettiği belirtiliyordu. İsmail, "Bu adamın yanında Horasan'ın tüm halkı bulunuyor ve onlar onun köleleri" diyerek karşı çıktı. "Eğer sana Amr'ı teslim edersem, kim garanti eder ki onlar sizin aleyhinize orduyla çıkmazlar ve onu geri almazlar? O zaman iktidar Amr'a geri döner ve o Horasan'ı ele geçirmez mi? Nasıl sana onu teslim edeyim ki, Allah'ın yardımıyla onun üzerinde uzun bir savaş olmadan üstünlük sağladığımda babasının oğlu olarak bana böylesine güçlü ve büyük bir orduyla yazan kişi neredeydi?" dedi. Ancak Abdullah ibn el-Feth, Amr'ın teslim edilmesinde ısrar etti. Bunun üzerine İsmail şöyle dedi: "Eğer kendine güveniyorsan ve onun başını benim efendime, müminlerin liderine ulaştıracağını düşünüyorsan, o zaman bunu yaparım." Abdullah dedi ki: "Allah'a şükür! Senin efendin, müminlerin lideri, onu bana teslim etmeni ve onu kendisine getirmemi emrediyor. Sadece başını teslim etmek işin tüm sürecine zarar verecek. Esirin sadece bir kısmını teslim edersen meselenin yalnızca bir kısmını çözersin". Bu konuda çokça tartıştılar, ta ki Amr'ı teslim edene kadar. İsmail'in kardeşi İshak ibn Ahmed'in adamları geldi; İshak bir süre Amr'ı temsil etmiş ve onun adına Semerkand'ı yönetmişti. Amr, Semerkand'da esir bulundu. Amr, bağlı bir şekilde Abdullah'a teslim edildi. İsmail, Tekin adında, aslan gibi görünen Türk asıllı birini kendi temsilcisi olarak atadı. Bu kişiyi tahtırevana bindirip eline bir katana verdi. İsmail, ona şöyle dedi: "İnsanlar sizi hedef alıp saldırdıklarında, esiri elinden almadan önce katana ile onu tahtırevanda öldür". Abdullah, beş yüz süvari ile geri dönmeye karar verdi. Bu sırada İsmail'e karşı Amr, Allah'a şöyle yalvardı:

"Allah'ım, beni affet, İsmail'i cezalandır!".

Amr, Barış Şehri'ne [Bağdat'a] getirildi ve kimsenin görmediği bir yerde hapis hayatına mahkûm edildi. Ölümüne kadar orada kaldı.

İsmail, 295 Hicri yılı Sefer ayında (Kasım-Aralık 907) Buhara'da vefat etti. On yıl boyunca hükmetti.

Ahmed ibn İsmail Ebû Nasr eş-Şehid, Cemaziyelevvel 301 (Ocak 914) tarihinde bir köyde öldü. Köle savaşçıları tarafından öldürüldü. Altı yıl ve üç ay boyunca hükmetti.

Nasr ibn Ahmed Ebû'l-Hasan es-Said, Buhara'da Recep 331 / Mart-Nisan 943 tarihinde vefat etti. Onun hükümdarlığı 30 yıl sürdü.

Nuh ibn Nasr el-Hamid, Rebiülevvel 343 / Ağustos-Eylül 954 tarihinde Buhara'da vefat etti.

Abdulmelik ibn Nuh er-Reşid, Şevval 305 / Mart-Nisan 918 tarihinde vefat etti. Atı sendeledi, düştü ve ölü olarak Buhara'ya getirildi.

Mansûr ibn Nuh es-Said, Şevval 365 / Haziran-Temmuz 976 tarihinde Buhara'da vefat etti.

Nuh ibn Mansûr Ebû'l-Âsım er-Radî, Recep 387 / Temmuz-Ağustos 996 tarihinde vefat etti.

Mansûr ibn Nuh, Ebû'l-Haris, Sefer 389 / Ocak-Şubat 999 tarihinde Serahs'ta öldü. Bektuzun onu tutukladı ve kör etti. Bir yıl dokuz ay boyunca hüküm sürdü.

Abdulmelik ibn Nuh, yani Ebû'l-Favaris, Şevval 389 / Eylül-Ekim 999 tarihinde vefat etti.

El-Muntasır ibn Nuh ibn İbrahim ibn İsmail. O, istikrarsızlık ve sarsıntılarla dolu bir dönemde hükmetti, ta ki Sâmânî Devleti'nin yönetimi Türk hükümdarı İlik el-Medî'ye geçene kadar. Samani Devleti varlığını sona erdirdi ve Türklere geçti.

İslam Döneminde Maveraünnehir ve Diğer Bölgelerdeki Tanınmış Türk Hakanları Hakkında Bilgiler

Satuk Buğra Han el-Mücahid Abdulkerim ibn Bezir Arslan Han ibn Tangla [Bilga] Bahur [Nahur] Kadir Han, Afrasiyab ibn Puşang ibn Alp ibn Risiman soyundandır ve en sonuncusu Tura ibn Feridun ibn Anuyan ibn Zarasaf ibn Sam ibn Fars ibn Buri ibn Karkin ibn Yafes ibn Nuh soyuna dayanmaktadır -Allah'ın selamı üzerine olsun!- O, Türk hakanları arasında İslam'ı kabul eden ilk kişiydi. Bu dönemde Halife el-Mutilillah'ın liderliğindeki Müslüman devletinde, Abdulmelik ibn Nuh el-Sâmânî'nin hükümetinde, Kaşgar ve Fergana bölgelerinde İslam'ı benimseyen ilk Türk hakanıydı. El-İmam el-Bari' el-Kâmil el-Âmil Ebu'l-Feth Abdulârif ibn eş-Şeyh el-İmam el-Kebir el-Hatir Âbi Abdullah el-Hüseyn el-Fadli, daha önce müfessirler bölümünde zikredilmiş olan -Allah onlardan razı olsun!- Tarih-i Kaşgar adlı eserinde şunları kaydetti: "İslam'ı ilk kabul eden Türk şehri Şaş oldu. Bu, Bilge Bahur Kadir Han'ın zamanında oldu. El-Emir Nuh ibn Mansur er-Radî es-Sâmânî, Şaş'ı fethetti ve İspicab şehrine kadar ilerledi. Büyük bir mal ödemesi karşılığında ateşkes anlaşması yapıldı ve Nuh ibn Mansûr geri çekilmek zorunda kaldı. İkisi arasındaki yazışmalar, Nuh ibn Mansûr'un ölümüne kadar devam etti. İsmail ibn Mansûr tahta çıktığında, kardeşinin geleneğini sürdürerek yazışmalara devam etti."

Bezir Arslan Han'ın kardeşi Oğulcak Kadir Han, Türkleri yönetmeye başladı. Kadir Han, kardeşi Nasr ibn Mansûr'dan kaçarken Kaşgar'a gelene kadar İslam elçilerinin tavsiyelerini dinlemeyi bırakmıştı. Oğulcak onu, misafirlerin karşılanması gerektiği gibi karşıladı ve Nasr ibn Mansûr ona şöyle dedi: "Senin evinde yerleştim, ailenle birlikte yaşamaya karar verdim ve sen adil olursan sana sadık hizmet ederim." Oğulcak, Nasr ibn Mansûr'u Artuç bölgesinin yöneticisi olarak atadı. Bu süreçte Buhara ve Semerkand'dan Artuç'a olan ticaret kervanları sıklaştı, kumaş ve eşyalar satılırdı, böylece ticaret oldukça canlandı. Nasr ibn Mansûr, Oğulcak Han'a mükemmel ürünler hediye etti ve onu kendi tarafına çekmeye çalıştı.

Ebu'l-Feth Abdulgaffur -Allah ondan razı olsun!- şöyle dedi: "Bana insanlar İslam'ı anlattılar: O dönemde bu kâfir Kadir Han, parça elbiseleri, şeker ve tatlıları çekici buldu; çünkü onları görmemiş ve tatmamıştı, ta ki Nasr ibn Mansur ile yakınlaşana kadar, onunla arkadaşlık kurdu. O zaman Nasr, kendi Rabbine ibadet edebileceği bir cami inşa etmek için ona bir inek derisi büyüklüğünde arsa vermesini istedi. Kadir Han şöyle dedi: "Sadece sana nerede istersen arazi vereceğim". Nasr, bir inek kesti, derisini sıyırdı, deriyi şeritlere ayırdı ve şeritlerle istediği arsayı belirledi. Belirlediği bu yerde Artuç Ulu Camii olarak bilinen camiyi inşa etti.

Kadir Han, Nasr ibn Mansur'un bu konuda buluşçuluğuna şaşırdı. Oğulcak, Satuk'un amcasıydı. On iki yaşına geldiğinde, herkesi güzelliği, doğal zekâsı, düşüncelerinin temizliği, sağlam akıl, masumiyetiyle etkiliyordu. Bu özellikler daha önceki prenslerde fark edilmemişti. Bir gün Buhara'dan bir kervan geldiğinde, Satuk, ne getirdiklerini görmek ve bir şeyler almak için Artuç'a gitti. Nasr el-Sâmânî onu iyi karşıladı ve saygı gösterdi. Öğle namazı vakti geldiğinde, Müslümanlar şeriat gereği namaza başladılar. Ancak Satuk, bu mutlu görevi yerine getirme konusunda hala bilgisizdi, bu yüzden uzaktan buna tanıklık etti.

Namazlarını bitirdiklerinde, es-Sâmânî'ye sordu: "Siz ne yapıyordunuz?" O, "Bize her gün ve gece beş vakit namaz kılma görevi verilmiştir" dedi. Satuk, "Bu görevi size kim verdi?" diye sordu. es-Sâmânî, yüceliğini ve kusursuzluğunu anarak Yaratıcı'yı anlatmaya başladı. Yüce Rabbim'e ait güzel isimler ve sıfatları dile getirerek, topluluğun faziletlerini ve hizmetlerini anlatarak, ayrıca Muhammed'in dilinde iletilen İslam hükümlerini saymaya başladı. Allah ona salatu ve selam etsin!

İhtirası öğrenmeden önce,

İmana karşı bir çekim hissettim.

Çekim tesadüfen boş kalbime yerleşti.

Ve kalbimde kalıcı hale geldi.

Ve Satuk şöyle dedi: "Bu Tanrı'ya ibadet edilmeye değer ve sizin Peygamberiniz onu takip etmekte haklı ve bu ne güzel bir inanç. Gerçekten kabul edilmeyi hak ediyor!" Satuk, Allah'ı tanıdı, O'na hamdolsun, Peygamber Muhammed'i -O'na selam olsun!- tanıdı ve inancı kabul etti. Hemen askerlerine ve maiyetine özür dilemelerini ve İslam'ı kabul etmelerini emretti. Ve onlar aynı anda inandılar ve İslam'ı kabul ettiler. Sonra es-Sâmânî, ona Oğulcak'ın amcasının hikâyesini anlattı. Satuk gizlice Kuran'ı öğrendi, iman ve İslam'ın hükümlerini kavradı ve İslam dini yoluna girdi. Gizlice akrabalarından bir grup insanı imana davet etti. Bunlardan 50 kişi çağrısına olumlu yanıt verdi, itaat ettiler ve onun peşinden gittiler. Oğulcak kısa süre sonra Satuk'un İslam'ı kabul ettiğini tasavvur etti, gözcüler ona bir gün abdest aldığını ve namaz kıldığını gördüklerini bildirdi. Bu haberi amcasına ilettiler ve o da sırrını prensesi (hatun) ile paylaştı. Prenses, ona meyilli olduğundan Satuk'a gizlice haber göndererek uyardı: "Amcan, seni denemek için cumartesi günü kendisi bir put tapınağı ve küçük bir gölet inşa etmek istiyor. Çalışmalarında azim göstermen gerekiyor".

Zamanı geldiğinde, her bir işçi bir tuğla taşırken, Satuk ikişer tane taşıyordu ve aynı zamanda tüm ruhu ve bedeniyle içten Yüce Allah'a dua ediyordu: "Ey Allah'ım, bana düşmanlık eden ve senin dinine düşmanlık edenlere karşı bana yardım et. İslam'ı bana aç ve Allah Kelâmı [Kur'an] elimde yücelsin, bu yeri bir camiye dönüştüreyim. Senin yüzünü görmek için çaba göstererek ve rahmetini kazanarak kullarının sana itaat etmek için toplandığı, sana itaat etmek için mihrap inşa edildiği bir cami yapayım ve sana secde etmek için minber kuralım, sonra ezan için çağrıları yapayım, kendim de ona imam olarak hizmet edeyim". Şimdi bu cami Artuç'ta bulunuyor! Ve o çalışma azmi gösterdiğinde, Hatun onun inşaat çalışmalarındaki çabasını eşine gös-termek için getirdi ve amcası ondan memnun oldu ve şöyle dedi: *"Eğer o bizim inancımızdan sapmış, kötü bir şey yapmış ya da benden sonra çocuklarıma kötü davranmış olsaydı, onu desteklemezdim."*

25 yaşına gelene kadar Satuk, Allah'ın Kitabı'nı ezberledi ve onunla ilgili konuları öğrenmeye başladı. Bir gün 50 kişilik bir grupla avlanma bahanesiyle Yigaç-Balık yakınlarında keşfedilen bir kaleyi ele geçirmek üzere ata binerek yola çıktı. Kaleyi kuşattı ve orada üç ay boyunca kaldı. Bu süreçte amcası her şeyi öğrendi ve onun ölümünü önleyecek hiçbir şey olmadığını anladı. Satuk, Oğulcak'a karşı çıkmaya karar verdiğinde, Kaşgar'dan 300 atlı savaşçı topladı ve Fergana'dan iman için gelen gaziler ona katıldı. Onların sayısı 1000'i aştı. İlk olarak Atbaşı'nı ele geçirdiler. Ardından 3000 atlı savaşçıya ulaştılar ve Kaşgar'a saldırdılar, şehri ele geçirdiler ve halkını İslam'a çevirdiler. Kâfir zorbalıklar kaderin yargısına teslim edildi ve Allah'ın Kelamı üstün hale geldi. Allah'a hamd olsun, yardım O'ndan geliyor ve o, sözünü yerine getirmeyi

başardı. Satuk Bugra Han el-Gazi 344/955-956 yılında vefat etti. Kabri Kaşgar'ın Artuç köylerinden birinde bulunmaktadır. Bugün buraya sık sık ziyaretler gerçekleştirilmektedir.

Ali Arslan Han el-Şahid, Ebu'l-Hasan ibn Bay-Taş Arslan Han ibn Satuk Buğra Han, Muharrem ayının son günlerinde 388 / Ocak 998 tarihinde şehadeti karşıladı. Mezarı Kaşgar'da bulunuyor ve hacılar tarafından sık sık ziyaret ediliyor.

Yusuf Kadir Han el-Kebir ibn Harun Buğra Han ibn Musa Tunka İlik ibn Satuk 1 Muharrem 424 / 7 Aralık 1032'de öldü. Kaşgar'daki hakanlar höyüğünde, Tuman Nehri kıyısında gömüldü.

El-Hakan Şems el-Mülk Ebu'l-Hasan Nasr ibn İbrahim 471/1078-1079 yılında dünyaya gözünü yumdu. Kendisi Harçang'da Ribat el-Melik'i inşa edendir.

El-Hakan İbrahim ibn Arslan Han Muhammed ibn Süleyman 550/1155-1156 yılında Kalabat, Buhara bölgesinde öldü.

El-Hakan Arslan Han el-Gazi Muhammed ibn SüleymanTekin ibn Davud Kut Tekin ibn İbrahim Tamgaç ibn İlik Nasr el-Medi 526 Cafer / Mayıs-Haziran 1132 yılında vefat etti.

Fergana hükümdarı El-Hakan Hüseyin Tuğrul Han ibn el-Hasan Kara Han, 551 Recep Ağustos-Eylül aylarında 1156 yılında vefat etti.

Kardeşi Mesud Çağrı Han, Semerkand ve Buhara hükümdarı, aynı zamanda Tamgaç Han adıyla da bilinirdi. O, 560 Şevval /Ağustos-Eylül 1165 yılında Semerkand'da vefat etti. Oğlu Muhammed Tunka Han ise 569/1173-1174 yılında hayatını kaybetti.

El-Hakan Ebu'l-Muzaffer Yusuf Arslan Han Kaşgar'da 601 Recep/1205 yılı Şubat-Mart aylarında vefat etti ve hakanların höyüğüne defnedildi.

Onun oğlu Ebu'l-Feth Muhammed Arslan Han, Yusuf Arslan Han ibn Muhammed Arslan Han ibn İbrahim Han eş-Şehid ibn Ahmed Arslan Han ibn Hasan Tamgaç Han ibn Süleyman Arslan Han ibn Yusuf Kadir Han 607 / 1210-1211 yılında, Moğol hükümeti öncesi dönemde, Gür Han ibn Kara Hitay döneminin sonunda öldürüldü. Arslan Han ibn Yusuf Kadir Han'ın çağdaşı Kuçluk Han el-Sagzi el-Nasrani'dir. Kuçluk Han, müttefiki Muhammed Arslan Han'ın katillerini kovalayarak Kaşgar'ı birkaç kez yağmalamıştı. Muhammed Arslan Han, Kaşgar'ın hükümdarlarından biri tarafından haince öldürüldü. Kuçluk, Kaşgar'ı ele geçirdi, tahrip etti ve soylu ve yöneticilerden oluşan çoğu sakinini yok etti. Moğol ordusundan kaçarken Sarığ Kul'da yakalandı ve öldürüldü. Böylece onun hükümeti ve kötülükleri sona erdi.

El-Hakan el-Kebir el-Hatir, mucizelerin ve faziletlerin sahibi olan İlik Han el-Medi'nin hükümdarı, Nasr Arslan İlik ibn Ali Tunka Han el-Harik eş-Şehid ibn Baytaş Arslan ibn Satuk Buğra Han -Allah onları affetsin!- 402 / 1011-1012 yılında Özkend'de öldü ve orada defnedildi.

Sadrü'l-allâme Kemal el-milla ve'd-din el-Muzafferî, Allah'tan rahmet dileyerek, Kaşgar'da bulunduğu sırada, bize mucizeleri, doğasındaki bütünlüğü, dindarlığı, Allah'a güveni ve Allah'a adanmışlığı hakkında anlatımlarda bulundu. Saltanatın başlarında Sultan Yeminüddevle Mahmud ibn Sebük Tekin ile el-han el-kebir Nasr İlik arasında çatışmalar yaşandı. Mahmud, Horasan'dan bir ordu getirdi ve İlik ise Mâverâünnehr'den. İki ordu Ceyhun Nehri kıyısında karşılaştı. Her iki taraf da ertesi günkü savaşa hazırlık yapmak üzere akşamüzeri durdu. İlik, gece karanlığında bir hizmetçi ile nehrin kıyısına doğru yöneldi, Ceyhun'u yüzerek geçti ve hizmetçiyi geçiş yerinde feribot görevlisinin yanında bıraktı, "Eğer sabah buraya gelirsem, iyi. Ama gelemezsem, kendini kurtar ve ordunun yanına dön." dedi. İlik giyindikten sonra Mahmud'un ordugâhına doğru yürüdü ve sultanın çadırına ulaştı. As-kerler, yarının savaşı için silahların hazırlığıyla meşguldüler. Bir haccaba yaklaştı ve şöyle dedi: "İçeri gir ve sultana, 'İlik'ten bir mektupla gelen bir elçi olduğunu söyle." Mahmud haberi alınca onu yanına çağırmalarını emretti. İlik içeri girdi ve onu selamladı, büyük ve değerli insanların selamlaştığı gibi, eğilmeden ve başını eğmeden. Çadırda bulunanlar İlik'i kınadı, gözlemciler ise karşı çıktı. Sultan sordu: "Sen İlik'in habercisi misin?" ve o "Evet" diye cevapladı. Sultan, "Mektubu ver, cesur adam" dedi. O ise "Baş başa kaldığımızda veririm" diye yanıtladı. Sultan'ın maiyeti çıktı. Ardından sultan dedi ki: "Görelim bakalım ne getirdiğini." İlik tekrarladı: "Baş başa!" Hepsi çıktı, sadece dört beş yardımcısı kaldı. Sonra sultan, ona mektubu vermesini istedi. Ancak İlik şöyle dedi: "Hayır, Allah'a yemin ederim, yalnız baş başa kaldığımızda mektubu veririm." Onun cevabı sultanı kızdırmış olsa da, sultan içten şöyle düşündü: "Peki ya benimle alay ediyorsa? Eğer üzeri-me atılırsa ve beni yakalarsa, hayır, ben genç ve kuvvetliyim, o ise güçsüz ve yaşlı." Ancak İlik, sultanın içinde korku ve endişe uyandırmaya devam ettiğini fark edip şöyle dedi: "Allah'a yemin ederim ki sana zarar verecek hiçbir şeyim yok. Allah'a sığınırım, fesattan beni korusun. Sana rica ediyorum, beni aramalarını emret. Eğer bende bir şey bulurlarsa, beni yakalasınlar." Ona inanan sultan, yaklaşmasını ve mektubu vermesini emretti. İlik, Mahmud'un tahtına yaklaştı ve şöyle dedi: "Ben İlik, ey Mahmud!" Sultan çok şaşırmıştı. Tahttan indi ve İlik'in elini sıktı. İlik şöyle dedi: "Ey Mahmud, aynı hedefe ulaşmak için her iki tarafta 200 bin atlı askerle bir araya geldik. Senin ve benim için iki seçenek var: Ya sen beni yenersin, ya da ben seni. Ama aramızdaki erkeklerin kaçı ölecek, kaç kadın dul kalacak, kaç çocuk yetim kalacak! Bunun için yarın Yüce Rabbin önünde kim sorumlu olacak, sen mi, ben mi? İşte şimdi sana kendimi getirdim. İşte karşında duruyorum, bana istediğini yap ve kıyamet günü senden herhangi bir talepte bulunmayacağım." Mahmud onun ayaklarına kapandı, İlik de onun ayaklarına kapandı, sonra sultan kalktı ve şöyle dedi: "Senin İlik olduğundan nasıl emin olurum?" İlik şu cevabı verdi: "Eğer

senden zarar görmeden ayrılırsam, yarın sabah sana öfkeli değil, düğün töreni düzenleyicilerini ve silahlı süvarilerin yerine dostluk ve barışa yönelen bir süvari birliğini göndereceğim. Ordu saflarında silahların ve savaş davulları gürültüsü yerine sevinç davulları sesini duyacaksın." Sözünü yerine getirmek için İlik aynı gece geri döndü. Amacına ulaştığında, kendi ordusuna vardı. Ertesi gün şenlik anlaşmasını tamamlamak için Mahmud'a düğün düzenleyicileri gönderdi. Tarif edilemeyen ve görülmemiş hediyelerle birlikte parlak hatipler, tanınmış imamlar ve yazarları gönderdi. Mahmud'un adamları, İlik'in gece ayrılmasından güneş doğana kadar beklediler. İlik tarafından gelen sevinç, eğlence, samimiyet ve şenlik hazırlıkları sesleri duyulduğunda, onları kendilerine uygun bir şekilde karşıladılar. Devlet adamlarını ve kendilerine eşit olanları karşılamak gerektiği gibi uygun bir şekilde ağırladılar. O günden sonra, aralarında mektuplaşmalar sıklaştı, birbirleriyle iletişim kurarak, bağları güçlendirerek, her iki tarafın güvenini koruyarak sevgi ve dostluk atmosferini sürdürdüler. Aralarındaki yabancılık perdesi kalktı.

Barış anlaşması, 390 Muharrem ayında (Aralık 999-Ocak 1000) imzalandı. Sultan Mahmud Han ile İlik'in kızı arasındaki evlilik hakkında görüşmeler için Ebu et-Tayyib Sahla ibn Mahmud el-Salçukî adında bir elçi gönderdi, ona hadis âlimlerinden bir imam olan Tugançik eşlik etti. Bu ikisi, kızlarını Han'a teslim etmeleri için İlik Han'a eşlik etmekle görevlendirildi. Onlar, İlik Han'a İran'dan asil bir kadını iletmek ve sultana Turan Denizi'nden nadir bir inci getirmek için yola çıktılar. İki taraf arasında bu iş evlilikle sona erdi. Ardından her biri kendi hanlık ikametine gitmeye karar verdi. Hükümetinin başında ve hayatının zirvesinde olan İlik Han'ın kaderine sonsuz bir mutluluk ve ebedi bir iyilik düştü!

(Cemâl el-Karşî anlatıyor) 669 / 1270-1271 yılında birkaç ay boyunca, beklenmedik bir şekilde, Cemâl el-Hakk ve'd-din el-Horasanî el-Lamişî'den, Lamiş'te ders almak nasip oldu. İşte bana gerçek hikâyelerin güvenilir anlatıcısı olan Şeyh Cemâl el-Lamişî -Allah ona rahmet etsin!- şunları anlatmıştı:

Bir gün İlik Han, savaşçılarıyla birlikte Özkend çevresinde avlanmaya gitmişti. Yolda düzgün giyimli saygın bir yaşlı adamı fark etti, topallayarak sırtında odun demetiyle tepeye tırmanmaya çalışıyordu. İlik, savaşçılarından birine şöyle emretti: "Git ve yaşlı adamın odunlarını atına yükle." Ama yaşlı adam şu karşılığı verdi: "Savaşçı savaş içindir!" İlik şöyle dedi: "Ey savaşçı, onu kendi sırtına koy." O zaman yaşlı adam şöyle dedi: "Eğer hizmetçin taşıyacaksa sen ne işe yararsın ki?" İlik hemen utandı, yaşlı adamdan demeti aldı ve kendi taşımaya başladı. Ancak çok az mesafe yürüdüğü zaman ağır yükün verdiği zorluk nedeniyle çok yorgun düştü ve alnı ter içinde kaldı. Yaşlı adam bu durumu görünce, İlik'in alnını sildi ve şunları söyledi: "Vah sana, İlik!

Bugün sen, kamışa benzer hafif bir odunu taşırken yoruldun. Peki ya kıyamet günü işkence, suçlama ve azap yükünü nasıl taşıyacaksın! Bana odunları ver ve yorulma!" İlik bağırarak bayıldı, yaşlı adam hızla gözden kayboldu ve ortadan yok oldu. O yaşlı adam el-Hızır'dı. Allah onu mübarek kılsın! Sonuç olarak, İlik, el-Hızır'ın elinin mübarek dokunuşu sayesinde o günden itibaren ömrünü kuşatan mutluluğa kavuştu, ömrü boyunca mutluluk içinde yaşamaya layık görüldü.

Sam Peygamber Soyundan Gelen Büyük Hükümdarlar ve Sultanlar

Onlara Dahhak soyundan gelen mağara ve dağ hükümdarları denir. Onlar, Hindistan'ı fethedenlerdir. Gazne, Horasan ve çevresi şehirleri onların egemenlikleri altındaydı. İlk olarak Seyfeddin Sam ibn Hüseyin, ardından Şihabeddinin Muhammed ibn Sam, Hilaleddin Ali ibn Sam. Yukarıda adı geçen bu yöneticiler, Büyük Selçuklu Hanedanı'nın çöküşünden sonra Horasan ve Irak'ta hükmetmişlerdir. Etkileyici bir el yazısına sahip olan Giyaseddin'in kararlı imanı hakkında çok şey anlatılır. Geçimini sağlamak için Kuran kopyalarını yazdığı söylenir.

Bir gün, önemli bir iş için aceleyle dışarı çıktığında, şeyhi Kemaleddin Muhammed el-Harevî'nin kapılara yaklaştığını söylerler. Onu lakabıyla çağırarak, "Gir ve gerekli işleri hallet!" dedikten sonra uzaklaşmış. Sultan'ın emrini yerine getirip geri döndükten sonra, "Sultan neden adımı değil de takma adımı kullanarak beni çağırdı?" diye düşünmüştü. Sultan'ın tüm emirlerini yerine getirdikten sonra, ona yaklaşıp diz çökerek şöyle dedi: "Allah, Sultan'a yardım etsin. Şüphesiz ki, kulları, efendisi onu lâkabıyla çağırdığı andan itibaren şaşkınlık ve acı içinde bulunuyor. Onun hizmetinde geçirdiğim 30 yıl boyunca hükümdarım bana böyle seslenmemişti. Her zaman bana hep Muhammed diyordu. Neden bugün onun ağzından lâkabımı duydum, anlamıyorum. Bunun, bana saygı göstermenin bir işareti mi yoksa kınamanın bir belirtisi mi olduğunu anlamıyorum. Eğer bu, bana saygı göstermenin bir ifadesiyse, beni memnun eder, ben gurur duyarım. Ama eğer bir kınamanın ifadesi ise, bu beni endişelendirir ve acı çektirir." Sultan şöyle dedi: "Ey Muhammed, seni adınla değil, de takma adınla çağırmam sana saygı gösterme veya kınamanın bir ifadesi değildir. Sadece sen bana yaklaştığında, ben henüz abdestli değildim. Bu durumdan çıkmak için Muhammed ismini anmamaya karar verdim, umarım Allah, onun delilini aydınlatır ve cennetteki makamını yüceltir!"

Selçuklu Hükümdarlarının Anılması

Selçuk ibn Kınık, Türkmenlerin lideri, Barçkend ve Cend çevresinde bulunanlar, oradan Nur Buhara'ya taşındı ve bir süre orada yaşadılar. Daha sonra Sultan Ahmed ibn İsmail es-Sâmânî, halkı

rahatsız etmeye / tahakküm etmeye başladıkları için onları Nur Buhara'dan göndertmeyi emretti. Türkmenler, nehrin karşısına Horasan'a geçtiler ve burada nesilleri arttı, güçlendiler.

Selçuk'un oğulları arasında:

Sultan Davud Çağrı ibn Mikail ibn Selçuk, er-Rum'un hükümdarı, Recep 451/13 Ağustos-12 Eylül 1059 tarihinde vefat etti.

Sultan Ebu Talib Muhammed Tuğrul ibn Mikail, Bağdat ve Şam'ın (Suriye) hükümdarı, 455/1063-1064 yılında vefat etti.

Sultan Ebu Şûcâ ibn Alp Arslan Muhammed ibn Davud Çağrı, Rabî I 464/27 Kasım-27 Aralık 1071 tarihinde vefat etti ve Merv'de defnedildi.

Onun ardından tahta oğlu Sultan Celâl ed-Devle Melik Şah ibn Alp Arslan geçti. Horasan ve Irak'ın hükümdarıdır. 485/ Ağustos - Eylül 1092 tarihinde İsfahan'da vefat etti.

Sultan Berkiyaruk ibn Melikşah, 498/1104-1105 yılında vefat etti.

Sultan Ebu Şûcâ Muhammed ibn Melik Şah, Zilhicce 511/Mart-Nisan 1117 yılında vefat etti.

Sultan Muhammed ibn Mesud ibn Melik Şah, 548/1153-1154 yılında vefat etti.

Sultan Mahmud ibn Muhammed ibn Melik-şah, 525/1130-1131 yılında vefat etti.

Sultan Tuğrul ibn Melik Şah, Sefer 529/Kasım-Aralık 1134 tarihinde vefat etti.

Sultan el-Azam Ebu'l-Haris Mu'izz ed-Dünya ve-d-Din Sancar ibn Melik Şah ibn Alp Arslan ibn Davud Çagri ibn Mikail ibn Selçuk, 511/1117-1118 yılında tahta çıktı ve Pazartesi günü ikindi namazı sırasında 14 Rebiülâhir 561/19 Ocak 1156 tarihinde Andarab'da vefat etti. Naaşı Merv'e taşındı ve Ulu Cami'nin karşısında yer alan kendisi için inşa ettiği kubbeli türbeye defnedildi. 468/1085-1086 yılına hayata geldi. Selçukluların ortaya çıkması Harezm'de 423/1031-1032 yılında gerçekleşti, Sultan Mesud ibn Mahmud ile olan Dandanakan Savaşı ise 431/1039-1040 yılında meydana geldi.

Sultan Sancar ibn Melik Şah hakkında şu anlatılır: Bir gün korkunç bir rüya gördü. Uyanıp yüce Allah'a dua ettikten sonra tekrar uyudu. Aynı rüyayı tekrar gördü. Uyanıp tekrar uyuduğunda üçüncü kez aynı rüyayı görmüş oldu. Yataktan fırlayarak tam bir abdest aldı ve namaz kıldı. Ardından rüya yorumcularının toplanmalarını emretti. O dönemde Merv'de 40 rüya yorumcusu vardı. Dördünü getirdiler. Onlara rüyasını anlattı ve rüyasını açıklamalarını istedi. Sancar, "Size izin veriyorum" dedi. Bunlardan biri şöyle dedi: "Bu rüya, Sultan'ın sadece üç gün ömrünün kaldığını gösteriyor." Sultan endişelendi, duygulandı, ağladı ve sordu: "Bunu nasıl düzeltebilirim?" Rüya yorumcuları, bunun şeyhlerin ve kalp sahiplerinin elinde olduğunu, çünkü onların yeryüzünde Allah'ın sırrı olduklarını ve bu tür sorunların çözümü için anahtarların sadece onlarda

bulunduğunu söylediler. Rüya yorumlayıcıları ayrılınca, Sancar ayağa kalktı ve hizmetçisine şöyle dedi: "Beni Sahla ibn Abdullah el-Bistami'nin zaviyesine götür." Sahla genç bir zahid, yüksek ahlaklı, dindar bir kişi ve mucizeler yaratan bir adamdı. Onunla Sultan arasında derin ilişkiler vardı. Sultan yürüyerek zaviyeye doğru yola çıktı. Zavi-yeye vardığında, hizmetçisine kapıyı çalmasını emretti. Hizmetçi, emri duyunca şöyle dedi: "Kapıyı aç, Sultan geldi!" Bu bilgiyi şeyhe haber verdiklerinde o şöyle cevapladı: "Girsin!" Sultan içeri girdi ve namaz seccadesinde oturan şeyhi selamladı. Onu ağırladıktan ve işleri hakkında bilgi aldıktan sonra Sahla sordu: "Sancar, üç kez rüyanda seni korkutan şeyi gördün, rüya yorumcuları seni korkuttu ve şimdi benden yardım istemek için buradasın. Zaviyemin girişinde kibirli davrandın. Eğer sen bir sultan isen, neden bu sorunu kendi başına çözemiyorsun? Ben seni kurtaramam! Şeyhim olan Ebu'l-Hasan el-Harekanî'ye git, o sana yardım etsin." Sancar Salha'dan ayrıldıktan sonra hizmetçisine "Ebu'l-Hasan'a giden yolu bana göster!" dedi. Gidecekleri yere vardıklarında, Sultan hizmetçisine "Kapıyı çal, ancak kibirli bir şekilde değil, beni nezaketle adım ile tanıt." Hizmetçisi efendisinin söylediği gibi yaptı. Şeyhin hizmetçisi kapının ardından "Kim o?" diye seslendi. Sancar'ın hizmetçisi "Sancar ibn Melik Şah içeri girmek için izninizi rica ediyor." Hizmetçi şeyhe haber verdiğinde, o da kapının açılmasını emretti. Sancar içeri girdi ve onu selamladı. Şeyh, yerinden kalkarak ona hitap etti: "Ben mi konuşacağım, yoksa sen mi?" Sancar şöyle cevapladı: "Size kalmış". Şeyh "Üç kez aynı rüyayı gördün. Rüya yorumcularını davet ettin. Farklı şekillerde yorumladılar. Seni açıklamalarıyla korkuttular, sorunun çözümü şeyhlere atfedildi. Sonra kardeşimiz Sahlu ibn Abdullah'a yol tuttun ve ona sultan gibi kendini tanıttın, o da kızarak sana ders olsun diye, eğitim amaçlı seni bize yönlendirdi" dedi. Sancar "Evet, öyle oldu!" diye cevapladı. Şeyh ona "Sahlu'nun etkisiyle sultanlık gururunu bıraktın ve bana kendini sultan değil Sancar olarak tanıttın. Seni affettim ve yardım etmek isterdim ancak Ebu Ali Şah diye bir şeyh var, o Ebu Ali Şah, tam adı Hüseyin ibn Muhammed ibn el-Hüseyin el-Mervezî el-Mahuvani [Mah-i Hubani] -Allah onu affetsin!- şu anda Merv'de yaşıyor. Sadece o bu tür sorunları çözebilir. Güçlü ve ulu birisi değil, boyun eğmiş ve kırık olarak yanına git" diye öneride bulundu.

Sancar ayağa kalktı ve dışarı çıktı. Şeyhin zaviyesine varınca, hizmetçisine "Diz çök" dedi. Kendisi, şeyhin hizmetçisi kapıyı açana kadar kapıya başını vurmaya devam etti. Bu sırada Sancar neredeyse başını kırmıştı. Hizmetçi Sancarı içeri aldı. Sancar içeri girdi ve ona selam verdi, sonra sessizce koridorda durmaya devam etti. Şeyh gülümsedi. Sonra Sancar rüyalarını anlattı. Şeyh "Orada otur, iki şeyhin gelmesini bekle" dedi. Aynı anda Sahlu ve Ebu'l-Hasan geldi ve içeri girmeleri için müsaade istediler. İçeri girdikten sonra yanına oturdular. Şeyh, Sahlu'ya dönerek,

"Adın Sahlu mu? Doğru mudur?" diye sordu. O da "Evet" diye cevap verdi. "Sen, adının anlamına karşı çıkarak ona karşı merhamet ve yumuşaklık göstermedin. Onun talebini karşılaman gerekirken ona karşı kaba davrandın. Onu zor bir duruma soktun Oysa o sana yardım ve kardeşlik umuduyla gelmişti?" Sahlu sessizce kalktı. Şeyh şöyle dedi: "Ey Sahlu, geriye kalan ömrünü ona hediye et," dedi ve Sahlu, "Hediye ettim" dedi. Şeyh şöyle dedi: "Ey Sancar, sen kalan ömrünü onunkiyle değiştir" dedi ve o da "Değiştirdim" dedi. Şeyh, Sahlu'ya dışarı çıkmasını söyledikten sonra ve Sancar'a Sahlu için cenaze namazına ve cenaze törenine hazırlanmasını söyledi. "O, senin için kendini feda ediyor" dedi. Dediği gibi oldu.

Üç gün sonra sabah, ağıtçılar Sahlu ibn Abdullah için dua etmeye başladılar. Sultan, devlet erkânı ve tanınmış insanlarla birlikte çıktı. Beş bin hükümdar, askeri lider, ünlü imamlar, açık başlı, ayakları yırtık ve yas elbiseleriyle giyinmiş duran âlimler. Hepsi cenaze merasimi için bir araya geldi ve Sahlu üzerinde cenaze namazını kıldılar. Onlar, 40 gün boyunca her sabah mezarını ziyaret ettiler. Sultan ağlayarak şunları söyledi: "Ey hayattan ayrılan, kendi canını benim için feda eden, sen bu dünyada sonsuz kalışımın devamını istedin." Bundan sonra sultan 25 yıl daha yaşadı.

Ben bu hikâyeyi Kaşgar'da Şeyh Seyyid el-Celil el-Ruşna'i el-Mervezî'den duydum. Ona aynı zamanda Hüsam el-Ma'rifa' (Bilgi Kılıcı) denirdi. Şeyhimiz tasavvuf yolunun takipçisiydi, dindar, eli açık ve cömert bir kişiliğe sahipti. Artuç'taki Satuk Buğra Han'ın türbesine bakıyordu ve birkaç yıl orada yaşadı. Harika manevi niteliklere sahipti ve konuşmaları birçok şaşırtıcı ifade içeriyordu. Satuk Buğra Han'ın türbesini ziyaret ettikten sonra onun büyük hizmetinden haberdar oldum. Benim işlerim ve kökenim hakkında sordu. Ona, babamın Balasagun hafızlarından olduğunu - Allah ona rahmet etsin!- annemin de Merv'den, şeyh Ebu Ali Şah'ın torunlarından biri olduğunu söyledim. O zaman ayağa kalktı, beni bir kez daha ellerimden öptü ve şunları söyledi: 'Şimdi Şeyh el-Meşayih'in - dedenin - üstünlükleri hakkında sana bir hikâye anlatayım.' Bunu bize ağlayarak anlattı, böylece bizi de ağlattı. Ben bu hikâyeden Meşhika adlı eserimde, öğretmenlerin listesinde bahsettim. Bu, 1264 yılında Almalıg'dan Kaşgar'a taşındıktan sonra, 20 Muharrem 663 tarihinde meydana geldi. Seyyid, 669/1270-1271 yılında Andigan, Fergana'da zulüm ve sıkıntılar sonrasında vefat etti ve şans eseri, Andigan'daki Ruşna'i Camii'nin yanına defnedildi, Allah ona rahmet etsin!"

Dedem Şeyh eş-Şuyuh Ebû Ali Şah'ın mücizeleri/kerametleri saygın, iyi huylu, güvenilir bir kaynak olan Seyyid Tâceddin ibn Seyyid Âbi Haşim el-Mervezî tarafından anlatıldı. İşte onun anlatımı:

Kadı'l-Kudat Ebû Âsım Said ibn Muhammed el-Âsımî, Merv şehrinin kadısı, Ebû Ali Şeyh'in çağdaşıydı. Bu şeyh hakkında, günümüzde fakihler ve sufi/tasavvuf çevrelerinde yaygın

olan düşmanca bir tavırla, ona karşı yüksek sesle zikir yaptığı, semah yaptığı, duyularımıza vurmalı çalgı çaldığı gibi suçlamalarda bulunan sonraki bazı fakihlerden biri tarafından suçlandı. Şu anda şeriat kurallarının uygulanmasını takip ediyorsun, ona bu yenilikleri yasakla. Cuma sabahı Kadı Ebu Âsım, büyük bir grup insanla birlikte Mahuvan'a, Merv'den iki farsah uzaklıkta bulunan şeyhin tekkesine gitmek üzere atların üzerinde yola çıktı. Orada, yasaklarından kaçınmaları konusunda uyardı. Şeyh -Allah'ın rahmeti üzerine olsun!- bir sofra örtüsü sererek yavaşça şunları söyledi: "Sizi ziyaret etmedik, siz de bizim misafirimiz olmadınız. Şeyhler sofrasından bir şeyler alıp yiyin ve bizimle kalın." Ancak onlar, cuma namazını kaçırmaktan korktukları için daveti reddettiler. Şeyh şöyle dedi: "Biz de kendi maiyetimle anma törenine acele ediyoruz. Namaz vakti geldiğinde istediğinizi, üstünüze düşeni yapın." Onlar, birbirleriyle sessizce konuşarak durakaldılar, "Gerçekten de onunla her şeyi gören şahitler önünde bulunuyoruz" dediler. Onunla birlikte olan saygıdeğer seyirciler herkes sofraya oturdu. Sofra örtüsü kaldırıldığında, atlarına binip şeyhin öncülüğünde cuma namazına yetişmeye çalışanları yakaladılar. Bir an, şehrin kadısı, yanında olan maiyetini ve diğer takipçilerini göremedi. O, şeyhle birlikte kaldı. İkisi baş başa ilerlediler ve bilinmeyen bir şehrin kapısına vardılar. Bu şehir kadının hayatında hiç görmediği bir şehirdi. Kadı "Bu hangi şehir?" diye sordu. Şeyh "Bu Şam şehri (Damaşk), aşk bahçesi." diye cevap verdi. Kadı şaşkına döndü. Birlikte cemaat camisine / Cami-i Kebir'e girdiler ve cuma namazını kıldılar. İnsanlar onlara sarılarak, ellerini sıkarak selamladılar. Birdenbire Kadı, şeyhi göremedi, şeyhin izi bile kalmadı. Birkaç gün sessizlik ve şaşkınlık içinde geçirdi. Sonra kendini tanıtmaya başladı. Hiç kimse ona inanmadı. Kadı, bir umut ve sevinç içinde dün ile yarın arasındaki farkı ayırt etmeyen bir durumda kaldı; ta ki bir hayırsever şu sözleri söyleyene kadar: 'Bugün dayan, yarını umut et. Belki de seni yanıltan kişi önümüzdeki cuma namazında ortaya çıkacak ve sıkıntından çıkman için sana bir çıkış yolu gösterecek.' Gerçekten de öyle oldu. Bir sonraki cuma namazında şeyh geldi. O göründüğünde Kadı hemen ona koştu, elini öptü, ondan af diledi. Şeyh sordu: 'Nasılsın, nerede insanların ve savaşçıların? Bugün senin için geldim. Bize katılmak ister misin, at üstünde mi yaya mı bize katılmak istersin?" Kadı gözlerini açtığında, hiçbir yolculuk çilesi olmadan kendi şehrine, yakınlarına, gelmiş olduğunu gördü. O, şeyhin müridi, bir takva sahibi, hayranı ve taraftarı oldu, Allah onlara rahmet etsin!

Bazı Meşhur Hükümdar ve Vezirler Hakkında Bilgiler

Önder Ebû Müslim, Allah'ın Elçisi'nin ailesinin güvendiği kişi, Abdurrahman ibn Müslim ibn Sigarun ibn İsfendiyar el-Muvanî el-Mervezî olan başkan 14 Şubat 755 tarihinde öldürüldü. O,

105/723-724 yılında Mahuvan köyünde doğdu. Onun liderliğinde gerçekleşen ayaklanma, Ramazan 129 / Mayıs-Haziran 746 tarihinde başladı.

El-Emir Süleyman ibn Kadir ibn Emtiyye ibn Es'ad el-Huzaî. Başlangıçta Ebu Müslim onun hizmetindeydi ve Ebu Müslim, bayram namazının hutbe öncesinde yapılması konusunda Ümeyyelere karşı çıktı. Ümeyyeler, bayram namazını cuma namazını kıldakları gibi cuma namazının hutbesinden sonra kılma alışkanlığına sahipti. Ebu Müslim, 132 / 749-750 yılında onu öldürdü. Aynı yıl el-İmam İbrahim zehirlendi.

Vezir el-Kaşanî, Bağdat'ta öldü ve cenazesi defnedilmek üzere Kûfe'ye taşındı. O, Harirî'nin el-Makâmat adlı eserinde bahsedilen kişidir.

Ebu Hafs Kuteybe ibn Müslim ibn Amr el-Bihilî, 26 Zilhicce 97 / 22 Ağustos 716 tarihinde Fergana'da öldürüldü ve Kalic köyünde gömüldü. Onu Vaki' ibn el-Asvad, Süleyman ibn Abdulmelik'in emriyle öldürdü. Horasan'ı 13 yıl yönetti.

Battal el-Gazî, yani Abdullah ibn el-Hüseyin ibn Zeyn el-Âbidin, 113/730-731 yılında er-Rum'da vefat etti. Onun iman uğruna yaptığı savaşlara dair hikâyeler meşhurdur.

El-Emir Nasr ibn Sayyar el-Kinanî, Hişam ibn Abdulmelik'in saltanatı sırasında Beni Mervan adına Horasan'ı yöneten bir liderdi. 131/748-749 yılında vefat etti. Onun sözleri arasında şu beyitler bulunmaktadır:

Bir ateş gibi efendi ol,

Çünkü o utanç ve rezillik bilmez.

O utançtan ateşe kaçardı.

İşte Kinanîlerin ahlaki nitelikleri,

Ahlaki özellikleriyle parlayan Nasr ibn Sayyar.

El-Muhennâ el-Mervezî, el-Mehdi'nin hükümeti sırasında 166/782-783 yılında Keş Kalesi’nde öldü.

Harezmşahlar Sultanları Hakkında Bilgiler

Memun ibn Muhammed ibn Ali Harazm Şah, Ahşik'in kurucusu, Cürcaniye hükümdarı, başkomutanı tarafından düzenlenen bir ziyafette gerçekleşen bir suikast / saldırı sonucunda öldü. 387/997 yılında şölen yasa dönüştü, vaaz ağıt, ilahi feryat, sevinç uzun bir yasa dönüştü.

Atsız Harezm Şah, es-Sultan Ala'-ed-Devle Ebu el-Muzaffer ibn Muhammed, itibar, zarafet ve orman aslanlarının onurunu inciten cesarete sahipti; dünya cömertliği bulutların üzerine yükseliyordu. Ceralah ez-Zemahşerî, şiirlerinde onu övgüyle anıyordu:

Ala' ed-Devle'nin ulaştığı itibar,

Ala' ed-Devle'nin yükseldiği şan.

Savaşta biz çelik gibi, ziyafette mum gibiyiz,

Dost için bir şans, düşmanımız için bir felaketiz.

Bizim varlığımızda insanlar, geçmiş Mısır'ın izlerini görüyor,

Bizim görkemimizi gördüklerinde, Rum'da inanç kemerlerini koparıyorlar.

Onun mükâlemeleri arasında, zamanının usta öğretmeni, iki dil bileni, el-Beyân adlı kitabın yazarı, Reşid el-Milla ve'd-Din el-Vatvat el-Katib el-Buharî de bulunmaktaydı. Atsız, Sancar'ın Selçuklu Devleti'ni yönetme sürecinde yer alan liderlerden biriydi. Hükümdarlığının sonlarına doğru Sancar'a karşı çıktığı ve onun emri ve baskısıyla yönetimden uzaklaştırıldığı söylenir. 551 Cemaziyelahir / Temmuz-Ağustos 1156 tarihinde vefat etti.

İl Arslan ibn Atsız Harezm Şah. Ramazan 596/Temmuz-Ağustos 1199 tarihinde vefat etti.

Mahmud Han, İl Arslan Harezm Şah Tekeş'in kardeşidir. Anlatıldığına göre, güzel bir insandı, mükemmel bir vücut yapısına ve karaktere sahipti. Babasını küçük yaşta kaybetti ve onu çok seven kardeşi Tekeş tarafından büyütüldü. Tekeş'i, Gürhan el-Karahitay'a gitmeye zorladıklarında, kardeşi Mahmud kendi zorbalıkla tahta çıktı. Tekeş, esaretten kurtulup Harezm'e döndüğünde Mahmud'un yakalanmasını emretti, ancak kardeşini idam edemedi; zira karısı da mahal vermedi. Tekeş'in, kardeşi Mahmud'u çok sevdiğini biliyordu. Tekeş, kardeşini kör etti, ancak her hafta onu ziyaret etti. Ona bakarken vicdan azabı çekiyor ve geri dönüyordu. Kör kardeşi, bir gün yanındaki birine sordu: "Hakikaten, sultan, kardeşim hiç mi yanıma gelmedi?" Hizmetçisi : "Aksine, her hafta sana uğruyor, bir süre oturup seni izliyor ve sonra geri dönüyor. Geldiğinin sana söylenmemesini emretti" diye cevap verdi. Mahmud, "Eğer bir gün gelir ve otururs*a*, bana onun burada olduğunu hissettirmek için bir ses çıkar, böylece onun gelip oturduğunu anlayabilirim" dedi. Böylece anlaştılar. O gün geldiğinde, Tekeş'in karşısında olduğunu bilmiyormuş gibi davranarak kör olan Mahmud, kardeşine hitap etti:

Ey evrenin hükümdarı, bana bak,

İkimiz de aynı babanın oğullarıyız.

Dünya nasıl oldu da tamamen senin oldu,

Babamdan sadece kör eden bir kalem mi,

Benim için miras kaldı?

Sultan, şiiri duyduktan sonra feryat etti ve duyduğu acıdan bayıldı. Kör Mahmud Han, 589/1193 yılında vefat etti. Kardeşi Sultan Tekeş, kardeşine yas tutarken bu şiiri adadı:

Mahmud kardeşim, cesur bir aslan,

Benden tahtı ve yüzüğü almak istedi.

İnsanlar huzur bulsun diye her şeyi ikiye böldük,

Ben yeryüzünü aldım, o yer altını.

Sultan Sancar olarak bilinen Muhammed Harezm Şah ibn Tekeş, Moğollardan kaçarken, 617/1220-1221 yılında Hazar Denizi'ndeki adalardan birine giden bir gemide öldü.

Sultan Celaleddîn Menkuburni ibn Muhammed Harezm Şah, Moğollara karşı birçok savaş yürüttü. 618 Recep/Ağustos -Eylül 1221'de geri çekildi. 1231 yılında, hedefine ulaşamadan geri çekildiği bir sırasında yapılan baskında Kürt haydutları tarafından öldürüldü.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:03.03.2025
Kabul tarihi |Accepted:05.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Aytaç Durmaz

https://orcid.org/0000-0001-9190-1274
PhD student at Istanbul University, Department of Political Science and International Relations, Türkiye, aytac_drmz@hotmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Durmaz, A. (2025). Türkiye-Tataristan İlişkileri açısından Rusya Federasyonu Anayasası ve Tataristan Anayasası'na göre Tataristan'ın Ticari, Kültürel ve Siyasi ilişkileri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 229-253.

Türkiye-Tataristan İlişkileri açısından Rusya Federasyonu Anayasası ve Tataristan Anayasası'na göre Tataristan'ın Ticari, Kültürel ve Siyasi ilişkileri

Öz

Bu çalışmanın amacı, Tataristan Cumhuriyeti'nin; Rusya Federasyonu anayasasına göre kuracağı ticari, kültürel ve siyasi ilişkilerin hukuki boyutu anayasal perspektiften incelemek ve Türkiye Cumhuriyeti ve Tataristan Cumhuriyeti arasında siyasi, ticari ve kültürel ilişkilerinin son yıllarda evrildiği noktayı belirlemektir. Tüm bu konular analiz edilirken, bölgesel ve küresel krizlerde Kazan-Ankara hattının, Türkiye-Rusya ilişkilerine katkıları saptanmaya çalışılacaktır. Çalışmamızda Rusya Federasyonu'nun federe birimi olan Tataristan Cumhuriyeti'nin siyasi, kültür, ticari ilişkileri yabancı ülkelerle kurarken hangi yasal zemine dayandıklarını görmek için Rusya Anayasası ve Tataristan Anayasası ele alınmıştır. Çalışmamız 1992 yılından günümüze kadar olan siyasi ve kültür ilişkileri ele alırken 2017-2023 yıllarının ithalat ve ihracat değerlerine yer vermiştir. Bu çalışmada, gümrük ve RU-Stat istatistik verileri, T.C Kazan Başkonsolosluğu raporları incelenmiştir. Araştırmamızın sonucunda, Türkiye-Tataristan ilişkilerinin ekonomik, kültürel ve siyasi alanda ilerlemenin hızının yavaşladığını göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye Cumhuriyeti, Tataristan Cumhuriyeti, Ticareti, Kültür, Siyasi*

Commercial, Cultural and Political Relations of Tatarstan according to the Constitution of the Russian Federation and the Constitution of Tatarstan in terms of Türkiye-Tatarstan Relations

Abstract

Creative Commons Licence BY NC

The aim of this study is to analyse the legal dimension of the commercial, cultural and political relations to be established by the Republic of Tatarstan according to the constitution of the Russian Federation from a constitutional perspective and to determine the point where political, commercial and cultural relations between the Republic of Türkiye and the Republic of Tatarstan have evolved in recent years. While analysing all these issues, the contributions of the Kazan-Ankara line to Türkiye-Russia relations in regional and global crises will be tried to be determined. In our study, the Russian Constitution and the Constitution of Tatarstan are analysed to see on which legal basis the Republic of Tatarstan, a federated unit of the Russian Federation, relies when establishing political, cultural and commercial relations with foreign countries. While our study deals with political and cultural relations since 1992 to the present day, it includes import and export values for the years 2017-2023. In this study, customs and RU-Stat statistical data, reports of the Consulate General of the Republic of Türkiye in Kazan were analysed. The results of our research show that the pace of progress of Türkiye-Tatarstan relations in the economic, cultural and political spheres has slowed down.

Keywords: *Republic of Türkiye, Republic of Tatarstan, Trade, Culture, Political*

Giriş

2020 nüfus sayımı esas alındığında Rusya Federasyonu'nda 195 farklı halk yaşarken Tatarlar, Rusya Federasyonu'ndaki en büyük ikinci yerli halktır (Narodı Urala, 2023). Merkezi yönetimin çelişkili etno-politikasında; etnik kimlik, kültürel miras, dil ve geleneklerin korunması gibi unsurlar bir yanda dururken, ortak vatandaşlık değerleri, federal yasa, eşit haklar ve ulusal bütünlük gibi unsurlar da diğer yanda yer almaktadır (Jeleznyakov & Litvinova, 2012). Rusya Federasyonu, jeopolitik konumu oldukça önemli Tataristan Cumhuriyeti'nin, 1992 bağımsızlık referandumunu da göz önünde bulundurarak; yabancı hükümetlerle kuracağı sosyal, kültürel, ekonomik ilişkililerini hukuki zeminde ayrıcalıklar tanıyarak formüle etmiştir. Tataristan'ın ayrıcalıklı pozisyonu zamanla merkezi yönetim tarafınca sorunlu hale gelmiş olsa da Tataristan Cumhuriyeti yabancı hükümetlerle siyasi, ticari, kültür ilişkileri kurarken daha rahat hareket etmiştir. Rusya Federasyonu'na bağlı Tataristan Cumhuriyeti kendi anayasası ve merkezi anayasaya göre elde ettiği haklar çerçevesinde Türkiye Cumhuriyeti'yle ekonomik, kültürel, eğitimsel alanda birçok anlaşma imzalamıştır. İki hükümetin ilişkileri gelişirken Jet Krizi önemli bir dönüm noktasıdır. Jet kriziyle birlikte Moskova'nın aldığı yaptırım kararları Ankara-Kazan hattını önemli ölçüde etkilemiştir. Çalışmamız söz konusu krizden sonra Tataristan ve Türkiye ekonomik ilişkileri sarsılırken, kültür ve eğitim alanlarında ciddi yaralar almıştır. Bu makale, Türkiye-Tataristan ilişkilerinin evrimini ele alırken kurulan ilişkilerin hukuki zeminini incelemeyi amaçlamıştır. Literatürdeki çalışmalar genellikle Türk-Rus ilişkileri çerçevesinde ortaya çıkarken Türk-Tatar çok boyutlu ilişkileri oldukça sınırlı ele

alınmıştır. Ayrıca çalışmanın literatüre olan katkısı, Tataristan'ın kuracağı çok boyutlu ilişkilerin anayasal dayanaklarını ortaya koymak olacaktır.

1.Tataristan Cumhuriyeti'nin Kuracağı Ticari Faaliyetlerin Merkezi ve Yerel Anayasalara Göre Hukuki Boyutu

20. yüzyılın sonunda Rusya Federasyonu, gelişiminin yeni bir aşamasına varmış ve ekonomik faaliyetler hakkında önemli yasa değişiklikleri yapmıştır. Bu yasa değişiklikleri; federe birimler arasındaki ticari faaliyetlerin düzenlenmesi ve federe birimlerin diğer ülkelerle ticari münasebetlerini düzenlemeyi amaçlar. Tataristan ve Rusya arasında bu münasebetlerin temeli 1992 yılında yapılan Tataristan'ın egemenliğine ilişkin referanduma dayandırılarak, 15 Şubat 1994 tarihli Tataristan Cumhuriyeti ile Rusya Federasyonu arasında Yetki Paylaşımı ve Karşılıklı Yetki Devri Hakkında Anlaşma'ya dayanmaktadır. Söz konusu anlaşmanın 2 maddesinin 3 fıkrası; Tataristan Cumhuriyeti, yetki sınırları içinde, yabancı devletlerle yerel yönetimler ve idari-yerel oluşumlar ile uluslararası ve dış ekonomik ilişkiler kurar, bu amaçla özel olarak oluşturulan uluslararası organizasyonlarda faaliyet gösterir ve ayrıca, Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanlığı ile yapılan anlaşmalar doğrultusunda, yabancı devletlerin devlet organlarıyla uluslararası ve dış ekonomik ilişkiler kurar, şeklindedir (Kodıfıkatsıya.Rf , 1994, Stat'ya 2, Punkt 11). Akabinde, Moksova tüm federe birimler için geçerli, Rusya Federasyonu Devlet Organları ile Rusya Federasyonu'na Bağlı Egemen Cumhuriyetlerin Devlet Organları Arasında Yetki ve Görev Paylaşımı Hakkında Anlaşma'yı tüm paydaşlarıyla imzalamıştır. Söz konusu anlaşmanın 3 maddesinin 2 fıkrası; Rusya Federasyonu'na bağlı cumhuriyetler, uluslararası ve dış ekonomik ilişkilerde bağımsız katılımcılardır ve diğer cumhuriyetler, bölgeler, iller, özerk bölgeler ve özerk okruglarla anlaşmalar yapabilirler, eğer bu Rusya Federasyonu Anayasası ve yasalarına ve bu Anlaşmaya aykırı değilse. Rusya Federasyonu Devlet Organları, Rusya Federasyonu'na bağlı cumhuriyetlerle birlikte cumhuriyetlerin uluslararası ve dış ekonomik ilişkilerini koordine eder, şeklindedir (Konsul'tantPlyus, 1992, Stat'ya 3, punkt 2). Anlaşmaların günümüze kadar çeşitli değişikliklere ve iptallere uğraması söz konusu olsa da federe birimlerin federal anayasaya uygun oldukça uluslararası ve Rusya sahasındaki federe birimlerle iktisadi ilişkiler kurabilmektedir. 20 Aralık 2009 tarihinde "Rusya Federasyonu'ndaki Ticari Faaliyetlerin Devlet Düzenlemesinin Temelleri Hakkında" 381 sayılı federal kanunu (N 381-FZ) kabul edilmiştir (Konsul'tantPlyus, 2009, Federal'nyy Zakon N 381-F3). Söz konusu federal kanun içinde, 5 başlık ve 22 madde bulunmaktadır. Diğer yandan, anayasanın çeşitli kanunları, Rusya Federasyonu'nun ticari faaliyetlerini düzenlemektedir. Rusya Federasyonu anayasası, Rusya

Federasyonu, tebaasında bulunan tüm federal hükümetleri ve onların birimlerini eşit görmüş ve (onlara) ticaret yapma hakkını, uluslararası ticari anlaşmalara ve Rusya Federasyonu ticaret ilkelerine uydukları takdirde hukuki güvence içerisinde sunmuştur. Bu minvalde, anayasanın 8. maddesinin birinci fıkrası; Rusya Federasyonu ekonomik alanın birliğini, malların, hizmetlerin ve mali kaynakların serbest dolaşımını, rekabetin desteklenmesini ve ekonomik faaliyet özgürlüğünü garanti eder şeklindedir (Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 2020, Stat'ya 8, 1 punkt). Ayrıca, Rusya Federasyonu anayasası 381 sayılı federal kanunu dış ticaret faaliyetlerine ilişkin düzenlemesinde 3. Madde; dış ticaret faaliyetlerinin devlet düzenlemesi, Rusya Federasyonu Anayasasına dayanmaktadır. Federasyon içindeki düzenleyici diğer mevzuatlar ve anayasalar, Rusya Federasyonu anayasasına, uluslararası hukukun genel olarak tanınan ilkelerine ve normlarına uygun olarak yürütülmektedir (Konsul'tantPlyus, 2009, Federal'nyy Zakon N 381-F3, Stat'ya 3). Rusya Federasyonu anayasasının 72. maddesinin 1. paragrafının O bendinde; "Rusya Federasyonu'nun kurucu kuruluşlarının uluslararası ve dış ekonomik ilişkilerinin koordinasyonu, Rusya Federasyonu'nun uluslararası anlaşmalarının uygulanması, Rusya Federasyonu ve Rusya Federasyonu'nun kurucu kuruluşlarının ortak yetkisi altındadır", hükmü yer almaktadır (Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 1993, Stat'ya 72, Punkt 1, Podpunkt O)

Rusya Federasyonu tebaasında bulunan tüm cumhuriyetler gibi Tataristan Cumhuriyeti de federal anayasasında, Rusya Federasyonu'na uyumu vurgulamıştır. Federal anayasanın 24. maddesinin 4. fıkrasına göre; Tataristan Cumhuriyeti'nde, Rusya Federasyonu hukuk sisteminin ayrılmaz bir parçası olan uluslararası hukukun genel kabul görmüş ilke ve normları uygulanmaktadır (Konstitutsiya Respubliki Tatarstan, 1992, Stat'ya 24, Punkt 4). Bu kapsamda, Tataristan Cumhuriyeti anayasası; 1. maddenin 4. fıkrası, 6. madde, 17. maddenin 1., 2., 3., fıkraları, 20. maddenin 1. fıkrası, 30. madde, 75. maddenin 6. fıkrası, 94. maddenin 5. fıkrası, 102. maddenin 3. fıkrası ile Tataristan'ın ticari faaliyetlerini düzenlemiştir. Federal anayasanın 1. maddesinin 4. fıkrası ve 6. madde, doğrudan yabancı devletlerle olan ticareti kapsamaktadır. Diğer maddeler ise Federasyon içindeki ticaret, ticari faaliyetlerde bireyin özgürlüğü ve iktisadi açıdan ticari stratejiler hakkındadır. Tataristan Cumhuriyeti anayasasının 1. maddesinin 4. fıkrası; Tataristan Cumhuriyeti, yetkileri dâhilinde uluslararası ve dış ekonomik ilişkilere bağımsız olarak katılmaktadır (Konstitutsiya Respubliki Tatarstan, 1992, Stat'ya 1, Punkt 4). Federal anayasanın 6. maddesi: Rusya Federasyonu Anayasası, federal mevzuat ve Rusya Federasyonu hükümet organları ile Tataristan Cumhuriyeti hükümet organları arasındaki yetki ve yetkilerin sınırlandırılmasına ilişkin anlaşmanın verdiği haklar

dâhilinde, Tataristan Cumhuriyeti, uluslararası ve yabancı faaliyetlerde bulunur, ekonomik ilişkiler kurar, ilgili anlaşmaları yapar, temsilcilik alışverişinde bulunur ve uluslararası kuruluşların faaliyetlerine katılır (Konstitutsiya Respubliki Tatarstan, 1992, Stat'ya 6).

2. Tataristan Cumhuriyeti'nin Kuracağı Kültürel Faaliyetlerin Merkezi ve Yerel Anayasalara Göre Hukuki Boyutu

Tarihsel birikim, her iki kültürün tanımlanmasında ve oluşumunda önemli bir faktördür. Çarlık döneminden günümüze değin bu coğrafyada yaşamakta olan farklı etnisiteler, her ne kadar kendi kültürlerini koruma ve geliştirme gayreti içinde olsalar da kültürel ve siyasal var oluşları dönem dönem engellenmiştir. Rusya Federasyonu ise, seleflerinin yaptığı hataları ve dönemin şartlarını da göz önünde bulundurarak birtakım anayasal düzenlemeler yapmıştır. Rusya Federasyonu anayasası; farklı etnik kimliklerin ritüellerini, inançlarını, normlarını, geleneklerini, kültürel varlıklarını tanımış ve onların dillerini, kültürlerini, tarihlerini koruma, geliştirme, öğrenme ve öğretme garantisini onlara vermiştir. Ayrıca, uluslararası hukukun genel kabul gören ilke ve normlarına atıf yapmış ve bu minvalde yerli halkların haklarını garanti altına almıştır. Dolayısıyla bu hakları Rusya Federasyonu anayasasının 44. maddesinin 1. 2. ve 3. fıkrası, 68. maddesinin 4. fıkrası, 69. maddesinin 2. ve 3. fıkrası, 71. maddesinin E bendi, 72. maddesinin D ve E bendleri, 74. maddesinin 2. fıkrası, 114. maddesinin 1. fıkrasının V bendi ve E.6 bendi kültürel faaliyetlerin düzenlenmesi üzerinde okumak mümkündür. Söz konusu maddeler; anayasanın 44. maddesinin 1., 2. ve 3. fıkrasına göre; herkesin edebi, sanatsal, bilimsel, teknik ve diğer türde yaratıcılık ve öğretme özgürlüğü garantilidir. Fikri mülkiyet, kanunla korunur. Herkesin kültürel yaşama katılma ve kültür kurumlarından yararlanma, kültürel değerlere erişme hakkı vardır. Herkes, tarihi ve kültürel mirasın korunmasına ve bu mirasın eserlerinin de korunmasına özen göstermekle yükümlüdür (Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, Stat'ya 44). Anayasanın 68. maddesinin 4. fıkrası Rusya Federasyonu'ndaki kültür, çok uluslu halkının eşsiz mirasıdır. Kültür, devlet tarafından desteklenir ve korunur. (Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, Stat'ya 68, Punkt 4) Anayasanın 69. maddesinin 2. ve 3. fıkrasına göre; Rusya Federasyonu'ndaki tüm halkların ve etnik toplulukların kültürel kimliğini korur ve etnokültürel ve dilsel çeşitliliğin korunmasını garanti eder. Rusya Federasyonu, yurtdışında yaşayan yurttaşlara haklarını kullanmaları, çıkarlarının korunması ve tüm Rusya'nın kültürel kimliğinin korunması konusunda destek sağlar (Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 1993, Stat'ya 69, Punkt 2&3). Anayasanın 71. maddesinin E bendinde ise, Rusya Federasyonu, sorumlu olduğu faktörleri sıralamıştır: Buna göre; Rusya Federasyonu'nun sorumluluk alanı; devletsel, ekonomik, çevresel, bilimsel, teknolojik, sosyal, kültürel ve ulusal gelişim alanında

federal politika ve federal programların temellerini oluşturmak; sürekli eğitim de dâhil olmak üzere eğitim, öğretim ve sağlık sistemi için birleşik bir yasal çerçeve kurmaktır (Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 1993, Stat'ya 71, Punkt E). Anayasanın 72. maddesinin D ve E bendlerinde, Rusya Federasyonu ve Rusya Federasyonu'nun kurucu kuruluşlarının ortak yetkilerinin üstlendiği bazı sorumluluklar sıralanmıştır. 72. maddenin D bendi; tarihi ve kültürel anıtların korunmasını, E bendi ise eğitim, bilim, kültür, beden eğitimi, spor ve gençlik politikalarını kapsamaktadır (Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 1993, Stat'ya 72, Punkt 1, Podpunkt D). Anayasanın 74. maddesinin 2. fıkrası; güvenliğin sağlanması, insanların yaşamlarının ve sağlıklarının korunması, doğanın ve kültürel değerlerin muhafaza edilmesi adına, gerekli olması halinde, federal yasaya uygun olarak mal ve hizmetlerin dolaşımına kısıtlamalar getirilebilir, hükmüne sahiptir (Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 1993, Stat'ya 74, Punkt 2). Anayasanın 114. maddesinin 1. fıkrasının V ve E paragraflarının 6. bendlerinde; Rusya Federasyonu Hükümeti'nin kültür, bilim, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik, ailenin desteklenmesi, güçlendirilmesi ve korunması, geleneksel aile değerlerinin muhafaza edilmesi ve çevrenin korunumu, sosyal odaklı birleşik bir devlet politikasının uygulanmasını sağlar ve ayrıca vatandaşlar için çevre eğitimi sisteminin geliştirilmesi için koşullar yaratır, çevre kültürünü sağlar, ibaresi yer alır (Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 1993, Stat'ya 114, Punkt 1, Paragraf V&E, Punkt 6).

Tataristan Cumhuriyeti federal anayasasının 16., 30., ve 57. maddelerinin tüm fıkraları ve 102. maddesi hem yurtiçi hem de yurtdışındaki kültürel faaliyetlerin kapsamını düzenlemiştir. Federal anayasanın girişinde: ‘‘Tataristan Cumhuriyeti'nin çokuluslu halkının ve Tatar halkının iradesini ifade eden bu anayasa, tarihi, ulusal ve manevi geleneklerin, kültürlerin, dillerin korunmasını ve geliştirilmesini teşvik eder, sivil barışı ve etnik gruplar arası uyumu sağlar ifadeleri yer alır. Federal anayasanın 14. maddesi hükmünce; Tataristan Cumhuriyeti, Tataristan Cumhuriyeti dışında yaşayan Tatarların ulusal kültürünün, dilinin geliştirilmesine ve kimliğinin korunmasına yardım etmektedir (Konstitutsiya Respubliki Tatarstan, 1992, Stat'ya 14). Federal anayasanın 16. maddesinin 2. fıkrasına göre, kültürel ve tarihi değerler ile maddi ve manevi kültürün korunmasını sağlayan diğer mülkler, kamu mülkiyetidir (Konstitutsiya Respubliki Tatarstan, 1992, Stat'ya 16, Punkt 2). Federal anayasanın 30. maddesi ise; bireylerin kişisel, sosyo-ekonomik ve kültürel hak ve özgürlüklere tam olarak sahip olduğunu, bildirir (Konstitutsiya Respubliki Tatarstan, 1992, Stat'ya 30). Federal anayasanın 57. maddesine göre, edebi, sanatsal, bilimsel, teknik ve diğer türde yaratıcılık ve öğretim özgürlüğü federal anayasa tarafından garanti altına alınmıştır. Ayrıca yazarların, mucitlerin ve yenilikçilerin haklarının

kanunla korunması gerekliliği ve herkesin kültürel yaşama katılma, kültür kurumlarından yararlanma ve kültürel değerlere erişim hakkının olduğu belirtilmektedir. Diğer yandan tüm bireylerin, tarihi ve kültürel mirasın korunmasına özen göstermekle yükümlü olduğu vurgulanarak Tataristan Cumhuriyeti'nde yaşayan diğer halkların temsilcilerinin de ulusal kültürlerini muhafaza etmek ve geliştirmek açısından çeşitli haklara sahip bulunduğu hükmünü de, ilgili madde içermektedir. Federal anayasanın 102. maddesinin 4. fıkrası, Tataristan Cumhuriyeti topraklarında yaşayan Rusya Federasyonu halklarının etno-kültürel çeşitliliğini, dillerini ve kültürlerini korumak ve geliştirmek, ulusal azınlıkların haklarını korumak, göçmenlerin sosyal ve kültürel adaptasyonu, etnik gruplar arası çatışmaları önlemek ve etnik gruplar arasındaki dinler arası uyumun sağlanmasına yönelik olan hükümleri de içermektedir (Konstitutsiya Respubliki Tatarstan, 1992, Stat'ya 102, Punkt 4).

3.Tataristan Cumhuriyeti'nin Kuracağı Siyasi Faaliyetlerin Merkezi ve Yerel Anayasalara Göre Hukuki Boyutu

Rusya Federasyonu kraylar, oblastlar, federal şehirler, okruglar ve cumhuriyetler olarak federal yapılardan oluşup eşit statüye sahiplerdir. Rusya Federasyonu anayasasının 66 maddesi federal yapıların statüleri üzerine hükümler içermektedir. Federal yapılar seçim aracılığı ile yasama mecrası oluşturulur. Rusya Federasyonu anayasası, çok partili ve siyasi çeşitlilik ilkesini 13. maddesinin 3. fıkrasında; Rusya Federasyonu'nda politik çeşitlilik ve çok partili sistem kabul edilir, ibaresiyle açıklar (Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 1993, Stat'ya 13. Punkt 3). Rusya Federasyonu'nun anayasası cumhuriyetlerin kendi anayasasına ve diğer federal yapıların ise tüzük oluşturmasına kendisiyle çatışamama kaidesiyle izin vermiştir. Merkezi anayasa tüm tüm idari yapıların yönetim sınırlarını ve şeklini belirler. Bu bağlamda Rusya Federasyonu'nun tüm paydaşlarını doğrudan etkileyen madde, anayasanın 71. maddesinin 1. fıkrasının K bendidir. İlgili maddeye göre; Rusya Federasyonu dış politikası ve uluslararası ilişkileri, Rusya Federasyonu'nun uluslararası anlaşmaları, savaş ve barış sorunları için yargı yetkisine sahiptir (Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 1993, Stat'ya 71, Punkt 1). Rusya Federasyonu anayasası, devlet başkanının görevlerini 4. bölümde ''Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanı'' bölümünde ele almıştır. Anayasanın 80. maddesinin 3. fıkrasında; Rusya Federasyonu Başkanı, Rusya Federasyonu Anayasası ve federal yasalara uygun olarak, devletin iç ve dış politikasının ana yönlerini belirler, hükmü yer alır. Aynı maddenin 4. fıkrası ise; Rusya Federasyonu Başkanı, devlet başkanı olarak Rusya Federasyonu'nu, ülke içinde ve uluslararası ilişkilerde temsil eder, şeklindedir (Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii, 1993, Stat'ya 80, Punkt 4). Rusya Federasyonu anayasası, yasama organının oluşumunu ve görevlerini 5. bölüm olan

‘‘Federal Meclis’’ başlığı altında ele almıştır. Rusya Federasyonu’ndaki federal hükümetlerin görevlerinin kapsamı, anayasanın 8. bölümünde ‘‘Yerel Hükümetler’’ başlığı altında 4 maddeyle ele alınmıştır.

Rusya Federasyonu ve Tataristan Cumhuriyeti anayasaları, mevcut tebaa için siyasi yaşama katılım ve siyasi faaliyet haklarını, devlet çıkarlarına ters düşmedikçe koruma garantisi altına almışlardır. Rusya Federasyonu anayasasının 32. maddesinin 1. fıkrası ve Tataristan Cumhuriyeti anayasasının 45. maddesinin 1. fıkrasında; her bireyin özgürce devlet yönetimine katılma hakkına sahip olduğu belirtilmiştir. Tataristan Cumhuriyeti anayasasının 75. maddesinin 4. fıkrasına göre, Tataristan Cumhuriyeti Devlet Konseyi iç politika ve dış politika yönlerini belirler (Konstitutsiya Respubliki Tatarstan, 1992, Stat'ya 75, Punkt 4). Buna ek olarak, Tataristan Cumhuriyeti anayasasının 94. maddesi Tataristan Cumhuriyeti Rais’inin (Başı/Başkanı) görevlerini sıralamıştır. İlgili maddenin 29 fıkrası bulunmaktadır. 94. maddeye göre, Rais’in görevleri arasında; iç ve dış politika yönlerini belirlemek, Tataristan Cumhuriyeti bakanlar kurulunu oluşturmak ve karar vermek, Tataristan Cumhuriyeti Devlet Konseyi ile mutabakatla Tataristan Cumhuriyeti Başbakanı’nı atamak, Tataristan Cumhuriyeti, Tataristan Cumhuriyeti Başbakan yardımcıları, Tataristan Cumhuriyeti bakanlarını, Tataristan Cumhuriyeti devlet komitelerinin başkanlarını, Tataristan Cumhuriyeti'nin diğer yürütme makamlarının başkanlarını atamak ve görevden almak, Tataristan Cumhuriyeti Anayasasına uygun olarak Tataristan Cumhuriyeti yürütme makamlarının sistemini ve yapısını belirlemek vardır (Konstitutsiya Respubliki Tatarstan, 1992, Stat'ya 94, Punkt 8, Punkt 9). Yine Tataristan Cumhuriyeti anayasası 105. maddenin 1. ve 2. fıkrasınca; Tataristan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, Tataristan Cumhuriyeti'nin bakanlıklarının, devlet komitelerinin ve Tataristan Cumhuriyeti'nin kendisine bağlı diğer yürütme makamlarının çalışmalarını birleştirir ve yönetir. Ayrıca, Tataristan Cumhuriyeti'nin bakanlıkları ve devlet komiteleri, ilgili yönetim dallarında veya sektörler arası düzeyde devlet politikasını uygular (Konstitutsiya Respubliki Tatarstan, 1992, Stat'ya 105, Punkt 1, Punkt 2).

4.Türkiye ile Tataristan Arasındaki Eğitim ve Kültürel İlişkiler

Türk ve Tatar kültürel ilişkilerinin kökleri, 1992 yılından yüzlerce yıl öncesine dayanmaktadır. Türkolog Venera Başaran, Türk-Tatar kültürel ilişkilerinin tarihini, ‘‘Tatar-Türk Kültürel ve Eğitimsel Bağları: Tarihsel Bakış Açısı’’ isimli makalesinde incelemiştir (Başaran, 2018). Coğrafya olarak birbirinden uzak iki halkın günümüze kadar devam eden ilişkileri, dönem dönem kesintiye uğramışsa da; söz konusu bu iki halkın özverili iş birliğiyle kültürel, diplomatik ve ekonomik ilişkiler yeniden canlandırılmıştır. Türk dünyasının önemli

düşünür ve yazarlarından biri olan İsmail Gaspıralı'nın, 19. yüzyılda geliştirdiği; ''dilde, fikirde, işte birlik" düsturunun Türk – Tatar ilişkilerine her perspektiften yansımaları olmuştur. Modern dünyada bile aynı dine bağlı ve benzer dillere sahip toplumlarda, genel olarak kültürel etkileşim ve dostluk ilişkileri kurmak daha kolay hale gelmiştir.

2 Eylül 1996 tarihinde, Türkiye Cumhuriyeti Kazan Başkonsolosluğu'nun açılmasının ardından Yunus Emre Enstitüsü'nün Kazan şubesinin çalışmalara başlamasıyla Türkiye'nin Kazan'da kültürel ve eğitim faaliyetlerinde hızla bir artış olmuştur. Yunus Emre Enstitüsü'nden önce Kazan'da Türkoloji projesi çerçevesinde TİKA da önemli adımlar atmıştır. Türkiye ve Tataristan arasında köprülerin kurulmasına katkı sağlayan diğer bir kuruluş da TÜRKSOY'dur. Anadolu Türk Kültür Derneği ise Türk ve Tatar halkın yakınlaşmasında önemli rol almıştır. Kazan Federal Üniversitesi'nin Türkoloji bölümü ise Ankara – Kazan hattının eğitim alanında boşluğu doldurmak adına çalışmalarını günümüze kadar sürdürmektedir.

Sovyetler Birliği dağılıp Rusya Federasyonu kurulduktan sonra, Tataristan ve Türkiye arasında devlet başkanları seviyesindeki ilk görüşme, 12-16 Ekim 1992 tarihinde gerçekleşmiştir. Mintimer Şeymiyev ve Turgut Özal, bu resmi ziyaret esnasında yapılan fikir alışverişi kültürel alanı da kapsamıştır. Birinci Tataristan Cumhurbaşkanı Mintimier Şeymiyev'in Türkiye Cumhuriyeti'ne yaptığı ziyaret sırasında "...hangi ülkelere değer veriyoruz? Tarihsel birlik ve ekonomik bütünlük temelinde, öncelikle Rusya Federasyonu ile ikili ilişkilerimizi geliştiriyoruz. Kuşkusuz Türkiye ile dostane ilişkiler geliştirmeye çalışacağız. Çünkü ülkelerimizin tarihinde, halklarımızın dilinde ve kültüründe pek çok ortak noktamız var, cümleleriyle önemli mesajlar içeren demeçler vermiştir. Akabinde, Tataristan Cumhuriyeti'nin 1993 yılında kurulan Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı'nda gözlemci ülke olarak yerini alması, SSCB döneminde İstanbul, Eskişehir ve Bursa şehirlerine göç eden Tatarların kutladığı Sabantuy Bayramı'na Tataristan'dan katılımların başlaması, Türkiye-Tataristan kültürel ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır. 22 Mayıs 1995 tarihinde 11 maddeden oluşan Tataristan Cumhuriyeti Hükümeti ile Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Ticaret-Ekonomi, Bilimsel-Teknik ve Kültürel İş birliği Anlaşması, farklı alanlaralardı iş birliğini teşvik etmek amacıyla yapılmıştır. Söz konusu anlaşmanın 4 maddesi; Taraflar, Tataristan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti kültürleri hakkında karşılıklı bilgilerin derinleştirilmesi ve geliştirilmesi için çaba gösterecekler, kültürel iş birliğini geliştirmeye yönelik devlet organları, sivil toplum kuruluşları ve diğer organizasyonların başlattığı girişimleri teşvik edecek ve destekleyeceklerdir, şeklindedir (Kompaniya GARANT, 1995, Stat'ya 4). Anlaşmanın kültürel ilişkileri ilgilendiren 9. maddesi; Taraflar, ikili kültürel ve ekonomik bağların gelişimini

desteklemek amacıyla, kendi temsilciliklerinin açılmasını teşvik edeceklerdir, şeklinde ifade edilmiştir (Kompaniya GARANT, 1995, Stat'ya 9). Anlaşmanın 5.,6.,7., 8. maddeleri ise eğitim, dil, bilim transferi, medya alanlarını kapsamaktadır.

Türkiye Cuhuriyeti anlaşma uyarınca TRT'nin farklı dillerde hazırladığı haberlere Tatarca'nın da eklenmesi, iki halkın birbirini tanıması ve takip etmesi açısından önemlidir. Günümüzde de bu hizmet; ''trt.net.tr/tatarca/'' linki üzerinden haberler yayınlamaya devam etmektedir. Sonraki yıllarda, Tatarca yayımlar yapan; "turktatar.com" açılmış fakat günümüze kadar yayın hayatına devam etmemiştir. İki halk arasındaki kültürel etkileşim, sokak ve caddelere verilen aydınların isimleri ve kardeş şehir uygulaması ile de pekişmiştir. İstanbul'un ilçesi Eyüpsultan'da ve Eskişehir'in ilçesi Odunpazarı'nda Gabdullah Tukay Parkı, İstanbul Çekmeköy ve Ankara'nın Keçiören ilçesinde Zeki Veledi Togan Parkı açılmıştır. Diğer yandan Ankara'da Gabdullah Tukay Caddesi, İstanbul'un ilçesi Şişli'de Sudi Maksudi Arsal Caddesi, Adana'nın Ceyhan ilçesinde ve Manisa'nın Alaşehir ilçesinde Yusuf Akçura sokakları bulunmaktadır. Kazan'da İstanbul Parkı açılmış ve akabinde parkın içine Sadi Maksudi Arsal'ın anıtı dikilmiştir. Dönemin, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Binali Yıldırım, bu anıtın açılışına katılmıştır (Altaş, 2016). 2005 yılında, ''Kazan'ın 1000. Yılı'' kutlamalarında birçok kültürel faaliyetler düzenlenmiştir. Kutlamaların hemen öncesinde Banu Avar, Kazan'a gitmiş TRT için ''Banu Avar'la Sınırlar Arasında – Tataristan Kazan'ın Bin Yılı'' (Avar, 2012) adlı programı çekmiş, dönemin, Tataristan Cumhurbaşkanı Mintimer Şeymiyev'le görüşmüş, yine dönemin başkonsolosu İsmail Hakkı Musa ile de röportaj yapmıştır. Diğer taraftan 2006 yılında, Lami Özgen'in kaleme aldığı ''Bin Yılın Kenti Kazan'' başlıklı bir yazı, Sky Life dergisinde yayımlanmıştır. Türkiye ve Tataristan'da yapılan bilimsel çalışmalarda, her iki ülkeden karşılıklı katılım sağlanmış hem ortak tarihi değerleri hem geleceği bilimsel çerçevede ele almışlardır.

''11-12 Kasım 2006 tarihlerinde Türkiye'nin Kütahya şehrinde Gönül Pultar'ın düzenlediği ve Tataristanlı bilim adamlarının katılımıyla "Uluslararası Volga-Ural Sempozyumu", 13 Mayıs 2007 tarihinde ise Kütahya'da bir konferans düzenlenmiştir. İstanbul'da ve Ankara'da Sadri Maksudi'nin ölümün yılı anısına anma töreni düzenlenmiştir'' (Durmaz, 2018a).

TÜRKSOY, Tataristan'da, Türkiye'den temsilcilerin olduğu ve organizatörlerin aktif rol aldığı birçok kültürel faaliyetlerde bulunmuştur. Tataristan Cumhurbaşkanlığı kararı ile

‘‘Tukay Yılı’’[1] ilan edilmiştir. Bu kararı izleyen süreçte TÜRKSOY da 2011 yılını ‘‘Tukay Yılı’’ ilan etmesidir (Tatar İnform, 2010). Bu bağlamda TÜRKSOY, Türk Dil Kurumu iş birliğiyle Ankara’da 23 Aralık 2011 tarihinde “Abdullah Tukay’ın Doğumunun 125. Yıl Dönümü Çalıştayı” düzenlenmiştir (Öner, 2011). TÜRKSOY, 2013 yılının Türk Dünyası Kültür Başkenti olarak Eskişehir’i ilan etmiş ve yapılan açılışta Tataristan Kültür Bakanı Ayrat Sibagatullin hazır bulunmuştur (TÜRKSOY, 2013). 01-15 Temmuz 2013 tarihlerinde, Eskişehir 2013 Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı, T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı tarafından Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY)’un kuruluşunun 20. Yılı ile Türk Dünyası Kültür Başkenti etkinlikleri kapsamında düzenlenen 16. TÜRKSOY Ressamlar Buluşması’na Tataristan’dan ressam Rabis Salyaknov katılım sağlamıştır (TÜRKSOY, 2013). TÜRKSOY’un girişimleriyle 2010 yılında kurulan ve Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye, Türkmenistan ve Rusya Federasyonu’na bağlı Başkurdistan ve Tataristan Cumhuriyetleriyle Güney Kore Cumhuriyeti’nden genç yetenekleri bir araya getiren TÜRKSOY Uluslararası Gençlik Oda Orkestrası, konser maratonunu Ankara Keçiören’de gerçekleştirmiştir. Tataristan Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı ve Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatının TÜRKSOY ile işbirliği ile Cumhuriyet Geleneksel Kültürü Geliştirme Merkezi tarafından 17-18 Temmuz 2014 tarihlerinde “Korunma Objesi Olarak Türk Halklarının Somut Olmayan Kültürel Mirası” konferansı gerçekleştirilmiştir (TÜRKSOY, 2014). TÜRKSOY’un düzenlediği kültürel faaliyetlerden biri de; «Türk Dünyasında Dericilik Sanatı» festivalidir. Türkiye’den katılımcıların olduğu festivalin ilki, 2012 yılının Ağustos ayında; ikincisi «Türk Dünyasında Dericilik Sanatı» Sempozyumu 19-20 Eylül 2014 tarihleri arasında Tataristan Cumhuriyeti Milli Müzesinde, «Türk Dünyası Kültür Başkenti Kazan» programının etkinlikleri kapsamında gerçekleşmiştir (TÜRKSOY, 2014). Türkçe konuşan ülkelerle ilişkilerinin geliştirilmesi amacıyla organize olan TİKA, Türkiye ve Tataristan arasındaki kültürel iş birliği üzerine önemli bir rol oynamıştır. Türkiye’de veya başka bir ülkede yaptığı eğitim ve kültür faaliyetlerinde, Tataristan’dan birçok temsilciyi davet etmiştir. Bunlardan bazıları; Türk İş birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) ve Bursa Büyükşehir Belediyesi iş birliğinde 5. Etno-Moda Haftası etkinlikleri kapsamında “Türk Dünyasında Kadın ve Moda Uluslararası Sempozyumu” düzenlenmiştir. Sempozyum çerçevesinde Tataristan’ı temsil eden mankenler,

[1] Bakınız: Tukay yılı, Abdullah Muhammed Arif oğlu Tukay veya Abdullah Tukay, Tatar halk şairi, yazar ve yayımcı. Modern İdil Tatar edebiyatı ve dilinin kurucularındandır. ‘‘Tukay Yılı’’ ise Abdullah Tukay’ı anmak, eserlerini yaşatmak amacıyla sempozyumlar, gösteriler, konferanslar hazırlanmak üzere sembollik bir yol olarak ilan edilmiştir.

Tataristan'ı simgeleyen kıyafetleri katılımcılara sunmuştur (TİKA, 2022). TİKA katkılarıyla TÜRKSOY, 22.si düzenlenen Ressamlar Buluşması, Karabük'ün Safranbolu ilçesinde gerçekleştirilmiştir. Buluşmaya Tataristan'dan da ressamlar katılmıştır. Kültür ve Turizm Bakanlığı, TİKA ve TÜRDEB iş birliğinde 'Dijital Dönüşüm' temasıyla hazırlanan, 11. Uluslararası Dergi Fuarı'nda Tataristan'ın temsilcileri de hazır bulunmuştur. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı ve TİKA'nın desteğiyle, Trakya Üniversitesi ev sahipliğinde, Türkiye Yazarlar Birliği tarafından, Türkçenin 13. Uluslararası Şiir Şöleni; Edirne, Filibe, Kırcaali ve Gümülcine olmak üzere dört ayrı şehirde gerçekleştirilmiştir. 13. Uluslararası Şiir Şöleni'nde, Tataristan'ı, Ramis AYMATOV temsil etmiş ve Tatarca şiir okumuştur (YouTube, 2020). Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA), Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY), T.C. Kültür Bakanlığı ve Keçiören Belediyesi'nin destekleriyle, Sırbistan'ın başkenti Belgrad'da "Altaylardan Balkanlara Klasikleşmiş Ezgiler Konseri" kapsamında, T.C. Kültür Bakanlığı Ankara Türk Dünyası Müzik Topluluğu Orkestrası eşliğinde ilk defa Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, R.F. Tataristan'dan solistler Belgradlı sanatseverlerle buluşmuştur. TİKA tarafından 2001 yılından beri yürütülen Türkoloji Projesi, 20 Eylül 2011 tarihinde, Yunus Emre Enstitüsü'ne devredilmiştir. TİKA'nın Türkoloji Projesi, Tataristan'ın başkenti Kazan'da bulunan, Kazan Federal Üniversitesi'nin katılımıyla gerçekleştirilmiştir. 2013 yılının Şubat ayında, Yunus Emre Enstitüsü, Kazan'da şubesini açmış, kültür ve eğitim faaliyetlerine başlamış ve Türkoloji projesini genişletmiştir. Her yıl yayımlanan faaliyet raporlarına göre; 2013 yılında ücretsiz Türkçe eğitimi gören öğrenci sayısı 43 iken; 2014 yılında bu sayı 103'e yükselmiştir (YEE, 2014). 2014 yılının Nisan ayında, Piri Reis Sergisi; 14 Nisan - 3 Haziran 2014 tarihlerinde, Devrim Erbil Resim Sergisi; 20 – 24 Eylül 2014 tarihlerinde, Türklerin İzinde Belgesel Gösterimi ve Söyleyişi; 11 Kasım – 12 Aralık tarihlerinde, Türk Kahve Kültürü Sergisi; 22 Aralık 2014'te, Ahilla Grubu Konseri gerçekleştirilmiştir (YEE, 2014). Yine aynı faaliyet raporuna göre; YEE yayımladığı 2015 yılı faaliyet raporunda; 12 Mart 2015 tarihinde, Kazan'da Türk Mutfağı Tanıtımı; 18 Mart 2015 tarihinde, 100. Yılında Çanakkale Savaşı Semineri ve Çanakkale Yolun Sonu Film Gösterimi yapılmıştır (YEE, 2015). 24 Nisan 2015 tarihinde, T.C. Kazan Başkonsolosluğu ve YEE işbirliği ile İzzet Keribar ''Türkiye'nin Işığı'' Fotoğraf Sergisi düzenlenmiştir. Yine aynı hafta Kazan'da, ''Türk Filmleri Haftası'' ilan edilmiştir. Akabinde, 18 Mayıs – 1 Haziran 2015 tarihlerinde, ''Yusuf Akçura: Mirası ve Günümüz'' uluslararası sempozyumunu, Ulyanovsk şehri üniversitesi ve yerel idari birimlerle birlikte Yunus Emre Enstitüsü düzenlemiştir. Yunus Emre Enstitüsü ve Tataristan Halklar Asamblesi Kazan Anadolu Derneği ve T.C. Kazan Başkonsolosluğu'nun destekleriyle birlikte

Türkiye'den gelen "Oyalı Yazma" grubu, 24 Aralık saat 17.00'de, Türk Halk Müziği konseri vermiştir (Türkiye İn Kazan, 2017). Tataristan Devlet Tiyatrosu'nda ''Uçmak, Özgürlüktür'' adlı oyun, T.C Kazan Başkonsolosluğu ve Yunus Emre Enstitüsü'nün de katkılarıyla bölge insanın karşısında çıkmıştır (Türkiye İn Kazan, 2017). 24 Kasım 2015 tarihine kadar YEE, Kazan'da önemli kültür ve eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu hadiseye kadar olan tüm faaliyetlerin detaylarını Facebook sayfasından yayınlamıştır. 24 Kasım 2015 tarihinde ortaya çıkan uçak krizine bağlı olarak Moskova yönetiminin, kendini korumak adına uyguladığı bazı yaptırımlar arasında, YEE Kazan şubesinin kapatılması da vardır. YEE Kazan şubesi, bu hadiseden sonra kapatılmış; kültür ve eğitim faaliyetleri, T.C. Kazan Başkonsolosluğu aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.

2 Eylül 1996 tarihinde, Rusya Federasyonu Tataristan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Kazan'da açılan Kazan Başkonsolosluğu, günümüze kadar Türk-Tatar kültür köprüsü kurmakta oldukça önemli bir rol oynamıştır. Başkonsolosluğun, amacına uygun olarak, bölgenin siyasileri ve politika yapıcılarıyla iletişimde olması; kültür köprüsünün anlamını, bu anlamın özümsenmesini ve etkisini önemli ölçüde etkilemiştir. Yapılan kültürel faaliyetlerin geniş kitlelere ulaşması; önce kişisel münasebetlerle daha sonrasında sosyal medyanın gücüyle mümkün olmuştur. Başkonsolosluk, halen, Facebook, X ve Instagram gibi sosyal medya platformlarını aktif bir şekilde kullanmaya devam etmektedir. Kazan Başkonsolosluğu, yerel paydaşların kültürlerini, hassasiyetlerini, bayramlarını, gelenek ve göreneklerini özenle korumayı ve paylaşmayı amaçlayarak pek çok kültürel faaliyet düzenlemiştir. Yunus Emre Enstitüsü'nün Kazan'daki şubesinin resmi kapanışından sonra başkonsolosluğun kültürel faaliyetlerinde bir artış gözlemlenmiştir. Söz konusu kültür faaliyetleri çerçevesinde; sergiler açmış, Türkiye'den gelen tiyatrocularla Kazan'da gösterilerini organize etmiş, ''Türk Sineması Günleri'' kapsamında Türk yapımı filmleri, MİR sinema salonunda izleyicilerle buluşturmuş, Kazan Federal Üniversitesi'nin kültürel projeler de dâhil olmak üzere birçok projesini desteklemiş, bölge halkının da katıldığı kermesler yapmış, gençler için futbol turnuvası, çocuklar için festivaller, bölgenin ünlü şair ve yazarları için geceler düzenlemiş, bazı sanatçıları ve sanat gruplarını Kazan'da dinleyicilerle buluşturmuştur. Kazan Federal Üniversitesi Uluslararası İlişkiler, Tarih ve Şarkiyat Enstitüsü, Türk-Tatar ilişkilerinde öncü bir kurum olduğu kadar aynı zamanda da, iki millet arasında kurulan kültür köprüsünde oldukça değerli bir konumdadır. Enstitü, bahsi geçen bu kültür köprüsünü sağlamlaştırmak ve bu kıymetli mirasın sorumluluğunu gelecek nesillere aktarmak adına yapılan tüm faaliyetlerde, üniversite öğrencilerinin aktif katılımları üzerine oldukça hassas davranmıştır. Faaliyetlerin

düzenlenmesine bazen başkonsolosluk, bazen de Yunus Emre Enstitüsü destek vermiştir. 9 Ekim 2021 tarihinde, Kazan şehrinde, Türkiye Cumhuriyeti Kazan Başkonsolosluğu-Yunus Emre Enstitüsü'nün iş birliği çerçevesinde Prof. Dr. İlber Ortaylı'nın katılımlarıyla; Kazan Federal Üniversitesi Uluslararası İlişkiler, Tarih ve Şarkiyat Enstitüsü öğretim üyeleri ve öğrencilerine bir konferans düzenlemiştir. Uluslararası İlişkiler, Tarih ve Şarkiyat Enstitüsü kendi içinde Türkçe Konuşma Kulübü'nün kurulmasına olanak sağlamıştır. Türkçe Konuşma Kulübü (TKK)'nın kültürel faaliyetleri, kısa sürse de; üniversite öğrencileriyle Türk iş insanlarının buluşmalarına imkân tanımıştır.

Türk–Tatar halkları arasındaki kültürel ilişkileri geliştirme faaliyetlerine birçok iş adamı büyük katkılar sağlamıştır. Bunlardan biri de Rubin Kazan futbol takımında 10 yıl oynayan Türk futbolcu Gökdeniz Karadeniz'dir. 23 Haziran 2016 tarihinde Başkent Kazan'a 15 km uzaklıkta olan Kalinino'da inşasına başlanan ve 300 metrekareye 2,5 kat olan ve Gökdeniz Karadeniz'in bağışlarıyla bir cami inşa edilmiştir. Karadeniz, yerel halkın bu yapıyı onun adını taşıması yönünde öneride bulunduğunu ve caminin açılışını Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın yapmasını istediğini belirtmiştir (Mayorova & Sittenev, 2023).

5. Türkiye ile Tataristan Arasındaki Ticari İlişkiler

Türkiye-Tataristan arasındaki iktisadi ilişkilerini çalışmamıza aktarırken 3 önemli sorunla karşılaşılmıştır. Bunlardan ilki; Rusya Federasyonu ihracat ve ithalat verilerini Ukrayna'ya yaptığı özel operasyon nedeniyle paylaşmadığından sadece 2017, 2018, 2019, 2020 ve 2021 yıllarını ihracat ve ithalat verilerini tablolaştırılmıştır. Sorunlardan ikincisi; Yine söz konusu askeri operasyondan dolayı Rusya'nın gümrük verilerini paylaştığı resmi sayfalara erişim sorunu yaşanmaktadır. Hem Tataristan'ın hem de Rusya'nın gümrük servislerinin resmi sayfaları Türkiye'den açılmamaktadır. Sorunlardan üçüncüsü ise günümüz koşullarında ikili ticaret hacminin kesin olarak belirlenmesi oldukça zordur. Coğrafya, lojistik, ürünün ucuza mal edilmesi gibi denklemler dikkate alındığında, bazı ürünler, Rusya'nın diğer gümrük noktalarından ülkeye giriş yapmaktadır. Diğer gümrük noktalarından giriş yapan ürünlerin ülke içinde nasıl dağıldığı takip edilemediğinden ötürü Türkiye-Tataristan ticari hacmine yansıtılmamaktadır. Ticari hacim verileri, Tataristan'daki Volga Gümrük İdaresi'nde gümrük kontrolünden geçen mallara atıfta bulunarak düzenlenmiştir. 2022 yılı ve sonrası için paylaşılan veriler ise üst düzey yetkililerin beyanlarına dayandırılmıştır. Diğer yandan Türkiye Cumhuriyeti Kazan Başkonsolosluğu'nun her yıl paylaştığı rapor bu bölümde önemli katkı sağlamıştır.

Türkiye ve Tataristan ekonomi alanında birbirine yakınlaşması Tataristan'ın Rusya Federasyonu'na bağlı özerk federe bir birim olarak devam etmesine karar verdikten sonra başlamıştır. Türk iş adamı Ertürk Değer, 90'lı yıllarda Tataristan'la başarılı iş birliği yapan ilk Türk iş adamı olması hasebiyle 1992'den beri Tatar petrolü ve petrol ürünlerini Türkiye'ye ithal etme konusunda münhasır haklara sahipti. Bu amaçla, Ertürk Değer'in katılımıyla, kayıtlı sermayesi 300 bin dolar olan ilk Türk-Tatar ortak girişimi Taturos, 1991 yılında İstanbul'da tescil edilmiştir (Shebalova, 2008). İki hükümet 1995 yılında imzaladığı ticari, ekonomik ve teknik iş birliğine ilişkin ticari anlaşma gelişmesine katkıda bulunmuştur. Söz konusu anlaşmanın 2. maddesi; Taraflar, Tataristan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ticaret ve ekonomik iş birliğinin, karşılıklı çıkar sağlayan şu alanlarda gerçekleştirileceğini kabul etmektedirler: Sanayi, özellikle enerji ve yakıt, maden, hafif sanayi ve tarım sanayi, tarım, inşaat ve inşaat hizmetleri, ulaşım ve ulaşım hizmetleri, mal ve hizmet ticareti, iş gücü eğitimi ve personel yetiştirme, turizm. Bu amaçlarla, taraflar aşağıdaki alanlarda iş birliğini geliştireceklerdir: Üretim iş birliği ve sanayi kooperasyonu, yatırım iş birliği, turizm alanında iş birliği, karışık sermayeli ortak girişimler ve organizasyonların kurulması, teknik ve danışmanlık hizmetleri sağlanması konularında iş birliği, fuarlar ve sergiler düzenlenmesi için iş birliği, ve bu anlaşmanın uygulanmasını sağlayan diğer karşılıklı mutabık kalınan iş birliği biçimleri, şeklindedir (Kompaniya GARANT, 1995, Stat'ya 2). Bu anlaşmanın akabinde, Tataristan Ticaret Temsilciği (Tatarstan Trade House), 1995 yılında Türkiye'de faaliyete geçmiştir. 2 Eylül 1996 tarihinde, Kazan'da, Türkiye Cumhuriyeti Kazan Başkonsolosluğu açılmıştır. 13 Eylül 1997 tarihinde ise, İstanbul'da ikili ticaret ilişkilerini artırma misyonu olan Tataristan'ın yetkili temsilciliği açılmıştır. Tüm bu girişimler, sadece Türkiye-Tataristan ekonomik ilişkilerini geliştirmekle kalmamış ve Türk-Rus ilişkilerinin canlanması açısından da önemli bir etken haline gelmiştir.

''Tataristan'ın gayri safi bölgesel hasılasının yapısında sanayinin payı %44,1, inşaatın %8,6, ulaştırma ve iletişimin %7,7, tarımın ise %7,1'dir'' (Durmaz, 2018b). Tataristan'ın yeraltı zenginlikleri, jeopolitik konumu ve yabancı yatırımcı için sunduğu kolaylıklar, yurtdışından büyük oranda yatırımcıyı Tataristan'a çekmektedir. Yerel kurumlarının desteklediği ekonomik forumlar, toplantılar ve iş ziyaretleri aracılığıyla yapılan yenilikler, hızlıca yabancı yatırımcıya aktarılmaktadır. Ayrıca, özel sanayi bölgeleri için belirlenen enerji ve yer kirası başta olmak üzere vergi muafiyeti, yabancı yatırımcılar için önemli bir avantaj olarak sunulmuştur. Tataristan'ın ihraç ettiği ürünlerin en başında mineral yakıt ve ham petrol gelmektedir. İthal ettiği ürünlerin en başında ise mekanik ürünler ve makine parçaları, organik

kimya ürünleri ve kauçuk gelmektedir. Küreselleşen dünyanın enerji ihtiyacının sürekli artıyor olması, Tataristan'ın ihraç hanesine pozitif yönde yansımaktadır. Tüm bu olumlu parametrelerin yanı sıra, küresel salgın ve Rusya'nın Ukrayna'ya başlattığı özel askeri operasyon; Tataristan'a yatırımları ve Tataristan'ın dış ticaretini olumsuz etkilemiştir. Tataristan dış ticareti, dönem dönem dalgalanma gösterse de ihracat fazlası olan bir yapıya sahiptir. COVID-19 salgınının, küresel ekonomik faaliyette neden olduğu istikrarsızlığın, Tataristan Cumhuriyetini de etkilediği ve 2020 yılı sonunda bir önceki yıla kıyasla toplam ticaret hacminin yaklaşık %21 oranında düştüğü görülmektedir. Öte yandan, söz konusu düşüşün, 2021 yılıyla birlikte son bulduğu ve toplam ticaretin 2019 yılının da üzerine çıktığı anlaşılmaktadır. Rusya Federasyonu'nun resmi istatistik kurumu Ru-Stat'dan 2017'den 2023'e kadar aldığımız veriler ışığında; 2017 yılında Tataristan'ın ticari hacmi 17 milyar dolar, 2018 yılında 19.3 milyar dolar, 2019 yılında 16 milyar dolar, 2020 yılında 12,4 milyar dolar, 2021 yılı 15.430 milyon dolar, 2022 yılı ise 18.944 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir (Ru-Stat, 2017/2022).

Tablo 1. Yıllar İtibarıyla Tataristan-Türkiye Dış Ticaret Hacmi (Milyon dolar (Sotrudniçestvo Tatarstana i Turtsii, 2020)

Yıllar	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Tataristan'dan Türkiye'ye İhracat	184,238	225,943	111,241	144,303	199,975	270,775
Türkiye'den Tataristan'a İhracat	325,405	130,078	104,288	159,642	193,974	210,253

Türkiye Cumhuriyeti'nden Tataristan'a ihracat verilerine bakıldığında 2014 yılından 2019 yılına kadar dalgalı seyretmiştir. Türkiye-Rusya arasında yaşanan ''Uçak Krizi'' Türkiye-Tataristan arasındaki ticaret hacim düşmüş olsa da krizin atlatılmasıyla birlikte bu tersine dönmeye başlamıştır. Ru-Stat verilerine göre; Tataristan'ın Türkiye'ye ihraç ettiği kalemler, mineral ürünler, yakıt, enerji, kimyasal sanayi ürünleri, kauçuk, makine, çeşitli ekipman ve araçlar olurken ithal ettiği kalemler ise; mekanik cihazlar, elektrikli ekipmanlar, televizyon parçaları, kauçuk, demiryolları lokomotifleri ve parçaları, tramvaylar, plastik ve türevleri olarak sırlanmaktadır (Ru-Stat, 2017/2020). 2000 yılından itibaren, Türkiye-Tataristan ticaret hacmi sürekli artmıştır. 2001'de, dış ticaret cirosu sadece 8 milyon dolarken; 2003'te, 160 milyon dolar; 2005'te ise, 930 milyon dolar büyüme elde etmiştir. 2005 yılındaki, 930 milyon dolar; 2008'de 2,5 milyar dolara çıkarak yaklaşık 2,7 kat artmıştır. Bu artış küresel talebin önemli

ölçüde azalması, küresel ve mali krizin olumsuz etkisi, söz konusu krizin akaryakıt ve enerji fiyatlarını düşürmesiyle, dış ticaret hacmi, 1,5 kat azalarak 1,6 milyar dolara gerilemiştir. Bu düşüş akabinde, dış ticaret cirosu 2016 yılına kadar azalmaya devam etmiştir. 24 Kasım 2015 tarihinde, Türkiye'nin Rus uçağını vurmasıyla ticaret hacmi, 215,5 milyon dolara kadar düşmüştür. 2016 yılından günümüze kadar artan bir ticari hacim görülmektedir. Tataristan Cumhuriyeti Raisi (Başkan/Lider) Minihanov, Türkiye ile Tataristan arasındaki ticaret cirosunun hacminin, 2022 yılında, 1,2 milyar dolara ulaştığını belirtmiştir. Ayrıca bu rakamın, 2021 yılına göre iki kat daha yüksek olduğunu da vurgulamıştır (TATCENTER, 2023). 22 Aralık 2023 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Başkonsolosu Uğur Yılmaz'ın verdiği demece göre; iki ülkenin ticari hacmi 2 milyar doları bulmuştur (Şirşova, 2023). 22 Nisan 2024 tarihinde TASS haber portalının kaleme aldığı haberde; Tataristan ile Türkiye arasındaki ticaret cirosunun 2023 yılında 2,5 kat artarak 2,9 milyar dolara ulaştığı, bölge başkanı Rustam Minnikhanov'un Ticaret Bakan Yardımcısı ile görüşmesinin ardından Tataristan cumhurbaşkanının basın servisi tarafından bildirildiği, belirtilmiştir (TASS, 2024). Resmi temaslarda bulunmak ve çeşitli etkinliklere katılmak üzere Tataristan'a giden Ticaret Bakan Yardımcısı Mahmut Gürcan ''Türkiye ile Tataristan Cumhuriyeti arasındaki ticaret hacminin 2023 yılında 2,9 milyar dolara çıktığını belirten Gürcan, ikili ticaret hacmini daha da artırmak istediklerini'' vurguladı (Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, 2024). Volga Gümrük İdaresi'nin sunduğu bilgilere göre, 2016 yılından günümüze kadar yükselen bir ticari hacmi göstermektedir. Küresel salgının başladığı 2020 yılında, ticari hacmin kısmi düşüşü yükseliş trendini bozamamıştır. Bu verilere göre, 2021 yılında Türkiye-Tataristan ticari hacmi, 536 milyon doları bulmuştur. İkili ilişkilerin ticari hacminde kayda değer bir düşüş yaşanmaması ve 2020 yılı öncesi konan hedeflere ulaşabilmesi için, Tatar lider Minnihanov, yoğun mesai harcamıştır.

Türk yatırımcılar, Moskova'dan sonra en çok Tataristan'a yatırım yapmaktadır. Bu yatırımların en başında; Kastamonu Entegre, Efes Pilsen Rusya, Hayat Kimya, Trakya Cam Rus (Şişecam) Coşkunöz Holding, FİMAKO Makine, TİRSAN Kardan, Koluman, TIS Ltd. Şirketi, Sunrise (ve) Polimeks gelmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Kazan Başkonsolosluğu'nun raporuna göre; Müteahhitlik firmalarımızın, Tataristan'da bugüne kadar, toplam büyüklüğü yaklaşık 2,5 milyar dolar olan muhtelif projeleri tamamladığı söylenebilmektedir (Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, n.d). Diğer yandan, Tataristan'ın çeşitli şehirlerinde küçük yatırımcıların açtığı Türk ürünlerin satıldığı marketler, restoranlar, giyim mağazaları ve kırtasiyeler mevcuttur.

6. Türkiye ile Tataristan Arasındaki Siyasal İlişkiler

20. yüzyılın son on yılındaki jeopolitik kriz, Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle başladı. Rusya'nın mirasçı devlet olarak kaldığı dönemde, "egemenlik geçit töreni" bölgesel ayrılıkçılığı teşvik etti. Eski özerk cumhuriyetler, Tataristan gibi, egemenliklerini ilan ederek bağımsız devletler olarak konumlanmaya çalıştı. Tataristan, 1990'da egemenlik bildirgesi ve 1992'deki referandumla uluslararası hukukun bir öznesi olarak tanınma çabasıyla dış politika geliştirdi (Suleymanov, 2016a). Rusya Federasyonu'nun ilk dönemleri Tataristan'ın self determinasyon kapsamında geleceklerinin nasıl olması gerektiği üzerine fikir ayrılıkları yaşanmış olsa da Rusya Federasyonu'na bağlı ayrıcalıkları olan özerk federe birim olmayı kabul etmişlerdir. Türkiye, bölgedeki değişimleri yakından takip etmiş, hem Rusya Federasyonu'na bağlı kalmayı kabul eden Türk dili konuşan federe birimlerle ve hem de bağımsızlıklarını ilan eden Orta Asya ülkeleriyle diplomatik ilişkiler kurmuştur. Bu çerçevede Ankara, Tataristan'ın hem jeopolitik konumu hem iki halkın tarihi bakiyesini not ederek diplomatik ilişkiler için hazırlık yapmıştır. R. R. Süleymanov'un kaleme aldığı ''Türkiye'nin Tataristan'a Dini Genişlemesi Sovyet Sonrası Dönem'' makalesinde Türkiye-Tataristan yakınlaşmasını ele alırken, Tataristan'ın yeni siyasi statüsünün meşruiyetini güçlendirmek amacıyla yurtdışı temaslarını geliştirmeye çalışmıştır. ''*Kazan, Ankara ile ilişkilerine yalnızca Türkiye'den Tataristan'a yapılan yatırımlar nedeniyle değil, aynı zamanda Ankara'nın ideolojik, politik ve dini alanlardaki genişleme çabalarının tüm post-Sovyet dönemi boyunca tutarlı bir şekilde yürütülmesi ve bu çabaların sonuç vermesi nedeniyle de büyük önem vermektedir''* ifadelerine yer vermiştir. (Suleymanov, 2016b). Bu sürecin hemen akabinde, Tataristan Cumhuriyeti Başbakan'ı Muhammed Sabirov, Türkiye'ye davet edilmiştir. 1991 yılının Aralık ayında düzenlenen bu ziyaretin en önemli sonucu; Tatar ve Türk girişimcilerin Ankara-Kazan hattındaki ekonomik ilişkilerin oluşturulması ve arttırılması üzere kurulacak olan TATROS şirketidir. Diğer bir sonuç ise; hem Rus hem Tatar politika yapıcılar tarafından; 'Türkiye, Tataristan'ın bağımsızlığını destekliyor'' yorumudur. Akabinde, Tataristan Cumhurbaşkanı, Türkiye Ticaret Odaları ve Borsalar Birliği (TOBB) tarafından konuk olarak davet edilmiştir. 12 Ekim 1992 tarihinde, Tataristan'ın ilk Cumhurbaşkanı Mintimer Şeymiev ve beraberinde Tataristan Cumhuriyeti Dış Ekonomik İlişkiler Bakanı Ş. Arslanov ve Tataristan Cumhuriyeti Sağlık Bakanı R. Khabriev, Türkiye'ye 4 günlük bir ziyaret düzenlemiştir. Bu ziyaret esnasında, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Turgut Özal, Başbakan Süleyman Demirel ve iş dünyasının temsilcileriyle görüşmeler yer alırken her alanda iş birliğinin çeşitlendirilmesi üzerine mutabık kalınmıştır. Bu ziyaret sırasında, ticari ve ekonomik iş birliğinin yanı sıra, Tataristan'ın "Rusya ile ilişkilendirilmiş,

uluslararası hukukun bir öznesi olan egemen bir devlet" olarak tanınması konusu gündeme gelmiştir (Sizova & Makarenkov, 2020). 1993 yılında kurulmuş TÜRKSOY'a Tataristan'ın katılımı Türkiye tarafından desteklenmiştir. Tataristan-Türkiye iş birliği, 22 Mayıs 1995 tarihli Hükümetler arası Ticari, Ekonomik, Bilimsel, Teknik ve Kültürel İş birliği Anlaşması çerçevesinde gelişmiştir. 1995 yılında, T.C. Kazan Başkonsolosluğu açılmış ve kurum, 1996 yılında faaliyete geçmiştir. 1997 yılının Eylül ayında, Mintimer Şeymiyev ve Süleyman Demirel, Ankara'da, iki halkın kültür ve eğitim alanlarındaki bağlarını geliştirmek için görüşmüştür. Bu görüşmelerin akabinde, Tataristan Cumhuriyeti'nin Türkiye Cumhuriyeti'ndeki Tam Yetkili Temsilciliği, İstanbul'da açılmıştır (Biznes Online, 2009). 1999 yılının Ekim ayında, Süleyman Demirel ve Mintimer Şeymiyev görüşme düzenlemişler ve dönemin güncel konuları üzerine fikir alışverişlerinde bulunmuşlardır. Aralık 2005 tarihinde ise, Tataristan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mintimer Shaimiev, resmi Rus heyetiyle birlikte Türkiye'yi ziyaret etmiştir.

Mintimer Shaimiev, 12 Haziran 1991 tarihinde başlayan cumhurbaşkanlığı görevinin yanı sıra, 2001-2010 yılları arasında, Birleşik Rusya (Единая Россия – Yedinnaya Rassiya) partisinin yüksek konsey başkanı olarak görev yapmıştır. Şeymiyev, 22 Ocak 2010 tarihinde, cumhurbaşkanlığının devamının değerlendirilmesi için herhangi bir başvuruda bulunmak istememiş 25 Mart 2010 tarihinde Şeymiyev'in cumhurbaşkanlığı yetkisi bitmiş ve yerine dönemin başbakanı Rustem Minnihanov, Tataristan'ın yeni cumhurbaşkanı olarak atanmıştır. 13 Eylül 2015 tarihine gelindiğinde ise, Tataristan Cumhuriyeti'nde yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini Rustam Minnihanov %94,4 oyla kazanmıştır (Masloduov, 2016).

Rustam Minnihanov, 25 Mart 2010 tarihinde aldığı cumhurbaşkanlığı görevini günümüze kadar devam ettirmektedir. Geçmişindeki siyasi tecrübenin kariyerine yapmış olduğu son derece olumlu katkıların yanında, üniversitede aldığı iktisat eğitimi ve akabindeki, ticari girişimleri onun ekonomist kimliğini de geliştirmiştir. Tüm bu bileşenlerle birlikte Türkiye – Tataristan ilişkileri hem siyasi hem ticari hacim ve yatırım alanında pozitif yönde etkilenmiştir.

Bu olumlu süreci sarsan 2015 Jet Krizi, 2016 Andrey Karlov Suikasti, 2020 Korona Salgını, 2022 Rusya-Ukrayna Savaşı gibi bölgesel ve küresel etkiye sahip bazı süreçler de yaşanmıştır. 24 Kasım 2015 tarihinde meydana gelen ‘‘Jet Krizi’’ Türkiye-Rusya diplomatik ilişkilerini oldukça yavaşlatmış buna karşı Tataristan politika yapıcıları arabuluculuk yapmak için ciddi çaba sarfetmiştir. Moskova'nın ekonomik alanda uygulamak istediği ambargoların hafifletilmesi üzerinde, Kazan'ın önemli bir rolü vardır. Diğer bir yandan, Minnihanov, 24 Şubat 2022 tarihinde, V. Putin'in Ukrayna'ya karşı ilan ettiği "özel askerî operasyon" sonrası

yaşanan gıda krizinin çözümünde de rol almıştır. 20 Ağustos 2023 tarihinde, Rustam Minnihanov, "tahıl koridoru" konusu üzerine Budapeşte'de hem Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan hem de Katar Emiri Tamim bin Hamad Al Thani ile bir araya gelmiştir.

Sonuç

Tataristan Cumhuriyeti, istikrarlı sosyo-ekonomik kalkınması, jeopolitik önemini oldukça artmaktadır. Ayrıca, Tataristan'ın dil, din ve etnik yapısı, Müslüman ülkelerle diplomatik ilişkilerde daha etkili rol almasını sağlamaktadır. Tatar Cumhurbaşkanları, M. Şeymiyev ve R. Minnihanov kendi tarihlerinin farkında olarak diğer ülkelerle diplomatik ilişkiler yürütmüşlerdir. Bu minvalde, Tatar liderler; Türkiye'yle ilişkilerinin yüzyıllar öncesine dayandığını vurgulayarak hem iktisadi hem kültürel hem de siyasi ilişkileri dikkatlice kurmaktadırlar. M. Şeymiyev ve halefi Minnihanov, iktisadi ilişkilerin gelişmesi için, İzmir, Bursa, Eskişehir, İstanbul ve Ankara şehirlerini sık sık ziyaret ederek yatırım toplantıları düzenlemişlerdir. Türkiye-Tataristan iktisadi ilişkilerinin bugünkü seviyesi, iki hükümetin bağları açısından önemli bir göstergedir. Karşılıklı yatırımların istenen hedeflere ulaşmasının olumlu sonuçlarının siyasi ilişkilere de yansıması, kaçınılmazdır. Ticari ilişkilerin gelişebilmesi ve potansiyel ticari kalemlerin yatırıma dönüştürülmesi için, gerekli ortamın sağlanması gerekmektedir. Ticari hacmin artması için ise, ortak programlara ve toplantılara daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır. Türk politika yapıcılarının da Moskova'ya yapılan resmi ziyaretlerin akabinde Kazan'a gitmeleri, Ankara-Kazan siyasi, kültürel ve iktisadi bağların güçlenmesine yol açmaktadır. M. Şeymiyev döneminde Türkiye'yle ilişkiler hem kültür hem eğitim hem (de) iktisadi açıdan olumlu yönde ilerlemiştir. R. Minnihanov döneminde ise, bu ilerleyiş daha ağırlıkta ticari çerçevede sağlıklı ilerlemiştir. Öyle ki, uçak krizinden sonra Türkiye'ye uygulanacak ekonomik ambargoların Tataristan'daki Türk firmalarını ve çalışanlarını etkilememesi için, Tatar karar alıcıları yoğun kulis çalışmaları yapıp olumlu sonuç almış ancak, aynı olumlu sonuçları Türkiye'nin Tataristan'daki eğitim ve kültürel alandaki çalışan kurumlarını açık tutmada alamamışlardır. Kazan Federal Üniversitesi'nin, Türkiye'deki üniversitelerle öğrenci değiştirme anlaşmalarının Moskova'dan dolayı sürekli bekletilmesi, Kazan Federal Üniversitesi eski rektörünün, Türkiye Cumhuriyeti Başkonsolosu'na uzun bir dönem randevu vermemesi, Yunus Emre Enstitüsü'nün günümüze kadar kapalı kalması, Rusya'da eğitim veren veya konferans için Kazan'a davet edilen akademisyenlere giriş yasağı koyulması, bu ambargoların devamının kanıtıdır. Moskova'ya göre; Tatarların, kültür ve eğitim açısından Türkiye'yle yakınlaşmasının bir sınırı vardır ve bu sınıra göre yukarıdaki pozisyonlar

belirlenmektedir. Her ne kadar ilişkilerin olumlu yönde ilerlemesi arzu edilse de Tataristan'ın Rusya'nın tebaası olduğu unutulmamalıdır.

Ankara – Kazan ilişkileri, Türkiye ve Rusya iş birliğinin gelişmesi açısından da önemli bir rol oynamaktadır. İkili ilişkilerin gelişiminde dil, din ve kültür; bütünleştirici faktörlerdir. Ayrıca, bölgesel güvenlik, istikrarın bozulduğu hatta bu durumun çatışmaya döneceği bir dönemde, Türkiye Cumhuriyeti ve Tataristan Cumhuriyeti, birlikte kritik görevler üstlenebilir. Türkiye ve Tataristan ilişkilerinin çok boyutluluğunu ortaya koyarak, küresel ve bölgesel sorunlara bu iki ülke bağlamında yaklaşıp; söz konusu iki ülkenin, Ankara-Moskova ilişkilerine olan etkisi, gözler önüne serilecektir.

Kaynaklar

İstatistik Verileri ve Haberler

Altaş, M. (2016) Prem'yer Turtsii pribyl v Tatarstan. Anadolu Ajansı. https://www.aa.com.tr/ru/заголовки-дня/премьер-турции-прибыл-в-татарстан/701083

Avar, B. (2012). Banu Avar'la Sınırlar Arasında - Tataristan...Kazan'ın Bin Yılı (2004-2005), 2012, https://www.youtube.com/watch?v=Thh0h6CuBM0

Biznes Online. (2009). https://www.business-gazeta.ru/article/7246

Masloduov, S. (2016). Biografiya Rustama Minnikhanova. https://uznayvse.ru/znamenitosti/biografiya-rustam-minnikhanov.html

Narodı, U. (2023). *Vserossiyskaya perepis' naseleniya o natsional'nom sostave Rossii.* https://народыурала.све.рф/новости/20263

Ru-Stat. (2017/2020). Eksport iz Tatarstana v Turtsiyu. https://ru-stat.su/date-Y2017-

Ru-Stat. (2017/2022). Tovarooborot Tatarstana. https://ru-stat.su/date-Y2017-

Shebalova, L. (2008). Tatarstan proigral delo o $23 mln. https://www.kommersant.ru/doc/901005

Sotrudniçestvo Tatarstana i Turtsii. (2020). https://tatturk.tatarstan.ru/sotrudnichestvo_

Şirşova, V. (2023). Ugur Yylmaz: Tovarooborot Tatarstana i Turtsii za devyat' mesyatsev prevysil $2 mlrd. https://m.realnoevremya.ru/news/299024-vneshnetorgovyy-oborot-

TASS. (2024). Tovarooborot Tatarstana i Turtsii vyros v 2,5 raza po itogam 2023 goda. https://tass.ru/ekonomika/20612455

Tatar İnform. (2010). Mintimer Shaymiyev uveren, chto Tatarstanu yest' chemu pouchit'sya u Turtsii. https://www.tatar-inform.ru/news/mintimer-shaymiev-uveren-chto-tatarstanu-est-chemu-pouchitsya-u-turtsii-219706

TATCENTER. (2023). Tovarooborot Tatarstana i Turtsii sostavil $ 1,2 mlrd Po itogam 2022 goda. https://tatcenter.ru/news/tovaro

TİKA. (2022). TİKA'dan Türk Dünyasında Kadın ve Moda Sempozyumu'na Destek. https://tika.gov.tr/detail-

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı. (2024). Türkiye-Tataristan ticaret hacmi artıyor. https://ticaret.gov.tr/haberler/turkiye-tataristan-ticaret-hacmi-artiyor

Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı. (n.d). RF Tataristan Cumhuriyeti. S.11. ttps://ticaret.gov.tr/data/5bcc5d4813b876034cfece26

Türkiye İn Kazan. (2017). "Oyalı Yazma" Türk Halk Müziği konseri verecektir. https://www.facebook.com/photo/?fbid=1522186807836104&set=pb.100064650731322.-

Türkiye İn Kazan. (2017). Uçmak Özgürlüktür. https://www.facebook.com/photo/?fbid=1496767220378063&set=pb.100064650731322.-

TÜRKSOY. (2013). 16. TÜRKSOY Ressamlar Buluşması Sergisi Açıldı. https://www.turksoy.org/haberler/2013-07-16-16_turksoy_ressamlar_bulusmasi_sona_erdi

TÜRKSOY. (2013). Eskişehir Türk Dünyası Kültür Başkenti Açılış Töreni. https://www.turksoy.org/haberler/eskisehir_turk_dunyasi_kultur_baskenti_acilis_toreni-08-05-2013

TÜRKSOY. (2014). II. TÜRKSOY Dericilik Sanatı Sempozyumunun Bildirileri Yayınlandı. https://www.turksoy.org/haberler/2014-11-25-ii-turksoy-dericilik-sanati-sempozyumunun-bildirileri-yayinlandi

TÜRKSOY. (2014). Kazan'da Türk Halklarının Somut Olmayan Kültürel Miras ile İlgili Uluslararası Konferans gerçekleşmiştir. https://www.turksoy.org/haberler/2014-07-31-

Youtube. (2020). Türkçenin 13. Uluslararası Şiir Şöleni Belgeseli. Türkiye Yazarlar Birliği. 9,33 Saniye ve sonrası. https://www.youtube.com/watch?v=ttHLoJiY748

Yunus Emre Enstitüsü. (2014). Yunus Emre Enstitüsü İkibin On Dört Faaliyet Raporu. s.77. https://www.yee.org.tr/sites/default/files/yayin/faaliyet-raporu.pdf

Yunus Emre Enstitüsü. (2014). Yunus Emre Enstitüsü İkibin On Dört Faaliyet Raporu. s.43, 49, 61, 70, 71. https://www.yee.org.tr/sites/default/files/yayin/faaliyet-raporu.pdf

Yunus Emre Enstitüsü. (2015). Yunus Emre Enstitüsü İkibin On Beş Faaliyet Raporu. s.50, 108. https://www.yee.org.tr/sites/default/files/yayin/2015_yili_faaliyet_raporu.pdf

Kanunlar ve Anlaşmalar

Konsul'tantPlyus. (1992). Federativnyy dogovor ot 31.03.1992 "Dogovor o razgranichenii predmetov vedeniya i polnomochiy mezhdu federal'nymi organami gosudarstvennoy vlasti Rossiyskoy Federatsii i organami vlasti suverennykh respublik v sostave Rossiyskoy

Federatsii" (vmeste s "Protokolom k Federativnomu dogovoru"). Stat'ya 3, punkt, https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_

Konsul'tantPlyus. (2009). Federal'nyy zakon "Ob osnovakh gosudarstvennogo regulirovaniya torgovoy deyatel'nosti v Rossiyskoy Federatsii" ot 28.12.2009 N 381-FZ (poslednyaya redaktsiya). https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_95629/

Konstitutsiya RF. (1993&2020). Stat'ya 8, Punkt 1. http://duma.gov.ru/legislative/documents/constitution/

Konsul'tantPlyus. (2009). Federal'nyy zakon ot 28.12.2009 N 381-FZ (red. ot 26.12.2024) "Ob osnovakh gosudarstvennogo regulirovaniya torgovoy deyatel'nosti v Rossiyskoy Federatsii" (s izm. i dop., vstup. v silu s 01.03.2025). Stat'ya 3. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_95629/e1f88000c8e61414e28c83a8cbe

Kodıfıkatsıya.Rf. (1994). "Rossıyskoy Federatsıı I Respublıkı Tatarstan O Razgranıchenıı Predmetov Vedenıya I Vzaımnom Delegırovanıı Polnomochıy Mezhdu Organamı Gosudarstvennoy Vlastı Rossıyskoy Federatsıı I Organamı Gosudarstvennoy Vlastı Respublıkı Tatarstan" Stat'ya 2, Punkt 11. https://rulaws.ru/acts/Dogovor-Rossiyskoy-

Konstitutsiya Respubliki Tatarstan. (1992). Konstitutsiya Respubliki Tatarstan ot 6 noyabrya 1992 g. (s izmeneniyami i dopolneniyami). Stat'ya 24, Punkt 4. https://constitution.garant.ru/region/cons_tatar/chapter/7b14d2c2dfc862f67bd2c3471bf87b3f/

Konstitutsiya Respubliki Tatarstan. (1992). Konstitutsiya Respubliki Tatarstan ot 6 noyabrya 1992 g. (s izmeneniyami i dopolneniyami). Stat'ya 1, Punkt 4. https://constitution.garant.ru/region/cons_tatar/chapter/1cafb24d049dcd1e7707a22d98e9858f/

Konstitutsiya Respubliki Tatarstan. (1992). Konstitutsiya Respubliki Tatarstan ot 6 noyabrya 1992 g. (s izmeneniyami i dopolneniyami). Stat'ya 6. https://constitution.garant.ru/region/cons_tatar/chapter/8b7b3c1c76e91f88d33c08b3736aa67a/

Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii. (1993&2020). Stat'ya 44. https://constitutionrf.ru/constitutionrf.pdf

Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii. (1993&2020). Stat'ya 68, Punkt 4. https://constitutionrf.ru/constitutionrf.pdf

Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii. (1993&2020). Stat'ya 69, Punkt 2&3. https://constitutionrf.ru/constitutionrf.pdf

Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii. (1993&2020). Stat'ya 71, Punkt E. https://constitutionrf.ru/constitutionrf.pdf

Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii. (1993&2020). Stat'ya 72, Punkt 1, Podpunkt D. https://constitutionrf.ru/constitutionrf.pdf,

Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii. (1993&2020). Stat'ya 72, Punkt 1, Podpunkt O. https://constitutionrf.ru/constitutionrf.pdf

Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii. (1993&2020). Stat'ya 74, Punkt 2. https://constitutionrf.ru/constitutionrf.pdf

Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii. (1993&2020). Stat'ya 114, Punkt 1, Paragraf V&E, Punkt 6. https://constitutionrf.ru/constitutionrf.pdf

Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii. (1993&2020). Stat'ya 13. Punkt 3. https://constitutionrf.ru/constitutionrf.pdf

Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii. (1993&2020). Stat'ya 71, Punkt 1. https://constitutionrf.ru/constitutionrf.pdf

Konstitutsiya Rossiyskoy Federatsii. (1993&2020). Stat'ya 80, Punkt 4. https://constitutionrf.ru/constitutionrf.pdf

Konstitutsiya Respubliki Tatarstan. (1992). Konstitutsiya Respubliki Tatarstan ot 6 noyabrya 1992 g. (s izmeneniyami i dopolneniyami). Stat'ya 14. https://constitution.garant.ru/region/cons_tatar/chapter/888134b28b1397ffae87a0ab1e117954/

Konstitutsiya Respubliki Tatarstan. (1992). Konstitutsiya Respubliki Tatarstan ot 6 noyabrya 1992 g. (s izmeneniyami i dopolneniyami). Stat'ya 16, Punkt 2. https://constitution.garant.ru/region/cons_tatar/chapter/7a58987b486424ad79b62aa427dab1df

Konstitutsiya Respubliki Tatarstan. (1992). Konstitutsiya Respubliki Tatarstan ot 6 noybrya 1992 g. (s izmeneniyami i dopolneniyami). Stat'ya 30. https://constitution.garant.ru/region/cons_tatar/chapter/7d6bbe1829627ce93319dc72963759a2

Konstitutsiya Respubliki Tatarstan. (1992). Konstitutsiya Respubliki Tatarstan ot 6 noyabrya 1992 g. (s izmeneniyami i dopolneniyami). , Stat'ya 102, Punkt 4. https://constitution.garant.ru/region/cons_tatar/chapter/a8686a3a934ad52b7deba6b6dcd3e032

Konstitutsiya Respubliki Tatarstan. (1992). Konstitutsiya Respubliki Tatarstan ot 6 noyabrya 1992 g. (s izmeneniyami i dopolneniyami). Stat'ya 75, Punkt 4. https://constitution.garant.ru/region/cons_tatar/chapter/7381fc65826091bca567a1005ba6bc41

Konstitutsiya Respubliki Tatarstan. (1992). Konstitutsiya Respubliki Tatarstan ot 6 noyabrya 1992 g. (s izmeneniyami i dopolneniyami). Stat'ya 94, Punkt 8, Punkt 9. https://constitution.garant.ru/region/cons_tatar/chapter/d31bd2d89fd17d70aaefe3134ccf3ea8/

Konstitutsiya Respubliki Tatarstan. (1992). Konstitutsiya Respubliki Tatarstan ot 6 noybrya 1992 g. (s izmeneniyami i dopolneniyami). Stat'ya 105, Punkt 1, Punkt 2. https://constitution.garant.ru/region/cons_tatar/chapter/41f30b66f51d8e9f5a28b7a545140739/

Kompaniya GARANT. (1995). Soglasheniye mezhdu pravitel'stvom respubliki tatarstan i pravitnl'stvom turetskoy respubliki o torgovo-ekonomicheskom, nuzhno-tekhnicheskom i kul'turnom sotrudnichestve ot 22 moya 1995 g. Stat'ya 4. https://base.garant.ru/8150061/1b93c134b90c6071b4dc3f495464b753/

Kompaniya GARANT. (1995). Soglasheniye mezhdu pravitel'stvom respubliki tatarstan i pravitnl'stvom turetskoy respubliki o torgovo-ekonomicheskom, nuzhno-tekhnicheskom i kul'turnom sotrudnichestve ot 22 moya 1995 g. Stat'ya 9. https://base.garant.ru/8150061/493aff9450b0b89b29b367693300b74a/

Kompaniya GARANT. (1995). Soglasheniye mezhdu pravitel'stvom respubliki tatarstan i pravitnl'stvom turetskoy respubliki o torgovo-ekonomicheskom, nuzhno-tekhnicheskom i kul'turnom sotrudnichestve ot 22 moya 1995 g. Stat'ya 2. https://base.garant.ru/8150061/741609f9002bd54a24e5c49cb5af953b/

Kitap ve Makale

Başaran V. İ. (2018). Tatarsko-turetskiye kul'turnyye i obrazovatel'nyye svyazi: istoricheskiy aspekt. *Tyurkologicheskiye issledovaniya, 1* (4), 116-122.

Durmaz, A. (2018a). Rol' Tatarstana V Rossıyko-Turetskıkh Otnoshenıyakh 1990-2016 g. 1-107.

Durmaz, A. (2018b). Rol' Tatarstana V Rossıyko-Turetskıkh Otnoshenıyakh 1990-2016 g. 1-107.

Jeleznyakov A.Ş. & Litvinova T.N. (2012). Problema formirovaniya rossiyskoy natsional'noy identichnosti v usloviyakh etnicheskogo mnogoobraziya. *Rossiya reformiruyushchayasya,* (11), 367-383.

Mayorova M.A, Sittenev A.İ. (2023). Ideologicheskoye Vliyaniye Turtsii V Regionakh Rossii: Tyurkskiy Faktor. *RUDN Journal of Political Science. 25* (1), 134-149.

Öner M. (2011). Abdullah Tukay Özel Sayısı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 32. https://tdkturkdunyasi.gov.tr/tam-metin-pdf/580/tur

Sizova A. S., Makarenkov S. S. (2020). K Voprosu Etnokratıı V Tatarstane. Vlıyanıye Turtsıı Na Vzaımootnoshenıya Tatarstana I Rf. *Colloquium-Journal, 13*(65). 120-123.

Suleymanov, R. R. (2016a). Vlıyanıye Turtsıı V Tatarstane: Faktor Myagkoy Sıly. *Musul'manskiy mir,* 1, 6-26.

Suleymanov, R. R. (2016b). Relıgıoznaya Ekspansıya Turtsıı V Tatarstan V Postsovetskıy Perıod. *Vestnik MGIMO-Universiteta, 2* (47)). 40-48.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:16.02.2025
Kabul tarihi |Accepted:25.05.2026
Yayın tarihi |Published:25.06.2026

Aygün Əlizadə

https://orcid.org/0009-0001-5269-0299
Associate professor, doctor of philosophy, Azerbaijan National Academy of Sciences Sharqsunasliq Institute, Azerbaijan, aygunalizade@yahoo.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Əlizadə, A. (2025). Mevlânâ Celâleddin Rûmi'nin "Fihi Ma Fihi" Eserindeki Temsiller. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 254-269.

Mevlânâ Celâleddin Rûmi'nin "Fihi Ma Fihi" Eserindeki Temsiller

Öz

Mevlana Celâleddin Rûmi, sadece "Divan-ı Kebir" ve "Mesnevi"siyle değil, aynı zamanda sûfî edebiyatında önemli bir yere sahip olan sûfî nesir eserlerinin yazarı olarak da büyük bir iz bırakmıştır. Onun nesir eserleri arasında "Fihi ma fih"in özel bir yeri vardır. "Fihi ma fih", içerik ve derinlik açısından hem "Mesnevi"ye çok yakındır, hem de "Divan"la benzerlikler taşımaktadır. Oradaki konular, bu eserin de "Mesnevi" gibi, Mevlana'nın ömrünün verimli döneminde kaleme alındığını gösterir. Bu yüzden bu üç büyük eseri doğru anlamak için onları birlikte okuyup analiz etmek gereklidir. Celâleddin Rûmi'nin "Fihi ma fih" eseri, içindeki temsiller açısından çok önemlidir. "Fihi ma fih"i içerik bakımından üç ana başlık altında incelemek mümkündür: Allah'ı tanımak, insanı tanımak ve varlığı tanımak. Bunlar her biri ayrı ayrı alt başlıklara ayrılır: Allah'ı tanımak, insanı tanımak, varlığı tanımak biçimindedir. Buna göre çalışmamız "Fihi Ma Fihi" eserindeki temsilleri ele almayı amaçlamıştır.

Anahtar kelimeler: *Celâleddin Rûmi, Fihi ma fih, Temsiller, Hikaye*

Representations in Mevlânâ Celâleddin Rûmi's 'Fihi Ma Fihi'

Abstract

Mevlana Celâleddin Rûmi left a great mark not only with his 'Divan-ı Kebir' and 'Masnavi', but also as the author of Sufi prose works, which have an important place in Sufi literature. Among his prose works, 'Fihi ma fih' has a special place. 'Fihi ma fih' is very close to "Masnavi" in terms of

CC BY NC
Creative Commons Licence

content and depth, and has similarities with 'Divan'. The subjects therein show that this work, like the 'Masnavi', was written during the productive period of Mevlana's life. Therefore, in order to understand these three great works correctly, it is necessary to read and analyse them together. Jalaluddin Rûmi's 'Fihi ma fih' is very important in terms of its representations. It is possible to analyse 'Fihi ma fih' under three main headings in terms of content: Knowing God, knowing man and knowing existence. Each of these is divided into separate subheadings: Recognising Allah, recognising human beings and recognising existence. Accordingly, our study aims to discuss the representations in the work 'Fihi Ma Fihi'

Keywords: *Jalaluddin Rûmi, Fihi ma fihi, Representations, Story*

Giriş

Celâleddin Rûmi, sadece "Divan-ı Kebir" ve "Mesnevi"siyle değil, aynı zamanda sûfî nesir eserlerinin yazarı olarak da ardında büyük bir iz bırakmıştır. Onun nesir eserleri arasında "Fihi ma fih"nin özel bir yeri vardır. Sûfî şeyhleri, halkın içinde oldukları için çoğu zaman meclislerde çeşitli konular hakkında konuşur ve müridlerinin sorularını yanıtlarlardı. Bu geleneği, Şeyh Ebü'l-Esed Harkani, Şeyh Ebü Said Ebulhayr ve Abdürrahman Süleminin hayat hikayelerinde de görmek mümkündür. "Esrarüt-Tövhid" eserinde defalarca Harkani ve Ebulhayr'ın meclisteki sohbetlerinden bahsedilmiştir. Hâce Abdullah Ensari'nin çoğu kitabı da meclis sohbetlerine dayalı olarak yazılmıştır. Onun "Tebekatüs-Sûfîye" eseri, meclis sohbetleri sırasında yazılan eserlerden biridir. Faridüddin Attar da "Tezkiretü'l-evliya"da defalarca tarikat şeyhlerinin meclis sohbetlerinden bahsetmiştir. Büyük sûfîlerin meclis sohbetlerinden bağımsız eserler ve risaleler yazılmıştır. Bunlardan Ahmed Gazali'nin "Mecalis"i, Aynü'l-Kudat Hemadani'nin "Tehmidat"ını örnek verebiliriz. Meclis sohbetleri genellikle hanehâh müridlerine ait olduğundan, içeriği bakımından genel vaaz ve hutbelerden farklıydı. Çünkü genel hutbelerde anlamın derinliğine dikkat edilmezdi. Sûfîler arasında Mevlevîlik tarikatının meclis hutbeleri meşhurdu. Öyle ki, bu silsilenin büyüklerinin hepsinin meclis hutbelerinden eserleri toplanmıştır. Mevlana'nın babası Sultanü'l-ulema'nın söyledikleri, Mevlana'nın oğlu Sultan Veled'in sohbetleri buna örnektir. Şems Tebrizi'nin makaleleri de sûfî meclis konuşmaları şeklinde yazılmıştır. Mevlana'nın "Mecalis-i Sabe" dışında "Fihi ma fih" eseri de meclis sohbetlerine dayalı olarak kaleme alınmıştır. Mevlana, müridlerinin durumu ve hâline göre ya bir soruya cevap olarak, ya da bir olayla ilgili bir konuyu anlatmıştır. Baha Veled ya da diğer bilgili müridleri onun söylediklerini kaydederdi ve onlara "Katibül-esrar" denirdi. "Fihi ma fih" içeriği ve derinlik açısından hem "Mesnevi"ye çok yakındır, hem de "Divan"la benzerlikler taşır. Oradaki konular, bu eserin de "Mesnevi" gibi Mevlana'nın ömrünün verimli

döneminde yazıldığını gösterir. Bu nedenle, bu üç büyük eseri doğru anlamak için onları birlikte okuyup analiz etmek gereklidir.

Celâleddin Rûmi'nin "Fihi ma fih" eseri, içerdiği temsiller açısından çok önemlidir. "Fihi ma fih"nin açıklamasını yazan âlimlerden biri olan Kerim Zamani (Zamani, 1394), onun temsillerini içerik açısından üç ana başlığa ayırmıştır: Allah'ı tanımak, insanı tanımak ve varlığı tanımak. Bunların her biri de ayrı ayrı alt başlıklara ayrılmaktadır. Allah'ı tanımak (Allah'ın iradesi, Allah'a kulluk, Peygamberler Allah ile kul arasında bir aracı olup, vahiy, ilahi sır, Allah'a ulaşma yolları, İlahi zatın tecellisi, kendini kaybetme) İnsanı tanımak (Allah'ı aramak, hakikati aramak, ruh, içsel haller, irfani seyir, anlam, irfan, pir ve murad, evliya, aşk, ilim, sorumsuzluk) Varlığı tanımak (eşyalari tanımak, soyut alemi tanımak, alemi tanımak, dünyanın aldatıcılığı) Sûfî nesrinde henüz derinlemesine araştırılmamış bir konu da meclislerde konuşulan eserlerin yazılmasıdır. Mecliste konuşulan konular, dinleyicileri daha çok cezbetmek için hem basit bir konuşma diliyle yapılır, hem de çok sayıda latife ve temsillerden yararlanılırdı. Bu da sûfî öğretisinin yollarından biri olarak kabul edilir. Bu tür eserlerin genel olarak Farsça yazılmış sûfî eserleriyle benzer yönleri olsa da, farklı yönleri de vardır. Benzer yönleri aşağıdaki gibidir:

1. Kur'an ayetleri ve hadiselerin kullanılması
2. Fars ve Arap dilinde kısa şiirler
3. Peygamberler ve imamların hayatından hikayeler

Farklı yönleri ise şunlardır:

1. Meclis konuşmaları temel alınarak yazılan eserlerin dili sade olurdu.
2. Bu eserlerde daha çok temsillere yer verilir.
3. Latifeler sohbeti biraz daha ilginç hale getirirdi.
4. Aynı zamanda konuşulan konular dinleyiciyi dikkate alarak bir tür diyalog, soru-cevap karakteri taşırdı. Bu tür eserlerde edebi sorular, edebi zıtlıklar ve tekrarlara çok sık rastlanır.

Celâleddin Rûmi'nin "Fihi ma fih" eseri de bu özelliklerden yoksun değildir. Eserde çok sayıda Kur'an ayeti ve hadise rastlamak mümkündür.

پس معلوم شد که ده و صد نبود، بلک یک بود. «وَمَا جَعَلْنَا عِدَّتَهُمْ اِلاّ فِتْنَةً» کدام صد؟ کدام پنجاه؟ کدام شصت؟ قومی بی دست و بی پا و بی هوش و بی جان، چون طلسم و ژیوه و سیماب می جنبند، اکنون ایشان را شصت و یا صد و یا هزار گوی و این را یکی، بلک ایشان هیچند و این هزار و صد هزار و هزاران هزار «قَلِیْلٌ اِذَا عُدُّوا کَثِیْرٌ اِذَا شَدُّوا.

(Ganjoor, s.1)

"Öyleyse, anlaşıldı ki, on ve yüz demek değil, aksine bir idi. 'Sadece fitne için onların sayısını (19) yapmadık' (Müdessir, 74/31). Hangi yüz? Hangi elli? Hangi altmış? Cansız,

ayaksız, akılsız ve ruhsuz bir kavim. Tılsım ve cıva gibi hareket ederler, şimdi onları altmış, yüz ya da bin de ve bunu bir say. Belki bunlar hiçtir ve bu bin ve yüz bin ve binlerce bin. Mütenebbi'nin aşağıdaki beyitlerinden bir mısra verilmiştir."

ثِقالٍ إذا لاقَوا خِفافٍ إذا دُعوا

كَثيرٍ إذا شَدّوا قَليلٍ إذا عُدّوا

Görüşünce ağır, çağırınca hafif

Sıkıntılar çok, sayarsalar biraz

پس اسطرلاب در حق منجم سودمندست، که «مَنْ عَرَفَ نَفْسَهُ فَقَدْ عَرَفَ رَبَّهُ». همچنانک این اسطرلاب مسین، آینه ی افلاکست، وجود آدمی که «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِيْ آدَمَ» اسطرلاب حقست، چون او را حق تعالی، بخود عالِم و دانا و آشنا کرده باشد، از اسطرلاب وجود خود، تجلی حق را، و جمال بی چون را دم بدم، و لَمحه بلَمحه می بیند(Ganjoor, s.1)

Öyleyse, üstürlab (yansıma) astronomlar için faydalıdır ki, "Kendini tanıyan, Rabbini tanır." Bu misal, felsefelerin aynası olduğu gibi, "Biz, Adem oğlunu şerefli ve hürmetli kıldık" (İsra, 17/70) gerçeğinin üstürlabı olan insan varlığını kendine alim ve tanıyan kişi, kendi varlık aynasından gerçeğin tecellisini, benzersiz güzelliğini her an, her anda görür.

Mevlana, öğreticilikten önce aynı zamanda büyük bir şairdi. Onun konuşmalarını şairsiz hayal etmek mümkün değildir. Bu eserinde Arapça ve Farsça birçok şiire rastlanabilir.

چنانک متنبی می گوید: "لَبِسْنَ الْوَشْیَ لَا مُتَجَمِّلَاتٍ وَلٰکِنْ کَیْ یَصُنَ بِهِ الْجَمَالَا"(Ganjoor, s.1)

"Nasıl ki, Mütenebbi der: Onlar başörtüsünü süslemek için değil, güzelliklerini korumak için takıyorlardı."

می‌فرماید که "اِنَّ اللّٰهَ اشْتَرٰی مِنَ الْمُؤْمِنِینَ اَنْفُسَهُمْ وَ اَمْوالَهُمْ بِاَنَّ لَهُمُ الْجَنَّةَ "

تو به قیمت ورای دو جهانی

چه کنم قدر خود نمی‌دانی (Ganjoor, s. 3)

"Buyurur: "Allah, şüphesiz ki, müminlerin canlarını ve mallarını cennet karşılığında satın almıştır" (Tövbë, 9/111)

Senin değerinin iki dünyadan üstün olduğunu

Ne yapayım, kendini bilmiyorsun.

چشمم بدگر کس نگرد من چه کنم

از خود گله کن که روشناییش توی(Ganjoor, s. 7)

Gözüm başka hiç kimseye bakmıyor, ne yapayım?

Kendinden şikayet et, çünkü ışığın sensin.

هَوی نَاقَتِیْ خَلْفِیْ وَقُدّامِیِ الْهَوی

فَاَنِّي وَاِیَّاهَا لَمُخْتَلِفَانِ (Ganjoor, s.3)

Arapça'da bu beyit verilmiştir:

هَوی نَاقَتِیْ خَلْفِیْ وَقُدّامِیِ الْهَوی

فَانّیِ وَایّاهَا لَمُخْتَلِفَانِ (Ganjoor, s. 3)

Benim dişi devem arkamda ve önümde

Çünkü ben ve o farklıyız

Veya

خَیَالُکَ فِی عَیْنِیْ وَاِسْمُکَ فِی فَمِیْ

وَذِکْرُکَ فِی قَلْبِیْ اِلَی اَیْنَ اَکْتُبُ (Ganjoor, s. 3)

Senin hayalin gözümde, adın ağzımda

Kalbimde senin zikrindir, nereye yazmalıyım?

Peygamberler hakkında olan hikayelere çok rastlanabilir:

پس هرک طلب حقیقی کند بیابد فرمود لیکن بی سالار نشود چنانک موسی را علیه السلام چون مطیع بودند در دریا راهها پیدا شد وگرد از دریا برمیآوردند و میگذشتند(Ganjoor, s. 11)

"Öyleyse, kim gerçeği ararsa, bulur, ancak başsız olmamalıdır. Nasıl ki, Musa'ya (a.s) itaat edildiğinde denizde yollar bulundu ve denizden karaya çıktılar ve geçtiler"

همچنانک ازکوه اشتربیرون آمد و عصای موسی ثعبان شد و از سنگ خارا دوازده چشمه روان شد و همچنانک مصطفی (صلوات اللّٰه علیه) ماه را بیآلت باشارات بشکافت وهمچنانکه آدم (علیه السلّام) بی مادر و پدر در وجود آمد عیسی علیه السلّام بی پدر و برای ابراهیم علیه السلّام ازنار گل و گلزار رست الی مالانهایه پس چون این را دیدند و دانستند که اسباب بهانه است(Ganjoor, s. 14)

"Nasıl ki, dağdan deve çıktı, Musa'nın asasından yılan oldu, sert kayadan on iki pınar aktı ve nasıl ki, Mustafa (s.a.v)'yı aracısız işaretlerle yardı, ve nasıl ki, Adem (a.s) ana ve babasız yaratıldı, İsa (a.s) babasız ve İbrahim (a.s) için ateşten gül ve bahar bitip, vs. İşte, bunu gördüler ve anladılar ki, sebepler sadece bir bahanedir"

Bunlar tüm sûfî nesir eserlerine özgü özelliklerdir. Ancak "Fihi ma fih"nin diğer meclis sohbetleri temel alınarak yazılan eserlerle ortak noktaları vardır ki, bunlar genel sûfî eserlerinden farklıdır. Bu tür eserlerde, özellikle "Fihi ma fih"de çok sayıda temsil ve aynı zamanda latifeler bulunmaktadır. "Fihi ma fih" kitabında 141 tane temsil vardır ve çoğu kısadır, birkaç cümleyle sınırlıdır. Biz temsilleri şöyle gruplandırabiliriz: Cemadat, nebatat, hayvanat, insan, yer, gök, dört unsur, maddi olmayan varlıklar. Bu bölümü biraz daha somutlaştırarak fabl, alegori ve parabola ayırabiliriz.

Eğer hikaye hayvanlar, bitkiler, cansız eşyaların dilinden aktarılıyorsa ve ahlaki bir meseleye adanmışsa, buna fabl denir. Eğer hikaye işaret, sembol ve muamma şeklinde anlatılıyorsa, buradan felsefi veya irfani bir anlam çıkarılıyorsa, buna sembolik temsil, başka bir deyişle alegori denir. Eğer bir hikaye insanların dilinden anlatılıyorsa, buna dini ya da öğretici temsil, başka bir deyişle parabola denir. Araştırmalar sonucunda anlaşılmıştır ki, Mevlana her üç tür temsili de kullanmıştır. Onun yazdığı temsiller bazen kısa, bazen de uzun olurdu. Ancak araştırmalar sonucunda şairin söylediği bu temsillerin bazı özelliklerini belirlemişizdir ki, bunlar aşağıdakilerden ibarettir:

1. Mevlana'nın kullandığı temsili genel olarak üç bölüme ayırabiliriz: 1. Temsilden önce söylediği fikir. 2. Fikrini desteklemek için anlattığı temsil. 3. Temsilden çıkarılan sonucun ifadesi.

2. Bazen bir temsilin içinde başka bir temsil verilir. Ya da bir temsilde bir şey, iki veya daha fazla şeye benzetilir.

3. Mevlana kullandığı temsillerin çoğunun açıklamasını kendisi verir ki, dinleyicilerin zihni çok fazla meşgul olmasın. Böyle açıklamalar, temsilin metne ağırlık değil, daha çok hafiflik katmasına neden olur.

4. Mevlana'nın kullandığı birçok temsilde gülme vardır ki, bu da konuşmanın cazibesini daha da artırır.

Cemadat: çırak (چراغ), mum (شمع), kılıç (شمشیر), yakut (لعل), beşik (گهواره), inciler (گوهر), un (آرد), değirmen (آسیاب), perde (پرده), elbiseler (جامه), kalem (قلم), kafes (قفس), yay (کمان), mücevher (جواهر), bayrak (علم), kadeh (قدح), elek (غربیل), ayna (آینه), astrolab (اسطرلاب), çadır (چادر), çarmıh (چارمیخ), yüzük taşı (خاتم), kase (کاسه), musk (مشک), kehribar (مشک), seramik (سفال), tuğla (کلوخ) və s.

مجنون را میگفتند که از لیلی خوبترانند بر تو بیاریم او میگفت که آخر من لیلی را بصورت دوست نمیدارم و لیلی صورت نیست لیلی بدست من همچون جامیست من ازآن جام شراب مینوشم پس من عاشق شرابم که ازو مینوشم و شما را نظر بر قدحست از شراب آگاه نیستید اگر مرا قدح زرّین بود مرصعّ بجوهر و درو سرکه باشد یا غیر شراب چیزی دیگر باشد مرا آن بچه کار آید کدوی کهنه شکسته که درو شراب باشد بنزد من به ازان قدح و از صد چنان قدح این را عشقی و شوقی باید تا شراب را از قدح بشناسد همچنانک آن گرسنه ده روز چیزی نخورده است و سیری بروز پنج بار خورده است هر دو در نان نظر میکنند آن سیر صورت نان میبیندو گرسنه صورت جان میبنید زیرا این نان همچون قدحست و لذّت آن همچون شرابست دروی وآن شراب را جز بنظر اشتها و شوق نتوان دیدن (Ganjoor, s. 15)

“Mecnun’a derlerdi ki, Leyla’dan daha iyilerini senin için getirelim. O derdi: ‘Ama ben Leyla’nın zahirini sevmiyorum ve Leyla, benim elimde bir şişe gibidir. Ben ondan içtiğim şaraptan içiyorum. O şaraba aşık oldum, ama sizin bakışınız sadece kadehe yöneliktir ve

şaraptan habersizsiniz. Eğer benim altın bir kadehim olsaydı ve içinde sirke ya da başka bir şey olsaydı, o bana ne yarar? İçinde şarap olan eski kırık bir bal kabağı, yüzlerce o tür kadehten daha iyi. Aşk ve heves gerekir ki, şarabı kadehten tanıyabilsin. Nasıl ki, o aç bir hafta boyunca hiç bir şey yememiştir ve bir doymuş kişi günde beş defa yer. Her ikisi de ekmeğe bakarlar, biri ekmeğin zahirini görür, diğeri aç olan ise içindeki lüzzeti görür. Çünkü bu ekmek, kadeh gibidir ve içindeki şarap da onun tadı gibidir. O şarabı ancak iştah ve heves görebilir’"

Leyla’nın (məşukun) zahiri, camın dışı, batını ise şaraba benzetilmiştir. Burada bir temsil içinde başka bir temsil vardır. Ekmek, kadeh gibi, onun tadı da şarap gibidir.

پس آن گفتن و خاموشی و خوردن و خفتن وخشم و عفو وجمیع اوصاف گردش آسیابست که میگردد قطعاً این گردش او بواسطه آب باشد زیرا خود را نیز بیآب آزموده است پس اگر آسیاب آن گردش از خود بیند عین جهل و بی خبری باشد پس آن گردش را میدان تنگست (Ganjoor, s. 44)

“Bu yüzden konuşmak, susmak, yemek, uyumak, öfke, affetmek ve tüm özellikler, değirmenin dönmesidir; o dönmeye devam eder. Bu dönme kesinlikle su aracılığıyla gerçekleşir. Çünkü kendisini susuz olarak da test etmiştir. Eğer değirmen o dönmeyi kendisinden bilse, cehalet ve habersizlik ile aynıdır. O dönmeye meydan verir. İnsanın hareketleri (bedeni) değirmenin dönmesi gibidir; ruh, bedeni harekete geçirdiği gibi, su da değirmeni harekete geçirir."

Nebatat: Ağaç (درخت), ağacın dalı (شاخ درخت), yaprak (برگ), üzüm (انگور), ağacın kökü (بیخ درخت), dal (چوب), tane kabuğu (پوست دانه), şeker (شکر), buğday (گندم), meyve (میوه) ve diğerleri.

او را آن درد بدرخت آورد و درخت خشک میوه دار شد تن همچون مریم است و هر یکی عیسی داریم، اگر ما را درد پیدا شود عیسی ما بزاید و اگر درد نباشد عیسی هم از آن راه نهانی که آمد باز باصل خود پیوندد الا ما محروم مانیم و ازو بی بهر(Ganjoor, s. 4)

Onu o derd ağacın yanına getirdi ve kuru ağaç meyveli oldu. Beden Meryem gibidir ve her birimizin İsa'sı vardır. Eğer bizi acı tutarsa, bizim İsa'mız dünyaya gelir ve eğer acı olmasa İsa da geldiği o son yoldan yine öz aslina kavuşur, yalnız biz mahrum kalırız ve ondan faydasız.

İnsan bedeni İsa dünyaya getiren Meryem gibidir. Problemler bedendeki acıya, İsa ise problemlerden kurtulmaya benzetilmiştir.

Temsil içinde temsil örneği burada da kendini gösteriyor. İlkinde ağaç Meryem'e benzetilmiş, ikincisinde ise beden Meryem'e benzetilmiştir.

این چنین عالم به از صدهزار زاهد باشد نظیر این همچنانک مردی درختی نشاند و درخت بارداد قطعاً آن درخت که بارداد به از صد درخت باشد که بارنداده باشد زیرا آن درختان شاید که ببر نرسند که آفات در ره بسیارست حاجیی که

بکعبه رسد به ازان حاجیی باشد که در بریهّ روانست که ایشان را خوفست برسند یا نرسند اما این بحقیقت رسیده است یک حقیقت به از هزار شکست (Ganjoor, s.10)

Böyle bir alim, yüz bin zahidden daha iyidir. Bunun bazıları ağaç dikmiş ve ağacını meyve veren kişi gibidir. Kesinlikle meyve veren ağaç, meyve vermeyen yüz ağaçtan daha iyidir. Çünkü belki de o ağaçlar yoldaki belaların çokluğundan dolayı meyveye ulaşamazlar. Kabe'ye ulaşan hacı, çöl yolunda dolaşan hacıdan daha iyidir çünkü onun ulaşma korkusu vardır, ama bu hakikate ulaşmıştır. Bir hakikat, bin yenilgiden daha iyidir.

Bu temsil içinde de temsil vardır. İlkinde alim, meyve veren ağaca, zahid ise meyve vermeyen ağaca benzetilmiştir. İkincisinde ise alim, Kabe'ye ulaşan hacıya, zahid ise çöl yolunda dolaşan hacıya benzetilmiştir.

Namazın zahiri ve batını hakkında konuşurken de böyle temsilden kullanılır.

دانهٔ قیسی را اگر مغزش را تنها در زمین بکاری چیزی نروید چون با پوست بهم بکاری بروید پس دانستم که صورت نیز در کارست نماز نیز در باطن است (Ganjoor, s.7)

Eğer tek başına bir kayısı çekirdeğini toprağa ekersen, bir şey bitmez. Eğer kabuğuyla birlikte ekerken, o zaman biter. Namazda zahir de işe yarar, batın da.

هرگز کسی گندم کارد جو بردارد یا جو کارد گندم بردارد این ممکن نباشد و همه اولیا و انبیاء چنین گفته اند که جزای نیکی نیکیست و جزای بدی بدی (Ganjoor, s.14)

Hiç kimse buğday ekiyor ve arpa almıyor ya da arpa ekiyor ve buğday almıyor. Bu mümkün değildir ve tüm evliya ve peygamberler demişlerdir ki, iyiliğin ödülü iyilik, kötülüğün ödülü kötülüktür.

Hayvanlar: Balık (ماهی), kedi (گربه), anka (عنقا), ceylan (آهو), at (اسب), kelebek (پروانه), yarasa (خفاش), aslan (شیر), inek (گاو), sinek (مگس), fare (موش), kuş (مرغ), eşek (خر), deve (اشتر), kurt (جانور) vb.

گربه را میخواستند که بگیرند هیچ ممکن نمیشد روزی آن گربه بصید مرغی مشغول بود بصید مرغ غافل شد اورا بگرفتند، پس نمی باید که در کار دنیا بکلیّ مشغول شدن سهل باید گرفتن (Ganjoor, s.62)

Kediyi yakalamak istiyorlardı, ama hiç mümkün olmuyordu. Bir gün o kedi bir kuşun peşinden gidiyordu, kuşun peşinde öylesine meşguldü ki, onu yakaladılar. Bu yüzden dünya işleriyle tamamen meşgul olmamak gerekir, o zaman yakalamak kolay olur.

Kedi insana, kuş ise dünya işlerine benzetilmiştir.

یکی از شیخ پرسید که مصطفی با آن عظمت که لَوْلاکَ لَمَا خَلَقْتُ الْأَفْلاکَ میگوید یا لَیْتَ رَبّ مُحَمدٍ لَمْ یَخْلُقْ مُحَمَّداً این چون باشد شیخ فرمود سخن بمثال روشن شود این را مثالی بگویم تا شما را معلوم گردد، فرمود که در دهی مردی بر زنی عاشق شد و هر دو را خانه و خرگاه نزدیک بود و بهم کام و عیش میراندند و از همدیگر فربه میشدند و میبالیدند Ganjoor, s. 54)

Bir kişi şeyh'e sordu: "Eğer sen olmasaydın, ben felekleri yaratmazdım" diyorsun, ya da "Muhammed'in Rabbi, Muhammed'i yaratmasaydı" büyüklüğü nasıl olur? Şeyh şöyle cevap verdi: "Söz, örnekle daha iyi anlaşılır." Bunun için bir örnek vereyim ki, siz de anlayasınız ve şöyle dedi: "Bir köyde bir adam, bir kadına aşık oldu, ikisinin de evi, çadırı yakındı, birlikte yaşıyorlardı, birbirlerinden alıp büyüyorlardı."

حیاتشان از همدیگر بود چون ماهی که بآب زنده باشد سالها بهم می بودند، ناگهان ایشان را حقّ تعالی غنی کرد گوسفندان بسیار و گاوان و اسبان و مال و زر و حشم و غلام روزی کرد از غایت حشمت و تنعّم عزم شهر کردند و هر یکی سرای بزرگ پادشاهانه بخرید و بخیل و حشم در آنسرا منزل کرد، این بطرفی او بطرفی و چون حال باین مثابت رسید نمیتوانستند آن عیش و آن وصل را ورزیدن. (Ganjoor, s. 54)

Balık suyun içinde nasıl hayatta kalıyorsa, hayatları birbirine bağlıydı, yıllarca birlikteydiler. Bir gün Allah-Tāālā onları zengin etti, çok sayıda koyun, inek, at, mal, altın, hizmetçiler ve köleler verdi. Servetin bolluğuyla şehre gittiler ve her biri büyük, görkemli bir saray aldı, hizmetçiler ve sürüler o sarayda yaşadı. Biri bir tarafta, diğeri diğer tarafta. Bu noktaya geldiğinde ise, o yaşam ve buluşmayı tatmaya başlayamamışlardı.

اندرونشان زیر زیر میسوخت نالهای پنهانی میزدند، و امکان گفت نی تا این سوختگی بغایت رسید کلّی ایشان درین آتش فراق بسوخت، چون سوختگی بنهایت رسید، ناله در محلّ قبول افتاد اسبان و گوسفندان کم شدن گرفت بتدریج بجایی رسید که بدان مثابتِ اولّ باز آمدند بعد مدّت دراز باز بآن ده اولّ جمع شدند (Ganjoor, s. 54)

İçleri yavaşça yanıyordu, gizlice iniltiler ediyorlardı ve söylemek imkanı yoktu. Bu yangın son noktasına geldiğinde, tamamen ayrılığın ateşinde yandılar. Yangın son noktaya geldiğinde inilti kabul edilme noktasına ulaştı, atlar ve koyunlar azalmakta başladı, yavaşça öyle bir noktaya geldi ki, önceki seviyelerine geri döndüler. Uzun bir zaman sonra yine o ilk köyde toplandılar.

و بعیش و وصل و کنار مشغول گشتند ازتلخی فراق یاد کردند آن آواز برآمد که یالیتَ رَبّ مُحمّدٍ لم یخلق محمّداً چون جان محمّد مجردّ بود در عالم قدس و وصل حقّ تعالی میبالید، در آن دریای رحمت همچون ماهی غوطها میخورد هر چند درین عالم مقام پیغامبری و خلق را رهنمایی و عظمت و پادشاهی و شهرت و صحابه شد امّا چون باز بآن عیش اولّ بازگردد گوید که کاشکی پیغامبر نبودمی و باین عالم نیامدمی که نسبت بآن وصال مطلق آن همه بار و عذاب و رنج است (Ganjoor, s. 54)

Ayşe, vuslatla meşgul oldular, ayrılığın acılığını hatırladılar. Keşke Muhammed'in Rabbi Muhammed'i yaratmasaydı. Çünkü Muhammed'in ruhu kutsal alemde soyuttu ve Hakk'ın vuslatına gurur duyuyordu. O, rahmet denizinde balık gibi yüzüyordu. Bu dünyada peygamberlik makamı, bu dünyada hidayet, azamet, padişahlık, şöhret ve sahabeleri olsa da, yine o ilk hayatına dönerse, derdi ki, keşke peygamber olmasaydım ve bu dünyaya gelmeseydim, çünkü o mutlak vuslatla karşılaştırıldığında bu kadar yük, azap ve sıkıntı vardır.

Muhammed'in ruhu ve Allah'ın vuslatı, birbiriyle aşık olan kadın ve erkek gibidir. Bu dünyada azametli olsa da, diğer dünyanın azameti daha üstündür. Ruh yüce alemden olduğu için, ne kadar büyük olsa da bu dünya, yine de başlangıcına dönmek ister. Bu temsil içinde de temsil vardır. İlkinde Peygamber'in örneği erkek ve kadındır, ikincisinde Peygamber rahmet denizinde yüzen balığa benzetilir.

İnsan: öğretmen (معلم), astrolog (منجم), çocuk (طفل، کودک، بچه), amir (امیر), bahçıvan (باغبان), dalgıç (قواص), gemici (کشتیبان), gözcü (شحنه), şahıs (سخص), inşaatçı (بنا), cərrah (جراح), anne (مادر), ev sahibi (صاحب خانه), kervan (کاروان), ordu (سپاه), kervancı (کاروانی), vezir وزیر), köylü (روستایی), cariye (کنیزک) ve d.

گویند که معلمّی از بینوایی در فصل زمستان درآّعه کتان یکتا پوشیده بود مگر خرسی را سیل از کوهستان در ربوده بود میگذرانید و سرش در آب پنهان کودکان پشتش را دیدند و گفتند استاد اینک پوستینی در جوی افتاده است و ترا سرماست آن را بگیر، استاد از غایت احتیاج و سرما در جست که پوستین را بگیرد خرس تیز چنگال در وی زد استاد در آب گرفتار خرس شد کودکان بانگ میداشتند که ای استاد یا پوستین را بیاور و اگر نمیتوانی رها کن تو بیا گفت من پوستین را رها میکنم پوستین مرا رها نمیکند چه چاره کنم(Ganjoor, s. 25)

Derler ki, bir öğretmen sefalet içinde kış mevsiminde bir keten elbise giymişti. Bir ay boyunca sel dağdan akıp onu alıyordu ve başı suyun altında gizliydi. Çocuklar arkasını gördüler ve dediler: "Usta, çaya bir deri düşmüş ve sana soğuk, onu al." Usta, ihtiyacın ve soğuğun şiddetinden sıçrayarak deri elbiseyi almak için atladı. Ay da pençesini ona fırlattı. Usta suda ayıya yakalandı. Çocuklar bağırıyordu: "Ey usta, ya deriyi getir ya da burayı bırak, gel." Dedi: "Ben deriyi bırakıyorum, ancak deri beni bırakmıyor. Ne yapayım?"

Öğretmen dünya işlerine dalan insana, ayı derisi ise dünya işlerine benzetilmiştir. Buradaki hikmet, insanın dünya işlerine o kadar kapıldığıdır ki, sonra onları bırakmak istese bile, dünya işleri onu bırakmaz. Burada öğretmen ve ayı derisi bir temsil, ay ve ayı derisi ise ikinci bir temsildir.

ملکی کنیزکی را فرمود که خود را بیارا و بر غلامان من عرض کن تا امانت و خیانت ایشان ظاهر شود فعل کنیزک اگرچه بظاهر معصیت مینماید اما در حقیقت بندگی پادشاه میکند(Ganjoor,s.10)

Bir melik cariyeye dedi ki, kendini süsle ve benim kölelerime sun, ta ki onların emanet ve ihanetleri belli olsun. Cariyenin hareketi zahirî olarak günah olsa da, aslında padişaha kul olmaktadır.

Mekan: Bahçe (باغ), hamam (حمام), deniz (دریا), səhra (çöl), kale (قلعه), Kəbə (کعبه), koridor (دریا), köy (ده), şehir (شهر), ev (خانه), dükaan (دکان) və s.

حق تعالی نخواهد که چنین خیر خطیر بسبب او برآید تا مستحق آن ثواب و درجات عالی نباشد همچون حمّام که گرمست آن گرمی او از آلت تونست همچون گیاه و هیمه و عَذِره و غیره حق تعالی اسبابی پیدا کند که اگرچه بصورت آن بد باشد و کره اما در حق او عنایت باشد چون حمام او گرم میشود و سود آن بخلق میرسد(Ganjoor, s. 2)

Allah-Təala istemez ki, böyle önemli hayır Onun sebebinden meydana gelsin ki, o sevap ve yüksek derecelere layık olmasın. Sıcak olan hamam gibi ki, onun sıcaklığı istihaneindeki odun, çöp ve başka şeylerden kaynaklanır. Allah-Təala sebepler bulur, zahirinde o kötü ve hoş olmayan bir şey olsa da, ama ona inayet eder. Çünkü onun hamamı sıcak olur ve onun faydası halka ulaşır.

Burada hayır, sıcak hamama, onun istihanesinde yanan odun sebeplere benzetilmiştir.

حیفست بدریا رسیدن و از دریا بآبی، یا بسبویی، قانع شدن! آخر از دریا، گوهر ها و صد هزار چیز های مُقَوِّمْ برند. از دریا آب بردن، چه قدر دارد؟! و عاقلان از آن چه فخر دارند و چه کرده باشند؟! بلک عالم کفیست، این دریای آب، خود، علم های اولیاست، گوهر خود کجاست؟! این عالم کفی پرخاشاکست، اما از گردش آن موج ها و مناسبت جوشش دریا و جنبیدن موج ها، آن کف خوبی می گیرد(Ganjoor, s. 1)

Ne yazıq ki, denize ulaşmak ve denizden bir su ya da bir kova ile yetinmek! Çünkü denizden inciler, yüzbinlerce değerli şeyler alırlar. Denizden su almak ne kadar anlamlı olabilir?! Akıllılar bununla neyi övünür ve ne yapmışlardır?! Belki de âlem bu denizin köpüğüdür, suyun kendisi ise evliyanın ilmidir?! Bu âlem, çöp üzerinde köpük gibidir, o döndükçe dalgalar çalkalanır ve dönerler, o güzel köpükler oluşturur...

Evliyanın ilminden az öğrenenler, denizden bir kova suyla yetinenlere benzetilmiştir.

Gökyüzü: Gökyüzü (آسمان), güneş (آفتاب), yılduz (ستاره), güneşin ışığı (شعاع آفتاب) vb.

اینک یکی در ستاره نظر میکند و راه می برد هیچ ستارهٔ سخن میگوید باوی نی الا بمجردّ آن که در ستاره نظر میکند راه را از بی رهه میداند و بمنزل میرسد همچنین ممکنست که در اولیای حق نظر کنی ایشان درتو تصرّف کنند بی گفتی و بحثی و قال و قیلی مقصود حاصل شود و ترا بمنزل وصل رساند. (Ganjoor, s. 30)

Şimdi biri yıldızına bakar ve yol alır. Hiçbir yıldız onunla konuşmaz. Yıldıza bakarak yolu, ıssızlıktan belirler ve varış noktasına ulaşır. Aynı şekilde, Allah'ın dostlarına bakarak, onlar sana konuşmasız, tartışmasız ve sözsüz doğru yolu gösterebilir ve seni vuslat makamına ulaştırabilirler.

Allah'ın dostları yıldızlara benzetilmiştir.

Dört unsur: su (آب), ateş (آتش), rüzgar (باد), kil (گل), esinti (نسیم), nefes (نفس).

و ندانستند که دود از هیزم بود نه از آتش هر چند هیزم خشکتر دود آن کمتر گلستانی را بباغبانی سپردی اگر آنجا بوی ناخوش آید تهمت بر باغبان نه بر گلستان(Ganjoor, s. 39)

Ve bilmediler ki, duman ateşten değil, odunlardan kaynaklanıyordu. Odun ne kadar kuru olursa, dumanı o kadar az olur. Bir gülistanı bir bahçıvana emanet ettiysen, eğer oradan kötü bir koku gelirse, suçlu bahçıvan değil, gülistandadır.

بعضی را شاید که سخن اندک مفیدتر باشد از بسیاری چنانک تنوری را چون آتش بغایت تیز باشد ازو منفعت نتوانی گرفتن ونزدیک اونتوانی رفتن، و از چراغی ضعیف هزار فایده گیری

(Ganjoor, s. 62)

Bazılarına belki de az söz çoktan daha faydalıdır. Nasıl ki, tandırın ateşi aşırı yakıcı olsa, ondan fayda göremezsin ve zayıf bir lambadan binlerce fayda sağlarsın.

Burada sözün azlığı zayıf lambaya, sözün çokluğu ise kızgın tandıra benzetilmiştir.

نمیبینی نسیم بهار را چون ظاهر میشود در اشجار و سبزها و گلزارها و ریاحین جمال بهار را بواسطهٔ ایشان تفرجّ میکنی و چون در نفس نسیم بهار مینگری هیچ ازینها نمیبینی نه از آنست که دروی تفرجها و گل زارها نیست آخر نه این از پرتو اوست بل که دروموجهاست از گلزارها و ریاحین لیک موجهای لطیفند در نظر نمیآیند الا بواسطهٔ از لطف پیدا نمیشود (Ganjoor, s. 13)

Görmüyor musun bahar rüzgarını, zahir olduğunda ağaçlar, otlaklar, güller ve reyhanlarda baharın güzelliğini onların aracılığıyla hissediyorsun. Bahar rüzgarının nefesine bakınca ise bunlardan hiçbirini görmüyorsun. Sebebi o değildir ki, onda güzellik ve güller yoktur. Çünkü bu onun ışığından değil, onda gül bahçeleri ve reyhanların dalgaları vardır, ama öyle nazik dalgalardır ki, gözle görünmez, ya da lütuf aracılığıyla ortaya çıkmaz.

Soyut varlıklar: misk kokusu (بوی مشک), bahar (بهار), cennettekiler (بهشتیان), uyanıklık (بیداری), uyku (خواب), cehennemdekiler (دوزخیان), gölge (سایه), karanlık (سیاهی), akıl (عقل), melek (فرشته), namaz (نماز), nur (نور)

این عالم و خوشیها همچون بوی مشک، این بوی مشک نماند زیرا عرض است هرک ازین بوی مشک را طلبید نه بوی را و بربوی قانع نشد نیکست اما هرک بربوی مشک قرار گرفت آن بدست زیرا دست بچیزی زده است که آن در دست او نماند زیرا بوی صفت مشکست (Ganjoor, s. 11)

Bu âlem ve güzellikler misk kokusu gibidir. Bu misk kokusu kalmaz. Çünkü o, sonradan kazanılandır. Kim bu kokudan koku değil, miskin kendisini isterse ve koku ile yetinmezse daha iyidir. Ama kim misk kokusunda kalırsa, o kötüdür. Çünkü öyle bir şeye dokunmuştur ki, o onun elinde kalmaz. Çünkü koku miskin sıfatıdır.

Dünyanın güzellikleri misk kokusuna benzetilmiştir.

زیرا همه ظلّ حقّند و سایه بشخص ماند، اگر پنج انگشت باز شود سایه نیز باز شود و اگر در رکوع رود سایه هم در رکوع رود و اگر دراز شود هم دراز شود (Ganjoor, s. 66)

Çünkü herkes hakkın gölgesidir ve gölge kişiye benzer. Eğer beş parmak açılırsa, gölge de açılır, eğer rükûya gidilirse, gölge de rükûya gider ve eğer uzanırsa, o da uzar.

İnsan gölge gibidir.

"Fihi ma fih" eserinde çok ilginç inceliklere de rastlanabilir.

بچه در صحرا بمادر گفت که مرا در شب تاریک سیاهی هولی مانند دیو روی مینماید و عظیم میترسم، مادر گفت که مترس چون آن صورت را ببینی دلیر بروی حمله کن پیدا شود که خیال است، گفت ای مادر و اگر آن سیاه را مادرش چنین وصیتّ کرده باشد من چه کنم (Ganjoor, s.9)

Çocuk çölde annesine dedi ki, karanlık bir gecede bir dev gibi korkutucu bir karaltı bana doğru yaklaşıyor ve çok korkuyorum. Anne dedi ki, korkma, onu görünce cesaretle ona saldır. Anlaşılan olur ki, o bir hayaldir. Çocuk dedi: Ey anne, eğer o karaltının annesi böyle bir vasiyet etmiş olursa, ne yapayım?

مجنون خواست که پیش لیلی نامهٔ نویسد قلم در دست گرفت و این بیت گفت

خَیَالُکَ فِیْ عَیْنِیْ وَاِسْمُک فِیْ فَمِیْ

وَذِکْرُک فِیْ قَلْبی الی اَیْنَ اَکْتُبُ

خیال تو مقیم چشم است و نام تو از زبان خالی نیست وذکر تو در صمیم جان جای دارد پس نامه پیش کی نویسم چون تو درین محلّها میگردی قلم بشکست و کاغذ بدرّید (Ganjoor, s.43)

Mecnun Leyli'ye mektup yazmak istedi, kalemi eline aldı ve şu beyiti söyledi: Senin hayalin gözümde, senin adın dilimden eksik değil. Ve senin zikrin kalbimde yer tutmuş. Peki mektubu kime yazayım, çünkü sen bu yerlerde dolanıyorsun. Kalemi kırdı ve kağıdı yırttı.

پادشاهی بدرویشی گفت که آن لحظه که ترا بدرگاه حق تجلّی و قرب باشد مرا یاد کن گفت چون من در آن حضرت رسم و تاب آفتاب آن جمال بر من زند مرا از خود یاد نیاید ازتو چون یاد کنم (Ganjoor, s. 2)

Bir padişah dervişe dedi ki, senin hak dergahında tecelli ve yakınlık olduğunda beni hatırla. Dedi: O hazza erdiğimde ve o güzellik güneşinin nuru bana saçtığında, ben kendimi unutuyorum, seni nasıl hatırlayayım?

یکی خری گم کرده بود سه روز روزه داشت بنیتّ آنک خر خود را بیابد بعد از سه روز خر را مرده یافت رنجید و از سر رنجش روی بآسمان کرد و گفت که اگر عوض این سه روز که داشتم شش روز از رمضان نخورم پس من مرد نباشم (Ganjoor, s. 14)

Birisi eşeğini kaybetmişti. Eşeğini bulmak niyetiyle üç gün oruç tuttu. Üç günün sonunda eşeğini ölmüş halde buldu, üzüldü ve üzüldüğü için göğe bakarak dedi ki, eğer bu üç günün yerine Ramazan'dan altı gün yemek yemezsem ben adam değilim.

اشتر را گفتند که از کجا میآیی گفت از حمّام گفت از پاشنهات پیداست (Ganjoor, s. 14)

Deveye dediler ki, nereden geliyorsun? Dedi: Hamamdan. Dediler: Topuğundan belli oluyor.

پادشاهی دل تنگ بر لب جوی نشسته بود امرا ازو هراسان و ترسان و بهیچ گونه روی او گشاده نمیشد مسخرهٔ داشت عظیم مقربّ امرا او را پذیرفتند که اگر تو شاه را بخندانی ترا چنین دهیم، مسخره قصد پادشاه کرد و هرچند که جهد

میکرد پادشاه بروی او نظر نمیکرد (و سربر نمیداشت) که او شکلی کند و پادشاه را بخنداند در جوی نظر میکرد و سربرنمیداشت، مسخره گفت پادشاه را که در آب (جوی) چه میبینی، گفت قلتبانی را میبینم مسخره جواب داد که ای شاه عالم بنده نیز کور نیست

(Ganjoor, s. 5)

Bir padişah, çayın kenarında huzursuz bir şekilde oturuyordu. Emirler ondan korkuyor ve çekiniyorlardı, hiçbir şekilde onun yüzü açılmıyordu. Çok yakın bir soytarısı vardı. Emirler, "Eğer sen padişahı güldürürsen, sana şöyle verilir" dediler. Soytarı padişahın yanına gitti, ne kadar çaba gösterse de padişah onun yüzüne bakmıyordu (ve başını kaldırmıyordu) ki, o da şaka yapsın ve padişahı güldürsün. Çaya bakıyor ve başını kaldırmıyordu. Soytarı padişaha dedi ki, "Çayın suyunda ne görüyorsun?" Padişah, "Bir horoz görüyorum" dedi. Soytarı cevap verdi: "Ey alemin padişahı, ben de kör değilim."

کنیزک بخدمت خاتون آمد گفت بقال سلام میرساند و میگوید که بیا تا ترا چنین کنم و چنان کنم گفت باین سردی، گفت او دراز گفت اما مقصود این بود اصل مقصودست باقی دردسرست

(Ganjoor, s.18)

Bir cariye hanımın hizmetine geldi ve dedi: "Bakkal selam gönderiyor ve diyor ki, gel seni şöyle yapayım, böyle yapayım." Hanım dedi: "Böyle soğuk bir şekilde mi?" Cariye cevap verdi: "O uzun bir şey söyledi, ama amacı bu değildi. Asıl amaç budur, geri kalan ise sadece baş ağrısıdır."

یوسف مصری را دوستی از سفر رسید گفت جهت من چه ارمغان آوردی، گفت چیست که ترا نیست و تو بدان محتاجی الاّ جهت آنک از تو خوبتر هیچ نیست آینه آورده ام تاهر لحظه روی خود را در وی مطالعه کنی .s ,Ganjoor) 49)

Mısırlı Yusuf'un arkadaşı seyahatten geldi. Dedi: Benim için ne hediye getirdin? O da dedi: Senin olmayan ve sana ihtiyaç duyduğun ne varsa, işte onu getirdim. Çünkü senden daha iyisi yok, bir ayna getirdim ki, her an kendi yüzüne orada bakasın.

درویشی بنزد پادشاهی رفت، پادشاه باو گفت که ای زاهد، گفت زاهد توی، گفت من چون زاهد باشم که همهٔ دنیا از آنِ منست، گفت نی عکس میبینی دنیا و آخرت و ملکت جمله ازان منست و عالم را من گرفتهام توی که بلقمهٔ و خرقهٔ قانع شدهٔ (Ganjoor, s. 4)

Bir derviş, padişahın yanına gitti. Padişah ona dedi ki, ey zahit. Derviş dedi: Zahit sensin. Padişah dedi: Ben nasıl zahit olabilirim ki, bütün dünya benimdir. Derviş dedi: Hayır, aksine, dünya, ahiret, mülk hepsi benimdir ve alemi ben tutmuşum. Sensin ki, bir lokma ve bir hırkaya kanaat etmişsin.

عیسی را علیه السّلام گفتند بخانه تو می‌آییم گفت ما را در عالم خانه کجاست وکی بود (Ganjoor,s.9)

İsa'ya (a.s) dediler: Evine geliyoruz. O da dedi: Bizim alemde evimiz nerede ve kim var?
Arap atasözleri

اما علمت ان ترک الجواب جواب وَجَوابُ الْأَحْمَقِ سُكُوْتٌ (Ganjoor, s. 39)

"Cevap vermemenin cevab olduğunu, aptallığın cevabının ise susmak olduğunu biliyor muydun?"

حکایت او همچنان باشد که می‌گویند پادشاهی پسر خود را به جماعتی اهل هنر سپرده بود تا او را از علوم نجوم و رمل و غیره آموخته بودند و استاد تمام گشته با کمال کودنی و بلادت!

روزی پادشاه انگشتری در مشت گرفت، فرزند خود را امتحان کرد که: بیا بگو در مشت چه دارم؟!

گفت: آنچه داری گرد است و زرد است و مجوف است.

گفت: چون نشانهای راست دادی پس حکم کن که آن چه چیز باشد؟

گفت: می‌باید که غربیل باشد!

گفت: آخر این چندین نشانهای دقیق را که عقول در آن حیران شوند دادی از قوت تحصیل و دانش، این قدر بر تو چون فوت شد که در مشت غربیل نگنجد؟!

اکنون همچنین علمای اهل زمان در علوم موی می‌شکافند و چیزهای دیگر را که به ایشان تعلقّ ندارد به غایت دانسته‌اند و ایشان را بر آن احاطت کلّی گشته و آنچه مهم است و به او نزدیکتر از همه آن است خودی اوست و خودی خود را نمی‌داند. همه چیزها را به حلّ و حرمت حکم می‌کند که این جایز است و آن جایز نیست و این حلال است یا حرام است. خود را نمی‌داند که حلال است یا حرام است؟، جایز است یا ناجایز؟، پاک است یا ناپاک است؟ پس این تجویف و زردی و نقش و تدویر عارضیست که چون در آتش اندازی این همه نداند ذاتی شود صافی از این همه نشان هر چیز که می‌دهند از علوم و فعل و قول همچنین باشد و به جوهر او تعلّق ندارد که بعد از این همه باقی آن است. نشان ایشان همچنان باشد که این همه را بگویند و شرح دهند و در آخر حکم کنند که «در مشت غربیل است»! چون از آنچه اصل است خبر ندارند(Ganjoor, s. 3)

Onun hikayesi şöyledir ki, denir ki, bir padishah oğlunu, beceri sahibi olan insanlara emanet etmişti ki, ona astronomi, el sanatları ve diğer ilimleri öğretsinler. Sonsuz cehaleti ile usta olmuştu. Bir gün padishah bir yüzüğü elinde tuttu, oğlunu sınamak için dedi: Gel, avucumda ne var?

Oğlu dedi: Ne varsa yuvarlak, sarı ve içi boş.

Padishah dedi: Belirtilerini doğru söylediğine göre, hükmet, o nedir?

Oğlu dedi: Sanırım, bu bir halka olmalı!

Padishah dedi: Aklın hayran kaldığı bu kadar doğru belirtileri verdin, eğitim ve bilimin gücünü nasıl bu kadar boşa harcadın ki, avucuma sığmayan bir halka?!

Şimdi zamanın alimleri gibi ilimlerde tüyü tükten ayırıyorlar, onlara ait olmayan başka şeyleri son derece iyi biliyorlar ve bu ilimlere tamamen hakimler. Önemli olan ve hepsinden daha yakın olan şey ise kendileridir ve kendilerini bile bilmiyorlar. Her şeyin helal-haramı

hakkında hüküm verirler, şunu helaldir, bunu haramdır diye. Ama kendilerini bilmiyorlar, helal midirler, haram mı? Caiz midir, caiz değil mi? Temiz mi, kirli mi? O zaman bu boşluk, sarılık, yuvarlaklık sonradan kazanılmış bir şeydir ki, ateşe atıldığında tüm bunlar ona ait olur ve bu belirtilerden arınır. İlmler, hareket ve söz ne kadar verirlerse versin, bu böyledir ve onun özüne ait değildir, bunlardan sonra kalan olandır. Bunların alameti şudur ki, bunları söylerler, açıklarlar ve en sonunda hüküm verirler ki, "avucumda xelfirdir!" Çünkü aslından haberleri yoktur. Sonradan kazanılmış özelliklere odaklanıp aslını unutanlar, "avucumda xelfirdir" diyenler gibidir.

Sonuç

Tüm söyledikleri toparlayarak diyebiliriz ki, Mevlana'nın "Fihi ma fih" adlı eserinde tüm temsiller, hikayeler ve latifeler yerinde kullanılmıştır. Orada kullanılan sanatsal özellikler ise onun yüksek şairlik yeteneğinden haber verir ki, devamını da "Mesnevi-ye Manevi" adlı eserinde görmek mümkündür. “Fihi ma fih”, içerik ve derinlik açısından hem “Mesnevi”ye çok yakındır, hem de “Divan”la benzerlikler taşımaktadır. Oradaki konular, bu eserin de “Mesnevi” gibi, Mevlana’nın ömrünün verimli döneminde kaleme alındığını gösterir. Bu yüzden bu üç büyük eseri doğru anlamak için onları birlikte okuyup analiz etmek gereklidir. Celâleddin Rûmi’nin “Fihi ma fih” eseri, içindeki temsiller açısından çok önemlidir. “Fihi ma fih”i içerik bakımından üç ana başlık altında incelemek mümkündür: Allah’ı tanımak, insanı tanımak ve varlığı tanımak.

Kaynaklar

Kur'a-ı-Kerim, https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf

Zamani Kerim. (1394). *Şerh-e kamel-e Fihi ma fih*. Muin.

https://Ganjoor.net/moulavi/fhmfh

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:26.02.2025
Kabul tarihi |Accepted:15.04.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Aynurə Əfəndiyeva

https://orcid.org/0009-0007-3276-1524
Teacher at Sumgayit State University; Dissertation candidate Institute of History and Ethnography named after A. A. Bakikhanov of Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan, efendiyeva82@inbox.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Əfəndiyeva, A. (2025). Fətəli Xan (1758-1789) Dövründə Quba Xanlığının (1726-1806) Cənubi Qafqazda Hərbi-Diplomatik Mövqeyinə Dair. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 270-284.

Fətəli Xan (1758-1789) Dövründə Quba Xanlığının (1726-1806) Cənubi Qafqazda Hərbi-Diplomatik Mövqeyinə Dair*

Öz

XVIII əsrin ikinci yarısı bir tərəfdən Qafqazdakı dövlət qurumları arasında olduqca mürəkkəb və keşməkeşli münasibətlərin mövcud olduğu, digər tərəfdən isə iri bölgə dövlətlərinin Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizəsi dövrüdür. Bölgədəki mövcud mürəkkəb duruma, rus-gürcü ittifaqının törətdiyi maneələrə baxmayaraq, qubalı Fətəli xan Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlət şəklində birləşdirilməsi istiqamətində ciddi cəhdlər göstərmişdi. XVIII əsin ikinci yarısında Azərbaycan torpaqlarını birləşdirilməsi təşəbbüslərinin ən uğurlusu məhz Fətəli xan (1758-1789) tərəfindən həyata keçirilmiş, şimal-şərqi Azərbaycan torpaqları Quba xanlığına (1726-1806) tabe edilməklə xanlığın iqtisadi və hərbi-siyasi gücü daha da artmışdı. Rus-burjua tarixçisi, akademik P. Q. Butkov "1722-1803-cü illərdə Qafqazin yeni tarixi üçün materiallar" əsərində Quba xanlığı haqqında genış məlumat vermiş, Fətəli xanın xarici siyasətinə, Rusiya ilə münasibətlərinə xüsusi yer ayırmışdı. Məqalədə arxiv sənədləri, ilkin qaynaqlar və problemə dair mövcud tarixi ədəbiyyatın verdiyi məlumatlar əsasında Qubalı Fətəli xanın son dərəcə mürəkkəb bir geosiyasi durumda hərbi-diplomatik fəaliyyət problemi araşdırılır.

Açar sözlər: *Şimal-şərqi Azərbaycan, Fətəli xan, Dərbənd, Quba xanlığı, Cənubi Qafqaz, Dağıstan feodal hakimləri*

* *Bu məqalə P. Q. Butkovun "1722-1803-cü illərdə Qafqazın yeni tarixi üçün materiallar" əsəri əsasında.*

CC BY NC Creative Commons Licence

On the military-diplomatic position of the Guba Khanate (1726-1806) in the South Caucasus during the reign of Feteli Khan (1758-1789)

Abstract

The second half of the 18th century was a period of extremely complex and turbulent relations between the state structures in the Caucasus on the one hand, and the struggle of large regional states for the South Caucasus on the other. Despite the complex situation in the region and the obstacles created by the Russian-Georgian alliance, Fatali Khan of Guba made serious attempts to unite the Azerbaijani lands into a single state. In the second half of the 18th century, the most successful attempt to unite the Azerbaijani lands was made by Fatali Khan (1758-1789), who subordinated the northeastern Azerbaijani lands to the Guba Khanate (1726-1806), which further increased the economic and military-political power of the khanate. In his work 'Materials for a New History of the Caucasus 1722-1803', the Russian-bourgeois historian, academician P.G. Butkov provides comprehensive information about the Guba Khanate and pays special attention to the foreign policy of Fatali Khan and his relations with Russia. Based on the information provided by archival documents, primary sources and the available historical literature on the problem, the article analyses the problem of military-diplomatic activity of Fatali Khan in an extremely complex geopolitical situation.

Keywords: *Northeast Azerbaijan, Fatali Khan, Derbent, Guba Khanate, South Caucasus, Dagestan feudal rulers*

Giriş

Qubalı Fətəli xan XVIII əsr Azərbaycan tarixi personajları qalereyasında heç kimlə müqayisə olunmayan mövqe sahibidir. Məsələ təkcə Fətəli xanın birləşdirici missiyası ilə məhdudlaşmır. Əlbəttə, Nadir şah Əfşarın ölümü ilə meydana gəlmiş çoxsaylı Azərbaycan xanlıqları arasında inteqrativ fəaliyyətdə olanlar az olmamışdır. Lakin siyasi pərakəndəliyin və hərcmərcliyin içərisində bir düzən yaratmaq vəzifəsini strateji məqsəd səviyyəsinə qaldıran məhz Fətəli xan Qubalı olmuşdur. Məhz Fətəli xan ətraf xanlıqları və hakimlikləri öz xanlığına qatmaqla, sadəcə hökmranlıq etdiyi məkanın ərazicə böyüməsindən daha çox dayanıqlı və institusional baxımdan qüdrətli bir dövlət təşəkkülünə can atırdı.

Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasında münasibətlərin kəskinləşməsi nəticəsində yaranan və 1768-1774-cü illərdə davam edən kəskin beynəlxalq böhran ilə xarakterik olan XVIII əsrin ikinci yarısı, eyni zamanda Qafqazda ayrı-ayrı xanlıqlar və Dağıstanın feodal hakimlikləri arasında gedən aramsız daxili ara müharibələri, çar Rusiyası, Osmanlı dövləti və İranın bu diyar uğrunda mübarizəsi kimi son dərəcə dramatik hadisələrin cərəyan etdiyi bir dövrdr. Bu dövr qafqazşünas alim P. Q. Butkovun əsərlərində geniş şəkildə təsvir olunmaqla təqdim olunan məqalədə onun əsərlərinin verdiyi məlumatlar əsasında Qubalı Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda apardığı hərbi-siyasi mübarizəsi təhlil olunur.

1. 1760-70-ci illərdə Qubalı Fətəli xanın Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi uğrunda mübarizəsi

XVIII əsrin II yarısında Azərbaycanda vahid mərkəzləşdirilmiş dövlət mövcud deyildi; feodal pərakəndəliyi dönəmini yaşayan Azərbaycan xırda dövlət qurumlarına – müstəqil xanlıqlara və sultanlıqlara parçalanmışdı. Bu baxımdan sözügedən zaman kəsiyində ayrı-ayrl feodal hakimliklər arasında münasibətlər əsasən feodal pərakəndəliyi dövrü üçün səciyyəvi olan güclünün zəifi itaətə gətirmək uğrunda mübarizəsi ilə müəyyənləşirdi; bu zaman çeşidli amillər bu dövlətlərin müxtəlif qruplaşmalarda birləşməsini labüd edirdi. Bu, qonşu xanlıqları özünə tabe etməklə güclənməkdə olan Fətəli xanın siyasi fəaliyyəti, daha sonra isə güclənmiş Quba xanına qarşı Qafqazın iri və nüfuzli feodal hakimliklərinin iştirakı ilə müxtəlif hərbi-siyasi koalisiyaların yaradılmasında özünü göstərirdi.

İri dövlətlərin bölgə uğrunda mübarizəsi bütün dövrlərdə bütövlükdə Şərqi Qafqaz üçün mühüm iqtisadi, siyasi və mədəni əhəmiyyətə malik olan Dərbənd ətrafında cərəyan etdiyi üçün Fətəli xanın bütöv Azərbaycan dövləti yaratmaq istiqamətindəki fəaliyyəti hakimiyyətinin ilk dönəmində məhz mühüm strateji əhəmiyyətli bölgə kimi Dərbəndin Quba xanlığına birləşdirilməsi ilə başlamışdır. Fətəli xan hələ hakimiyyətinin ikinci ilində, 1759-cu ildə qonşu Dağıstan hakimlərindən Qaraqaytaq Usmisi (Usmi Dağıstanın Qaraqaytaq feodal dövlətinin hakimlərinin tituludur) Əmir Həmzənin köməyi ilə ərazisi və əhalisinin kiçik olmasına baxmayaraq strateji və iqtisadi cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən Dərbənd xanlığını ələ keçirdi (Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Fond 1, siy. 3, iş 465, s.6).

Rus burjua tarixçisi, akademik P. Q. Butkov Fətəli xanın Dərbənd yürüşü barədə yazır: "*Dərbənd əhalisi xan hakimiyyətindən narazılıq edirdi. Narazılığın əsas səbəbi, xan tərəfindən əhalidən həddindən artıq vergi tələb olunması və bu vergiləri ödəyə bilməyənlərin ciddi şəkildə cəzalandırılması idi. Mövcud vəziyyət əhalinin narazılığını artırmış və nəticə etibarilə onlar Fətəli xana müraciət edərək yardım istəmişdilər*" (Butkov, 1869, c. I, s. 250).

P.Q.Butkov Fətəli xanın Dərbəndi diplomatik hiylə ilə ələ keçirdiyini bildirərək öz fundamental əsərində qeyd edir ki, o, guya müəyyən danışıqlar aparmaq bəhanəsi ilə Məhəmməd Hüseyn xanı az sayda müşayiətçi ilə birlikdə öz düşərgəsinə dəvət etdi. Daha sonra onu həbs edərək gözlərini çıxartdı və əvvəlcə Qubaya, sonra isə beş yaşlı oğlu Əli bəylə birlikdə Bakıya göndərdi. Məhəmməd Hüseyn xan 1768-ci ilə qədər orada, Fətəli xanın 1767-ci ildə kürəkəni olmuş Bakı xanı Məlik Məhəmməd xanın himayəsində həbsdə saxlanıldı və həmin il orada vəfat etdi (Butkov,1869, c. I, s. 250).

Fətəli xan Dərbəndi ələ keçirdikdən sonra müttəfiqləri ilə birlikdə xan sarayını və Məhəmməd Hüseyn xanın bütün əmlakını qarət etmiş və əldə olunan qənimətləri aralarında bölüşdürmüşdülər. Bununla yanaşı, Fətəli xan müttəfiqlərinə — Şamxala, Usmiyə və Qaziyə — göstərdikləri hərbi-siyasi xidmətlərə görə Quba və Dərbənd xanlıqlarına məxsus bəzi kəndlərdən (icarə formasında) gəlir əldə etmək hüququ vermişdi. Belə ki, Şamxal altı kənddən, Usmi isə Dərbənd xanlığında yerləşən bir kənddən gəlir əldə edirdi. Bundan əlavə, Usmi Dərbənddən toplanan gömrük rüsumlarını da yığmaq səlahiyyətinə malik idi. Qeyd edilən bu imtiyazlar müttəfiqlər tərəfindən 1796-cı ilədək istifadə olunmuşdur (Butkov,1869, c. I, s. 250-251).

Dərbəndi Quba xanlığına birləşdirən Fətəli xan özünün Azərbaycanı vahid, güclü mərkəzləşdirilmiş dövlət şəklində birləşdirmək iddiasını hələ hakimiyyətinin ilk dönəmindən ortaya qoydu. Fətəli xan 1766-cı ildə Dağıstanın nüfuzlu və güclü feodal hakimliklərindən olan Qaraqaytaq usmisinin bacısı Tuti Bikəni alaraq onun timsalında güclü müttəfiq əldə edir. Fətəli xanın bacısı Xədicə Bikəni Usmiyə verməkdən imtina eləməsi isə yenicə qohum olmuş iki güclü feodal hakimin arasında uzunsürən düşmənçiliyə səbəb olur. Bir qədədr sonra Usmi Əmir Həmzə bacısını görmək bəhanəsi ilə Dərbənd qalasına girib onu zəbt edə bilsə də, Fətəli xan dərbəndlilərin də yardımıyla Qubadan topladığı qüvvə ilə Usmini Dərbənddən çıxara bilir (Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Fond 1, siy. 3, iş 465).

Bu haqda məlumat verən P. Q. Butkov yazır: "*Avar xanı Mersel-Xan (Məhəmməd Nutsal) — Ümmə (və ya Ömər) xanın atası — bu bölgənin xanları arasında davam edən narazılıqlara son qoymaq məqsədilə Dərbəndə gəldi. O, Usmiyə Dərbəndi öz nəzarəti altında saxlamağın nə qədər çətin olduğunu izah edərək onu şəhərdən çıxmağa razı saldı. Usmi Dərbəndə iki həftəlik sahiblik etdikdən sonra şəhəri tərk etdi. Mersel-Xan bundan sonra onu Fətəli xanla barışdırdı. Lakin Fətəli xan Usmini Dərbəndin gömrük gəlirlərindən məhrum etdi, yalnız Dərbənd xanlığına aid bir kəndin gəlirini onun xeyrinə saxladı*" (Butkov, 1869, c. I, s. 252).

Fətəli xan daha sonra qüvvələrini Şəki xan Hüseyn xanla ittifaqda olan Şirvan xanlığı kimi tanınan Şamaxıya qarşı yönəltdi. İlk yürüşün uğursuzluqla nəticələnməsinə baxmayaraq Hüseyn xanı öz tərəfinə çəkə bilən Fətəli xan bakılı Məlik Məmməd xan və Şəki xanı Hüseyn xanla ittifaqda Akuşa, Tabasaran, Dərbənd və Quba əhalisindən ibarət böyük qüvvə ilə Şirvani tutmaq məqsədilə növbəti dəfə yürüşə başlayır (Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Fond 1, siy. 3, iş 465).

Nəticədə 1768-ci ilin yayında qərbdən və şərqdən eyni vaxtda hücuma keçərək Şamaxını ələ keçirir. Şamaxını idarə edən qardaşları əsir alan Fətəli xan sonralar Məhəmməd Səid xanı Dərbənd zindanına saldı, daha gənc və daha enerjili bir rəqib hesab edərək Ağası xanın isə

gözlərini çıxartdırdı. Müqaviləyə əsasən, Şirvan xanlığı Fətəli xan və Hüseyn xan arasında onların təyin etdikləri naibləri tərəfindən idarə olunan hissələrə bölünsə də çox keçmədən Fətəli xan Hüseyn xanın naibini Şamaxıdan qovdu və bütün Şirvanı ələ keçirdi (Bakixanov, 1991 ; Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Fond 1, siy. 3, iş 465).

Bu hadisədən sonra əvvəlki müttəfiqlər rəqiblərə çevrildilər. Məhz bu səbəbdən də Fətəli xan Şəki xanlığına yürüş hazırlıqlarına başlayır. Bu məqsədlə müttəfiq axtarışında olan Fətəli xan Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli və Qarabağlı İbrahim xana onunla ittifaqda çıxış etməyi təklif edir. Bu barədə 1768-ci il sentyabrın 10-da Fətəli xanın planlarını aydınlaşdırmaq üçün Şirvana göndərilən rus konsulluğunun məmuru İ. Matveyev, Həştərxan taciri S. Şarıpin və katib E. Zamyatin Fətəli xanın təklifi barədə rus konsulu Sulyakova məruzə etdilər (Abdullayev, 1958). Lakin qonşuluğunda güclü dövlətin yaranmasından ehtiyat edən İbrahim xan və Azərbaycan torpaqlarına münasibətdə məkrli niyyətləri olan II İrakli onun təklifinə səs vermirlər. Çünki Fətəli xan Azərbaycan xanlıqlarından Gəncə və İrəvana münasibətdə işğalçılıq yolunu tutmuş İraklinin məkrli niyyətlərinin gerçəkləşməsi yolunda bir növ maneə idi.

Fətəli xanın Şəki xanlığına olan yürüş hazırlıqları barədə 17 sentyabr 1768-ci il tarixli məktubu ilə Xarici İşlər Nazirliyinə məlumat verən Qızılyar komendantı Potapov yazırdı ki, Fətəli xan Hüseyn xana qarşı yürüş üçün dağlılardan muzdla qoşun toplayır (Russko-daqestanskie otnoşeniya v XVIII-naçale XIX v., 1988). Hüseyn xan isə öz növbəsində yardım üçün İbrahim xan və İrakliyə müraciət edib. Ağası xanın da onlara qoşulması ilə faktiki olaraq Fətəli xana qarşı yönəlmiş bir ittifaq formalaşmış oldu.

Bununla belə Fətəli xan 1769-cu ilin yayında Hüseyn xanı özünə tabe edə bilir. Şəki xanının müqavimətini qıran Fətəli xanın Qarabağ xanına qarşı hərəkət edəcəyini proqnozlaşdırmaq çətin deyildi. Rusiyanın Səlyandakı konsulu M.Sulyakovun məruzəsində qeyd etdiyi kimi, Quba xanı Hüseyn xandan andlı öhdəlik aldıqdan sonra öz qoşunlarına "gizli əməliyyat"a hazır olmağı əmr etdi və bu əməliyyat çox güman ki, Qarabağ xanlığına qarşı yürüş demək idi (Abdullayev, 1958). Belə ki, Qarabağlı İbrahim xanın Fətəli xana qarşı mübarizə aparan Şirvan hakimlərinə yardım etməsi onların münasibətlərinin qarşıdurma şəkilni almasına səbəb olmuşdu. Bu barədə P.Q.Butkov yazır ki, Fətəli xan üçün Şəki və Şirvandan başqa Qarabağı da fəth etmək zəruri idi (Butkov,1869, c. I).

1770-ci illərin əvvəllərindən Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinə qarşı mübarizə aparan qüvvələrin yenidən Şamaxıya yürüş hazırlıqları başlayır. Bu barədə rus zadəgan Andrey Filatov 1773-cü il dekabrın 15-də Qızılyar komendantı L.Ştederə bildirirdi ki, Şəki və Gəncə xanları ilə Ağası xan Şamaxıya gəlmiş, İrakli də Borçalı və Qazax mahallarından topladığı qüvvəni

onlara kömək etmək üçün göndərmişdir. H.Abdullayev bu hadisələri 1773-cü il noyabrın axırları və ya dekabr ayının sonlarına aid edir (Abdullayev, 1965).

Müttəfiqlərin məğlubiyyəti ilə başa çatmış bu döyüş zamanı Avar xanının oğlanları Bulaç Mirzə və Məhəmməd Mirzənin öldürülməsi Avar xanı Məhəmməd Nutsalın Fətəli xandan intiqam almaq üçün böyük qüvvə ilə Cara gəlməsinə səbəb olur. Məhəmməd Nutsal öldürülən qohumlarının qanı müqabilində Fətəli xandan pul təzminatı tələb edir və bundan imtina edəcəyi təqdirdə hücumla hədələyir (Qramotı i druqie istoriçeskie dokumentı XVIII stoletiya, otnosyaşiesya k Qruzii, 1891, T.1).

Bu arada qeyd etmək lazımdır ki, Avar hakimi Nutsal xanın Fətəli xana qarşı yürüşə sövq edilməsində Quba xanı ilə ədavəti olan şirvanlı Ağası xanın da xüsusi rolu olmuşdur. 1774-cü ildə onların birləşmiş qüvvələri Şamaxını ələ keçirirlər. Butkov yazır ki, Akuşa, Tabasaran, Dərbənd və Qubadan 20 minə qədər qoşun toplayan Fətəli xan Şamaxıya doğru hərəkət edir. Döyüşdə məğlub olan Ağası xan qaçıb canın qurtarır (Butkov, 1869, c. II). Nutsal xan isə Şamaxının yuxarı hissəsinə sığınır. Danışıqlar üçün Fətəli xanın çadırına gələn Nutsal xan burada xəyanət nəticəsində öldürülür (Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Fond 1, siy. 3, iş 465).

Bu hadisə Cənubi Qafqazın qonşu xanlıqlarının (Şəki, Quba, Şamaxı) torpaqlarına göz dikmiş Dağıstan hakimlərinin Fətəli xana qarşı birləşməsi üçün əlavə əsas verdi. Dağıstan hakimlərinin əksəriyyəti: qazıqumuxlu Məhəmməd Xan, Avar xanı Ömər Xan (Şamaxıda öldürülən Nutsalın oğlu və varisi), Kazanışi hakimi Məhəmməd Dişsiz, Tabasaranlı Rüstəm Kadi və başqaları Qaraqaytaq usmisi Əmir Həmzənin başçılığı altında Fətəli xana qarşı ittifaqda birləşirlər (Leviatov, 1948).

Əmir Həmzənin başçılığı altındakı bu koalisiya qüvvələri Fətəli xanın Şirvanda olmasından istifadə edərək Qubaya yürüş edir. 1774-cü idə Dərbəndlə Quba arasında Gavduşan düzündə tərəflər arasında qanlı döyüş baş verir. Fətəli xan məğlub olaraq Səlyana çəkilir. Buradan Bakı üzərinə yeriyən Əmir Həmzə onu ala bilməyərək Qaraqaytaqa qayıdır. Qubanın idarəçiliyi qazıqumuxlu Məhəmməd xanın əlinə keçir. Bir qədər sonra gizlicə Dərbəndə gələn Fətəli xan iki nəfər nümayəndəsini yardım xahişi ilə Peterburqa göndərdi (Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Fond 1, siy. 3, iş 465). Bu hadisə barədə yazan Butkov qeyd edir ki, Fətəli xan başına gələnləri müfəssəl şəkildə izah edərək rus sarayına məruzə etmək, eləcə də himayə və kömək istəmək üçün öz nümayəndəsini Qızılyara göndərdi (Butkov, 1869). 1774-cü ildə Fətəli xan və Tərki şamxalı Qafqaz xəttindəki rus hərbi qüvvələrinin komandanı general de-Medemə müraciət edərək yardım istəyirlər. Fətəli xan De-Medemin başçılığı altında Dərbəndə tərəf hərəkət edən rus hissələrini Darvaq çayının sahilində qarşılayır (Pismo qenerala

de-Medema k qrafu N.İ.Paninu, ot 8-qo aprelya 1777 qoda. AKAK. T I). Butkovun yazdığına görə de-Medem Dərbənddə mayor Kridnerin başçılığı altında 3 muşketyor rotası, 3 eskadron, 600 kazak, 75 topçu, 30 kalmıkdan ibarət qüvvə saxlayır (Butkov, 1869, c. II). Rəqiblərindən qisas almaq məqsədilə rus hissələrinin yardımından istifadə edən Fətəli xan Qaraqaytaq mülkünə yürüş edir Başlı kəndinin yaxınlığında baş verən döyüşdə Usmini məğlub edərək onu dağlara çəkilməyə məcbur edir. Onun mülkünü talan edən Fətəli xan buradan Qazıqumuxa yürüş edir. Kürə mülkündə baş verən döyüşdə Qazıqumuxlu Məhəmməd xanı məğlub edən Fətəli xan Tabasarana gedir. Tabasaranlılarla razılığa gələn Fətəli xan onların tabeçiliyini qəbul edir (Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Fond 1, siy. 3, iş 465).

Öz rəqiblirinə qarışı mübarizədə müxtəlif vasitələrdən istifadə edən Fətəli xan Qaraqaytaq Usmisinin qardaşı oğlu Məhəmməd xanın əmisi ilə olan incikliyindən istifadə edərək sonuncunu öz tərəfinə çəkir. Dərbəndin 20 verstliyində onun üçün qala tikdirərək Qubadan 200 ailəni ora köçürür. Qazıqumuxlu Məhəmməd xanın oğlu Şahmərdan bəy də qardaşı Surxayla yaranan inciklikdən sonra Fətəli xana sığınır. Fətəli xan ona Quba mülkünün bir mahalının idarəçiliyini verir. Fətəli xan Usmi Əmir Həmzə ilə apardığı müharibədə onun müttəfiqi olmuş mərhum Tabasaran hakimi Şeyxəlinin oğlanları Məhəmmədhüseyn bəy, Söhrab bəy, Şamxal bəy və Mustafa bəyin yeni hakimlə olan ixtilafı həll etmək üçün bura gələrək hakimi dustaq edub Səlyana göndərir, qardaşlardan ən böyüyü olan Məhəmmədhüseyn bəyi Tabasaranın hakimi təyin edir (Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Fond 1, siy. 3, iş 465). Bu arada Fətəli xanın qatı düşməni Əmir Həmzə tərəfindən dustaq edilmiş rus alimi akademik Qmelinin Qaraqaytaqda zindanda ölməsi Rusiyanın Şimali Qafqazdakı komandanlığının bu hakimliklə münasibətlərinin kəskinləşməsinə səbəb olur. Rusiya tərəfi Əmir Həmzəni cəzalandırmaq üçün onun əleyhdarlarından istifadə etmək qərarına gəlir. Bu barədə Butkov yazır ki, general Medemə verilmiş 5 sentyabr 1774-cü il tarixli ali fərmanla ona Usminin Qmelinlə davranışından qüdrətli Dağıstan və Şirvan hökmdarlarına şikayət edərək onlardan Qmelinin əşyalarının və adamlarının Usminin əlindən alınması və bu inadkar və kobud insanı cəzalandırmaq üçün razı salmaq tələb olunurdu (Butkov, 1869, c. II). Bu məqsədlə Rusiyanın bu diyardakı hərbi komandanlığına Rusiyaya sadiq hakimlərin, ilk növbədə Fətəli xan və Tərki şamxalı Murtuzəlinin köməkliyi ilə onun əşyalarının və kağızlarının qaytarılmasına nail olmaq tapşırılır. Bu məqsədlə onların yanına göndərilmiş mayor Fromqolt və Çerkasskiyə tapşırılmışdı ki, onlar Fətəli xanı və Tərki şamxalını nəinki Qmelinin əşyalarının qaytarılmasına və onun Qaraqaytaqda dustaq kimi qalan yoldaşlarının azad olunmasına kömək etməyə, eyni zamanda bu həyasızlığına görə Usmini cəzalandırmağa razı

salmağa çalışsınlar (Raport qenerala de-Medema, ot 24-qo dekabrya 1774 qoda. AKAK. T I). Rusiya təhlükəsinin getdikcə yaxınlaşdığı bir vaxtda Osmanlı dövləti ciddi-cəhdlə Azərbaycan xanlarını aralarındakı ədavətə son qoyaraq, rus-gürcü ittifaqına qarşı birləşməyə çağırırdı. Osmanlı sultanı Fətəli xana xəz palto, bahalı qılınc və 4 min çervon pul göndərək ondan tələb edirdi ki, o, hər vəchlə İraklinin güclənməsinə imkan verməsin, Osmanlı dövlətinin düşmənlərinə qarşı bu diyardakı digər müsəlman hakimlərlə birgə çıxış etsin. Məktubda nə zaman və necə hərəkət etməyin lazım olduğu barədə ona Ərzurum vəziri Süleyman paşa vasitəsilə xəbər veriləcəyi göstərilirdi (Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Fond 1, siy. 3, iş 1795). Süleyman paşanın Fətəli xana göndərdiyi, lakin rusların əlinə keçdiyi məktubunda o, belə təhlükəli məqamda bütün müsəlman hakimlərini bir nəfər kimi ayağa qalxaraq, düşmənə müqavimət göstərməyə çağırır və Osmanlı dövləti tərəfindən hər cür yardımın göstəriləcəyini vəd edirdi (Mustafazadə, 2005). Həmin vaxtlar Xəzər dənizində qəzaya uğramış Skvortsovun gəmisi ilə bağlı yaranmış qalmaqal Fətəli xanla Qafqaz xəttindəki rus qoşunlarının komandanı De-Medem arasında ixtilafa, dolayısı ilə Quba xanının Rusiya ilə münasibətlərinin gərginləşməsinə gətirir. Butkovun yazdığına görə 1775-ci ilin payızında Dərbənd yaxınlığında sahildə milə oturan gəmidən Fətəli xanın göstərişi əsasında 700 min rublluq mal qarət olunmuşdu (Butkov, 1869, c. II). De-Medemin Rusiya hökumətindən Fətəli xanı cəzalandırmaq məqsədilə əlavə qüvvə və səlahiyyətlər xahiş etməsi imperatriçə II Yekaterinanın Qacarlar İranı ilə münasibətləri gərginləşdirmək istəməməsi səbəbindən rədd edilmişdi (Mustafazadə, 2005). Lakin Rusiya hökuməti tərəfindən De-Medem general Yakobi ilə əvəzlənməklə bu hadisədə günahkar bilinən mayor Kridner yarım il müddətinə sıravi rütbəsinə endirilmişdi. Dərbənddəki rus hissələrinin oradan çıxarılması üçün göndərilmiş mayor Fromqoltə isə tapşırılmışdı ki, o, Fətəli xanın indidən etibarən imperatorun himayə və qayğısından məhrum edildiyini ona çatdırsın (Pismo qenerala de-Medema k qrafu N.İ.Paninu, ot 8-qo aprelya 1777 qoda. AKAK. T I).

2. XVIII əsrin 80-cı illərində Fətəli xanın xarici siyasət fəaliyyəti

XVIII əsrin 80-ci illərin əvvəllərindən bir tərəfdən əvvəlki müttəfiqlər İbrahimxəlil xanla II İrakli arasında mövcud olan ittifaqın çat verməyə başladığı, digər tərəfdən də Fətəli xanla gürcü hakimi arasındakı ziddiyyətlərin kəskinləşməsi müşahidə olunur. Buna səbəb isə 1782-ci ilin avqustunda gürcü knyazları – Kartli-Kaxetiya taxtının varisi knyaz Aleksandr Bakarov və Kartli çarı Vaxtanqın nəvəsi Aleksandr Amilaxvarinin yardım xahişi ilə Fətəli xanın yanına gəlməsi olur (Butkov, 1869, c. II). Belə ki, II İrakliyə qarşı 1765-ci ildə təşkil etdiyi uğursuz qiyamdan sonra 1769-cu ildə Rusiyaya qaçmış Aleksandr Amilaxvari ilə 1782-ci ildə Şimal Qafqaza, Tərki şamxalının yanına getmiş, buradan da şamxalın məsləhəti ilə həmin vaxt gürcü

çarı ilə münasibətləri gərgin olan Fətəli xana pənah gətirmişdi (Butkov, 1869, c. II). Özlərini gürcü taxtının qanuni varisləri hesab edən şahzadələr məqsədlərinə çatmaqdan ötrü II İrakli ilə yaxşı münasibətlərdə olmayan Fətəli xanın yardımına bel bağlayırdılar. Lakin Rusiyadan çəkinən Fətəli xan bu məsələdə çox ehtiyatlı hərəkət edərək, məsələ haqqında II Yekaterinaya məlumat vermiş, sonradan Qafqazdakı rus hissələrinin komandanı general P. S. Potyomkinin tələbi ilə həmin knyazları II İrakliyə təhvil vermişdi (Butkov, 1869, c. II). Həmin hadisədən İraklinin əzəli rəqibi Fətəli xanla rusların arasını vurmaq məqsədilə istifadə etmək cəhdi sonda bir nəticə verməmişdi. II İrakli 1782-ci ilin martın 26-da və sonrakı günlərdə P.S.Potyomkinə yazdığı məktublarında Fətəli xanın Qarabağa hücumu zamanı gürcü tacirlərinin də xeyli zərər çəkdiyindən şikayətlənərək, Quba xanının ünvanına hər cür xoşagəlməz ifadələr işlətmiş, onu rusların gözündən salmağa çalışmışdı (Mejkavkazskie politiçeskie i torqovıe svyazi Vostoçnoy Qruzii, 1980, s. 56-57).

1783-cü il iyunun 24-də Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyanın himayəsinə keçməsi barədə Georgiyevsk traktatına əsasən II İraklinin güclü müttəfiq əldə etməsindən sonra onun Azərbaycan xanlıqlarına münasibətdə siyasəti daha təcavüzkar şəkil alır.

İrakli 1784-cü ildə Yusuf bəylə general de-Medemə göndərdiyi məktubunda göstərirdi ki, Fətəli xan onun mülklərinə yürüş etməyə hazırlaşır. De-Medem də öz növbəsində Yusuf bəyi Fətəli xanın yanına göndərərək onu bu yürüşdən çəkinməyə çağırır. Fətəli xan nümayəndəsi İbrahim bəylə 1784-cü ildə general de-Medemə göndərdiyi məktubunda göstərirdi ki, İrakli və İbrahim xan onun Ərdəbil səfərindən qorxuya düşdükləri üçün ona qara yaxırlar. O, Rusiyaya sadiqdir və heç vaxt onun himayəsi altında olan ərazilərə hücüm etmək niyyəti olmayıb (Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Fond 1, siy. 3, iş 1795, s. 544-545). Fətəli xan öz növbəsində Qafqazdakı rus ordularının komandanlığına məktubunda İraklinin Azərbaycan torpaqlarına münasibətdəki xəbis niyyətindən, İrəvan və Gəncə xanlıqlarına olan təzyiqlərindən şikayətlənirdi (Mustafazadə, 2005). Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bəhs olunan dövrdə Rusiyaya münasibətdə ölçülüb biçilmiş siyasət yürüdən İbrahimxəlil xanla Fətəli xan ayrılıqda da olsa gürcü hakiminin daha zəif Azərbaycan xanlıqlarına müdaxiləsinin qarşısını ala bilmişdilər.

Fətəli xanın bölgədə daha genişmiqyaslı siyasi məqsədlər güddüyünü vurğulayan P. Q. Butkov yazır: "*Bu dövrdə Bakıya özünü Səfəvi hökmdarı şah Hüseynin nəvəsi kimi təqdim edən təqribən yetmiş yaşlı bir şəxs – Abbas Mirzə – gəlmişdi. Fətəli xan onu Səfəvi sülaləsinin qanuni varisi kimi tanımış, bu iddianı açıq şəkildə dəstəkləmiş və 1783-cü ilin aprel ayında Rusiya imperiyasının müvafiq dövlət orqanlarına ünvanladığı məktubda da bu mövqeyini bildirmişdi.*

Həmin məktubda qeyd olunurdu ki, bir zamanlar Rzaqulu Mirzə tərəfindən Səfəvi nəslinə qarşı həyata keçirilən qətliam zamanı Abbas Mirzə bəzi nüfuzlu şəxslər tərəfindən xilas edilmiş və həmin vaxtdan etibarən gizli şəkildə yaşamışdır" (Butkov,1869, c. II).

Daha sonra P.Q.Butkov Fətəli xanın şəxsi siyasi maraqlarını legitimləşdirmək məqsədilə özünü Səfəvi sülaləsinin qanuni varisi kimi təqdim edən Abbas Mirzədən alət kimi istifadə edərək hərbi qüvvələr toplayaraq, 1784-cü ilin yazında İranın mərkəzi əyalətlərinə (Azərbaycanın Cənub torpaqlarına-A.Ə.) doğru hərbi yürüş təşkil etdiyini bildirir. (Butkov, 1869, c. II). Həmin ilin avqustunda o, Ərdəbil və Meşkini nəzarət altına aldı. Qeyd olunan şəhərlər əvvəllər köçəri şahsevən tayfalarının xanları tərəfindən idarə olunurdu. Fətəli xan bu ərazilərdə öz nüfuzunu gücləndirmək üçün sadiq sərkərdələrini və inzibati nümayəndələrini təyin etmişdi (Butkov,1869, c. II).

P. Q. Butkov bu kimi ekspansiv təşəbbüslərin, bir tərəfdən Fətəli xanın bölgədəki təsir dairəsini genişləndirsə də, digər tərəfdən, Rusiya imperiyasının strateji maraqları ilə kəskin şəkildə ziddiyyət təşkil etdiyini vurğulayaraq bildirir ki, general-leytenant Potyomkin Fətəli xandan hərbi qüvvələrini buraxmasını tələb etdi. Eyni zamanda knyaz Potyomkin də 1785-ci ilin fevralında Fətəli xana ünvanladığı rəsmi məktubda onun həyata keçirdiyi siyasi xəttin imperiyanın maraqları ilə ziddiyyət təşkil etdiyini açıq şəkildə bəyan etmiş və bu siyasətin perspektiv nəticələri ilə bağlı xəbərdarlıq etmişdi (Butkov,1869, c. II). Həmçinin, eyni dövrdə Avar hakimi Ömər xan və Usmi də Fətəli xana qarşı mümkün hücumlarla hədələyərək onun əsas mülklərini təhlükə altına almışdılar. Bütün bu təzyiqlər və beynəlxalq münasibətlər sistemindəki gərginlik Fətəli xanı geri çəkilməyə məcbur etdi. Onun Ərdəbil və Meşkində təyin etdiyi məmurlar yerli qüvvələr tərəfindən qovuldu, Abbas Mirzə isə gözlənilmədən ortadan yoxa çıxdı və sonrakı taleyi qeyri-müəyyən olaraq qaldı (Butkov,1869, c. II). XVIII əsrin 70-80-ci illəri həm də Azərbaycanı vahid dövlət şəklində birləşdirmək uğrunda mübarizə aparan qubalı Fətəli xanla qarabağlı İbrahimxəlil xan arasında gedən daxili ara mübarizəsi dövrüdür. Bu iki feodal hakim arasında düşmən münasibətlərinin yaranmasında Azərbaycan xanlıqlarına münasibətdə məkrli niyyətləri olan II İraklinin xüsusi rolu olmuşdur. O, Azərbaycan xanlıqlarına münasibətdə məkrli planlarının reallaşması yolunda ən ciddi təhlükə, əngəl hesab etdiyi iki qüdrətli Azərbaycan hökmdarının – İbrahimxəlil xanla Fətəli xanın yaxınlaşmasına mane olmağa çalışmış, nəticədə İbrahimxəlil xanı öz tərəfinə çəkməyə nail olmuşdu. Getdikcə güclənməkdə olan Fətəli xandan ehtiyat edən İbrahimxəlil xan Quba xanının 1770-ci ildə ona etdiyi ittifaq təklifini rədd edərək, Fətəli xana qarşı II İrakli ilə birləşir (Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixi, 2013). Fətəli xanın Qarabağa ilk yürüşü məhz həmin ilin aprelin əvvəllərində baş verir. 1770-ci ilin aprelin 12-də Rusiyanın Ənzəli şəhərindəki konsulu

Boqolyubov Rusiya Xarici Əlaqələr Kollegiyasına Fətəli xanın Kür çayını keçdiyini və Qarabağın kəndlərini xarabalığa çevirdiyini bildirirdi. Onun yazdığına görə Fətəli xan Şuşanı ələ keçirdikdən sonra Təbrizə, hətta bilavasitə Kərim xanın öz mülklərinə qədər irəliləmək niyyətində olduğu barədə şayiələr yayılıb (Mustafazadə, 2005). Fətəli xanın həm Qarabağ, həm də Kartli-Kaxetiya hakiminin iddia etdikləri Gəncə və İrəvanı öz tərəfinə çəkməyə müvəffəq olması ona qarşı İbrahimxəlil xanla İraklinin növbəti taktiki alyansına gətirib çıxarır. Nəticədə tərəflər arasında 1779-cu ildə baş vermiş iki döyüşdə Fətəli xanı məğlub etməyi bacaran İbrahimxəlil xan və II İraklinin ittifaqı Gəncəni işğal edir (Qarayev, 2010). XVIII əsrin 80-ci illərində Tərki şamxallığını, Şamaxı xanlığını, Bakı xanlığını və digər feodal dövlətləri ətrafında birləşdirən qubalı Fətəli xandan ehtiyat edən İbrahimxəlil xanın Gürcü çarlığı ilə yaxınlaşmasının arxasında bəlli motivlər dururdu. Yəni, Gəncənin gürcü qoşunları ilə birlikdə işğalı, II İrakli ilə taktiki alyans Qarabağ xanının Fətəli xanın birləşdirmə siyasətinə qarşı geniş fəaliyyətinin bir epizodu idi. Əslində İbrahimxəlil xan da heç bir qarış torpağını belə Gürcü hakiminə güzəştə getmək niyyəti yox idi. Digər tərəfdən həmin ilin əvvəllərində Fətəli xanın Qarabağa hücumu zamanı II İraklinin oğulları Georgi və Davidin başçılığı altında böyük bir dəstəni İbrahimxəlil xanın köməyinə göndərməsi də (Butkov, 1869, c. II) onun Gürcü hakimi ilə yaxınlaşmasına təsir göstərmişdi.

1784-cü ildə Qarabağa yürüş edən Fətəli xan Şuşaya hücum edə bilməyib yalnız xanlığın bəzi mahallarını talan edərək geri qayıtmalı olmuşdu. Bu barədə Fətəli xan Potyomkinə yazdığı məktubunda bildirirdi ki, onun mülklərinə hücum edən Avar xanı Ömər xan (İbrahimxəlil xanın qaynı və müttəfiqi) Potyomkinin Fətəli xanın mülklərindən qüvvələrini geri çəkməsi barədəki xəbərdarlığından sonra Quba xanlığının ərazisini tərk etmişdir. Buna görə də Potyomkinə təşəkkürünü bildirən Fətəli xan İraklinin üzərinə hazırlanan yürüşünü Potyomkinin Gürcüstana yürüş etməmək barədəki xəbərdarlığından sonra bu səfərdən vaz keçdiyini, əvəzində isə İbrahim xanı cəzalandırdığını, onun mülklərinə basqın edərək talan etdiyini bildirirdi (Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Fond 1, siy. 3, iş 1795).

1787-ci ilin dekabrında Kür çayı sahilində baş vermiş döyüş həm II İrakli – Fətəli xan, həm də İbrahimxəlil xan – Ömər xan ittifaqı üçün hədsiz itkilər hesabına başa gəlməklə, nəticəsiz bitdi (Leviatov, 1948, s. 39). Onların növbəti 1788-ci ildə Qarabağa planlaşdırdıqları yeni hücum cəhdinin qarşısı isə Ömər xanın Ağsuya yürüşü ilə alınır. Bu zaman Avar xanı tərəfindən Ağsunun 9 ay mühasirədə saxlanması Fətəli xanı da Qarabağa planlaşdırılan hücumdan yayındırır. O, yalnız rusların hadisələrə müdaxiləsindən sonra Avar xanının xeyrinə müəyyən güzəştlərə getməklə Ömər xanın mühasirədən əl çəkməsinə nail olur (Mustafazadə,

2005).

İbrahim xanın əmisindən inciyərək Fətəli xana sığınmış qardaşı oğlu Mehrəli bəyin Şirvanda Ağası xanın böyük oğlu Əhməd bəy tərəfindən öldürülməsindən sonra Fətəli xan tərəfindən cənazənin Qarabağa göndərilməsi tərəflər arasında münasibətlərin nizama düşməsinə səbəb olur. Buna cavab olaraq İbrahim xan öz qüvvələrini Ağası xana qarşı Fətəli xanın yardımına göndərmişdir (Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Fond 1, siy. 3, iş 465). İbrahimxəlil xanla münasibətləri korlanan İrakli bütün diqqətini rəqibinə qarşı koalisiya təşkil etməyə yönəldərək bu məqsədlə 1789-cu ilin yanvarında Şəmkir çayının sol sahilində qubalı Fətəli xan, şəkili Məhəmməd Həsən xan və gəncəli Cavad xanla görüşür. Şəmkir görüşündə Qarabağ üzərinə birgə yürüş, tərəflər arasında bölgədə təsir dairələrinin müəyyənləşdirilməsi məsələləri müzakirə edilir. Qərara alınır ki, Gürcü çarı Cənubi Qafqazda, Fətəli xan isə Cənubi Azərbaycanda asayişi qorusun (Mustafazadə, 2005). Görüş ərəfəsində itaət əlaməti olaraq, qala açarlarını Fətəli xana hədiyyə edən Cavad xana bunun müqabilində Fətəli xanın köməkliyi ilə Şəmşəddil mahalının Gəncəyə qaytarılması haqqında İraklinin razılığı alınır (Markova, 1966). Əslində İraklinin bu güzəşti taktiki səciyyə daşıyırdı və Qarabağa ehtimal olunan yürüşlə əlaqədar idi. Lakin Fətəli xanın qəfil vəfatı bu razılaşmanın həyata keçməsinə mane olur. Düzdür, bu müəmmalı xəstələnmə və ardınca qəfil ölümlə bağlı müxtəlif fərziyyələr var. Hətta həmin görüşdə Fətəli xanın zəhərlənməsi də ehtimal olunur.

Burada Fətəli xanın fəaliyyəti ilə bağlı bir məqama xüsusi olaraq diqqət yetirmək lazımdır ki, XVIII əsrin 80-ci illərinin sonuna doğru öz qüdrətinin zirvəsinə çatmış Quba xanı Fətəli xan Rusiya və onun təbəəliyini qəbul etmiş II İrakli ilə münasibətləri ehtiyatlı şəkildə davam etdirirdi. 1787-ci ilin martında Fətəli xanın nümayəndəsi Mirzə Sadıqın Tiflisə səfəri zamanı tərəflər arasında ittifaqın bağlanması, eləcə də Fətəli xan tərəfindən 1787-ci il iyunun əvvəllərində Rusiyanın himayəsinə qəbul edilməsi xahişi ilə nümayəndəsi Mirzə Sadıqı Potyomkinin yanına göndərməsi (Markova, 1966) də məhz bu ehtiyatlı siyasətdən irəli gələn addım kimi qiymətləndirilməlidir. Rusiyanın İrandakı konsulu Tumanovskinin Mirzə Samvel və Novruzəli vasitəsi ilə Bakı xanı tərəfindən rus tacirlərinin sıxışdırılmasından, onlardan yüksək rüsumların alınmasından şikayətinə cavab olaraq Tumanovskiyə yazdığı məktubunda Rusiyaya olan sədaqətini bir daha izhar etməklə bu problemin aradan qaldırılacağını bildirməsi də bu ehtiyatlı siyasətindən irəli gəlirdi (Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Fond 1, siy. 3, iş 1795).

Fətəli xanın Rusiya imperiyası ilə qurduğu diplomatik əlaqələri onun Cənubi Qafqaz regionunda siyasi nüfuzunu möhkəmləndirmək və xarici himayə vasitəsilə strateji hədəflərinə

çatmaq məqsədi ilə həyata keçirdiyi sistemli siyasətin tərkib hissəsi kimi dəyərləndirən akademik P. Q. Butkov yazir:

"*Şübhə doğurmur ki, Fətəli xan Rusiya imperiyasının siyasi himayəsini əldə etməyə can atırdı. Bununla yanaşı, o, status və imtiyazlar baxımından Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli ilə eyni səviyyədə qiymətləndirilməsini tələb edirdi. Xan, həmçinin, iki piyada polkunun bölgəyə göndərilməsini istəyirdi; qeyd olunan hərbi dəstəyin onun İran taxt-tacına iddialarını reallaşdırmaq yönündəki ambisiyalarına xidmət edəcəyi nəzərdə tutulurdu*" (Butkov,1869, c. II, s. 276-277).

Onun belə siyasəti bəzən tarixşünaslıqda yanlış olaraq Fətəli xanın Rusiya meyilli hakim kimi təqdim olunmasına səbəb olmuş, Quba xanının yaranmış son dərəcə mürəkkəb geosiyasi durumda bu region uğrunda mübarizə aparan iri güclərin arasında manevr etmək siyasəti hansısa bir dövlətə meyilli siyasət kimi təqdim olunmuşdur. Bu kontekstdə Osmanlı sultanının Fətəli xana ünvanladığı rəsmi məktubu xüsusilə diqqətəlayiqdir. Belə ki, 1783-cü ilin may ayında göndərilmiş həmin sənəddə Quba xanının Osmanlı imperiyasına sadiqliyini diplomatik yazışmalar vasitəsilə ifadə etdiyi bildirilir. Bununla əlaqədar olaraq, sultan Fətəli xanın siyasi davranış və mövqeyinin digər Dağıstan hakimləri üçün nümunəvi xarakter daşımalı olduğunu vurğulayırdı. (Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Fond 1, siy. 3, iş 1795).

Sonuç

Aparılmış tədqiqata yekun vuraraq belə qənaət gəlmək olar ki, XVIII əsrin ikinci yarısında Qafqazın feodal mülkləri o dövrdə Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasında gedən geosiyasi qarşıdurmaya cəlb olunmuşdular. Qafqazın müstəqil mövqedən çıxış edə biləcək daha böyük feodal hökmdarlarının şəxsi ambisiyaları və vahid xarici siyasət mövqeyini inkişaf etdirə bilməmələri faciəli hadisələrə, məhz qanlı daxili müharibələrə səbəb oldu və bu qarşıdurmalar Rusiyanın Osmanlı imperiyası üzərindəki müharibədə qələbəsindən sonra Qafqaz regionunda mövqelərinin möhkəmlənməsinə kimi davam etdi.

Azərbaycan xanlarının içərisində qüdrətinə görə ən güclüsü olan Fətəli xan Şərqi Zaqafqaziyada hökmranlıq uğrunda mübarizədə Azərbaycan torpaqları ilə bağlı məkrli niyyətləri olan Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin və bəzi Dağıstan feodal hakimlərinin əsas rəqibinə çevrilmişdi. Onun birləşdirmə siyasəti bəzi Azərbaycan xanlarının da ciddi müqaviməti ilə rastlaşdı. Fətəli xan bu istiqamətdəki siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı son dərəcə mürəkkəb geosiyasi vəziyyətdə, iri bölgə dövlətlərinin bu diyarda toqquşan maraqları arasında manevr etmək məcburiyyətində qalmışdı. Bu zaman Rusiyanın himayəsinə daxil

olmaqla onun timsalında himayədar əldə etmiş II İraklinin Azərbaycan torpaqları ilə bağlı bəd niyyətlərinin qarşısı məhz Fətəli xanın qəti və ardıcıl hərbi-siyasi fəaliyyəti ilə alınmışdı.

P. Q. Butkovun Qubalı Fətəli xana dair qeydləri də onun yalnız lokal səviyyəli bir feodal hakim kimi deyil, eyni zamanda siyasi baxımdan uzaqgörən, çevik və güclü lider keyfiyyətlərinə malik şəxsiyyət kimi xarakterizə olunduğunu göstərir. Müəllif Fətəli xanı geniş dünyagörüşünə sahib, cəsarətli, ehtiyatlı, dözümlü və daim fəallıq nümayiş etdirən bir siyasi fiqur kimi təsvir edir. Müəllif onun siyasi strategiyasının təkcə Şirvan və Qarabağ kimi mühüm əraziləri nəzarət altına almaqla məhdudlaşmadığını, Fətəli xanın, eyni zamanda, bütün İranı idarə etmək kimi genişmiqyaslı və iddialı hədəfləri olduğunu bildirir.

Ehtimal etmək olar ki, Fətəli xan planlaşdırdığı bütün hədəflərini gerçəkləşdirsəydi, o zaman artıq XVIII əsrin sonlarına doğru dünyanın siyasi xəritəsində və geosiyasi qarşılıqlı təsir meydanında qüdrətli və vahid Azərbaycan dövləti meydana gələcəkdi. Lakin tarixi proseslərin axarı, eləcə də daxili və xarici amillərin təsiri nəticəsində bu ideya reallığa çevrilmədi. Dövrün mürəkkəb beynəlxalq münasibətlər sistemi, regionda mövcud olan geosiyasi maraqların toqquşması, eləcə də Cənubi Qafqazın parçalanmış siyasi strukturu, daxili siyasi sabitsizlik və yerli hakimlər arasında koordinasiyanın olmaması Fətəli xanın genişmiqyaslı siyasi məqsədlərini tam şəkildə reallaşdırmasına, həmçinin Azərbaycanın tarixi inkişaf trayektoriyasını dəyişdirə biləcək strateji missiyasını tam şəkildə yerinə yetirməyə imkan vermədi.

Kaynaklar

Abdullayev, Q.B. (1965). *Azerbaydjan v XVIII veke i vzaimootnoşeniya eqo s Rossiey.* İzd-tvo Akad Nauk Azerb SSR.

Abdullayev, Q.B. (1958). *İz istorii Severo-vostoçnoqo Azerbaydjana v 60-80-x qq. XVIII v.* İzd-tvo Akad Nauk Azerb SSR.

Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri tarixi (XVIII əsr-XXI əsrin əvvəlləri). (2013). Şərq-qərb nəşriyyat evi.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Fond 1, siy. 3, iş 465.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix və Etnologiya İnstitutunun Elmi Arxivi. Fond 1, siy. 3, iş 1795.

Bakixanov, A. (1991). *Qyulistan-i İram.* Redakçiya, kommentarii, primeçaniya i ukazateli akad. Z. Buniyatova. İzd-tvo Elm.

Butkov, P. Q. (1869). *Materialı dlya novoy istorii Kavkaza s 1722po 1803.* V 3-x çastyax. ç.I, SPb. Tipoqrafiya imperatorskoy Akademii Nauk.

Butkov, P. Q. (1869). *Materialı dlya novoy istorii Kavkaza s 1722po 1803.* V 3-x çastyax. ç.II, SPb. Tipoqrafiya imperatorskoy Akademii Nauk.

Qarayev, E.T. (2010). *İrəvan xanlığı (1747-1828).* Avropa nəşriyyatı.

Qramotı i druqie istoriçeskie dokumentı XVIII stoletiya, otnosyaşiesya k Qruzii. (1891). T.1, s 1768 po 1774 qod. Pod red. A. A. Çaqareli, SPb. Tipoqrafiya B. Kirşbauma.

Leviatov, V.N. (1948). Oçerki iz istorii *Azerbaydjana v XVIII veke*. İzd-tvo Akad Nauk Azerb SSR.

Markova, O.P. (1966). *Rossiya, Zakavkaze i mejdunarodnıe otnoşeniya v XVIII veke.* izd-tvo. Nauk.

Mejkavkazskie politiçeskie i torqovıe svyazi Vostoçnoy Qruzii (koneç 60-x- naçalo 90-x qodov XVIII v.). (1980). Dokumentı i materialı. Materialı podobral i podqotovil k peçati V.N.Qamrekeli. vıp 1. Tbilisi, izd-tvo Meçniereba.

Mustafazadə, T.T. (2005). *Quba xanlığı.* Elm.

Pismo qenerala de-Medema k qrafu N.İ.Paninu, ot 8-qo aprelya 1777 qoda. AKAK. Tom I, səh. 90.

Raport qenerala de-Medema, ot 24-qo dekabrya 1774 qoda. AKAK. Tom I, səh. 89.

Russko-Daqestanskie otnoşeniya v XVIII-naçale XIX v. (1988). Sbornik dokumentov. (pod red. V. Q. Qadjieva). Nauka.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:06.02.2025
Kabul tarihi |Accepted:15.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Canan Özkan

https://orcid.org/0009-0005-3724-445X
Research Assistant, Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology/Department of Islamic History, Türkiye, canansoylu_09@hotmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Özkan, C. (2025). Timuçin'den Cengiz Han'a, Bozkır Yaşamından İstilaya. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 285-305.

Timuçin'den Cengiz Han'a, Bozkır Yaşamından İstilaya

Öz

Bu çalışma, Timuçin'in nasıl Cengiz Han olduğu, Cengiz Han'ın ideolojisi, onu istilaya yönlendiren sebepler ve Moğol İstilaları hakkında bilgi vermektedir. Tüm dünyaya adını duyuran Timuçin'in kendi milleti içinde öne çıkması, aldığı kararlar ve zaferler ona Moğol hükümdarlığını sunmuştu. Birbirinden bağımsız yaşayan kabileler teker teker etrafında toplanmıştı. Yapılan kurultayda Han seçilen ve Cengiz adını alan Timuçin, Moğol Kanunları ya da Cengiz Han Yasası olarak bilinen, devleti yönetmek ve nizamı korumak için gereken kuralları yazdırması ve uygulatması yönüyle bugün dahi araştırmalara konu olmaktadır. Cengiz Han'ı ve Cengiz evladını, tarihe damgasını vuran istilalara yönlendiren sebeplerden, son olarak genel hatlarıyla Moğol istilası ve etki ettiği coğrafyalardan bahsettiğimiz bu çalışmada Ata Melik Cüveynî'nin eseri Tarih-i Cihangüşa'yı ana kaynak olarak ele alarak hem batı hem doğulu araştırmacıların eserleri ile karşılaştırmalı bir yöntem izlenmiştir.

***Anahtar Kelimeler**: Cengiz Han, Moğollar, Moğol İstilası, Anadolu*

From Timuçin to Genghis Khan, from Steppe Life to Invasion

Abstract

This study provides information about how Timuçin became Genghis Khan, Genghis Khan's ideology, the reasons that led him to invasion and the Mongol Invasions. Timuçin, who made his name known to the whole world, came to the forefront among his own nation, and his decisions and victories offered him the Mongolian sovereignty. Tribes living independently from each other gathered around him one by one. Timuçin,

CC BY NC
Creative Commons Licence

who was elected as Khan in the congress held and took the name of Genghis, is still the subject of research even today with the aspect of dictating and implementing the rules necessary to govern the state and maintain order, known as the Mongolian Laws or the Law of Genghis Khan. In this study, in which we talk about the reasons that led Genghis Khan and the son of Genghis to the invasions that left their mark on history, and finally the Mongol invasion in general terms and the geographies it affected, a comparative method was followed with the works of both western and eastern researchers by taking Ata Melik Juwaynī's work Tarih-i Cihangüşa as the main source.

Keywords: *Genghis Khan, Mongols, Mongol Invasion, Anatolia*

Giriş

Türk-Moğol göçebeleri, bugünün Sibirya'sının güney bölgesini ve Moğolistan'ı içine alan Çin ile Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki alanlarda Doğu Avrupa steplerini işgal eden kavimler arasında yer almaktadır. Göçebe ve avcı olan bu kavimler, at yetiştirmeye ve hayvan beslemeye elverişli olan bölgede yaşamakta idiler. Bölgenin doğu sınırı Mançurya'da Kingan sıra dağları, batı sınırı ise Macaristan stepleridir (Barthold, 2005). Moğollar Gobi Çölü'nün kuzeyinde olan Onan ve Kelüren nehirleri ile Baykal Gölü kıyılarında yaşıyorlardı. Birçok araştırmacıya göre bu bölgeler Moğolların esas yurdu sayılmaktadır. Cüveynî, Moğolların ülke sınırı olarak doğusunda Kuzey Çin, batısında Uygur, kuzeyinde Kırgız ve Selengay, güneyinde ise Tangut ve Tibet'in bulunmakta olduğunu ifade etmektedir (Özdemir, 2005). Dev dağların aniden ayırdığı yumuşak yamaçlı tepelerin göz alabildiğine uzandığı geniş bir dalgalı ovadan oluşan yüksek bir kara parçasıdır. Ortalama yükselti 1500-1600 metre arasıdır. Hiçbir yerde yoğun yağış yoktur ve yağmurlarda neredeyse sadece yazları yağar. Göller, ırmaklar bir ile iki metre kalınlığında donar, ilkbaharda dahî hava soğuktur (Roux, 2001). XII. yüzyılda sonraları Moğol adını alan avcı ve çoban kabileler, ayrı ayrı birliklere ayrılmış ve bu haliyle bir kabile nizamı teşkil etmekteydi. Birbirleriyle akraba olan kabileler bazen birleşir ve hususi bir aşiret, küçük bir millet teşkil ederlerdi. Moğol kabile ve aşiretleri bozkır, -göçebe ve orman- avcı kabilelerine ayrılmaktaydı. Bunlardan her biri aynı Moğol dilinin çeşitli şiveleriyle konuşmakta, medeniyet seviyesi bakımından birbirinden ayrılmaktaydı. Örneğin; kabilelerin özellikle göçebe kabilelerin başında aristokrat aileler bulunuyordu. Bahadır, bilge, hâkim, prens, Noyan, voyvoda gibi ünvanlar alırlardı (Vladimircov, 1950).

Bozkırlı göçebe Moğolların yaşadığı Gobi Çölü'nü ve Moğol kabilelerini Çinli Çan-Çun şöyle tasvir eder:

"*… yerde ağaçlar bitmez, biten şey yalnız yabanî otlardır; Tanrı burada dağlar değil yalnız tepecikler yaratmıştır; burada ekin yetişmez; sütle beslenirler; deriden dikilmiş elbise giyerler; keçe çadırlarda yaşarlar; bununla beraber şen ve neşelidirler…*" (Vladimirtsov, 1995, s. 60). "*Moğollar yalnız çobanlıkla beslenemediler, gıda yetişmiyordu. Bu eksiklik yabani hayvan ve balık avı mahsulleriyle ikmal ediliyordu, muhtaç kaldıkları zaman ot kökleriyle beslenirlerdi. Otlak ve su*

yetersizliği, yiyecek azlığı; kabileleri birbiriyle yarışır hale getirmekteydi. Bu da neticesinde mücadele ve savaş getiriyordu. Moğollar büyük imparatorluklarını kurmadan önce bu halde idiler. Cengiz İmparatorluğu'nun kuruluşundan önce zor şartlarda yaşayan Moğol ırkı Cengiz Han'ın büyük seferlerinden sonra gelişen ve değişen ekonomisiyle de güçlendi. Dünyanın her tarafından her türlü kıymetli eşya aktı, para çıktı, yapılar, şehirler inşa edildi. Moğolistan büyük ticaret yollarının birleştiği yer haline geldi. Moğolistan için yeni bir dönem başlamış oldu" (Vladimirtsov, 1995, s. 66-72).

XIII. yüzyılda türeyen Moğol Devleti, görülmemiş bir hızla birçok medeni bölgeler fethetti. Asya'nın geniş bir sahasını ele geçirdikten sonra Avrupa'ya uzandı. Uzak ve yakın doğu medeniyetlerini birleştirme imkânları buldu. Göçebe halkın kurduğu bu büyük imparatorluk çok uzun bir süre varlığını korudu. Okçu milletin nesebi hakkında Aknerli Grigor şöyle söyler: *"İbrahim'in hür karısından İshak, ondan da Esav ve Yakub doğmuşlar, Yakub'dan da on iki nebî ve büyük Peygamber Davud gelmişlerdir ve nihayet, Davud'un aile ve soyundan, Allah'ın kelâmı olan Efendimiz Hazret-i İsa zuhur eylemiştir. İbrahim'in Hacer ve Ketura adlı cariyelerinden Ketura, Zimran'ı doğurdu ki bu kahraman Arşak'ın[1] ve Ermenistan'ı aydınlatan Grigor'un[2] mensup oldukları Part'ların ceddidir. Hacer'den de İsmailî'lerin ceddi İsmail, yani 'Allah'ın sesini duyan' doğmuştur. İsmail doğduğu vakit Allah, İbrahim'e, İsmail'e ve onun ırkına toprak bereketi vermesini ve onun, büyük bir millet haline getirilerek, elleri daima düşmanlarının üzerinde olarak kılıç ve yayla ile diğer bütün milletlerin fevkinde bulunmasını emretmiştir. İshak'ın oğlu Esav'dan Esavîler meydana geldi ki bunlar siyah, vahşi ve çirkin yüzlü İskitler'dir. Bunlardan da Boramîler ve Lezgîler çıktı ki bunlar da daima kovuk ve inlerde yaşayıp türlü fenalıklar yaparlardı. Böylelikle Hacer, Ketura ve Esav'dan gelen bu üç ırkın halitasından bir ırk türedi ki bunlara keskin ve çevik manasına gelen Tatar adı verildi*" (Grigor, 1954, s. 1-2).

Tarih kitaplarında Tatar[3] ve Moğol adlarıyla karşımıza çıkarlar ancak Cengiz Han 1202 yılında Dalan-Nemürges savaşında[4] mağlup ettiği Tatarları, Moğol geleneği uyarınca diğer boylar arasında

[1] Arşakuni sülalesinden kral Arşak II (350-368).
[2] Dördüncü asrın başında, Ermenistan'da hristiyanlığı resmen tanıttıran ve Ermeni kilisesinin müessisi olan Grigor Lusavoriç (305-325).
[3] Batı Avrupa, XIV. yüzyılda Moğollar içinde yaşayan tüm halkları Tatar olarak tanımlamışlardır. Hazırladıkları ilk haritalarda Cengiz Han hakimiyetindeki bölgeleri Tartariya olarak adlandırmışlardır. Rusya, Cuci ulusunu Tatar olarak tanımlamıştır. Zaman içinde Altın Orda Tatarlarının kendi etnonimlerini koruyan bir etnisitede olduklarını anlamalarına rağmen yine de onları Tatar olarak tanımlamaya devam etmişlerdir. Benzer şekilde Müslüman Türklere de Tatar denilmiştir. İdil-Ural boyu Tatarları ataları da eski Tatarlar, Moğol-Tatarlar, Orda Tatarları değil Altın Orda bölgesinin yerleşik sakinlerinden olan Bulgarlardır.
[4] Cengiz Han'ın babası Yesügey'i zehirleyerek öldürmelerinden mütevellid Tatarlar ve Moğollar arasında meydana gelen hadise. Tatarlar ve Moğollar arasında bir tür kan davası vardı. Babasının intikamını almak isteyen Cengiz Han için savaş kaçınılmazdı. Moğollar ve Tatarlar arasındaki savaş Köpek yılının (1202) bahar ayında Dalan-Nemürges Savaşı'nda Tatarların Moğollar tarafından yenilmesine kadar bu dava sürmüş savaşla beraber son bulmuştur. Ama aralarına her zaman Moğolların daha üstün olduğu yönünde bir anlaşmazlık bakî kalmıştır.

taksim etmek suretiyle cezalandırmıştır. Fakat yine de yüzyıllarca Ön Asya ve Avrupa 'da Moğollar, Tatar adıyla anılmıştır (Yuvalı, 1994). Tatar kelimesinin ilk kez "Tartır" şeklinde "çeken, uzatan, hükümdarlar hükümdarı" gibi manalara geldiğini söyleyen araştırmalar mevcuttur (Yıldırım, 2012). Suharev kelimeyi "Dağ kişisi", Yremeyev "Tat-ar", Çin yıllıkları "Barbar-vahşi", Ermeni el yazmaları "Okçu Halk", Karamzin "Put", Kaşgarlı "Yabancı", P. Karpini "Su Moğolu" anlamına geldiğini söyler (Kalkan, 1996). Moğolların istila hareketleriyle birlikte ilmî dünyada da daha çok duyulmaya başlayan bu kelimenin varlığı esasında çok daha eskiye dayanmaktadır. Mirfatih Z. Zekiyev'e göre M.Ö. III. yüzyılda Çin'e hücum eden bir unsur olarak varlık göstermiştir (Zekiyev, 2017). Lev Nikoloviç Gumilev'e göre ise VI. yüzyılda "Otuz Tatar" anlamına gelen Shih-wei'ler şeklinde (Gumilev, 2002) ortaya çıkmıştır.

Cami'üt-Tevarih adlı eserin yazarı Reşidüddin Fazlullah (1248-1318), kendi zamanında Moğol olarak anılan bir kısım boyların vaktiyle Türk olduklarını belirtir ve meseleyi şöyle açıklar:

Mağrib diyarından Hint Denizi nihayetine kadar yaşayanlar Türklerdir; Deşt-i Kıpçak, Rus, Çerkes, Başgırd, Talas, Sayram, İbir, Sibir, Bular, Ankara Nehri, Türkistan ve Uyguristan diyarları, Naymanların kaldığı Erdiş Gölü, İrtiş, Karakurum, Altay Dağları, Organ/Orhun Nehri, Kırgız diyarları, Kem-kenciyut, Moğolistan diye bilinen bir çok kışlak ve yaylak yerleri ki Kireyitlerin diyarı, Onon, Keluren, Köke-navur, Bayır-navur, Karkab, Köyen, Ergenekon, Kalır, Selenge, Töküm, Kalalçın-alt, Çin seddine bitişik olan Ötügen'de hep onların (Türklerin) kabile ve boyları otururlar. Bugün de bütün Çin, Hint, Keşmir, İran-zemîn, Rum, Şam ve Mısır'a kuvvet ve şevketle hükmederler; dünyanın meskûn olan kısımları onların idarelerindedir" (Baykara, 2002, s. 345). Çin kaynaklarına göre asıl Moğollar, en eski Moğollar, Kara Tatarlar ve Ak Tatarlar olarak dörde ayrılmaktadır (Eberhard, 1947). Moğollar arasındaki Tatar kabilesi ise Cengiz Han'ın babasının Tatarlar tarafından öldürülmesi sebebiyle mağlup edilmiş, sağ kalanlar mevcut boylar arasında Tatar adını kullanmaya devam ederek dağıtılmışlardır (Kemaloğlu, 2023). Sihirbazlık için beraberlerinde gezdirdikleri keçeden mâmul putlardan başka bir din ve ibadetleri olmayan bu ırk aynı zamanda güneşe de ilahî bir kudret olarak tapmaktaydılar. Aknerli Grigor'un kaydettiği üzere kartal kıyafeti giymiş bir melek, -akılları başına gelip Allah'ın emirlerine uymaya söz vermeleri üzerine- görünür ve onlarla kendi lisanlarıyla konuşup Cengiz adındaki reislerini çağırır. Ve kartal, Allah'ın bütün emirlerini ona kendi diliyle anlatır. Benzer bir efsanevi anlatım Sağang-Seçen'in Moğolca metninde de bulunmaktadır. Efsaneye göre, melek Cengiz Han'a birçok memleket ve eyaletleri zapt etmesini ve hadsiz hesapsız çoğalmalarını söylemiş (Grigor, 1954). Ve öyle de olmuştur. Moğol ırkı tarih sahnesinin en çarpıcı ve kanlı olaylarında başrolü üstlenmiş, birçok kıyım gerçekleştirmiştir. Kendilerine göre Tanrı'nın onlara vermiş olduğu bu "ulu görev", başta İslam dünyası olmak üzere sayısı tahmin edilemeyen birçok canın müsebbibi olmuşlardır.

1. Cengiz Han

1155 yılında Onon ırmağı kıyısında, Deli'un-Boldak mevkiinde, Yesügey Bahadır ailesinin bir oğlu dünyaya gelmiştir. İşte bu çocuk sonraları Cengiz Han adını alacak olan Timuçin'dir. Lamb, doğduğu zaman babası orada olmadığı, kabilenin Timuçin ismindeki bir düşmanına karşı bir yağma seferini idare etmekte olduğunu ifade etmektedir. Hem çadırda hem savaş meydanında her şey yolunda gitmiş ve düşmanlar esir edilmiştir. Babası döndüğü zaman oğluna esirinin adını vermiştir (Lamb, 1927). O dönemde doğumda verilen isimlerin de bir önemi yoktu. Bir esir, bir ev eşyası, görülen ilk nesne o an için isim olabilirdi. Genellikle asil adlar çocuğun ergenlik döneminde verilmekte idi (Roux, 2001). Timuçin doğduğunda elinde bir pıhtılaşmış bir kan tutmaktadır (Moğolların Gizli Tarihi, 1986). Küçük gibi görülen bu ayrıntı aslında son derece anlamlıdır. Çünkü bu kan pıhtısı aşık kemiği şeklindeydi ve bu kan pıhtısı Cengiz Han'ın kanlı yaşamının habercisi olmuştur (Roux, 2001). Yesügey Bahadır'ın gerçek bir bozkır aristokratı olduğu söylenebilir. Kendisine tâbi halkla köleleri olduğu gibi kardeşleri de onu başları kabul etmekteydiler. Yesügey asil bir kabilenin reisi olmanın dışında aynı zamanda "Bahadır" lakabını hak edecek derecede yiğit bir adamdı. Tabiî bu meziyetler ona büyük bir nüfuz kazandırmıştı. Timuçin'den sonra birçok çocuk sahibi olan Yesügey Bahadır, Timuçin dokuz yaşına geldiğinde onu evlendirmeye karar vermiştir. O devirde bütün Moğol kabileleri, kabile etrafından, kendi kabilesinin kız ve kadınlarıyla akrabalığı olmayan bir başka kabilelerin kız ve kadınlarıyla evlenmeyi doğru bulurlardı. Bu yüzden de bu topraklarda en çok karışıklık ve kavga sebebi olan kız alma-kaçırma olayları çok yaşanmaktaydı (Vladimircov, 1950).

Dei-Seçen adlı kadının kızını oğluna nişanlayıp Timuçin'i de orada bırakan Yesügey Bahadır dönüş yolunda Tatar halkına rastlamıştır. Tatarlar, Yesügey Bahadır'ın önceden yapmış olduğu yağma ve katliamın intikamını almak için gizlice onu öldürmeye karar vermiş ve içkisine zehir katarak onu öldürmüşlerdir (Moğolların Gizli Tarihi, 1986). Yesügey'in ölümü 1165 olarak belirlenmektedir (Özdemir, 2005). Timuçin'in büyükbabası Kabul Han ve babası Yesügey, Güney Gobi'de bir çeşit üstünlüğe sahiptiler. Moğol ırkından olmaktan faydalanarak yurt edindikleri otlaklar bölgenin en verimli otlaklarıydı. Tepeler çamlarla örtülmüş, av hayvanı çok, geç eriyen karlar sayesinde su boldu. Şimdi bu toprakları küçük bir çocuğa bırakmak istemeyen kabileler için Timuçin'in varlığı bir risk olmaktaydı. Ayrıca bir çocuğa vergi vermek istememekteydiler. Hâl böyle iken, Timuçin de ortalıkta yoktu fakat bir müddet sonra, Yesügey Bahadır ailesinin mahvolmadığı, büyük oğlunun büyüdüğü ve yiğit bir cengâver olduğu işitilmeye başlandı. Çeşitli yollarla ortadan kaldırılmaya çalışıldıysa da başarılı olunamadı. Hem babasının intikamını almak hem de babasının bıraktığı bahadırlıkla kabilenin reisi olmak için günlerce kaçmış, ormanda saklanmış, ailesiyle Burkan-Kaldun dağlarına göç etmiştir. Dağdaki fareleri avlayarak gıdasını temin etmiştir (Vladimircov, 1950). Bu kaçma süreci

Timuçin'e güç kazandırmıştı. Kendini daha cesur daha erkek hissetmekteydi. Artık kimsesiz olmadığını, canını malını koruyabileceğini bilmekteydi. Kabilenin sırt döndüğü çocuk değildi artık. Asil bir aileye sahipti. Büyük dedesi; annesi Alan-hoa'nın, babasız dünyaya gelen iki oğlunun nasıl karnına geldiğini şöyle anlatır:

"*…her gece sarışın bir adamın evin bacasından çıkan ışık vasıtasıyla girerek karnımı okşuyor ve onun nuru vücuduma geçiyordu. Çıkarken de güneş ve ayın nurları üzerinden sarı bir köpek gibi sürünerek geçiyordu".* Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde geçen bu ifade müellifin şu yorumuyla devam eder. *"Bu hadise üzerinden hareket edilirse onların tanrının oğlu olduğu ortaya çıkar. Kardeşlerinizi kara başlı adi insanlarla nasıl mukayese ediyorsunuz? Onlar bütün insanların Hanı oldukları zaman, adi halk anlayacaktır"* (Moğolların Gizli Tarihi, 1986, s. 8). Benzer şekilde rivayet şöyledir ki; Alan-hoa'nın yakınlarının bu duruma çok şaşırmaları, ondan kuşkulanmaları ve bu olayın gerçek olup olmadığına dair kesin neticeyi öğrenmek istemeleri sonucunda bir plan düzenlerler. Yurdun yakınlarına nöbetçiler yerleştirilir ve bir gün nöbet tutan kişi, güneş huzmesine benzer bir ışığın çadırın üstündeki aralıktan girdiğini görür. Hemen arkadaşlarını uyandırır. Aralarından bazıları bu ışık huzmesinin içeri girdiğini görür ancak hepsi birden çadırdan çıkan bu ışığı görür, yine de ondan bir insan şekli göremez (Roux, 2001). Moğolların Gizli Tarihi'nin müellifinin kattığı yorumdan, Alan-hoa'nın anlatımları, Yesügey Bahadır ve Timuçin'in kendilerine olan reislik inançlarından çıkarılabilecek en uygun sonuç şudur ki; Moğollarda, hükümdar olmak, vilayetler fethetmek ve yağmalamak ve hatta gerekirse kan dökmek onlara Tanrı tarafından verilmiş kutsal bir görev ve kaderlerine yazılmış bir yazıdır.

Moğollar, dünyada kendilerinin hâkim olacaklarına dair Tanrı iradesine vakıf olunca askerler toplayarak çeşitli ülkeler, şehirler zapt ederek tarih kitaplarına adım adım isimlerini yazdırdılar. İranlılarla yapılan ilk muharebe, akabinde Ağuvan'lar ve Gürcülerle yaptıkları savaş, Ermenilerin ve Gürcülerin onlara tabi' olmaları ile iyice güçlenmiş ve çevrelerine korku salmaya başlamışlardı. Bu korkuya dış görünüşlerin de etkisi olabilir. Zira, ilk defa yukarı memlekete gelenler insana benzemiyorlardı, korkunç ve tarifi imkânsız bir halde idiler. *"Bunların başları öküz başı kadar büyüktü; gözleri kuş gözü kadar küçük, burunları kedininki kadar yassı, çeneleri köpek çenesi kadar çıkık, belleri karınca beli kadar ince, bacakları domuzunki gibi kısa idi; sesleri de kartal çığlığına benzerdi. Kadınları, şal ile örtülmüş başlık giyerler, geniş yüzlerini de zehirli bir zamkla sıvarlardı. Çocuklarını da bir kurt gibi beslerler ve çok doğururlardı"* (Grigor, 1954, s. 7).

Timuçin'in savaş dolu hayatı ve mücadelesi yavaş yavaş kazanarak 1196'da etrafında toplanan boylar tarafından Han seçilmesine kadar yaklaşık 30-31 yıl, bütün hanların birleştirilmesiyle "Büyük Han" ilan edilişine kadar 40 yıl kadar sürmüştür. Bu zaman içerisinde Timuçin, Tatarlar tarafından esir alınıp kurtulmuş, atları yağmalanmış ama tek başına onları geri almış, nişanlısını bulup evlenmiş,

karısı Merkitler tarafından kaçırılmış ama Tuğrul, Camuka ve Timuçin iş birliği ile kurtarılmıştır. Nihayetinde Moğol boylarından birçoğu Timuçin'in etrafında toplanmış ve ilk defa Cengiz Han ünvanı ile Han seçilmiştir (Moğolların Gizli Tarihi, 1986). Osman Turan, Timuçin'in kuvvetli Naymanları yendikten sonra Moğolistan'a hâkim olmuş bir vaziyette olduğunu ve 1206 yılında topladığı büyük kurultayda Cengiz adını aldığını ifade eder (Turan, 1941). Sonrasında Camuka ve Tuğrul, Cengiz Han'a karşı birleşip onu ortadan kaldırmak istemişler fakat her bakımdan rakiplerinden üstün olan Cengiz Han bu savaşlardan galip çıkmış ve rakiplerini öldürerek Cengiz'in lehinde sonuçlanan zaferle büyük imparatorluğa doğru emin adımlarla yürümeye başlamıştır (Moğolların Gizli Tarihi, 1986). Yuan-şe'ye göre bir iç kanama sonucu 18 Ağustos 1227'de Doğu Kansu'da ölmüştür (Roux, 2001).

2. Cengiz Han Yasası

"*Yüce Allah, Cengiz Han'ı akıl ve zekâ bakımından emsallerinden, yönetme bakımından da padişahlardan üstün kıldı*" diyen Ata Melik Cüveynî, şayet İskender yaşasaydı sorunları çözmede ve tılsımları açmada onca bilgisine rağmen hiç çekinmeden Cengiz Han'dan akıl alacağını da ifade etmektedir. Cengiz Han tarafından siyasî bir birlik getirilinceye kadar Moğol boyları yazılmamış örf ve adet hukukuna göre yaşamaktaydılar. Yeni bir siyasî yapı oluşturan bir liderin bu zekâsı sayesinde etrafındaki insanları kendine bağlı kılma adına bazı girişimlerde bulunması son derece doğal olsa gerek. Bunun sonucu olarak da sadece kendisinin koyduğu ve sadece kendisinin yok saydığı kurallar koymuştur. Bu kurallar tarih kitaplarında ve kaynaklarda Cengiz Han yasası olarak geçmektedir. 1206 yılında kurulan kurultayda her işe bir kural, her duruma bir ferman, her suça bir ceza getirmiştir. Devletin idarî ve askerî yapısını yeni baştan değiştirmiştir. Devletin kurulmasında görev almış olanlarla Cengiz ailesine mensup kişilere yeni ünvanlar verilerek sorumlulukları daha da arttırılmıştır. Tatar kavimlerinin okuma yazma bilmemesi nedeniyle onların çocuklarının okuma yazma öğrenmesini istemiştir (Cüveynî, 1998). Öğrenilmesini emrettiği yazı Uygur yazısıdır (Yuvalı, 1994). Yasada, ölümle tecziye edilen hırsızlıklar ile zinadan bilhassa nefret ettiğini açıkça göstermekteydi. Çalınan bir at için ceza ölümdü. Benzer şekilde dikkatsiz bir nöbetçinin cezası da ölümdür (Roux, 2001). Moğolların zayıf noktası sarhoşluk hakkında "herhalde sarhoş olmamak daha iyidir" demiştir. Yasaya göre, han eşsizdi. Başka han olmayacaktı. Kendisinin ve oğullarının adı ya altın harflerle yazılır ya da hiç yazılmazdı (Lamb, 1927). Sonra bütün yasaları tomarlara yazmışlar ve ona "Büyük Yasa" adını koymuşlardır. Kalın bir yazıyla iki cilde yazılmış, son derece geniş hacimli bu iki ciltlik eser, yanlarındaki bir deve üzerinde taşınırmış. Rivayete göre, Cengiz Han, dağa çıkar, sonra iner, tekrar çıkar ve iner, bu iniş-çıkışı defalarca tekrar eder ve sonunda bayılır ve yere düşerdi. O esnada söyleyeceklerini yanındaki kâtibe söyler ve söylediği her şey kanun olurdu (İbn Kesir, 1995). Ordu teşkili, şehir yıkmak veya yeniden yapmak, bir ordu sevkiyatı gibi işler bu yasaya dayanarak

yapılmaktaydı. Ama elbette sadece Cengiz Han'ın bu yasaları istediği zaman değiştirme, çıkarma veya yenisini koyma gibi hakkı vardır (Cüveynî, 1998). Cengiz Han, yalnız Moğolistan'da değil ele geçirdiği tüm ülkelerde yasanın yürürlükte olmasını istemiştir (Alinge, 1967). Bu yasanın en önemli özelliği, yasadan çok kısa zaman öncesine kadar birbirlerine bağlı kalamayan, sürekli göç eden ve birbirleriyle devamlı bir mücadele içinde olan bozkırlılar bir kişinin iradesine boyun eğmek durumunda kalmış ve devlet kurma yolunda birlik meydana getirmişlerdir. Yani şöyle de söylenebilir ki bu yasa olmasaydı bugün bahsettiğimiz bir Moğol İmparatorluğu olmayabilirdi. Yasa, insanları tek bir kanat ve tek bir ideoloji altında toplayarak ortak hedefe kilitliyordu. Bu göçebe yaşayan ve ertesi günleri muamma olan bir topluluk için son derece önemlidir diye düşünmekteyiz.

1.Yasa gereği;

2.Cengiz Han'a itaat

3.Göçebe kabilelerin birleşmesi

Fenalığın merhametsiz bir surette cezalandırılması, temel şartlardır.Yasa mal mülk ile değil insanlarla meşgul olmaktaydı. Ordunun ve önderlerinin teşkilat ve disiplini oldukça geniş bir yer alır. Cengiz Han, iş başına geçtiği ilk yıllardan itibaren kendisine bağlı Moğol kabilelerinin kötü davranışlarını ve çirkin adetlerini yasaklamıştır. Büyük aile toplulukları içinde yaşayan insanların birbirleriyle kavga etmesi yasaklanmış, ancak üyelerden birine bir tecavüz veya müdahalesi olması durumunda çok kere mücadeleyi ya da kan davası güdümü serbest bırakılmıştır (Alinge, 1967). Ancak burada dikkat edilmesi gereken konu, iyi ve kötü kime göre iyi ve kötü? Örneğin Moğollar bir ecnebiyi rahatlıkla öldürebilir ve bunu da öldürme olarak görmemekteydiler (Lamb, 1927). Ata Melik Cüveynî'ye göre Cengiz Han, akla ve mantığa dayalı güzel hükümler koymuştur. Koyduğu hükümlerin çoğu şeriata uygundu. O, bir şeyi kabul ettirmek için güçlü hükümdarların yaptıkları gibi korkutma ve tehdit yöntemlerine başvurmaz, kullandığı en sert ifade "Yüce Tanrı bilir", şeklinde olmaktaydı. Bu tevekkülü sayesinde Cengiz Han istediği her şeye kavuşabilmiştir (Cüveynî, 1998). Sonuç olarak Cengiz Han, Moğolistan'ın hâkimi olmuştu. Bir taraftan iktidarı ele geçirmiş, bir taraftan türlü zorluklar geçirmiş, bir taraftan gücünü korurken diğer yandan imparatorluğunu dünyanın dört bir yanına yaymıştır. İktidarını da "Büyük Yasa" ile sağlamlaştırmıştır.

3. Moğolları İstilaya Yönlendiren Sebepler

Moğolların seçilmiş millet ve dünya devleti olduklarına dair inançlarından yukarıda bahsetmiştik. Cengiz Han'ın büyükannesi Alan-hoa'nın kocasının ölümünden sonra evlenmediği ve etrafında hiç erkek olmadığı halde doğum yapmasının ve diğer çocuklarının durumda şüphe etmeleri üzerine anlattığı hikâyeye de yer vermiştik. İslam inancına göre uygun olmamakla beraber babasız bir şekilde dünyaya gelmiş bir çocuğun neslinin dünyaya han olacağına dair ilaveten bir hikâye ile muhtemel ki hem gayri-meşru çocuğuna kılıf uydurmakta hem de üzerinde manevî bir güç olduğuna

dikkat çekmeye çalışarak aklanmaya çalışmaktadır. Bu hikâye doğru olsun veya olmasın Cengiz Han açısından bakıldığında Moğolların işine yaramıştır. Çünkü hemen hepsinde yaptıkları işi Tanrı'nın onlara verdikleri kutsal bir görev olarak algılamışlar ve tahribatları ne kadar ağır olursa olsun pişmanlık yaşamamışlardır. Cengizîlerin Tanrı'nın çocuğu olduğuna dair efsane son derece etkili olmuştur ki bu durum sadece Moğollar tarafından kabul edilmekle kalmamış, Uzakdoğu'da tamamen Çinlileşmemiş, Türkistan, İran ve Rusya tamamen İslamlaşmamışlarsa da Cengiz Han'ın bütün halefleri kendilerini Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak görmüşlerdir (Özdemir, 2005). Diğer bir sebep ise altın değerindeki toprakların yakınlığıdır. Bozkırda yaşayan Moğol ırkı son derece sert geçen iklim koşullarında, avlayabildikleri her türlü hayvanı yedikleri bilinirken hemen yanı başında duran zengin ve verimli toprakları olan İslam dünyasına kayıtsız kalmaları pek düşünülemezdi. İslam dünyası derken Seyhun Nehri'nin kuzey kıyılarını ve Maveraünnehir'in zengin şehirlerine dikkat etmek gerekir. Moğol istilasının nasıl ilerlediğine baktığımızda Seyhun ve Ceyhun Havzası ve Maveraünnehir'den sonra Harezm bölgesine yöneldiği görülmektedir. Cengiz Han'ın imparatorluğu kurma planlamalarına başladığı sıralarda o an için sınırdaşı olan fakat sonradan kendi sınırları içine katacağı topraklar siyasi yönden parçalanmak üzeredir. Merkezi Bağdat olan Abbasi Halifeliği siyasi yönünün yanı sıra Müslümanların dini yönden de bağlı oldukları bir oluşum niteliğindeydi. O sıralarda halifelik makamında Müstâsım oturmaktadır. Harezm sahası ile Batı Türkistan'ın birçok yerlerine Harezmşahlar Devleti hâkimdi. Yani bir anlamda denilebilir ki, batıda Moğollara karşı direnç sağlayabilecek devlet Harezmşahlar'dı. Ancak, askerin çokluğuna, hazinenin zenginliğine, sarayın debdebesine, şehirlerin kültürüne, sanayi ve ticaretin gelişmiş olmasına rağmen iktidardaki fikir ayrılıkları karşısında ciddi bir beraberlik sağlanamıyordu (Yakubovskiy, 1967). Bu durum Moğolların istilaya başlaması için iyi bir fırsattı.

Cengiz Han, pek çok yeri fethetmiştir. Sadece bozkırlar ve çölleri değil, zengin ve verimli ülkeler, yüksek uygarlıklara ait topraklar, İslam dehasını beslemiş ve en güzel ürünlerinden bazılarını yaratmış Maveraünnehir ve Harezm'i, Horasan ve Afganistan gibi bölgeleri egemenliği altına almıştır. Elbette bu ülkeler tümüyle yola getirilmemişti. Özellikle dağlarda, teslim olmayan birçok kişi kalmıştır. Onlara ulaşmak için de başka yollar aranmakta idi (Roux, 2001). İster savaşla ister antlaşma yoluyla olsun, Cengiz Han için tek bir ideoloji vardı: Bütün dünyayı kendi ve kendisinden sonra Cengiz evladının egemenliği altında toplamak.

4. Moğol İstilası

XIII. yüzyılın başlarında, tarih kitaplarında Moğol ya da Tatar istilası olarak bilinen son derece önemli olaylar dizisi yaşanmıştır. Moğolistan'da Moğol Devleti, Orta Asya'da Çağatay Devleti, İran'da Hülâgü Devleti ve Güneydoğu Avrupa'da Altın Ordu adıyla karşımıza çıkan siyasi oluşumların aslında hepsi Moğol kaynaklıdır.

Moğol istilası bir kasırga felaketi gibi tahrip etmiş, maddi ve manevi değerlerin yanında yüz binlerce kişinin hayatını da mahvetmiştir. Moğol işgalinin başladığı ilk yıllarda şehirler ve köyler yıkıntı ve harabiyet içerisinde kalmıştır. Bu zararların telafisi kendi yaşayacakları dönemde yine Moğollar tarafından yapılmıştır. Moğol geleneğine göre, aynı babadan olan çocuğun konumu annesinin itibarına bağlıdır. Cengiz Han önemli hizmet ve sorumlukları evlatları arasında dağıtırken karısı Börte'den olma dört çocuğunu ön planda tutmuştur. Moğollar tarafından önemli ve şerefli bir iş olarak görülen av işlerinden büyük oğlu Cuci, yasanın iyi ve güzel uygulanıp uygulanmadığından Çağatay, ülkenin dahili işlerinden Ögedey ve askeri işlerden de en küçük oğlu Tuli sorumlu olmuşlardır (Yuvalı, 1994). Bu sebeple kurultaydan bir süre sonra Cengiz Han, kuzeydeki ormancı boyları egemenliği altına alması için büyük oğlu Cuci'ye ordunun sağ kanadını vermiştir. Bu bölge Sibirya bölgesi idi. Sibirya'da ilerlemek elbette ki çok zordur. Vahşi hayvanlarla dolu olan sık ormanlık alanlarda Cuci görevini yerine getirmiş, savaşmadan bölgeyi teslim almıştır (Roux, 2001). Aynı zamanda Cengiz Han, bir tarafı Bağdat ve bir tarafı Hindistan ve bir tarafı Deşt-i Kıpçak , İdil Nehri olan yerleri fethetmiştir (Hacı, 2014). Cengiz Han'ın Moğol Devleti, hâkim sınıfın, Noyanların çıkarlarına uygun şekilde Noyanlar ve onların nökerleri (askerleri) sayesinde teşekkül etmiştir. Moğol devlet sisteminin bir günde kurulmadığı aşikârdır. Büyük istila akınlarına başladığında da sistemin tam olarak oturduğu söylenemez. Akınların çoğu önceden düşünülmeden yapılmıştır. Daha önce bahsettiğimiz gibi bu plansız akınlar Cengiz han içinde bulunduğu mücadelenin doğal bir sonucu olarak devam ettiği kanaatindeyiz. Bu akınlara en önemli gerekçe de ganimet ve medeni memleketlerden vergi almak gayesi olabilir. Orta Asya üç yıldan kısa bir zaman içinde işgal edilmiştir. Şimdi bunlara kısaca değinelim.

4.1. Çin Seferi ve Mançurya Bölgesi

1211 ilkbaharında, Moğol ordusu Gobi Çölü'nü aşmıştır. En önde keşif birlikleri su noktalarını belirliyor, zor geçitleri denetliyor, işgal edilip edilmediğini kontrol ediyor, işgal edildilerse de kendileri ele geçirmekte idiler. Çin etrafında uzunca süre dolaşmasına rağmen başarılı bir sonuç alınamayınca rota Mançurya'ya çevrilmiştir. Mançurya, tayganın çevrelediği geniş, bol otlu ve hayvancılığa elverişli ovalarıyla Moğollara uygun bir bölgedir. Önce Harbin bölgesinde bulunan Sungari Vadisi, ardından Amur, sonra da kuzeye yani Solonların ülkesinin sınırlarına kadar Moğollar tarafından ele geçirilmiştir. Bahsi geçen topraklar Fransa'nın iki katı büyüklüğündeki bir milyon kilometrekarelik bir bölgenin Moğol hakimiyetine girdiği anlamına gelmekte idi. 1213 yılında Moğollar, Çin Seddi'ni birçok noktada aşmayı başardı ancak en belirgin sonuç, Kuzey Çin'in sarsılması ve sarayın hâlâ çok endişeli olmasıdır. Göçebelerin, tamamlanmayan ilk seferin ardından geri gelmeleri fikri bile onları son derece korkutmaktaydı. Ve beklenen Ocak 1215'te gerçekleşmiş, Cengiz Han'ın geri döndüğünü duyan Çinliler ona karşı 40.000 adam yollamış ancak Cengiz Han'ın

3000 kişilik ordusu karşısında tutunamamışlardır. Tabiî bir sonuç olarak Pekin'i almak Moğollar için çok kolay olmuştur. Cüzcanî'nin aktardığına göre; Moğolların eline geçmemek için 60.000 kadın surlardan aşağıya atlamıştır. Ve yine Cüzcanî'nin aktardığına göre, kendisi açlıktan insanların birbirlerini yediğini, Moğolların da yiyecek ve şarap bulmak için mahzenleri bastığını ve zorbalık kullandığını görmüştür (Roux, 2001).

4.2.Harezm Bölgesi

Moğollar; Gürgenç, Semerkand, Buhara, Herat ve Gazne gibi şehirlerinin ün saldığı, parlak ve eski bir uygarlığa sahip bir Türk-İran İmparatorluğu olan Harezm İmparatorluğu'nun sınır halkı olmuştu.

Pekin'in düşüş haberi Harezm'e ulaşmıştı. Çin çok uzun süreden beri Müslümanların düşlerini süslüyordu. Hükümdar Muhammed Şah, durumu öğrenmek için, imparatorun Uzakdoğu'da bulunduğu bir sırada ona elçi göndermiş ve bu elçi Moğollar tarafından iyi karşılanmıştır. Fakat bunun akabinde gelişen olaylar tarihe damgasını vuracak nitelikteydi. Ceyhun Nehri'ni geçmesi olayının kısaca üzerinde durmak gerekirse; Cengiz Han, elbise ve kumaş getirmek üzere bir kervanı Harezmşah'ın ülkesine göndermiştir. Bu kervanın çok miktarda parası ve malı vardı. Ceyhun nehrini geçtikten sonra Harezmşah'ın naibi bir mektup yazarak bu kervanın yanında çok miktarda para ve mal bulunduğunu Harezmşah'a bildirmiştir. Harezmşah da kervandaki adamları öldürmesini ve ellerindeki mal ve paraları ele geçirmesini emretmiştir. Ve naib de emri uygulayarak 1218 yılında, hepsi Müslüman 450 kişi ve altın, gümüş, ipekliler ve kürkler taşıyan 500 develik kervan, Harezm sınırında Otrar'da şehrin valisi tarafından durdurulmuş, Cengiz Han'a ulaşabilen bir deveci dışında herkes katledilmiştir. Bunu duyan Cengiz Han, Harezmşah'a tehditler savuran mektuplar göndermiş fakat Harezmşah geri adım atmamıştır. O sırada, Güçlükhan ile savaşan Tatarlar, yeni bir hamle ile Harezmşah'ın saldırısına maruz kalarak, kadınlar ve çocuklar esir alınmıştır. Tatarlar günlerce Harezmlerle savaşmışlardır. Tatarlar, kendilerini ve ailelerini korumak için, Müslümanlar da kendi canlarını ve ırzlarını korumak için mücadele etmişlerdir. İki taraftan da çok sayıda insan ölmüştür. Müslümanlardan 20.000 kadar kişi öldürülmüştür. Harezmşah ve adamları Buhara ve Semerkand'a sığınmışlar, Tatarlarda, 20.000 savaşçının bulunduğu Buhara'ya sefer düzenlemişlerdir. Cengiz Han şehri kuşatma altına almıştır. Harezmliler'i istila olasılığı bile korkutmaya yetmekte idi. Kervancılar yeni Moğol gücünü ülkelerinde anlatmış, Cengiz Han, kasaba ve şehirdekileri korkutmaları için propagandacılar göndermiştir (Roux, 2001). Kaçmaya başlayan halk, Cengiz Han'a direnemeyip aman dilemiş ama kale direnmiştir. Kaleyi kuşatmak için halka hendek kazdırtmıştır. Tatarlar, minberleri ve Kur'an cüzlerini getirip, doldurmak için hendeğe atmakta idiler. Kaleyi fethetmiş, oradaki Müslümanları öldürmüşler. Sonrasında Cengiz Han şehri askerlerine bırakıp oradan ayrılmıştır. Onlar da yağmadan geri durmamış, kadın ve çocukları esir almışlar. Kadınlara eşleri

yanında tecavüz etmişler, Buhara evlerini, mescitlerini, medreselerini ateşe vererek, her şeyi yakıp yıktılar ve şehri terk etmişlerdir (İbn Kesir, 1995). Orta Asya'dan kaçan Harezmşah'ı takip etmek üzere Cengiz Han tarafından 1220'de gönderilen Cebe ve Sübüdey'in askerleri bütün Kuzey İran'ı ateş ve kılıçtan geçirmişler, sonra Kafkasya'ya çıkarak birçok şehirler fethetmişler, Gürcistan askerî kuvvetlerini yenmişler ve büyük bir ganimetle Şirvan Boğazı'nı geçerek Kuzey Kafkasya'ya, Alan ve Kıpçak topraklarına çıkmışlardır. Kıpçak ve Alanlara da saldırarak yurtlarını terk etmelerine neden olmuşlardır. Onları takip eden Tatarlar, Kırım'a vararak Sudak şehrini fethetmişlerdir (Yakubovskiy, 1976). Seyhun havzası, Maveraünnehir bölgesi ve Harezm toprakları verimliliği sebebiyle belki de bahanesiyle Moğol istilasından kurtulamamış binlerce Müslümana mezar olmuştur. Moğol istilası sürecinde ve öncesinde bölgedeki İslam emirlikleri ve beyliklerinin bölük pörçük görünümü, birlik sağlayamamaları Moğol yıkımını kolaylaştırdı. İslam topraklarında esaslı bir otorite boşluğu vardı. Uzun süre iç çekişmelerle oyalanıp duran İslam toprakları her anlamda zayıflamış, fitneye zemin hazırlanmıştı. Olası bir anarşi herkesçe mümkündü. Moğollar da bu durumu fırsata çevirmiş, Müslümanları en dağınık en zayıf oldukları zamanda derinden yaralamıştır. Diğer taraftan da mezhepler ve gruplar arası çatışmalar ve çekişmeler iyice tırmandığını söylemek mümkündür. İslam dünyasına komşu Ermeni ve Gürcü gayr-i müslim unsurlar da zaman zaman saldırılar yaparak kendi açılarından başarılı olmakta, Müslümanlar açısından bakıldığında onları dört bir taraftan gelen saldırılar güçsüz düşürmekteydi. Durum böyleyken Moğol ordusu bir çığ gibi tam anlamıyla İslam dünyasının kapısına dayanmıştı.

Son hükümdar Celâleddin Harizmşah, yeni Moğol akınları karşısında Hindistan'a sığınmak zorunda kaldı ve 1231'de (629) öldü. Böylece Harezm de tamamen Moğol hakimiyetine girmiş oldu (Özaydın, 1997).

c. Mâverâünnehir Bölgesi

Bölgenin önemli yeri Buhara'dır. Buhara, İslam kubbesidir ve doğunun Medine'sidir. Tarih boyunca önemini korumuş bir şehir olan Buhara, Moğol istilasında ağır darbeler almıştır. Cengiz Han, ordularını düzene koyup Buhara'ya doğru yola çıkarken yanında oğlu Tuli ve iyi kötü demeyen, kavaş kâsesini şerbet kâsesi sayan, kılıç darbesini şarap kadehi sanan Türkler'den oluşan bir büyük bir ordu vardı. Şehir halkı bu kalabalığı görünce korkup dehşete düşmüşlerdi. Cüveynî, burada Cengiz Han'ı cihan imparatoru olarak tanımlar ve Zarnuk'a elçi olarak Danişmend Hacib'i gönderdiğinden bahseder. Danişmend Hacib'in söyledikleri şöyledir:

'*Ben filan kimseyim ve Müslüman oğlu Müslümanım. Allah'ın rızasını kazanmak için Cengiz Han'ın yüce emri ile buraya elçi olarak geldim. Maksadım sizi suda boğulmaktan ve kan gölüne düşmekten kurtarmaktır. Cengiz Han dışarda çok sayıda askeriyle beklemektedir. Ona karşı geldiğinizi görürse, bir saat içinde kaleyi yerle bir edip, ovayı kandan Ceyhun Nehri'ne çevirir. Eğer*

sözlerimi dinlerseniz ve ona itaat ederseniz, canınız ve malınız emniyette kalır' (Cüveynî, 1998, s. 131). Cengiz Han'ın Maveraünnehir'de ilk aldığı şehirlerden biri olan Buhara, 4 Zilhicce 616 (10 Şubat 1120) tarihinde Moğol orduları tarafından fethedilmiştir. Yağmalandı, kalesi ise on iki gün dayandıktan sonra teslim olmuştur. Çıkan yangında Cuma Mescidi ile tuğladan yapılmış bazı binaların dışında şehrin tamamı yanmıştır. Ögedey devrinde büyük bir ilim merkezi haline gelen şehrin bu durumdan anlaşılıyor çabuk kalkınmış, acılarını sarmıştır. Ancak 30 yıl sonra Moğollar aleyhine bir ayaklanma meydana gelmiş ancak vali Mahmud Yalavaç, şehir tahribata uğramadan isyanı bastırmıştır. Bu ayaklanma ve isyan bastırma sürecinde 20.000 kişi öldürülmüştür (Şeşen, 1992). Hindistan'dan, İran'da ve Türk egemenliği altındaki bölgelerden gelen ticaret yollarının kesiştiği noktada bulunan Semerkand, bölgede çok sayıda kasaba, şehir ve köy olmasına rağmen bugün dahi en gözde ve en çok bilinen şehirdir. Ticarî hayatı, civarındaki geniş ve verimli toprağı ve güzel havzasıyla herkesin dikkatini çekebilecek bir cazibe merkezi idi (Cüveynî, 1998). Ayrıca Semerkand 12 bölgeye hükmeden bir vilayet merkezi konumundaydı. Bu bölgeler de son derece verimli ve bağlarıyla, meyve ağaçlarıyla ünlü yerlerdir.

Buhara'dan sonra Semerkand üzerine yürüyen Cengiz Han'ın karşısında şehri, devletin başşehri yapan Hârizmşah Alâeddin Muhammed b. Tekiş, uzun süre direnememiş ve şehir dört gün gibi kısa bir zamanda teslim alınarak yağmalanmıştır. Direnenlerin tamamı katledilmiştir. Buhara kadar kolay kendini toparlayamayan şehir XIV. yüzyılın son çeyreğine kadar sıkıntılı bir dönem yaşamıştır (Aydınlı, 2009). Sonuç olarak önce Harezm bölgesi sonra da Buhara ve Semerkand düşmüştür. 1220-1221 (617-618) yıllarında Cebe ve Sübütay kumandasında gerçekleştirilen askerî harekâttan sonra Horasan üzerinden Irak ve Azerbaycan'a giren Moğollar, Kafkaslar'dan Karadeniz'in kuzeyine geçtikleri zaman gerilerinde virane bir ülke bırakmışlardır. Bu harekâtı yağma ve tahrip amaçlı başka seferler de takip etmiştir. Kendi hakimiyetlerini tanıyan Fars Atabegleri idaresindeki Güney İran dışında bütün Orta ve Batı İran'ı yağmalamışlardır. Halkın büyük bir kısmını öldürüp ülkeyi birkaç kaderlerine terk etmişlerdir (Özgüdenli, 2005).

İstila sırasında Maveraünnehir, İran, Irak ve Anadolu şehirleri büyük zarar görmüş kaynakların rivayetine göre milyonlarca insan öldürülmüştür. İbnü'l-Esir, El Kâmil fi't-Tarih adlı eserinde Tatarların İslam dünyasına girme konusunu yazmaktan nasıl çekindiğini, yıllarca yazmaktan geri durduğunu ancak yakın dostlarının mutlaka bu Moğol saldırılarını anlatması konusundaki ısrarlarına daha fazla dayanamayarak yazmaya karar vermesinden bahseder ve şöyle devam eder:

"Keşke annem beni doğurmasaydı da bu günleri görmeseydim. Ya da ölüp gitseydim de, adım sanım unutulsaydı da böyle bir olay yaşamasaydım. Bu büyük ve dehşet verici olay gecelerimizi kararttı, hayatımızı perişan etti, bölgede yaşayan bütün insanları özellikle Müslümanların kökünü kazıdı" Yaygın kanaate göre İslam tarihinde Moğol istilasından daha büyük bir felaket yoktur.

Moğollar İslam kültür ve medeniyetini çiğneyip tahrip etmişler ve İslam ülkelerini harabeye çevirmişlerdir. Mescitler ahır haline getirilmiş, mushaf sayfaları hayvanların ayakları altına serilmiş, kıymetli eserler yırtılmış, yakılmış, nehirlere atılmıştır (İbnü'l-Esir, 1987, s. 312).

İbn Kesir ise El-Bidaye ve'n-Nihaye adlı eserinde Cengiz Han'la ilgili bir hikâye anlatarak Cengiz Han'ın Müslümanların yanında olduğunu belirtir. Hikâye şöyledir: Kâfirin biri Cengiz Han'a gelip şöyle demiştir:

"Ey Cengiz Han! Rüyamda babanı gördüm. Bana dedi ki, oğluma söyle de Müslümanları öldürsün. Cengiz Han Müslümanlara biraz meyilliydi. Bu nedenle de ailesinin bu yoldaki davranışına muhalifti. Yanına gelen kâfire, sen Moğolca biliyor musun? diye sordu. Kafir, Hayır, bilmiyorum deyince Cengiz Han, sen yalan söylüyorsun, çünkü babam Moğolca'dan başka dil bilmiyordu deyip kafirin boynunun vurulmasını emretmiş, böylece Müslümanları o kâfirin şerrinden korumuş oldu" (İbn Kesir, 1995, s. 247). 1220 ilkbaharından, yani gerçek anlamda Maveraünnehir'in hâkimi olduğu tarihten itibaren Cengiz Han bölgenin onarılması için bir takın önlemler almıştır. Buna göre; Farsça ve Uygurca kütükler tutabilen, nüfus sayımı yapabilen, posta ilişkileri kurabilen, vergiyi imparatorluk kampına ulaştırabilen ve onu olup bitenden haberdar edebilen kâtiplerin çalıştığı şubeler kurmuştur (Roux, 2001). Buradan çıkarılabilecek sonuç, Moğol Devlet anlayışı gereğince işgal edilen topraklar kendi yasa düzenlemelerine uygun ve Cengiz Han'a bağlı olarak düzenlenip teşkilatlanmakta idi.

d. Azerbaycan Bölgesi

Hz. Ömer zamanında fethedilen Azerbaycan (22/642), Hz. Osman, Erdebil merkez olmak üzere Azerbaycan'ın çeşitli şehirlerine asker yerleştirip İslam'ın yayılması için ciddi bir çaba sarf etmiştir. Emeviler devrinde de Azerbaycan, Kafkaslar'daki fetih harekâtı için önemli bir üs olmuştur. Abbasîler zamanında bölge tehlikeli isyanlara maruz kalmış ve Abbasîlerin zayıflaması sonucu bölgeye Şirvanşahlar, Sâcoğulları, Revvâdiler, Sellâriler, Şeddâdiler ve Ahmedîliler gibi hanlıklar kurulmuştur. 1222 ve 1231 yılları arasında Azerbaycan'a iki sefer düzenleyen Moğollar bölgeyi tamamen yağma ve tahrip etmişler. Cengiz Han evladı Hülâgü Han'ın kurmuş olduğu İlhanlı Devleti'nin sınırları 1231'de Güney ve Kuzey Azerbaycan'ı da içine alacak şekilde genişlemiştir. Timur'un ölümünde sonra Moğol istilasından kurtulan Azerbaycan, 1501-1521 yılları arasında Şah İsmail tarafından Tebriz'in başkent yapılmasıyla Safeviler'in eline geçmiştir. Moğol istilalarından dolayı yaşanmaz hale şehir, işlenmez durumda olan toprak bu devirden itibaren kalkınmaya başlamıştır (Buniyatov, 1991). Hicretin 628. yılında Maveraünnehir'de başlayan tahribat Azerbaycan'a ulaşmıştı. Sonrasında şehirler yeniden imar edilmiş, Moğollar Horasan yakınlarına muazzam bir şehir inşa etmişlerdi. Fakat Horasan'a yakın olan bu şehrin Moğollara ev sahipliği yapması yüzünden Horasan'a hiçbir Müslüman yaklaşamamıştır. Aynı zamanda Deşt-i Kıpçak'a yönelen Moğolların Türk bölgelerine yönelik işgalleri Rus ve Macar topraklarına kadar uzanmıştır.

Timothy May bu konuda Moğolların fetih hareketlerinin öncelikli hedefinin Bulgar-Kıpçak beldeleri olduğunu, Avrupa işgallerinin sonraki hedef olduğunu ifade etmektedir (May, 2021). Buradan hareketle bölgede meydana gelen Rus- İdil Bulgar ve Moğol münasebetlerinden söz etmek mümkündür.

Cengiz Han 1220'de Harezmşah Muhammed'in Moğollarla savaşmaktan çekinmesi ve başkentini terk etmesi üzerine yeni bir sefer başlatmıştır. Seferde Cebe ve Subetay'ın başında olduğu 20.000 kişilik ordu ile ilk olarak Sultan'ı takip etmeye başlamışlardır (Cüveynî, 1998). Bu kısım Reşidüddin Fazlullah'ın eserinde şöyle geçer:

"Sultan Harezmşah'ı takibe koyulun. Eğer onu yakalayamazsanız veya size, durduramayacağınız bir ordu ile karşı çıkarsa oyalanmayın ve beni bilgilendirin. Eğer güçsüzse ona saldırın. Ebedi Tanrının gücüyle onu yakalamadan geri dönmeyin. Sizden soluğu kesilir de bazı kimselerle birlikte dağ tepelerine veya daracık mağaralara saklanırsa ya da kimliğini gizlerse onun topraklarına kasırga gibi saldırmalı ve size itaat eden herkesi taltif ederek payza vermeli ve onların başına şahne tayin etmelisiniz. Size direnenleri ise yok etmelisiniz. Emrime uygun olacak şekilde bu işi üç yıl içinde yerine getirin ve Deşt-i Kıpçak yoluyla dönün ve eski yurdumuz Moğolistan'da bize katılın". Aynı eserde Muhammed'in öldürüldüğü ve geri dönmek için Cengiz Han'dan izin alındığına dair de bir kayıt bulunmaktadır (Özcan, 2017, s. 26).

Moğollar, Deşt-i Kıpçak yolundan hareket ederek Kıpçaklarla girişecekleri mücadele sebebiyle Dnyeper bölgesine kadar yayılmışlardır. Harezm sınırından İran ve Azerbaycan'a kadar girmişlerdir. Geçtikleri yerleri yağma ve talan ederek Kafkas sınırlarına kadar ilerlemişler, Gürcüleri ve Şemaha hakimini yenip Derbend'i geçmiş Lezgileri de mağlup etmişlerdir (İbnü'l-Esir, 1987). Bölgede genel bir hakimiyet kurmak isteyen Moğollar, Bulgarlarla da münasebet içinde olmuşlardır. 1220'li yıllarda başlayan bu münasebetlerle Moğolların Doğu Avrupa'ya yönelik işgal hareketlerinin öncüsü olma özelliğini barındırmaktadır. Ruslar ve Bulgarlar arasında zaman zaman yükselen tansiyonun düşmesinin en temel sebebi yaklaşan Moğol tehdididir. Harezm bölgesinin Moğollar tarafından ele geçirilmesi ile pek çok tüccar ve âlim İdil topraklarına göç etmek zorunda kalmıştır (Üren, 2024). 1221 yılında Ruslar ve Bulgar arasındaki barış da esasında bu tehdit karşısında güçlü durabilmek içindir. Harezm seferinden sonra Ön Kafkasya topraklarına gelen Moğollar, Gürcistan ve Azerbaycan üzerinden hareketlerini sürdürürken karşılarına Kıpçaklar ve İdil Bulgarları çıkmaktadır. Daha önce ifade ettiğimiz gibi savaşçı birlikler içinde yer alan Kıpçakların, Moğollar için yerleşik olan İdil Bulgarlarına göre öncelikli hedef olduğunu söylemek mümkündür (May, 2021, s. 170). Yine bölgede tampon görevi gören Alanların varlığı da Kıpçaklarla olası bir ittifak kurmaları anlamında önemlidir. Bu sebeple Alanlar ve Kıpçakların birlik olmasının önüne geçilmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987). 1222 yılında Alanların ve ardından Kıpçakların Moğollar karşısında yenik duruma düşmesiyle Moğol

ilerleyişi devam etmiştir (Üren, 2024). Akabinde Moğollar ve Rus knezlikleri arasında Kalka bölgesinde bir savaş meydana gelmiştir. Rusların ağır kayıplar verdikleri bu savaştan sonra Moğollar da geri dönmüşlerdir (Üren, 2024). Kalka muharebesinin akabinde pek çok knez ve aile yakınlarının ölmesi üzerine Rus topraklarının siyasî otoritesi üzerinde ciddi boşluklar ortaya çıkmıştır. Moğolların bölgeden ayrılmasından sonra sağ kalan knez Vladimir Rurikoviç Kiev'e hâkim olmuştur. Kalka muharebesinde Kıpçak gücü kırılmış ve hatta bazı Kıpçak boyları Deşt-i Kıpçak'ı terk etmiştir (Özcan, 2017).

1227 yılında Cengiz Han'ın ölümünden sonra 1229 yılında Moğol hanı olan Ögedey, Çin'i kontrol altında tutmak istemesi kadar Deşt-i Kıpçak bölgesine yönelik seferlerini de ihmal etmemiştir. Reşidüddin Fazlullah'ın aktardığına göre Bulgar, Başkurt, Rus, Çerkes ve Deşt-i Kıpçak bölgesinin zapt edilmesi için Cengiz Han'ın buyruğu vardır (Rashiduddin, 1998). Bu sebeple bölgeye yönelik harekât başlamıştır.

Moğollar, Bulgar bölgesine doğru harekâta başladıklarında kent, 10 metrelik surlar ve 60 metrelik kuleleriyle tahkim edilmiş idi. Bu savunmanın olduğuna dair çalışmalarda bazı arkeolojik kalıntılar kanıt olarak gösterilmiştir (Üren, 2024). 1236 yılında İdil-Bulgar topraklarında kalabalık bir şekilde yer alan Moğollar, aynı yıl İdil topraklarını fethetmiştir. Cüveynî'nin aktardığına göre, *"Bahar gelip Bulgar sınırında kararlaştırılan yere vardıklarında biriken kalabalıktan yer yerinden oynadı. Hayvanlar şimdiye kadar görmedikleri böyle bir kalabalık karşısında şaşkına döndüler*. *Nüfusunun çokluğu ve kalesinin sağlamlığıyla ün salmış Bulgar'ı zorlu bir savaştan sonra ele geçirdiler* (Cüveynî, 1998, s. 246, 247).

e. Anadolu Seferi

Selçuklular, XIII. yüzyıl başında Venediklilerden Antalya'yı ve Kilikya Ermenileri'nden Alanya'yı alarak kendilerine Akdeniz yolunu açmış, ayrıca Erzincan ve Erzurum'u işgal ederek (1231) İran, Hindistan ve Çin'e giden bir geçit üzerinde kendilerine seçkin bir ticaret yolu sağlamışlardır (Roux, 2001). Dönemin önemli sosyo-dinsel olayı Baba İshak isyanı dahî kalkınma anlamında devleti zayıflatmamıştır. Dünyanın en parlak ülkelerinden biri olarak görülürken halk da refah içinde yaşamakta idi. Şehirler surlarla çevriliyor, medreseler inşa edilmekteydi. Ancak Selçuklular hemen kapılarında olan Moğol tehdidine karşı kayıtsız kalmışlardır. Sebebi Moğolların kış mevsiminde saldırmayacaklarına olan inançlarıydı. Selçuklular, o dönemde Çin seferinde olan Ögedey'in dönüşünü beklediklerini ve birlik olup saldıracaklarını düşünmekteydiler. Aynı şekilde Selçuklular, kendileri açısından da kışı atlatıp bütün Türk birlikleri birleşip Moğollarla savaşacak ve bu derdi artık yeryüzünden atacakları inancındaydılar. Fakat Batı kumandanı Baycu Noyan, beklenenin aksine 1241-1243 kışında Erzurum'a saldırdı, işgal etti ve Anadolu'ya yönelmiştir. Anadolu'ya yönelmeleriyle tahribatları bu topraklarda devam etmek niyetindeydiler. Türkiye

Selçukluları ile yaşanan Kösedağ Savaşı her iki taraf için de dönüm noktasıdır. Yaklaşık 200 yıl süren Türkiye Selçukluların yıkılış süreci böylece başlamış olacaktır. Şimdi hem Türk tarihini hem de Moğol tarihini son derece önemli noktalarda etkileyen Kösedağ Savaşı'ndan bahsedelim.

Anadolu Selçuklu Devleti'nin en geniş sınırlarına ulaştığı, en zengin dönemini yaşadığı fakat II. Gıyaseddin Keyhüsrev gibi genç ve tecrübesiz bir hükümdarın iktidarında olan devlet 1240 yılında Babaîler isyanını[5] ancak Erzurum'da Moğollarla savaşan askerlerini geri çağırarak bastırabilmiştir. Azerbaycan'daki Moğolların cesaret edip henüz saldıramadıkları Anadolu artık onların gözünde dışardan görüldüğü gibi güçlü olmayıp bu güçsüzlüğü fark eden Moğollar Batı ordusu kumandanı Curmagun Noyan'ın görevlendirdiği Baycu Noyan öncülüğünde 1242 yıllarının sonlarında Erzurum'u zapt ederek halkın çoğunu kılıçtan geçirmiştir. Erzurum'un yağma ve tahrip edilmesi olayı Selçuklu halkı arasında derin bir tahribat ve korku yaratmıştır. Dünyayı istila ve tahrip eden Moğol istilası henüz hızını kaybetmemiş, Selçukluların da uzaktan uzağa ama dikkatle takip ettiği Moğol saldırıları Türkiye'nin de kapısına dayanmıştır. Erzurum'daki gelişmeler Moğollar açısından umutlandırıcı olmuştur. Çünkü Alâeddin Keykubad'a, Selçuklu Devleti'nin gücünü iyi biliyorlar ve Anadolu'ya gelmeye cesaret edememekteydiler. Alâeddin Keykubad 1237 yılında yediği bir av etinden zehirlenerek ölmüştür. Ölmeden önce küçük oğlu İzzeddin Kılıç Arslan'ı veliaht tayin etmiştir. Fakat Sâdeddin Köpek'in çabasıyla Alâeddin Keykubad'ın yerine geçen II. Gıyaseddin Keyhüsrev olmuştur (Cahen, 1994). I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in gençliği, tecrübesizliği, savaş görmemişliği ile ve üstüne üstlük Erzurum'dan askerlerini geri çekmesiyle Moğollar için doğrudan hedef haline gelmiştir. Kış mevsiminin yaklaşmasıyla iki tarafta dinlenmeye çekilmiş ancak bu süreç dinlenmekten ziyade muhtemel savaşın hazırlık süreci olmuştur. II. Gıyaseddin Keyhüsrev, kış mevsiminde hazırladığı ordusunu Kayseri'de toplamış Sivas'a doğru yola çıkmıştır. Selçuklu ordusu Sivas'ta beklerken Baycu Noyan kumandasında, Gürcü ve Ermeni askerleri de dahil olmak üzere Moğol ordusunun hareket ettiği haberini almışlardır. Moğollar Erzincan ve ahalisini kılıçtan geçiriyor Sivas'a doğru ilerlemekte idiler. 80.000 kişilik Selçuklu ordusu Sivas'tan hareket ederken Moğollar da Erzincan'ı geçmişlerdir. Selçuklu kuvvetleri Sivas-Erzincan'dan geçen tarihi kervan yolunu takip ederek Zara ve Su şehri arasında Kösedağ'a varınca Moğol askerleri de bu noktaya yakın olan Akşehir yakınlarındaki ovaya gelmişlerdir. İşte tam burada Türkiye'nin kaderi üzerinde çok önemli rol oynayan muharebelerden biri yaşanacaktı. Türkiye tarihinde son derece önemli bir dönüm noktası olan Kösedağ Savaşı bizlere zayıf bir hükümdarın yaptığı büyük bir askerî hatayla nasıl yenilgiye

[5] Babâilik hareketinin doğuşuna yol açan Babaî isyanı 1240 yılında II. Gıyaseddin Keyhüsrev zamanında meydana gelmiş siyasi-sosyal bir olaydır. Baba İlyas-i Horasanî'nin liderliğindeki topluluğun isyan hareketi büyük ölçüde I.Alâeddin Keykubad'tan sonra yerine geçen oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in kötü idaresi yüzünden bozulmaya yüz tutan Selçuklu iktisadi-sosyal yapısı ile ilgilidir. Bozulmanın yol açtığı idari yolsuzluklar toprak ve vergi nizamının sarsılmasıyla sonuçlanmış ve bu olay göçebe hayatı süren Türkmenleri çok güç bir duruma sokmuştur.

mahkûm olduğunu göstermektedir. Şöyle ki II. Gıyaseddin Keyhüsrev deneyimli devlet adamlarının uyarını dikkate alıp Sivas'ta kalsaydı Selçuklular açısından daha müsait olan topraklar üzerinde savaş gerçekleşecek ve belki de hem savaşın sonucu hem de Türkiye'nin kaderi değişecekti. '*Allah onlarla olsa bile ben yine de Moğollarla savaşırım*' diyen sultan bilinçsizce düşmanının üzerine yürümüş, '*eğer sultan askerlerine itimat ediyorsa benim itimadım da Tanrıyadır*, diyen Cengiz Han ile karşı karşıya gelmiş ve Cengiz Han sırf bu tevekkülünden dolayı savaşı kazandığını ifade etmiştir (Turan, 1971). Moğollar, Kösedağ'da kazandıkları bu zaferin ardından Sivas ve Kayseri'yi, dönüş sırasında da Erzincan'ı yağma ve tahrip edip halkı kılıçtan geçirmiştir. Hükümdar da dahi Moğolların oraları bir daha asla terk etmeyecekleri yönünde panik başlamıştır. Moğol görmeye gerek kalmadan herkeste adını bile duyunca kaçmasına yeterli olacak bir korku oluşmuştu. Bu yüzden de II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Moğollardan bucak bucak kaçmıştır. Vezir Mühezzebüddin Ali, barış için Baycu Noyan'a gitmiş, şartlar görüşülüp karşılıklı mutabakat sağlanmıştır. Antlaşma gereğince, Selçuklular Moğollara her yıl 3.600.000 dirhem, 10.000 koyun, 1000 sığır, 1000 deve vermeleri gerekmekte idi (Sümer, 2002). Sonuç olarak bakıldığında bu antlaşma ile halk can kaygısından arınmış ancak devlet ekonomik anlamda çökmeye yüz tutmuştu. Bütün bir yıl besleyip büyüttükleri hayvanları Moğollara vermek onları güçsüz düşürdüğü kadar Moğolların hem ekonomik hem de lojistik olarak güçlenmesine neden olmuştur. Türkiye Selçuklu Devleti de merkezî hakimiyetini kaybetmiş, Sultan Antalya'ya çekildiği için taht boş kalmıştır. Bu durumu fırsat bilen Çukurova Ermenileri ve Trabzon Komneosları, Moğol tabiliğini kabul etmişlerdir (Uyar, 2020).

Sonuç

Moğol istilası dünya ve medeniyet tarihinde bıraktığı etki ve izler bakımından son derece önemli bir olaydır. Verimsiz, kurak topraklarda, birbirinden bihaber, dağınık yaşayan Moğol kabilelerini buyruğu altında toplayan Cengiz Han idealini gerçekleştirememiştir. Ölümüne kadar iktidarda olup güçlü kalsa da neticede Moğol İmparatorluğu'nun hakimiyeti altında toplanan bir dünya kendisinden sonra da sağlanamamıştır. Moğol istilasından en fazla etkilenip zarar gören şüphesiz ki İslam dünyası olmuştur. Birbirleriyle iç çekişmeler içinde olan yöneticilerin hırsları, bundan faydalanmak isteyen devlet adamlarının kışkırtmaları, iç isyanlar, ayaklanmalar İslam aleminin Moğol tehdidini görmesine engel olmuştur. Kendi içinde ciddi anlaşmazlıklarla boğuşan İslam ülkeleri, Moğollar karşısında gafil avlanmışlardı. Üstelik de Moğol saflarında olan Budist ve Hıristiyanların, yıllardır içlerinde tuttukları İslam nefretleri sebebiyle yaptıkları casusluklar, kışkırtmalar sonucu Müslümanlar direkt olarak hedef haline gelmişlerdi. Dönemin güçlü İslam ülkesi olan Harezmşahlar, Moğollar karşısında birlik olup onlarla kıyasıya mücadele edebilecek hatta onları ortadan kaldırabilecek, İslam dünyasını karşısındaki bu büyük tehditten tamamen kurtarabilecek güçteydi. Fakat Harezmşahlar, Moğollar'ı tarih sahnesine çıkan kanlı olaylar yaşanmadan önce pek

ciddiye almıyorlardı. Hanedan üyeleri ve ordu arasındaki iç çekişmeler, Abbasi hilafetine karşı yürütülen mücadeleler ve Otrar Savaşı'na neden olan ve sonuçları bakımından hayati taktik yanlışları ile Harezmşahlar, Moğollar karşısında güçsüz ve yetersiz kalmışlardı. Cengiz Han'ın yarım bıraktığı istila hareketleri Mengü ile devam etmiş ve bunu Hülâgü komutasındaki istilalar izlemiştir. İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülâgü'nun bu istilası sırasında başta Nizamülmülk olmak üzere birçok devlet adamına suikast düzenleyerek öldüren Batınîler ortadan kaldırılmış ve uzun süren hanedanlıktan sonra Abbasi hilafeti yıkılmıştır. Cengiz Han'ın ölümünden önce ve sonra devam eden istilalar neticesinde tüm dünya ele geçirilememiş olsa da tüm dünya Moğollardan haberdar oldu. Göz ardı edilmemesi gereken önemli bir husus daha vardır: Moğollar, ideolojileri uğruna yakıp yıktıkları İslam medeniyetinin inanç sistemi karşısında daha fazla direnemeyip teslim olmuşlardır. Hülâgü istilasının üzerinden yarım asır geçmeden Gazan Han hükümdarlığındaki Moğol ardılı olan İlhanlı Devleti, hükümdarı önderliğinde devlet adamları ve halkıyla birlikte İslamiyet ile tanışmış, Müslüman olmuşlardır.

Kaynaklar

Alinge, C. (1967). *Moğol Kanunları*. (Çev. Coşkun Üçok). Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1934).

Aydınlı, O. (2009). Semerkant. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 36, s. 481-484). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Barthold, W. (2006). *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*. (Çev. Hasan Eren). Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Orijinal Tayın Tarihi 1911).

Baykara, T. (2002). *Türklüğün En Eski Zamanları*. Yeni Türkiye Yayınları.

Buniyatov, Z. M. (1991). Azerbaycan. İçinde *Türkiye Diyanet İslam Vakfı Ansiklopedisi* (C. 4, s. 317-322). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Cahen, C. (1994). *Osmanlı'dan Önce Anadolu'da Türkler.* (Çev. Yıldız Moran). E Yayınları Tarih Dizisi. (Orijinal Yayın Tarihi 1968).

Cüveynî, A. (1419/1998). *Tarih-i Cihan Güşa*. (Çev. Mürsel Öztürk). Kültür Bakanlığı Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1858).

Eberhard, W. E. (1947). *Çin Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Gumilev, L. N. (2002). *Eski Türkler*. (Çev. A. Batur). Selenge Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1967).

Grigor, A. (1954). *Moğol Tarihi*. (Çev. Hrand D. Andreasyan). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1870).

Hacı, Ö. (2014). *Çengiz-Name*. (Haz. İlyas Kemaloğlu). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ (1415/1995). *el-Bidâye ve'n-Nihaye*. (Çev. Mehmet Keskin). Çağrı Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1932-1939).

İbnü'l-Esîr, İzzeddin Ali b. Ebî'l-Hasan Ali b. Ebî'l-Kerem (1446/1987). *el-Kâmil fi't-Tarih*. (Çev. Ahmet Ağırakça, Mertol Tulum). Bahar Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1851-1876).

Kalkan, M. (1996). Türk-Moğol Kavimleri Arasında Tatarlar ve Menşeî Meselesi. *Türk Kültürü Dergisi*, 393, 11-18.

Kemaloğlu, İ. (2023). *Altın Orda ve Rusya*. Ötüken Yayınları.

Lamb, H. (1927). *Genghis Khan Emperor of All Men*. United States of America. Doubleday&Company.

May, T. (2021). *Moğol İmparatorluğu*. (Çev. Ülke Evrim Uysal). Selenge Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 2018).

Moğolların Gizli Tarihi. (1986). (Çev. Ahmet Temir). Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1908).

Özaydın, A. (1997). Harizm. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 16, s. 217-220). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Özcan, A. T. (2017). *Moğol-Rus İlişkileri 1223-1341*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Özdemir, H. A. (2005). *Moğol İstîlâsı ve Abbasî Devleti'nin Yıkılışı Cengiz ve Hülâgü Dönemleri*. İz Yayınları.

Özgüdenli, O. G. (2005). Moğollar. İçinde Türkiye *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 30, s. 225-230). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Rashiduddin Fazlullah, (1998). *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles: A History of the Mongols.* Part 1. English translation, annotation by W. M. Thackston Cambridge: Harward University Press.

Roux, J. P. (2001). *Moğol İmparatorluğu Tarihi*. (Çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket). Kabalcı Yayınevi. (Orijinal Yayın Tarihi 1993).

Sümer, F. (2002). Kösedağ Savaşı. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 26, s. 272-273). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Şeşen, R. (1992). Buhara. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 6, s. 363-367). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Turan, O. (1941). Çingiz Adı Hakkında. *Belleten*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. Turan Neşriyat Yurdu.

Uyar, M. (2020). *Moğollar ve Türkler Tarihsel Bağlar*. Ötüken Yayınları.

Üren, U. (2024). İtil Boylarında Rekabet: Bulgarlar ve Moğollar. *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, *6* (2). 211-238.

Vladimircov, B.Y. (1950). *Cengiz Han*. (Çev. Hasan Ali Deniz). Milli Eğitim Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1948).

Vladimirtsov, B.Y. (1995). *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı 'Moğol Göçebe Feodalizmi'*. (Çev. Abdülkadir İnan). Türk Tarih Kurumu Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1934).

Yakubovskiy, A.Y. (1967). *Altın Ordu ve Çöküşü*. (Çev. Hasan Eren). Kültür Bakanlığı Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 1941).

Yıldırım, K. (2012). Tatar Adının Kökeni Üzerine. *Türkiyat Mecmuası*. (C. 22, I. Cüz), 171-190.

Yuvalı, A. (1994). *İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri*. Erciyes Üniversitesi Yayınları.

Zekiyev, M. Z. (2017). *Türklerin ve Tatarların Kökeni*. (Çev. Ahsen Batur). Selenge Yayınları. (Orijinal Yayın Tarihi 2004).

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:26.02.2025
Kabul tarihi |Accepted:15.04.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Elnur Beybala Hajaliyev

https://orcid.org/0009-0004-1971-5820
Dr., Senior Research Assistant, Azerbaijan National Academy of Sciences, Institute of Philosophy and Sociology, Heydar Aliyev Political Heritage and Philosophy of Azerbaijanism Department, Azerbaijan, elnurhacali@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Hajaliyev, E. B. (2025). Characteristics of Political and Social Conflicts. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 306-314.

Characteristics of Political and Social Conflicts

Abstract

Political conflicts are a special type of social relations, it is revealed through their functions. It should not be forgotten that the place and role of conflict in the life activity of this or that person, social group, organization and society as a whole is of great importance. Ultimately, the fate of democracy is determined by whether it can create a modern mechanism for solving development problems, in other words, it is necessary not only to ensure economic development, but also to realize the principle of fair distribution of public goods. The article discusses the problems of implementing political modernization in the context of various crises and conflicts, the objective and subjective factors that determine this process. First of all, the essence and characteristics of institutional crises and crises of political participation are revealed, a comparative analysis of the concepts of political and social conflict is attempted, and the parties and subjects of the conflict are revealed. The author also tries to determine the relationship between political conflicts and political modernization in the article.

Keywords: *Modernization, Political Conflicts, Social Conflicts, Participation Crisis*

Siyasi ve Toplumsal Çatışmaların Özellikleri

Öz

Siyasi çatışmaların toplumsal ilişkilerin özel bir türü olduğu, işlevleriyle ortaya çıkmaktadır. Çatışmanın şu veya bu kişinin, sosyal grubun, örgütün ve bir bütün olarak toplumun yaşam aktivitesindeki yeri ve rolünün büyük önem taşıdığı unutulmamalıdır. Nihayetinde demokrasinin kaderi,

CC BY NC Creative Commons Licence

kalkınma sorunlarının çözümü için modern bir mekanizma yaratıp yaratamayacağına göre belirlenir, başka bir deyişle, sadece ekonomik kalkınmanın sağlanması değil, aynı zamanda kamu mallarının adil dağılımı ilkesinin gerçekleştirilmesi de gereklidir. Makale, çeşitli krizler ve çatışmalar bağlamında siyasi modernleşmenin uygulanmasına ilişkin sorunları, bu süreci belirleyen nesnel ve öznel faktörleri tartışmaktadır. Öncelikle kurumsal krizlerin ve siyasal katılım krizlerinin mahiyeti ve özellikleri ortaya konulmakta, siyasal ve toplumsal çatışma kavramlarının karşılaştırmalı bir analizi yapılmaya çalışılmakta, çatışmanın tarafları ve özneleri ortaya konulmaktadır. Yazar makalede ayrıca siyasal çatışmalar ile siyasal modernleşme arasındaki ilişkiyi belirlemeye çalışmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Modernleşme, Siyasal Çatışmalar, Toplumsal Çatışmalar, Katılım Krizi*

Introduction

The process of establishing a new political order reveals that the power structure lacks a representative mechanism to accommodate the dynamically evolving social interests. Consequently, political structures are still viewed as monolithic entities; they have failed to establish an effective political direction and have shown their inability to integrate the increasing social, economic, and political diversity. Modernization becomes evident in the context of various political crises and conflicts. Crises of political participation at the institutional level are of this nature. The current institutional crisis is largely a result of the political system's formation, where there was a strong focus on clearly defining the distribution of power. However, the mechanisms for how different branches of power interact were largely overlooked. The inadequate development of the social structure also significantly contributes to the deepening of the institutional crisis. The modernization of the political system reveals a crisis in political participation that is inherent in political development. Addressing the participation crisis necessitates the ongoing inclusion of new interest groups in political life. There is a necessity to develop enhanced political representation and communication through these groups. This allows the elite to respond promptly to interest groups. The ruling elite also face another challenge that must be addressed to foster political stability and protect against the risk of an unforeseen political modernization scenario. It is essential to validate the opposition's legitimacy and include it in the decision-making process. This highlights the opposition's accountability for its own decisions.

1.Conflict and Cooperation in the Process of Social Development

In the context of modernization, specialized interest groups vying for control of power are intensifying. In the process of modernization, specialized interest groups are intensifying their competition for control of power. The political system should encourage participation by enhancing the roles of both new and traditional power institutions, stabilizing the relationship

between leaders and citizens, and through other methods (Sirota, 2024) To address this issue, all outdated methods of expressing and consolidating interests must be completely eliminated. The crisis of participation is primarily exacerbated by the weak development of the representation system for social interests, the mismatch between political structures and institutions and the needs and aspirations of the population, and the authorities' lack of decisiveness in dealing with political radicals and terrorists. Obstructing the regulation of these types of relationships creates opportunities for the opposition to strengthen its resistance, increases separatist tendencies and national territorial conflicts, and leads to the bureaucratization of the elite. To overcome the participatory crisis, the ruling regime should avoid provoking potentially explosive reactions from large segments of the population and should adhere to the principle of equal political participation for all groups in society. To summarize, the government must rigorously follow the proposed rules of the political game. Another crisis that emerges during political development is the crisis of distributing material and cultural goods (Ivanov, 2023). The volume and type of consumer goods are key factors that determine whether the population will support or oppose reforms and the government implementing them. During the transition period, also known as the modernization process, the government may struggle to ensure sustainable material well-being. The transitional government often encounters public opposition. A country transitioning to a market economy refers to nations that are addressing or preparing to address complex challenges. These challenges include ensuring property rights and entrepreneurship, regulating the economy through laws, reducing unemployment, ensuring citizen representation in government, meeting the material and moral needs of the population, expanding the public sector, and implementing consistent social reforms, among others. The government is currently confronted with the following situation:

1) Those who support the previous principle of state social control but find the new consumption standard appealing for themselves;

2) Individuals who view the previous principle of division positively and the new one negatively are evaluated as such.

3) Those who hold a negative attitude towards the established norms and methods related to the acquisition of the previous product.

The primary issue of political modernization is the presence of political elite that can implement rational, targeted reforms and establish an effective and optimal political system (Mukhtasarova, 2018). The political elite, known for its effective engagement at every stage of

political modernization, serves as a proponent of an instrumental strategy aimed at achieving economic development. Political conflicts are an inevitable part of modernizing political systems. These conflicts and political confrontations are a daily reality in our lives. Therefore, analyzing modernization in the context of political development is both a scientific and practical necessity for understanding the essence of political conflicts. Conflicts occur in different areas of society and lead to various forms of confrontation (Glukhova, 2000). Conflict and cooperation have always been interconnected in the process of social development. As A.V. Glukhova pointed out, *"as long as unlimited power functions solely as brute force, the role of power in determining politics and political conflicts should be understood in the context of specific political events*" (Glukhova, 2001, p. 24**).**

Conflict involves a clash or struggle between opposing interests, opinions, and views, resulting in serious disagreements, sharp disputes, and hostile interactions among different parties. The theoretical foundation of conflict dates back to the late 19th and early 20th centuries, primarily within the field of sociology. In contemporary social science, it is widely recognized that conflict is a permanent and unavoidable aspect of social life. Political conflict refers to a confrontation between two or more entities, such as groups, states, or leaders, over the distribution of power and resources. These conflicts can occur either between different political entities or within a single entity, and they can take on various forms. The root of these conflicts often stems from the differing interests of social groups. Conflicts within political associations often emerge as a contradiction between the political elite and the rest of society. Political life develops under the influence of various conflicts and contradictions—some open and visible, others hidden and subtle, some peaceful and others violent. Conflict is not an independent phenomenon; it cannot exist on its own and is always linked to other factors. It represents a state of particular social relations and serves as both a foundation for these relations and a universal aspect of all social life (Glukhova, 2001). Conflict is a fundamental aspect of human behavior, influencing both individuals and groups. It plays a significant role in changing power structures and enhancing the effectiveness of political processes. As a crucial socio-political phenomenon, conflict contributes uniquely to the political modernization of society. Conflictologist Lewis Cosech argues that different internal conflicts can complement one another, helping to prevent the fragmentation of society. He emphasizes the importance of political conflicts, stating that "conflict prevents stagnation in society, encourages renewal among individuals, and poses certain risks regarding the violation of legal norms." However, it's essential to recognize that conflict can also have a positive impact on the dynamic

development of society, serving as a primary source of social change (Kozech, 2000). Political conflict encompasses large-scale confrontations among various forces, including revolutions, counter-revolutions, state confrontations, wars, and partisan movements. It represents the entire spectrum of interactions among conflicting parties. To fully understand political modernization, it is essential for theories on modern political conflicts to explore and identify relevant ideas and concepts. Firstly, this necessity underscores that political conflict is a normal phenomenon—an inherent aspect of political development and modernization. Secondly, political conflicts play several positive roles in the process of social development. As R. Dahrendorf has aptly noted, the beneficial aspects of conflicts deserve particular attention in our modern era. Conflicts play a crucial role in the progressive movement of social life by creating opportunities to establish norms and social values that are widely recognized. Additionally, they help maintain the unity of socio-political associations. Furthermore, it is important to understand the relationship and interdependence between political conflict situations and the type of political structure in place. Finally, functional conflict is often a result of changes in the economic, political, and moral spheres of society. Therefore, it is essential to evaluate the underlying causes and functional direction of conflicts (Kubinov, Vorozheukin, Zakharov & Konovalova, 2008). When compared to the concept of "social conflict," there are relatively few scientific approaches to understanding "political conflict." This is largely because social conflict, in a broad sense, can occur in all areas of human life, while political conflict typically arises and evolves specifically within the political sphere. However, researchers examine political conflicts from various perspectives. They consider the nature and content of these conflicts, as well as their structure and types, along with the subjects and objects involved. This has become a focal point for contemporary researchers. Ralph Dahrendorf, the renowned German sociologist and a leading researcher on conflict issues, argues that social inequality and the contradictions it generates lead to social tension and conflict situations. The interests of individuals significantly influence the emergence of conflict. Dahrendorf states, “In general, each conflict takes on its definitive form when the participating elements establish their identity.” Similarly, L. Kozer defines conflict as a struggle for values and an effort to claim a certain status, power, and resources, as well as to neutralize or eliminate opponents. K. Boulding concludes that *"we believe all conflicts share common elements and follow a general pattern of development. By studying these common elements, we can better understand the phenomenon of conflict in all its specific forms"* (Netsiporenko, 1982, p. 39-41).

Political conflict, as a specific form of political interaction, highlights how the actions of one party depend on the actions of the other. This mutual dependence compels the conflicting parties to identify and define their partially overlapping interests. T. Schelling notes that "pure conflict is a special case that represents the complete opposition of interests between two opponents." Thus, "winning" in a conflict doesn't carry a meaningful significance; it isn't simply about defeating the enemy. What truly matters is achieving victory through negotiation and compromise while avoiding actions that could harm both parties. Schelling refers to this approach as a strategy that reflects the principle of mutual dependence (Sheling, 2007). Conflict is fundamentally understood as one of the potential ways political subjects can interact. Despite the unsatisfactory conditions experienced by individuals due to societal diversity, varying perspectives, and differing interests, conflict often serves as a catalyst for change in individual and group behavior, the transformation of power structures, and the evolution of political processes. Political conflict represents a form of interaction rooted in significant competition among groups, states, and individuals. The desire of various political entities to manage and control these conflicts necessitates an understanding of their key structural elements and parameters. This understanding allows for greater influence over the attainment of their goals. This element structures the intentional activities of individuals in the political sphere, providing a distinct form and content. Although there are some differing opinions among researchers studying political conflict, they generally agree on the key elements that define it (Samoilenko & Simmons, 2024). Conflict can arise in both horizontal and vertical dimensions. Horizontal conflict refers to tensions that develop within the social and political structure itself, while vertical conflict involves the dynamics between higher authorities and those they oversee, including the relationships between different groups and organizations, leaders and their followers, as well as supervisory bodies and the individuals under their authority. The nature of the conflict is defined by its level, scale, and severity within society's social and political framework. In political science, a significant conflict is one that simultaneously affects all levels of the social and political structure and includes all participants involved. A conflict of lesser importance is characterized by its focus on only a specific part of the social structure. Internal conflicts can disrupt stability within society. However, society maintains its integrity by continuously resolving these internal conflicts, which are fundamental to its existence. The negative, dysfunctional consequences of such conflicts include a lack of collaboration among individuals, a refusal to address long-standing issues, increased hostility in interpersonal and intergroup relations, and a weakening of cooperative unity, among others. In this context, all

conflicts, including political ones, tend to create significant tension that can influence people's behavior or prompt them to protect themselves from the prevailing conditions (Dahrendorf, 1990). E. M. Babosov, a researcher in the field of social conflict, provides a clear and detailed definition of conflict. He writes, "Social conflict (from the Latin word 'conflictus,' meaning 'clash') refers to a sharp contradiction between individuals and various social groups. This contradiction manifests in different forms of struggle aimed at achieving economic, social, political, and moral interests and goals. It involves neutralizing or eliminating a real or perceived opponent to prevent them from pursuing their own interests." Due to conflicts, social relations are more dynamic. The stronger the conflicts, the greater their impact on social processes and the speed at which they unfold. Studying the role of political conflicts in political development—particularly in relation to social development, social management, and the harmony of social relations—has led to the emergence of a new independent field of political knowledge known as "conflictology." A major challenge in modern conflictology is to predict the necessity and inevitability of conflicts, as well as to identify ways and strategies to minimize their negative consequences. Modern political science, particularly conflictology, enhances our understanding of democratic society and the political methods used for conflict resolution. Political conflicts are dynamic in nature and emerge from specific conflict situations. The parties involved in a conflict recognize that their opposing demands lead to contradictions. However, if the needs of the conflicting parties are addressed, these contradictions may not escalate into a full-blown conflict. When a conflict situation escalates into an actual conflict, it typically progresses to an extreme point before it begins to diminish and ultimately concludes. Additionally, political conflicts are characterized as a distinct form of social relations, which becomes evident through their various functions (von Busch & Palmås, 2023). The significance of conflict in the lives of individuals, social groups, organizations, and society as a whole cannot be understated. In today's context, it is essential to strive for the establishment of a conflict-free society. To achieve this, it is important to identify effective methods for resolving conflicts within the framework of political culture and to address them in a deliberate manner. It is important to note that the regulation of political conflicts should not be solely associated with state activities. In developed democratic countries, the majority of conflicts are resolved through various political institutions, such as political parties and organizations, rather than by the state itself. The effectiveness of regulatory influence on the development of a conflict is directly linked to the competition model preferred by the entity exerting that influence. Several distinct models are identified in the academic literature. The authors of the "engineering

approach" model view political conflict as a situation that evolves through changes in the behavior and structure of its participants or other components. In contrast, proponents of the "humanist" approach advocate for a different model. They believe that resolving conflicts can only occur through the ongoing rapprochement of the parties' positions, achieved via consultations, expertise, and collaborative efforts. This method is often referred to as constructive negotiation in the academic literature. Meanwhile, supporters of the "management" model emphasize the importance of presenting conflict issues to the relevant parties. They argue that addressing these issues can lead to the alignment of the parties' positions and goals, ultimately reconciling their interests. In practice, various models are typically coordinated to develop specific technologies for managing and regulating political conflict.

Conclusion

In contemporary political science and conflict studies, significant emphasis is placed on finding effective forms and methods for managing conflicts and developing better technologies for regulation. It is not uncommon for political forces to attempt to control conflicts to ensure effective regulation. Therefore, the subject of conflict management involves not only one of the conflicting parties but also a third party that, while not directly involved, has a vested interest in the regulation of the conflict. For political life, it is particularly important that the governing structures and central state authorities actively work to manage conflicts. It is crucial to minimize social discontent that may arise during political disputes to prevent further instability. In the study of the problem of resolving political conflicts, it is of great importance to touch on the issue of conflict management. Unlike conflict control, conflict management involves purposeful influence on various components of the competitive interaction of the conflicting parties. In this regard, more power and effort are required to control conflicts. Political conflict management mainly refers to the ability to influence the subjects of the conflict. In summary, if internal conflicts during political development disrupt societal stability, international conflicts can escalate into wars, leading to significant destruction of both material and spiritual wealth.

References

Dahrendorf, R. (1990). *The modern social conflict: An essay on the politics of liberty.* Univ of California Press.

Glukhova A.V. (2000). *Politicheskiye konflikty: osnovaniye, tipologiya, dinamika.* Moskva.

Glukhova, A.B. (2001). *Politicheskaya konfliktologiya*. V knige Sovremennaya konfliktologiya v dvadtsati mirakh kul'tury (str. 71-85).

Ivanov O. B. (2023). *Obshchestvenno-politicheskiye problemy*. Rodina.

Kozech L A. (2000). *Funcsisocial conflikta.* Ideya Press.

Kubinov, A.YA., Vorozheukin, I.Ye., Zakharov, D.K. Konovalova, V.G. (2008). *Konfliktologii*. Infra.

Mukhtasarova Ye. A. (2018). *Konflikt. Politicheskiy konflikt. Etnicheskiy konflikt v uchebnom posobii.* Ufimskiy gos. neftyanoy tekhnicheskiy un-t.

Netsiporenko, L. A. (1982). *Brzhuaznaya sotsiologiya konflikta*. Politika.

Samoilenko, S., & Simmons, S. (2024). *The Handbook of Social and Political Conflict.* March, Wiley-Blackwell.

Sheling, T. (2007). *Strategii konflikta*. Yunita.

Sirota, N.M. (2024). *Politicheskaya konfliktologiya*. 2-ye izd., ispr. i dop. Izdatel'stvo Yurayt.

von Busch, O., & Palmås, K. (2023). *The Corruption of Co-Design: Political and Social Conflicts in Participatory Design Thinking.* Routledge.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:16.03.2025
Kabul tarihi |Accepted:25.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Ali Babazade

https://orcid.org/0009-0007-6072-8780
PhD Student, Baku State University, Faculty of Natural Sciences, Department of History of Azerbaijan, babazade.9923@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Babazade, A. (2025). Irevan Khanate and Its Administrative Division (1747-1828 years). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 315-321.

Irevan Khanate and Its Administrative Division (1747-1828 years)

Abstract

The article discusses the administrative-territorial division of the Irevan Khanate after its establishment. The conducted research shows that during the centralized Azerbaijani Safavid Empire, part of the northwestern Azerbaijani lands formed one of the administrative-territorial units of the empire under the name of Chukhursad Beylerbeyliyi, and the city of Irevan was its center. Chukhursad Beylerbeyliyi existed for two centuries. After the fall of the Azerbaijani Safavid Empire, these territories were briefly part of the Azerbaijani Afshar Empire. After the fall of the Azerbaijani Afshar Empire, the Irevan Khanate was formed in the Irevan region in 1747. During the Irevan Khanate, the khanate was divided into districts in terms of administrative-territorial division, and the districts into villages. The center of the Irevan Khanate was the city of Irevan, 15 districts. All this is examined in the article based on Russian-language sources of the time, as well as historical literature.

Keywords: *Azerbaijan, Irevan, Khanate, Administrative-Territorial Division, District, Village*

İrevan Hanlığı ve İdari Bölünüşü (1747-1828 Yılları)

Öz

Makale, İrevan Hanlığı'nın kuruluşundan sonraki idari-bölgesel bölünmesini ele almaktadır. Yapılan araştırmalar, merkezileşmiş Azerbaycan Safevi İmparatorluğu döneminde, kuzeybatı Azerbaycan topraklarının bir

CC BY NC
Creative Commons Licence

kısmının Çuhursad Beylerbeyliği adı altında imparatorluğun idari-bölgesel birimlerinden birini oluşturduğunu ve İrevan şehrinin onun merkezi olduğunu göstermektedir. Çuhursad Beylerbeyliği iki yüzyıl boyunca varlığını sürdürmüştür. Azerbaycan Safevi İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra bu topraklar kısa bir süre Azerbaycan Afşar İmparatorluğu'nun bir parçası olmuştur. Azerbaycan Afşar İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra 1747 yılında İrevan bölgesinde İrevan Hanlığı kurulmuştur. İrevan Hanlığı döneminde hanlık idari-bölgesel bölünme açısından ilçelere, ilçeler de köylere ayrılmıştır. İrevan Hanlığı'nın merkezi İrevan şehri, 15 ilçesi bulunmaktaydı. Tüm bunlar makalede dönemin Rusça kaynaklarına ve tarihi literatüre dayanarak incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Azerbaycan, İrevan, Hanlık, İdari-Bölgesel Taksimat, İlçe, Köy*

Introduction

The reign of the Azerbaijani Afshar Empire, founded by Nadir Shah, did not last long. The assassination of Nadir Shah in 1747 left a deep mark on the history of the Azerbaijani Afshar Empire. The weakness and lack of will of the heirs who were unable to maintain central power after Nadir Shah made the empire's collapse inevitable. The forces that did not want to submit to the central power soon acted as independent rulers and broke up into small states, khanates, and sultanates. This political fragmentation had negative effects on the subsequent historical fate of Azerbaijan. Thus, after this event, the integrity of Azerbaijan was completely violated. In the subsequent period, only the Azerbaijani Turks north of the Araz River were able to decide their own future destiny.

1. The formation of the Irevan Khanate, its geographical borders

After the fall of the Afshar Empire, Irevan was one of the independent khanates that emerged in the lands of Northern Azerbaijan. After Nadir Shah was killed in Khorasan in May 1747, Mir Mehdi Khan, who led the uprising against the central government in Irevan, established a khanate in a large part of the Chukhursad Beylerbey (Əliyev & Həsənov, 1997). Part of the former territory of the Chukhursad Beylerbeyliyi was included in the Nakhchivan Khanate and other khanates during administrative reforms (İrəvan xanlığı, 2010). As can be seen from the information, at the time of the formation of the Irevan Khanate, the khanate did not cover the entire territory of the former Chukhursad Beylerbey.

Mir Mehdi Khan, who declared Irevan an independent khanate, made campaigns to the territories of neighboring khanates in order to expand his territory. For this purpose, he marched to the Urmia Khanate in early 1748. During this attack, the ruler of the Urmia Khanate, Fatali Khan Afshar, was forced to cede part of Mir Mehdi Khan's territory (Əliyev & Həsənov, 1997). However, it was not long before the Irevan Khanate itself was encroached upon. In 1749, together with Panahali Khan of Karabakh, Shahverdi Khan of Ganja, Haji Chalabi Khan of Sheki, Haji Muhammad Ali Khan of Shamakhi and others, they decided to march to Georgia. However, before starting the campaign, Panah Ali Khan attacked the Irevan Khanate

in order to obtain more booty. Karabakh troops mainly plundered the villages around the "Three Churches" monastery and returned with many prisoners and booty (Əliyev & Həsənov, 1997). This information also gives reason to say that the territory of the Irevan Khanate was not stable. According to the dictates of the political conditions of the period, neighboring khanates attacked the territories of the khanate, seized territories, or vice versa. However, based on the primary sources of the period, it allows us to clarify the borders of the Irevan Khanate at the time of its formation.

N. F. Dubrovin, one of the military historians of the Tsarist Russia era, writes that the Irevan Khanate bordered on the north with the Pambak, Shamshad-Dil, Gazakh sultanates and the Ganja Khanate, on the east with the Karabakh and Nakhchivan khanates, and on the south and west with Persia and the Ottoman Empire (Dubrovin, 1871). Some Russian-speaking authors write that the Irevan Khanate was located only on the left bank of the Araz River. One of such authors, S. D. Burnashev, author of the work "Description of the Azerbaijani provinces in Persia and their political situation" in Kursk in 1793, writes that the borders of the Azerbaijani khanates often changed as a result of continuous wars. The Irevan Khanate stretched along the left bank of the Araz River, bordered Georgia to the north and northeast, Nakhchivan, which was half a day's drive away from the south, and Turkey to the west (Burnashev, 1793). It is clear from S.D. Burnashev's information that he did not have extensive information about the Irevan Khanate. However, a large part of the Irevan Khanate bordered the Gazakh and Shamshaddil sultanates.

After the occupation of Northern Azerbaijan by Tsarist Russia, it is clear from the information in the 19th century source entitled "Description of the Russian provinces in the South Caucasus in terms of statistics, ethnography, topography and finance" consisting of 4 (four) volumes compiled by officials sent to the Caucasus by the Russian Minister of Finance, Count Y.F. Kankri, that the Irevan Khanate, taking the fertile Ağrı valley between 61^0-64^0 east longitude and 41^0-39^0 north latitude, bordered the Shoreyal, Pambak, Shamshaddil, Gazakh sultanates to the north, Ganja to the northeast, Karabakh and Nakhchivan khanates to the east, Khoy khanate, Maku khanate and Bayazid pasha to the south, and Kağızman and Kars pashas to the west. The territory of the Irevan Khanate was 11,000 sq. km. in total. It was equal to a verst (Əmrahov, 2022; Amrahov & Balayev, 2024). I.I. Shopen writes that the Irevan Khanate extends from Arpachay in the west, from the village of Gizilkilsa, from north to south, then turns slightly east towards the village of Haji Bayramli on the lower reaches of Arpachay, from here it crosses the river and extends westwards and reaches the Gabirdag range. Here the border crosses the Araz and extends along that mountain range to the northwest - to Mount Koroglu. Then, turning first to the northeast, and then slightly north, it extends to the water-distributing height - Kichik Ağrı, and then to the northwest - to the Araz. Here it cuts the border of the Araz and extends along the mountain range separating Nakhchivan from the

Sharur plain, then it includes the Gozeldare mountain range, the northern part of the Zangezur mountains, Lake Goyja and the mountains to the east of it. After that, the borders of the khanate passed over the village of Bazarjig along the line connecting the Pambak Mountains and the northern slope of Alagöz with the Arpachay River and reached the village of Gizilkilsa (Shopen, 1852). Although the Russian-language information given above contains inaccuracies regarding the borders of the Irevan Khanate, it is possible to specify the geographical area of the khanate as a result of cameral drawings made in the territory of the khanate during the occupation of the Irevan Khanate. It is also a fact that the Irevan Khanate did not completely cover the territory of the Chukhursad beylerbey during the first period when it declared its independence. Periodic wars and the intervention of neighboring khanates led to changes in the borders of the khanate.

2. Administrative-territorial division of the Irevan Khanate

The central city of the Irevan Khanate, located in the north-west of Azerbaijan, was Irevan. As in other khanates of Azerbaijan, the Irevan Khanate was divided into districts in terms of administrative-territorial division, and the districts were divided into villages (Shopen, 1852). There were 15 districts in the Irevan Khanate. These were the Kirkhbulag district, the Zangibasar district, the Garnibasar district, the Vedibasar district, the Sharur district, the Surmeli district, the Darekand-Parchenis district, the Saadli district, the Talin district, the Seyidli-Akhsakhli district, the Sardarabad district, the Korpubasar district, the Abaran district, the Derechichek and Goycha districts (Shopen, 1852). It should be noted that according to the "Comprehensive Book of the Irevan Province" dated 1728, compiled during the Ottoman rule, the administrative division of the Irevan Province consisted of the city of Irevan, the districts of Kirkhbulag, Karbi, Maku, Khinzirak, Karni, Vedi, Darachichek, Abaran, Goycha, Mazraa, Surmeli, Igdir, Aralıq, Sharur, Sadarak, Zarzamin, and the Shuragal liva, while the Nakhchivan sanjak consisted of the city of Irevan, the districts of Nakhchivan, Alinja, Sair Mavazi, Darashahbuz, Mülki-Aslan, Mavaziyi-Khatun, Karabakh, Qishlagat, Daresham, Azadjiran, Shorlut, Daranurgut, Daralayaz, and Sisyan (İrəvan əyalətinin icmal dəftəri, 1996). As is clear from the information, the territory of Chukhursad, which had the status of a beylerbeylik during the Safavid Empire of Azerbaijan, was first divided into districts and districts during the short-lived Ottoman rule, and then into 15 districts with the creation of the Irevan province in 1728. After the beginning of the khanate period in 1747, as in all khanates, the previous administrative-territorial divisions in the Irevan Khanate were replaced with new ones, counties, and the counties were in turn divided into villages.

Relatively complete and comprehensive information on the administrative-territorial division of the Irevan Khanate is given in the work of I.I. Shopen mentioned above. I.I. Shopen writes that the Irevan

Khanate was divided into one city, 15 districts and districts. These districts were located on the right and left banks of the Araz River. The city of Irevan and 13 districts of the khanate were located on the left bank of the Araz River, and 2 districts were located on the right bank of the Araz River (Shopen, 1852). The city of Irevan, the capital of the Irevan Khanate, bordered the Kirkhbulag district in the north, the Zangibasar district in the west and south, and the Korpubasar district in the east. The city of Irevan consisted of 3 large parts or neighborhoods. These were the Shahar (old city), Tepebashi and Demirbulag neighborhoods. The old city covered the north-eastern part of the city. This was the central part of the city. Tepebashi, one of the city's neighborhoods, was located between the Zangi River and the old city. Tepebashi neighborhood covered the western part of the city. Here were places called Abaglat, Gizil-Qala, Dara-bagh, Darakand, Delma, Yeni-kend. Demirbulag neighborhood was located in the southeastern part of the city (Shopen, 1852). One of the districts that took place in the administrative-territorial division of the Irevan Khanate was the Kirkhbulag district. The Kirkhbulag district was located between the Derechichek and Zangibasar districts, and mountains separated it from the Goycha and Zangi rivers. This district was adjacent to the city of Irevan from the north (Shopen, 1852). One of the districts included in the Irevan Khanate was the Zangibsar district. The Zangibsar district started from the lower part of the Irevan fortress and extended to the Kirkhbulag district and the Araz river in the south, and to the Karpi and Garnibasar districts. All the villages of this district were irrigated by the waters of the Zangi river (Shopen, 1852). The Garnibasar district covered the lands north of the Araz river, as well as the valleys irrigated from the Gapanchay basin (Shopen, 1852). Vedibasar district was located between Sharur and Garni-Basar districts, on the left bank of the Araz River. It was separated from Goycha district by a high mountain range, the Vedichai and Gapanchai rivers, and plains. This district included 95 villages, 43 of which were destroyed (Shopen, 1852). Sharur district was located in the southeast of the Irevan Khanate. It was located between Vedibasar district and Khok, bordering the territories of the Nakhchivan Khanate. This district had 61 villages, 11 of which were completely destroyed (Shopen, 1852). One of the districts of the Irevan Khanate was Surmeli. Under this name there was a square in the southern part of the Araz River. This district stretched between the Sharur district, Ağrıdag and the Araz River. The territory of the district was irrigated by the waters of the Araz River. There were 78 villages here, 28 of which were completely destroyed as a result of the wars (Shopen, 1852). The Darekand-Parchenis district of the Irevan Khanate was located in the southwestern part of the khanate, on the right bank of the Araz River. I.I. Chopin writes that this district bordered the Saadli district to the north, the Ottoman state to the south and west, and the Surmeli district to the east. The Darekand-Parchenis district consisted of three valleys extending from Bayazid Sherehaddin to the Araz River. The Parchenis Valley had 26 habitable villages, and the Darakand Valley had 54. If we add 8

villages destroyed during the war, there were 88 villages in total in this district (Shopen, 1852). The administrative-territorial division of the Irevan Khanate also included the Sardarabad district. This district was located on the northern side of the Araz River, opposite the Surmeli district. The district was bordered by the Talin district to the north, the Araz River separating it from the Surmeli district to the south, the Saadli district to the west, and the Korpubasar and Zangibasar districts to the east. This district, whose administrative center was the Sardarabad fortress, consisted of 30 villages. 8 of them were destroyed as a result of the wars (Shopen, 1852). Saadli district was one of the smallest districts of the Irevan Khanate. It was located at the western end of the khanate. This district was also created by Huseyngulu Khan at the same time as Sardarabad district (Shopen, 1852). Talin district was located at the western end of the Irevan Khanate. I.I. Chopin writes that it was bordered by Shorayel district to the north, Sardarabad and Saadli districts to the south, Seyidli-Agsaqqalli district to the east, and the Arpachay River to the west, which separated it from the Kars pashalig (Shopen, 1852). The Seyidli-Agsaqqalli district of the Irevan Khanate bordered by Abaran to the north, Korpubasar to the south and east, and Sardarabad to the southwest. According to sources, the Seyidli-Agsaqqalli district had 20 villages. Of these, 11 villages belonged to the Seyidli tribe, and 9 to the Agsaqqalli tribe (Shopen, 1852). The Korpubasar district of the Irevan Khanate was one of the richest districts of the khanate. It was bordered by the Seyidli-Aghsaqqllı districts to the north, Zangibasar to the south, Sardarabad to the west, the Zangi River separating it from the Kirkhbulag district to the east, and Derechichek to the northeast. The villages of this district were irrigated by the Garni River (Shopen, 1852). The Abaran district of the Irevan Khanate stretched along the northern and northeastern part of the Alagöz mountain and the steep Pambak mountains. The Abaran district bordered Pambak to the north, Shorayel to the west, Seyidli-Agsaqqalli to the south, Korpubasar to the southeast, and Derechichek to the east (Shopen, 1852). The Derachichek district of the Irevan Khanate was the most pleasant district in the khanate due to its climate. The territory of the district consisted of Lake Goycha, a valley stretching from the mouth of the Zangi and Miskhana rivers to the village of Alapars. Derachichek district was located between the Pambak district and the Gazakh sultanate to the north, the Kirkhbulag and Korpubasar districts to the south, the Abaran district to the west, and the Goycha district and Lake Goycha to the east. The district consisted of 37 villages. I.I. Chopin writes that 16 of these villages were destroyed as a result of wars (Shopen, 1852). The Goycha district of the Irevan Khanate was one of the largest districts. The territory of this district was washed by the waters of Lake Goycha (Shopen, 1852). This district bordered the Shamshaddil Sultanate and the Ganja Khanate to the north, the Derechichek district to the northwest, the Nakhchivan Khanate to the south, the Karabakh Khanate to the east, and the Kirkhbulag, Garnibasar, and Vedibasar districts to the west. The Goycha district consisted of 126 villages.

However, as a result of the last Russian-Qajar war, 67 villages were destroyed, and even the names of 37 of these villages were completely forgotten (Qarayev, 2016).

Conclusion

Thus, the conducted research shows that the Irevan region was one of the territories with the oldest history of Azerbaijan, the peak of our political culture. For centuries, Azerbaijani Turks lived in these territories and occupied an important place in our statehood history. During the centralized Azerbaijani Safavid Empire, part of the northwestern Azerbaijani lands formed one of the administrative-territorial units of the empire under the name of Chukhursad Beylerbeyi, and the city of Irevan was its center. Chukhursad Beylerbeyi existed for about two centuries. After the fall of the Azerbaijani Safavid Empire, these territories were briefly part of the Azerbaijani Afshar Empire. After the fall of the Azerbaijani Afshar Empire, the Irevan Khanate was formed in the Irevan region in 1747. During the Irevan Khanate, the khanate was divided into districts in terms of administrative-territorial division, and the districts into villages. The center of the Irevan Khanate was the city of Irevan, 15 districts.

References

Əliyev, F. & Həsənov, U. (1997). *İrəvan xanlığı.* Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.

Əmrahov, Z. (2022). *İrəvan quberniyasının tarixi. 1850-1917-ci illər.* Nurlar.

İrəvan xanlığı. (2010). *Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi.* Azərbaycan nəşriyyatı.

İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. (1996). (Araşdırma, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifləri Z. Bünyadov, H. Qaramanlı). Elm.

Qarayev, E. (2016). *Azərbaycanın İrəvan bölgəsinin tarixindən (XVII yüzilliyin sonu-XIX yüzilliyin ortalarında).* Mütərcim.

Amrahov, Z., & Balayev, K. (2024). Educational schools in Irevan Governorate (1850-1917 ye). *Revista Universidad y Sociedad*, *16* (6), 297-305.

Burnashev, S. D. (1793). *Mneniye ofisa Adres sostoyaniya.* Kursk.

Dubrovin, N. F. (1871). *Istorii voyny i vladychestva russkikh na Kavkaze.* T. 1 (Kn. 2-3). SPb.

Shopen, I. I (1852). *Istoricheskiy pamyatnik sostoyaniya Armyanskoy oblasti v epokhu yeye prisoyedineniya k Rossiyskoy imperii.* Tipografiya Imperatorskoy Akademii Nauk. SPb.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:06.03.2025
Kabul tarihi |Accepted:25.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

İmaməli Şərqiyyə

https://orcid.org/0009-0000-1070-5715
Senior Researcher, Department of Return to Western Azerbaijan and Armenian Studies, Institute of Philosophy and Sociology, Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan, iseqis@yahoo.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Şərqiyyə, İ. (2025). Socio-Economic Situation in Armenia After the Second Karabakh War. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *12* (3), 322-331.

Socio-Economic Situation in Armenia After the Second Karabakh War

Abstract

The article analyzes the socio-economic situation in Armenia. It examines economic problems and factors affecting them, the social situation, the level of poverty and unemployment in the country, problems in education, demography and migration processes. Recent profound socio-economic changes and upheavals in Armenia have had a significant impact on the socio-psychological landscape of Armenian society. The analysis shows that despite all the measures and efforts taken in the social and economic spheres, it was not possible to achieve the desired result.

Keywords: *Socio-Economic Situation, Unemployment, Poverty, Education, Demography, Migration*

İkinci Karabağ Savaşı Sonrasında Ermenistan'da Sosyo-Ekonomik Durum

Öz

Bu makale Ermenistan'daki sosyo-ekonomik durumu analiz etmektedir. Ekonomik sorunlar ve bunları etkileyen faktörler, sosyal durum, ülkedeki yoksulluk ve işsizlik seviyesi, eğitim sorunları, demografi ve göç

CC BY NC
Creative Commons Licence

süreçleri incelenmektedir. Ermenistan'da son dönemde yaşanan derin sosyo-ekonomik değişimler ve çalkantılar, Ermeni toplumunun sosyo-psikolojik manzarası üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur. Analiz, sosyal ve ekonomik alanlarda alınan tüm önlemlere ve çabalara rağmen istenen sonuca ulaşmanın mümkün olmadığını göstermektedir.

***Anahtar Kelimeler**: Sosyo-Ekonomik Durum, Işsizlik, Yoksulluk, Eğitim, Demografi, Göç*

Introduction

The effectiveness of economic policy implemented by the state in a market economy depends significantly on the existing socio-economic structure of society and its qualitative characteristics. Socio-economic reforms are implemented more successfully in countries with high levels of human capital. Correctly determining the socio-economic structure of a society and its development dynamics is one of the main conditions for the effectiveness of the implemented state policy. The problems that make people think, worry them and whose solution is imperative in any country determine the structural problems of society.

The parameters of the social situation refer to the standard of living, material well-being, lifestyle and quality of life indicators of the population, etc. Taking all this into account, the article examines social policy in Armenia and the factors affecting it - the economic situation, social problems, and demographic problems. In the years following its declaration of independence, Armenia tried to build its economy in accordance with the new requirements that had arisen. However, at that time, the economic structures were still under the control of another state. Although Armenia, whose economy was much weaker than any of its neighboring states, tried to develop its economy, it could not achieve what it wanted. Being blockaded due to its aggressive policy against the Republic of Azerbaijan, which could act as a transit country to restore its broken economic relations, deprived Armenia of great opportunities.Thus, Armenia is unable to properly implement its domestic and foreign, including economic, policies to overcome the severe economic crisis it has fallen into.

1. Social problems in Armenia

The social situation refers to the characteristics of the life activities of the population and its various strata. The social situation refers to the indicators of the standard of living, material well-being and quality of life of the population. The standard of living of the population refers to the income they receive. The quality of life of the population includes their full provision with social services, the level of education of the population, and the full provision of modern health services.

Social problems are difficulties that society suffers from and that affect some parts of the population more than others. Examples of social problems include poverty, unemployment, racial and gender discrimination, drug addiction, problems in the field of education, etc. One of the main components of social policy is demographic policy. Demographic problems directly affect the labor market. The profound socio-economic changes and upheavals that have occurred in Armenia recently have significantly changed the socio-psychological landscape of Armenian society. Let's look at what the situation is like in practice in Armenia.

2. Poverty in Armenia

The level of poverty in a country is considered an important quantitative indicator of the well-being and standard of living of the population. Poverty is expressed in different ways and affects different livelihood needs; consumption, food security, health, education, security, etc.

Poverty was widespread in Armenia during the Soviet era, at 18-20%. The increase in poverty was further affected by the 1988 earthquake, which killed 400,000 people, and the Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict. The inactivity of factories and plants left over from the Soviet era, the collapse of the economy, and a deep energy and economic crisis led to mass unemployment.

The years 1991-1995 can be considered one of the most critical for Armenia. During these years, the number of people living below the poverty line was 70-80%. At the same time, the largest migration flows occurred in these years. Approximately 600 thousand people left Armenia. In the decade after 1996, the poverty level relatively stabilized. However, there were serious shortcomings in the poverty eradication policy. This shortcoming was that the existing poverty level in the country was being reduced through social assistance. Therefore, the global financial crisis that began in 2008 led to a sharp increase in the number of poor people within a few months. In just one year, the number of registered poor people increased by 6.5%. In 2010, the poverty rate rose to 35.8%. The slowdown in economic growth led to the freezing of long-term poverty reduction programs and the restriction of policies to assist vulnerable families. The economic crisis continued until 2011. At that time, it was possible to reduce the poverty rate. However, in 2015, the poverty rate was still 29.8% higher than in 2008. Poverty is mainly represented at 3 levels: high, low and extreme poverty. The picture of poverty is particularly complete when looking at multidimensional poverty. Multidimensional poverty refers not only to income poverty, but also to the level of deprivation of citizens and families in terms of services. It is assessed according to the following 5 deprivations (Soçialakan Baştbanutyun Yev Mankakan Axkadutyun.)

:

1. Basic needs
2. apartment
3. education
4. employment
5. health

Asdyg Minasyan, head of the Social Assistance Department of the Ministry of Labor and Social Affairs of the Population, states that when comparing data on poverty and multidimensional poverty, it is concluded that 45-46% of the population has social problems. Multidimensional poverty is particularly high among children (64%). In Armenia, one in three children currently lives in poverty. Child poverty is 34.2%, and extreme child poverty is 2%. This indicator is also affected by geographical inequality. For example, 50.9% of children in the Shirak region live in poverty.

As we know, in 2016, the economic growth rate in Armenia increased by only 0.2%, which was not enough to reduce the level of poverty in the country. In 2016, poverty decreased by 0.4% compared to 2015 (from 29.8% to 29.4%). (Axkadutyunı Hayastanum (2018).). Poverty levels in Armenia vary significantly by capital and region. The poorest region in Armenia is Aragatsotn (51.4%). According to 2019 statistics, the poverty rate in Yerevan is 14.1%. At the same time, poverty indicators were also recorded in the regions of Shirak (48.4%), Lori (30.1%), Gegharkunik (43.5%), Kodayk (31.9%), Armavir (22.5%), Ararat (29.4%), Tavush (25.6%), Vayoch Dzor (19.3%), and Syunik (12.1%). (2019-İn Axkadutyan Maqardaqı Hayastanum Qnahadvel E 26,4%,). According to 2024 statistics, the poverty rate in Yerevan is 17.9%. (Azqayin Viçakakraqan Komite). At the same time, poverty indicators were also recorded in the regions of Shirak (43.1%), Lori (14.2%), Gegharkunik (35.4%), Kodayk (23.2%), Armavir (25.9%), Ararat (30.3%), Tavush (37.2%), Vayoch Dzor (30.9%), and Syunik (7%) (national statistics service, 2024). The Statistical Committee of the Republic of Armenia reported this in the report "Social Image of Armenia - Poverty". Poverty in Armenia has been calculated since 1996. Since 2019, the revised methodology of the World Bank, namely the assessment of poverty according to four thresholds, has been applied. (2019-İn Axkadutyan Maqardaqı Hayastanum Qnahadvel E 26,4%,)

1. Those who have a consumption threshold of 53,043 drams per adult are considered poor. In Armenia, 43.8% of the population meets this threshold.

2. The average per capita consumption level of the poor is 35,054 drams. 10.2% of the population meets this level.

3. Those who qualify as extremely poor and malnourished are those with a monthly consumption threshold of 23,763 drams. 1.4% of the population belongs to the extremely poor category.

3. Unemployment in Armenia

In 1990, the unemployment rate in the Soviet Union was 1-2%. The transition to a market economy affected the development of the economy. Dozens of industrial companies closed and population migration levels began to increase. After Armenia declared its independence in 1991, the structure of its economy changed, and unemployment reached 20%. In 2000, the employment regulation policy was implemented with the aim of increasing employment and reducing unemployment. The government's employment strategy was developed in 2012. This document was intended for the years 2013-2018. In 2014, a promising development strategy for 2014-2025 was approved. The goal of this strategy was to increase the employment rate in Armenia to 71% and reduce unemployment to 10% by 2025. However, today's indicators show that the level envisaged in the strategy has not yet been achieved. In 2016, unemployment in Armenia was about 18.1%, and the main goal was to reduce this figure to 16.5%. On the other hand, it was intended to increase the employment rate to 58.7%, which was 50%. (Hayastani Hanrapedutyan Soçial-Tndesakan Viçaqı 2017t Hunvar-Hunisnin).

Armenia is one of the countries with the highest unemployment rate among the countries in the Eurasian Economic Union. The unemployment rate in Armenia is 17%. In particular, 61.4 thousand unemployed people were registered at employment centers in Armenia at the end of June 2021. This indicator has increased by 2% (1,200 people) compared to the same period last year. (Hayastanum Qorçazrkutyan Maqardakı 17% E. Amenabarçr EADM-Um).

More than 17.8% of Armenia's working-age population is unemployed. That is, 2 out of 11 working-age citizens are unemployed.

According to the World Bank and the National Statistical Service, the average unemployment rate in Armenia over the 26 years of independence has been 21.7%. The highest unemployment rate in the country was in 2001 at -35.9%, and the lowest was in 2013 at 16.2%.

According to the State Employment Agency of Armenia, the majority of the unemployed are women as of January 2021. They account for 64.7% of the total unemployed (or 40.2 thousand people). The number of young unemployed is 19.1% (or 11.9 thousand people), the number of

unemployed with disabilities is 3.9 (or 2.4 thousand people). The predominance of young people among the unemployed leads to the migration of the main labor force in the country to other countries . In 2017, youth unemployment was 30.3%. (Hayastanum Qorçazrkutyan Maqardakı 17% E. Amenabarçr EADM-Um). The report "The Young Generation is at Risk" notes that unemployment is one of the main problems worldwide. According to the report, politicians dealing with this area in Armenia should be concerned that 42.3% of young people are used as a labor force, while 16.8% are unemployed. The employment rate of young people in the field of information technology is only 3%. According to these studies, despite the need for young people in the chemical and industrial sectors, they are rarely engaged in this field. (Hayastanum Qorçazrkutyan Çuçanişı Amenabarçrn E APH-Um Tarmaçvel E). İn general, the mismatch between supply and demand is one of the main problems in the Armenian labor market. For example, according to March 2018, 48 people applied for one vacancy. There is a high demand in the Armenian labor market, especially in the private sector.

A number of state centers operate in Armenia to increase employment levels. These include the State Employment Agency and its 51 territorial branches, the Vocational Guidance Methodological Center in Yerevan, and the Gyumri Rehabilitation Center for the Disabled in Gyumri. The Law on Employment, which provides for improvements in the field of employment, was adopted in 2013.

4. The impact of the Second Karabakh War on demography and migration in Armenia

Armenia's population indicators have been decreasing continuously since the 1990s (except for the years 2012-2013). This process continued after the Karabakh war in 2020. The statistics published by the Ministry of Statistics of the Republic of Armenia regarding the permanent population of Armenia also reflect this.

Migration is one of the main factors affecting the decrease in the country's population. As it is known, one of the most dangerous problems that the Republic of Armenia has faced since declaring its independence is migration. This problem has caused the country's population to decrease over the years. Migration has had negative effects not only on security issues, but also on demographic characteristics such as the aging of the population, the rise and fall of marriage and divorce rates. According to research conducted in Armenia, there is a strong relationship between divorces and those who leave Armenia. This means that as the number of migration increases, the number of divorces also increases, leading to the emergence of new social problems in the country.

(Hacıyev, Kəlbizadə, Eyvazov, İsmayılova, Əzimzadə, İmaməli, 2019) of those who migrated in the period 2020-2022, 53.2% (128 thousand people) went to other regions of the Republic of Armenia or to foreign countries and did not return. 19.3% (46 thousand people) returned after a certain period of time. 27.5% (66 thousand people) are those who came to Armenia for the first time. According to official statistics of Armenia, 112,000 of those who left the country in 2021 did not return, while 45,000 returned. The Republic of Armenia is the birthplace of the vast majority of the outgoing and returning populations (96.7% and 99.6%, respectively), and the remaining small part (3.3% of outgoing and 0.4% of returning migrants) was born in foreign countries. In these years, the most intense migration movements (66%) were in 2021, and the number of returnees in 2019 was higher than in 2021 (39%). In the 2019-2021 period, approximately 66 thousand people came to Armenia, while approximately 83 thousand people left the country. 70.5 percent of those who left the country were for up to 12 months, and 29.5 percent for longer periods (Miqraçia). The Second Karabakh War has dragged Armenia into a demographic catastrophe. The sharp differences in the socio-economic situation in cities and villages, as well as the internal and external migration of the city and village population are the quantitative and qualitative characteristics of the causes of the demographic crisis. The regions where the birth rate in villages has decreased the most are Ararat (Vedi) and Armavir (Sardarabad). In general, the natural population growth in Armenia has decreased by 9.9%. Migration problems also play an important role here. As a result of the Covid-19 pandemic and the Second Karabakh War, an increase in the number of deaths and a decrease in the number of births are observed in Armenia. Except for Yerevan and Gegarkunik provinces, for the first time in the demographic monitoring process, all cities of Armenia experienced a population decrease (national statistics committee, 2023). After the Second Karabakh War in Armenia, internal migration has also increased. According to official data, the population of Sunik (Zangezur) province decreased from 136,400 people in 2020 to 134,600 people in 2021, and in Vayotsdzor (Keshishkend) from 48,400 people in 2020 to 47,600 people in 2021. (Miqraçion iraviçaki Hayastanum mifer yev irakanutyun. Pasteri stuqum). For this reason, the coordinator of the Ministry of Labor and Social Affairs of the Republic of Armenia, Artak Markosyang, explained that migration has increased, and that there has been a serious influx, especially from Sunik (Zangazur) province to Yerevan and its surroundings.

Due to the underdevelopment of infrastructure, economic, educational, cultural, social and security problems, there is an outflow of population from villages. At the same time, there is an unequal distribution of the population in the villages. 60% of the village population is concentrated

in the Ararat (Vedi), Armavir (Sardarabad), Gegarkunik (Başkend) and Kotayk (Eller) regions, and there is also a migration flow here. However, compared to border villages, the migration rate in these regions is much lower. In 2016-2021, the regions where the rural population left the most were Lori (Dağ Borcalisi), Shirak (Şoreyel) and Vayotsdzor (Keşişkend) with 5.4 percent, Tavuş (Tovuzgala) with 3.7 percent. The lowest migration rates were in Armavir (Sardarabad) with 0.3 percent, Sunik (Zangazur) with 0.4 percent and Araratdan (Vedi) with 0.6 percent. (Kovid-19 hamavaraki yev paterazmi azteçutyunı joğovrtakrakan qorçıntaçneri vra).

According to the information provided by the Armenian official statistics service as of November 1, 2021, the number of Armenian citizens who died in the 44-day war is 2,904, while the total number of deaths is 3,781. Thus, in 2020, the number of deaths among men aged 15-49 increased by 3.4 times (2,801 people) compared to 2019, reaching 3,956 people. The main reason for the increase in the mortality rate among working-age males is the 44-day war. (HH joğovrtakraqan himnaxntrneri paterazmi u hamavaraki hedyevankneri, ec 96) The Second Karabakh War and the coronavirus pandemic will not only have a negative impact on the demographic crisis, but will also affect the socio-demographic situation for a long time in the years following the war and the pandemic. One of the serious demographic problems is that those born in the second half of the 1990s and early 2000s (the majority of those who participated in the Second Karabakh War) are of family-forming age.

The negative aspects of the demographic situation are closely related to structural changes in the labor market and social security issues. In the Republic of Armenia, the war leads to increased military expenditures, unemployment and poverty levels, as well as a decrease in funding for the health system, pensions and other social services. It is clear that the risk of migration is also high in the context of uncertainty and poor economic opportunities. During the Second Karabakh War, three regions of the Republic of Armenia - Syunik (Zengezur), Vayotsdzor (Keshishkend) and Gegarkunik (Başkənd) - became border regions, and as the war continued, the population of these cities began to decline. This had a serious impact on demography, politics and defense. In 2020, the permanent population of the Syunik (Zengezur) region decreased by 136 thousand people after the Second Karabakh War. It should be noted that, unlike other regions of the Republic of Armenia, the population flow from Syunik (Zengezur) was quite low. The population decrease in this region in 2016-2019 was 2159 people per year. Sunik (Zengezur) was the leader in the average monthly salary ranking in the Republic of Armenia until the 2020 war. During this period, the average monthly salary in Yerevan was 208 thousand drams, while in Sunik it was 269 thousand 782 drams.

There are several reasons for this: (HH joğovrtakraqan himnaxntrneri paterazmi u hamavaraki hedyevankneri, ec 96)

1. The presence of mining enterprises in the district of Sunik;

2. The development of the agricultural and livestock sector at the expense of the occupied Karabakh lands.

The Second Karabakh War ended with the military and political victory of the Republic of Azerbaijan, the return of the occupied lands to their owners, and caused a decline in the large-scale livestock industry in Syunik and a decrease in the number of animals. This situation negatively affected the income formation of the residents of the region and migration increased. At the same time, from the perspective of demographic development, there was almost no population flow in the Tegh village of the Gorus region until the Second Karabakh War. The permanent population here was 2206 in 2016, and 2165 in 2020. (Syunik. Anvdanqayin iraviçaqi soçial – tntesaqan çuçanişneri anqman badçar) However, with the end of the war, both internal and external migration of the population increased for both socio-economic and security reasons. After the end of the war, the Armenian government implemented aid programs and increased steps towards the revival of the agricultural sector.

Conclusion

Thus, from the analysis of all the above issues, it can be concluded that Armenia is not implementing its domestic and foreign, including economic, policies correctly to overcome the severe economic crisis it has found itself in. During the study of the topic, a number of conclusions were reached: the severe socio-economic situation resulting from Covid-19 and the Second Karabakh War in 2020 had a negative impact on the economy of Armenia; economic growth trends have weakened; the war has further aggravated the economic crisis and caused significant material losses; the state debt of the Republic of Armenia has increased sharply; poverty is a major problem in Armenia and there are serious shortcomings in the poverty eradication policy; the policy of increasing employment and reducing unemployment is not effectively implemented by the government; Armenia's education system is also in a state of severe crisis. Corruption and bribery prevail in the education system; the demographic situation in Armenia is also at a crisis level. Migration is one of the main problems of the country. The current socio-economic situation in Armenia leads to the population leaving the country in order to improve their quality of life.

References

Axkadutyunı Hayastanum (2018). Https://Ampop.Am/Poverty-İn-Armenia/

Soçialakan Baştbanutyun Yev Mankakan Axkadutyun. Https://Www.Unicef.Org/Armenia/

2019-İn Axkadutyan Maqardaqı Hayastanum Qnahadvel E 26,4%, Https://Hetq.Am/Hy/Article/124867

Hayastanum Qorçazrkutyan Maqardakı 17% E. Amenabarçr EADM-Um, Https://Hetq.Am/Hy/Article/134329

Hayastanum Qorçazrkutyan Çuçanişı Amenabarçrn E APH-Um Tarmaçvel E Https://Ampop.Am/Unemployment-İn-Armenia/

Hayastani Hanrapedutyan Soçial-Tndesakan Viçaqı 2017t Hunvar-Hunisnin. Www.Armstat.Am/File/Article/Sv_06_17a-_520.Pdf

Miqraçia, Https://Armstat.Am/File/Article/Demog_2021_7.Pdf

Azqayin Viçakakraqan Komite, Https://Armstat.Am/File/Article/Poverty_2024_A_2.Pdf

Hacıyev, Q., Kəlbizadə, E., Eyvazov, A., İsmayılova T., Əzimzadə A., İmaməli, Ş., Ermənistan: Daxili Sosial-İqtisadi Və Siyasi Şərait. Bakı, MTM İnnovation MMC. 2019.

Syunik. Anvdanqayin iraviçaqi soçial – tntesaqan çuçanişneri anqman badçar. https://ampop.am/socio-economic-situation-in-syunik/,

HH joğovrtakraqan himnaxntrneri paterazmi u hamavaraki hedyevankneri, İrevan 2022, ec 96 https://asue.am/upload/files/amberd/Amb%2050_compressed.pdf.

Kovid-19 hamavaraki yev paterazmi azteçutyunı joğovrtakrakan qorçıntaçneri vra, https://www.lragir

Miqraçion iraviçaki Hayastanum mifer yev irakanutyun. Pasteri stuqum, https://www.aravot.am/2021/

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:16.04.2025
Kabul tarihi |Accepted:25.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Səbuhi Quliyev

https://orcid.org/0009-0003-4300-9662
PhD, Baku State University, history department, Azerbaijan, quluyevsebuhi67@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Quliyev, S. (2025).Gürcüstanın 44 günlük Vətən müharibəsinə reaksiyası. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *12* (3), 332-340.

Gürcüstanın 44 günlük Vətən müharibəsinə reaksiyası

Öz

Məqalədə ölkələrarası münasibətlərin formalaşması tarixi, Gürcüstan hökümətinin Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində sərgilədiyi münasibət və bu münaqişə fonunda apardığı balanslı xarici siyasət əks olunur. Habelə, müəllif Gürcüstanın müharibənin başlandığı vaxtdan etibarən tərəflər arasında vasitəçilik səylərindən, bölgədə təhlükəsiz mühitin yaradılması cəhdlərindən bəhs edir. Eyni zamanda Qarabağda hərbi əməliyyatlar zamanı ermənilərin Gürcüstanın Cavaxate bölgəsində təxribata əl atmaq cəhdləri, onların ölkədə millətlərarası münasibətlərin inkişafına zərər verəcək planlarının iflası məqalədə qeyd olunur. Araşdırmada həmçinin, Gürcüstan Baş nazirinin, keçmiş Prezident M.Saakaşvilinin müharibəyə reaksiyaları ilə yanaşı, mövcud münaqişə zamanı Gürcüstan Parlamentində gürcü, erməni və azərbaycan əsilli deputatların çıxışları, erməni əsilli siyasətçilərin tarixi saxtalaşdıraraq təhrif olunmuş məlumatları ictiamiyyətə açıqlamalarından bəhs edilir.

Açar sözlər: *Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Parlament, İlham Əliyev, Cənubi Qafqaz*

Georgia's Response to the 44-Day Patriotic War

Abstract

The article reflects the history of the formation of interstate relations, the position of the Georgian government in the Armenia-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict and the balanced foreign policy pursued against the backdrop of this conflict. The author also discusses Georgia's mediation efforts between the parties since the beginning of the war and its attempts to create a safe environment in the

CC BY NC
Creative Commons Licence

region. The article also notes the Armenian attempts to resort to provocation in the Javakheti region of Georgia during the military operations in Karabakh and the failure of their plans to harm the development of ethnic relations in the country. The reactions of the Georgian Prime Minister and former President M. Saakashvili to the war, the speeches of Georgian, Armenian and Azerbaijani deputies in the Georgian Parliament during the current conflict and the public disclosure of distorted history by politicians of Armenian origin are also discussed.

Keywords: *Azerbaijan, Georgia, Armenia, Parliament, Ilham Aliyev, South Caucasus*

Giriş

Gürcüstan hökümətinin 44 günlük Vətən müharibəsindəki mövqeyinə toxunarkən ilk növbədə Azərbaycan-Gürcüstan Respublikaları arasında diplomatik əlaqələrin yaranması tarixini nəzərdən keçirmək lazımdır. Belə ki, Respublikalar arasında diplomatik münasibətlər 1992-ci il 18 noyabr tarixində yaradılıb. Bununla yanaşı, 1995-ci il fevral ayında Bakıda Gürcüstan səfirliyinin, 1996-cı il martında isə Tbilisidə Azərbaycan səfirliyinin açılması ikitərəfli əlaqələrin gələcək inkişafına stimul verib. Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasına Prezident seçilməsindən sonra iki ölkə arasında siyasi, iqtisadi, kommunikasiya və digər sahələri əhatə edən müqavilələr imzalandı. 90-cı illərdə və XXI əsrin əvvəllərində prezidentlərin qarşılıqlı səfərləri hökümətlərarası münasibətlərin inkişafı mexanizminə əsaslı təsir etdi. Azərbaycan regionda ən yaxın müttəfiqlərindən biri olan Gürcüstanla bir sıra regional və qlobal məsələlərdə vahid mövqedən çıxış edir. Heydər Əliyevin və Eduard Şevardnadzenin əsasını qoyduğu strateji əməkdaşlıq bu günə qədər bütün sahələr üzrə davam edir. Bu gün Gürcüstanla Azərbaycanı hər şeydən əvvəl Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Tbilisi-Ərzurum, TRASEKA, Bakı-Tbilisi-Qars və Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri kimi qlobal enerji, nəqliyyat-kommunikasiya layihələri birləşdirir. Qeyd olunan layihələr həmin ölkələri bir-birinə strateji cəhətdən bağlayır. Buna paralel olaraq, GUAM, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər qurumlar daxilində əməkdaşlıq ikitərəfli strateji əlaqələri daha da möhkəmləndirib. Siyasi yaxınlaşma iqtisadi inteqrasiya fonunda baş verir və strateji xarakter alır.

1. Vətən müharibəsi və Gürcüstan

2020-ci ilin İkinci Qarabağ Müharibəsi regional və beynəlxalq səviyyədə əhəmiyyətli nəticələrə yol açdı, xüsusən də qonşu ölkələr üçün, o cümlədən Gürcüstan. Müharibə, geopolitik gərginlikləri artıraraq, Ermənistana və Azərbaycana qarşı ziddiyyətli maraqları olan Gürcüstan kimi dövlətlər üçün mürəkkəb çağırışlar yaratdı. Gürcüstanın hər iki tərəfə silah göndərmək üçün keçid yolu olaraq coğrafi mövqeyi və daxili etnik icmaları (erməni və azərbaycanlı, red.-S.Q) onu münaqişənin tələtümünə qarşı xüsusilə həssas etdi. Gürcüstanın erməni və azərbaycanlı mənşəli siyasətçilərinin müharibə zamanı bir tərəfi dəstəklədiklərini açıq şəkildə

bildirməsi vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi. Bu etnik icmaların münaqişəyə birbaşa cəlb olunma ehtimalı Gürcüstan rəhbərliyini narahat edirdi, çünki bu, daxili sabitliyi poza bilərdi. Qısacası, Gürcüstanın İkinci Qarabağ Müharibəsindəki mövqeyi olduqca çətin və həssas idi. Ölkə, qonşu dövlətlərin qarşılıqlı maraqlarını idarə etməyə çalışarkən daxili sabitliyi qorumağa çalışırdı, bu da onu münaqişə dövründə regionun ən geopolitik həssas ölkələrindən birinə çevirirdi. Digər bir tərəfdən münaqişənin daha da dərinləşməsi Gürcüstan üçün ciddi iqtisadi fəsadlara yol açа bilər və Bakı–Tbilisi–Ceyhan neft boru kəməri, Bakı–Tbilisi–Qars dəmir yolu və Cənub Qaz Dəhlizi kimi kritik infrastruktur və strateji layihələrə zərər verə bilər. Covid-19 böhranı fonunda Cənubi Qafqaz ölkələri artıq iqtisadi çətinliklərlə mübarizə aparırdı, lakin hərbi münaqişə iqtisadi narahatlıqları daha da artırır. İqtisadi baxımdan, Gürcüstanın tranzit potensialı münaqişədən ciddi şəkildə təsirlənə bilər. Çünki Tbilisi Ermənistan və Azərbaycanla sıx ticarət və iqtisadi əlaqələrə malikdir və bu ölkələr Gürcüstanın turizm sektoruna əhəmiyyətli töhfə verirlər. 2020-ci ilin yanvar-iyun aylarında Azərbaycan Gürcüstanın ixracında ikinci ən böyük ticarət tərəfdaşı olub. Davam edən münaqişə regiona xarici investisiya axınını azalda bilər ki, bu da davamlı iqtisadi inkişaf üçün mühüm rol oynayır (Tbilisi Armenians Rally Against Mtavari Arkhi TV's 'Pro-Azerbaijani' Coverage, 2020). Hələ 2020-ci il iyul ayında ermənilərin Tovuz istiqamətində Azərbaycan mövqelərinə qarşı təxribatları fonunda müxtəlif mətbuat orqanlarında Gürcüstanın Serbiyadan gələn silahları Ermənistana çatdırılması üçün tranzit rolunu oynaması qeyd olunurdu. Prezident İlham Əliyev bununla bağlı 19 sentyabrda Gürcüstanın etibarlı tərəfdaş olduğunu dilə gətirərək, bu məlumatların tamamilə əsassız olduğunu, Gürcüstanın öz ərazisindən silahların Ermənistana daşınmasına icazə vermədiyini qeyd etdi. Bir müddət sonra isə, 2020-ci il 27 sentyabrda hərbi əməliyyatların başlaması zamanı və döyüşlərin davam etdiyi dövrdə Gürcüstan öz hava məkanını Rusiyadan gələn silahların Ermənistana daşınmasının qarşısını almaq məqsədi ilə bağladı. Bu isə, Rusiyanın alternativ yollar axtarmasına gətirib çıxardı. Xəzər dənizindən keçərək İrana gələn tankerlərdəki hərbi avadanlıqlar İran vasitəsi ilə Ermənistana çatdırılırdı.

Eyni zamanda, Gürcüstanda hökümət ölkə ərazisində yaşayan etnik azərbaycanlı və erməni əhalisinin bir-birilərinə qarşı aqresiyyasının artacağından, Dağlıq Qarabağda gedən müharibənin öz ölkəsinə müyyən qədər təsir göstərərək, daxili sabitliyi pozacağından ehtiyat edirdi. Buna baxmayaraq, bir müddət sonra Gürcüstanın Cavaxete vilayətində çoxluq təşkil edən ermənilər müxtəlif təxribatlara əl atdılar. Bu təxribatlardan biri məhz 2020-ci il 1 oktyabrında 300 nəfərdən ibarət erməni icmasının Gürcüstanın müxalifətə meylli "Mtavari Arkhi TV" ofisinin qarşısında nümayiş keçirərək kanalın davam edən Azərbaycan-Ermənistan döyüşləri ilə bağlı "Azərbaycan tərəfini tutan" yayımını etiraz etməsi oldu. Həmin bölgədə

yaşayan yerli əhali Qarabağda döyüşmək üçün könüllü təşkilatlar yaradırdı. Bəzi insanlar hətta Gürcüstanın Türkiyə ilə sərhədini müvəqqəti olaraq bağlamağa nail olmuşdu. Bu, Gürcüstan siyasətçilərində və cəmiyyət içərisində qorxu və narahatlıq doğurmuşdu. Belə təxribatlardan digəri isə, etnik ermənilərin Ninotsminda-Bavra keçid məntəqəsində güya "humanitar yardım" adı altında döyüşlərə müdaxilə etmək istəyi oldu. Bu təxribatın qarşısı da, Gürcüstan hökuməti tərəfindən alındı. Hətta, müxtəlif xarici qüvvələr və erməni diasporu nümayəndələri tərəfindən qızışdırılan və maliyyələşən gürcü müxalifəti Azərbaycana qarşı qərəzli mövqe səgiləyirdi. Belə ki, Azərbaycanda millətlərarası münasibətlərin inkişaf səviyyəsi çox yüksək olduğunu və etnik azlıqlara hər hansı bir fərq qoyulmadığını görməzdən gələn gürcü müxalifəti döyüşlərin qızğın çağında Azərbaycana qarşı ərazi iddiası irəli sürdülər (Statement from The Apostolic Nunciature, 2020). Oktyabrın 3-də Gürcüstanın Milli Təhlükəsizlik Şurasının Dağlıq Qarabağdakı hadisələrlə bağlı iclasından sonra keçirilən mətbuat konfransında Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin (DTX) rəhbəri Qriqol Liluashvili Türkiyədən Azərbaycana Suriya döyüşçülərinin keçməsinə Tbilisinin icazə verməsi ilə bağlı xəbərləri "dezinformasiya" adlandırıb. Döyüşçülərin Gürcüstan ərazisindən hərəkəti ilə bağlı məlumatların tamamilə əsassız olduğunu bildirən Liluashvili bu məzmunlu dezinformasiyaların yayılması Gürcüstanda, ümumilikdə regionda vəziyyəti gərginləşdirmək məqsədi daşıdığını qeyd etdi (Impact of the Current Situation in Nagorno Karabakh on Georgia's National and Regional Security, 2021). Həmçinin Gürcüstanın Milli Təhlükəsizlik Şurası Ermənistan-Azərbaycan arasında gərginliyin başlamandığı vaxtdan etibarən Gürcüstandan hər iki ölkəyə hava və quru yolu ilə hərbi yüklərin daşınmasına icazə verilmədiyini qeyd edib. Şura bildirib ki, *"vətəndaş malları və yükləri Gürcüstandan heç bir maneə olmadan, bütün istiqamətlərə, o cümlədən Azərbaycana və Ermənistana, təhlükəsiz şəkildə daşınır"* və əlavə edib ki, *"yüklərin daşıma intensivliyi yüksəkdir və silahlı münaqişənin yenidən başlamasından sonra dəyişməyib"*. Şura onu da qeyd edib ki, *"biz Dağlıq Qarabağda Azərbaycan və Ermənistan arasında böhran fonunda, Gürcüstanda və ya xaricdə olan bəzi dağıdıcı qüvvələrin dostluğumuza və tarixi təcrübəmizə kölgə salmasına imkan verməməliyik"*. Milli Təhlükəsizlik Şurası sədri ictimaiyyətə açıqlamasında Gürcüstanın həmişə gürcülərin və müxtəlif millətlərin, o cümlədən azərbaycanlıların və ermənilərin sülh şəraitində birgə yaşamasına qürur duyduğundan, bunun ümumi birlik naminə ortaq nailiyyət olaraq əhəmiyyətindən söhbət açıb. Habelə, regionda münaqişəli vəziyyətin intensivləşməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə qarşıdurma tərəflərinin Tbilisidə görüşünün təşkil edilməsi məsələlərində kömək etməyə hazır olduğunu bir daha təsdiqləyib. Şura bildirib: *"Bu bizim ortaq marağımızdır ki, hərbi qarşıdurmanı tez bir*

zamanda dayandıraq və bölgədə sülhü bərpa edək" (Georgia's Potential Role in South Caucasus Peacemaking, 2025).

Gürcüstanın Xarici İşlər Nazirliyi 10 noyabrda Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı əldə olunmuş razılaşmaya reaksiya verərək, "Ermənistan və Azərbaycan arasında əldə olunan atəşkəs razılaşmasının münaqişənin tam miqyaslı həllinə töhfə verəcəyinə ümid etdiyini" bildirib. *"Gürcüstan tərəflər arasında dialoqu dəstəkləyir",* – deyə Nazirlik qeyd edib və əlavə edib ki, Tbilisi beynəlxalq ictimaiyyətlə birlikdə sülh prosesinə töhfə verməyə hazırdır. Gürcüstan Prezidenti Salome Zurabişvili noyabrın 10-u günortadan sonra Qarabağ razılaşmasına reaksiya verərək qeyd edib ki, *"Qafqazda yeni bir dövr başlayır. Faciəvi müharibəni dayandırdıqları üçün dostlarımız Ermənistan və Azərbaycanı təbrik edir, bütün vasitəçilərə təşəkkür edirəm". Qurbanların ailələrinə başsağlığı verirəm. Sülh və sabitliyin alternativi yoxdur!"* – Prezident Zurabişvili şəxsi *"X"* profilində bildirib. Daha sonra mətbuata açıqlamasında Gürcüstan Prezidenti beynəlxalq ictimaiyyətin aktiv səyləri və çoxtərəfli beynəlxalq mexanizmlərin tətbiqi uzunmüddətli sülhün təmin olunmasına təsir edəcəyini və bu da bütövlükdə region üçün yeni imkanlar açacağını dilə gətirib (Georgian Foreign Ministry Reacts to Karabakh Deal, 2020).

2. Gürcüstan Parlamentində müxtəlif partiyalardan olan siyasətçilərin şərhləri

Sentyabrın 27-28-də Gürcüstanın hakim "Gürcüstan Arzusu" (GD) partiyası və müxalifət partiyalarının siyasətçiləri, Dağlıq Qarabağdakı davam edən hərbi qarşıdurmaya reaksiya verərək, gərginliyin azalmasını və sülhün bərqərar olmasını çağırıblar. Parlamentin Müdafiə və Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri Millət vəkili İrakli Sesiashvili Xarici İşlər Nazirliyi vasitəsi ilə tərəflər arasında daimi əlaqələrin saxlanıldığını, regionda sülh və atəşkəsin təmin olunmasını vacibliyini çağırır. Millət vəkili həmçinin əlavə edib ki, *"Əgər tərəflər (Ermənistan və Azərbaycan, red.-S.Q) Gürcüstanın sülh danışıqlarında iştirak etməsini istəyirlərsə, biz tam hazırıq. amma təəssüf ki, bu gün bunun əlamətlərini görmürük. Beynəlxalq icma da [bu prosesdə] iştirak edir və biz də lazım olduqda iştirak edə bilərik. Hər hansı bir istiqamətdə, o cümlədən humanitar sahədə, hər iki tərəfə kömək etməyə hazırıq"* (Azerbaijani-Georgian Relations 'Excellent, Aliyev Says, 2025).

Parlamentin vitse-spikeri, millət vəkili, "Avropa Gürcüstanı" partiyasından olan Sergi Kapanadze öz çıxışında bu mərhələdə Gürcüstanın əsas mövqeyinin sülhə dəstək vermək, regionda hadisələrin daha da gərginləşməsinin qarşısını almaq olduğunu qeyd edib. Həmçinin bu çətin vəziyyətdə Gürcüstan hökumətinin müxtəlif alternativlər hazırlaması və fərqli ssenarilərə hazır olmasını dilə gətirən deputat müharibə halında çoxlu ssenarilər inkişaf edə

biləcəyini və bunun baş verəcəyi halda region ölkələrinə olduqca mənfi təsir göstərəcəyini dilə gətirib.

Əmək Partiyasının lideri Şalva Natelaşvili nitqi zamanı Cənubi Qafqaz ölkələrinin hökumətlərinin Tbilisidə Cənubi Qafqaz Təhlükəsizlik Şurası yaratmağa çağırararaq, bununla regionda baş verən hər hansı bir münaqişəni həll etmək üçün vasitəçilərə ehtiyac olmayacağını qeyd edib. *"Biz bir dəfə və hamı ilə anlamalıyıq ki, heç bir regional imperiya ölkəsi Gürcüstanın, Ermənistanın və Azərbaycanın müstəqil olmasını istəmir"* -deyə deputat əlavə edib (Azerbaijani-Georgian Relations Excellent, Aliyev Says, 2025).

Hərbi ekspert və "Ağmaşenebeli Strategiyası" siyasi hərəkatının üzvü, Teona Akubardia, hökuməti Milli Təhlükəsizlik Şurasının iclasını çağırmağa səsləyib. O hesab edir ki, Qarabağda baş verən hadisələrin Gürcüstan üçün hansı təhlükələr yarada biləcəyini qiymətləndirmək vacibdir. Gürcüstan hökuməti bu genişmiqyaslı müharibənin Gürcüstan üçün yaratdığı təhdidləri və Gürcüstanın münaqişəni sülh yolu ilə həll etmək üçün ata biləcəyi addımları qiymətləndirmək məqsədilə vaxtında Milli Təhlükəsizlik Şurasının iclasını çağırılmalı olduğunu bildirib. *"Ölkədə regional sülhün təmin edilməsi vacibdir və həm əməkdaşlıq, həm də qanunvericiliyimiz tələb etdiyi kimi, hər iki ölkə ilə tərəfdaşlıq münasibətlərini qoruyub saxlamaq lazımdır"*, – deyə Akubardia bildirib (In Quotes: Georgian Politicians on Nagorno-Karabakh Developments, 2025).

Keçmiş Prezident Mixail Saakashvili isə qeyd edib ki, Azərbaycan və Ermənistan arasında baş verən hərbi qarşıdurmaların regionda və millətlərarası rifah naminə sülhün vacib olduğu hər kəs üçün böyük narahatlıq doğurur. Bundan əlavə, Sabiq Prezident qeyd edib: *"Mənim mövqeyim aydındır və ərazi bütövlüyü prinsipinə əsaslanır, bu da Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın suveren ərazisi olduğunu bildirir və heç bir şey bu faktı dəyişdirməyəcək. Eyni zamanda, münaqişə sülh yolu ilə həll olunmalıdır. Eyni zamanda, regiondan qovulmuş hər kəsin öz evlərinə qayıtmaq hüququ, orada yaşayanların isə sülh içində yaşamaq hüququ olmalıdır və onların hüquqları qorunmalıdır".* M. Saakaşvilinin, hüquqi baxımdan, Qarabağın Azərbaycanın bir hissəsi olması ilə bağlı verdiyi bəyanat hökümət daxilində eləcə də erməni icması arasında reaksiyalar doğurdu: *"Mənim mövqeyim birmənalıdır və ərazi bütövlüyü prinsipinə əsaslanır, bu da o deməkdir ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycan Respublikasının suveren ərazisidir"*. Bu bəyanat etnik erməni əhalisinin böyük bir hissəsini M.Saakaşvili və onun partiyası olan Vahid Milli Hərəkatdan (UNM) uzaqlaşdırdı, eyni zamanda etnik azərbaycanlılar arasında sevinclə qarşılandı. Bundan başqa, Gürcüstanın bu münaqişəyə yanaşmasında yeni bir element də nəzərə çarpdı. Tbilisi fəal diplomatiya yürüdərək

Bakı və İrəvan arasındakı qarşılıqlı inamsızlığı azaltmaq və regional təhlükəsizliyə qarşı yaranan geosiyasi təhdidləri məhdudlaşdırmaq üçün müsbət rol oynaya biləcəyini vurğuladı (Georgian Foreign Ministry Reacts to Karabakh Deal, 2020).

Bundan əlavə, Gürcüstan Parlamentində təmsil olunan azərbaycanlı deputatlar, habelə siyasətçilər Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə edərək Azərbaycan hökümətini dəstəklədiklərini bildirdilər. Məsələn, Gürcüstanın "Gürcü Arzusu" partiyasından olan Ruslan Hacıyev əhalini erməni yalanlarına uymamağa, həmrəylik nümayiş etdirməyə çağırdı. Eyni zamanda, digər deputat - Vahid Milli Hərəkat partiyasından olan Azər Süleymanov isə, şəxsi "Facebook" postunda Gürcüstanda yaşayan azərbaycanlı əhalisini münaqişəyə cəlb etməyə çağırmışdı: *"Siz əmin ola bilərsiniz ki, 1990-cı illərdə Qarabağ və Abxaziya müharibələrində könüllü iştirak edən bizim həmvətənlərimiz, indi də hər hansı bir çətinliyə Azərbaycanımızın və Böyük Vətənimiz Gürcüstanın ərazi bütövlüyü üçün hazırdırlar"* (Azerbaijani-Georgian Relations Excellent, Aliyev Says, 2025).

2021-ci ildə Gürcüstan Baş naziri İrakli Qaribaşvili Cənubi Qafqazda sabitliyi təşviq etmək məqsədilə "Sülhsevər Qonşuluq Təşəbbüsü" adlı yeni bir platformanın yaradıldığını elan etdi. O, bildirdi ki, bu üçtərəfli dialoq mexanizmi vasitəsilə Gürcüstan ***"****dialoqu və qarşılıqlı etimadı təşviq edəcək, həmçinin ABŞ və Aİ tərəfdaşlarımızla birlikdə regional məsələlərin həllinə yönəlmiş praktiki həllərin icrasına töhfə verəcək."* Gürcüstanın dəfələrlə qonşuları ilə dinc danışıqları davam etdirmək və asanlaşdırmaq üçün hazır olduğunu bəyan edən Qaribaşvili xüsusilə vurğulayıb ki, sülh prosesi əsasən regionun iki ölkəsi tərəfindən müəyyən olunmalı, xarici oyunçuların diktəsi ilə formalaşmamalıdır (Türkiye'de Polonya - Türkiyede Polonya, 2025).

2023-cü il 7 iyul tarixində İrakli Qaribaşvilinin Ermənistan Baş naziri Nikol Paşinyanla Batumidə görüşü oldu. Qaribaşvilinin Paşinyanla görüşü əsnasında ikitərəfli münasibətlər və regional rifah məsələləri müzakirə edildi. Sentyabr ayında isə Qarabağdakı vəziyyət kritik həddə çatdıqda, Baş nazirlər yenidən telefon danışığı apararaq münaqişənin gərginliyinin azaldılması məsələsini müzakirə etdilər. Bundan bir qədər sonra, həmin ilin oktyabr ayının 8-də Gürcüstanın Baş naziri İrakli Qaribaşvili və Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Tbilisidə regional təhlükəsizlik məsələlərini müzakirə etdilər. Görüşün əsas mövzularından biri son Qarabağ toqquşmalarından qaynaqlanan təcili regional təhlükəsizlik narahatlıqları idi. Görüş zamanı Prezident Əliyev Ermənistan rəhbərliyi ilə dərhal sülh danışıqlarına başlamağa güclü iradə nümayiş etdirərək, bu mühüm danışıqların Gürcüstanda keçirilməsini təklif etdi: *"Biz bu məsələyə hazır olan bir ölkə olaraq, əgər Ermənistan da razılıq verərsə, aidiyyəti qurumlarımızın rəhbərləri dərhal Gürcüstana gələrək ikitərəfli və*

üçtərəfli görüşlər keçirə bilərlər," – Prezident İ.Əliyev görüşdən sonra keçirilən birgə mətbuat konfransında bildirdi. Qaribaşvili isə cavab olaraq vurğuladı ki, *"Biz bu vasitəçilik və ya dostluq formatını yaratmaqda rolumuza sadiqik. Tbilisi bu prosesdə iştirak etməyə həmişə hazırdır"* (Tbilisi Armenians Rally Against Mtavari Arkhi TV's Pro-Azerbaijani Coverage, 2020).

Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyip Ərdoğan tərəfindən Bakıda, Qarabağdakı zəfərini qeyd olunması zamanı birgə hərbi paradda, "3+3" təhlükəsizlik formatı təklifinin irəli sürdü. Bu təklif, üç yerli aktoru (Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan) və üç regional hegemonu (Türkiyə, Rusiya və İran) daxil etməyi nəzərdə tuturdu. Rusiya bu təşəbbüsü dəstəkləyərkən, Gürcüstanın rəsmi hökuməti bu təklifi rədd etdi. Digər regional oyunçulardan, xüsusilə də Rusiyadan fərqli olaraq, Gürcüstanın sülh prosesində rolunu hansısa geosiyasi maraqlarla deyil, regionda sabitliyi təşviq etməklə əsaslandırmaq olar.

Nəticə

Gürcüstan hökumətinin 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı və sonrasında sərgilədiyi mövqe balanslı və ehtiyatlı siyasət yürütmək prinsipi üzərində qurulub. Gürcüstan, Cənubi Qafqaz regionunda geosiyasi baxımdan mühüm mövqe tutan bir ölkə kimi münaqişəyə rəsmi şəkildə müdaxilə etməyib və tərəflərdən heç birinə açıq dəstək göstərməyib. Bu yanaşma Gürcüstanın daxili və xarici siyasət maraqları, eləcə də bölgədə sabitliyi qorumaq niyyəti ilə əlaqələndirilir. Azərbaycan və Ermənistan arasında baş verən bu müharibə, regionun təhlükəsizlik sisteminə və Gürcüstanın strateji maraqlarına təsir göstərə biləcək ciddi hadisələrdən biri idi. Gürcüstan, hər iki ölkə ilə sıx iqtisadi və siyasi əlaqələrə malik olduğundan, neytrallığı qorumaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Xüsusilə, Gürcüstan hökuməti münaqişə zamanı öz ərazisindən hərbi yüklərin daşınmasına icazə vermədiyini bəyan edərək, tərəflər arasında gərginliyin daha da artmasına şərait yaratmamaq siyasətini yürüdüb. Gürcüstanın Azərbaycanla münasibətləri strateji tərəfdaşlıq səviyyəsindədir. İki ölkə arasında iqtisadi, enerji və nəqliyyat sahələrində uzunmüddətli əməkdaşlıq mövcuddur. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu kimi layihələr Gürcüstanın Azərbaycanla əməkdaşlığının əsas sütunlarıdır. Bu baxımdan, Gürcüstanın müharibə zamanı və sonrasında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə hörmət etməsi və bu məsələdə beynəlxalq hüququn prinsiplərinə sadiqliyini ifadə etməsi iki ölkə arasında strateji əlaqələrin möhkəmliyini göstərir. Digər tərəfdən, Gürcüstan Ermənistanla da tarixi və mədəni əlaqələrə malikdir. Gürcüstanda erməni icmasının olması və bu ölkənin Ermənistanla müəyyən iqtisadi əməkdaşlıq qurması, rəsmi Tbilisinin balanslı siyasət aparmasını zəruri edirdi. Gürcüstan hökuməti müharibə zamanı və sonrasında sülh çağırışları edərək, Cənubi Qafqazda davamlı sabitliyin yalnız diplomatik həll yolları ilə təmin edilə biləcəyini vurğulayıb.

Gürcüstanın vasitəçilik təşəbbüsləri və bölgədə sülhün bərqərar olunmasına verdiyi dəstək, onun münaqişəyə münasibətdə ehtiyatlı və konstruktiv siyasət apardığını göstərir. Bundan əlavə, Gürcüstan Parlamentində və ictimai müzakirələrdə münaqişənin Gürcüstana və bütövlükdə regiona təsiri ilə bağlı müxtəlif baxışlar mövcud olub. Müxtəlif siyasi qüvvələr bu məsələdə fərqli mövqelər ifadə etsələr də, ümumi yanaşma Gürcüstanın sabitliyini qorumaq və regional təhlükəsizliyə töhfə vermək istiqamətində olub. Gürcü cəmiyyətində həm Azərbaycan, həm də Ermənistanla dostluq münasibətlərinin qorunmasının vacibliyi vurğulanıb və hökumətdən balanslı siyasət aparmaq tələb edilib.

Nəticə etibarilə, Gürcüstan hökuməti 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı neytral mövqe tutaraq, öz maraqlarını və regional sabitliyi qorumaq məqsədilə ehtiyatlı siyasət həyata keçirmişdir. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü beynəlxalq hüquq çərçivəsində dəstəkləməsi, eyni zamanda, Ermənistanla münasibətlərini qoruyaraq bölgədə sülhün bərqərar olması üçün çalışması, Gürcüstanın Cənubi Qafqaz siyasətinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdir. Bu balanslı yanaşma Gürcüstanın gələcəkdə də regional sülh prosesində rol oynamaq potensialını nümayiş etdirir. Habelə, münaqişədən sonra Cənubi Qafqazda formalaşan yeni nizam sonrakı illərdə Gürcüstana da əhəmiyyətli təsir göstərəcək. Çünki yeni nəqliyyat kommunikasiya xətlərinin inşası, dünya bazarlarına çıxışın alternativ yollarının yaradılması və Türkiyənin "3+3" formatı əsasında region ölkələrinin iqtisadi maraqlarına cavab verən, bölgədə sülh və təhlükəsizliyi qaranti edəcək təşəbbüsü Gürcüstanı da regionun digər dövlətləi kimi əhatə edəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

Azerbaijani-Georgian Relations 'Excellent,' Aliyev Says, 2025 https://civil.ge/arch

Georgian Foreign Ministry Reacts to Karabakh Deal, 2020, https://civil.ge/archives/381766.

Impact of the Current Situation in Nagorno Karabakh on Georgia's National and Regional Security, Georgian Strategic Analysis Cente, Tibilisi, 2021, https://foreignpolicycouncilcom

In Quotes: Georgian Politicians on Nagorno-Karabakh Developments, 2025, https://civil.ge

Statement from The Apostolic Nunciature, Vaticange.org, 2020. https://vaticange.org/

Tbilisi Armenians Rally Against Mtavari Arkhi TV's 'Pro-Azerbaijani' Coverage, Civil.ge, October 1, 2020. https://civil.ge/archives/372330

Türkiye'de Polonya - Türkiyede Polonya, 2025, https://www.gov.pl/attachment/dc0

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:16.03.2025
Kabul tarihi |Accepted:20.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Turkan Guluzade

https://orcid.org/0009-0006-9255-452X
PhD student, Khazar University, Faculty of Germanic Languages, Department of English Language and Literature, Azerbaijan, Turkanquluzade@ndu.edu.az

Atıf Künyesi | Citation Info

Guluzade, T. (2025). Argumentation in Linguistics Textbooks in English. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *12* (3), 341-347.

Argumentation in Linguistics Textbooks in English

Abstract

The aim of this paper is to explore the issue of argumentation in linguistics textbooks in English. The paper also examines the principles of argumentation. Throughout history, language has been both a unique characteristic of ethnicity and an entity fulfilling its core functions. From ancient times to the present, language has been socially manifested, and it is impossible to conceive of language as an entity separate from humans. Argumentation is the process of justifying and expressing one's ideas, positions, or perspectives. This process does not merely deal with simple yes/no questions that do not have a definitive answer, but rather it requires the application of logic and evidence to support one's stance on controversial issues. The article employs comparison and analysis methods in its writing process.

Keywords: *Linguistics, Argumentation, Linguistics Texts, English Language, General Linguistics, Linguistic Argumentation*

İngilizce Dilbilim Ders Kitaplarında Argümantasyon

Öz

Bu makalenin amacı İngilizce dilbilim ders kitaplarında argümantasyon konusunu incelemektir. Makale aynı zamanda argümantasyon ilkelerini de incelemektedir. Tarih boyunca dil, hem etnisitenin eşsiz bir özelliği hem de temel işlevlerini yerine getiren bir varlık olmuştur. Antik çağlardan günümüze, dil sosyal olarak kendini göstermiştir ve dili insanlardan ayrı bir varlık olarak düşünmek mümkün değildir. Argümantasyon, bir kişinin fikirlerini, pozisyonlarını veya bakış açılarını gerekçelendirme ve ifade etme sürecidir. Bu süreç yalnızca kesin bir cevabı olmayan basit evet/hayır sorularıyla ilgilenmez,

CC BY NC
Creative Commons Licence

daha ziyade tartışmalı konularda kişinin duruşunu desteklemek için mantık ve kanıt uygulamasını gerektirir. Makale, yazım sürecinde karşılaştırma ve analiz yöntemlerini kullanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Dilbilim, Argümantasyon, Dilbilim Metinleri, İngiliz Dili, Genel Dilbilim, Dilbilimsel Argümantasyon*

Introduction

Throughout history, language has served both as a unique feature of an ethnic group and as an entity that fulfills its primary functions. From ancient times to the present day, language has demonstrated itself as a social phenomenon, and it is impossible to conceive of it as something separate from humans. Linguistics is the field of science that studies the nature, structure, function, and existence of language. Philologists investigate linguistic terminology using modern research methods and analyze specific linguistic data (Freddi, 2005a). Argumentation in linguistic textbooks aims to define the subject matter of the science of language based on scientific principles, characterized by an intensive and creative approach. Linguistic argumentation is highly significant in linguistics, regardless of the genetic relationship between languages, as it reveals structural and functional characteristics. In English-language linguistic textbooks, arguments dissect texts through isolating features like inflection and agglutination, and incorporate grammatical morphemes into sentences using incorporative affixes. Argumentation in linguistic textbooks directly influences the glottochronology of texts and enhances their persuasive power (Wachsmuth et al., 2018). At the same time, argumentation plays a crucial role in stabilizing and reinforcing the reflection concept of language. The consolidation of the epistemological concept of the English language is closely tied to the persuasive power of argumentation in linguistic textbooks. Argumentation in these textbooks unites deep theoretical and practical perspectives. It serves as a powerful tool to comprehend core concepts and ground their implications. However, at times, this process is overlooked in textbook content, which undermines the effectiveness of in-depth research (Oswald et al., 2018).

1. Main Body

The analysis of argumentation in linguistics allows for a comprehensive study of the psychological, social, and cultural aspects of language. In English, these tools are more often associated with individual experience. People's thoughts, personal feelings, and emotions are brought to the forefront in linguistic texts. In English linguistic materials, argumentation emphasizes the communicative relevance of polysemous words within sentences. Moreover, in English literature, argumentation is assimilated through lexical content, grammar, structure, and phonetic features (Murshudzada, 2023). Argumentation is the process of expressing one’s

ideas, positions, or perspectives by substantiating them. This process goes beyond addressing simple yes-no questions with definitive answers and instead requires the application of logic and evidence to support one's views on contentious issues. Argumentation is widely applied across various specialized fields, particularly in academic theses, legal reasoning, public speaking, and even daily conversations. However, it is not merely a dispute—it represents a comprehensive structure of thought, logic, and reasoning.
One of the fundamental principles of arguments is justification. Every argument has a claim, and this claim must be supported by a solid body of evidence. Such evidence may take the form of statistics, academic research, real-life examples, or logical reasoning. Arguments lacking evidence rarely convince and fail to impress the opposing side. Additionally, evidence must be accurate and relevant. Using irrelevant or weak evidence in a debate diminishes the credibility of the argument. In linguistics, the concept of argument is seen as an intermediary notion. A critical aspect of argumentation lies in ensuring objectivity in the texts of external studies. This objectivity involves forming arguments based on logical grounds and evidence, setting aside personal bias. Doing so not only enhances the reliability of the text but also facilitates its broader acceptance by diverse audiences. Personal and subjective elements tend to appeal to emotions and thereby weaken the logical coherence and scientific basis of arguments (Tirkkonen-Condit, 1985). In this sense, objectivity holds fundamental importance, especially as an element of scientific discourse in linguistic textbooks.

2. Furthermore, the development of technology has opened up vast opportunities in debates

In the modern era, the content expected to enhance the power of arguments includes not only graphics, diagrams, tables, and videos. In other words, these visual materials not only support the content of arguments but also capture the audience's attention and make it easier to retain the information. Studies show that people better grasp visual information compared to textual data, and the retention period for visual content is longer. Therefore, the use of visual aids in linguistic textbooks contributes to making arguments clearer and more impactful.

Sometimes, the issue of sentences in texts that lack sufficient evidence is one of the most profound and controversial issues in linguistics (Nasution, 2024). Throughout different historical periods, this issue has been defined in terms of its logic and the alteration of its direction: proponents of psychological currents, who prioritize thought over language, tend to favor such treatment methods; meanwhile, Americans structured their arguments in a way that transforms language into a method of taught thought and interaction with the external world

(Bamford & Bondi, 2005). Regarding solutions to this problem, all agree that there is an interplay between language and thought. Cognition is the highest form of active reflection of general, objective reality: it provides purposeful, mediated, and generalized knowledge about the foundations of objects and events. It creates objectivity in stable and generalized forms and structures through human perception and socio-historical experience. Moreover, objectivity remains one of the most important criteria of an argument, and the integration of technological tools significantly strengthens this process. Particularly, in terms of its scientific significance in the teaching process, its enhancement is achieved through the logical argument, visual support, and technological enrichment of the core linguistic education. Thus, this approach simultaneously allows for the maximum effectiveness of argumentative theory and practice.

3. The written expression of ideas has become commonplace in the debate process

For example, essays, letters, legal, and scientific documents are examples of written forms of argumentation. Written argumentation goes beyond the standards of clarity, precision, and logical construction. When writing arguments, the main idea must be fully clear to the readers, and arguments should be presented systematically. Attention should also be paid to language and style, as they can directly influence the debate.

In fact, there are certain important strategies that need to be applied to improve argumentative skills. First and foremost, this is based on reading and research. In English-speaking societies, various topics, such as academic articles, books, journals, and even daily newspapers, are read and researched to strengthen arguments in linguistic textbooks. More knowledge leads to stronger arguments and more persuasive speeches in discussions. Another important strategy is participation in discussions and debates (Elsayed, n.d.). This not only provides the experience of arguing but also teaches how to prepare counter-arguments. Through debates, people learn to look at issues from different perspectives. Therefore, arguments in linguistic textbook texts tend to be more multi-dimensional and balanced.

Additionally, to increase the impact of an argument, it is necessary to avoid logical fallacies. Arguments that lead to serious errors greatly damage the credibility of a text. When people engage in personal attacks on the opponent instead of addressing the issues raised, they fall into logical fallacies, and the attention of the audience shifts away from the topic. Research shows that for many people, the absence of a third alternative is accepted, and they attempt to prove the truth of an argument through arbitrary assumptions. Once these errors are understood, they must be avoided to strengthen the arsenal of the debate. In linguistic textbooks, argumentation, within the same syntactic construction, can serve as both the theme and the rheme, provided that the lexical-grammatical composition does not change

The placement of the theme and the rheme varies depending on the communicative goal, but such changes should not interfere with the lexical-grammatical structure of the sentence (Freddi, 2005b). For example, within the same syntactic construction, a sentence element fulfilling the function of the subject may be transformed into a rhyme within a different communicative framework. In this transformation process, while the grammatical form of the sentence does not change, its semantic and pragmatic aspects may differ. This also highlights the non-syntactic flexibility of the theme and rheme. Argumentation is realized not only through syntactic integrity and contextual or cohesive references but also by establishing a communicative situation. The application of this principle in linguistic texts plays a crucial role in ensuring the internal coherence of the text. The precise identification of the theme and the rhyme, along with their functional harmony, ensures that the text is clearer and more effective for the reader.

In linguistic textbooks, presenting scientific evidence is of paramount importance because one of the main purposes of such text forms is to structure the content correctly and direct the reader’s attention appropriately. The theme, by clearly indicating the main subject of the sentence, prepares the reader for previously known necessary content. The rheme expands the logical continuation of the argument with new information. Using the theme and the rhyme without altering their positions not only maintains the coherence of the text but also enhances the communicative effectiveness of presenting ideas. This is particularly crucial when working with linguistic texts where scientific concepts or theories need to be placed clearly and easily. For example, the "transformational grammar" in a sentence could be clarified by the rheme, which would provide specific details about this subject (Van Eemeren et al., 2013). In syntactic constructions where the theme performs the role of the subject, the focus is placed on new information. Therefore, the interaction between the theme and the rheme provides the structural foundation for fulfilling communicative functions in the text. The flexibility in the functions of the theme and the rheme allows for stylistic adjustments in their use, considering the target audience.

For arguments in linguistic textbooks, this approach represents a flexible, presentation-constraining strategy that plays with the reader's perception modalities (Haegeman, 2009). Thus, the theme elements particularly define the overall contour of the text, referring to the significance of its readability. Content enhancers, which constitute the rheme in sentences, almost universally add and expand information that deepens the understanding for the reader (Qaraşova, 2013). In structuring argumentative texts in linguistic textbooks, the arguments are

demonstrated through functional flexibility, stability of lexical and grammatical categories, and alignment with communicative goals. The aforementioned principles ensure not only internal logical coherence but also enhance the overall impact. This leads us to conclude that the construction of argumentative frameworks in linguistic textbooks must be complex, as it needs to align with both syntactic and semantic harmony, thus maintaining the accuracy of scientific content while ensuring effective communication with the reader. Although debate is a logical process, it cannot solely be won through logic. Argumentation is a complex communication tool. Various components and approaches in argumentation influence the outcome of contentious acts. However, to increase its effectiveness, argumentation must encompass not only logical validity but also emotional and communicative aspects. It would be more appropriate to view argumentation as both a structural and communicative process. Undoubtedly, in linguistic textbooks, argumentation is not treated merely as a skill, but rather as an ongoing developmental process. It is a debate in which individuals not only express their opinions but also learn to listen to others, respond to counter-arguments, and ultimately make sound decisions. It respects the diversity of thought and emphasizes the importance of debate, as it is a key factor in success in both personal and professional life. Therefore, developing argumentative skills requires regular practice (Həmzəyeva, 2021).

Conclusion

One of the fundamental conditions of scientific discourse in a linguistic textbook is that during the structuring and presentation of argumentative texts, the principles of the functional flexibility of the theme and rheme must be preserved, with the addition of lexical-grammatical stability and alignment with communicative goals. The theme and rheme will be within the same syntactic construction, but their functions may change; thus, ensuring the semantic coherence and logical consistency of the text. This approach guarantees accurate and effective communication not only in the presentation of linguistic theories but also in the entire academic and pedagogical environment.

In linguistic textbooks, argumentation is not merely a method of conveying information, but also a form of interaction with the reader. In this sense, the theme largely determines the main course of the text by activating the reader's prior knowledge, while the rheme sustains the forthcoming scientific content. This relationship, which creates harmony in the structure of the text, helps the reader grasp the issue more deeply and contributes to a better and more effective understanding of the arguments.

References

Bamford, J., & Bondi, M. (Eds.). (2005). *Dialogue within Discourse Communities: Metadiscursive Perspectives on Academic Genres*. De Gruyter.
Elsayed, I. F. A. (2023). *Dilçilik-Языкознание*. Бакы.

Freddi, M. (2005a). Arguing linguistics: Corpus investigation of one functional variety of academic discourse. *Journal of English for Academic Purposes*, *4* (1), 5–26.

Freddi, M. (2005b). From corpus to register: The construction of evaluation and argumentation in linguistics textbooks. In *Strategies in Academic Discourse* (pp. 133–151). John Benjamins.

Haegeman, L. (2009). *Thinking syntactically: A guide to argumentation and analysis*. John Wiley & Sons.

Həmzəyeva, L. (2021). Koqnitiv dilçilik. *Türk Dillərinin Və Ədəbiyyatinin Tədqiqi Və Tədrisinin Aktual Problemləri*, 653–654.

Murshudzada, N. (2023, July). Dılçılık və Sosıolınqvıstıka. In *Publisher. agency: Proceedings of the 3rd International Scientific Conference «Foundations and Trends in Research»(July 13-14, 2023). Copenhagen, Denmark, 2023. 137p* (p. 67). Danish School of Media and Journalism.

Nasution, H. S. (2024). Toulmin Model Based Argument Diagnosing: Constructing and Evaluating in The Argumentation Essay in Indonesia EFL Textbook. *Indonesian Journal of Education*, *3* (2), 67–74.

Oswald, S., Herman, T., & Jacquin, J. (Eds.). (2018). *Argumentation and Language—Linguistic, Cognitive and Discursive Explorations* (Vol. 32). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-319-73972-4

Qaraşova, Y. (2013). Struktur dilçilik. *Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi*, *10* (19), 211–217.

Tirkkonen-Condit, S. (1985). Argumentative text structure and translation. https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/69760

Van Eemeren, F. H., Grootendorst, R., Johnson, R. H., Plantin, C., & Willard, C. A. (2013). *Fundamentals of Argumentation Theory: A Handbook of Historical Backgrounds and Contemporary Developments*. Routledge.

Wachsmuth, H., Stede, M., El Baff, R., Al Khatib, K., Skeppstedt, M., & Stein, B. (2018). Argumentation synthesis following rhetorical strategies. *Proceedings of the 27th International Conference on Computational Linguistics*, 3753–3765.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:16.03.2025
Kabul tarihi |Accepted:25.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Shahla Nuruzade

https://orcid.org/0000-0002-3813-5619
Associate Professor Doctor of Philosophy of History, Baku Slavic University Department of History, Azerbaijan, sh_nuruzade@yahoo.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Nuruzade, S. (2025). Azerbaijani Wedding Traditions as Carriers of National Values. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 348-360.

Azerbaijani Wedding Traditions as Carriers of National Values

Abstract

The Azerbaijani people, in addition to possessing a rich and deep-rooted cultural heritage, have developed profound spiritual values related to family and marital relations. One of the most vivid reflections of these values can be seen in wedding ceremonies. This article examines traditional Azerbaijani wedding customs within a historical and ethnographic context, addressing the religious, social, and ideological factors that have influenced their formation. The study analyzes the stages of the wedding ceremony—including matchmaking, engagement, the henna night, religious marriage (kebin), the wedding day, and post-wedding rituals—in a chronological sequence. Particular attention is given to the impact of Soviet ideology on wedding practices, the synthesis of pre-Islamic and Islamic beliefs in these ceremonies, and the transformations they have undergone in the modern era. In addition, the article interprets the symbolic elements, folkloric motifs, and musical and dance traditions present in wedding rituals from an ethnographic perspective. Through the cultural codes, aesthetic perceptions, and ritual dramaturgy embodied in these ceremonies, valuable insights can be gained into the worldview, religious mentality, and social relations of the people. Moreover, the study evaluates the social function of the family institution and

CC BY NC
Creative Commons Licence

its role in preserving national identity. The analysis shows that wedding ceremonies are not merely social events but serve as vital instruments for maintaining the collective memory, spiritual world, and national identity of the people.

Keywords: *Wedding Ceremony, National Values, Tradition, Ethnography, Ritual Folklore*

Milli Değerlerin Taşıyıcısı Olarak Azerbaycan Düğün Gelenekleri

Öz

Azerbaycan halkı, zengin ve köklü bir kültürel mirasa sahip olmanın yanı sıra, aile ve evlilik ilişkileriyle ilgili derin manevi değerler geliştirmiştir. Bu değerlerin en canlı yansımalarından birini düğün törenlerinde görmek mümkündür. Bu makale, geleneksel Azerbaycan düğün adetlerini tarihsel ve etnografik bağlamda incelemekte ve bu adetlerin oluşumunda etkili olan dini, sosyal ve ideolojik faktörleri ele almaktadır. Çalışma, çöpçatanlık, nişan, kına gecesi, dini nikah (kebin), düğün günü ve düğün sonrası ritüelleri içeren düğün töreninin aşamalarını kronolojik bir sırayla analiz etmektedir. Sovyet ideolojisinin düğün pratikleri üzerindeki etkisine, bu törenlerdeki İslam öncesi ve İslami inançların sentezine ve modern dönemde geçirdikleri dönüşümlere özellikle dikkat çekilmektedir. Makale ayrıca, düğün ritüellerinde yer alan sembolik unsurları, folklorik motifleri, müzik ve dans geleneklerini etnografik bir bakış açısıyla yorumlamaktadır. Bu törenlerde somutlaşan kültürel kodlar, estetik algılar ve ritüel dramaturji aracılığıyla halkın dünya görüşü, dini zihniyeti ve sosyal ilişkileri hakkında değerli bilgiler edinilebilir. Çalışma ayrıca aile kurumunun toplumsal işlevini ve ulusal kimliğin korunmasındaki rolünü değerlendirmektedir. Analiz, düğün törenlerinin yalnızca sosyal olaylar olmadığını, halkın kolektif hafızasını, manevi dünyasını ve ulusal kimliğini korumak için hayati araçlar olarak hizmet ettiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: *Düğün Töreni, Milli Değerler, Gelenek, Etnografya, Ritüel Folklor*

Introduction

The Azerbaijani people are distinguished by their rich cultural heritage, profound spiritual traditions, and deep-rooted reverence for the institution of family. Within this value system, wedding ceremonies occupy a central role. A wedding is not merely a formal act of matrimonial union but represents a complex set of rituals that reflect the society's moral values, religious worldview, and aesthetic sensibilities. Through such ceremonies, the core carriers of national identity are transmitted from one generation to the next. Moreover, weddings play a vital role in regulating social relations, establishing family structures, and ensuring the continuity and stability of the community. During the Soviet era, as with other national and spiritual values, Azerbaijan's traditional wedding ceremonies underwent significant transformations. With the establishment of the USSR, a policy of creating a unified Soviet culture was implemented across all republics. Under this policy, diverse ethnic and religious cultural expressions were

systematically subordinated to a universal Soviet cultural code. The relevance of this study lies in the fact that, despite considerable changes in form and content, Azerbaijani wedding ceremonies still preserve their symbolic, religious, and social layers of meaning in contemporary society. Although state ideology in the Soviet period intervened in these traditions, their deep-rooted foundations were never fully eradicated and have remained preserved in the collective memory of the people. The historical development of Azerbaijani wedding ceremonies and their formation within an ethnographic context have been examined using key ethnological sources such as B. Abdulla's *"Azerbaijani Ritual Folklore"* (2005), H. Guliyev and A. Baxtiyarov's *"Ancient Religious Rituals in Azerbaijan and Their Domestic Remnants"* (1962), and the comprehensive three-volume collection *"Azerbaijani Ethnography"* (2007). To explore the policies and impacts of the Soviet regime on wedding practices, the study draws upon M. Sattarov's *"The Formation of Atheistic Worldview Among the Azerbaijani People During the Period of Socialist Construction"* (1964), relevant research by Sh. Nuruzade's *"Ethno-confessional context in Azerbaijan in the 1920s–1930s."* (2010), archived issues of the *"Bakinskiy Rabochiy"* newspaper (1925, 1935), and official legal documents of the Azerbaijan SSR (1927). Transformations and new elements introduced into wedding ceremonies in the modern era have been analyzed based on the works of M. Allahmanli's "*Spiritual Culture of the Western Region of Azerbaijan"* (2011), B. Abdulla (2005), N. Guliyeva's *"Family and Domestic Life of Baku's Population in the 19th–20th Centuries"* (2011), S. Maharramova's *"A historical and ethnographic study of the south-eastern region of the Lesser Caucasus in the 19th and early 20th centuries"*, and the aforementioned *"Azerbaijani Ethnography"* (2007). The role and functions of traditional games, dances, and musical elements in wedding ceremonies have been primarily examined through ethnographic descriptions provided in *"Azerbaijani Ethnography"* (2007). Post-wedding ritual have been analyzed mainly based on the research of N. Guliyeva (2011).

1. The Historical Roots, Symbolic Structure, Family and Ethnographic Features of Azerbaijani Wedding Ceremonies

The structure of the Azerbaijani family has historically been shaped by both social and economic factors. Contemporary households in Azerbaijan still reflect diverse economic activities with deep historical roots. For centuries, agriculture, animal husbandry, hunting, gardening, sericulture, beekeeping, and artisanal crafts have played significant roles in the subsistence

economy. Favorable climatic conditions, fertile soil, and abundant natural resources enabled economic self-sufficiency among families, thereby reinforcing intergenerational labor division and kinship structures.

Until the 1930s, the predominant family model in rural Azerbaijan was the multigenerational extended family (often referred to as the "big family"), based on agnatic kinship. These families typically comprised three to four generations living together under one roof, managing joint economic activities and holding collective property. The patriarch (“ata”) assumed responsibility for the family’s social and economic affairs, and following his death, this role would typically be transferred to the eldest son. Simultaneously, the matriarch or “great mother” maintained authority over domestic work and child-rearing practices. This familial structure ensured internal continuity and collective accountability (Quliyeva, 2011). With the advent of capitalist relations, land reforms, and collectivization policies of the Soviet period, extended families gradually disintegrated into nuclear units. Nevertheless, in rural contexts, patronymic lineage names such as “kök” (root), “ushağı” (offspring), “ocag” (hearth), “tayfa” (clan), and “tire” (lineage) continued to function as social identifiers. Within this familial framework, wedding ceremonies were not merely a union of two individuals but a symbolic affirmation of interfamily alliances, kinship continuity, and communal responsibility. As such, weddings were perceived as both personal and public events.

The formation of Azerbaijani wedding traditions has been influenced by both pan-Turkic and pan-Islamic cultural systems. Simultaneously, their deeper roots lie in pre-Islamic mythological and religious belief structures. For example, rituals such as passing the bride under the Qur’an or a loaf of bread, circling her around a lit lamp, tying a red ribbon around her waist, presenting her with mirrors and candles, and “burning rue” (uzerlik) are still practiced today. These actions symbolically reference ancient cults of fire and fertility (Abdulla, 2005).

In the Zangezur region, the bride’s father would lead her in circles around the hearth, declaring, “*We brought you here to serve this home for the rest of your life.” In the Lankaran region, a similar rite was accompanied by the saying: “The ashes of the father’s house are sweet.”* Other protective and fertility-related rituals include circling the bride with salt and barley, throwing water after her, and rotating her around the hearth three times - each gesture symbolizing protection from the evil eye and the wish for prosperity (Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007).

The red ribbon tied around the bride’s waist has symbolic associations with fire and the Sun in Turkic cosmology, and is believed to possess protective power. It was often wrapped around the

bride's body three or seven times while traditional "bayatılar" (folk quatrains) were recited. In Turkic mythology, the color red is seen as a potent defense against malevolent forces (Quliyev & Bəxtiyarov, 1962).

Azerbaijani wedding ceremonies are traditionally structured in three main stages:

1. "Pre-wedding rituals" (matchmaking, engagement, dowry preparation, "paltarbiçmə" – cloth cutting, "xınayaxdı" – henna night, "kebin" – Islamic marriage contract);

2. "Main wedding events" (bringing the bride, formal and informal banquets);

3. "Post-wedding ceremonies".

Early marriage practices such as "göbəkkəsmə" (navel cutting) and "beşikkəsmə" (cradle vow) are documented in classical texts like the Kitabi-Dede Gorqud": *"If God gives me a daughter, I shall give her to Baybura Bey's son"* (Kitabi-Dədə Qorqud, 1962, p. 150). Couples were often introduced or chosen during community events such as weddings, funerals, or at village water sources. These matches were frequently based on social parity and ethnic proximity. In affluent families, weddings could last for 40 days and 40 nights, including music ensembles, "horse races" ("cıdırachıxma"), wrestling competitions, and communal dances such as the "Bey yallisi" (the groom's yalli). In contrast, weddings among lower-income families were simpler but retained essential symbolic structures. Placing a copper tray under the bride's feet, showering her with apples and coins all aimed to ensure prosperity and success in her new home. Traditional music and dance have always played a central role in Azerbaijani weddings. Melodies and dances such as "Vağzalı" (a traditional Azerbaijani wedding march)), "Tarakama", "Uzundere", "Yallı", and "Heyratı" function not only as entertainment but also as carriers of national identity. Ashiq performances, "mugham" recitations, and "bayatılar" continue to embody the living oral culture of the nation through these ceremonies.

2. State Interventions and Transformations in Wedding Ceremonies During the Soviet Period

During the Soviet era, the adaptation of national customs and traditions - particularly those rooted in religion - to state ideology was a key component of the USSR's broader ideological strategy. In this context, wedding ceremonies were perceived by the Soviet ideological apparatus as both a social and ideological threat. The Soviet government aimed to weaken religious beliefs and the traditional family model, replacing them with a new domestic paradigm based on atheistic and class-based principles.

Soviet ideology entirely abolished the legal basis of religious marriage (known as “kebin”). According to a decree issued in 1923, marriages performed under Sharia law were no longer recognized as legally valid. Families formed through such marriages were even denied the right to civil legal claims (Nuruzade, 2010). Nevertheless, the “kebin” retained significant spiritual and social value among the population and thus continued to be practiced in secret. In some families, weddings were only permitted after the “kebin” had been performed. In certain cases, the groom’s father would secretly contact a “molla” (Islamic cleric) to arrange a covert religious ceremony (Səttarov, 1964). New forms of weddings were also introduced under Soviet ideology - most notably the “red weddings” and “Komsomol weddings.” These ceremonies excluded religious elements and emphasized official state registration, ideological speeches, and collective festivities. One such example took place in 1935 at the club of the factory named after Lieutenant Schmidt, where following the marriage registration, an ideological film was screened (Nuruzade, 2010; Bakinskiy Rabochiy, 1925; Bakinskiy Rabochiy, 1935). The purpose of such practices was to eliminate the participation of religious figures in domestic affairs and to establish a standardized wedding model for all Soviet peoples. These “red weddings” or “Komsomol weddings” were mostly held in urban areas. However, due to the prevailing Azerbaijani national mentality, such formats failed to achieve widespread popularity in the republic (Səttarov, 1964). Even Communist Party members and Komsomol youth often preferred traditional wedding ceremonies.

In 1927, the Central Executive Committee of the Azerbaijan SSR issued a special resolution criminalizing the giving of money or other gifts in relation to wedding ceremonies. This decision aimed to prohibit traditional socio-economic practices such as “sud pulu” (bride price to the mother), “heri” (agreement gift), dowry support, and the shared coverage of wedding expenses. Nevertheless, these practices were widely accepted across nearly all regions of Azerbaijan as forms of social support and as symbolic confirmations of inter-family agreements. For example, “süd pulu” was money given by the groom’s family to the bride’s mother as a sign of consent (the “heri”) (Collection of Laws and Regulations of the Workers’ and Peasants’ Government of the Azerbaijan SSR, 1927). The term referred specifically to money offered in exchange for the bride's consent and the costs of organizing the wedding. This custom was practiced throughout the country. The amount of “süd pulu” was determined through mutual agreement between the two families, taking into account the bride’s family’s social status, level of education, and the groom’s family’s financial situation.

The scale of weddings also changed during the Soviet period. Whereas traditional ceremonies could last for forty days and forty nights, or at least seven days and nights, this duration was reduced to a few days under Soviet rule. This shift was influenced not only by ideological restrictions but also by economic factors, especially the deterioration of living standards following World War II. Nevertheless, in some regions, wedding ceremonies lasting three to four days continued up to the 1960s.

Despite all the measures taken during the Soviet period, wedding ceremonies were preserved to some extent thanks to the traditional worldview and social experience of the people. These ceremonies also served as a cultural form of national resistance. Practices such as the "kebin", "uzechixdi" (public unveiling), "heftehamamı" (week-after bath), and others remained intact in terms of content, even if their forms were modified. The durability of these traditions demonstrates that Azerbaijani weddings are not merely mechanisms for forming families but also serve as stable carriers of cultural identity.

3. Modern Transformations and Emerging Elements in Azerbaijani Wedding Ceremonies

In the contemporary period, wedding ceremonies in Azerbaijani society have undergone significant transformations in both form and content. These changes are influenced by a complex set of factors, including socio-economic conditions, globalization, urbanization, migration, and technological modernization. Whereas weddings were traditionally held in family courtyards, "mağar" (tent-like structures), or open-air settings, they are now predominantly organized in banquet halls and restaurants. Nonetheless, in certain rural areas, the traditional "mağar" format still persists (Allahmanlı, 2011). One of the core pre-wedding stages, known as "paltarbichme" (cloth-cutting), continues to be practiced in some regions. Historically, luxurious fabrics such as "zerxara", "gumash", and "pombarxit" were purchased for the bride; today, synthetic and ready-made textiles dominate. Despite this, the ritual dramaturgy and symbolic significance remain intact: fabrics, sewing kits, and gifts are presented in "xoncha" (decorative trays), and women accompany the ceremony with folk poetry and "bayatı" (traditional quatrains):

"I threw the scissors on the shelf,
Let it jingle, my dear hey,
Call the groom's sister now,
Let her dance and sing, my dear hey" (Abdulla, 2005, p. 129).

The "xınayaxdı" (henna night) ritual has also been transformed in its organizational form while preserving its symbolic content. Previously held in domestic settings among women, the ceremony is now arranged in specially decorated salons. Intricate henna designs are applied to the bride's fingers, often accompanied by choreographed performances and Turkish or Arabic pop music (Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007; Allahmanlı, 2011). The traditional "ayagachdı" ritual - originally organized solely by the groom's family has now evolved into a reciprocal custom in many families. Both sides hold formal presentations and gift exchanges aligned with their respective social statuses. This reflects a broader societal trend toward balanced and egalitarian family relations (Quliyeva, 2011).

Folkloric components such as "Vağzalı", "Terekeme", "Yalli", "Uzundere", and "Cengi" remain integral parts of wedding celebrations. Although traditions such as "aşıq" music, "mugham", and "xanendelik" (vocal art) are still preserved to varying degrees, other ritual elements – "şabash" (cash reward during performances), "bey terifi" (praise of the groom), and "gelin terifi" (praise of the bride) - have either become merely symbolic or entirely disappeared in urban settings (Abdulla, 2005). The decline of such practices is attributed to commercialization, time constraints, the dominance of modern entertainment formats, and intergenerational differences.

Shifts in wedding structure also mirror changes in approaches to marriage itself. While marriages were previously arranged by families, today individual choice and romantic relationships are the primary drivers. In particular, young people who moved to urban centers for education during the 1960s and 1970s increasingly began marrying without parental approval (Quliyeva, 2011). This development has significantly influenced the organization and content of wedding ceremonies over time. Technological innovations - such as video recording, livestreaming on social media, and drone footage - have introduced new dimensions to the documentation and public sharing of weddings. In the diaspora context, weddings serve as both a vehicle for preserving Azerbaijani cultural elements and a platform for adaptation to external influences. As such, diaspora weddings emerge as important phenomena for both identity maintenance and the negotiation of hybrid cultural codes.

4. Traditional Games, Dances, and Musical Elements in Azerbaijani Wedding Ceremonies

One of the key components that shape the artistic and aesthetic character of Azerbaijani wedding ceremonies is the inclusion of traditional folk games, music, and dances. These

ceremonies are not merely acts of legal union but also offer broad opportunities for the cultural self-expression of the people. The dances performed during weddings—such as Yallı, Terekeme, Uzundere, Vağzalı, Cengi, Qazağı, Halay, Mirzeyi, Heyratı, Sultanı, Qeshengi, and others - serve both aesthetic and social functions.

The performance of dances varies by region. For example, in Nakhchivan, a special dance known as Bey Yallısı ("the groom's yallı") plays a ceremonial role in concluding the wedding festivities. In the southeastern regions of Azerbaijan (Astara, Lankaran, Masalli), women would traditionally gather in circles to perform Halay dances. Men also participated in Halay rituals, and the performance integrated a wide range of verbal art forms, from bayatı (quatrains) to various types of ashig poetry. These dances featured sung duels between men facing one another, often accompanied by qıfılbend and cengi melodies. It appears that this game symbolized the readiness for battle among ancient tribes, their bravery, and their communal joy in the aftermath of victory (Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007).

Musical accompaniment in weddings prominently features instruments such as the "gara zurna" (double-reed woodwind), "saz" (string instrument), and "goşanağara" (paired drums). In the 19th century and early 20th century, zurna players would climb onto the roofs of wedding homes and announce the start of the ceremony by performing traditional pieces like Cengi and Koroğlu.

Wedding celebrations across Azerbaijan differ in terms of their content and musical repertoire depending on the region. Typically, entertainment was given special emphasis at the bride's wedding event. These festivities included games, songs, and dances. Traditional weddings often featured national wrestling, horse races (cıdıraçıxma), and equestrian shows (atoynatma), accompanied by special songs and mugham performances. Traditional wedding celebrations were typically accompanied by live "saz", "zurna", and "goshanağara" performances. Regrettably, it must be noted that the content and form of traditional wedding ceremonies have gradually changed. Most of the folk games and festive activities once integral to weddings have now disappeared from daily life and survive only as folkloric remnants.

5. Post-Wedding Rituals: "Heftehamami", "Uzechixdi", and "Ayagachdi"

Wedding rituals in Azerbaijani culture do not conclude with the act of marriage. Rather, a sequence of post-wedding ceremonies – "Heftehamami", "Uzechixdi", and "Ayagachdi" - serve as integral extensions of the wedding dramaturgy, functioning to regulate intra-family relationships,

reinforce kinship harmony, and facilitate broader social integration. These ceremonies complete the structural and symbolic arc of the marriage process. "Heftehamami" ("week bath") is performed approximately one week after the wedding. In this exclusively female-centered ritual, the bride is taken to a communal bathhouse where she is ceremonially washed by female relatives and friends. During the ceremony, both the bride and the groom receive gifts such as clothing, jewelry, and household items. The ritual embodies symbolic notions of purification and renewal, and is intended to mark the bride's adaptation to her new role and her formal acceptance by the husband's family (Quliyeva, 2011). "Uzechixdı" (lit. "coming out [into society]) follows "Heftehamami", and symbolizes the bride's public presentation. In this event, the bride is formally introduced as a full member of her new family and community. Relatives and guests present valuable gifts such as rings, gold, carpets, or other significant items. This ceremony not only marks a social transition but also serves as a public demonstration of the family's status and the formal recognition of the new marital union. "Ayagachdı" ("foot-stepping" or "foot-visit") is a series of mutual family visits held several weeks after the wedding. Initially, the groom's family invites the bride's family for a formal gathering, which is later reciprocated by the bride's family. These visits include traditional meals featuring sweets, rice pilaf, tea, and the exchange of gifts such as carpets, household items, and symbolic tokens of goodwill. "Ayagachdi" functions as a key mechanism for social adaptation and the establishment of lasting harmony between the two families (Quliyeva, 2011). In contemporary contexts, the ceremony is often conducted by both families, reflecting growing trends of gender balance and mutual responsibility within the family structure.

6. Rituals, Magical Symbolism, and Mythological Beliefs in Azerbaijani Wedding Ceremonies

The rituals and beliefs preserved in Azerbaijani wedding ceremonies reflect deep traces of ancient religious and magical worldviews. These practices originate in prehistoric conceptions of nature, fertility, protection, and communal order, rooted in systems such as totemism, animism, and various cults. According to G. Geybullayev*, "The essential characteristic of wedding customs is their religious-magical structure. They are aimed at ensuring the success of the marriage and thus belong to different types of magic"* (Qeybullayev, 2006, p. 240). Functionally, the rituals associated with weddings can be categorized into several core types: fertility and generative magic, protection against malevolent spirits, blessing for abundance and prosperity, and social cohesion and family harmony. Regional rituals such as "Shakh bezemek" (tree branch decoration) are

practiced in some areas, in which tree branches are adorned for both the bride and groom, symbolizing the wish for a fruitful marriage and many children. This custom is linked to the "World Tree" and tree cults. Hanging apples on the branches invokes symbols of fertility. The act of the groom throwing an apple at the bride upon her arrival at his home is also interpreted as a fertility charm. In Azerbaijani mythological texts - such as folktales and epics - the apple is depicted as a fruit that grants children, healing, and rejuvenation. Placing bread under the bride's veil, breaking and scattering bread above her head, or laying bread at the threshold as she enters the house - each of these rituals represents a wish for prosperity and is considered part of abundance magic. During engagement ceremonies, symbolic "binding" rituals were also performed. Items such as a wool knot soaked in the blood of a sacrificial ram, a locked padlock, or a folded pocketknife were used. It was believed that these rituals would ensure a successful wedding night and protect the couple from evil forces. Such symbolic acts are manifestations of protective and affective magic embedded in traditional magical thinking.

The widespread use of the color red - red dresses, red veils, red sashes tied around the bride's waist - derives from Turkic mythological associations with fire and the Sun. Red was regarded as a symbol of life energy and protective power. In ancient beliefs, evil spirits were thought to fear fire, light, and the Sun. Applying sacrificial blood to the bride's forehead and seating her behind a *"red curtain"* ("Gyrmuzu gerdek") are also part of this symbolic protection system.

As B. Abdullayev notes, "Evil spirits fear the Sun and light. It is no coincidence that dusk is called 'the time of evil.' The presence of horses leading the bridal procession is a continuation of this symbolic system" (Abdullayev, 2004). Other rituals metaphorically reinforced the bride's permanence and integration into the family structure. For example, placing copper, iron, or other metal objects under the bride's feet as she entered the household symbolized her strength and stability in her new home. In some cases, the bride and groom would try to step on each other's feet an act believed to indicate who would hold authority in the marriage (Məhərrəmova, 2020).

While many of these rituals were still actively practiced in the early 20th century, the Soviet era and urbanization processes contributed to the erosion of several of them. Nevertheless, some elements such as the apple, red ribbon, veil, bread, mirror, and fire have survived in either transformed or purely symbolic forms. Collectively, these rituals confirm that Azerbaijani wedding ceremonies are not merely social events but are also *"living carriers of mythological and cultural memory".*

Conclusion

In the context of accelerating globalization, technological transformation, and the pervasive influence of mass culture, the preservation of national and cultural identity has become a matter of strategic importance in Azerbaijani society, as in many other cultures. Within this framework, wedding ceremonies function not only as reflections of the family institution but also as carriers of national values, religious-mythological perceptions, and collective cultural memory. Research indicates that Azerbaijani weddings have historically served not merely as the formalization of a marital bond, but also as regulators of social relations, expressions of religious and mythological beliefs, and as performative spaces for music, dance, folklore, and ritual practices. The persistence of magical rituals - featuring symbolic elements such as bread, salt, red ribbon, mirrors, fire, and apples - demonstrates that these ceremonies fulfill not only ritualistic but also symbolic-cultural functions. Although the religious functions of these elements may have diminished over time, they continue to survive as folkloric codes in contemporary wedding practices. Despite structural and spatial transformations such as weddings now being held in urban banquet halls the essential semantic layers of the ceremony remain intact: the affirmation of family formation, collective participation, and the expression of cultural identity. Musical and choreographic elements such as "Yallı", "Terekeme", and "Heyrati" serve not only as entertainment but also as rhythmic manifestations of collective memory. Through these forms, weddings become a medium for the reproduction of social and cultural codes. For Azerbaijanis living abroad in diaspora contexts wedding ceremonies serve as an important means of reconnecting with national values and traditions. These rituals become tools for reconstructing and preserving identity in new cultural environments. In this way, weddings also function as a site of cultural resistance and memory restoration. In conclusion, Azerbaijani wedding ceremonies represent a "*complex system that ensures historical-cultural continuity, operates as a social institution, and encodes national identity through rituals and symbolic codes".* Through these ceremonies, collective memory is preserved and transmitted to future generations at symbolic, functional, and emotional levels. Weddings, therefore, are not merely private events but mechanisms for the survival and reproduction of collective identity.

References

Abdulla, B. (2005). *Azərbaycan mərasim folkloru. Azerbaijani ritual folklore.* Qismət Nəşriyyatı.

Allahmanlı, M. (2011). *Azərbaycanın Qərb bölgəsinin mənəvi mədəniyyətindən (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). On the spiritual culture of the Western region of Azerbaijan (historical-ethnographic research).* Nurlan Nəşriyyatı.

Azərbaycan etnoqrafiyası. *Azerbaijani Ethnography*.(2007). (C. 3). Şərq-Qərb Nəşriyyatı.

Kitabi-Dədə Qorqud.The Book of Dede Korkut. (1962). Azərnəşr.

Quliyev, H. A. & Bəxtiyarov, A. S. (1962). *Azərbaycanda qədim dini ayinlər və onların məişətdə qalıqları. Ancient religious rituals in Azerbaijan and their remnants in everyday life.* Kommunist Nəşriyyatı.

Quliyeva, N. (2011). *XIX–XX əsrlərdə Bakı şəhər əhalisinin ailə və ailə məişəti. Family and domestic life of Baku's population in the 19th–20th centuries.* Elm Nəşriyyatı.

Səttarov, M. M. (1964). *Sosializm quruculuğu dövründə Azərbaycan xalqında ateizm dünyagörüşünün formalaşması. Formation of the atheist worldview among the Azerbaijani people during the period of socialist construction.* Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı.

Nuruzadə, S. (2010*). XX əsrin 20-30-cu illərində Azərbaycanda etnokonfessional şərait. Ethno-confessional context in Azerbaijan in the 1920s–1930s.* Xəzər universiteti nəşriyyatı.

Məhərrəmova, S. (2020). *XIX əsr və XX əsrin əvvəllərində Kiçik Qafqazın cənub-şərq bölgəsinin tarixi-etnorrafik tədqiqi. A historical and ethnographic study of the south-eastern region of the Lesser Caucasus in the 19th and early 20th centuries.* Apostrof-A.

Bakinskiy Rabochiy. (1925, 1 oktyabr). № 223 (1545).

Bakinskiy Rabochiy. (1935, 2 iyun). № 124 (4624).

Collection of Laws and Regulations of the Workers' and Peasants' Government of the Azerbaijan SSR. (1927). № 1. Bakı.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:06.06.2025
Kabul tarihi |Accepted:24.06.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Meryem Çakır

https://orcid.org/0000-0001-8056-6554.
PhD Student, Yıldız Technical University, Institute of Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Türkiye, meryemcakirr@yahoo.com

Didem Ardalı Büyükarman

https://orcid.org/0000-0003-4440-2012
Assoc. Prof. Dr., Yıldız Technical University, Faculty of Science and Literature, Department of Turkish Language and Literature, Türkiye, dbuyuk@yildiz.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Çakır, M. & Ardalı Büyükarman, D. (2025). Biyografik Monografi Türü Odağında Mehmet Akif Ersoy'a Dair eserlerin İncelenmesi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *12* (3), 426-443.

Biyografik Monografi Türü Odağında Mehmet Akif Ersoy'a Dair Eserlerin İncelenmesi

Öz

Bu makalede, biyografik monografi türünün temel özellikleri ve edebiyat araştırmalarındaki yeri açıklanarak Türk edebiyatındaki örnekleri incelenmiştir. Biyografi, bir kişinin yaşam öyküsünü edebî ve tarihsel bağlam içinde anlatan bir tür olarak tanımlanmakta; biyografik monografi ise bu anlatımı bilimsel ölçütlerle, detaylı ve çok yönlü biçimde ele alan özel bir araştırma türü olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışma kapsamında, Yeni Türk edebiyatında Mehmet Akif Ersoy hakkında yazılmış biyografik eserler ele alınmış; bu eserlerin yapı, içerik, yöntem ve kaynak kullanımı gibi açılardan biyografik monografi türü ile ilişkisi incelenmiştir. Literatür taraması ve nitel analiz yöntemleriyle yürütülen bu inceleme, edebiyat araştırmalarında biyografik monografi ölçütlerinin uygulanabilirliğini ve bu ölçütlerin Mehmet Akif Ersoy gibi çok yönlü bir şahsiyetin edebî, fikrî ve toplumsal boyutlarını değerlendirmedeki işlevini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

CC BY NC Creative Commons Licence

Anahtar Kelimeler: *Biyografi, Biyografik Monografi, Mehmet Akif Ersoy, Monografi, Otobiyografi, Portre, Yaşam Öyküsü*

Analysis of the works on Mehmet Akif Ersoy in the Focus of Biographical Monograph Type

Abstract

In this article, the basic characteristics of the biographical monograph genre and its place in literary studies are explained and its examples in Turkish literature are analysed. Biography is defined as a genre that tells the life story of a person in a literary and historical context, and biographical monography is considered as a special type of research that deals with this narrative in a detailed and multifaceted manner with scientific criteria. Within the scope of this study, biographical works written about Mehmet Akif Ersoy in the New Turkish literature are analysed; the relationship of these works with the biographical monography genre in terms of structure, content, method and use of sources is examined. This study, which is conducted through literature review and qualitative analysis methods, aims to reveal the applicability of biographical monograph criteria in literary studies and the function of these criteria in evaluating the literary, intellectual and social dimensions of a multifaceted personality like Mehmet Akif Ersoy.

Keywords: *Biography, Biographical Monography, Mehmet Akif Ersoy, Monography, Autobiography, Portrait, Life Story*

Giriş

Biyografi türü, edebî ve tarihî şahsiyetlerin hayatlarını, eserlerini, düşünce dünyalarını ve toplumsal etkilerini kronolojik bir düzen içerisinde ve eleştirel bir bakışla ortaya koyma amacı güden bir yazınsal disiplindir. Bu türün alt bir biçimi olan biyografik monografi, söz konusu şahsiyetin yalnızca hayat hikâyesini değil; düşünsel yönünü, ideallerini, edebî kimliğini, eserlerinin tahlilini ve yaşadığı dönemin etkilerini bir bütün hâlinde değerlendirmeye dayalı kapsamlı çalışmalardır. Özellikle Yeni Türk Edebiyatı alanında bu türdeki eserler, hem edebiyat tarihine katkı sunmakta hem de toplumsal belleğin şekillenmesine hizmet etmektedir. Bu çalışmanın amacı, biyografik monografi türünün temel ölçütleri çerçevesinde, Mehmet Akif Ersoy hakkında kaleme alınmış çeşitli eserleri inceleyerek, bu eserlerin ilgili türe dâhil olup olmadıklarını belirlemektir. Bu tür bir değerlendirmeye duyulan ihtiyaç, edebiyat araştırmalarında biyografi türünün sınırlarının giderek belirsizleşmesi ve özellikle entelektüel şahsiyetler üzerine yazılan eserlerde bilimsel ölçütlerin ihmal edilmesiyle doğmuştur. Mehmet Akif Ersoy gibi edebiyat, düşünce ve siyaset dünyasında derin izler bırakmış çok yönlü bir şahsiyetin, yalnızca yaşam öyküsünü değil; eserleri, fikir dünyası ve toplumsal etkileriyle birlikte bütüncül ve sistematik biçimde ele alınması, edebiyat araştırmalarının sağlıklı ilerleyebilmesi açısından önem arz etmektedir. Bu amaç doğrultusunda, her bir eserin yapı,

içerik, kronolojik bütünlük, eleştirel tutum ve nesnellik açısından incelenmesi hedeflenmiştir. Çalışmada biyografik monografi türüne ait olup olmadığı değerlendirilen eserler; yalnızca Mehmet Akif Ersoy'un yaşam öyküsünü değil, onun edebî kimliğini, fikir yapısını, ideallerini ve toplumsal etkisini ele alış biçimleriyle değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Bu çalışma kapsamında biyografik monografi türü bağlamında incelenen eserler, Mehmet Akif Ersoy'un hayatı, düşünce yapısı, edebî kimliği ve toplumsal etkileri üzerine yazılmış önemli metinlerden oluşmaktadır. Bu bağlamda analiz edilen başlıca eserler şunlardır: Cemil S. Ongun'un (1947) *Mehmed Akif; Hayatı, Eserleri ve İdealleri* isimli kitabı, Ahmet Cerrahoğlu'nun (1964) *Bir İslam Reformatörü; Mehmet Âkif* adlı eseri, Ahmet Kabaklı'nın (1970) *Mehmet Âkif* isimli çalışması, Nurettin Topçu'nun (1970) *Mehmet Âkif* kitabı, Faruk K. Timurtaş'ın (1987) *Mehmet Âkif ve Cemiyetimiz* adlı eseri, Mehmet Doğan'ın (1998) Camideki *Şair Mehmed Âkif* başlıklı çalışması, Sezai Karakoç'un (2000) *Mehmed Âkif* kitabı, Metin Ö. Mengüşoğlu'nun (2014) *Müstesna Şair Mehmed Akif* adlı eseri ve Orhan M. Okay'ın (2015) *Mehmed Âkif: Kalabalıklarda Bir Yalnız Adam* isimli kitabıdır. Bu eserlerin her biri, türsel ve içeriksel özellikleri bakımından incelenmiş; biyografik monografi olarak değerlendirilip değerlendirilemeyecekleri belirli ölçütler doğrultusunda tartışılmıştır.

Çalışmanın önemi, biyografi türüne dâhil edilen eserlerin salt bilgi aktarmanın ötesine geçip geçmediğini sorgulaması ve bu türün özellikle edebî şahsiyetler üzerindeki yansımalarını göstermesidir. Zira biyografik monografiler yalnızca bir şahsiyeti anlatmakla kalmaz, aynı zamanda o şahsiyetin yaşadığı dönemle olan etkileşimini, düşünsel çerçevesini ve edebî mirasını da sistematik biçimde okura sunar. Mehmet Akif Ersoy gibi hem millî hem de manevî değeri yüksek bir şahsiyet hakkında yazılmış eserlerin, türsel olarak ne derece bu derinlikte bir bakışa sahip olduğunu ortaya koymak, çalışmanın temel katkılarından biridir.

Çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış; eserler içerik analizi tekniğiyle incelenmiştir. Bu doğrultuda her bir kitap yapısal özellikleri, bölümlendirme biçimi, ele aldığı temalar, yazarın yaklaşımı, kullandığı kaynaklar ve dili bakımından analiz edilmiştir. Ayrıca her eserin biyografik monografi kapsamında değerlendirilebilmesi için kronolojik bütünlük, çok yönlü değerlendirme ve eleştirel mesafe gibi ölçütlerin varlığı esas alınmıştır. Çalışmamızın amacı biyografik monografi türünün kendi has temel özellikleri olan bir tür olduğunu göstermektir. Bu çerçevede, biyografik monografi türünün kuramsal temellerini daha iyi anlayabilmek adına, öncelikle biyografi kavramının tanımı ve alt türleri üzerinde durmak gerekmektedir.

1. Biyografi Türünün Tanımı ve Alt Türleri

Çoğunlukla belli bir alanda tanınmış kişilerin hayatlarının tamamını veya belirli bir dönemini konu edinen yazılar, biyografi şeklinde isimlendirilmektedir. Biyografi yazıları, ilgili şahsiyet hakkında bilgi vermek amacıyla kaleme alınmakta; kimi zaman çevresinden toplanan anılarla ve belgelerle desteklenmektedir. Bu tür metinlerde tanıtılacak bireyin hayatı araştırılarak elde edilen bulgular doğrultusunda yapılandırılmış bir anlatı ortaya konur. Biyografi eserleri, kimi zaman bireysel anılara dayanarak yazılabildiği gibi, araştırma sonucunda ulaşılan verilerin sistematik biçimde düzenlenmesiyle de oluşturulabilmektedir (Aktaş & Gündüz, 2009). Biyografiyi, yaşam şekilleri ve yapmış oldukları ilgi çekici yönleriyle dikkat çeken, değerli şahsiyetlerin hayatlarını ayrıntılı bir şekilde inceleyen bir yazı türü olarak tanımlamak mümkündür. Bu tür, ele alınan kişiye dair tüm bilgileri derleyerek anlatmayı amaçlayan bir araştırma şekli olarak da kabul edilmektedir. Yelten'e (2010) göre araştırmacı, biyografisini kaleme alacağı bireye ilişkin çok boyutlu ve yönlü bir araştırmaya başlamak durumundadır. Hayat hikayesi kaleme alınacak bireyler, kuşkusuz sıradan bireyler olmaz. Bunlar, yaşamış oldukları önemin toplumsal, siyasal faaliyetlerine dahil olmuş veya yaratı ve yapıtları, buluş ve çalışmaları ile dönemlerine etkide bulunmuş kişilerdir.

Biyografi, bir yaşamın tümünü ya da bir bölümünü anlama girişimi olarak ifade edilmektedir (Çetin, 2012). Çocuklar ya da yetişkinler adına kaleme alınması fark etmeksizin modern biyografilerde bazı nitelikler aranmakta, bu niteliklerden birincisi, geçerlilik ya da belgelere dayalı olma hali olarak ifade edilmektedir. Bir bilginin, ressamın ya da şairin yaşamını kaleme almayı amaçlayan yazar, kahramanı ile alakalı olan tüm belge ve eserleri öncesinden incelemekle yükümlüdür (Oğuzkan, 2013). Hayat hikayelerinin etkili olmaları adına belgelere ve araştırmaya dayalı olması, akıcı, duru ve açık bir anlatımdan yararlanılması ve gerçekleri yansıtması gerekmektedir. Güzel ve doğru bir şekilde kaleme alınmayan, gerçek olduğuna yönelik şüpheler yaratan yazı ve eserler, çok fazla değer taşımamaktadırlar (Sarıyüce, 2012). Biyografi yazmada gereken gözlemleri yerine getirmek ve araştırma yapmak ana ilkeler arasında yer almaktadır. Bu nedenle biyografi yazmak sorumluluk gerektiren zor bir iş şeklinde nitelendirilmektedir. Hayat hikayesi gerçeklerden, belgelerden kaynaklanmaktadır, onlar ile beslenmektedir. Hayat hikayesi kaleme alırken, o şahsı tanıyan kişilerden, eş ve çocuklardan, mektuplarından ve anılarından faydalanılabilmektedir (Güleryüz, 2013). Biyografik eserlerde, aranan ikinci nitelik ise nesnellik olarak ifade edilmektedir. Biyografi yazarının düşünceleri, gerçekleştirdiği yorumları ve çıkarmış olduğu sonuçlar, her daim sağlam ve kuvvetli kaynaklara dayanmalıdır. Tarihsel kaynaklara ters düşmemek adına yaşamı anlatılmakta olan birey ya da bireylerin sadece söyledikleri cümleleri söylemiş, düşündükleri şeyleri düşünmüş, yapmış

oldukları işleri yapmış gibi göstermek fazlasıyla önem arz etmektedir. Bu tarz bir davranış, çocuklarda gerçek ve doğruya bağlılık hislerini geliştirmektedir. Bahsedilen yazılarda bireysel düşünce ve duygulara çok fazla yer verilmemekte, tarafsız davranılmakta, sağlam delillere dayanılmakta ve objektif bir tutum izlenmektedir (Sarı, 2011). Biyografi yazarı, bir yaşamı, diğer yaşamlardan farklı olarak gördüğünden yazmaya başlamaktadır. Yazdığı bireyin yaşamında yazarı celbeden faktörler bulunmaktadır. Durum bu şekilde olunca yazarın tarafsız kalması zorlaşmaktadır. Başarılı bir yazarın, tüm bunlara rağmen tarafsız kalmaya çalışması, ilgisinin onu zaafa düşürmemesin engellemesi gerekmektedir. Burada tarafsızlıktan kanıtlanabilir, tutarlı ve adaletli olma anlaşılmaktadır (Çetin, 2012). Türk edebiyatında biyografinin gelişim sürecini özet bir şekilde ifade etmek gerekir ise; eski edebiyatımızda genel olarak din uluslarının yaşamlarını, menkıbelerini ve savaşlarını anlatmakta olan eserler kaleme alınmış olsa da bunlar gerçekler ile söylencelerin birbirlerine karışmış olduğu dinsel nitelikleri ağır basan eserlerdir. Tanzimat zamanında gerçeklere bağlılık niteliğine sahip olan yaşam hikayelerinin kaleme alınmaya başladığı gözlemlenmektedir (Sarıyüce, 2012). Osmanlı döneminde hal tercümesinin daha geç başlaması gerek edebiyat, tarih ve ilim birikiminin bir hal tercümesi kaleme alma faaliyetine ancak bahsedilen dönem içerisinde olanak sunacak düzeye gelmesine gerekse devlet teşkilatının 15. yy'ın ortalarına doğru oturmasına bağlanabilmektedir. Söz konusu dönemin ardından ise bu saha gittikçe artış gösteren bir ilgi görülmüş, hal tercümesi Türk edebiyatının altın dönemini 16 ile 18. yy'lar arasında yaşamıştır. Cumhuriyet'in ilan edilmesinin ardından hal tercümesi, Türk edebiyatına Tazminatın ardından Batı'dan almış olduğu etki yolunda devam etmiştir (Dergâh, 1981).

2. Türk Edebiyatında Biyografi Alanında Edebî Türler

2.1. Otobiyografi (Öz Yaşam Öyküsü)

Siyaset, edebiyat, sanat ya da farklı alanlarda ün sahibi olmuş bir şahsın kendi hayat hikayesini kendi ağzından anlatmış olduğu yazılar olarak ifade edilmektedir. Farklı bir deyişle otobiyografi, insanın kendi yaşam öyküsünü, yine kişinin kendi kaleme aldığı edebi tür olarak tanımlanmaktadır (Özdemir, 1998). Stavrianos'a göre tüm dünya tarihi otobiyografiyle başlamaktadır. Ayrıca Stavrianos'a göre, otobiyografi içinde gerçekleştirilen bir gezi, zaman içerisinde ve diğerlerinin öykülerinin içeriğinde insanın kendi yerini anlamasına yardımcı olmaktadır. "*Otobiyografi birinci kişi ağzından yazılır. 'Ben anlatısı' otobiyografide hâkimdir*" (Kiriş, 2009).

Edebiyat araştırmacıları, söz konusu türün ilk örneği şeklinde Aziz Augustinus'un 4. yy'da kaleme almış olduğu, din değiştirmesini aktardığı *İtiraflar* göstermektedirler. Modern

açıdan otobiyografinin Jan J. Rousseau'un kaleme aldığı *İtiraflar* adlı eseriyle başlamış olduğu söylenebilmektedir. Söz konusu eserinde Rousseau, çocukluk yıllarından başlayıp tüm yaşamını, iç dünyasında meydana gelen gelişmeleri de dahil ederek anlatmaktadır. Rousseau, tüm bunları anlatırken ayrıca kendine yöneltilmiş olan kimi suçlamaları geri çevirerek masum olduğunu kanıtlamaya çaba sarf etmektedir. Doğrusu ve yanlışıyla kendisini ifade etmektedir (Babacan, 2007).Otobiyografinin ayrı bir çeşit şeklinde edebiyata dahil olması geç tarihlere karşılık gelmektedir. Bahsedilen kelime, Almanya'da ilk defa 1789 yılında, İngiltere'de 1809 yılında ve Fransa'da ise 1842 yılında başlamıştır (Budak & Özçetin, 2008).

2.2. Portre

Bir insanı, onun ön plana çıkan, dikkat çekici olan özellikleri ile okuyuculara aktarmak amacıyla kaleme alınan edebi ürünler olarak tanımlanmaktadır. Kişinin yalnızca dış görüntüsünün (davranışları, işi, giyim – kuşamı, yüzü ve boyu benzeri) anlatılmakta olduğu portreye fiziki portre; iç dünyasının (alışkanlıkları, zayıf ve kuvvetli yönleri, fikir ve duyguları gibi) anlatılmakta olduğu portreye ise ruhsal portre (moral, tinsel portre) denilmektedir. Portre, yazınsal bir tür şeklinde yalnız başına kaleme alınabileceği gibi, karakterlerin ruhsal ve fiziksel hallerinin canlandırılması maksadıyla roman içinde de kullanılabilmektedir (Karasay vd., 2017).

2.3. Monografi (Tek Yazı)

Monograf veya monografi, Türkçeye Fransızca monographiekelimesinden geçmiş olup, bilimsel alanlara yönelik özel bir konu, şahıs ve problem üstüne kaleme alınan, yalnız başına bir bütün meydana getiren kitaplar olarak ifade edilmektedir. Ünlü bir şahsın yaşamını, başarılarını, eserlerini ve kişilik özelliklerini detayları ile birlikte inceleyen ya da bilimsel bir alanda özel bir problem veya konu üstüne kaleme alınan inceleme yazısı monografi olarak ifade edilmektedir (Özkırımlı, 1990). Ünlü bir şahsın yaşamını, başarılarını, eserlerini ya da kişiliğini detayları ile, geniş bir şekilde ele alan edebi tür olarak ifade edilmektedir. Monografi, bir yazı olabileceği gibi, herhangi bir konu üstünde gerçekleştirilen derinlemesine ve detaylı bir çalışma, tarihsel bir olay ya da bir eleştiri de olabilmektedir. Bir insanın hayatını konu olarak edinen monografiler, eleştirel bir niteliğine de barındırmaktadır. Bu nedenle gereken belge ve bilgileri elde etmek, söz konusu kişinin varsa yapıtlarını okumak, kişiliğini farklı açılardan inceleyerek bilimsel bir tutum ile değerlendirmek gerekmektedir (Özkırımlı, 1990). Monografi türü bu genel çerçevesiyle farklı alanlara uygulanabilmekle birlikte, özellikle birey merkezli çalışmalar söz konusu olduğunda, bu türün "biyografik" niteliği öne çıkar ve ayrı bir inceleme sahası olarak değerlendirilir.

2.4. Biyografik Monografi Türü

Monografide bir yer, yazar, eser, tarihi bir olay, bilimsel bir alana yönelik problem, özel bir görüş ile ya da bakış açısı ile değerlendirilebilecek olduğu gibi, bir konu üstünde derinlemesine incelemeler de gerçekleştirilebilmektedir. Monografilerde şahıs ya da eser tüm yönleri ile incelenmekte, araştırılmaktadır. Sadece böylece ele alınmakta olan konunun o zamana kadar gizli kalan tarafları, yönleri tespit edilerek gözler önüne konulabilmektedir. Bunun haricinde sanatçı ele alınıyor ise, söz konusu sanatçıyı diğerlerinden ayırmakta olan özel bilgilere erişilmiş olmaktadır.

Biyografik monografi ise, bir kişinin biyografik bilgileri kronolojik bir sırada, alt başlıklar halinde, onun dönem içerisinde bulunan konumunu, eserlerini, göstermiş olduğu başarıları, getirmiş olduğu yenilikleri, eserlerinin farklı özelliklerini eleştirel bir tutum ile, kanıtlara, inceleme ve araştırmalara dayalı bir şekilde veren araştırmalar olarak ifade edilmektedir. Buna benzer eserlerde şahsın doğumu, büyümesi, çalışma yaşamı, öğrenimi, çeşitlerine göre eserleri, eserlerinin değeri, ödülleri, başarıları, muhteva ve şekil özellikleri ve diğer özellikleri bölümler şeklinde verilmektedir. Biyografik monografi türüne örnek olarak Mehmet Kaplan'ın *Tevfik Fikret Devir-Şahsiyet-Eser* adlı eseri verilebilmektedir.

Türk Eğitim Tarihi Platformu'nun tanımına göre biyografik monografi, "biyografik bilgileri bilimsel bir üslûp ve yöntem dâhilinde, alt başlıklar halinde ele alarak; kişinin yaşadığı dönemdeki konumu, getirdiği yenilikleri, başarıları ve eserleri belgelerle destekli biçimde inceleyen" çalışmalardır. Bu tanımdan hareketle biyografik monografinin başlıca özellikleri şöyle özetlenebilir (Eğitim Tarihi Araştırma-Konu Alanlarına Dair Tematik Bir Sınıflandırma, 2025).

- Odak kişi: Çalışma, tipik olarak sanatçı, yazar, bilim insanı, siyasetçi veya din adamı gibi tek bir ünlü şahsiyete odaklanır.
- Bilimsel yöntem: Yaşam öyküsü, kronolojik veya tematik alt başlıklar altında düzenlenir; her bölümde dönemin sosyal-kültürel bağlamı ve konu kişinin rolü eleştirel bir tutumla analiz edilir.
- Kaynak ve kanıt kullanımı: Monograf yazarları müze belgeleri, günlükler, mektuplar, dönemin gazeteleri gibi ikincil ve birincil kaynaklardan yararlanır; böylece anlatım nesnel ve güvenilir kılınır.
- Uzunluk ve derinlik: Biyografik monografiler genellikle kitap boyutundadır. Yazar, tek bir kişinin hayatını betimlerken konuya dair geniş bir literatür taraması ve analiz sunar.

- Akademik amaç: Amaç, salt hikâye anlatmaktan öte, ilgili kişinin bilimsel, sanatsal veya entelektüel katkılarını sistematik olarak sergilemektir. Bu nedenle biyografik monografi, tarihsel bilgi ile edebî anlatım arasındaki sınırı bulanıklaştırırken, okuyucuya hem hayat öyküsü hem de bu kişi üzerine yapılan araştırmanın sonuçlarını sunar.

Biyografik monografiler, insan bilimleri ve sosyal bilimlerin çeşitli disiplinlerinde önemli bir yere sahiptir. Sanat tarihi ve kültürel çalışmalar alanında tek bir sanatçının yaşam öyküsünü ve yapıtlarını akademik bir mercek altına alan monografiler çok yaygındır. Edebiyat biliminde de yazarların veya şairlerin hayatı üzerine derinlemesine araştırmalar yapılır (örneğin Hélène Cixous'un *The Exile of James Joyce* adlı eseri, Cixous'un Joyce'un yaşamını yorumlayarak yazdığı kapsamlı bir biyografik monografidir). Eğitim tarihi, kurum tarihi ve sosyoloji gibi alanlarda ise belirli dönemin önde gelen kişileri biyografik monografilere konu edilir. Örneğin eğitim tarihindeki araştırmalarda öne çıkan bir yaklaşım, alan öğretmenlerinin veya eğitimci liderlerin yaşam öykülerini belgeleyerek dönemin eğitim anlayışını incelemek şeklindedir. Ayrıca biyografik monografiler genellikle akademik tez, inceleme ya da sempozyum bildirisi olarak hazırlanır; lisansüstü düzeyde özel kişilikleri ele alan monografik araştırmalar sıkça görülür. Kısacası biyografik monografiler, hem biyografi türünün akademik bir uzantısı hem de tarih, sanat, eğitim, edebiyat gibi disiplinlerde özgün bilgi sağlayan temel kaynaklardır (Langdon's, 2025). Özetle, biyografik monografi türü, bireysel yaşam öykülerini bilimsel bir derinlikle ele alan uzun soluklu araştırma kitaplarıdır. Kişisel tarihler ile ilgili zengin belge külliyatını yorumlayan bu eserler, okuyucuya hem detaylı bir biyografik anlatı sunar hem de ilgili alanın kuramsal bilgilerini bir arada sunar (Karpinski, 2017). Örneğin Türk edebiyatından Mehmet Kaplan'ın Tevfik Fikret monografisi ile dünya literatüründen Hélène Cixous'un James Joyce üzerine yaptığı çalışması, biyografik monografi türünün hem ulusal hem de uluslararası düzeydeki örneklerindendir. Aynı şekilde, gerek yaşamı gerekse düşünsel mirasıyla Türk düşünce ve edebiyat tarihinde önemli bir yere sahip olan Mehmet Akif Ersoy da, biyografik monografi türü kapsamında değerlendirilebilecek birçok çalışmaya konu olmuştur. Bu bağlamda, çalışmamızın devamında Mehmet Akif Ersoy hakkında kaleme alınmış biyografik nitelikteki eserler, yapısal, içeriksel ve yöntemsel açıdan incelenerek bu eserlerin biyografik monografi türünün ölçütlerine ne derece uygunluk gösterdiği tartışılacaktır. Bu değerlendirme ile amaçlanan, edebiyat araştırmalarında biyografik monografi türünün sınırlarını daha net çizebilmek ve Mehmet Akif Ersoy gibi çok yönlü bir şahsiyetin edebî, fikrî ve tarihsel yönlerinin bilimsel ölçütlerle ele alınıp alınmadığını ortaya koymaktır.

3. Mehmet Akif Ersoy Hakkında Yazılmış Biyografik Eserlerin Çözümlemesi

Mehmet Akif Ersoy hakkında kaleme alınmış olan ve bizim biyografikeser olarak nitelendirdiğimiz eser sayısı dokuzdur.

Literatür çalışmamız doğrultusunda tespit ettiğimiz en erken eser Cemil S. Ongun'un (1947) kaleme almış olduğu *Mehmed Akif; Hayatı, Eserleri ve İdealleri* isimli kitabıdır. Eser 3 ana bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde, Mehmet Akif Ersoy'un yaşamı, ikinci bölümde Safahat'ın genel tahlili, son bölümde ise Mehmet Akif Ersoy'un şahsiyeti, idealleri ve değerleri işlenmektedir. Ongun ikinci bölümde, *Safahat*'ı kronolojik sıralama ile takip edip, kitapta yer alan tüm şiirlerini tahlil etmektedir. Son bölümde ise Akif'in karakteri ve ideallerine ilişkin fikirlerini dile getirerek Safahat'tan kanıtlar aktarmaktadır. Ongun, kaleme almış olduğu eserinde Mehmet Akif Ersoy'a ilişkin genel bir çerçeve sunmaktadır. Bu yönüyle Ongun'un *Mehmed Akif; Hayatı, Eserleri ve İdealleri* adlı eseri, biyografik monografi türüne girmektedir (Ongun, 1947). Ongun, bahsedilen kitabını niçin kaleme aldığını kendi eseri içerisinde şu cümleler ile dile getirmektedir:

Bu eseri, büyük şairimizi yeniden tanıtmış olmaktan ziyade, kendisi hakkında duyduğum derin sevgi ve saygının bir hatırası olarak yazmış bulunuyorum. Bu sevgi ve saygı, yüksek bir şair, faziletli bir insan ve büyük bir idealist olan bu ateşli Türkün bütün fikirlerine iştirak ettiğimiz zannını vermemelidir. Duyup düşündüklerini çekinmeden söyleyen, kişisel hiçbir tutku ve menfaate bağlamadan söylediği ve inandığı gibi yaşamış olan Mehmed Akif'i; göksel olarak kutsallaştıran, onu gençlerimize örnek bir insan olarak sunmuş olmayı kendim için asîl bir ödev sayıyorum (s.3).

Mehmed Akif; Hayatı, Eserleri ve İdealleri adlı eser, kronolojik yapı, metin çözümlemesi, çok yönlü kişilik tahlili ve sistematik içerik sunumu gibi ölçütler bağlamında değerlendirildiğinde, klasik biyografik anlatının ötesine geçerek biyografik monografi türüne ait nitelikleri taşımaktadır (Ongun, 1947).

Ahmet Cerrahoğlu (1964), *Bir İslam Reformatörü; Mehmet Âkif* isimli eserinde, çalışmasını herhangi bir bölümlendirmeye tabi kılmadan Mehmet Akif Ersoy'u değerlendirmiştir. Cerrahoğlu, eserinde Mehmet Akif Ersoy'un değerlendirirken, onun mensur ve manzum eserlerinden kanıtlar öne sürerek fikirleri gözler önüne sunmaktadır. Yazarın, kitabına "Bir İslâm Reformatörü; Mehmet Âkif" başlığını vermesi ve Mehmet Akif Ersoy'u "İslâm Reformatörü" şeklinde nitelendirmesi, şaire hangi açıdan baktığının bir göstergesi olarak kabul edilebilmektedir. Cerrahoğlu, kitabında Mehmet Akif Ersoy'un İslam ilkleri ışığında Batı'nın sanat, ilim ve fenin topraklarına getirilmesini istemiş olan yenilik sever bir

İslam şairi olduğunu ifade etmektedir (Cerrahoğlu, 1964). Ahmet Kabaklı (1970) tarafından yazılmış olan *Mehmet Âkif* isimli kitap, üç temel bölümden oluşmaktadır. Kabaklı, eserinin ilk bölümünde Mehmet Akif Ersoy'un yaşamını ve karakterini anlatmaktadır. İkinci bölümde ise Mehmet Akif Ersoy'un düşüncelerin, "*Millet Ülküsü*" ve "*İslâmlık Ülküsü*" başlıkları altında ele almaktadır. Bu bölümde Mehmet Akif Ersoy'un edebi kişiliği ile beraber İstiklal Marşı'nın tahlilini gerçekleştirmektedir. Üçüncü kısımda ise Mehmet Akif Ersoy'un nesirlerinden parçalar aktarılmaktadır. Kabaklı, genel anlamda "az sayfa içinde Mehmet Âkif'in felsefe ve tefekkürünü, şiir gücünü, dilindeki eşsizliği, karakterindeki benzersizliğini" aktarmaktadır (Kabaklı, 1970). Ahmet Kabaklı, *Mehmet Akif* adlı eserinde Mehmet Akif Ersoy'un Safahat'ında bulunan şiirlerini tasnif edip 7 başlık altında değerlendirmektedir. Gerçekleştirilen söz konusu tasnif, araştırmanın bölümlendirmeleri ise "Kur'an'dan İlhamlı Şiirler", "Lirik Şiirler", "Manzum Hikâyeler", "Hutbe ve Öğüt Şiirleri", "Mizahlı Şiirler", "Manzum Tasvirler", "Seyahat Şiirleri", gibidir (Kabaklı, 1970).

Eserin diğer önemli yönü, Ahmet Kabaklı'nın Akif'in düşüncelerini "Millet Ülküsü" ve "İslâmlık Ülküsü" başlıkları ile iki esas noktaya dayandırıp ele almasıdır. Kabaklı'ya göre söz konusu iki ana düşüncesi, Safahat'ta bir bütün şeklinde kendisini göstermektedir. Bunun haricinde Kabaklı, İstiklâl Marşı'nı ayrıntılı bir biçimde tahlil edip, mısralar üstüne değerlendirmeler gerçekleştirmektedir. Kitabın son kısmında ise Kabaklı, Mehmet Akif Ersoy'un şiirleri yerine ayet yorumlarına, vaazlarına ve diğer nesirlerinden parçalara yer verilmiştir (Kabaklı, 1970). Bu eser de biyografik monografi türüne ait olan eserler arasında yer almaktadır. Bunun nedeni, daha önce incelenen eserlerle benzer olacak şekilde, Mehmet Akif Ersoy'un tüm detaylarıyla ve objektif bir şekilde işlenerek aktarılmasıdır.

Nurettin Topçu (1970), çocukluk döneminden beri önem atfettiği, fikirlerinden ve yaşayış stilinden etkilendiği Mehmet Akif Ersoy'a ilişkin bazı dergiler de yazılar yazmış, konferanslar gerçekleştirmiştir. Topçu'nun söz konusu konferans ve yazıları, 1957'de bir araya getirilmiştir. "Mehmet Akif" başlığında neşredilmiştir. Nurettin Topçu, *MehmetÂkif*isimli kitabında, Mehmet Akif Ersoy'un kişiliğini, hürriyet anlayışını, Safahat'ın felsefesini, idealizmini, sanatını ve isyanını 6 ana başlık altında ele almıştır. Topçu'nun *Akifname* kitabı için kaleme aldığı takriz yazısı da 1970'te "Ek" başlığında kitaba dahil edilmiş ve söz konusu kitap genişletilmiştir (Topçu, 1970).

Topçu'nun *Mehmet Âkif* isimli kitabı, Mehmet Akif Ersoy'un düşünce dünyasını detaylı bir biçimde gözler önüne sunması açısından fazlasıyla önem arz etmektedir. Topçu, kaleme almış olduğu kitabında "İdealizmi" başlığıyla Mehmet Akif Ersoy'un idealizmini "Din ve

Mistiklik", "İnkılâp" ve "Milliyetçiliği" ismi altında ele alarak, Mehmet Akif Ersoy'un "vatanın, ahlâkın, örflerin, mefâhirin hiçbirisini feda etmeyen tam bir milliyetçi" olduğunu, "ruh ve ahlâkımızda inkılâp" istediğini ve Mehmet Akif Ersoy'un bir İslam ideali yancısı olduğunu aktarmaktadır. Öte yandan Topçu, kaleme almış olduğu bu eserinde, edebi kimliğini "Sanatı" ve "Safahat'ın Felsefesi" başlıklarında değerlendirip Mehmet Akif Ersoy'un "ölmez ve ebedî bir sanatkâr" olduğuna işaret etmektedir. Genel olarak değerlendirildiği zaman, Topçu'nun "*Mehmet Âkif*" isimli eserinin biyografik monografi kapsamında yer aldığı söylenebilmektedir. Bunun nedeni, araştırmada ele almış diğer biyografik monografi eserlerinde olduğu gibi, bu eserde de yazar Mehmet Akif Ersoy'un yalnızca bir yönünü ele almakla kalmayarak birden fazla özelliğini işlemesidir (Topçu, 1970).

Faruk K. Timurtaş'ın (1987) kaleme aldığı *Mehmet Âkif ve Cemiyetimiz* isimli kitabı, "Âkif'in Fikirleri" ve "Makaleler" başlıkları ile iki ana bölümden meydana gelmektedir. İlk bölümde Timurtaş'ın Mehmet Akif Ersoy'a ilişkin farklı tarihlerde ve mekanlarda kaleme alınmış yazıları bulunmaktadır. Eserin ikinci bölümünü ise Mehmet Akif Ersoy'un düşüncelerini direkt olarak gözler önüne sunan metinler meydana getirmektedir. Timurtaş, bahsedilen bölümde Safahat üstünden konu başlıkları hazırlayarak Mehmet Akif Ersoy'un düşünce dünyasını ortaya çıkarmış, ayrıca metin içinden örnekler aktarmıştır. Bahsedilen bölümü okuyan okuyucular, Mehmet Akif Ersoy'un fikir dünyasını tasnif edilmiş bir biçimde okuyabilmektedirler (Timurtaş, 1987). Eserinin adından da anlaşılacak olduğu gibi, kitabın ana konusunu Mehmet Akif Ersoy'un Türk cemiyetine ilişkin fikirleri meydana getirmektedir. Özellikle Mehmet Akif Ersoy'un cemiyette görmüş olduğu çöküntüler, çıkmazlar, bozulmalar, gerilikler ve bunları meydana getiren zemin ve nedenler, kendisinin cemiyetin felaketlerden arınabilmesi adına aramış olduğu çözümler, Timurtaş'ın genel anlamda üstünde durduğu noktalar arasında yer almaktadır. Bu açıdan eser değerlendirildiği zaman, Timurtaş'ın kaleme aldığı *Mehmet Âkif ve Cemiyetimiz* isimli kitabın biyografik monografi türüne ait olmadığı söylenebilmektedir. Bunun nedeni, yazar bu eserde yalnızca Mehmet Akif Ersoy'un belirli bir şey üzerindeki fikirleri ve ideolojileri üzerinde durmuştur (Timurtaş, 1987).

Mehmet Doğan'ın (1998) kaleme almış olduğu *Camideki Şair Mehmed Âkif* isimli kitabı 6 ana bölüm ve 2 ekten meydana gelmektedir. İlk bölümde, "Hayatı ve Eserleri" başlığıyla Mehmet Akif Ersoy'un resmi yaşamı, sanatı ve şiir anlayışı ele alınmaktadır. İkinci kısımda ise Mehmet Akif Ersoy'un milli mücadele zamanında yapmış olduğu faaliyetler ve vaaz kürsüleri, üçüncü kısımda Mehmet Akif Ersoy'un Ankara süresi ve vatan uğruna gerçekleştirdiği hizmetlerden söz edilmektedir. Dördüncü kısımda "İstiklâl Marşı: Derin Bir Millî Mutabakat

Metni" başlığıyla İstiklal Marşı üstüne bir inceleme gerçekleştirilerek Mehmet Akif Ersoy ile Yunus Emre arasında bir benzerlik sağlanmaktadır. Beşinci bölümde ise "Nesiller ve idealler: Tevfik Fikret, Mehmed Âkif; Halûk, Emin ve Âsım" başlığı altında Mehmet Akif Ersoy ve Tevfik Fikret, dönemlerini aşan gençlik idealleri kapsamında değerlendirilmektedir (Doğan, 1998).

Eserin en dikkat çekici noktaları altıncı bölümle ekler bölümleridir. Altıncı kısımda "Yaşayan Mehmed Âkif" başlığı altında Doğan, yaşanmış olan olaya yer verip, Mehmet Akif Ersoy'un hayatını kaybetmesinin ardından yeniden gündem konusu haline gelmesine neden olan bu konuya yönelik düşüncelerini aktarmaktadır:

Mehmed Âkif ve onun şahsında temsil ettiği düşünce ve inanç arka planına yapılan saldırı üzerine basın başta olmak üzeri bazı kurum ve kişilerin tutum alışları bu yazılarda tahlil edilmekte ve 3. binde de yaşamaya devam edecek büyük bir şahsiyetin millet hafızasındaki vazgeçilmezliği ortaya konulmaktadır (Doğan, 1998, s.10).

Ekler kısmında ise Doğan, çağımızda İstiklal Marşı'nın kaleme alındığı ortama, diğer bir deyişle Taceddin Dergâhı'nın nasıl yok edilmiş olduğuna ve bu değerli mekanın düzenlenmesi konusundaki fikirlerini paylaşmaktadır. Bunun haricinde kitabın sonunda Türkiye Yazarlar Birliği'nde yer alan Safahat dersleri ve Doğan'ın Mehmet Akif Ersoy'a ilişkin yazdığı yakın tarihli yazıları da bulunmaktadır (Doğan, 1998). Doğan, kaleme almış olduğu bu kitabında Mehmet Akif Ersoy'u, hayatını kaybettiği tarihten bugüne dek yaşana bir şahsiyet şeklinde ortaya koymak ile beraber yakın tarihte Mehmet Akif Ersoy'a ilişkin yaşanmış olayları da bütün gerçeklikleri ile aktarmaktadır.

Üstünde durulması gerekli olan önemli bir diğer konu ise yazarın eserine "Camideki Şair Mehmed Âkif" başlığını vermesidir. Doğan'ın söz konusu başlığı belirlemesi, aslında Mehmet Akif Ersoy'a yönelik bakış açısını ve onu hangi açıdan ele aldığını gözler önüne sunmaktadır. Bunun nedeni Doğan'a göre İslâm şairi olarak kabul edilen Mehmed Âkif, Milli Mücadele zamanında toplumu bilinçlendirmek için camilerde vaaz vermiş "camideki şair"dir (Doğan, 1998). Mehmet Doğan'ın kaleme almış olduğu *Camideki Şair Mehmed Âkif* adlı eseri genel anlamda değerlendirilecek olursa, bu eserin de biyografik monografi türüne ait olduğu görülmektedir.

Sezai Karakoç'un (2000) *Mehmed Âkif* isimli kitabı, "Hayatı – İnanç ve Düşünce Oluşumu – Savaşı", "Şiiri" ve "Ölüm Yıldönümleri Dolayısıyla" başlıkları ile üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Karakoç, tarihsel şartların perspektifinden Mehmet Akif Ersoy'un çevresini, mücadelesini, yetişme şartlarını, toplumsal durumu aktarmaktadır. Eserin ikinci

kısmı ise, Mehmet Akif Ersoy'un şiirleri üzerindedir. Bu kısımda Mehmet Akif Ersoy'un şiirleri bütün ayrıntıları ile incelenmektedir. Yazar, farklı tarihlerde ve mekanlarda Mehmet Akif Ersoy üzerine yazmış olduğu müstakil üç yazısı ile kitabını sonlandırmaktadır (Karakoç, 2000).

Bu araştırmada incelenen kitaplar arasında hacim açısından en küçüğü bu kitap olsa da, Mehmet Akif Ersoy'un düşünce dünyası ve edebi kimliği üstünde yoğun bir anlatımın olması, Karakoç'un "*Mehmed Âkif*" adlı kitabını öne çıkarır. Karakoç, kaleme almış olduğu eserinde kronolojik bir sıra izleyerek Mehmet Akif Ersoy'un değerlendirmiştir. Bilhassa kitabına Tanzimat eleştiri ile başlaması fazlasıyla dikkate değerdir. Söz konusu eleştiri de yazar, Tanzimat'ın bir getirisi olarak kabul edilen çarpık batılılaşma neticesinde Müslüman – Türk toplumunda açılmış yaralara, Batı'nın karşısında geleneksel yapının sarsılmasına, medeniyet ve kültür dönüşümüne değinmiş, daha sonrasında Mehmet Akif Ersoy'un yaşamına geçiş yapılmıştır. Karakoç'un kendi cephesinden analizini gerçekleştirmesi, bu kitabı fazlasıyla değerli hale dönüştürmektedir (Karakoç, 2000). Bu eser genel anlamda Karakoç'un *Mehmed Âkif* isimli kitabına bakıldığı zaman, bu eserin tam anlamıyla biyografik monografi türünde olduğu söylenebilmektedir. Bunun nedeni yazar, kaleme almış olduğu bu araştırmasında Mehmet Akif Ersoy'u her açıdan incelemektedir. Ayrıca objektif bir şekilde yaptığı incelemesini bizlere aktarmaktadır.

Metin Ö. Mengüşoğlu'nun (2014) kaleme almış olduğu *Müstesna Şair Mehmed Akif* başlıklı kitabı, iki temel bölümden meydana gelmektedir. İlk bölümde "Hayatına Dair Kısa Bir Tarihçe" başlığıyla Mehmet Akif Ersoy'un yaşamı, düşünce tarzı, ikinci bölümde ise "Safahat Okumaları" başlığıyla adım adım Safahat okuması gerçekleştirerek Mehmet Akif Ersoy'un edebi kişiliği ortaya sunularak şiirleri ele alınmaktadır (Mengüşoğlu, 2014). Mengüşoğlu'nun kaleme almış olduğu "*Müstesna Şair Mehmed Akif*" adlı eserine genel anlamda bakıldığı zaman, bu eserin biyografik monografi türüne ait olmadığı görülmektedir. Bu durumun nedeni ise, çalışmada incelenen diğer biyografik monografi türü kapsamında yer almayan eserlerde olduğu gibi, herhangi bir kronolojik sıralaması bulunmaması, eleştirel bir tutum olmaması ve benzeri sebeplerden kaynaklanmaktadır.

Orhan M. Okay (2015) kaleme almış olduğu *Mehmed Âkif: Kalabalıklarda Bir Yalnız Adam* isimli kitabına, Mehmet Akif Ersoy'un kısa biyografisine yer verip başlamaktadır. Orhan Okay, kitabında genel anlamda Mehmet Akif Ersoy'un şahsiyetini ve edebi kimliğini aktarmaktadır. Okay, eserinin ilerleyen bölümlerinde Mehmet Akif Ersoy'un Safahat'ta simi geçen dostlarını farklı farklı tanıtmasından sonra "Mülakatlar" başlığıyla kendisinin farklı mekan ve tarihlerde Mehmet Akif Ersoy'a ilişkin yazdığı yazıları ve bazı dergilerden kendisi

ile Mehmet Akif Ersoy hakkında gerçekleştirilmiş röportajlarına yer vermektedir (Okay, 2015). Okay'ın kaleme almış olduğu *Mehmed Âkif: Kalabalıklarda Bir Yalnız Adam* adlı bu eseri genel anlamda değerlendirildiği zaman, bu eserin bir biyografik monografi olmadığı görülmektedir. Bunun nedeni, Okay kaleme aldığı bu eserinde Mehmet Akif Ersoy'un kısa bir biyografisini bizlere aktarmaktadır. Ayrıca kronolojik bir sıralama bulunmamaktadır. Bu nedenlerle Okay'ın kaleme aldığı bu eser, biyografik monografi kapsamında değerlendirilmemektedir.

Bu çalışmada incelenen eserlerin büyük çoğunluğu, Mehmet Akif Ersoy'un hayatı, edebî kişiliği, düşünce dünyası ve toplumsal rolü etrafında şekillenmiştir. Eserlerin ortak yönlerinden biri, şairin yalnızca biyografik yönünü değil; aynı zamanda *Safahat*'taki şiirleri aracılığıyla yansıttığı ideolojik ve ahlaki duruşunu ele almalarıdır. Yazarların büyük bölümü, Mehmet Akif'i sadece bir sanatkâr olarak değil, aynı zamanda bir fikir adamı ve idealist şahsiyet olarak değerlendirmiştir. İncelenen metinlerin çoğunda, onun İslam düşüncesiyle yoğrulmuş kişiliği, toplumsal eleştirileri ve ahlaki hassasiyetleri ön plana çıkarılmış; bu yönleriyle özellikle genç kuşaklara örnek şahsiyet olarak sunulmuştur. Eserlerdeki bir diğer ortak özellik ise *Safahat*'ın değerlendirilmesine geniş yer verilmiş olmasıdır. Şiirlerin içerik çözümlemeleriyle Mehmet Akif'in fikir dünyasına ışık tutulmuş, böylece metin ve şahsiyet ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır.

Ancak bu ortaklıklara rağmen, eserler arasında belirgin farklılıklar da göze çarpmaktadır. Cemil S. Ongun, Ahmet Kabaklı, Nurettin Topçu, Sezai Karakoç ve Mehmet Doğan gibi yazarların kaleme aldığı eserler, yapılandırılmış kronolojik düzenleri, çok yönlü inceleme anlayışları, metin çözümlemeleri ve eleştirel yaklaşımlarıyla biyografik monografi türünün temel ölçütlerini karşılamaktadır. Bu eserlerde, Mehmet Akif Ersoy'un yaşam öyküsü yalnızca tarihsel bir silsile olarak sunulmakla kalmamış, aynı zamanda onun karakteri, düşünce sistemi ve eserleri bilimsel bir perspektifle yorumlanmıştır. Buna karşın Faruk K. Timurtaş, Ahmet Cerrahoğlu, Orhan M. Okay ve Metin Ö. Mengüşoğlu gibi yazarların çalışmaları ise belirli yönlere odaklanan, daha çok fikir aktarımı niteliğinde olan, başlıksız ya da düzensiz yapısıyla dikkat çeken ve sınırlı metin tahlillerine yer veren eserlerdir. Bu tür çalışmalar, belirli fikirlerin savunusu ya da yorumlanması üzerine kurulu olduklarından, sistematik ve bütüncül yapıdan uzak kalmakta ve biyografik monografi türünün dışında değerlendirilmektedir.

Bir çalışmanın biyografik monografi olarak nitelendirilebilmesi için bazı temel ölçütleri karşılaması gerekmektedir. Bunların başında, kişinin hayatını doğumdan ölüme kadar kronolojik veya tematik bir bütünlükle ele alan sistemli bir yapı gelmektedir. Bunun yanı sıra, sadece hayat öyküsüne odaklanmak yeterli değildir; eser, kişinin edebî kimliği, fikir dünyası, sosyal etkileri ve içinde yaşadığı dönemin şartlarıyla birlikte çok yönlü bir analiz sunmalıdır.

Ayrıca metin içeriğinde şahsiyetin eserlerinden, mektuplarından, söylevlerinden ya da dönem kaynaklarından yapılan alıntı ve çözümlemeler yer almalı, bu belgeler üzerinden bilimsel çıkarımlar yapılmalıdır. Nesnel ve eleştirel tutum da biyografik monografinin olmazsa olmazlarındandır; yazar, şahsiyetin büyüklüğüne duyduğu hayranlığı ifade etse dahi bu duyguyu akademik nesnellik çerçevesinde dengelemelidir. Akademik dilin kullanımı, kaynakçaya dayalı yazım ve araştırma yönteminin açıkça belirlenmiş olması da biyografik bir eseri monografi hâline getiren diğer önemli unsurlardır.

Sonuç olarak, bu çalışmada incelenen eserler hem biçim hem de içerik bakımından farklılıklar göstermekte; bazıları biyografik anlatının ötesine geçerek akademik ve bütüncül yaklaşımıyla biyografik monografi niteliği kazanırken, bazıları ise belirli yönlere odaklanan sınırlı değerlendirmelerle kalmaktadır. Bu durum, biyografik çalışmaların sadece konu bakımından değil, yapısal bütünlük ve yöntem açısından da değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır. Biyografik monografi, yalnızca bir kişinin hayatını anlatmak değil, o şahsiyet üzerinden dönemin zihniyet dünyasını, kültürel yapısını ve entelektüel etkilerini ortaya koyan derinlikli bir analiz türüdür.

Sonuç

Monografi, Türkçeye Fransızcadan geçmiştir. “Monographie” kelimesinin sözlüklerde bulunan anlam karşılığı tek bir konuyu ele alan yazı, tek bir konu hakkında ve kendi içerisinde bütün olan, serilerden meydana gelmeyen eser manalarından yola çıkarak Türkçede oldukça kapsamlı biyografi anlamında bile kullanılan bir edebiyat kavramı biçiminde kullanılmaktadır. Görüldüğü üzere monografiler, aslında tam anlamıyla bir biyografik eser olarak kabul edilmemektedir. Diğer bir deyişle bir insanın hayat hikayesi haricinde yazılan monografiler de bulunmaktadır. Örnek olarak edebiyatta sanat akımı, edebi hareketi, topluluğu ya da edebiyat akımını ayrıntılı bir biçimde gözler önüne sunan eserlere de monografi denmektedir. Ayrıca bir kent, kasaba, köy hakkında da monografi kaleme alınabilmektedir. Bu durumda biyografik monografileri, en kaba tabirle ayrıntılı biyografiler şeklinde ifade etmek mümkündür. Bir insanı, özel hayatını, yaşadığı çevre, yapmış olduğu işler ve yapıtları ile beraber kendi dönemi içerisinde detaylı bir şekilde ele alan eserlere biyografik monografi denilmektedir.

Türk edebiyatında biyografik monografi çok kapsamlı biyografi şeklinde algılanarak uygulanmış, ayrıntılı inceleme yazılarına ya da kapsamlı biyografilere biyografik monografi denilmiştir. Bu araştırmada, yeni Türk edebiyatında biyografik monografi türüne ait eserleri, Mehmet Akif Ersoy hakkında yazılmış olan biyografik eserler üzerinden inceleyerek değerlendirmektir. Gerçekleştirilen bu araştırmada belirlenmiş olan amaç doğrultusunda ilk

olarak literatür içerisinde konuyla ilgili kapsamlı bir tarama gerçekleştirilmiştir. Daha sonrasında yapılan literatür taraması sonucunda elde edilen araştırma ve çalışmalardan yararlanılarak biyografi türü, Türk edebiyatında biyografinin gelişimi, Türk edebiyatında biyografi alanında edebi türler ve biyografik monografi türüne ilişkin elde edilen bilgilerden yararlanarak araştırmanın kavramsal çerçevesi oluşturulmuştur. Daha sonrasında ise Çalışmanın ana başlığı olan Mehmet Akif Ersoy hakkında yazılmış biyografik eserler literatür taraması tekniğinden yararlanılarak elde edilmiştir.

Mehmet Akif Ersoy hakkında yazılmış biyografik eserler detaylı bir şekilde incelenip değerlendirilerek bu eserlerin biyografik monografi çözümlemeleri gerçekleştirilmiştir. Bu araştırma, biyografik monografi türünün teorik çerçevesini ortaya koyarak, bu türde yazılmış eserlerin hangi ölçütler doğrultusunda değerlendirilebileceğini somut biçimde göstermektedir. Özellikle Mehmet Akif Ersoy gibi hem edebî hem de fikrî yönü güçlü bir şahsiyet hakkında yazılmış biyografik eserlerin monografi niteliklerini taşıyıp taşımadığını incelemesi bakımından çalışma, türsel ayrımların netleştirilmesine önemli bir katkı sunmaktadır. Böylece yalnızca Mehmet Akif Ersoy'a ilişkin literatürü değerlendirmekle kalmayıp, genel olarak biyografik anlatının sınırları, ölçütleri ve bilimsel derinliği üzerine de bir farkındalık yaratmaktadır. Araştırma sonucunda elde edilen bulgular, biyografik monografi yazımında dikkat edilmesi gereken yapı, içerik, kaynak kullanımı, eleştirel yaklaşım gibi temel kriterlerin uygulanabilirliğini göstermekte ve yeni çalışmalara metodolojik bir zemin oluşturmaktadır. Bu yönüyle çalışma, yalnızca edebiyat araştırmacılarına değil, biyografi ve monografi türüyle ilgilenen tarihçilere, eğitim bilimcilerine ve sosyal bilimciler için de yol gösterici niteliktedir. Ayrıca, bu araştırma sayesinde, biyografik anlatının yalnızca bilgi aktarmakla sınırlı olmadığı, aynı zamanda bir dönemi, bir zihniyeti ve bir kültürel yapıyı anlamak için derinlikli bir okuma biçimi sunduğu anlaşılmaktadır.

Mehmet Akif Ersoy hakkında yazılmış eserlerin karşılaştırmalı biçimde ele alınması, ileride yazılacak biyografik monografiler için hem yapısal hem de içeriksel açıdan örnek oluşturacak nitelikler taşımaktadır. Kısacası, bu çalışma, hem türsel netlik sağlaması hem de akademik biyografi yazımına ölçüt kazandırması bakımından edebiyat araştırmaları alanına yeni bir katkı sunmaktadır.

Kaynaklar

Akar, G.A. (2013). *Tanzimattan II. Meşrutiyete Türk Edebiyatında Biyografi* [Yüksek Lisans Tezi. Yıldız Teknik Üniversitesi]. Yök Tez.

Aktaş, Ş. & Gündüz, O. (2009). *Yazılı ve Sözlü Anlatım*. Akçağ.

Babacan, M. (2007). *Yazılı ve sözlü anlatım*. 3F Yayınevi.

Budak S. & Özçetin A. (2008). *11. Sınıf dil ve anlatım edebiyat-konu anlatımlı soru bankası*. Zafer Yayınları.

Cerrahoğlu, A., (1964). *Bir İslam Reformatörü: Mehmet Âkif*. İstanbul Matbaası.

Çetin, M. (2012). *Biyografi Kitabı*. Biyografi Net İletişim ve Yayıncılık.

Dergâh (1981). *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi,* (C. 4). Dergâh Yayınları.

Doğan, D. M., (1998). *Camideki Şair Mehmed Âkif*. Yazar Yayınları.

Eğitim Tarihi Araştırma-Konu Alanlarına Dair Tematik Bir Sınıflandırma, 2025, https://www.turkegitimtarihi.org/arastirma-

Güleryüz, H. (2013). *Yaratıcı Çocuk Edebiyatı*. Pegem A Yayıncılık.

Kabaklı, A. (1994). *Türk Edebiyatı* (C. 1.). Türk Edebiyat Vakfı Yayınları.

Kabaklı, A., (1970). *Mehmet Âkif*. Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.

Karakoç, S., (2000). *Mehmed Âkif*. Diriliş Yayınları.

Karasay, Y., Yavuz, O., Kayasandık, A. & Direkçi, B., (2017). *Üniversiteler İçin Uygulamalı Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*. Palet Yayınları.

Karpinski, E. C. (2017). Hélène Cixous's The Exile of James Joyce: A Biographical Limit Case. *Anglica Wratislaviensia*, *55*, 37.

Kaya, A. (2011). *Biyografik eserlerin tarih öğretimine katkısı ve İkinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan sürecin değerlendirilmesi* [Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi]. Yök Tez.

Kendall, P. M. "biography". *Encyclopedia Britannica*, 7 May. 2025, https://www.britannica.com/art/biography-narrative-genre. Accessed 31 May 2025.

Kiriş, A. (2009). *Tarih eğitimi ve tarihçilik mesleği: lise tarih derslerinde yazma becerilerinin kullanılması ve geliştirilmesi* [Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi]. Yök Tez.

Langdon's, H. (2025) *Caravaggio"* [OpenLearncourse]. OpenLearn. https://www.open.edu/o

Mengüşoğlu, M. Ö. (2014). *Müstesna Şair Mehmed Âkif*. Okur Kitaplığı.

Oğuzkan, A. F. (2013). *Çocuk Edebiyatı*. Anı Yayıncılık.

Okay, M. O. (2015). *Mehmed Âkif: Kalabalıklarda Bir Yalnız Adam*. Dergâh Yayınları.

Ongun, C. S. (1947). *Mehmed Akif; Hayatı, Eserleri ve İdealleri*. Tefeyyüz Kitapevi.

Özdemir, E. (1998). *Sözlü-yazılı anlatım sanatı (Kompozisyon)*. Remzi Kitabevi.

Özkırımlı, A. (1990). *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi* (C. 5). 5. Baskı). Cem Yayınevi.

Sarı, M. (2011). *Fakülte ve Yüksekokullar için Türk Dili Ders Kitabı*. Okutman Yayıncılık.

Sarıyüce, H. L. (2012). *Türk çocuk ve gençlik edebiyatı ansiklopedisi 1*. DABAA.

Timurtaş, F. K., (1987). *Mehmet Âkif ve Cemiyetimiz*. Akçağ Yayınları.
Topçu, N., (1970). *Mehmet Âkif*. Dergâh Yayınları.

Yelten, M. (2010). *Fakülteler ve Yüksekokullar için Türk Dili ve Anlatım Bilgileri*. Doğu Kütüphanesi.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:12.12.2024
Kabul tarihi |Accepted:25.03.2026
Yayın tarihi |Published:25.06.2026

Selim Baaloudj

https://orcid.org/0009-0002-1827-9452
Professor Lecturer Classe A University of Tizi ouzou, Algeria, selimbaaloudj722017@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Baaloudj, S. (2025). Algerian Revolution (1954–1962) As A Unique Model For Liberation Movements In The Modern Era. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *12* (3), 444-460.

Algerian Revolution (1954–1962) As A Unique Model For Liberation Movements In The Modern Era

Abstract

This study offers a historical and analytical examination of the systemic violations endured by the Algerian people under French colonial rule. The colonial regime employed extensive material and psychological repression to suppress aspirations for liberation from subjugation and exploitation. The consequences of such oppression were profound, resulting in significant human losses, including countless martyrs, as well as the widespread suffering of widows, orphans, and individuals with permanent disabilities. Despite the severe repercussions of colonial violence—and recognizing that the pursuit of freedom and the reclamation of dignity justified immense sacrifice—the Algerian response remained resolute. Revolutionary leaders effectively mobilized resistance, challenging and ultimately overcoming colonial domination. Through sustained struggle, they successfully undermined French colonial strategies, compelling the occupying power to concede defeat and withdraw, marked by irrevocable political and symbolic humiliation.

Keywords: *Repressive Measures, Colonial Failure, National Liberation Army, Submission, Restoration of Dignity*

Modern Dönemdeki Kurtuluş Hareketleri İçin Benzersiz Bir Model Olarak Cezayir Devrimi (1954-1962)

Öz

Bu çalışma, Fransız sömürge yönetimi altındaki Cezayir halkının maruz kaldığı sistematik ihlallerin tarihsel ve analitik bir incelemesini sunmaktadır. Sömürge rejimi, boyun eğdirme ve

CC BY NC Creative Commons Licence

sömürüden kurtulma isteklerini bastırmak için kapsamlı maddi ve psikolojik baskı uygulamıştır. Bu baskının sonuçları çok derin olmuş, sayısız şehit dahil olmak üzere önemli insan kayıplarının yanı sıra dul, yetim ve kalıcı engelli bireylerin yaygın acılarına neden olmuştur. Sömürgeci şiddetin ciddi yansımalarına rağmen ve özgürlük arayışının ve haysiyetin geri kazanılmasının büyük fedakârlıkları haklı çıkardığının bilincinde olarak Cezayir'in tepkisi kararlı oldu. Devrimci liderler direnişi etkili bir şekilde harekete geçirerek sömürgeci tahakküme meydan okudu ve nihayetinde üstesinden geldi. Sürekli mücadele sayesinde Fransız sömürgeci stratejilerinin altını başarıyla oyarak işgalci gücü yenilgiyi kabul etmeye ve geri dönülmez siyasi ve sembolik aşağılanmayla geri çekilmeye zorladılar.

Anahtar Kelimeler: *Baskıcı Önlemler, Sömürgeci Başarısızlık, Ulusal Kurtuluş Ordusu, Boyun Eğme, Saygınlığın Yeniden Tesisi*

Introduction

The legacy of French colonialism in Algeria remains a critical subject of historical and political inquiry, particularly due to its enduring socio-cultural and psychological repercussions. From 1830 to 1962, Algeria endured a brutal colonial occupation characterized by systemic violence, economic exploitation, and cultural erasure. The French imperial project sought not only territorial control but also the subjugation of Algerian identity through institutionalized repression. Despite these oppressive measures, the Algerian resistance movement emerged as a formidable force, ultimately achieving independence through a protracted and costly revolutionary struggle. This study provides a historical and analytical examination of the structural violations inflicted upon the Algerian people under French rule. It investigates the mechanisms of colonial repression—both material and psychological—employed to stifle liberation movements and perpetuate exploitation. The human cost of such oppression was staggering, leaving behind a society scarred by mass casualties, fractured families, and lasting trauma. Yet, in defiance of these atrocities, the Algerian people mounted a determined resistance, led by revolutionary figures who systematically dismantled colonial authority. Through strategic mobilization and unyielding perseverance, they forced France into a humiliating retreat, marking one of the most significant decolonization victories of the 20th century. By analyzing the dynamics of colonial oppression and the resilience of the Algerian liberation struggle, this study contributes to broader discourses on anti-colonial resistance, collective memory, and postcolonial sovereignty. It underscores the interplay between violent domination and insurgent agency, offering insights into how subjugated peoples reclaim their autonomy in the face of overwhelming force.

Many French philosophers, scientists and writers, especially in the era known as the Age of Enlightenment, such as François-Marie Arouet known as Voltaire (1694-1778), Jean-Jacques

Rousseau (1712-1778), and the author of the quote "I think, therefore I am" René Descartes (1596-1650), had ideas that illuminated the path of the French Revolution in 1789. Those who paved the way with their ideas for the exploitation and colonization of homelands are the ones who exploited the principles of the Enlightenment, with the aim of occupying these countries and plundering the livelihoods of their peoples, their argument being to serve these peoples and propel them towards prosperity and progress, and to ride the waves of Western civilization in general and French civilization in particular. Perhaps it escaped the minds of these people that the peoples of these homelands will rise again, and that their poles will lead revolutions that will succeed no matter how much effort the colonizer exerts, no matter what means he provides, and whatever his plans may be, and that the aggressor will leave no matter how long he stays.

There were great efforts at the beginning of the twentieth century, behind which were many Algerians zealous for their homeland, and their imprints in cultural life were very large, and their influence was profound in reviving the spirit of steadfastness, confrontation and readiness for the day of battle. Among them, for example, were: The father of the modern renaissance, Abdekader al-Jazairi (1848-1914), the reformist scholar and one of the pillars of reformist thought, Abdelhamid bin Samia (1866-1933), who spent four decades calling, teaching and advising, linking the nation to its Levantine affiliation. Then came after them the pioneers of collective reform starting from the thirties of the twentieth century under the leadership of Sheikh Abdelhamid bin Badis (1889-1940), and his companions: Sheikh Al-LarbiFarhatJadari (known as LarbiTebessi) (1891-1957), and the thinker and man of letters Sheikh Al-Bashir Al-Ibrahimi (1889-1965). The efforts made by these people paved the way for the aspirations of the generation of the revolution. This generation later worked to refute the colonial ego.

The problematic issue raised here is that the French colonialism during its stay in Algeria (1830-1962) did not take into account that its control over the other would fade away. It only believed in one doctrine - its sole right to possess this usurped land and subjugate this defenseless people. This justified its commission of crimes and massacres under one pretext or another. Despite the entire period of settlement and various projects it implemented to stay in "the guarded Algeria", after more than a century and a quarter, it was disappointed and swallowing the bitterness of submission. Despite extensive scholarship on anti-colonial movements, the Algerian Revolution (1830–1962) remains underexplored as a *unique paradigm* of liberation in the modern era. While studies often generalize decolonization struggles, this revolution stands apart due to its prolonged duration (132 years), hybrid

resistance strategies (political, military, and cultural), and the unprecedented brutality of French counterinsurgency tactics. The central problem lies in understanding how Algerian resistance leaders transformed localized dissent into a cohesive, nation-wide movement that ultimately forced one of Europe's strongest colonial powers into "submission" (as per your keywords) despite asymmetrical power dynamics. This research holds significance across three interconnected dimensions. Theoretically, it challenges Eurocentric historiographies of decolonization by centering Algerian agency and moral imperatives—such as the "restoration of dignity"—as drivers of liberation, thereby reframing resistance as a culturally rooted ethical project rather than a mere political reaction. Practically, the study offers critical insights for contemporary movements confronting state-sanctioned or high-tech repression, demonstrating how the Algerian Revolution's fusion of ideological cohesion, rural-urban networks, and symbolic warfare enabled it to overcome stark material asymmetries, a lesson applicable to modern struggles against digital authoritarianism. Historiographically, it reinterprets colonial archives and FLN manifestos through a decolonial lens, revealing how France's "failure" was structurally inevitable due to Algeria's resistance ecosystem—a synergy of armed fighters, urban intellectuals, and agrarian communities—that rendered colonial violence counterproductive. By bridging these dimensions, the study not only reclaims Algeria's revolution as a paradigm of anti-colonial praxis but also redefines liberation as an interplay of ethics, strategy, and collective memory.

This study posits that the Algerian Revolution's success stemmed from its ability to *weaponize colonial violence* into a unifying moral force. By framing resistance as both a military and existential struggle for dignity, leaders like Ben Bella and Frantz Fanon (as a theorist) transformed localized grievances into a universal anti-colonial ethos, making Algeria's experience a blueprint for Global South movements.

This study addresses three pivotal inquiries to unravel the Algerian Revolution's distinctiveness as a liberation paradigm. First, it interrogates how the revolution's synthesis of armed struggle—spearheaded by the National Liberation Army (ALN)—and cultural resistance (e.g., clandestine schools, nationalist art) forged a unique model that transcended conventional anti-colonial tactics, enabling the defeat of a technologically superior colonial power. Secondly, it probes the paradoxical role of France's "repressive measures," such as the 1957 Battle of Algiers' torture campaigns and mass displacement policies, in catalyzing Algerian solidarity and amplifying the collective quest for "restored dignity," even as these tactics sought to fragment society. Finally, it explores why Algeria's protracted struggle (1830–1962) became a

global beacon for liberation movements—from South Africa's ANC to Palestine's PLO—unlike ephemeral revolts, asking what ideological, strategic, or symbolic elements rendered its "colonial failure" universally resonant. These questions collectively seek to decode how Algeria transformed localized resistance into a transnational template for emancipatory praxis, bridging military, cultural, and moral dimensions of decolonization.

This study employs a triangulated methodological approach to interrogate the Algerian Revolution's distinctiveness as a liberation model. First, qualitative analysis forms the foundation, involving close readings of primary sources such as FLN (National Liberation Front) communiqués, French .colonial decrees, and oral testimonies from survivors of events like the Sétif massacre (1945). These texts are analyzed to trace shifts in resistance rhetoric, particularly how the FLN framed its struggle as a moral imperative for the "restoration of dignity." Secondly, comparative historical analysis contextualizes Algeria's strategies within global anti-colonial movements, contrasting its protracted guerilla warfare and grassroots mobilization with contemporaneous efforts. Thereby isolating unique tactical and ideological adaptations. Finally, critical discourse analysis deconstructs the symbolic battlefield, examining how Algerian actors weaponized terms like "martyrdom" and "colonial failure" to dismantle France's "civilizing mission" narrative. By cross-referencing French military archives, FLN operational diaries, and post-independence memoirs, this methodology bridges macro-historical patterns with micro-level agency, revealing how Algeria's revolution synthesized armed resistance, cultural revival, and psychological emancipation to forge a blueprint for decolonization

1. The Camps and Systematic Torture Policies

The writings of Voltaire and Rousseau made European civilization the center of various civilizations, which prompted the generals and politicians of France to convince everyone that the French people are the civilized people who want to civilize the "backward" peoples, according to their view, who have been overcome. However, the leaders of this state are the ones who tampered with the capabilities of peoples after colonizing and ignorance them to enslave their peoples. Is it part of the civilization, urbanization and freedom mentioned in the writings of Western philosophers to enact decrees and laws that crush an entire people, whatever the motive? The French authorities in Algeria established camps called "accommodation centers" based on the decision to impose a state of emergency issued by the French Parliament on April 3, 1955, Article 6. Many of the settlers' farms were transformed

into centers for horrific interrogation, during which many executions took place at the same time.

This was followed by Law No. 56-258 dated March 16, 1956, consisting of six (6) articles, one of which allowed for detention as an official measure.(Journal Officiel de la République Francaise, 17/03/1956, p. 2591). Article 5 of this law gave the government in Algeria broad powers to take any measures, no matter what, to maintain public safety and security.(Journal Officiel de la République Française, 17/03/1956, p. 2591.)

The next day, another decree was issued under No. 56-274 dated March 17, 1956, whose first article in its seventh paragraph addressed the issue of "house arrest", and the text was as follows: (Journal Officiel de la République Française, , N°67 du 19/03/1956., pp. 2565-2566)

''Prononcer l'assignation à résidence surveillée ou non detoute personne dont l'activité s'avère dangereuse pour la sécuritéou l'ordre publics. L'autorité responsable du maintien del'ordre prendra toutes dispositions pour assurer la subsistance et l'hébergement des personnes astreintes à résidence et, le caséchéant, de leur famille'' (Journal Officiel de la République Française, 19/03/1956, p. 2665).

The paragraph 13 of the first article stipulated taking all measures, including: transferring, suspending, or referring to detention any employee who may pose a threat to public safety and security. This security and safety only concern the settlers and French soldiers, for ease of monitoring the movements of various workers, whether in administrations, commercial or economic institutions; those who may have - according to their view - suspicious relationships with the Mujahideen who may pose a threat to individuals or properties. This was followed by various laws, decrees, and decisions that tampered with the Algerian people and granted the military liberation from legal pressures (Khiyati, 2015, p. 23). The number of centers established was very large, known only to the occupation authorities; representatives of the International Committee of the Red Cross stated that there are many undisclosed centers, and the committees were unable to access them and determine the number of prisoners therein. Based on the committee reports, regarding torture, the colonial administration issued several laws that enabled its personnel (military, police, gendarmerie, etc.) to carry out this heinous act (torture in all its forms), to pressure those seeking liberation from slavery, striving for freedom, and reclaiming dignified honor. At the beginning of independence, one of those who were tortured confessed to Mrs. MaghniaLazreg, saying: *"The French army has crushed my testicles."* (Lazreg, 2011, p. 17). The severity of what happened to the tortured individuals cannot be described, as their pain and anger can only be felt by those who have experienced

these harsh shocks. Conversely, those enthusiastic about torture in all its forms were many. (Baaloudj, 2021, pp. 172-185).whether French officials in Paris or their counterparts in Algeria. Among them were, for example: Maurice Challe, André Zeller, Jacques Massu, Paul Aussaresses Marcel Bigeard. France established multiple agencies, all of which practiced various forms of torture, whether physical or psychological. Among the most prominent of these agencies were: the Regional Security Directorate (Regional Guard Administration) DST, Intelligence and Action and Protection R.A.P, the Intervention Unit for Prevention (Operational Prevention Unit) D.O.P, the Screening and Transit Center C.T.T, the Intelligence and Action Center C.R.A, the Military Detention Center C.H.I, the Reeducation Center (where brainwashing takes place) C.R.D. Torture, for all the French colonial military and administrative government departments, is a legal matter that proceeds systematically, aiming to sever all ties between those who ascend the mountain and those in the village or district; and to work on redirecting those convinced of revolutionary work to the path of correctness - according to the blind colonial vision. However, the National Liberation Army was aware of this, which made the leadership prepare the Mujahideen for endurance and patience for as long as possible. The French leadership left no stone unturned in controlling the fighters of the National Liberation Army, and distinguishing between them and the militants, and they were determined to execute it; they provided all justifications - unethical ones - for their actions in all circumstances. In the Barrette Preservation Code on February 25, 1957, after the Battle of Algiers, he showed his joy and justified what the criminal hand had done: the method used, justified by the results achieved on the ground. On November 12, 1957, Robert Lacoste justified before the French National Council the various actions carried out by all agencies on the ground and considered that the war in Algeria is comprehensive. What individuals in these centers are doing is part of their duties that will allow them to achieve satisfactory results, which is winning the battle, as torture is part of the war methods they are waging against the Algerian people. French generals assert that the situation in which they are performing their duties is exceptional and requires exceptional treatment.

It is not only these centers whose leadership justifies the crimes committed by their members against Algerians; all military units, police, and gendarmerie operate under one policy, which is continuous pressure and the use of whatever means necessary to achieve their goals. On February 2, 1958, an instruction was issued by the Third Office of the Staff Command of the Tenth Military District under General Sallan, before the bombing that targeted the

SidiYoucef Canal, the essence of which was to legitimize the military actions of the French colonial forces (Kandal, 2019).

2. Forced Displacement

The French army resorted to the most brutal and savage methods after every ambush its soldiers faced or after every confrontation or battle they engaged in against the National Liberation Army soldiers. You would see them seeking revenge on innocent civilians in various ways, which often led to their torture and brutal execution. This suffering continued until the mountains, villages, and hamlets became unsafe, and the people lived in constant fear and insecurity from all sides and in every region. This tragedy forced many residents to seek refuge abroad; some inhabitants of western regions headed to Oujda and Nador in Morocco, while those from the eastern region sought refuge in places like Tala, Feriana, Tébessa, Kasserine, Kef in Tunisia, and some even went to Libya.

A photograph of an Algerian family migrated to Tunisia

The refugees' conditions were tragic. Their shelters lacked even the most basic health standards, and the assistance they received (food, blankets, medicine...) was insufficient and did not meet their very large numbers (Kallil, 1991).The situation of refugee families was described by the newspaper El Moudjahid as: *"...displaced...women aged prematurely, children with skin clinging to their bones, and elders with permanently bent backs."* Ben Youcef Ben

Khedda mentioned in his interview with Mohamed Abbas that the number of refugees in both Tunisia and Morocco reached more than 350,000 (CHATRA, 2009, p. 45). Despite the difficulty of providing accurate statistics on their numbers, as the revolution did not stop and they were scattered in various centers and regions in both Tunisia and Morocco, the Algerian Red Crescent estimated their number at around 500,000 refugees.(Kallil, 1991, p. 22). The El Moudjahid newspaper issued on 11/16/1959 stated that child refugees (up to 16 years old) represent 50%, women 35%, and the remaining 15% represent elderly and disabled men. (Al-Mudjahid Newspaper, 16/11/1959, p. 08). The period between 1954 and 1956 was characterized by the migration of a small number of Algerians to Tunisia, and these came from many areas such as Tebessa, Constantine and the Aures (Karaghel, 2017) .In contrast, the period between 1956 and 1962 witnessed the displacement of a large number to various border areas with Tunisia. The main reasons that led to migration were fear of arrest and mistreatment by the colonial authorities, fear of falling into the hands of executioners again for those who had been detained and tortured, and the "stripped" area extending along a longitude from El Kala in the north to Negrine in the Tébessa region in the south, which the French government had turned into war zones since 1958 (Kallil, 1991).The policy of intimidation and oppression experienced by Algerians is what drove many of them to seek the last resort, which was migration to safer areas. However, the blind hand of the enemy reached out to them. On December 3, 1958, French forces attacked a refugee camp on the western border using automatic weapons and hand grenades. This treacherous act resulted in the martyrdom of 3 women and 4 children. On February 8, 1958, 25 French military planes took off from the Tébessa base and bombed the SidiYoucef Canal with nearly forty-five tons of explosives.(Djelama, 2019, pp. 209-210). Resulting in numerous casualties among Algerian refugees and Tunisian citizens. (Kallil, 1991, p. 28). It also caused severe losses to institutions, including the destruction of two schools, mine management, and the post office center.(Djelama, 2019, pp. 218-219)

Among those who moved to Tunisia during the period (1954-1962), some took advantage of the situation and enrolled at the Zitouna Mosque University to study there (CHATRA, 2009, p. 157). The Zitouna Mosque University *"...was able to establish a permanent bridge between Tunisians and Algerians''*(CHATRA, 2009, p. 157). Making an effective contribution to both the Tunisian and Algerian nationalist movements. The goal of the Front and the National Liberation Army leaders was to have a large number of Algerians who would work on building the nation while awaiting its independence. Some notable individuals who studied in Tunisia

include AbdelhafidAchi, El TaiebKherchi, Mohamed El Aid Ben El Arabi El Yahiaoui, and Ibrahim Rouabhiya.

3. The failure Of Colonial Domination

French colonialism mobilized all human and material resources to undermine the revolutionary movement since its outbreak on November 1st. They managed to kill a large number of Algerians, arrest thousands, displace hundreds of families, and spared no effort to mislead the international public opinion with the lies and falsehoods they spread about what was happening in Algeria. However, did they succeed in eliminating the goal of those who dedicated themselves to serving the nation by offering their utmost? Were they able to extinguish the revolution ignited by youth who realized their purpose in life? Or did they fail in all political, military, and media aspects? On the military side, it can be said that the repression carried out by France accompanied every resistance and uprising initiated by the Algerian people from 1830 to 1954. The French army did not know the taste of rest since it began confronting Emir Abdelkader (1830-1847), followed by subsequent uprisings and sudden military operations (1853-1854) in the Zouaoua region, (1864) OuledSidi Sheikh, and Bouamama, (1871) the resistance of Sheikh El Mokrani. Perhaps the most notorious repression was what happened in May 1945, followed by arrests after the discovery of the Special Organization in 1950.

What France did during this period (1830-1954), and then what happened during the War of Liberation (1954-1962), resulted in torrents of blood. The revolutionaries became convinced that this tyrannical force must be defeated and crushed, no matter the cost in lives.Sa'addahlab expressed this by saying: *"...Today, the matter concerns eliminating it at any price. And for this, unity and strengthwerenecessary"* (Dahleb, 1986, p. 10). The resistance was fierce, and the victory that the Mujahideen sought; as they raised the banner of jihad against the blind enemy, convinced by the Almighty's saying: *"And never will Allah grant to the disbelievers a way [to triumph] over the believers."* (Quran 4:141). All successive French governments, from the government of Guy Moulay to General De Gaulle, thought they could keep Algeria and Algerians by force, and France's stubbornness almost drowned it in a swamp; but in the end, as the author of the accomplished mission mentioned: *"... they found no choice but to submit to the fait accompli, and withdrew... dragging the tails of defeat and humiliation behind them irreversibly*.'' (Dahleb, 1986, p. 14). In addition, HartmutElsenhans says in his book "The Failure of French Colonialism in Algeria" (L'échec de la colonization française en Algérie) that

the French soldiers, despite all they did, *"failed to impose themselves... because the masses of the population were supportive of the FLN*" (Elsenhans, 2015, p. 236).

The military operations carried out by the National Liberation Army were continuous, proving that the army had extended its control over the entire Algerian territory (Elsenhans 2015, p.234-235).

PERIOD	OPERATIONS
FromNovember 1, 1954, to April 1955	Between 100 and 200 monthly
From April 1955 to September 1955	Between 500 and 750
FromOctober 1955 to February 1956	1000
From March 1956 to October 1956	Between 2500 and 3000
January 1957	3900
End of Spring 1957	Lessthan 2000
1958-1959	Between 1300 and 1750
By the end of 1959	Lessthan 100

The activity of the National Liberation Army (ALN) has been steadily increasing since the first day of the outbreak of the revolution, despite occasional lulls. During the first six months, operations did not exceed 200 per month nationwide, but in the second half of 1955 they rose from 500 to nearly 1000.From March 1956, ALN operations exceeded 2500 per month and reached 3900 in January, including ambushes, confrontations and battles. Due to various circumstances, operations decreased to less than 100 per month by the end of 1959.

The colonial authorities provided various visual, audio and written media to control the situation in Algeria and portray it as desperate attempts by outlaws. They enacted laws to tighten control, such as the law of March 17, 1956 on exceptional security measures, and the government decree by Prime Minister Guy Moulay allowing the governor to establish security zones (Khiyati, 2015). However, the ALN leadership sought to counter the French media machine by instilling terror and bringing the conflict to enemy ranks. They worked to shatter the idea that Algeria is part of France, convince world public opinion that the people will never be French, and expose the inhumanity of this colonizer (Kada, 2010). If we say - according to what Colonel Houari Boumediene stated - that a large part of the success achieved by the liberation revolution is due to the National Liberation Army, then the media role represents the other part. One of the most important voices that played a prominent role was that of the freedom fighter: Mohamed AissaMessaoudi, to indicate the role of the media power and its impact on the masses. Politically, the revolution's leadership did not separate armed action from

political action from the first day (Hosseini, 2010). Since military action was decisive in confronting French colonialism, political action ran parallel to it (Saïdani, 2020)

Political action witnessed significant development according to the difficulties faced by the revolution's leaders from the beginning, establishing institutions that propelled armed action towards victory (Yekhlef, 2015).The Committee for Coordination and Execution emerged from the National Council of the Revolution.After four years of hard and difficult work until September 1958, the committee dissolved, and on September 19, 1958, the first interim government of the Algerian Republic was formed under the presidency of Ferhat Abbas. (Boujweija, 2016). This government was announced in several Arab capitals such as Tunis and Cairo, with recognition from 26 countries from the start. This was a blow to France, which had politically, in the media, and militarily dealt with what was happening in Algeria as the actions of rebels. Therefore, France could no longer speak of Algerians in this manner in the presence of a government representing an oppressed people demanding their legitimate rights. The government, whether represented by its president and those with him, or the government delegations that traveled to various countries, was warmly received in all visits and discussions, including talks in Cairo mediated by Gamal Abdel Nasser with the King of Morocco in October 1958, the visit to Morocco in November 1958, the visit of King Idris of Libya, then King Saud in Riyadh, followed by Bourguiba in Tunisia in March 1959, visits to India and Pakistan in April 1959, and later to Iraq, Kuwait, Sudan, and Jordan. The warmth and hospitality were not limited to the officials of these countries alone, but the sisterly peoples also expressed warmth and hospitality as much as their leaders did (Dahleb, 1986). The first mission to China was in December 1958, followed by Mongolia and Moscow. On December 16, 1959, the second interim government was formed. During its term, the initial communications for negotiations took place (June 25-29, 1960), followed by various stages of arduous negotiations that began in Lucerne on August 20, 1960, and again in March 1961 in Switzerland. Another meeting was held in Lugrin on July 20, 1961, lasting several days, but due to the impossibility of reaching an agreement, the negotiations were suspended.

The third government was formed at the session of the National Council of the Revolution in Tripoli from August 9-27, 1961, chaired by Ben Youcef Ben Khedda. Negotiations resumed on October 28, 1961, and the meetings and discussions continued until the parties met in the final negotiations on March 7, 1962, in Evian, which lasted for 12 days. Several issues were discussed, ultimately leading to the signing of a ceasefire agreement, which came into effect on March 19, 1962 (Gallissot, 1997) when Ben Youcef Ben Khedda stated that the battle fought

by the negotiators was arduous and lengthy, but they finally achieved the most important goal in the Evian Accords: ending the war (Ben Youssef, 1987). The revolution, which lasted for years, showed its justice to the entire world, which prompted French politicians to sit at the negotiating table. Despite its complex issues, long duration, and the attempts made by the French side, the outcome was the preservation of territorial integrity and the unity of the people.

4. The Justice of the Cause and its Fundamental Pillars

The revolution was keen on recovering the freedom of the individual and the community from the colonizer, which is its fundamental axis, directing all collective actions internally and externally, politically, militarily, socially, and culturally. The Algerian issue is just, and this is what led its leaders to believe in the necessity of presenting it to the people for their acceptance; despite the difficulty of this, the leadership recognized that optimism and clarity were essential foundations for the continuity of the struggle to achieve the issue internally and externally. Optimism in achieving the goal was a hope for those who ignited the revolution and those who later believed in the revolutionary work. Therefore, optimism is closer to the deep faith in the possibility of that freedom, which the Algerian people have longed for. Man is not just a product of what he is or what he was, but rather the fruit of what he wants and can be; therefore, it is necessary to transcend the present and its constraints, and trust in the people's ability to enter the armed battle and win despite the enemy's superiority in numbers and arms. Regarding the clarity of the revolution, the pioneering leaders did not aim to push the masses towards it, but rather enabled their movement to rise to the level of this revolution, as we acknowledged from the beginning that peace with this colonizer is the outcome of the armed revolutionary struggle aimed at forcing him to recognize the Algerian nation and its unity, and that the historical mission of November's generation is to dismantle the French colonial system, emphasizing that the freedom of the Algerian people does not depend on the French governments' will or desire, but is built and embodied by its masses, and that the people do not die except for clear and defined goals. The first men recognized the necessity of embracing the revolution and accepting it, which protected it in its long and arduous journey of over 7 years.

The revolution was keen on linking the revolutionary idea with action, as the colonizer cannot be forced to surrender the rights of the Algerian people except by force and violence, as it did not exist and did not continue except through violence. The problem then is how to find that violence. The revolution worked to convince the people that their sacrifices would not be in vain, and it worked to shatter the myth of Algeria being French.

Among the first civilians who fought alongside their mujahideen brothers, they were a support for the revolution from the beginning of its outbreak on November 1, 1954. The price was that a large number of them were arrested more than once and suffered a lot of torture. Some entered prison until the ceasefire. The revolution started strongly from the first day, and arrests began among the Mujahideen and civilian activists in November 1954. The activist BelkacemBoualag Ben Oniswas arrested and imprisoned one week after the outbreak of the revolution, serving a full two-year prison sentence. For example, Mohamed El HadiAloui Ben Ahmed was imprisoned twice, the first in 1957 for two years, then imprisoned again in 1959 and remained in prison until April. As for Mohamed El Hadi Madiwi, he spent a long time in prison, remaining in the occupation's prisons from 1955 to 1962. For this great purpose, which is liberation from the slavery that had eaten away at the nation's body, the national leadership intensified its activities by establishing supporting cells in various parts of the country. The soldier became an informer in his village, town, or neighborhood, enabling the liberation revolution to attract the Algerian people, believing that this leadership was truly their legitimate representative and defender of their dignity. Thus, belonging to the revolution became continuous, and the revolutionary leadership no longer suffered from this aspect. We find that from 1955 to 1962, the work of political conservatives was stronger and more effective at all military, political, and media levels, leading to a continuous increase in numbers. This enabled the leadership to focus on training, discipline, and education to accommodate the huge number of recruits joining the National Liberation Army. The justice of this cause internally made the people embrace it and believe in its goals and objectives. The revolution, day by day, achieved its field successes, expanded its scope, and included all layers of society. Students joined in 1956, followed by miners, factory workers, and administrative institutions run by settlers. Women also joined alongside men. The struggle initiated by Hassiba Ben Bouali and Meriem Bouatoura was also joined by others whose names were not recorded in history books. The revolutionary momentum served as a natural response to the inhumane colonial violence, often embodying the revolution as one not attributed to a leader, but to the people. All segments of society joined the revolution, demonstrating that the justice of this cause propelled women, children, elders, workers, employees, students, fighters, supporters, and martyrs to stand united behind a single leadership.

Conclusion

The great liberation revolution erupted with a group of men who believed in achieving liberation from slavery and the heinous exploitation committed by the French criminals since

they instilled terror in the Algerian people on July 5, 1830, which lasted for about 132 full years. The French authorities used all their resources and capabilities for torture, displacement, forced displacement, suppression, assassination, and exile... to subdue this people, not just to control them, but to annihilate and completely subjugate them. Through this initiative, which many saw as futile and incapable of achieving independence, simply because the confrontation was between two unequal adversaries. However, time instilled faith in achieving victory and overcoming the impasse - the state of accepting the status quo and surrendering to it that many people succumbed to - which the Algerian society experienced was only a matter of time. From here, we can deduce a number of results, with the most prominent being: The success of the special organization's men in breaking the paralysis that the national movement was experiencing, affecting both the base and the leadership. They managed to put the people on the path to freedom, which involved the use of revolutionary violence - the same means that many sincere nationalists saw as the most appropriate way to achieve the highest goal for every Algerian. The revolution did not know a leader at its head, and therefore, it was only named after that historical event that it succeeded in creating, which is the November 1st Revolution. It rejected personal worship and individual leadership, and endorsed collective leadership and freedom of opinion that does not conflict with the fundamental principles it adopted, such as national independence as a unified and sole goal for the people. It embodied the inclusivity of the struggle at the national level; the justice of the liberation revolution lies in its comprehensiveness between the military and political aspects. This enabled the philosophy of the revolution to make those foundations, principles, values, and actions converge, interact, merge, and integrate. The strategy of the revolution was to convince the people of its goals, and this goal, which it reached, elicited a strong reaction from the blind enemy, who put all its material and human resources to preserve its most important colony. The revolution did not separate between the unity of the people and the unity of the land, nor did it separate between the liberation phase and the post-liberation phase. The revolutionary leadership, under the heat of battle, worked on establishing the social, economic, cultural, media, legal, and union foundations, and on forming as many frameworks as possible to build the future Algerian state. The revolutionary leadership viewed its dimensions strategically, as it did not separate between the liberation of its people and the liberation of all colonized peoples, nor did it separate between Algeria as a national country with its Arab-Islamic extension, and its connection to the struggles of the Third World, especially those suffering under oppression and exploitation. The liberation revolution worked on liberating the self and others. The price of freedom and the restoration of

the pre-July 1830 protected Algeria was the result of a balanced, integrated, clear, and optimistic revolution.

References

Al-Mudjahid Newspaper. (16/11/1959).

Baaloudj, S. (2021). alt'adhib fi falsafat al'iistiemar alfaransii bialjazayir 1954-1962 (almabda walmumarisatu). *Journal of Military Historical Studies, almujalad 03,* (al'adad 03 (khass), 172-185.

Ben Yousef, B. K. (1987). *Niahayat harb altahrir fi aljazayar tarjamat lahasan zaghdar wamahali al'ayn jabayili* .(T. L.-A. Jebaili, Trad.) Aljazayar: diwan almatbueat aljamieiati.

Boujweija, S. (2016). juhoud alhukumat almuaqatat aljazayiriat litadwil alqadiat aljazayiriat fi alhayyat al'umamiat khilal aldawratayn 13 w 14 liljameiat aleama (sibtambar1958 m - disambir1959. *majalat Al-Ma'arif lilbuhuth waldirasat altaarikhia* , 182-204.

Brève histoire de la Direction de la surveillance du territoire (DST). (s.d.). https://www.dgsi.interieur.gouv.fr/decouvrir-la-dgsi/notre-histoire/breve-histoire-de-la-direction-de-la-) surveillance-du-territoire.

Chatra, K. (2009). al-talabat al-jazayiriuwn bi-jamie al-zaytuna (1919-1939. *majalat jamieat al'amir eabd alqadir lileulum al'iislamia, 1-2-3*, 205-232.

Dahleb, S. (1986). *Almuhimat munjazat min 'ajl astiqlal aljazayar.* aljazayar: manshurat dahlaba.

Djelama, A. (2019). *Majzarat saqiat siidi youcef watadaeiatuha 'alaa alqadiat aljazayiria (1958-1962).*Eloued, aljazayar: muqirdahiun liltibaeat walnashr waltawziei.

Elsenhans, H. (2015). *The failure of French colonialism in Algeria.* (t. b. Bekli, Trad.) Algiers: Al-Qasba Publishing House.

Gallissot, R. (1997). *Les accord d'Evian : en conjoncture et on longue durée, .* Alger: Casbah éditions.

Hosseini, A. (2010). al'amal alsiyasiu waleaskariu lilthawrat bimintaqat tablat khilal almarhalat al'uwlaa 1954-1956. *almajalat almagharibiat lilmakhtutat , Volume 06,* (Issue 01), 111-125.

Journal Officiel de la République Française. (s.d.). N°67 du 19/03/1956.

Journal Officiel de la République Française. (17/03/1956). ,N°65 du, Décret 56-258 du 16/03/1956, Art 01, art05.

Journal Officiel de la République Francaise. (17/03/1956). N°65 du.

Journal Officiel de la République Française. (19/03/1956). N°67 du 19/03/1956, Décret 56-274 du 17/03/1956, Art 01, para 07.

Kada, A.-A. (2010). Lamhat 'an al'asalib aldi'ayiyat wal'iielamiat lilthawrat aljazayiriat 'athna' marhalatiha al'uwlaa 1954-1956 . *Almajala almagharibiat lildirasat altaarikhiat wal'iijtimaeiati,, Volume 03,* (Issue 01), 135-148.

Kallil, A. (1991). *Malhamat aljazayir aljadidati* (Vol. 3). Casantinatana, aljazayar: Dar Al-Ba'ath.

Kandal, D. (2019). al'eudwan alfaransiu ealaa saqiat sidi yusif min khilal taqrirayn easkariayn liljiniral salan. *Majalat al-Ma'arif, almujalad 14* (al'adad 02), 713-723.

Karaghel, M. (2017). alhijrat alqasriat 'iilaa tunis 'athna' althawrat 1955-1962 (allaajiuwn aljazayiriuwn 'unmudhaja), i, almujaladi5, al'adad 11, sibtambar 2017, s 301. *majalat alhikmat lildirasat altaarikhiat, almujaladi5* (al'adad 11), 292-305.

Khiyati, M. (2015). *Mueaskarat alrueb 'athna' harb aljazayir min khilal 'adabir allajnat alduwliat lilsalib al'ahmaru.*(t. q. fawziata, Trad.) dar Houma liltibaeat walnashr waltawziei.

Lazreg, M. (2011). *mughaniyat lizarqa: altaedhib wanhitat al'iimbiraturiat min madinat aljazayir 'iilaa baghdada.* (t. m. almieraj, Trad.) aljazayar: dar alhikmat lilnashri.

Saïdani, L. (2020). altatawur alsiyasiu waleaskariu lilthawrati, altahadiyat walmuasasat 1956 1962. *Al-Qartas Journal of Intellectual and Civilizational Studies, Volume 07* (Issue 02), 41-53.

Yekhlef, H. A. (2015). almufawadat aljazayiriat alfaransia (almaerakat alsiyasiatu). *majalat eusur aljadida* (Issue 19/20), 340-365.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025
Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:12.02.2025
Kabul tarihi |Accepted:25.04.2026
Yayın tarihi |Published:25.06.2026

Gunay Murtuzayeva

https://orcid.org/0009-0005-7271-877X
PhD student, Department of Philology, Baku Eurasian University, Azerbaijan, g.murtuzayeva@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Murtuzayeva, G. (2025). Problems of Multilingualism in Teaching Foreign Languages. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *12* (3), 461-470.

Problems of Multilingualism in Teaching Foreign Languages

Abstract

Multilingualism is an important aspect of modern globalized reality, which has a significant impact on the process of teaching foreign languages. In an environment where many people in different parts of the world communicate in several languages, there is a need to understand and analyze the complexities associated with teaching foreign languages in a multilingual context. Issues of bilingualism (bilingualism), trilingualism (three languages) and multiple proficiency in languages pose difficult challenges for teachers and methodologists. However, it is important to note that language interference is not always an entirely negative phenomenon. In some cases, it can serve as a useful tool for students, as it allows them to use already acquired knowledge. For example, knowledge of French can help students learning Spanish learn new words and expressions more quickly due to similar lexical and grammatical structures. However, teachers must be careful to ensure that interference does not become an obstacle to effective foreign language acquisition. One possible solution to this problem is to use specially designed exercises aimed at highlighting the differences between languages and developing skills in switching between them.

Keywords: *Multilingualism, Teaching Foreign Languages, Language Barrier, Bilingualism, Teaching Methods*

Yabancı Dil Öğretiminde Çok Dillilik Sorunları

Öz

CC BY NC Creative Commons Licence

Çok dillilik, yabancı dil öğretimi süreci üzerinde önemli bir etkiye sahip olan modern küreselleşmiş gerçekliğin önemli bir yönüdür. Dünyanın farklı bölgelerindeki birçok insanın farklı dillerde iletişim kurduğu bir ortamda, çokdilli bir bağlamda yabancı dil öğretimiyle ilgili karmaşıklıkların anlaşılması ve analiz edilmesine ihtiyaç vardır. İki dillilik (bilingualism), üç dillilik (trilingualism) ve dillerde çoklu yeterlilik konuları öğretmenler ve metodologlar için zorluklar teşkil etmektedir. Bununla birlikte, dil müdahalesinin her zaman tamamen olumsuz bir olgu olmadığını belirtmek önemlidir. Bazı durumlarda, öğrencilerin halihazırda edindikleri bilgileri kullanmalarına olanak sağladığından, öğrenciler için faydalı bir araç olarak hizmet edebilir. Örneğin, Fransızca bilgisi, İspanyolca öğrenen öğrencilerin benzer sözcük ve dilbilgisi yapıları nedeniyle yeni sözcük ve ifadeleri daha hızlı öğrenmelerine yardımcı olabilir. Bununla birlikte, öğretmenler girişimin etkili yabancı dil edinimine engel olmamasını sağlamak için dikkatli olmalıdır. Bu soruna olası bir çözüm, diller arasındaki farklılıkları vurgulamayı ve diller arasında geçiş yapma becerilerini geliştirmeyi amaçlayan özel olarak tasarlanmış alıştırmalar kullanmaktır.

Anahtar Kelimeler: *Çok Dillilik, Yabancı Dil Öğretimi, Dil Engeli, İki Dillilik, Öğretim Yöntemleri*

Introduction

Multilingualism is becoming an important factor that influences the teaching of foreign languages. In the context of globalization and migration, when students often belong to different cultural and linguistic groups, teaching foreign languages takes on new challenges. Every new language students learn is perceived through the lens of their native or second language. This affects both the perception of the material and the acquisition of grammar and vocabulary. Teachers must recognize the importance of adjusting approaches and methods depending on the students' language background.

One of the main aspects that we have to pay attention to in multilingual groups is language interference. This phenomenon occurs when students use elements of their native language or another target language when using a foreign language, resulting in errors. Language interference can manifest itself at various levels: phonetic, grammatical, lexical and semantic. In some cases, it leads to distortions in pronunciation, incorrect forms of words, as well as the use of expressions uncharacteristic of a foreign language.

Bilingualism is the ability to speak two languages fluently, which is becoming increasingly relevant in the modern educational context. However, having two or more languages among students can both help and complicate the process of learning a new language. On the one hand, bilingualism promotes the development of cognitive abilities such as attention, memory and the ability to multitask. Research shows that bilinguals have improved problem-solving skills and can switch between different cognitive tasks more effectively. On the other

hand, having multiple languages can cause certain learning difficulties, especially if teaching does not take into account the specific characteristics of multilingual students.

In the context of multilingual education, it is important to develop methods that support the development of bilingualism while preventing over-reliance on one language. For example, using contextual situations to practice languages can encourage students to apply skills in real-life situations, which helps avoid excessive interference. Additionally, elements of metacognition should be actively included to help students become aware of the strategies their brains use when switching between languages.

Trilingualism is the ability to speak three languages, and for many students, especially in countries with multilingual environments, this ability is a reality. The problems that arise in trilinguistic groups have their own characteristics. Firstly, students often face the difficulty of choosing the right language to communicate. This can lead to confusion when using vocabulary or grammatical structures. For example, students speaking Azerbaijani, Russian and English may make mistakes in choosing the correct forms depending on the context (Voskresenskaya, 2009). Teachers working in such groups should pay attention to students' language preferences to minimize interference effects. It is important to develop flexible techniques that promote a better understanding of the structure of each language and also help students develop the ability to effectively switch between languages. The problem of trilingualism is also related to cognitive load, since multitasking in a language requires significant effort from the brain to maintain the linguistic autonomy of each language. An important part of teaching foreign languages in multilingual groups is the development of intercultural competence. Language does not exist in a vacuum; it is closely related to the culture, history and social contexts in which it is used. Foreign language teaching should include elements of intercultural communication to help students understand not only the lexical and grammatical features of the language, but also its cultural and historical roots. This aspect becomes especially important in multilingual groups, where students may have different cultural backgrounds and different perceptions of the world. For example, words or expressions that have one meaning in one culture may have a completely different meaning in another. Foreign language teaching that focuses on intercultural understanding promotes respect for other cultures and helps students build connections with native speakers, as well as develop communication skills in different social and cultural contexts. Motivating students in multilingual classrooms is one of the biggest challenges facing language teachers. In environments where students already speak several languages, they may not feel the need to learn another one. This is especially true when the

language they are learning has no clear practical value in their lives. For example, in Azerbaijan, students who speak Azerbaijani, Russian and English may not perceive the need to learn other European languages as important for their careers or everyday life.

One way to solve this problem is to use innovative teaching methods such as gaming technologies, project-based learning and the use of real-life problems. It is important not only to show students how learning a language can be useful, but also to create an environment in which learning becomes fun and meaningful for them. The use of practical situations, such as projects that relate to real-life problems and situations in students' lives, can increase motivation and engagement (Mamedova, 2020). The future of foreign language teaching in multilingual countries is associated with the need to integrate innovative methods and technologies into the educational process. The use of methods based on active learning, an individual approach and digital technologies will improve the quality of teaching and take into account the specific characteristics of students. It is important that educational institutions consider the unique needs of multilingual students and develop programs that not only help develop language skills, but also promote critical thinking, creativity and intercultural competence. The challenges associated with multilingualism include both cognitive aspects and cultural and social ones that need to be taken into account in teaching practice.

Multilingualism has a significant impact on human cognitive processes. It has been proven that speaking multiple languages develops cognitive abilities, improves memory and attention, and also contributes to the development of analytical thinking. However, in practice, teaching foreign languages in a multilingual environment faces a number of difficulties. One problem is that repeated use of different languages can cause them to interfere with each other, which is called language interference. This phenomenon involves the borrowing of grammatical structures, vocabulary and phonetic features from other languages, which sometimes makes it difficult to understand and use foreign languages.

For example, a study by M. Thomas (2006) confirms that students who speak two or more languages often have difficulty choosing the correct vocabulary, grammatical form, or pronunciation. This phenomenon is explained by the fact that the brain strives to conserve resources and often activates more familiar language structures, which can lead to errors when using a foreign language.

The language barrier is one of the most common problems in teaching foreign languages. In the case of multilingual students, this phenomenon may be amplified due to the fact that each new language is learned through the prism of languages already mastered. In some cases, students begin to think in the language that is most comfortable for them, and are not always

able to adapt to the new language context. This can make it difficult not only to understand, but also to develop speaking and writing skills.

Problems associated with language barriers can be especially pronounced in a classroom where students speak different languages. In such situations, educators are faced with the challenge of how to adapt teaching methods to accommodate students' multilingualism while promoting the development of language skills in a foreign language. In a paper on this issue, M. Cook (2003) notes that teachers must take into account the diversity of students' linguistic backgrounds, which requires a special approach to teaching and the selection of effective methods.

Multilingual students tend to come from mixed cultural backgrounds, which can create additional challenges in the language learning process. It is important to take into account not only lexical and grammatical differences, but also cultural characteristics. Language is closely tied to culture, and many linguistic expressions and phrases cannot be translated word for word without taking into account the context. Therefore, teaching a foreign language should include elements of intercultural communication so that students can understand not only the language itself, but also the culture of its speakers (Rozina, 2018). Teachers must be aware that students from different cultural and linguistic backgrounds may perceive the same word or expression differently. For example, the word “respect” can have different connotations in different cultures, which is important to consider when teaching.

Methods of teaching foreign languages in multilingual groups must be flexible and take into account the diversity of linguistic and cultural backgrounds of students. One of the most effective approaches is a communicative technique aimed at developing communication skills in real situations. In the context of a multilingual classroom, it is important to actively use methods that promote language understanding and acquisition through communication, interaction, and practical use. Problem-based learning also helps solve problems associated with language barriers, as it focuses on actively involving students in the learning process, solving real-life problems and using language for practical purposes. It is also important to consider the role of modern technologies and the Internet, which can provide students with access to numerous sources of information in foreign languages.

In multilingual classes, students often come from different cultures, which also poses a challenge for teachers. Cultural differences can be expressed in the way learning material is perceived, in approaches to learning and in the personal attitudes of students. In this regard, it is important for a teacher not only to know the language, but also to be prepared to work with

different cultural contexts, to take into account cultural characteristics when constructing a course and interacting with students (Thomas, 2006). Viewing language as a cultural tool helps students not only master communication skills, but also broaden their horizons and develop respect and understanding for other cultures. This becomes especially relevant in the context of globalization and migration, when educators often encounter multilingual and multicultural groups. Azerbaijan is a multilingual country where the official language is Azerbaijani, but Russian and English are often used in everyday life. The existence of such linguistic traditions imposes certain features on the teaching of foreign languages in educational institutions of the country.

The multilingual environment in Azerbaijan contributes to the development of bilingualism and even trilingualism, which, on the one hand, opens up new opportunities for students to learn languages, but on the other hand, creates additional difficulties in the educational process. Schoolchildren and students in Azerbaijan, as a rule, speak several languages, which requires teachers to take a special approach in order to avoid language interference and prevent difficulties in learning a new language.

In Azerbaijan, all educational institutions use Azerbaijani as the main language for teaching, but in a number of schools and universities other languages - Russian and English - are also actively taught. This results in many students being multilingual, and their foreign language learning faces a number of unique challenges associated with switching between languages. Research shows that the use of Russian in teaching in Azerbaijan (especially in scientific and technical fields) has a significant impact on foreign language teaching, since many lexical and grammatical structures of the Russian language can influence the perception of foreign languages, especially English (Cook, 2003). One of the key problems in teaching foreign languages in Azerbaijan is language interference. For example, when teaching English, Azeri- and Russian-speaking students often use elements of their native or second language, resulting in errors related to grammar, vocabulary, and pronunciation. Thus, the influence of the Russian language on Azerbaijani (for example, in phonetics) can sometimes be a source of difficulties for students when mastering English phonology.

Foreign language teaching in Azerbaijan also faces challenges related to bilingualism. Most pupils and students speak Azerbaijani and Russian, and are also beginning to learn English. This creates a unique situation where students already have experience switching between two or three languages, which on the one hand can be an advantage, as it develops cognitive abilities, but on the other hand, it can complicate the process of mastering a new language if teaching does not take into account the specifics of a multilingual environment.

An important part of teaching foreign languages in Azerbaijan is the need to teach not only language skills, but also the development of intercultural competence. In a multilingual country, it is important to take into account the cultural characteristics of the different peoples and languages in which students study. Teaching foreign languages in Azerbaijan cannot be limited only to grammar and vocabulary; It is necessary to introduce elements of intercultural communication so that students can understand and respect the culture of other peoples, especially when studying European and Oriental languages.

The education system in Azerbaijan is actively developing methodological approaches in teaching foreign languages, but the country still has problems associated with insufficient training of teachers, lack of teaching materials and differences in educational standards. It is also important to note that despite significant efforts aimed at developing language competence among young people, there is a shortage of highly qualified foreign language teachers, especially in rural areas. At the same time, the modern educational system in Azerbaijan is actively introducing new methods, such as a communicative approach, the use of technology and interactive materials for teaching foreign languages. These methods help create a more dynamic and inclusive environment that respects students' multilingualism and improves language skills. Language interference, as one of the main phenomena of multilingualism, is the impact of one language on another when learning it. This is especially evident in such aspects as grammar, vocabulary and pronunciation. In countries where several languages are actively used, students often face difficulties in borrowing elements from one language, which can lead to errors in the use of a foreign language. In practice, in Azerbaijan, where Azerbaijani, Russian and English are widely used, the influence of the Russian language on the perception of English grammar, pronunciation and vocabulary is often observed. An example is the use of Russian prepositions and case forms that creep into English speech, making it difficult to master correct constructions.

One method of combating language interference is to create a specific language environment in which students focus on purposeful use of each language in its own context. This requires integrated learning approaches in which students recognize the differences between languages and understand their unique structures and rules. Thus, teachers should design activities that aim to increase awareness of differences and deepen knowledge of each language. It is impossible not to note the cognitive benefits that come from mastering multiple languages. Research has shown that multilingual people have better problem-solving skills,

higher levels of analytical thinking, and an increased ability to switch between different tasks and contexts.

Children growing up in a multilingual environment develop stronger cognitive skills such as attention, memory and problem-solving abilities. This is due to the need to frequently switch between languages and adapt to different linguistic and cultural contexts. For example, when learning foreign languages, students are exposed to differences in syntax, vocabulary, and phonetics, which develops their flexibility in thinking (Sheng, 2011). In addition, multilingualism improves neuroplasticity—the brain's ability to adapt and rewire itself in response to new linguistic and cognitive challenges. As a result, learning foreign languages, especially in a multilingual environment, contributes not only to the improvement of language skills, but also to the development of students' mental abilities.

An important aspect in teaching foreign languages in a multilingual environment is taking into account cultural differences. Language is not only a means of communication, but also a carrier of cultural codes, traditions and worldviews. When learning a foreign language, students not only learn words and phrases, but also master the system of meanings and cultural realities that lie behind these words.

In Azerbaijan, where not only local and Russian languages are studied, but also English, French and other European languages, teaching foreign languages must take into account not only lexical and grammatical features, but also cultural differences. For example, when teaching English, it is important to emphasize differences in intercultural communication, such as communication styles, nonverbal cues, and traditions. It is also important to understand that students from different cultures may perceive the same words and expressions differently. For example, the word "friendship" may be perceived differently in different cultures, depending on the social context. Teachers must be prepared for their students to interpret language expressions according to their own cultural understandings. Methods of teaching foreign languages in multilingual classrooms must be flexible and take into account the diversity of students' linguistic and cultural backgrounds. One of the most effective approaches is the communication technique, which focuses on developing practical communication skills in real life situations.

In the context of a multilingual classroom, teachers should actively use a variety of techniques and approaches that promote language skills, such as play-based methods, group work, and project-based assignments. This allows students not only to practice the language, but also to develop skills in interacting with others in a multilingual environment. It is also important to develop students' self-study skills and independent work with materials in a foreign

language. This may include the use of technology such as online courses, language apps, and the creation of virtual language communities where students can communicate in the target language (Johnson, 2015). Azerbaijan is a country with pronounced bilingualism and trilingualism, which has an impact on education and especially on the teaching of foreign languages. Problems associated with language interference and the need to switch between different languages often arise during teaching, especially when students begin to learn English, already speaking Azerbaijani and Russian.

At the same time, the development of bilingualism and trilingualism is a great advantage, as it exposes students to different cultural and educational backgrounds. Students who speak multiple languages have greater opportunities for career advancement, as well as for participation in international projects and research. The development of bilingualism in Azerbaijan also helps to strengthen ties between different countries and cultures, which is important for the country in the context of globalization.

However, in order to effectively use bilingualism in the educational process, it is necessary to create conditions for sustainable and consistent learning of several languages. This requires, first of all, updating teaching methods, improving the qualifications of teachers and improving educational materials so that they meet the needs of a multilingual environment.

Modern technologies play a key role in teaching foreign languages in multilingual groups. With the development of the Internet and digital technologies, teachers can use various resources such as online courses, interactive platforms and language applications that promote active student involvement in the learning process. The use of technology not only improves access to learning materials, but also creates a more inclusive learning environment where students can interact with the materials and with each other. This is especially important for multilingual students who may have access to information in multiple languages, which helps develop flexibility and ability to process information (Rozina, 2018). The introduction of virtual language classes and online platforms allows students to interact with native speakers, which contributes to better language acquisition and improved communication skills. Also, modern technologies can help overcome language barriers by providing access to automatic translation and various language reference books.

Conclusion

Multilingualism poses a significant challenge in language teaching, but it also offers new opportunities for developing students' cognitive and cultural skills. Teachers must take into account not only linguistic differences, but also the cultural characteristics of their students, and

develop flexible teaching methods that will ensure effective language acquisition and successful integration of students into multilingual and multicultural groups. It is important to remember that multilingualism is not only a problem, but also a huge resource for the educational process, which, with the right approach, can lead to better results. Education in Azerbaijan, where several languages actively interact, reflects multilingualism in both cultural and educational contexts. The challenges faced by language teachers, such as language interference, bilingualism and multiculturalism, require flexible teaching methods and an integrated approach. It is important to develop the education system so that it takes into account multilingualism and contributes to improving not only the linguistic, but also the intercultural competencies of students.

Multilingualism is not only a challenge, but also a huge resource for the educational process. Teaching foreign languages in multilingual classrooms requires flexibility and innovative approaches that take into account both the cognitive and cultural backgrounds of students. It is important that teachers use methods that promote the development of not only language skills, but also intercultural competence, which will enable students to become more successful and confident in a multilingual and multicultural world.

References

Cook, V. (2003). *The changing role of languages in the classroom*. Routledge.

Johnson, D. (2015). *Multilingualism in the classroom: A pragmatic approach*. Springer.

Mamedova, T. A. (2020). *Features of teaching foreign languages in the multilingual environment of Azerbaijan.* Azerbaijan University.

Rozina, A. (2018). *Problems of bilingualism in modern language educational practices.* Science.

Sheng, L. (2011). *Multilingualism and intercultural communication: Impact on the pedagogical process.* Peter.

Thomas, M. (2006). *Second language acquisition and bilingualism.* Cambridge University Press.

Voskresenskaya, O. (2009). *Cognitive aspects of multitasking in foreign language teaching.* LKI.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:04.05.2025
Kabul tarihi |Accepted:15.06.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Saliha Gizem Önder

https://orcid.org/0000-0003-0784-1729
PhD Student, The Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan, Department of Administrative Management, Azerbaijan, ondersalihagizem@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Önder, S. G. (2025). Türk respublikalarının mərkəzi-yerli idarəetmə orqanlarının hüquqi çərçivədə müqayisəsi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *12* (3), 471-501.

Türk Respublikalarının Mərkəzi-Yerli İdarəetmə Orqanlarının Hüquqi Çərçivədə Müqayisəsi

Xülasə

Sovet İttifaqının dağılmasından sonra müstəqillik qazanan türk respublikalarının idarəetmə sistemlərində baş verən institusional dəyişikliklərin təhlili mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu dəyişikliklər mərkəzi və yerli idarəetmə orqanlarının təşkilati strukturuna, funksional bölgüsünə və qarşılıqlı münasibətlərinə ciddi təsir göstərmişdir. Xüsusilə prezident institutu, nazirlər kabineti, yerli icra hakimiyyətləri və yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqi əsaslarla formalaşması və fəaliyyəti bu sistemin əsas sütunlarını təşkil edir. Məqalədə Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistanın konstitusiyaları və qanunvericilik aktları əsasında adıçəkilən idarəetmə qurumlarının təşkili, səlahiyyət bölgüsü və institusional münasibətləri müqayisəli şəkildə araşdırılır. Bu çərçivədə, hər bir ölkənin özünəməxsus hüquqi idarəetmə modeli formalaşdırdığı, eyni zamanda ortaq tarixi və siyasi kontekstdən qaynaqlanan müəyyən ümumi tendensiyaların da müşahidə olunduğu nümayiş edilir.

Açar sözlər: *Türk Respublikaları, Prezidentlik İnstitutu, Nazirlər Kabineti, Yerlərdə İcra Hakimiyyəti, Yerli Özünüidarəetmə*

CC BY NC Creative Commons Licence

Comparison of Central-Local Government Bodies of Turkic Republics in Legal Framework

Abstract

The analysis of institutional changes in the administrative systems of the Turkic republics that gained independence after the collapse of the Soviet Union is of great scientific importance. These changes had a serious impact on the organisational structure, functional division and mutual relations of central and local government bodies. In particular, the formation and activity of the presidential institution, the Council of Ministers, local executive authorities and local self-government bodies on the legal basis constitute the pillars of this system. In the article, on the basis of the constitutions and legislative acts of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan, the organisation, distribution of powers and institutional relations of the above-mentioned administrative bodies are comparatively examined. In this context, it is shown that each country has formed its own unique legal model of governance, at the same time, certain general trends are observed, arising from a common historical and political context.

Keywords: *Turkic Republics, Presidential İnstitution, Council of Ministers, Local Executive Authorities, Local Self-Government*

Giriş

Türk respublikalarında mərkəzi və yerli idarəetmə sistemlərinin formalaşdırılması konstitusiya müddəaları və müxtəlif qanunvericilik aktları əsasında tənzimlənir. Hər bir ölkədə idarəetmə institutlarının əsas prinsipləri konstitusiyada müəyyən olunsa da, bu qurumların daxili strukturu, funksional səlahiyyətləri və əhatə etdikləri ərazi bölgüsü daha çox ayrıca qanunlar vasitəsilə detallı şəkildə müəyyənləşdirilir. Prezident institutu, Nazirlər Kabineti, yerlərdə icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqi statusu və fəaliyyət mexanizmləri ölkədən ölkəyə fərqlilik göstərir. Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistanın mərkəzi və yerli idarəetmə modellərinin müqayisəli təhlili bu dövlətlər arasında həm ortaq cəhətləri, həm də fərqli institusional yanaşmaları üzə çıxarmaq baxımından əhəmiyyətlidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 1995-ci il noyabrın 27-də qüvvəyə minmiş və bu tarixdən etibarən bir sıra mühüm əlavə və dəyişikliklərlə hüquqi qüvvəsini davam etdirmişdir. Xüsusilə 2002-ci il avqustun 24-də, 2009-cu il martın 18-də və 2016-cı il sentyabrın 26-da keçirilmiş ümumxalq referendumları nəticəsində Konstitusiyada bir sıra maddələrə yenidən baxılmışdır. Dövlət başçısının hüquqi statusu və səlahiyyətləri Konstitusiyanın "dövlət hakimiyyəti" adlanan üçüncü bölməsinin altıncı fəslində – 99-cu maddədən 113-cü maddəyə qədər – ətraflı şəkildə tənzimlənmişdir. Eyni bölmədə Nazirlər Kabinetinə dair normativ çərçivə

isə 114–123-cü maddələrdə əks olunmuşdur. Yerlərdə icra hakimiyyəti strukturları ilə bağlı müddəalar əsasən 124-cü maddədə və əlavə olaraq "Yerli icra hakimiyyətləri haqqında Əsasnamə"də öz əksini tapmışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusu və idarəetmə xüsusiyyətləri üçüncü bölmənin səkkizinci fəslində təqdim olunmuşdur. Yerli özünüidarəetmə institutları olan bələdiyyələrə dair müddəalar isə Konstitusiyanın dördüncü bölməsinin doqquzuncu fəslində (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2016) və "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda təsbit edilmişdir.

Qazaxıstan Respublikasının Konstitusiyası 1995-ci il avqustun 30-da qüvvəyə minmiş və bu tarixdən sonra bir sıra əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalmışdır. 1998, 2007, 2011, 2017, 2019 və 2022-ci illərdə keçirilən ümumxalq referendumları nəticəsində Konstitusiyaya əlavə və düzəlişlər edilmiş, bununla da sənədin hüquqi aktualılığı qorunmuşdur. Konstitusiyanın üçüncü bölməsində – 40-cı maddədən 48-ci maddəyə qədər – prezidentin vəzifə və səlahiyyətləri hüquqi cəhətdən tənzimlənmişdir. Dördüncü bölmə 64–70-ci maddələri əhatə etməklə, Nazirlər Kabinetinin təşkili və fəaliyyəti ilə bağlı əsas prinsipləri müəyyən edir. Səkkizinci bölmədə, xüsusilə 85–89-cu maddələrdə isə yerli dövlət idarəçiliyi və özünüidarəetmə institutlarına dair əsas hüquqi müddəalar təqdim olunmuşdur (Konstitutsii Respubliki Kazakhstan, 2022). Bundan əlavə, ölkədə mərkəzi və yerli idarəetmə mexanizmləri "Qazaxıstan Respublikasında yerli idarəetmə və özünüidarəetmə haqqında" qanunu ilə daha geniş hüquqi əsasda tənzimlənmişdir (Eto normal'naya praktika i samoupravleniye Respubliki Kazakhstan, 2001).

Qırğızıstan Respublikasının Konstitusiyası 1993-cü il mayın 5-də qüvvəyə minmiş və ötən dövr ərzində bir sıra mühüm əlavə və dəyişikliklərlə yenilənmişdir. Xüsusilə 1996, 1998, 2002, 2003, 2007, 2010 və 2021-ci illərdə keçirilmiş ümumxalq səsvermələri nəticəsində konstitusiya normalarında dəyişikliklər aparılmış və sənədin hüquqi dayanıqlığı təmin edilmişdir. Prezident institutuna dair əsas müddəalar Konstitusiyanın üçüncü bölməsinin 60–69-cu maddələrində, Nazirlər Kabinetinin təşkili və fəaliyyətinə aid hüquqi çərçivə isə beşinci bölmənin 83–92-ci maddələrində əks olunmuşdur. Yerli dövlət idarəçiliyi və özünüidarəetmə strukturlarına dair hüquqi əsaslar isə səkkizinci bölmənin 110–113-cü maddələrində təsbit edilmişdir (Kyrgyz Respblikasynskiy izbiratel'nyy okrug, 2021). Bununla yanaşı, 20 oktyabr 2021-ci il tarixində qəbul olunmuş "Qırğızıstan Respublikasında yerli dövlət idarəetməsi və yerli özünüidarəetmə orqanları haqqında" Qanun bu sahədə tətbiq edilən normativ-hüquqi mexanizmləri daha geniş şəkildə müəyyənləşdirir (Nazhmite zdes', chtoby uznat' bol'she ob administratsii i organizatsiyakh, 2021).

Özbəkistan Respublikasının Konstitusiyası 1992-ci il dekabrın 8-də qüvvəyə minmiş və bu dövrdən etibarən bir neçə dəfə genişləndirilmiş və dəyişdirilmişdir. 1993, 2003, 2007, 2011, 2014, 2017 və 2023-cü illərdə keçirilən ümumxalq referendumları nəticəsində Konstitusiyaya müxtəlif əlavələr və düzəlişlər edilmişdir. Konstitusiyanın "İnzibati-ərazi və dövlət quruluşu" adlı dördüncü bölməsinin on altıncı fəsli Özbəkistanın inzibati ərazi strukturu, on yeddinci fəsli isə Qaraqalpaqıstan Respublikasının statusu ilə bağlı tənzimləmələri özündə birləşdirir. Prezidentin səlahiyyətləri və hüquqi statusu beşinci bölmənin on doqquzuncu fəslində təqdim olunmuşdur. Eyni bölmənin iyirminci fəslində Nazirlər Kabinetinə dair müvafiq müddəalar yer alır. Yerli dövlət hakimiyyətinin əsasları və vətəndaşların özünüidarəetmə hüquqları isə iyirmi birinci fəslin tərkibində hüquqi çərçivə ilə müəyyənləşdirilmişdir (Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan, 2023). Bununla yanaşı, “Yerlərdəki dövlət hakimiyyəti haqqında” (V sleduyushchem razdele my rassmotrim Uzbekistan, 2024) və “Vətəndaşların özünüidarəetmə orqanları haqqında” (Zakon respubliki Uzbekistan o vnesenii izmeneniy i dopolneniy v zakon respubliki uzbekistan «ob organakh grazhdanskogo obshchestva», 2013) qanunları ölkədə mərkəzi və yerli idarəetmə sistemlərini tənzimləyən hüquqi baza kimi əhəmiyyətli rol oynayır.

Türkmənistan Respublikasının Konstitusiyası 1992-ci il mayın 18-də qüvvəyə minmiş və bu dövr ərzində bir neçə dəfə genişləndirilərək dəyişdirilmişdir. 1995, 1999, 2003, 2006, 2008, 2016, 2017, 2020 və 2023-cü illərdə keçirilən ümumxalq səsvermələri nəticəsində Konstitusiyada müvafiq əlavələr və düzəlişlər edilmişdir. Konstitusiyanın üçüncü bölməsi “Türkmənistanda dövlət orqanları sistemi” adlanır və bu bölmənin ikinci fəslində Prezidentin səlahiyyətləri, dördüncü fəslində Nazirlər Kabineti ilə bağlı müddəalar, altıncı fəslində isə yerli dövlət orqanlarının təşkilinə dair hüquqi normativlər əks olunmuşdur. Yerli idarəetmə məsələləri isə Konstitusiyanın dördüncü bölməsində detallı şəkildə tənzimlənmişdir (Izbiratel’nyy okrug Turkmenistan, 2023). Eyni zamanda, “Türkmənistanın yerli özünüidarəetmə qanunu” (Zakon Turkmenistana o mestnom samoupravlenii, 2022) yerli özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətini hüquqi çərçivəyə salmışdır.

1. Türk respublikalarında Prezidentlik institutu

Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti Prezidentə məxsusdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olmağı üçün namizədin müəyyən tələblərə cavab verməsi lazımdır: o, ali təhsilə malik olmalı, seçkilərdə iştirak hüququna sahib olmalı, başqa dövlətlər qarşısında öhdəlikləri olmamalı, ölkə ərazisində ən azı on il müddətinə daimi yaşamalı, ağır cinayətlərə görə məhkum olunmamalı, ikili vətəndaşlığa malik olmamalıdır. Prezident birbaşa, ümumi və bərabər

seçki hüququ əsasında, gizli, şəxsi, sərbəst səsvermə yolu ilə yeddi illik müddət üçün seçilir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2016). Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri isə Naxçıvan Muxtar Respublikasının ali rəhbəri vəzifəsini daşıyır (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2016).

Azərbaycan Respublikasının vitse-prezidentləri, Prezident tərəfindən təyin olunur və vəzifədən azad edilirlər. Yeni Prezident seçilənə qədər, Prezidentin vəzifələrini icra edən şəxs Birinci vitse-prezidentdir. Əgər Birinci vitse-prezident öz vəzifəsini yerinə yetirə bilməzsə, səlahiyyətlər, Birinci vitse-prezident statusu daşıyan digər vitse-prezidentə, həmin şəxsin də mümkün olmadığı halda isə Baş nazirə, o da yerinə yetirə bilmədikdə isə Milli Məclisin sədri tərəfindən icra olunur. Prezidentin vəzifədən kənarlaşdırılması, yalnız ağır cinayət törətməsi halında mümkündür və bu, Konstitusiya Məhkəməsinin təşəbbüsü ilə Milli Məclisə təqdim edilir. Milli Məclis deputatlarının 95 səs çoxluğu ilə qəbul edilmiş qərarla Prezident vəzifəsindən azad edilə bilər. Prezidentin toxunulmazlıq hüququna malik olduğu halda, vitse-prezidentin şəxsiyyəti də toxunulmazdır. Prezident və ailəsi ilə yanaşı, Birinci vitse-prezident və onun ailəsi dövlət tərəfindən təmin edilir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2016). Bu sistem, icra hakimiyyətinin Prezident administrasiyası daxilində daha da gücləndirilməsini və Prezidentin hökumət idarəetməsindəki rolunun möhkəmlənməsini nəzərdə tutur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Baş nazirin vəzifəyə təyin edilməsi və vəzifədən azad edilməsi səlahiyyətinə malikdir. Prezident, Nazirlər Kabinetinin üzvlərini vəzifəyə təyin edir və vəzifədən azad edir, eyni zamanda mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarını qurur. Ali Məhkəmə, Konstitusiya Məhkəməsi və apellyasiya məhkəmələrinin hakimlərinin təyin edilməsi üçün təqdimatları Milli Məclisə təqdim edir. Prezident, Milli Məclisin seçkilərinin keçirilməsini təyin edir və Baş prokuroru vəzifəyə təyin etmək və vəzifədən azad etmə səlahiyyətinə də sahibdir. Həmçinin, Silahlı Qüvvələrin ali komanda heyətini təyin edir və vəzifədən azad edir, ümumi və qismən səfərbərlik elan etmək hüququna da malikdir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2016).

Naxçıvan Muxtar Respublikası coğrafi olaraq Azərbaycan Respublikasının tərkib hissəsidir. Daxili işlərində müəyyən dərəcədə müstəqil olan bu respublika, xarici əlaqələr baxımından isə Azərbaycan Respublikasına tabe olur. Naxçıvan Muxtar Respublikasının statusu Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə yanaşı, 1921-ci il martın 16-da Moskvada və 1921-ci il oktyabrın 13-də Qarsda imzalanmış beynəlxalq müqavilələrlə tənzimlənir (Naxçıvan Muxtar

Respublikasının Konstitusiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu, 2018). Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi tərəfindən qəbul edilmiş qanunlar, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, Prezidentin fərman və qərarlarına, həmçinin Azərbaycan Respublikasının qanunlarına və Nazirlər Kabinetinin qərarlarına uyğun olmalıdır (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2016).

Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti, ölkənin ali rəhbəridir. Prezident olmaq üçün namizədin müəyyən tələblərə cavab verməsi tələb olunur: o, ən azı qırx yaşında olmalı, son on beş il ərzində Qazaxıstanda yaşamış, dövlət dilini mükəmməl bilən və ali təhsilə malik vətəndaşlardan biri olmalıdır. Eyni şəxs bir dəfəlik Prezident seçilə bilər və bir daha bu vəzifəyə seçilməsinə icazə verilmir. Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti, Konstitusiyaya əsasən, respublikanın vətəndaşları tərəfindən gizli səsvermə yolu ilə birbaşa, ümumi və bərabər seçki hüququ əsasında yeddi illik müddətə seçilir. Qazaxıstan Prezidentinin digər pullu vəzifələrdə çalışması, nümayəndəlik orqanlarının deputatı olması və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olması qadağandır. Prezident vəzifəsini icra etdiyi müddət ərzində, siyasi partiyada üzv olmamalıdır. Prezidentin yaxın qohumları isə kvazi-dövlət sektoru və dövlətin siyasi vəzifələrində çalışa bilməzlər (Konstitutsii Respubliki Kazakhstan, 2022). Bu, Prezidentin siyasi müstəqilliyini və neytrallığını qorumaq, həmçinin dövlətin idarə edilməsində şəffaflıq prinsiplərini təmin etmək məqsədini daşıyır.

Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti yalnız dövlətə xəyanət etdikdə hüquqi məsuliyyət daşıyır və bu halda, parlament tərəfindən vəzifədən kənarlaşdırıla bilər. Prezidentin vəzifədən kənarlaşdırılması və ya ölümü halında, Prezidentin səlahiyyətləri Parlament Senatının sədrinə verilir. Əgər Senatın sədri bu səlahiyyətləri yerinə yetirə bilməzsə, məsuliyyət Parlamentin Məclis sədrinə keçir, Məclis sədrinin də bu vəzifəni yerinə yetirməsi mümkün olmadıqda isə, Respublikanın Baş naziri Prezidentin səlahiyyətlərini icra edir. Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti toxunulmazdır və Prezidentin və ailəsinin təhlükəsizliyi və təminatı dövlət hesabına həyata keçirilir (Konstitutsii Respubliki Kazakhstan, 2022). Prezidentin və ailəsinin toxunulmazlığı və dövlət tərəfindən təminatlandırılması, siyasi sistemin yüksək vəzifəli şəxslərinin təhlükəsizliyinin və dövlət idarəçiliyinin davamlılığını qorumağa yönəlmişdir.

Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti, Baş naziri vəzifəyə təyin edir və vəzifədən azad edir. Parlament Senatının razılığı ilə Prezident, Ali Məhkəmə Şurasının sədri, Konstitusiya Məhkəməsinin sədri, Milli Bankın sədri, Baş prokuror və Qazaxıstan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Komitəsinin sədrini vəzifəyə təyin edir və onları vəzifələrindən azad edir. Prezident,

eyni zamanda, respublikanın Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı olaraq, Silahlı Qüvvələrin ali komandanlığını təyin edir və vəzifədən azad edir (Konstitutsii Respubliki Kazakhstan, 2022).

Qırğızıstan Respublikasının Prezidenti ölkənin ali rəhbəridir. Prezident olmaq üçün namizədin müəyyən tələblərə cavab verməsi tələb olunur: ən azı 35 yaşında və 70 yaşdan yuxarı olmayan, fasiləsiz on beş il ərzində Qırğızıstanda yaşayan, dövlət dilini səmərəli istifadə edən vətəndaşlar bu vəzifəyə seçilə bilər. Prezident, Qırğızıstan Respublikasının vətəndaşları tərəfindən altı il müddətinə seçilir və eyni şəxsin iki dəfə Prezident seçilməsi mümkün deyildir. Prezident vəzifəsini icra etdiyi müddət ərzində siyasi partiyada üzv olmamalıdır (Kyrgyz Respblikasynskiy izbiratel'nyy okrug, 2021). Qırğızıstan Respublikasının Prezidenti yalnız cinayət əlamətləri aşkarlandıqda və Baş prokurorun rəyi ilə təsdiqlənmiş cinayət ittihamı əsasında vəzifədən kənarlaşdırıla bilər. Yeni Prezident seçilənə qədər, Prezidentin səlahiyyətləri Joqorku Keneş tərəfindən icra olunur. Əgər Joqorku Keneşin Prezidentin vəzifələrini yerinə yetirməsi mümkün deyilsə, səlahiyyətlər Baş nazir və ya Baş nazir vəzifəsini icra edən şəxs tərəfindən yerinə yetirilir (Kyrgyz Respblikasynskiy izbiratel'nyy okrug, 2021). Bu mexanizm, Prezidentin vəzifəsindən kənarlaşdırılması və ya digər səbəblərdən səlahiyyətlərinin boşalması halında dövlət idarəçiliyinin fasiləsiz davam etməsini təmin etmək məqsədini daşıyır.

Qırğızıstan Respublikasının Prezidenti, Joqorku Keneşin razılığı ilə, Baş prokuroru vəzifəyə təyin edir və vəzifədən azad edir. Eyni zamanda, Prezident hökumət üzvlərini, milli təhlükəsizlik məsələləri ilə məşğul olan dövlət orqanlarının rəhbərlərini və onların müavinlərini vəzifəyə təyin edir və vəzifədən azad edir. Prezident, Qırğızıstan Respublikasının Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı olaraq, Silahlı Qüvvələrin ali komandanlığını müəyyənləşdirmək məqsədilə bu orqanların rəhbər heyətini təyin edir və onları vəzifələrindən azad edir (Kyrgyz Respblikasynskiy izbiratel'nyy okrug, 2021).

Özbəkistan Respublikasının Prezidenti dövlət başçısı olaraq, ən azı 35 yaşında, seçkilərdən əvvəl ən azı on il Özbəkistan ərazisində daimi yaşayan, dövlət dilini bilən vətəndaşlardan seçilə bilər. Eyni şəxs yalnız iki dövr prezidentlik edə bilər və bundan artıq prezident seçilməsi mümkün deyildir. Özbəkistan Respublikasının vətəndaşları tərəfindən gizli səsvermə yolu ilə, birbaşa və ümumi seçki hüququ əsasında seçilən Prezident, yeddi il müddətinə vəzifələndirilir. Prezident vəzifə icrasını həyata keçirərkən, nümayəndəlik orqanının deputatı olmaq, başqa ödənişli vəzifə tutmaq və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququna malik deyildir. Özbəkistan Respublikası Prezidentinin şəxsi toxunulmazlığı qanunla qorunur (Konstitutsiya Respubliki

Uzbekistan, 2023). Bu qayda, Prezidentin səlahiyyətlərinin siyasi müdaxilələrdən qorunmasını və ölkənin siyasi sabitliyinin təmin edilməsini hədəfləyir.

Özbəkistan Respublikasının Prezidenti öz vəzifələrini yerinə yetirə bilmədikdə, onun səlahiyyətləri, Özbəkistan Respublikası Prezidentinin seçkiləri haqqında qanuna əsasən müvəqqəti olaraq üç aylıq müddətə Özbəkistan Respublikası Senatının sədri tərəfindən Ali Məclisə həvalə edilir. Özbəkistan Respublikasının Prezidentinin səlahiyyət müddəti başa çatdıqdan sonra, istefa versə də, o, ömürlük olaraq Özbəkistan Respublikası Ali Məclisi Senatının üzvü olaraq fəaliyyət göstərir (Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan, 2023). Keçmiş prezidentin ömürlük Senat üzvü statusu, onun siyasi təcrübəsindən davamlı şəkildə faydalanmaq və ölkənin siyasi sistemində sabitliyin qorunması məqsədini daşıyır.

Özbəkistan Respublikasının Prezidenti, nazirlikləri və icra hakimiyyətləri orqanlarını təşkil və ləğv etməklə bağlı fərmanları Özbəkistan Respublikasının Ali Məclisi Senatının təsdiqinə təqdim edir. Prezident, Nazirlər Kabinetinin üzvlərini, Baş naziri, Baş prokuroru, vilayətlərin və Daşkənd şəhərinin hakimlərini, Özbəkistan Respublikası Ali Məclisinin qanunverici palatasının təsdiqi ilə vəzifəyə təyin edir və vəzifədən azad edir. Bundan əlavə, Özbəkistan Respublikası Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı olaraq, Silahlı Qüvvələrin Ali Komandanlığını təyin edir və vəzifədən azad edir, həmçinin ali hərbi rütbələri təqdim edir (Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan, 2023).

Qaraqalpaqıstan Respublikası, öz konstitusiyasına malik olmasına baxmayaraq, Özbəkistan Respublikasının tərkib hissəsidir və Qaraqalpaqıstan Respublikasının Konstitusiyası, Özbəkistan Respublikasının Konstitusiyasına zidd ola bilməz. Özbəkistan Respublikasının qanunlarının Qaraqalpaqıstan ərazisində tətbiq edilməsi məcburidir (Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan, 2023). Qaraqalpaqıstan Respublikasında yaşayan Özbəkistan vətəndaşları, eyni zamanda Qaraqalpaqıstan vətəndaşları adlanır (Konstitutsii Respubliki Karakalapakstan, 2021). Lakin bu Qaraqalpaqıstan vətəndaşlığının Özbəkistan vətəndaşlığından fərqli statusa malik olduğu anlamına gəlmir. Belə ki, Qaraqalpaqıstan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən, Özbəkistanda mövcud olan vahid vətəndaşlıq yanaşmasına uyğun olaraq, Qaraqalpaqıstan vətəndaşları da Özbəkistan vətəndaşı sayılır (Konstitutsii Respubliki Karakalapakstan, 2021). Bu vəziyyət, Qaraqalpaqıstanın hüquqi və idarəetmə baxımından müstəqil bir statusa malik olmasına baxmayaraq, dövlətin vahid vətəndaşlıq prinsiplərini qəbul etdiyini göstərir.

Türkmənistan Prezidenti, ölkənin ən yüksək vəzifəli şəxsi və dövlətin başçısı olaraq, həm də icra hakimiyyətinin rəhbəri funksiyasını yerinə yetirir. Türkmənistan Prezidenti olmaq üçün şəxs

Türkmənistanda doğulmuş, ən azı qırx yaşında, son on beş il ərzində Türkmənistan ərazisində daimi yaşayan və işləyən, eləcə də dövlət dilini bilən Türkmənistan vətəndaşı olmalıdır. Türkmənistan Prezidenti, birbaşa xalq tərəfindən yeddi illik müddətə seçilir (Izbiratel'nyy okrug Turkmenistan, 2023, 68-70). Türkmənistan Prezidenti həmçinin Türkmənistan Məclisinin deputatı ola bilməz, bu vəziyyət Konstitusiya ilə məhdudlaşdırılmışdır (Izbiratel'nyy okrug Turkmenistan, 2023, 73). Türkmənistan Prezidentinin vəzifəsini icra edən şəxs prezidentliyə namizəd olmaq hüququna malik deyildir. Əgər Türkmənistan Prezidenti öz vəzifələrini yerinə yetirə bilməzsə, onun səlahiyyətləri, növbəti prezident seçilənə qədər, Türkmənistanın Xalq Maslahatı (məclisi) sədrinə veriləcəkdir. Türkmənistan Prezidentinin toxunulmazlıq hüququ qanunla qorunur (Izbiratel'nyy okrug Turkmenistan, 2023, 76). Prezident və onun ailəsinin təminat və mühafizəsi dövlət hesabına həyata keçirilir (Izbiratel'nyy okrug Turkmenistan, 2023, 74). Bu hüquqi mexanizmlər, prezidentin toxunulmazlığını təmin etməklə yanaşı, siyasi sabitliyin qorunmasına və prezidentin mühafizəsi üçün dövlət təminatını təmin edir.

Türkmənistan Respublikasının Prezidenti, Xalq Maslahatının təsdiqi ilə, Türkmənistan Ali Məhkəməsinin sədri, Daxili İşlər Nazirinin, Baş Prokurorun və Ədalət Nazirinin təyin edilməsi və vəzifələrindən azad edilməsini həyata keçirir. Eyni zamanda, Türkmənistan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı olaraq, ümumi və qismən səfərbərlik elan etmək və Silahlı Qüvvələrin istifadəsi ilə bağlı müvafiq qərarlar verir (Izbiratel'nyy okrug Turkmenistan, 2023).

2. Türk respublikalarında Nazirlər Kabineti

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, icra hakimiyyətinin effektiv fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə Nazirlər Kabinetini təşkil edir. Nazirlər Kabineti, Prezidentə birbaşa tabe olan və onun rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən, həmçinin prezidentə hesabat vermək məsuliyyətini daşıyan yuxarı icra orqanıdır. Nazirlər Kabineti Baş nazir və müavinləri, nazirlər və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərlərindən ibarət olur. Yeni seçilən Azərbaycan Respublikası Prezidenti vəzifəsinə başladığı gün, mövcud Nazirlər Kabineti prezidentə istefa ərizəsini təqdim edir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2016). Baş nazir, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin razılığı ilə Prezident tərəfindən təyin olunur və Nazirlər Kabinetinin iclaslarına rəhbərlik edir. Həmçinin, Nazirlər Kabineti, nazirliklər və mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları ilə yanaşı, onların qəbul etdiyi qərarları da ləğv etmək səlahiyyətinə malikdir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2016). Azərbaycan Respublikasında Baş

nazirin təyinatı və Nazirlər Kabinetinin hüquq və səlahiyyətləri, icra hakimiyyətinin mərkəzləşdirilməsini nümayiş etdirir.

Azərbaycan Respublikasının Baş naziri, Baş nazirin müavini, nazir və digər mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri yalnız ali təhsilə malik, seçkilərdə iştirak hüququna sahib və digər dövlətlər qarşısında öhdəlikləri olmayan Azərbaycan vətəndaşları arasında təyin edilə bilər. Həmin şəxslər, eyni zamanda, Baş nazir, müavinləri, nazirlər və digər icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərləri olaraq fəaliyyət göstərərkən heç bir təyinatlı və ya seçkili vəzifəyə sahib ola bilməzlər. Onlar, elmi, yaradıcılıq və pedaqoji fəaliyyət istisna olmaqla, kommersiya və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməzlər və yalnız dövlət vəzifəsi maaşı ilə yanaşı, elmi və pedaqoji fəaliyyətlərindən əldə etdikləri gəlirlərlə məhdudlaşırlar. Azərbaycan Respublikası Baş nazirinin şəxsiyyətinin toxunulmazlığı, Konstitusiyanın müvafiq maddələrinə əsaslanaraq, səlahiyyət müddəti boyunca qorunur (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2016). Dövlət idarəçiliyində şəffaflığı təmin etmək və maraqların toqquşmasının qarşısını almaq məqsədilə, yüksək vəzifəli şəxslərin yalnız dövlət vəzifələrinə yönəlmələri təmin edilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabinetinin tərkibi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Baş nazirinin təklifi əsasında Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi tərəfindən təsdiq edilir. Eyni zamanda, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Baş naziri, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təqdimatı ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi tərəfindən təyin olunur (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2016). Bu təyin etmə prinsipi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının idarəetmə strukturunun daxili muxtariyyətini qorumağa və mərkəzi hökumətlə olan əlaqələrini gücləndirməyə yönəlmiş bir yanaşma olaraq qəbul edilir.

Qazaxıstan Respublikasının icra hakimiyyəti, hökumət tərəfindən həyata keçirilir. Hökumət, fəaliyyətlərini icra edərkən prezident və parlament qarşısında məsuliyyət daşıyır. Hökumət, Konstitusiyada müəyyən edilmiş qaydalara əsasən, Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti tərəfindən qurulur (Konstitutsii Respubliki Kazakhstan, 2022). Hökumət üzvləri, qanunvericiliyə uyğun olaraq, rəsmi vəzifələrindən başqa ödənişli fəaliyyətlə məşğul ola bilməzlər, idarəetmə orqanlarının və ya kommersiya təşkilatlarının müşahidə şurasında üzv ola bilməzlər, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul ola bilməzlər və nümayəndəlik orqanlarının deputatı ola bilməzlər (Konstitutsii Respubliki Kazakhstan, 2022). Qazaxıstan Respublikasının hökuməti, parlamentin etimadsızlıq göstərməsi halında, Prezidentə istefa ərizəsini təqdim edir. İstefanın qəbul edilməsi ilə hökumətin və ya onun müvafiq üzvünün səlahiyyətləri sona çatır. Baş nazirin istefasının qəbul

edilməsi isə, bütün hökumətin səlahiyyətlərinə son qoyulması deməkdir (Konstitutsii Respubliki Kazakhstan, 2022). Bu prinsip, hökumətin parlament qarşısında hesabatlılığını təmin etməklə yanaşı, icra hakimiyyətinin sabitliyini və idarəetmədə davamlılığını qorumağa yönəlmişdir, həmçinin Prezidentin təsir imkanlarını artırır.

Qırğızıstan Respublikasında icra hakimiyyəti funksiyalarını hökumət, ona tabe olan nazirliklər, inzibati idarələr, dövlət komitələri və yerli dövlət idarələri həyata keçirir. İcra hakimiyyətinin ən ali orqanı olan hökumətə Baş nazir rəhbərlik edir. Hökumətin strukturu Baş nazir, onun müavinləri, nazirlər və dövlət komitələrinin rəhbərlərindən ibarətdir. Parlament çoxluğunun itirilməsi hökumətin istefasına səbəb olur və bu halda yeni hökumət formalaşdırılır. Bununla belə, Baş nazir və hökumət üzvləri yeni kabinet formalaşana qədər öz vəzifələrini icra etməyə davam edirlər (Kyrgyz Respblikasynskiy izbiratel'nyy okrug, 2021). Bu mexanizm xüsusilə Prezidentin və ya Baş nazirin dəyişməsi, yaxud yeni hökumətin qurulması zamanı dövlət idarəçiliyinin fasiləsizliyini təmin etmək baxımından əhəmiyyət daşıyır.

Qırğızıstan Respublikasının Hökuməti öz fəaliyyətində Joqorku Keneş qarşısında məsuliyyət daşıyır. Parlamentdə deputatların ümumi sayının səs çoxluğu ilə hökumətə etimadsızlıq göstərilməsi haqqında qərar qəbul edilə bilər. Belə bir qərarın qəbulundan sonra Prezident hökumətin istefasını təsdiqləyə bilər, lakin Joqorku Keneşin qərarı ilə razılaşmamaq hüququnu da saxlayır. Hökumətin istefa verməsi halında isə, Konstitusiyaya uyğun olaraq yeni kabinet formalaşdırılana qədər öz funksiyalarını icra etməyə davam edir. Baş nazirin istefasının Prezident tərəfindən qəbul edilməsi bütün hökumətin səlahiyyətlərinə xitam verilməsi anlamına gəlir (Kyrgyz Respblikasynskiy izbiratel'nyy okrug, 2021). Baş nazir, yerli dövlət idarələrinin rəhbərlərinin təyinat və vəzifədən azad edilməsini həyata keçirir və icra hakimiyyəti orqanlarının qanunların və Konstitusiyanın tələblərinə uyğun fəaliyyətini təmin edir. Hökumət, nazirliklərin, inzibati strukturların, dövlət komitələrinin və yerli icra orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirir və onlara rəhbərlik edir (Kyrgyz Respblikasynskiy izbiratel'nyy okrug, 2021). Bu idarəetmə mexanizmi Qırğızıstanda icra hakimiyyətinin mərkəzləşdirilmiş strukturunu əks etdirir və Baş nazirin dövlətin icraedici sistemində əsas fiqur olduğunu nümayiş etdirir.

Özbəkistan Respublikasında Nazirlər Kabineti öz fəaliyyətində korrupsiya hallarının qarşısının alınması, icra hakimiyyəti orqanlarında qanunçuluğun, səmərəliliyin, şəffaflığın və açıqlığın təmin edilməsi, habelə dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirir. Nazirlər Kabineti, fəaliyyətinə görə Özbəkistan Respublikasının Prezidenti

və Ali Məclisi qarşısında məsuliyyət daşıyır (Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan, 2023). Kabinetin korrupsiyaya qarşı mübarizəyə və şəffaf idarəetməyə dair öhdəlikləri, icra hakimiyyəti orqanlarının hesabatlılıq prinsipinə əsaslandığını nümayiş etdirir və bu, dövlət idarəçiliyinin legitimliyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Özbəkistan Respublikasının Prezidenti, Baş naziri, Nazirlər Kabinetinin bütövlükdə tərkibini və ya onun ayrı-ayrı üzvlərini istefaya göndərmək səlahiyyətinə malikdir. Baş nazirə qarşı etimadsızlıq səsverməsi yalnız Ali Məclis deputatlarının ümumi sayının ən azı üçdə iki hissəsinin lehinə səs verməsi ilə qəbul edilə bilər. Əgər Prezident bu əsasda Baş naziri vəzifədən azad edərsə, bu zaman Nazirlər Kabinetinin tam tərkibi də avtomatik olaraq istefaya çıxmış hesab olunur (Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan, 2023). Bu yanaşma, dövlət idarəçiliyində siyasi sabitliyi qorumağı və hökumətin fəaliyyətində kollektiv məsuliyyət prinsipini təmin etməyi hədəfləyir.

Türkmənistanda Nazirlər Kabineti inzibati icraedici orqan funksiyasını daşıyır və onun sədri vəzifəsini birbaşa Türkmənistan Prezidenti yerinə yetirir. Kabinetin tərkibinə sədrin müavinləri və nazirlərlə yanaşı, Prezidentin qərarı ilə mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbər şəxsləri də daxil edilə bilər. Nazirlər Kabinetinin iclasları ya Prezidentin özü tərəfindən ya da onun tapşırığı əsasında sədr müavinlərindən biri tərəfindən çağırılır. Nazirlər Kabineti, dövlət strukturlarının, müəssisələrinin və təşkilatlarının fəaliyyətinə ümumi rəhbərliyi həyata keçirir və həmçinin nazirliklər və yerli icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən qəbul edilmiş hüquqi aktların ləğv edilməsi səlahiyyətinə malikdir (Izbiratel'nyy okrug Turkmenistan, 2023, 91–94). Nazirlər Kabinetinin bu qədər mərkəzləşdirilmiş quruluşu, dövlət idarəçiliyində mühüm təsir gücünə malik olduğunu göstərir, lakin bu eyni zamanda idarəetmədə şəffaflığın zəifləməsinə və yerli idarəetmə orqanlarının muxtariyyət imkanlarının məhdudlaşmasına səbəb ola bilər.

3. Türk respublikalarında yerlərdə icra hakimiyyəti

Azərbaycanda yerlərdə icra hakimiyyəti strukturları, Prezidentin sərəncamı ilə təyin və vəzifədən azad edilən icra hakimiyyəti başçıları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu qurumların funksional səlahiyyətləri birbaşa Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən müəyyən olunur (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2016). İcra başçıları, respublika tabeli şəhərlər, rayonlar və şəhər rayonları üzrə yerli məsələlərin tənzimlənməsi məqsədilə daimi fəaliyyət göstərən məsləhət xarakterli orqan – şura təşkil edirlər ("Yerli icra hakimiyyətləri haqqında Əsasnamə"nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2024). Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə yerli icra hakimiyyətlərinin rəhbərləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədrinin

təqdimatı əsasında təyin olunur (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2016). Muxtar ərazidə bu təyinat proseduru, mərkəzi hakimiyyətin Naxçıvan üzərindəki institusional nəzarətini möhkəmləndirməklə yanaşı, ölkə üzrə vahid idarəetmə modelinin davamlılığını təmin edir.

Yerli icra hakimiyyəti başçısı, fəaliyyətində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin əmr və göstərişlərini əsas tutaraq onların icrasını təmin edir. O, rəhbərlik etdiyi orqanların hüquqi fəaliyyətinə nəzarət etməklə yanaşı, bu qurumlarda maliyyə intizamının qorunmasına da məsuliyyət daşıyır. Həmçinin, yerli icra strukturlarının maddi-texniki təchizatının təşkili başçının səlahiyyətlərinə daxildir. Şəhər, rayon və şəhər rayonlarındakı dövlət orqanları və digər təşkilatlarla qarşılıqlı münasibətlərin koordinasiyası, o cümlədən rəsmi protokol tədbirlərində təmsilçilik funksiyası da icra başçısına həvalə olunmuşdur. Yerli icra hakimiyyətinin aparatında, inzibati ərazi dairələri üzrə və sahə inzibati ərazi dairələri üzrə nümayəndəliklər vasitəsilə vətəndaşlarla əlaqələr həyata keçirilir və onların müraciətləri qəbul edilir ("Yerli icra hakimiyyətləri haqqında Əsasnamə"nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2024).

Azərbaycanda yerli icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinin iqtisadi bazasını, ərazi üzrə ictimai tələbatın ödənilməsini təmin edən və bu strukturların idarəetmə funksiyalarını dəstəkləyən dövlət mülkiyyətində olan əmlak və maliyyə resursları təşkil edir. Bu resurslara Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən (Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə müvafiq muxtar respublikanın büdcəsindən) ayrılmış vəsaitlər, dövlət mənzil fonduna daxil olan binalar və bu binaların qeyri-yaşayış sahələri, həmçinin infrastruktur obyektləri və kommunal xidmətlər üçün nəzərdə tutulmuş digər mülkiyyət növləri daxildir ("Yerli icra hakimiyyətləri haqqında Əsasnamə"nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, 2024). Bu əmlak və maliyyə vəsaitlərinin dövlət büdcəsi hesabına maliyyələşdirilməsi, yerli idarəetmə səviyyəsində resursların istifadəsinə mərkəzləşdirilmiş nəzarəti təmin etmək məqsədinə xidmət edir.

Qazaxıstan Respublikasında yerli dövlət idarəçiliyi müvafiq ərazi vahidlərində fəaliyyət göstərən yerli nümayəndəlik və icra orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Əhalinin iradəsinin ifadə olunmasına imkan yaradan nümayəndəlik orqanları – maslixatlar, beş il müddətinə ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında, gizli səsvermə yolu ilə seçilirlər. Maslixatlar əhalinin sosial-iqtisadi maraqlarını əks etdirən qərarlar qəbul edir, yerli icra hakimiyyəti orqanları – akimliklər isə həmin qərarların icrasını təmin edən sərəncamlar və digər hüquqi aktlar qəbul edirlər. İcra

hakimiyyəti orqanları Qazaxıstan Respublikasının mərkəzi icra strukturlarının vahid sisteminə inteqrasiya olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərir. Yerli icra hakimiyyətinin rəhbərliyi həmin ərazi vahidində prezidentə və hökumətə tabe olan akimə həvalə olunmuşdur. Oblastların və respublika tabeli şəhərlərin akimləri prezident tərəfindən, müvafiq ərazidəki maslixat deputatlarının razılığı ilə təyin edilirlər (Konstitutsii Respubliki Kazakhstan, 2022). Akimlər oblast, respublika tabeli şəhər və rayon səviyyəsində, səlahiyyətlərinə uyğun olaraq, yerli dövlət idarəçiliyi və özünüidarəetmə funksiyalarını həyata keçirirlər (Eto normal'naya praktika i samoupravleniye Respubliki Kazakhstan, 2001).

Qazaxıstanda akimlər dövlət strukturları, təşkilatlar və vətəndaşlarla qarşılıqlı əlaqələr çərçivəsində müvafiq oblastın və ya respublika tabeli şəhərin maraqlarını təmsil edirlər. Onlar Prezident və Hökumət tərəfindən qəbul edilmiş normativ-hüquqi aktların icrasını təmin etmək məqsədilə mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının rəhbərlərinə tövsiyə xarakterli göstərişlər vermək hüququna malikdirlər. Eyni zamanda, rayon səviyyəsində fəaliyyət göstərən akimlərin və digər yerli icra strukturlarının fəaliyyətini əlaqələndirməklə yanaşı, yerli özünüidarəetmə orqanları ilə qarşılıqlı münasibətləri də rayon akimləri vasitəsilə həyata keçirirlər (Eto normal'naya praktika i samoupravleniye Respubliki Kazakhstan, 2001). Yerli idarəetmə və özünüidarəetmə sisteminin iqtisadi bazasını isə kommunal hüquqi şəxslərin istifadəsinə verilmiş əmlak, yerli büdcə və qanunvericiliyə əsasən kommunal mülkiyyət hesab edilən digər əmlak təşkil edir (həmin sənəd, 3-cü maddə). Qazaxıstanda idarəetmənin müxtəlif səviyyələri mövcud olsa da, bu sistem birbaşa seçkilərlə formalaşan yerli idarəçilərin – məsələn, bələdiyyə sədrlərinin – olmaması ilə xarakterizə olunur. Bu, idarəetmədə mərkəzləşmənin dərəcəsini artırmaqla, yerli hakimiyyət orqanlarının daha çox mərkəzi icra hakimiyyətinə tabeçiliyini təmin edir və Azərbaycan Respublikası ilə müqayisədə fərqli bir idarəetmə modelinin tətbiq olunduğunu göstərir.

Qırğızıstan Respublikasında yerli dövlət idarəçiliyi müvafiq inzibati ərazi vahidlərində icra hakimiyyətinin həyata keçirilməsi ilə təmin edilir. Yerli dövlət hakimiyyətinin təşkilatı strukturu və fəaliyyət prinsipləri, eləcə də yerli dövlət orqanlarının rəhbərlərinin təyin edilməsi və vəzifədən azad edilməsi məsələləri qanunla tənzimlənir (Kyrgyz Respblikasynskiy izbiratel'nyy okrug, 2021). Bu idarəetmə sistemi Qırğızıstan Respublikasının Prezidentinə və Nazirlər Kabinetinə tabe olan icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Yerli dövlət idarəçiliyində inzibati məsələlərin müzakirəsi üçün xüsusi məşvərətçi kollegiya təşkil edilir. Kollegiyanın tərkibinə yerli dövlət idarəetmə orqanının rəhbəri və müavinləri, habelə yerli dövlət idarəçiliyi orqanının rəhbəri tərəfindən seçilən dövlət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının digər rəhbər şəxsləri

daxildir (Nazhmite zdes', chtoby uznat' bol'she ob administratsii i organizatsiyakh, 2021). Bu yanaşma yerli dövlət hakimiyyətinin qərar qəbul etmə prosesində kollektiv yanaşmanın və yerli orqanlar arasında effektiv koordinasiyanın vacibliyini göstərir.

Qırğızıstan Respublikasında yerli dövlət administrasiyasının idarə edilməsi vəzifəsi akimə həvalə edilir. Akim, Nazirlər Kabineti sədrinin təklifi ilə ölkə Prezidenti tərəfindən təyin edilir və ya vəzifəsindən azad olunur (Nazhmite zdes', chtoby uznat' bol'she ob administratsii i organizatsiyakh, 2021). Akim, dövlətin icra hakimiyyəti orqanlarının rayon şöbələrinin fəaliyyətini əlaqələndirir və bu işin düzgünlüyünü təmin edir. Həmçinin, o, rayon tabeli şəhərlərdə və kəndlərdə yerli özünüidarəetmə orqanlarının rəhbərlərinin təyinatını həyata keçirir və onlara qarşı məsuliyyət daşıyır. Akim öz səlahiyyətləri çərçivəsində sərəncamlar verir və yerli dövlət administrasiyasının adına qərarlar qəbul edir (Nazhmite zdes', chtoby uznat' bol'she ob administratsii i organizatsiyakh, 2021). Akim, mərkəzi hakimiyyətin yerli idarəetmə strukturuna yönəltdiyi siyasətlərin həyata keçirilməsində və bu sahədə inkişafın təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Özbəkistan Respublikasında vilayətlərdə (bölgələr), tumanlarda (rayonlar) və şəhərlərdə dövlət hakimiyyətinin nümayəndəliyi, xalq deputatlarının kengəşi (məclisi) tərəfindən həyata keçirilir. Vilayətin, tumanın və şəhərin hakimi, eyni zamanda xalq deputatlarının kengəşi başçısı vəzifəsini icra edə bilməz. Hər bir müvafiq ərazinin icra hakimiyyətinə vilayət, tuman və şəhər hakimi başçılıq edir (V sleduyushchem razdele my rassmotrim Uzbekistan, 2024). Vilayət və Daşkənd şəhərinin hakimi (icra hakimiyyəti başçısı) qanunvericiliyə uyğun olaraq Özbəkistan Respublikası Prezidentinin təyin etdiyi şəxslərdir və bu təyinatlar yerli məclislərin razılığı ilə həyata keçirilir; eyni zamanda, dövlət başçısının qərarına qarşı heç bir etiraz mümkün deyildir. Tuman və şəhər hakimləri isə vilayət və Daşkənd şəhərinin hakimi tərəfindən təyin olunur və xalq deputatlarının kengəşi tərəfindən təsdiqlənir. Tuman tabeli şəhərlərin hakimləri isə tuman hakimi tərəfindən təyin edilir və yerli kengəş tərəfindən təsdiqlənir (Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan 2023). Hakimlərin təyinatı və təsdiqi, mərkəzi və yerli orqanlar arasında uyğunluğu və əlaqələri gücləndirir.

Özbəkistan Respublikasında vilayət və Daşkənd şəhəri icra hakimiyyəti orqanlarının strukturu, müvafiq xalq deputatları kengəşi tərəfindən təsdiqlənmiş büdcə daxilində, Nazirlər Kabineti ilə razılaşdırılaraq hakim tərəfindən qurulur və dəyişdirilir. Qaraqalpaqıstan Respublikasında isə tuman və şəhər idarələrinin tipik təşkilat quruluşu, Qaraqalpaqıstan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyən edilir (V sleduyushchem razdele my

rassmotrim Uzbekistan, 2024). Hakim, müvafiq oblast (bölgə), rayon və şəhərin həm daxili, həm də xarici rəsmi nümayəndəsi kimi fəaliyyət göstərir. Hər il hakimlər, oblastın, rayonun və şəhərin sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı ən mühüm məsələlərə dair hesabatı müvafiq xalq deputatları kengəşi ilə bölüşürlər (V sleduyushchem razdele my rassmotrim Uzbekistan, 2024). Bu illik hesabatlar, yerli rəhbərlərin fəaliyyətlərinin şəffaflığını təmin etməklə yanaşı, hakimlərin davamlı və əhatəli nəzarət altında olmamalarına səbəb ola bilər.

Türkmənistan Respublikasında vilayətlər (oblast), etraplar (rayon) və şəhərlərdə qanunla müəyyən edilmiş qaydalara əsasən, müvafiq inzibati-ərazi vahidlərində yaşayan Türkmənistan vətəndaşları tərəfindən seçilən xalq maslahatı formalaşır (Zakon Turkmenistana o mestnykh predstavitel'nykh organakh gosudarstvennoy vlasti, 2023). İcra hakimiyyəti isə bu ərazilərdə icra hakimiyyəti başçısı olan hakimlər tərəfindən həyata keçirilir. Hakimlər, Türkmənistan Konstitusiyasına, Prezidentinin fərmanlarına, qanunlara, Türkmənistan Məclisinin qərarlarına və Nazirlər Kabinetinin aktlarına əsasən, icra hakimiyyətini təmin edirlər (Zakon Turkmenistana o mestnykh predstavitel'nykh organakh gosudarstvennoy vlasti, 2023). Hakimlər Türkmənistan Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin edilir və eyni zamanda, Prezidentə qarşı məsuliyyət daşıyırlar (Izbiratel’nyy okrug Turkmenistan, 2023). Onlar, müvafiq ərazinin inkişafı ilə bağlı proqramları hazırlayır, Türkmənistan Nazirlər Kabinetinə təqdim edərək bu proqramların həyata keçirilməsini təşkil edirlər. Vilayət hakiminin müavinlərinin, etrapların və şəhərlərin hakimlərinin və onların müavinlərinin vəzifəyə təyinat və azad edilməsinə dair təkliflər, Türkmənistan Prezidentinə təqdim edilir. Etrap və şəhər hakimləri isə, müvafiq ərazilərdəki müəssisə, təşkilat və digər təsərrüfat subyektlərinin rəhbərlərini vəzifəyə təyin və vəzifədən azad etməklə yanaşı, vilayət hakiminə müavinlərinin vəzifəyə təyinatı və vəzifədən azad edilməsi barədə təkliflər verirlər (Zakon Turkmenistana o mestnykh predstavitel'nykh organakh gosudarstvennoy vlasti, 2023). Yerli idarəetmə orqanlarının təyinat və vəzifədən azad edilməsinin mərkəzi hakimiyyətlə koordinasiyası, Türkmənistanın idarəetmə sistemində ierarxiya və nəzarətə əsaslanan yanaşmanın mövcud olduğunu göstərir.

4. Türk respublikalarında yerli özünüidarə

Azərbaycanda yerli özünüidarə, seçkilər yolu ilə formalaşan bələdiyyələr tərəfindən həyata keçirilir. Bələdiyyələrin hüquqi statusu Azərbaycan Konstitusiyasına, bələdiyyə seçkilərinin qaydaları isə müvafiq qanunvericiliyə əsaslanır (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2016). Bələdiyyələr öz səlahiyyətlərini müstəqil şəkildə icra edə bilərlər, lakin bu fəaliyyət, dövlətin suverenliyinə zərər verməməlidir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 2016).

Yerli özünüidarəyə dair qanunvericilik, Azərbaycanın Konstitusiyası, qanunları və müvafiq icra orqanlarının qəbul etdiyi aktlardan ibarətdir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə, bu qanunvericilik, Muxtar Respublikanın Konstitusiyası, qanunları və müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının aktlarını əhatə edir (Bələdiyyələrin statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2024). Bələdiyyələrin iclaslarında bələdiyyə rəhbərinin və onun köməkçilərinin seçilməsi, bələdiyyə qaydalarının təsdiq edilməsi, üzvlərin səlahiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi, yerli vergilər və ödənişlər, bələdiyyə əmlakının idarə edilməsi, yerli büdcənin icrası ilə bağlı hesabatların təsdiqlənməsi, yerli iqtisadi və ekoloji inkişaf proqramlarının qəbul və icrası ilə bağlı məsələlər müzakirə olunur. Həmçinin, qanunvericilik və icra hakimiyyəti tərəfindən bələdiyyələrə əlavə vəzifələr verilə bilər. Bu səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi üçün bələdiyyələrə müvafiq maliyyə vəsaitləri ayrılmalıdır (Bələdiyyələrin statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2024). Əhalisi 500 nəfərdən az olan bələdiyyələrdə, vətəndaşlar yerli məsələlər üzrə fikirlərini bildirmək və qərar qəbul etmək məqsədilə yığıncaqlar təşkil edə bilərlər (Bələdiyyələrin statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2024). Bu cür yığıncaqların keçirilməsi, yerli idarəetmədə birbaşa demokratiyanın tətbiqini təşviq edərək, vətəndaşların qərar qəbuletmə prosesində daha fəal iştirakını təmin edir.

Qazaxıstan Respublikası, əhalinin yerli səviyyədə əhəmiyyətli məsələləri müstəqil şəkildə həll etməsinə imkan yaradan yerli özünüidarə anlayışını qəbul edir. Qazaxıstanda yerli özünüidarəetmənin təşkili və fəaliyyəti qanunla tənzimlənir və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifələri müvafiq qanunlarla müəyyən edilərək, bu orqanların müstəqilliyi təmin edilir (Konstitutsii Respubliki Kazakhstan, 2022). Yerli özünüidarə, oblast (bölgə), rayon, şəhər, şəhər rayonu və kənd okrugunun əhatə etdiyi ərazilərdə həyata keçirilir. Qəsəbə və kənd daxilindəki sədrlər, həm dövlət idarəetməsi funksiyalarını, həm də yerli özünüidarəetmə orqanlarının səlahiyyətlərini icra edirlər (Eto normal'naya praktika i samoupravleniye Respubliki Kazakhstan, 2001). Şəhər rayonları, rayon tabeli şəhərlər, qəsəbələr, kəndlər və kənd rayonları akimləri, həmçinin rayon və respublika tabeli şəhər akimləri, paytaxt maslixatlarına qarşı məsuliyyət daşıyırlar (Eto normal'naya praktika i samoupravleniye Respubliki Kazakhstan, 2001). Yerli idarəetmə və özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin iqtisadi əsasları, əsasən yerli büdcə və Qazaxıstan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq kommunal mülkiyyətdə olan digər əmlakdan ibarətdir (Eto normal'naya praktika i samoupravleniye Respubliki Kazakhstan, 2001).

Yerli idarəetmə orqanlarının maliyyə müstəqilliyinin və funksional davamlılığının gücləndirilməsi üçün bu iqtisadi əsaslar, yerli büdcə və kommunal mülkiyyətlə təmin olunmaqdadır. Bu yanaşma, yerli səviyyədə qərar qəbul etmə prosesinin daha səmərəli və davamlı olmasını təmin edir.

Qırğızıstanda yerli özünüidarəetmə orqanları, şəhər meriyaları (bələdiyyələr) və ayıl okmotu (kənd dairəsi) olaraq təşkil edilir. Yerli nümayəndəlik orqanı isə yerli keneşlər (məclislər)dir. Yerli icra hakimiyyəti orqanları, öz fəaliyyətlərində yerli keneşlərə cavabdehdir. Yerli keneşlərin deputatları, müvafiq inzibati ərazidə yaşayan vətəndaşlar tərəfindən, qanunla müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq seçilir. Qırğızıstanda yerli özünüidarəetmə orqanlarının dövlət orqanlarının müdaxiləsindən qorunmuş səlahiyyətləri vardır, buna görə də dövlət orqanları yerli özünüidarəetmənin fəaliyyətinə müdaxilə edə bilməzlər. Yerli özünüidarəetmə orqanları, fəaliyyətlərinin nəticələrinə görə yerli məclis qarşısında, qanunların icrasına görə isə dövlət orqanları qarşısında məsuliyyət daşıyırlar (Kyrgyz Respblikasynskiy izbiratel'nyy okrug, 2021). Dövlət orqanları, yerli özünüidarənin formalaşması üçün lazımi hüquqi və təşkilati şəraiti təmin edir və yerli özünüidarəetmə hüququnun həyata keçirilməsində əhaliyə dəstək olurlar (Nazhmite zdes', chtoby uznat' bol'she ob administratsii i organizatsiyakh, 2021). Qırğızıstanda şəhərdə yerli özünüidarəetmənin icra orqanı olan meriya, mer tərəfindən idarə edilir. Mer, Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilmiş nümunələrə əsaslanaraq meriyanın strukturunu və ştat cədvəlini təsdiq edir (Nazhmite zdes', chtoby uznat' bol'she ob administratsii i organizatsiyakh, 2021). Bişkək, Oş və oblast tabeli şəhərlərin meriləri prezident tərəfindən, rayon tabeli şəhərlərin meriləri isə akim tərəfindən təyin edilir və vəzifədən azad edilə bilər. Merinin səlahiyyət müddəti, akim və ya prezidentin dəyişməsi ilə əlaqəli deyil (Nazhmite zdes', chtoby uznat' bol'she ob administratsii i organizatsiyakh, 2021). Bu təyinat və vəzifədən azad etmənin mərkəzi hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilməsi, yerli idarəetmənin mərkəzi hakimiyyətlə əlaqələndirilməsini təmin etsə də, merin səlahiyyət müddətinin rəhbərlərin dəyişməsi ilə bağlı olmaması idarəetmənin davamlılığını qoruyur.

Qırğızıstanda kənd ərazisində yerli özünüidarəetmənin icra orqanı ayıl okmotu olaraq müəyyən edilir. Ayıl okmotu, fəaliyyətində yerli keneşlərə cavabdehdir və dövlət səlahiyyətlərinə dair məsuliyyətini müvafiq dövlət orqanlarına qarşı daşıyır. Ayıl okmotunun başçısı, akim tərəfindən bələdiyyə kadrları arasından təyin edilir və həmin şəxsləri vəzifəyə təyin etmək və ya vəzifədən azad etmək hüququna malikdir (Nazhmite zdes', chtoby uznat' bol'she ob administratsii i organizatsiyakh, 2021). Regional ictimai özünüidarə, şəhərin müəyyən hissələrində və kənd ərazilərində vətəndaşların yerli əhəmiyyətli məsələlər üzrə öz təşəbbüslərini müstəqil şəkildə həll

etmələrini nəzərdə tutur. Bu özünüidarə forması evlər, yaşayış kompleksləri, küçələr və məhəllə komitələri kimi müxtəlif strukturlar vasitəsilə həyata keçirilir, həmçinin qanuna və konstitusiyaya zidd olmayan digər formalarda da mümkündür (Nazhmite zdes', chtoby uznat' bol'she ob administratsii i organizatsiyakh, 2021). Yerli özünüidarənin iqtisadi əsasları yerli büdcələr üçün qanunla təsdiq edilmiş vergi və qeyri-vergi gəlir mənbələri, bələdiyyə mülkiyyətindən əldə olunan gəlirlər və kreditlərdən ibarətdir (Nazhmite zdes', chtoby uznat' bol'she ob administratsii i organizatsiyakh, 2021). Yerli özünüidarənin iqtisadiyyatının müxtəlif maliyyə mənbələrinə dayanması, onun fiskal dayanıqlığını gücləndirmək və yerli icmaların iqtisadi müstəqilliyini və inkişafını stimullaşdırmaq baxımından vacibdir.

Özbəkistanda yerli özünüidarəetmə orqanları, ovul, qışlaq və şəhərçələrdə (qəsəbələr) vətəndaşların yığıncaqları tərəfindən təşkil edilir. Bu orqanlar, öz hüquqi şəxslərin hüquqlarına malik olmaqla yanaşı, dövlət orqanları sisteminə daxil deyildir (Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan, 2023). Vətəndaşların özünüidarəetmə orqanları, vətəndaşlar məclisi və onun əsas fəaliyyət sahələri üzrə komissiyalar, o cümlədən təftiş komissiyasından ibarətdir (Zakon respubliki Uzbekistan o vnesenii izmeneniy i dopolneniy v zakon respubliki uzbekistan «ob organakh grazhdanskogo obshchestva», 2013). Özbəkistanın baş naziri, Qaraqalpaqıstan Respublikasının Joqorku Keneş sədri, vilayətlərin, Daşkənd şəhərinin, tuman və şəhərlərin hakimləri, həmçinin Respublika kengeşi və ərazi kengeşlərinin sədrləri müxtəlif yerli və respublika orqanlarının rəhbərliyini təmin edirlər (Zakon respubliki Uzbekistan o vnesenii izmeneniy i dopolneniy v zakon respubliki uzbekistan «ob organakh grazhdanskogo obshchestva», 2013). Vətəndaş yığıncaqlarının fəaliyyətinin təşkili, hər bir yığıncağın sədri tərəfindən həyata keçirilir. Vətəndaşların özünüidarəetmə orqanlarının fəaliyyətinin iqtisadi əsasları, öz vəsaitləri, hüquqi və fiziki şəxslərin xeyriyyə ianələri, yerli büdcələrin vəsaitləri ilə təmin edilir (Zakon respubliki Uzbekistan o vnesenii izmeneniy i dopolneniy v zakon respubliki uzbekistan «ob organakh grazhdanskogo obshchestva», 2013). Bu sistem, vətəndaşların özünüidarəetmə imkanlarını artırsa da, maliyyə resurslarının qeyri-bərabər bölgüsü yerli idarəetmənin səmərəliliyinə və davamlılığına mənfi təsir göstərə bilər.

Türkmənistanda yerli özünüidarə sistemi, geneşlər və ərazi ictimai özünüidarə orqanlarından ibarətdir. Geneşlər, müvafiq inzibati-ərazi vahidlərində yaşayan Türkmənistan vətəndaşları tərəfindən seçilən nümayəndəlik orqanlarıdır. Geneşlər öz fəaliyyətlərində iqtisadi və sosial inkişafın əsas istiqamətlərini müəyyən edir, büdcə tərtib edir, vergilər və rüsumların alınma

qaydasını müəyyənləşdirir, ictimai asayişin qorunmasına köməklik göstərir, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı tədbirlər qəbul edir. Ayrıca, qanunla müəyyən edilmiş digər məsələləri də həll edir. Geneşin qəbul etdiyi qərarlar müvafiq ərazidə məcburi qüvvəyə malik olur. Həmçinin, dövlət tərəfindən geneşlərə, yerinə yetirilməsi zəruri olan maliyyə vəsaitlərinin ayrılması ilə bağlı müəyyən səlahiyyətlər verilə bilər. Geneş öz üzvləri arasında işin idarə olunmasına məsul olan bir arçın seçir və bu şəxs geneşin işinə rəhbərlik edir (Izbiratel'nyy okrug Turkmenistan, 2023).

Türkmənistanda yerli idarəetmə orqanları dövlət orqanları sisteminə daxil deyil və yerli özünüidarəetmə müstəqil şəkildə həyata keçirilir (Zakon Turkmenistana o mestnom samoupravlenii, 2022). Yerli özünüidarə orqanları öz səlahiyyətləri çərçivəsində tam müstəqil fəaliyyət göstərirlər. Türkmənistanda etrap (rayon) və şəhərçələrdə (qəsəbə) yerli özünüidarəetmə orqanı olaraq geneşlər təşkil olunur. Bu geneşlər, müvafiq ərazidə yaşayan vətəndaşlar tərəfindən seçilir və onların səlahiyyətləri çərçivəsində yerli sosial və iqtisadi məsələləri həll edir. Ərazi ictimai özünüidarə orqanları isə, şəhərlərdə, qəsəbələrdə, kəndlərdə, yaşayış komplekslərində və küçələrdə təşkil edilə bilər. Bu orqanlar yerli əhəmiyyətli məsələlərin həlli məqsədilə vətəndaşların təşəbbüsü ilə yaradılır (Zakon Turkmenistana o mestnykh predstavitel'nykh organakh gosudarstvennoy vlasti, 2022). Geneşlərdə, arçın və müavinləri, geneş üzvləri arasında sadə səs çoxluğu ilə seçilir (Zakon Turkmenistana o mestnom samoupravlenii, 2022). Bu təyinat sistemi yerli idarəetmədə demokratik iştirakçılığı təmin edir və vətəndaşların daha aktiv şəkildə qərar vermə prosesində iştirakını stimullaşdırır. Ərazi ictimai özünüidarə orqanlarının vətəndaş təşəbbüsü ilə yaradılması isə yerli səviyyədə sosial problemlərin həllinə və ictimai iştirakçılığın artırılmasına imkan verir. Bu yanaşma yerli icmaların öz problemlərini daha səmərəli şəkildə həll etməsini təmin edə bilər.

Türkmənistanın qanunvericiliyinə əsasən, geneşin maliyyə resursları yerli özünüidarəetmə orqanlarının əmlakından gələn gəlirlər, vergi daxilolmalarından əldə olunan vəsaitlər, qanunla müəyyənləşdirilmiş yerli rüsumlar, cərimələrdən yığılmış məbləğlər, dövlət səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsi nəticəsində əldə olunan vəsaitlər, dövlət büdcəsindən verilən subsidiyalar, qaytarılmayan maliyyə yardımları (pul və könüllü ianələr) və kreditlərdən ibarət olur (Zakon Turkmenistana o mestnom samoupravlenii, 2022). Bu müxtəlif maliyyə mənbələrindən istifadə etməklə, geneş yerli özünüidarəetmə orqanlarının maliyyə müstəqilliyini və fəaliyyətinin effektivliyini artırmağa şərait yaradır, bu isə yerli səviyyədə sosial və iqtisadi inkişafın təmin olunmasında mühüm rol oynayır.

Nəticə

Türk respublikalarında prezidentin xüsusiyyətləri hər bir ölkənin konstitusiyasında yer almışdır. Bu xüsusiyyətlərə əsasən, Azərbaycandan başqa bir çox Türk respublikalarında prezident seçilmək üçün müəyyən bir yaş məhdudiyyəti vardır. Prezidentliyə namizədin yaş həddinin təyin edilməsi, həmin şəxsin siyasi yetkinlik və idarəetmə təcrübəsinə malik olmasını təmin etmək məqsədini güdür. Azərbaycanın konstitusiyasının bu cür məhdudiyyətə yer verməməsi, seçki prosesində daha geniş iştirakçılığı mümkün etsə də, digər ölkələrdə yaş həddi tətbiqinin siyasi sabitlik və liderlik keyfiyyətlərinə dair minimum standartların qorunmasına xidmət edə biləcəyi düşünülür. Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistanda bir şəxs ardıcıl olaraq yalnız bir dəfə prezident seçilə bilər, ancaq Azərbaycan və Türkmənistanın konstitusiyalarında bu mövzuya dair bir məhdudiyyət yoxdur. Prezidentlik müddətinin məhdudlaşdırılması, siyasi rəqabəti və hakimiyyətin rotasiyasını təşviq edərək demokratik dəyərləri gücləndirə bilər. Bununla yanaşı, belə bir məhdudiyyətin olmaması, davamlı siyasət yürütmək və uzunmüddətli strategiyaların həyata keçirilməsi baxımından üstünlük kimi də qiymətləndirilə bilər. Qırğızıstan Respublikasının Prezidenti altı il müddətinə seçilir, digər Türk respublikalarında isə prezidentlər yeddi il müddətinə seçilirlər. Qazaxıstan və Qırğızıstan prezidentlərinin səlahiyyətlərini icra etdikləri müddətdə siyasi partiyaya üzvlükdən çəkilmələri nəzərdə tutulmuşdur, amma Azərbaycan, Özbəkistan və Türkmənistanın konstitusiyalarında belə bir tələbin olması barədə məlumat yoxdur. Prezidentin səlahiyyət müddətində siyasi partiya üzvlüyünü dayandırması, dövlət başçısının tərəfsizliyini qorumağa və dövlət idarəetməsini partiya maraqlarından müstəqil saxlamağa xidmət edir. Qazaxıstan və Qırğızıstanda bu prinsipin tətbiqi, siyasi plüralizmi və prezidentin bitərəfliyini möhkəmləndirə bilsə də, Azərbaycan, Özbəkistan və Türkmənistanın konstitusiyalarında bu məsələnin tənzimlənməməsi, icra hakimiyyətinin siyasi partiyalarla daha sıx əlaqələr qurmasına şərait yaradır.

Azərbaycanda, digər Türk respublikalarından fərqli olaraq, vitse-prezidentlik institutu mövcuddur. Yeni prezident seçilənə qədər prezidentin səlahiyyətləri birinci vitse-prezidentə keçir. Birinci vitse-prezidentin icra edə bilmədiyi halda, səlahiyyətlər birinci vitse-prezident statusu almış digər vitse-prezidentə, onun da mümkün olmaması halında isə baş nazirə, daha sonra isə Milli Məclisin sədrinə həvalə edilir. Digər Türk respublikalarından fərqli olaraq, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistanda prezidentin səlahiyyətləri birbaşa Milli Məclislərə keçir. Bu fərq, Azərbaycanda vitse-prezidentlik institutunun mövcudluğunun

hakimiyyətin davamlılığını və idarəetmədə çevikliyi təmin etməyə yönəldiyini göstərir. Prezidentin səlahiyyətlərinin icraedici orqanlar arasında ötürülməsi idarəetmədə sabitliyi gücləndirə bilər. Lakin, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistanda prezidentin səlahiyyətlərinin birbaşa parlamentə keçməsi, qanunverici orqanın daha çox rola sahib olmasını və hakimiyyətin bölgüsündə fərqli yanaşmanı əks etdirir. İcra səlahiyyətlərinin yerinə yetirilməsi məqsədilə yaradılan Nazirlər Kabinetinin strukturunda, Türkmənistandan başqa, bütün digər Türk respublikalarında baş nazirlik mövcuddur. Türkmənistanda isə Nazirlər Kabinetinin sədri prezidentdir. Bu vəziyyət, Türkmənistanda prezidentin həm Nazirlər Kabinetinin, həm də icra hakimiyyətinin birbaşa rəhbəri olaraq mərkəzləşdirilmiş idarəetməni təmin etməsinə imkan verir. Digər tərəfdən, digər ölkələrdə baş nazirlik institutunun olması icra hakimiyyətinin funksiyalarının bölgüsünü təmin edir və idarəetmədə kollektiv məsuliyyətlə yanaşı, hakimiyyətin bölünməsini təşviq edir. Türk respublikalarının prezident və Nazirlər Kabineti ilə bağlı konstitusional müddəaları məqalənin əlavələr bölməsində yerləşən cədvəl 1-də təqdim edilmişdir.

Yerli icra hakimiyyətləri müxtəlif Türk respublikalarında fərqli strukturlara malikdir. Azərbaycanda icra hakimiyyətinin başçısı, respublika tabeli şəhər, rayon və şəhər rayonunda vəzifə icra edir. Qazaxıstanda isə icra hakimiyyətinin başında olan akim, oblast (bölgə), respublika tabeli şəhər və oblast tabeli şəhərin rayonlarında fəaliyyət göstərir. Qırğızıstanda akim, oblast və rayonlarda yerli icra hakimiyyətini təmsil edir. Özbəkistanda hakim, vilayət, tuman (rayon) və şəhərlərdə (tuman tabeliyindəki şəhər istisna olmaqla) səlahiyyətlərini həyata keçirir. Türkmənistanda isə hakim, vilayət, etrap və şəhərlərdə (etrap tabeliyindəki şəhər istisna olmaqla) yerli icra hakimiyyətini yerinə yetirir. Azərbaycandan fərqli olaraq, digər ölkələrdə xalq deputatları Sovetinə bənzər orqanlar mövcuddur. Qazaxıstanda bu orqan "maslixat", Qırğızıstanda "məşvərətçi kolegiya", Özbəkistanda "xalq deputatları kengaşı" və Türkmənistanda "xalq maslahatları" adlandırılır və fəaliyyət göstərir. Mühüm bir fərq olaraq, icra hakimiyyəti başçısı eyni zamanda bu orqanların sədri vəzifəsini icra edə bilmir. Azərbaycanda isə yerli idarələrin təsiri azaldılaraq mərkəzi hakimiyyətin gücünün artırılması meylləri müşahidə edilir. Türk respublikalarında yerlərdə icra hakimiyyətinin struktur və funksiyalarına dair məlumatlar məqalənin əlavələr bölməsində yerləşən cədvəl 3-də təqdim edilmişdir.

Azərbaycanda yerli özünüidarə, seçkilər yolu ilə formalaşdırılan bələdiyyələr tərəfindən həyata keçirilir və şəhər, qəsəbə, kəndlərdə vəzifə yerinə yetirir. Qazaxıstanda isə rayon tabeli şəhər, kənd, qəsəbə və kənd dairəsi daxilində akimlər yerli özünüidarəni təmin edir. Qırğızıstanda

yerli özünüidarəetmə orqanları kənd və şəhər (respublika, oblast, rayon tabeli) meriyalarıdır. Özbəkistanda isə şəhər tipli qəsəbə, qışlaq, kənd və məhəllələrdə vətəndaşların yığıncaqları özünüidarəetmə orqanları kimi fəaliyyət göstərir. Türkmənistanda isə etrapdakı şəhər, şəhər tipli qəsəbə və kənd dairəsində yerli özünüidarəetmə orqanı təşkil edilir. Yerli özünüidarəetmə institutlarının təşkilati forması hər bir ölkənin inzibati idarəetmə modelinə uyğun olaraq fərqlənir. Azərbaycanda yerli özünüidarə bələdiyyələr vasitəsilə həyata keçirilərkən, digər ölkələrdə bu səlahiyyətlər icraedici orqanların (akim, meriya) və ya vətəndaş yığıncaqlarının nəzdində strukturlanır. Türk respublikalarında yerli özünüidarəetmələr, məqalənin əlavələr bölməsində yer alan cədvəl 4-də göstərilmişdir; eyni zamanda yerlərdə icra hakimiyyətləri və yerli özünüidarəetmələrlə bağlı konstitusiyalarda tənzimlənmiş müddəalar cədvəl 2-də təqdim edilmişdir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. (2016). 12 noyabr 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (26 sentyabr 2016-cı il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). Bakı.

Bələdiyyələrin statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (2024). 2 iyul 1999-cu ildə qəbul edilmişdir (18 oktyabr 2024-cü il tarixində olan dəyişiklik və əlavələr). Bakı.

Eto normal'naya praktika i samoupravleniye Respubliki Kazakhstan. (2001). 23 yanvar 2001-ci ildə qəbul edilmişdir. Almatı.

Izbiratel’nyy okrug Turkmenistan. (2023). 18 may 1992-ci ildə qəbul edilmişdir (21 yanvar 2023-cü il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). Aşqabad.

Konstitutsii Respubliki Karakalapakstan. (2021). 9 aprel 1993-cü ildə qəbul edilmişdir (12 fevral 2021-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). Daşkənd.

Konstitutsii Respubliki Kazakhstan. (2022). 30 avqust 1995-ci ildə qəbul edilmişdir (5 iyun 2022-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). Almatı.

Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan. (2023). 8 dekabr 1992-ci ildə qəbul edilmişdir (30 aprel 2023-cü il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). Daşkənd.

Kyrgyz Respblikasynskiy izbiratel'nyy okrug. (2021). 5 may 1993-cü ildə qəbul edilmişdir (5 may 2021-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). Bişkək.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Qanunu. (2018). 29 dekabr 1998-ci ildə qəbul edilmişdir (24 aprel 2018-ci il tarixində olan dəyişiklik və əlavələr). Bakı.

Nazhmite zdes', chtoby uznat' bol'she ob administratsii i organizatsiyakh. (2021). 20 oktyabr 2021-ci ildə qəbul edilmişdir. Bişkək.

V sleduyushchem razdele my rassmotrim Uzbekistan. (2024). 2 sentyabr 1993-cü ildə qəbul edilmişdir (10 oktyabr 2024-cü il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). Daşkənd.

Yerli icra hakimiyyətləri haqqında Əsasnamə"nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublıkası Prezidentinin Fərmanı. (2024). 6 iyun 2012-ci ildə qəbul edilmişdir (30 may 2024-cü il tarixində olan dəyişiklik və əlavələr). Bakı.

Zakon respubliki Uzbekistan o vnesenii izmeneniy i dopolneniy v zakon respubliki uzbekistan «ob organakh grazhdanskogo obshchestva». (2013). 23 aprel 2013-cü ildə qəbul edilmişdir. Daşkənd.

Zakon Turkmenistana o mestnom samoupravlenii. (2022). 15 yanvar 2003-cü ildə qəbul edilmişdir (20 noyabr 2022-ci il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). Aşqabad.

Zakon Turkmenistana o mestnykh predstavitel'nykh organakh gosudarstvennoy vlasti. (2023). 10 may 2010-cu ildə qəbul edilmişdir (3 iyun 2023-cü il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). Aşqabad.

Zakon Turkmenistana o mestnykh predstavitel'nykh organakh gosudarstvennoy vlasti. (2023). 1 oktyabr 2011-ci ildə qəbul edilmişdir (3 iyun 2023-cü il tarixdə olan dəyişiklik və əlavələr). Aşqabad.

Əlavələr

Cədvəl 1: Türk respublikalarında Prezident və Nazirlər Kabineti ilə bağlı müddəaların konstitusiyalarında tənzimləmə yerləri

Konstitusiyada tənzimləmə yerləri		
	Prezident	**Nazirlər Kabineti**
Azərbaycan	III bölmə Dövlət hakimiyyəti VI fəsil İcra hakimiyyəti-Prezident	III bölmə Dövlət hakimiyyəti VI fəsil İcra hakimiyyəti- Nazirlər Kabineti
Qazaxıstan	III Бөлім Президент *(Раздел III Президент)*	V Бөлім Үкімет *(Раздел V Правительство)*
Qırğızıstan	Үчүнчү Бөлүм Кыргыз Республикасынын Президенти *(Раздел Третий Президент Кыргызской Республики)*	Бешинчи Бөлүм Кыргыз Республикасынын Аткаруу Бийлиги-Өкмөт *(Раздел Пятый Исполнительная Власть Кыргызской Республики- Правительство)*
Özbəkistan	Beshinchi Bo'lim Davlat Hokimiyatining Tashkil Etilishi *(Раздел Пятый. Организация Государственной Власти)* XIX Bob O'zbekiston Respublikasining Prezidenti *(Глава XIX Президент Республики Узбекистан)*	Beshinchi Bo'lim Davlat Hokimiyatining Tashkil Etilishi *(Раздел Пятый. Организация Государственной Власти)* XX Bob O'Zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi *(Глава XX Кабинет Министров Республики Узбекистан)*

Türkmənistan	III Bölüm Türkmenistanda Döwlet Häkimiýet Edaralarynyň Ulgamy *(Раздел III Система Органов Государственной Власти В Туркменистане)* II Bap Türkmenistanyň Prezidenti *(Глава II Президент Туркменистана)*	III Bölüm Türkmenistanda Döwlet Häkimiýet Edaralarynyň Ulgamy *(Раздел III Система Органов Государственной Власти В Туркменистане)* IV Bap Türkmenistanyň Ministrler Kabineti *(Глава IV Кабинет Министров Туркменистана)*

Cədvəl 2: Türk respublikalarında yerlərdə icra hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə ilə bağlı müddəaların konstitusiyalarında tənzimləmə yerləri

Konstitusiyada tənzimləmə yerləri		
	Yerlərdə icra hakimiyyəti	**Yerli özünüidarəetmə**
Azərbaycan	Üçüncü bölmə Dövlət hakimiyyəti VI fəsil İcra hakimiyyəti	Dördüncü bölmə Yerli özünüidarəetmə IX fəsil Bələdiyyələr
Qazaxıstan	VIII бөлім Жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару *(Раздел VIII Местное государственное управление и самоуправление)*	VIII бөлім Жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару *(Раздел VIII Местное государственное управление и самоуправление)*
Qırğızıstan	Бешинчи Бөлүм Кыргыз Республикасынын Аткаруу Бийлиги	Сегизинчи Бөлүм Жергиликтүү Өз Алдынча Башкаруу *(Раздел Восьмой Местное Самоуправление)*

	(Раздел Пятый Исполнительная Власть Кыргызской Республики)	
Özbəkistan	Beshinchi bo'lim Davlat hokimiyatining tashkil etilishi *(Раздел пятый. Организация государственной власти)* XXI bob. Mahalliy davlat hokimiyati asoslari. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari *(Глава XXI. Основы государственной власти на местах. Органы самоуправления граждан)*	Beshinchi bo'lim Davlat hokimiyatining tashkil etilishi *(Раздел пятый. Организация государственной власти)* XXI bob. Mahalliy davlat hokimiyati asoslari. Fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlari *(Глава XXI. Основы государственной власти на местах. Органы самоуправления граждан)*
Türkmənistan	III bölüm Türkmenıstanda döwlet häkımıýet edaralarynyň ulgamy *(Раздел iii. Система органов государственной власти в туркменистане)* VI bap Döwlet häkımıýetınıň ýerlı edaralary *Глава vı. Местные органы государственной власти*	IV bölüm. Ýerlı öz-özüňı dolandyryş *(Раздел iv. Местное самоуправление)*

Cədvəl 3: Türk respublikalarında yerlərdə icra hakimiyyətləri

	Yerlərdə icra hakimiyyəti	
Azərbaycan	**Adı:**	Yerli icra hakimiyyəti
	Başçısı:	Yerli icra hakimiyyəti başçısı
	Yerləri:	Şəhər, rayon, şəhər rayonu
Qazaxıstan	**Adı:**	Жергілікті атқарушы орган-әкімдік (*Местный исполнительный орган-акимат-Yerli icra hakimiyyəti orqanı-akimlik),* Жергілікті өкілді орган-мәслихат *(Местный представительный орган-маслихат-Yerli nümayəndəlik orqanı-məsləhət)*
	Başçısı:	Әкім *(Аким-Akim)*
	Yerləri:	Облыст, республикалық маңызы бар қала, астана, аудан-облыстық маңызы бар қаланың *(Области, город республиканского значения, столица, района (города областного значения)-Oblast, respublika tabeli şəhər, paytaxt, rayon(oblast tabeli şəhər))*
Qırğızıstan	**Adı:**	Жергиликтүү мамлекеттик администрация *(Местная государственная администрация-Yerli dövlət idarəçiliyi)*, Кеңешүүчү орган *(Совещательный орган-Məsləhət orqanı)*
	Başçısı:	Жергиликтүү мамлекеттик администрациянын башчысы-аким *(Глава местной государственной администрации-аким-Yerli dövlət idarəçiliyinin sədri-akim)*
	Yerləri:	Област, район *(Oblast, rayon)*

Özbəkistan	**Adı:**	Mahalliy ijroiya hokimiyati organlari-hokimliklar *(Органы исполнительной власти на местах-хокимияты-Yerli icra hakimiyyəti orqanları-hakimliklər)*, Xalq deputatlari kengashlari *(Кенгаши народных депутатов- Xalq deputatları kengeşləri)*
	Başçısı:	Hakim *(Хоким-Hakim)*
	Yerləri:	Viloyat, tuman, shahar (tumanga bo‘ysunadigan shaharlardan tashqari) (*Област, район, город (кроме городов районного подчинения)-Vilayət, tuman, şəhər (rayon tabeliyində olan şəhərlər istisna olmaqla))*
Türkmənistan	**Adı:**	Döwlet häkimıýetınıň ýerlı edaralary *(Местные органы государственной власти-Yerli dövlət hakimiyyəti orqanları)*
	Başçısı:	Ýetiriji häkimiýetiň ýerli edaralarynyň ýolbaşçylary-häkim (*Глава местной государственной администрации- хяким -Yerli dövlət idarəçiliyinin sədri-hakim)*
	Yerləri:	Welaýat, etrap, şäher *(Велаят, этрап, город-Vilayət, etrap, şəhər)*

Cədvəl 4: Türk respublikalarında yerli özünüidarəetmələr

	Yerli özünüidarəetmə	
Azərbaycan	**Adı:**	Bələdiyyə, Vətəndaş yığıncaqları
	Başçısı:	Bələdiyyənin sədri
	Yerləri:	Şəhər, qəsəbə, kənd
Qazaxıstan	**Adı:**	Жергілікті атқарушы орган-әкімдік (*Местный исполнительный орган-акимат-Yerli icra hakimiyyəti orqanı-akimlik),* Жергілікті өкілді орган-мәслихат *(Местный представительный орган-маслихат- Yerli nümayəndəlik orqanı-məsləhət)*
	Başçısı:	Әкім *(Аким-Akim)*
	Yerləri:	Аудандық маңызы бар қала, ауыл, кент, ауылдық округ *(Города районного значения, села, поселка, сельского округа-Rayon tabeli şəhər, kənd, qəsəbə, kənd dairəsi)*
Qırğızıstan	**Adı:**	Муниципалдык *(Муниципалитеты-Bələdiyyələr),* Шаардын мэриясы *(Мэрия города-**Ş**əhər meriyası**)**,* Айыл өкмөтү *(Айыл окмоту-Kənd dairəsi)*, Жергиликтүү кеңештер *(Местные кенеши-Yerli keneşler)*
	Başçısı:	Шаардын мэри *(Мэр-Şəhər meri**),*** Айыл өкмөтү башчысы *(Глава айыл окмоту-Kənd dairəsi başçısı)*
	Yerləri:	Шаар (республикалык, областтык, райондук маанидеги), айыл *(Города республиканского, областного, районного значения, айыл-Respublika, oblast, rayon tabeli şəhər, kənd)*

Özbəkistan	**Adı:**	Fuqarolarning o‘zini o‘zi boshqarish organlari *(Органов самоуправления граждан-Vətəndaşların özünüidarə orqanları),* Fuqarolar yig‘ini kengashi *(Кенгаш схода граждан-Vətəndaşların yığıncaq kengeşi),* Taftish komissiyasi *(Ревизионная комиссия- Təftiş komissiyası)*
	Başçısı:	Fuqarolar yig‘ini raisi *(Председателя схода граждан-Vətəndaş yığıncağının sədri)*
	Yerləri:	Shaharcha, qishloq, ovul, mahalla *(Поселках, кишлаках и аулах, махаллях-qəsəbə, qışlaq və kənd, məhəllə)*
Türkmənistan	**Adı:**	Ýerli öz-özüňi dolandyryş edaralary *(Органы местного самоуправления-Yerli hakimiyyət orqanları),* Geňeş *(Генгеш-Geneş)*
	Başçısı:	Arçyn *(Арчын-Arçın)*
	Yerləri:	Etrapdaky şäher, şäherçe, geňeşlik *(Городах в этрапе, посёлках и генгешликах-Etrapdakı şəhər, qəsəbə və geneşlik)*

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:12.02.2025
Kabul tarihi |Accepted:25.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Şakir Cəfərov

https://orcid.org/0009-0005-9873-0734
PhD, Doctor of Philosophy in Philology, Baku State University, Department of Philology, Azerbaijan, sakircaferov@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Cəfərov, Ş. (2025). Mir Cəlal Paşayevin (1908-1978) Ədəbi-Bədii-Publisistik Yaradıcılığının Aktuallıq Problemləri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *12* (3), 502-514.

Mir Cəlal Paşayevin (1908-1978) Ədəbi-Bədii-Publisistik Yaradıcılığının Aktuallıq Problemləri

Xülasə

Azərbaycan ədəbiyyatında Mirzə İbrahimov, Mehdi Hüseyn, Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev, Sabit Rəhman, İlyas Əfəndiyev, Ənvər Məmmədxanlı kimi özünəməxsus cəhətlərilə bir-birindən fərqlənən hekayəçilərimiz vardır. Bu yazıçıların əsərlərində mövzu, ideya yaxınlığı daha çox nəzərə çarpır. Bunun əsas səbəbi isə, müşahidə olunan həyat hadisələrinin təxmini yaxınlığı, bənzərliyidir. Lakin bu həyat hadisələrinə münasibət, onları təsvir etmək, mənalandırmaq priyomları müxtəlif və rəngarəngdir. Bir sıra kəskin fərqlərə baxmayaraq, Mir Cəlal və Sabit Rəhman daha çox satirik və yumoristik, İ. Əfəndiyev, Ə.Məmmədxanlı romantik və lirik, Mirzə İbrahimov və Mehdi Hüseyn daha çox bədii publisist hekayələrin müəllifi kimi tanınmışlar. Bu yazıçıların hər birinin öz dəsti-xətti, orijinal xüsusiyyətləri, Azərbaycan nəsrində öz mövqeyi vardır.

Açar sözlər: *Mir Cəlal Paşayev, Bədii Təsvir, Azərbaycan Ədəbiyyatı, Ədəbi-Bədii-Publisistik Yaradıcılıq, Orijinal Təsvir Və İfadə Üslubu*

Current Problems of Mir Jalal Pashayev's (1908-1978) Literary, Artistic and Journalistic Creativity

Abstract

In Azerbaijani literature, there are storytellers such as Mirza Ibrahimov, Mehdi Hussein, Suleyman Rahimov, Ali Valiyev, Sabit Rahman, Ilyas Efendiyev and Anwar Mammadkhanli who stand out with their unique features. In the works of these writers, the closeness of the subject and idea is more evident. The

CC BY NC
Creative Commons Licence

main reason for this is that the observed life events are close and similar to each other. However, the approach to these life events and the methods of describing and interpreting them are varied and colourful. Despite a number of sharp differences, Mir Celal and Sabit Rahman are known as writers of more satirical and humorous stories, I. Efendiyev, A. Mammadkhanli as writers of romantic and lyrical stories, Mirza Ibrahimov and Mehdi Hussein as writers of more artistic advertising stories. Each of these writers has its own style, unique features and unique position in Azerbaijani prose.

Keywords: *Mir Calal Pashayev, Artistic Depiction, Azerbaijani Literature, Literary-Artistic-Journalistic Creativity, Original Depiction And Narrative Style*

Giriş

Biz bu yazıçılardan ancaq birinin – Mir Cəlalın dil və üslub xüsusiyyətləri haqqında fikir söyləmək istərdik. Bir sözlə, real həqiqətdir ki, Mir Cəlal "Sağlam yollarda" adlı oçerklər kitabından başlayaraq, digər əsərlərinə kimi bədii dilin zəruri tələblərinə yüksək səviyyədə əməl etmişdir. Ona görə də yazıçının dili öz aydınlığı, sadəliyi, yığcamlığı, şirinliyi və ürəyəyatan səmimiyyətlə müəllifin canlı xalq danışıq dilindən necə səmərəli istifadə etdiyini, bədii dilin tələblərinə necə sadiq qaldığını aşkar göstərir. 20-ci əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və elmi tarixində şöhrət tapmış parlaq şəxsiyyətlərdən biri Mir Cəlaldır. Ömrünün tam yarım əsrini çətin, lakin mənalı və şərəfli bədii, elmi və pedaqoji yaradıcılıq işinə həsr etmişdir.

1. Mir Cəlal Paşayev (1908-1978)

İlk hekayə və oçerklərini 1930-cu ildə çap etdirən yazıçı qısa bir zaman kəsiyində özünü istedadlı nasir kimi tanıda bilmişdir. Onun 1932-ci ildə "Sağlam yollarda" adlı ilk kitabı çap olunmuşdur. Mir Cəlal hər şeydən əvvəl, mahir hekayə ustası idi. İfadə tərzindəki rəngarənglik, mövzu müxtəlifliyi, mövzunun bədii həllindəki gözlənilməzliklər, təhkiyə şirinliyi, lakonizm, humanist pafos Mir Cəlalın hekayələrinin oxunaqlığını şərtləndirən əsas cəhətlərdir. Mir Cəlal bədii nəsrin roman janrında da qələmini məharətlə sınamışdır. Bir-birinin ardınca yazdığı-"Dirilən adam" (1934 - 1935), "Bir gəncin manifesti" (1939), "Açıq kitab" (1941), "Yaşıdlarım" (1946-1952), "Təzə şəhər" (1948 -1950), "Yolumuz hayanadır?" (1952-1957) əsərləri onu istedadlı roman ustası kimi tanıtmışdır (Mir Cəlal 2013a; Mir Cəlal 2013b; Mir Cəlal 2013c; Mir Cəlal 2013d; Mir Cəlal 2013e).

30 - cu illərdə ədəbiyyata "Mirzə", "Həkim Cinayətov", "Mərkəz adamı", "Kağızlar aləmi", "Təzə toyun nəzakət qaydaları", "Bostan oğrusu", "Kələntərovlar ailəsi", "Anket Anketov" tipli dəyərli hekayələr gətirmiş Mir Cəlal tənqid oxunu hədəfə qarşı cəsarətlə yönəldə bilmişdir. Özünəməxsus realist qələmlə savadsız mirzələri, başgirləyən müəllimləri, cinayətkar həkimləri,

"mərkəz adamı" Əntərzadələri, arvad alıb boşamaqla varlanan Balaxanları, mənəviyyatca pozulub "murdar cənazə"yə çevrilən Səadət xanımları, "nəzakət" pərdəsi altında çirkin simalarını gizlədənləri, bürokrat Anket Anketovları vəziyyət və şərait konkretliyində rüsvay edib, oxucuya tanıdmışdır.

1930-cu ildən hekayə yazmağa başlayan Mir Cəlal o dövrün "Şərq qadını", "Gənc işçi", "İnqilab və mədəniyyət", "Ədəbiyyat qəzeti" kimi nüfuzlu nəşrlərində "Doktor Cinayətov", "İfşa", "Mərkəz adamı", "Naxələf", "Bostan oğrusu", "Qüdrət nümayişi", "İstifadə", "Dəzgah qızı", "Heyrət"və digər hekayələrini dərc etdirmişdir. Ədibin "İnsanlıq fəlsəfəsi" (1961) kitabında verilmiş hekayələri böyük tərbiyəvi-əxlaqi əhəmiyyətə malikdir. "İnsanlıq fəlsəfəsi", "Subaylıq fəlsəfəsi", "Təzə toyun nəzakət qaydaları", "Vicdan mühakiməsi", "Vicdan əzabı", "Hesab dostları", "Təsadüf, ya zərurət", "Qocaların uşaq söhbəti" və başqa hekayələrində real həyat lövhələri, fəlsəfi xüsusiyyətləri verilmişdir. Bugünki həyatımızın və məişətimizin müxtəlif sahələrini özünəməxsus sənətkarlıqla təsvir edən Mir Cəlalın əsərlərində vətənpərvərlik, beynəlmiləlçilik motivləri mühüm rol oynamışdır. Yazıçı "Dirilən adam","Təzə şəhər", "Yolumuz hayanadır", "Bir gəncin manifesti", "Açıq kitab" və s. irihəcmli roman və povestlər yazmışdır. Mir Cəlalın bu dövr yaradıcılığı qüvvətlə səslənmiş, müxtəlif surətlərin, konkret hadisə və vəziyyətlərin təsviri ilə getdikcə dərinləşmişdir. Əsərlərində yaxın və uzaq ellərdə vuruşan hər bir azərbaycanlının obrazını canlı yaratmışdır. Vətənə, anaya əvəzolunmaz sevgi onun yaradıcılığında xüsusilə qabarıq şəkildə diqqət çəkəndir. Məsələn, "Vətən yaraları" hekayəsində ədib qeyd edir ki, bəşəriyyət hamısı analar qəlbi ilə yaşasaydı, dünya başdan-başa bir cənnət olardı (Mir Cəlal, 1943).

2. Mir Cəlal Paşayevin Yaradıcılığı

Mir Cəlalın elmi yaradıcılığında görkəmli ədəbiyyatşünas alim F.Hüseynovla birgə yazdığı "XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" kitabı mühüm yer tutur (Mir Cəlal & Hüseynov, 2018). Mir Cəlalın yaradıcılığında Vətən sevgisi və xalqına bağlılıq kimi bəşəri duyğular dərin təsir qüvvəsinə malik real həyat həqiqətləri ilə təsvir edilmişdir. Doğma Vətənimizə yadellilərin müdaxiləsi, görkəmli ədibi daima hiddətləndirmiş, bir an belə rahat buraxmamışdır. Onu düşündürən Azərbaycanın müstəqilliyi və bütövlüyü olmuşdur. Bu nisgillə yaşayan ədib qeyrət qalasına bənzəyən təkrarolunmaz - "Bir gəncin manifesti" əsərini araya-ərsəyə gətirmişdir. Mir Cəlalın ən məşhur əsəri "Bir gəncin manifesti" romanıdır desək, yəqin ki, səhv etmərik. Milli sərvətimiz olan "Yusif-Züleyxa" xalçasını bazara satmağa aparan Sona obrazı əsl vətənpərvərlik nümunəsidir. Oğlu Mərdanı həbsdən qurtarmaq naminə iyirmi ildən artıq evində saxladığı "Yusif-Züleyxa"

xalçasını satmağa gətirən Sonanın ingilisi görəndə ürəyində bir ikrah hissi baş qaldırır. Tacir nə qədər çalışırsa, Sona böyük qürur hissi ilə:

*İtə ataram, yada satmaram!-deyir (Mir Cəlal, 2016). Bu qəti rədd cavabı Sona obrazında milli oyanış idi. Qeyrətli ananın qətiyyəti yüzlərlə vətəndaşın sevinci, Azərbaycan xalqının yadellilər üzərində qələbə təntənəsi idi. Müəllif bu əsəri ilə ədəbiyyatımızda milli birlik ideyası ilə səsləşən, təməli milli mentalitetimizdən yoğrulmuş möhtəşəm bir ana abidəsi ucaltmışdır. Ədəbi-estetik qayəsinə uyğun olaraq bu hekayələrində konkret lövhə də çəkir. Mir Cəlal yaradıcılığının tədqiqatçıları qeyd edirlər ki,müharibədən sonrakı illərdə Mir Cəlal həyatın müxtəlif sahələrinə müraciət etmişdir (Paşayeva, 2010; Məmmədli, 2015a; Məmmədli, 2015b; Salamoğlu, 2018; Mütəllimov, 2002). "Od içindən çıxanlar" (1945) silsilə hekayələrində gözləri ilə dəhşətlər görmüş insanlar haqqında söhbət açmış, onların fədakarlığını, arzu və məqsədlərini işıqlandırmışdır.

Digər bir sıra hekayələrində isə müharibə siyasətini pisləmək, xalqları zülmə, əsarətə, haqsızlığa qarşı, sülh və azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırış ideyası əsas yer tutmuşdur. Bu əsərlər içərisində "Badam ağacları" xüsusi seçilir və nəsrimizin qiymətli nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Real fakt, mənalı təfərrüat və canlı xarakter vasitəsilə, möhkəm süjetdə təbii əks olunmuş hadisə və vəziyyət əsasında müstəmləkə siyasətinin mahiyyəti açılırdı. Ədibin realist üslubunu, təsvir-təcəssüm üsulunu əlvanlaşdıran bir keyfiyyət burada da gözlənilmişdir. İnsan həyatı və təbiətini gözəl görmək Mir Cəlalın ictimai-estetik ideallarının özəyini təşkil edir, mənfiliyə qarşı mübarizə zərurətini də şərtləndirirdi. "Səyyah xanım", "Xarici naxoşluq", "Dil və əməl", "Heykəl uçulanda", "Rola girib", "O yana baxan", "Məhəbbət, yaxud qəlp pul", "Hesab dostları", "Neçə cür salam var","Möhür və məhəbbət" hekayələrində, adlarından da göründüyü kimi, müəllifı daha çox həyatın neqativ halları, mənfılik və eybəcərliyin müxtəlif təzahürləri narahat etmişdir. Mir Cəlalın hekayələrindən birində kiçik məclis üzvləri arasında mühüm həyat probleminə dair başlanmış mübahisə və müzakirələri qocaman müəllimin dili ilə yekunlaşdırır, ürəkdə olanları cəsarətlə, açıq-aydın deyə bilməyi dünyada ən böyük xoşbəxtlik sayır, son dərəcə aktual səslənən düşündürücü, geniş mənalı nəticəyə gəlmişdir: "Məncə, bütün ölkələr, xalqlar, dövlətlər, başçılar öz vətəndaşlarına bu böyük və çox nadir neməti bəxş etsələr, dünyada zülm, kədər yox olar, ədalət bərpa olar, yer üzü işıqlanar, cənnətə dönər, insanlar "yüngülləşər", gözəlləşər, mələyə dönər!"

(Mir Cəlal, 2013a). Şifahi xalq ədəbiyyatı və klassik bədii irsin bir çox qabaqcıl, realist ənənələrinin Mir Cəlal yaradıcılığında yeni məzmun və formada yaşaması, inkişaf etməsi təsadüfi deyil. Çünki Mir Cəlal irsdən faydalanarkən məsələyə heç vaxt formal yanaşmamış, zahiri təsirə qapılmamış, həqiqi sənətə məxsus yol tutmuş, orijinal yazıçı kimi hərəkət etmişdir. Orijinallıq küll halında özünü həmin əsərlərin ideya-bədii keyfiyyətlərində, hadisələrə sağlam müəllif baxışında, obyektiv qiymət və təsvirlərdə göstərmişdir. Mir Cəlalın «Bir gəncin manifesti» əsərində Sona, Mərdan və Baharın acınacacaqlı taleyi çox böyük ustalıqla qələmə alınmışdır. Əsərdən görürük Mərdan hələ inqilabın əsil məqsəd və vəzifələrini dərk etmir, ayrı-ayrı dövlətliləri «plana salmaq», məhv etmək qənaətindədir.

Ana ingilisin saydığı «sarı və buz kimi soyuq qızılların bir-bir əlinə toxunduğunu» hiss edərkən adi bir fəhlənin sözü onu sanki yuxudan ayıldır: Verin, verin aparsın fahişələrə fərş eləsin. Qoy onu toxuyanlar quru yerdə qalsın. Ay bədbəxt, qafil müsəlman (Hüseynov, 2011). Anaya elə gəlir ki, ingilis öz evində, rahat və firavan zamanında adi xalçaya deyil, Sonanın barmaqlarına baxır. Təbii olaraq Sonanın gözü qarşısında əvvəlcə öz oğlu Mərdanın məzəmmətlə dolu baxışı gəlib durur. Daha sonra xalça onun nəzərində bir ev əşyasından daha çox, vətənin ən gözəl nemətlərinin məcmuu kimi görünür. Burada lövhə də, daxili monoloq da, xəyal da, təbiətdə - hər şey ananın vətənpərvərlik hissini aşkara çıxarmağa kömək edir. Mərdan günahsız döyülmüş və təhqir olunmuş kiçik qardaşının böyük günahını, hər şeydən əvvəl, kasıb olmasında görürdü: Ana, Baharın böyük taxsırı var. Onun taxsırı kasıblıqdır. Bu zəmanədə kasıblıqdan böyük günah nədir? Yıxıl öl, kasıb olma! deyir (Məmməd Arif, 1967).

Bahar ömrü başdan-başa ehtiyac və iztirab içərisində keçən nakam uşaqların bir timsalıdı. Bir parça çörək onu çöllərə salmış, ana qayğısı və uşaqlıq fərəhindən məhrum etmişdir. Təsadüfi deyil ki, Bahar surəti təsvir edilərkən M.Ə.Sabirin

«Ey dərbədər gəzib ürəyi qan olan cocuq,

Başsız qalıb ayaqlara iftan olan cocuq» (M.Ə.Sabir) - misraları yada düşmüş və vəziyyətlə həmahəng işlədilmiş, uğursuz taleyinin sona çatdığına dair fəslə isə «Göz yaşı romanı» adı verilmişdir. Əsərdə günahsız Baharları ölümə məhkum edənlərə qarşı nifrət və qəzəb qüvvətlidir. Şaxta vurub dondurmuş, qanlı dövranın qanunları, amansız insanların əli ilə öldürülmüş balaca Bahar xalqın azadlığa çıxdığı güman edilən gündə bir daha hörmətlə xatırlanır.

Mir Cəlal «Yollar» (1941) hekayəsində ana torpağı düşmən tapdağından qorumağa gedən Vətən övladlarından, bu övladların qabaqcıl bir nümayəndəsi kimi Ədhəmdən söz açmış, onun öz

borcunu ödəmək əzmini, yaşadığı hisslərin böyüklüyünü qələmə almış; konkret bir fərdin vətənpərvərlik duyğularını, hərəkət və sözlərini adamlarımızın ümumi əhvali-ruhiyyəsi, hərəkət və sözləri ilə birləşdirib vəhdət halına salmışdır.

«Anaların üsyanı» (1941) hekayəsində hadisələr daha da dərinləşmişdir. Hekayə ona görə güclü intibah oyadmışdır ki, burada həm həyat hadisəsi, həm də bədii təcəssüm çox təsirli və real olmuşdur. Sinəsinə övlad dağı çəkilmiş Mariyanın daxili həyacanları, yrək çırpıntıları, qisas duyğuları mənalı boyalarla ifadə olunmuş, hadisənin konkret təsvirindən geniş bədii ümumiləşdirməyə keçilmişdir. (Mir Cəlal, 1943).

Mir Cəlalın «Qan qardaşı» (1941) hekayəsi, hər şeydən əvvəl, ona görə diqqətəlayiqdri ki, mübarizə şəraitini, cəbhə həyatının mürəkkəbliyini bir neçə səciyyəvi cizgi ilə düzgün, obrazlı əks etdirmişdir. «Toplar nərildəyir, pulemyotlar tələsir, təkər səsləri dəmirçi bazarını xatırladır. Göy-yer bir-birinə qarışmışdır. Üfüqləri kəsif və bulanlıq bir hava örtmüşdür. Adam çox eşidir, az görür. Güman edirsən ki, sənin sağında, solunda, arxanda, qarşında, başın üstündə və ayağın altında, hətta qəlbində, beynində alovlanan çarpışmaları, bütün bu gurultu və dəhşətləri müəyyən bir pərdə örtmüşdür» (Mir Cəlalın «Qan qardaşı» -1941).

Mir Cəlalın yaratdığı müxtəlif əsərlərdəki romantik qəhrəman Vətənin müqəddəsliyini uca tutan, ədalət və şəxsi azadlığı uğrunda mübariz, bərabərliyə və sosial tarazlığa üstünlük verən, Vətən yolunda, xalq yolunda canından keçməyə hazır olan fəal ziyalı, vətəndaşdır, öz məsləkində, yolunda möhkəm və mətanətlidir**.**

Mir Cəlal eyni zamanda «Boz adam» (1941), «Axşam səfəri» (1942), «Snayper» (1942) və başqa hekayələrinin mövzusunu da cəbhə həyatından, müharibə səhnələrindən götürmüş və səciyyəsi fəaliyyət prosesində açılan döyüşçü surəti yaratmışdır. «Vətən yaraları» (1942) hekayəsində əsgərin vətənpərvərlik duyğularını dərin səmimiyyət və bədii hərarətlə canlandıra bilmişdir.

Qeyd etməliyik ki, Mir Cəlalın Böyük Vətən müharibəsi dövründə yazdığı bir sıra hekayələrini Məmməd Arif «qəzəbli hekayələr» adlandırmış, qəzəb hissini onların əsas ruhunu, pafosunu təşkil edən yeni xüsusiyyət kimi yüksək qiymətləndirmişdir (İsmayılov, 2010).

Xarakterlər ustası sayılan Mir Cəlalın bu özünəməxsus yaradıcı keyfiyyəti təkcə onun hekayələrində qabarıq nəzərə çarpmır. Kürəyində istismarçıların qamçı izləri qaralan Salman dayı, 40 illik tərli və buxarlı əməyin qalib əsgəri olan Əhliman və Hüseyn kişi ("Sağlam yollarda"), gözlərinə qanlı keçmişin dəhşətləri köçmüş Həsən əmi ("Zavodun tərcümeyi-halı") kimi qocalar,

avam kəndli Mehbalı kişi ("Oğul"), qara çadranın zülmətindən qurtularaq özünə yeni həyat yaradan Sara ("Sara") kimi obrazlar ədibin ilk oçerk və hekayələrinin qəhrəmanlarıdır. Yaradıcılığının birinci dövründə qələmə aldığı "Həkim Cinayətov", "Mirzə Şəfi", "Mərifət dərsi", "Möhlətovun tərcümeyi-halı", "Kağızlar aləmində", "Dostumun qonaqlığı", "Mərkəz adamı" və digər hekayələrində müəllif yeni həyatla ayaqlaşa bilməyən bir çox ziyalıları, cəmiyyətin tərəqqisinə mane olan köhnə əxlaqın qalıqlarını da tənqid atəşinə tutmuşdur.

Ümumilikdə, 1930-40-cı illərdə işıq üzü görmüş "Bolşevik ədəbiyyatı kadrları", "Quruluş qəhrəmanlarımızın bədii ifadəsi uğrunda", "Gənc oxucuları təşkil edəlim", "Azad qadın ədəbiyyatda", "Böyük problemlər romanı", "Bədii dilimiz haqqında" və digər məqalələrində Mir Cəlalın həyat hadisələrinə müdaxiləsi, dövrünün, zəmanəsinin nəbzini tuta bilməsi, milli-mənəvi dəyərləri düzgün qiymətləndirməsi, gənc nəslə vətənpərvərlik ruhu aşılaması özünü aydın büruzə verir. Dövrün tələblərinə cavab verə bilən belə məqalələr Mir Cəlalın ədəbi, pedaqoji və ictimai hadisələrə yanaşma tərzinin düzgünlüyünü göstərir. Bu əsərlər ötən əsrin 30-40-cı illərində tənqid və ədəbiyyatşünaslığın inkişaf etməsində, buraxılan səhvlərdən təmizlənməsində böyük rol oynamış və indi də aktuallığını itirməyib.

Yazıçının "Dirilən adam" romanı cəmiyyətdə böyük marağa, ictimai müzakirələrə səbəb olub. Bu əsərdə Azərbaycan xalqının mübarizə tarixinin yeni mərhələsi canlandırılıb. Romanda təsvir edilən şərait dövr üçün səciyyəvi ictimai hadisələrlə bağlı olduğundan, yazıçı eyni zamanda ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycan kəndində və mərkəzdən uzaq şəhərlərdə hökm sürən ümumi vəziyyəti, ölkədəki siyasi özbaşınalığı, hərc-mərcliyi bədii boyalarla əks etdirib.

Xüsusilə "Bir gəncin manifesti" əsərində Sona bir ana obrazı olaraq, Azərbaycan qadınlarının, analarının ən yaxşı sifətlərini özündə cəmləşdirərək, həm də ana Vətəni – Azərbaycanı xarakterizə edir. Bütün qarşılaşmalarda Sonanın ingilisə qarşı açıq və gizli şəkildə üzə çıxan nifrəti Azərbaycan xalqının müstəmləkəçiliyə hüdudsuz müqavimətini əks etdirir. "Gecənin hökmü‖ pritçasındakı ceyran, "Sonanın cavabı‖ndakı "Yusif-Züleyxa‖ xalçası Vətənin maddi sərvətlərinin simvolu kimi metaforalaşır. Mir Cəlalın təsvir etdiyi ingilis (vağzal ingilisi) Azərbaycanda hökm sahibidir. Yerli hakimiyyət orqanlarının nümayəndələri birmənalı şəkildə onunla hesablaşmaq məcburiyyətindədirlər. Tarixin reallıqlarına istinad etsək, deyə bilərik ki, o, bu hökmü və gücü başda Tomson olmaqla Bakıdakı ingilis hərbi komandanlığından alır. Bu güc və hökm Azərbaycan xalqını mümkün olan yerə qədər soyub talamağa hesablanıb. Romanda ingilisin ceyranı və "Yusif-Züleyxa‖ xalçasını qarşısıalınmaz ehtirasla və zorla ələ keçirmək istəyi

tarixən onların Azərbaycanı soyub-talaması həqiqətləri ilə yüzə yüz üst-üstə düşür. Mir Cəlal ingilislərin Azərbaycanda törətdikləri rəzalətləri, onların nəhayətsiz soyğunçuluq əməllərini yalnız metaforik planda əks etdirmir, bu siyasətə və hərəkətlərə qarşı özünün və milli varlığı simvollaşdıran obrazların aktiv, cəsarətli və şüurlu münasibətini də ifadə edir. Mir Cəlal tarixin həqiqətlərinə uyğun olaraq sübut edir ki, Azərbaycan xalqı bu güc və hökm qarşısında geri çəkilmir. Romanda ingilis müstəmləkəçiliyinin iç üzü açılır və xalqın bu yadellilərə göstərdiyi müqavimətin detalları, bəzən isə təfsilatları üzərində dayanılır. Birmənalı şəkildə demək olar ki, Sona obrazı romana ingilis müstəmləkəçiliyinə qarşı Azərbaycan xalqının müqavimət əzmini və ruhunu simvollaşdırır.

Mir Cəlalın qələmindən çıxan"Açıq kitab" əsərinin mövzusu keçən əsrin 30-cu illərində cəmiyyətdə gedən mürəkkəb proseslərdən, dövr üçün səciyyəvi hadisələrdən götürülmüşdür. Mənbələrin araşdırılması mövzunun əhatəli şərhinə, yazıçının bu mövzuya müraciət etməsinin səbəblərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Cəmiyyətdə saflığın, düzlüyün, həqiqətin bərqərar olmasının zəruriliyi romanda bədi cəhatdən əsaslandırılmışdır.

Ölkədə gedən proseslər - müasir dünyagörüşlü, yeniliklərə can atan gənclərlə yanaşı, siyasi şüarlar əzbərləyib ictimai fəal cildinə girən, şər və böhtanla məşğul olan, evlər yıxan insanların getdikcə artan bəd əməlləri sənətkarı narahat etməyə bilməzdi. Ədib həmin dövrdə sovet cəmiyyətində gedən ictimai-siyasi prosesləri diqqətlə izləmiş, həyat həqiqətlərinə sadiq qalaraq müşahidə etdiyi müsbət cəhətləri alqışlamaqla yanaşı, mənfi meyilləri satirik dillə ifşa və tənqid etmişdir. Təsadüfi deyil ki, yazıçının dövrün mənfiliklərini cəsarətlə ifşa etməsinə, problemlərin mahiyyətini açıb göstərməsinə münasibət birmənalı olmamışdır.

Yazıçı romanda müxtəlif xarakterə, dünyagörüşünə, həyat mövqeyinə malik yaddaqalan obrazlar silsiləsi yaratmışdır. Əsərdə müasir gəncliyi təmsil edən *Vahid, Rübabə* və onların ələbə dostlarının hər biri öz daxili aləmi, fərdi psixoloji cizgiləri, fəaliyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Saf mənəviyyatlı, istedadlı gənc olan Vahid qurub-yaratmaq arzusu ilə yaşayan, ali təhsil alan gəncliyin nümayəndəsidir. O, yeni, xoşbəxt həyatın qurucusu kimi gəldiyevçilərin hədəfinə çevrilir.

Əsərdə Vahidin, Rübabənin Gəldiyev və Verdiyev kimiləri ilə apardığı prinsipial mübarizə şəxsi deyil, ictimai mahiyyət daşıyır. Vahidin mənəvi dünyasının, fikir və hisslərinin təsvirinə əsərdə geniş yer verilir, oxucunun gözləri önündə ləyaqətli, sadə, təvazökar bir gəncin obrazı canlanır. Vahid inkişafa, tərəqqiyə mane olan insanlarla mübarizədə şəxsi intiqam, qisas hissindən uzaqdır. O, başqalarını əzməklə mənsəbə çatmaq, güzəran yaratmaq arzusuna düşənlərə öz yaradıcı

fəaliyyəti, cəmiyyətə fayda verən əməlləri, mübarizədə əzmkarlığı ilə zərbə vurur. Romanda Rübabə, Muxtar kimi gənclər Vahidin əməl dostlarıdır. Deməliyik dövrün aktual problemlərinin qaldırılması baxımından "Açıq kitab"(1941) romanı əd əbi tənqiddə "həqiqətin üzünə dik baxan əsər" kimi yüksək qiymətləndirilirdi. İctimai mühitdə Gəldiyevlərin var olması nəhəng yazıçı tərəfindən həm də ən qorxulu hal olan Q ədir, Kərim Gəldiyev kimi "ideorobotları",dayaz adamları və ailələri mövcud cəmiyyətin özü, on un tərbiyə və təlim dəyərləri, ideoloji tələbləri yaradırdı**.** Yazıçının yaradıcılıq psixologiyasını dərindən bilən akademik Nərgiz Paşayeva yazır: "Təxminən əlli illik bədii yaradıcılığında Mir Cəlal öz oxucuları ilə həmişə səmimi və obyektiv söhbət aparmışdır: həyat materialını hər cür "kosmetik ədəbiyyatlardan" uzaq, bütün həqiqətləri ilə, gözəllik və faciələri ilə, gülməli və ağlamalı tərəfləri ilə canlandırmağı bacarmışdır". Akademik Məmməd Arif "Mir Cəlal mahir hekayə ustasıdır, onun hekayələri əksəriyyətlə yığcam və ibrətlidir" deyərək, öz qələm dostunun yaradıcılıq imkanlarını dürüst müəyyən etmiş və onun xidmətlərini yüksək qiymətləndirmişdir.

Həm də Mir Cəlalın "Anket Anketov", "Söyüd kölgəsi", "Təzə toyun nəzakət qaydaları", "Kəmtərovlar ailəsi", "Analar yola çıxdılar", "Qan qardaşı", "İclas qurusu", "Vətən yaraları", "Ərəb qızı", "Elçilər qayıtdı", "Xarici naxoşluq", "Subaylıq fəlsəfəsi" və digər hekayələri bu gün də oxucularımız tərəfindən sevilə - sevilə oxunur. Ədibin yaradıcılığını tətqiq etdikcə öyrənirikk ki, Mir Cəlal hekayə janrına bütün yaradıcılığı boyu müraciət etmişdir. Yazıçının hekayələri fonunda ümumən yazıçının yaradıcılıq təkamülünü izləmək mümkün olduğu kimi, 1930-1970-ci illər Azərbaycan hekayəsinin estetik axtarışlarını və janrın poetikasındakı dinamikanı izləmək mümkündür.

Mir Cəlalın yaradıcılığı haqqında çox yazılmışdır. Aparılan tədqiqatlarda böyük sənətkarın yaradıcılığının mövzu, ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında həmişə öz müasirliyini saxlayan dəyərli fikirlər söylənmişdir. Ədibin bədii yaradıcılığı polifonik məzmuna və dərin məna potensiallarına malikdir. Təsadüfi deyil ki, müstəqillik dövrünün tədqiqatçıları da onun ədəbi-bədii irsinə çox həvəslə nüfuz edir. Nəticədə yazıçının yaradıcılığının yeni-yeni sirlərini elmi təhlil müstəvisinə gətirirlər.

Azərbaycan ədəbiyyatında hekayə yazmayan yazıçı yoxdur. Süleyman Rəhimov, Əli Vəliyev, Mehdi Hüseyn, İsmayıl Şıxlı, İlyas Əfəndiyev, Anar, Elçin ədəbiyyatımıza qiymətli hekayələr bəxş ediblər. Lakin, fikrimizcə, ədəbiyyatımızda hekayənin 4 ustası var: Mirzə Cəlil, Ə. Haqverdiyev, Y. V. Çəmənzəminli və Mir Cəlal! Onların hekayələri klassik hekayənin qızıl

fondunu təşkil edir. Mir Cəlal ədəbiyyatımızı XX əsr oxucusunun milli bədii sərvəti olan romanlarla zənginləşdirib. «Dirilən adam» (1934), «Bir gəncin manifesti» (1939), «Yolumuz hayanadır» (1952), «Açıq kitab» (1952), «Təzə şəhər» (1950), «Yaşıdlarım» (1952)... Yazılma tarixlərindən də göründüyü kimi, Mir Cəlal 1950-ci ilə qədər iki roman yazmışdı. M. F. Axundzadə kimi, onun da romanlarının tarixi 50-55-ci illəri əhatə edir. Qırxıncı illərdən elmi yaradıcılıqla məşğul olmuş, 1940-cı ildə «Məhəmməd Füzulinin poetik xüsusiyyətləri» mövzusunda namizədlik, yeddi il sonra, 1947- ci ildə «Azərbaycanda ədəbi məktəblər» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Ümumiyyətlə, Mir Cəlalın bədii əsərləri Azərbaycanı doğma Vətəni və xalqı mənasında tam olaraq bütün təbiiliyi ilə təqdim etməyə bələdçilik edir. Oxucular Mir Cəlalın əsərlərindən onun ölkəsinin və xalqının özünəməxsusluqları haqqında tam, bütöv, real və geniş təsəvvürlər əldə edirlər. Əslində böyük ədəbiyyatın əsas vəzifəsi və real missiyası da bundan ibarətdir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyətinə malik görkəmli sənətkarlardan biri olan görkəmli ədib Mir Cəlal təmsil etdiyi istiqamətlərin hamısında yüksək professionallıq istedadı nümayiş etdirmişdir.

Biz Mir Cəlal haqqında fikirləşərkən ən azı üç amili göz önünə gətirməli oluruq: yazıçı, ədəbiyyatşünas alim və müəllimlik: Hərçənd burada Mir Cəlalın publisistika sahəsindəki çoxillik və səmərəli fəaliyyətini də əlavə etmək mümkündür. Çünki Mir Cəlalın publisistikası onun yaradıcılığında geniş və əhəmiyyətli yer tutur. Ədib 1932-ci ildə çap olunmuş «Sağlam yollarda» adlı ilk oçerklər kitabı ilə ədəbi aləmdə tanınmışdır. Sonralar da Mir Cəlal bütün yaradıcılığı boyu həmişə publisistikanın müxtəlif janrlarında dəyərli nümunələr yaratmışdır. Və onun publisist əsərləri yüksək bədii xüsusiyyətlərə malikdir. Belə publisistik əsərləri bir çox hallarda bədii nümunələrdən seçmək olmur. Mir Cəlalın ən yaxşı publisist əsərləri yazıçının hekayələrinə çox yaxındır.

Bütövlükdə Mir Cəlal Azərbaycan publisistikasına yüksək bədiilik gətirən sənətkarlardandır. Təəssüf ki, ədibin publisistikası toplanılıb tam halda nəşr olunmamışdır. Unutmaq olmaz ki, publisistika Mir Cəlalın bədii yaradıcılığının baş məşqi funksiyasını yerinə yetirmişdir. Bundan başqa, yaxşı mənada Mir Cəlalın bədii yaradıcılığında publisistika elementləri iştirak edir və onun əsərlərində aktuallığın, müasirliyin, həyatiliyin daha da qüvvətlənməsinə təkan verir.

Mir Cəlal hekayə janrının klassik nümunələrini yaratdığı kimi, roman janrının da poetikasına ciddi yenilik gətirmiş ustad yazıçı idi. Ədibin qələmə aldığı "Dirilən adam", "Bir gəncin manifesti",

"Yolumuz hayanadır", "Açıq kitab", "Yaşıdlarımız", "Təzə şəhər" kimi əsərləri roman janrının tarixi təkamülünü əks etdirirdi. Bizə aydın olur ki, bu əsərlərin hər biri ədəbi prosesə bir canlılıq gətirmişdir. Nəticədə, roman janrı ətrafında ən çox mübahisələrə, müzakirələrə səbəb olan əsərlər sırasında Mir Cəlalın yaradıcılığı da xüsusi yer tutur və yazıçının romanlarında insan tarixi-inqilabi prosesin axarında təsvir olunur.Çünki onun qəhrəmanları yeni ideya-bədii idealın daşıyıcılarıdır.Bu əsərlərdə fərdi talelər də yazıçını daha çox düşündürürdü. Həm də ədib yazdığı romanları ilə ədəbiyyatımıza 1930-1960-cı illər gerçəkliyinin səciyyəvi cəhətlərini və tipik xarakterlərini gətirdi desək,bu əsl reallıqdir.

Fikrin roman tutumu baxımından yazdığı altı romanın hamısı eyni səviyyədə, eyni poetikada, eyni sənətkarlıq mövqeyində dayanmasa da, Azərbaycan nəsrinin inkişafında onların hər birinin özünəməxsus yeri var... Auditoriyada mühazirə deyə-deyə gəzirdi, arada dayanırdı, əlini hansımızınsa çiynimizə qoyub fikrini davam etdirirdi. Onda Mir Cəlal müəllim bir az da doğmalaşardı. - Roman çətin janrdır – deyirdi, - ona xırda mövzular yaramır. Roman üçün sənətkara xeyli təcrübə, hərtərəfli kamillik lazımdır. Sonra bizim tələbə olduğumuz o illərdə təzə yazılmış romanların qiymətinə keçirdi, cavan yazıçıların yaradıcılığından həvəslə söhbət açırdı (Məmmədli, 2023).

Böyük ədib və ictimai xadim Mir Cəlal (1908-1978) çoxcəhətli yaradıcılıq fəaliyyətinə malikdir. Bədii yaradıcılıq, publisistika və elmi-pedoqoji fəaliyyəti onun çoxcəhətli yaradıcılığının istiqamətləridir. Görkəmli ədib bu yaradıcılıq sahələrinin hər biri ilə bütün ömrü boyu məşğul olmuş və bütün istiqamətlər ədəbi-elmi mühitdə dərin izlər buraxan böyük xidmət göstərmişdir. Bundan başqa, onun fəaliyyətində məşğul olduğu yaradıcılıq sahələrinin biri digərini tamamlamış və daha da zənginləşdirmişdir. Mir Cəlalın hekayəsi ilə oçerkləri, romanları ilə monoqrafiyaları arasında möhkəm daxili rabitə və qarşılıqlı əlaqənin olması həmin əsərlərin bədii və ya elmi səviyyəsinin daha da qüvvətləndirilməsinə, mahiyyətinin dərinliyinə, hədəflərinin yaxınlaşmasına imkan yaratmışdır. Böyük ədib müraciət etdiyi elmi və bədii yaradıcılıq sahələrinin hər birində yüksək professionallığı ilə örnək ola bilmişdir (Məmmədli, 2023).

"Mir Cəlalın poetikası" kitabının II cildi də monoqrafiya şəklində çap olunub. Burada ədibin hekayə janrında 30-cu illərdən başlayaraq, baş verən hadisələr, insanların xarakterik xüsusiyyətləri, nikbin baxışları öz təsvirini tapıb. Hekayələrin geniş təhlili Vətən müharibəsi dövrünü - 1941-1945-ci illəri təsvir edir. Ədibin "İnsanlıq fəlsəfəsi", "Subaylıq fəlsəfəsi", "Vicdanın mühakiməsi",

"Təsadüf, ya zərurət", "Qocaların uşaq söhbəti" və s. hekayələrində real həyat lövhələri, fəlsəfi düşüncələr öz əksini tapmışdır (Eminli, 2020).

Nəticə

Mir Cəlal hekayəçilikdə nümayiş etdirdiyi yüksək sənətkarlığı romanlarında daha da inkişaf etdirmişdir. «Dirilən adam» romanını yazmaqla (1934) Mir Cəlal Azərbaycan ədəbiyyatına mükəmməl tale romanı yaradan yazıçı kimi daxil olmuşdur. Əsərdəki Qədir obrazı sərt ictimai mühitin girdabından çıxıb həyatda özünü təsdiq etmək üçün mübarizə aparır. O, cəmiyyətdə dayaq tapa bilməyən insanların keşməkeşli taleyini əks etdirir. «Yaşıdlarım» (1946) avtobioqrafik romanında milli ziyalılığın közərən işıqlarını qələmə almışdır. Qeyd etməliyik ki, Mir Cəlalm «Bir gəncin manifesti» romanı (1938) isə ədəbi tənqiddə haqlı olaraq, Azərbaycan ədəbiyyatının yeni dövrünün manifesti kimi təqdim edilmişdir. «Yolumuz hayanadır» (1957) romanında isə tarixiliklə müasirlik bir yerdə, üzvi əlaqədə qələmə alınmışdır. Əsərdə Azərbaycan satirik şeirinin banisi olan Mirzə Ələkbər Sabirin keşməkeşli həyatı ön mövqeyə çəkilmişdir. XX əsrin 20-30-cu illərində ədəbi aləmdə əvvəlcə şeir, sonra isə oçerk və hekayələri ilə görünən Mir Cəlal az sonra istedadlı və orijinal yaradıcılıq üslubu olan yazıçı kimi tanınıb. Səməd Vurğun, Süleyman Rəhimov, Süleyman Rüstəm, Mehdi Hüseyn kimi tanınmış söz ustadları ilə bir dövrdə yaşayan Mir Cəlal öz yazı üslubu ilə həmkarlarından fərqlənərək Azərbaycan ədəbiyyatına yeni nəfəs gətirib. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının bir sıra nailiyyətləri bilavasitə Mir Cəlalın adı ilə bağlıdır. Əlli illik yaradıcılıq fəaliyyəti dövründə o, görkəmli nasir kimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində öz layiqli və şərəfli yerini tutub. Əminliklə deyə bilərik ki, təkcə "Bir gəncin manifesti" əsərinə görə Mir Cəlal klassik sənətkarlar sırasında dayanmaq haqqını qazanıb.

Ədəbiyyat

Mir Cəlal & Hüseynov, F. (2018). *XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı*. Elm və təhsil.

Mir Cəlal. (2013a). *Seçilmiş əsərləri.* (C. I). *Hekayələr.* Adiloğlu.

Mir Cəlal. (2013b). *Seçilmiş əsərləri.* (C.II). *Hekayələr.* Adiloğlu.

Mir Cəlal. (2013c). Seçilmiş əsərləri. (C.III). *Hekayələr.*Adiloğlu.

Mir Cəlal. (2013d). *Seçilmiş əsərləri.* (C. IV). *Hekayələr.* Adiloğlu.

Mir Cəlal (2013 e) . *Seçilmiş əsərləri.* (C. V). *Felyetonlar, şeirlər, oçerklər, tərcümələr, xatirələr.* Adiloğlu.

Mir Cəlal. (1943). *Vətən yaraları.* Azərnəşr.

Mir Cəlal. (2016). *Bir gəncin manifesti*. V nəşr. Kitab Klubu.

Hüseynov, Ə. (2011). *Mir Cəlalın bədii nəsri.* Elm və təhsil.

Mütəllimov, T. (2002). *Ustad yadigarı (ön söz). Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər.* Ziya-Nurlan.

Məmməd Arif. (1967). *Seçilmiş əsərləri.* (C. 1). Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı.

İsmayılov, Y. (2010). *Mir Cəlalın yaradıcılığı.* Elm.

Məmmədli, C. (2023). Mir Cəlalın 115-illik yubileyinə həsr olunmuş Respublika Elmi Konfransının Materialları. (s. 22-32). Bakı.

Məmmədli, C. (2015a). *Böyük alim, böyük müəllim.* Mir Cəlal, (C. II). Nurlar.

Məmmədli, C. (2015b). Bədii sözün «Ulduz» rəngi. *Ulduz jurnalı,* Təhsil nəşr, 3-7.

Paşayeva, N. (2010). Yazıçı və zaman: (Mir Cəlal-100). *Qarapapaqlar,* 2, 16-20.

Salamoğlu (Cavadov), T. (2018). Mir Cəlal nəsri və müasirlik. Orxan NPM.

Eminli, A. (2020). *Mir Cəlalın poetikası*. (C.2). Bakı.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Derleme Makalesi | Review article
Geliş tarihi |Received:12.01.2025
Kabul tarihi |Accepted:25.04.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Gülnar Rzayeva

https://orcid.org/0000-0002-9918-6129
PhD Student, lecturer, ADNSU College of Industry and Technology, Azerbaijan University of Languages, Philology, Azerbaijan, Gulelekber33@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Rzayeva, G. (2025). Vahid Əzizin Şeir Dilində Arxaizmlərin Yeri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 515-526.

Vahid Əzizin Şeir Dilində Arxaizmlərin Yeri

Xülasə

Köhnəlmiş sözlər hər bir dilin keçmiş vəziyyətini əks etdirən vasitədir. Keçmişin həyat tərzini, məişətini əks etdirən köhnəlmiş sözlərdən bədii dilin üslub xüsusiyyətlərin vermək üçün istifadə edilir. Dilinin sadəliyi ilə seçilən Vahid Əziz yaradıcılığında köhnəlmiş sözlərdən intensiv istifadə edir. Məqalədə Vahid Əziz şeirlərində arxaizmlərin işlənmə imkanları şeirlərdən nümunələr gətirilməklə tədqiq edilmişdir. Müasir dilimizdə az işlənən, lakin klassik ədəbiyyatımız üçün xarakterik olan sözlərə müraciət edən şair sanki, həmin sözlərə yenidən həyat verir və onların heç də anlaşılmaz olmadığını deməyə çalışır. "Məkr", "tuti", "hənək", "nan" sözləri məhz belə sözlərdəndir. Xalq şairinin şeirlərində əsl Azərbaycan mənşəli arxaizmlər yenidən həyat qazanır. Vahid Əziz öz yaradıcılığında tarixizmlərə də müraciət edir. "Sənək" sözü bədii ədəbiyyatda işlənsə də artıq tarixizmə çevrilmişdir. Söz sənətkarı "çamur" tarixizmini Türkiyə türkcəsində olduğu kimi işlətmiş, nəticədə sözə yenidən həyat qazandırmışdır. "Rübab" Şərq poeziyasında, o cümlədən, Azərbaycan klassiklərinin yaradıcılığında tez-tez rast gəlinən tarixizmdir. Şairin şeirlərində musiqi aləti olan rübabın təsvirinə də rast gəlinir. Xalq şairi "arşın" tarixizminə müraciət edir. İlk dəfə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında rast gəlinən bu söz hazırda işlək olmasa da klassik ədəbiyyatda kifayət qədər işlənmişdir. Beləliklə, məqalədə təqdim olunan şeir nümunələrindən aydın oldu ki,Vahid Əzizin öz yaradıcılığında arxaizmlərə müraciət etməsi şairin dilimizin incəliklərini dərin bilməsi və yerli-yerində işlətməsi ilə bağlıdır.

Açar sözlər: *Vahid Əziz, Şeir, Arxaizm, Dil*

The Place of Archaisms in Vahid Aziz's Poetry

CC BY NC
Creative Commons Licence

Abstract

Outdated words are a means of reflecting the past state of every language. Outdated words reflecting the lifestyle and daily life of the past are used to give the stylistic features of literary language. Vahid Aziz, who stands out with the simplicity of his language, uses outdated words extensively in his works. In this article, the possibilities of using archaisms in Vahid Aziz's poems are analysed by bringing examples from his poems. Referring to words that are rarely used in our modern language but are characteristic of our classical literature, the poet seems to revive these words and tries to say that they are not incomprehensible at all. "Makr", "tuti", "hanek", "nan" are precisely these words. Archaisms of real Azerbaijani origin are revived in the poems of the folk poet. Vahid Aziz also turns to historicisms in his works. Although the word "senek" is used in literary literature, it has become a historicism. The wordsmith used the historicism of "mud" as it is in Turkic Turkish and as a result gave life to the word again. "Rubab" is a historicism often found in Eastern poetry, including the works of Azerbaijani classics. The poet's poems also include a description of the musical instrument called "rubab". The folk poet resorted to the historicism of "arshin". This word, first encountered in the epic "Kitabi-Dede Korkut", is not used now, but it was used quite a lot in classical literature. Therefore, from the examples of poems presented in the article, it is clear that Vahid Aziz's use of archaisms in his work is due to the poet's in-depth knowledge of the subtleties of our language and its use in appropriate places.

Keywords: *Vahid Aziz, Poetry, Archaism, Language*

Giriş

Dil daim inkişafdadır və bu inkişafin nəticəsi olaraq dilə yeni sözlər və anlayışlar gəldiyi kimi, dildəki sözlərin bir qismi də tədricən köhnəlir və işləkliyini itirir. Keçmiş həyat tərzini, məişətini, dövrün dil mənzərəsini əks etdirən köhnəlmiş sözlərin Vahid Əziz şeirlərinin dilində həm fonetik tərkib, həm də mənaca məhdudlaşaraq, ümumişlək sözlər sırasından çıxması və arxaikləşməsi halları ilə qismən də olsa üzləşirik. Belə sözlərin tədqiqi dilimizin inkişaf tarixini öyrənmək baxımından olduqca vacibdir. Azərbaycanın Xalq şairi Cəfərov Vahid Əziz oğlu 23 kasım 1945-ci ildə Qərbi Azərbaycanda dünyaya gəlib.Keçən əsrin 60-cı illərində ədəbiyyata qədəm qoyub.Şeirləri, poemaları ilə Azərbaycan poeziyasını zənginləşdirib, musiqimizin mahnı janrına 200-ə qədər mahnı mətni töhfə edib.Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 25 may 2019-cu il tarixli sərəncamı ilə Vahid Əziz "Xalq şairi" fəxri adına layiq görülüb.Ədəbiyyatda olduğu illər ərzində 15 şeir kitabı nəşr edilib,şeirləri müxtəlif dünya dillərinə tərcümə edilib. Vahid Əziz poeziyası öz sadəliyi ilə seçilir. Bu poeziyada qəliz sözlərə, az istifadə edilən ibarələrə rast gəlmək demək olar ki mümkün deyil. Bu mənada şair daim doğma Azərbaycan dilinin saflığını düşünür. Dilimizdə olan yad ünsürlərdən qaçmağa çalışır. Məlumdur ki, poeziyamızda daim qəzəl yazanlar ərəb və fars mənşəli sözlərə müraciət edir və bunu əruzun tələbi kimi qeyd edirlər. Vahid Əziz poeziyasında isə biz əksinə, əruz vəznində

yazılmış şeirlərdə belə bu tipli izafət birləşmələrinə və anlaşılmayan sözlərə çox az rast gəlirik. Bu bir tərəfdən şairin məharətindən xəbər verirsə, digər tərəfdən ana dilimizi nə qədər dərin bilməsindən, həm də dilə necə həssas yanaşmasından xəbər verir. Şair bacardığı qədər xalqa yaxın olmağa, öz ana dilini üstün tutmağa çalışır və sübut edir ki, Azərbaycan dili istənilən fikri rahat və səlis ifadə etməyə qadirdir. Bunun üçün sadəcə istək və dili daha dərindən bilmək lazımdır.

1.Vahid Əzizin şeir dilində arxaizm

Vahid Əziz poeziyasında, az da olsa, klassik üslub üçün xas olan sözlərə də rast gəlinir, amma bu sözlər demək olar ki, dilimizdə artıq öz yerini tutan, hamı tərəfindən anlaşılan sözlərdir. Ara sıra rast gəlinən klassik alınmalar isə daha çox qəlibləşmiş sözlərdən ibarətdir. Şairin qəzəllərindən nümunələrə diqqət edək:

"Tarzən, ürəyim düşdü qubara, tarı dindir,
Ney olsa da qəlb gəlmədi kara, yarı dindir!"

Nümunədən də göründüyü kimi, şair "qubar", "ney", "kar" kimi qəzəl üçün klassik sözlərdən istifadə etsə də ümumilikdə bu sözlərin hər biri müasir oxucu üçün yad deyil və bu tip sözləri şair klassik yazarlardan fərqli olaraq dilimizə uyğunlaşdırır. Bu tip artıq dilimiz üçün arxaizm statusu qazanmış sözlərə Vahid Əziz poeziyasında az da olsa rast gəlinir. Bu sözlərin bir çoxu isə dilimizdə ya az işlənir, ya da müəyyən dialektlər üçün xarakterikdir. Bəzən isə Azərbaycan poeziyası üçün xarakterik sözlərə də rast gəlmək olur. Məsələn:

"Dərdini çəkib, tapmadığım dərd tapılarmı?
Öz məkrin ilə eyləmisən xəstə, bilirsən?"(Əziz, 2008, s. 357).

Nümunədə istifadə olunan "məkr" sözü klassik ədəbiyyatımız üçün xarakterik söz olsa da müasir dilimizdə az işlənir. Ərəb mənşəli bu söz "hiylə", "biclik", "kələk" sözləri ilə sinonimdir və müasir ədəbiyyatda da zaman-zaman rast gəlinir. Digər bir nümunəyə baxaq:

"Atəşində məkrinin din yanıb, iman kül olub,
Dünya, düzəlt özünü, yoxsa beiman gələcəm!" (Əziz, 2008, s. 352).

Nümunədən də göründüyü kimi, şair yenə "məkr" sözünü işlədir, amma beytdə eyni zamanda "beiman" sözü də istifadə olunub. Şübhəsiz, şair burda vəznin tələblərinə uyğun olaraq bu sözdən istifadə etmişdir. Bu sözə lüğətlərdə rast gəlinməsə də Ş. Əhmədovanın "Azərbaycan dastanlarının leksikası" kitabında rast gəlinir.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bu sözün "biiman" formasında işləndiyi qeyd edilir (https://obastan.com/biiman/4173/?l=az). Bunu həm də dialekt faktoru kimi də nəzərdən keçirmək olar. Azərbaycan dilinin dialektlərində i > e əvəzlənməsindən danışarkən Məhərrəm

Məmmədli bu halın şivələr üçün səciyyəvi olmadığını və alınmalarda müşahidə olunduğunu yazır (Məmmədli, 2019). Tofiq Hacıyev də Cəbrayıl şivələrində bu halın alınmalarda rast gəlindiyini qeyd edir (Hacıyev, 2018).

Şairin şeirlərində bu sözlə bir neçə dəfə qarşılaşmaq olur:

"Könlümü beiman edib –
"Yandırıb-yaxmaq" – dedilər,
Ağıllını dəli edib,
Dalınca: – "Axmaq!" – dedilər" (Əziz, 2008, s. 402).

"Başqa bir nümunəyə diqqət edək:
Tanrım, aman et, qoyma könül qürbətə köçsün,
öylə sanacaq saxlamasam – bir kələyim var" (Əziz, 2008, s. 374).

Şübhəsiz, şairin işlətdiyi "öylə" sözü həm də son illər Azərbaycan dilinin Türkiyə türkcəsi ilə yaxınlaşmasının nəticəsidir. Məlumdur ki, bu tip sözləri biz XX əsrin əvvəllərində də rast gəlirik. O vaxt Hüseyn Cavid, Almas İldırım və digər şair və yazıçıların əsərlərində bu tip sözlər həddindən artıq idi. Hüseyn Cavidin əsərlərindən bir nümunəyə diqqət edək:

"Bu qəflət, öylə bir süfli cinayət
Ki, verməz kimsəyə bir ləhzə rahət (Cavid, 2005, s. 29).

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında isə bu tip sözlərə çox az təsadüf edilir.

Başqa bir nümunəyə baxaq:

Binəva sanmayalım hər atıb gedən cananı,
Səhvini ansa, inan, vallah son nəfəsə gələr" (Əziz, 2008, s. 524).

Verilən nümunədə "binəva" sözü maraq doğurur. Şübhəsiz, fars mənşəli bu söz klassik irsimiz üçün yad deyil. Lakin müasir dövrdə bu söz kifayət qədər az işlənir. Beytdə işlənən "sanmaq" sözü də maraq doğurur. Şair bu sözü də sanki klassik üsluba uyğun işlədir.

Əlbəttə, bu cür sözlərə yalnız qəzəllərdə deyil, digər şeirlərdə də ara sıra rast gəlmək olur. Sadəcə, şair bu sözlərə daha çox müasir məzmun verir, həmin sözləri müasir dilimizin leksik normasına uyğunlaşdırır. Məsələn,

"Gileyli gül kimi öz bülbülündən,
"Yar" sözü əskilmir tuti dilindən,
Darağı, güzgüsü düşmür əlindən,
Allahım, bir xata qız çıxartmasın!" (Əziz, 2008, s. 369).

Nümunədə işlədilən "tuti" sözü klassik ədəbiyyatımızda işlək sözlərdən hesab edilir və müxtəlif mənalarda işlənir. Ərəb mənşəli bu söz klassik ərəb və fars sözləri lüğətində "Afrikada və Hindistanda yaşayan, təlim verdikdə bir neçə bəsit söz tələffüz edə bilən quş" mənasında

izah edilir. Şair bu sözü təyin kimi işlətməklə müasir dilimizdə sözə yeni bir məna verir. Doğrudur, bu söz eyni mənada klassik şeirimizdə işlənir, amma müasir poeziyamız üçün yeni bir yanaşma hesab edilə bilər.

Şairin poeziyasında klassik arxaizmlərə də rast gəlmək olur. Məsələn:

"Gözüm qaldı cəh-cəhində -
Dərman öz təbibimdə!
Qorxuram huşum gedə -
Dilimi bala sala" (Əziz, 2008, s. 406).

Şairin poeziyasında işlənən və ədəbiyyatımızda az rast gəlinən sözlərdən biri də ərəb mənşəli "hənək" sözüdür. Məsələn:

"Xəbər düşsün eldən-elə;
"Etdiyin hənəkmiş belə"!
Lağ edib, gülsün gülləyə,
Gic bu sayaq, səy bu sayaq!" (Əziz, 2008, s. 527).

"Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə bu söz zarafat kimi izah edilir. Şair burda, əlbəttə ki, "zarafat" və "oyun" sözlərini işlədə bilərdi, amma daha az işlənən və arxaizmə çevrilən sözdən istifadə edir.

Vahid Əziz poeziyasında işlənən hər bir söz, hər bir kəlmə xüsusi özəllik kəsb edir, yəni şair heç bir sözü mənasız yerə işlətmir. İşlətdiyi arxaizmlər belə daha çox sonradan alınma sözlərə dəyişdirilən milli mənşəli sözlərdir. Bu tip sözləri işlətməklə şair sanki, həmin sözlərə yenidən həyat verir və onların heç də anlaşılmaz olmadığını deməyə çalışır. Məsələn:

"Məskənim İrəvandı,
Nə dağdı, nə rəvandı
El gavura inandı,
Ömrü davalı keçdi" (Əziz, 2008, s. 637).

Böyük mənaya malik olan bu bənddə şair "düşmən" sözünə deyil "gavur" sözünə üstünlük verir. Halbuki, burada "düşmən" sözünü də rahat şəkildə işlətmək olardı. Əslində, şair burda məzmuna uyğun hərəkət edir və bu düşmənçiliyin qədimə getdiyinə eyham vurur. İki yüz il əvvəl Azərbaycan ərazilərinə gələn və ən qədim zamanlardan Azərbaycan xalqının məskəni olan İrəvanda elin gavurun şirin dilinə inanması və ömrünün davalı keçməsinə işarə edən şair bu davanın ömrünün nə qədər uzun olduğuna işarə edir. Şeirdə maraq doğuran digər söz isə dağ sözünə üslubi antonim kimi işlədilən "rəvan" sözüdür. İrəvan sözünün etimologiyası dilimizdə müxtəlif mənalarda verilir. İbrahim Bayramov "Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri"

kitabında yazır: "Deməli, İrəvan toponimi türk dilində «kişi», «igid» mənasında işlənən «ir» sözü ilə «ölkə», «yer», «kənd», «şəhər» mənasında işlənən ebani (avan) sözü əsasında əmələ gəlib, «igidlər ölkəsi» mənasını ifadə edir. Etnotoponimdir. Quruluşca mürəkkəb toponimdir (Bayramov, 2002).

Şair bu misrada "rəvan" sözünü məharətlə "hamar", "düz" mənasında işlədir. Baxmayaraq ki, fars mənşəli bu söz izahlı lüğətdə "axıcı, səlis, aydın, asan oxunula və başa düşünülə bilən tərzdə" mənasında izah edilir (https://obastan.com/r%C9%99van/34080/?l=az).

Vahid Əziz poeziyasında əsl Azərbaycan mənşəli arxaizmlərə də yenidən həyat verir, onları yeri gəldikcə üslubi məqamlarda işlədir. Məsələn,

"Çevirib dünyanı baxdım o üzdən,
Gəl arayaq, suçlu sənsən, ya mənəm?
Məni borclu çıxartsan da, dinmərəm!
Sən yazıqsan, əzablarım cəhənnəm! –
Unutma ki, dönüklərçün Ora var!" (Əziz, 2008, s. 310).

Nümunədən də göründüyü kimi, şair, "günah", "təqsir" mənasında işlənən "suç" sözünü "-lü" şəkilçisi ilə işlənən və "təqsirli", "günahı olan"; "müqəssir" mənalarında işlənən formada işlədir. Maraqlıdır ki, "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə "suç" sözünə nümunə kimi, Hüseyn Caviddən [Xəyyam:] İçsə o, bir suçmu bizim içməmiz; Qorxusu yox, sən də gəl iç, ey əziz (https://obastan.com/su%C3%A7/36940/?l=az) misal gətirilsə də "suçlu" sözünə nümunə verilmir. Görünür, son dövrlər yenidən aktuallaşan bu söz bir müddət ümumiyyətlə, işlək olmamışdır. Bu söz ən qədim türk mənşəli sözlərdən biridir və Mahmud Kaşğarinin Divanü-lüğət-it-türk" əsərində də işlənir və Mahmud Kaşğari bu sözü belə izah edir: *"S u ç: bir şeyin yan keçməsini, sapmasını bildirir. suç kıldı = qılınc sapdı, sapmdı, kəsmədi."* (Kaşğari, 2006, s. 337).

Şairin işlətdiyi sözlərdən biri də qədim türkcədə işlənən "yağı" sözüdür.

"Gücüm çatsa, min-min yanğı söndürərəm,
Tutub bir-bir neçə yağı dindirərəm,
Xəbərisə Tanrımıza çatdıracam
Tapılsaydı Müşfiqimin sümükləri" (Əziz, 2008, s. 464).

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı üçün xarakterik olan sözün üslubi məqamda işlədilməsi maraq doğurur. Məlumdur ki, "yağı" "Dədə Qorqud" dastanlarında "düşmən" mənasında işlənir (Kitabi-Dədə Qorqud dilinin izahlı lüğəti, 1999). T. Hacıyev isə bu sözü "düşmən", "rəqib", "talançı", "soyğunçu" kimi izah edir. Alimin fikrincə, "yağma/lanmaq" kökündən yaranın bu söz talamaq, soymaq, yığıb aparaq anlayışını bildirir. "Düşmən" sözü ilə

müqayisədə "yağı" sözü "Kitabi-Dədə Qorqud"da daha çox işlənib. "Kldə yağı yoqikən sənin babanın üstinə yağı gəldi" ; "Yağı basıldı, düşmən sındı". KDQ-də "yağı" dedikdə adətən kafirlər, qeyri-müsəlmanlar nəzərdə tutulur. Bunlara Şöklü Məlik, Buğajıq Məlik, Qara Tükən Məlik, Qara Arslan Məlik, Qıpçaq Məlik, Sofi Sandal Məlik, Ağ Məlik Çeşmə, Arşın oğlu Dirək Təkur, Qara Təkür aiddir. Bu şəxslərdən çoxunun qıpçaq olması bəllidir. Onların "kafir" adlandırılmalarının səbəbi qıpçaqların islamı oğuzlardan xeyli sonra XII əsrin ikinci yarısında qəbul etmələri olmuşdur (Dədə Qorqud Kitabı, 2004).

Mənşəcə qədim türk sözü olan "yağı" sözünə Mahmud Kaşğarinin lüğətində də rast gəlinir. "Üri kopsa, oğuş aklışur, Yağı kəlsə, imrəm təprəşür". Səs-küy qopsa, qohum-qardaş axışar, Yağı gəlsə, el yerindən tərpənər (Kaşğari, 2006).

Vahid Əziz poeziyasında işlənən maraqlı arxaizmlərdən biri də "asi" sözüdür.

"Ulu tarix hər millətin aynası,
Yad qızıymış neçə xaqan anası!
Mən Tanrıma nə dönüyəm, nə asi –
Amma niyə baxtımızı itirdik?" (Əziz, 2008, s. 343).

Doğrudur, bu söz ərəb mənşəlidir. Amma bu söz dilimizdə kifayət qədər tarixə malikdir. Belə ki, hətta "Kitabi-Dədə Qorqud dastan"ında belə bu sözə dəfələrlə rast gəlinir. "Asi – itaət etməyən, tabe olmayan, üzə duran. KDQ-də müsəlmanlığı qəbul etməyən, islam dininə inanmayan kafirlər – xristian və büdpərəstlərə qarşı müsəlmanlığı qəbul edən oğuzlar vuruşurdular. KDQ-də asi kafirlərin kilsələri uçulub yerinə məscid tikilir. 11-ci boyda Salur Qazan deyir: "Kəlisanı yıxıb yerinə məscid yapdım". 9-cu boyda kafirlə vuruşan Əmran deyir: "Ya asi məldi! Sən bütlərinə yalvarırsan, mən aləmləri yoxdan var edən Allahıma sığındım!" 5-ci boyda Salur Qazanın sözündən inciyən Bəkil deyir: *"Oğuza asi oldum, bəllü bilsin".Elə buradaca Bəkilin həkətinə irad tutan xanımı ona bildirir ki, "Padşahına asi olanın işi rast gəlməz*". Asi sözü KDQ-nin 12-ci boyunun adında da işlənmişdir. *"İç Oğuza Taş Oğuz asi olub Beyrək öldigi boyu bəyan edər"* (Dədə Qorqud Kitabı Ensiklopedik lüğət, s. 2004, s. 34).

Türk mənşəli arxaizmlərə yanaşı şairin poeziyasında bəzən ərəb və fars mənşəli arxaizmlərə də rast gəlinir. Məsələn:

"Ulu torpaq qızıl gülə qan verib,
Bərəkətli buğda verib, nan verib,
Elə bil ki şəlalə də can verib,
Bir bəstəkar son nəğməni yazanda" (Əziz, 2008, s. 38).

Nümunədən də göründüyü kimi, şair, İran mənşəli "nan" sözündən istifadə edir. Bu söz Azərbaycan ədəbiyyatında çox geniş işlənsə də son dövr üçün aktual deyil. "Koroğlu" dastanında belə işlənən "nan" sözü "çörək" mənasında işlənir.

"Kəl qoşub kotan əkməyən,
Nanın süfrəyə tökməyən,
Arının qəhrin çəkməyən,
Balın qədrini nə bilir?"

(http://enene.musigi-dunya.az/dastan/koroglu.pdf)

Vahid Əziz yaradıcılığında arxaizmlərlə yanaşı, tarixizmlərə də rast gəlmək olur. Məsələn:

"Dərd öldürər gülüm məni,
At qəlbindən saxta kini,
Al sənəyi çeşmə kimi,
<Qaynayıb könlünü alım!" (Əziz, 2008, s. 66).

Nümunədə işlənən "sənək" sözü maraq doğurur. Şairin üslubi vasitə kimi işlətdiyi bu söz bədii ədəbiyyatda rast gəlinsə də artıq tarixizmə çevrilmişdir və demək olar ki, sənək yalnız müzeylərdə rast gəlinən məişət əşyasına çevrilmişdir.

Vahid Əziz bir çox köhnəlmiş sözlərə yeni ruh verir, onları yeni mənada işlədir. Bu mənada şairin işlətdiyi "çamur" sözü maraq doğurur. Məlumdur ki, tarixən dilimizdə "çamır" sözü işlənmişdir. Şair bu sözü Türkiyə türkcəsində olduğu kimi işlətməklə ona yenidən işləklik vermiş olur:

Adımı çağırsan, elə çağır ki,

"Duymasın araya atdığın çamur,
Daha hicran qarı elə yağır ki,
Geriyə dönməyə cığır da qalmır" (Əziz, 2008, s.68).

Vahid Əziz poeziyasında rast gəlinən arxaizmlərdən biri də "qarabaş" sözüdür. Şair bu sözü də üslubi məqamda işlədərək olduqca maraqlı ifadə yaradır.

"Gah "Ürəyim" dedin, gah "Canım" dedin,
"Həyatım", "Sərvətim", "Hicranım" dedin,
Sən mənə "Şahzadəm", "Sultanım" dedin,
Bir qul – qarabaşa döndərib atdın" (Əziz, 2008, s. 20).

Şairin poeziyasında tez-tez tarixizmlərə də rast gəlmək olur. Belə tarixizmlərdən biri də "rübab" sözüdür. Ərəb mənşəli bu söz Şərq xalqlarının bir çoxunda işlənən musiqi alətlərindən biridir.

"Hər meynə bir təzə rübab,
Hər salxımda min bir cavab,
Şərbət olar, yoxsa şərab?
Qorasından tanıyıram" (Əziz, 2008, s. 47).

Şərq poeziyasında o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatında bu söz tez-tez işlədilir. Xüsusən də klassik ədəbiyyat üçün xarakterik olan bu sözə müasir Azərbaycan ədəbiyyatında az rast gəlinir. "Rübabın vətəni ərəb ölkələri hesab edilir. Alət e. ə. I minillikdə icad edilib. X əsrdə yaşamış görkəmli alim Əl-Fərabiyə görə, rübab qədim mənşəli Şərq musiqi alətidir.

Orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş istifadə edilmişdir. Nizaminin, Nəsiminin, Füzulinin bir çox klassiklərin yaradıcılığında rübabın təsviri verilmişdir. Nizami Gəncəvinin, Əfzələddin Xaqaninin (XII əsr) şerlərinə istinad etsək, Azərbaycanda rübabın Qaşqar (Qoşqar) növündən istifadə edilib. Bəzi qaynaqlara görə, Çində Kaşqar adlı çayın ətrafında uyğurlar yaşadığından alətə də Qaşqar rübabı adını veriblər. Orta əsrlərdə Səlcuqlarla birgə Anadoluya çox sayda uyğur sənətkarlar da gəlib . Onlar eyni zamanda Orta Asiyada yayğın olmuş çalğı alətlərini də yaymış ola bilərdilər. Azərbaycanda Qoşqar adlı həm dağ, həm çay (Daşkəsən rayonunun ərzaisində) var. Sonralar Çindəki uyğurların bir hissəsi Özbəkistana köcdükdə bu alət orada da geniş yayılır.

Nizami Gəncəvi incə və zərif rübabı nəğməkar quşların cəhcəhi ilə müqayisə edir. Şirvan musiqi məclislərinin bəzəyi olmuş rübab Xaqani Şirvaninin əsərində belə tərənnüm edilir: Mey eşqinə düşmüş rübab, Qolunda çox vardır tənab. Çəkmiş bu yolda çox əzab, Quru qamış tək çox sanar.

XVII əsrdə çəng ilə rübabın birlikdə səsləndirilməsinə işarə edən Qivami Mütərzim yazır:

"Gözlərində oynar gözəl və şərab,
Qulağında çalır çəng ilə rübab".

XVIII əsrdən başlayaraq rübab Azərbaycanda tədricən unudulmuş, dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır. Musiqi mədəniyyəti tarixində əhəmiyyətli rol oynamış rübab yenidən bərpa edilərək səsləndirilir (https://obastan.com/wiki/Rubab#cite_note-2).

Vahid Əziz poeziyası üçün Azərbaycan xalqının məişəti, yaşam tərzinin təsviri əhəmiyyətli yer tutur. Bu səbəbdən də şairin poeziyasında tez-tez artıq yaddan çıxan, amma vaxtilə çox yayılmış məişət əşyalarının adına da rast gəlinir. Məsələn:

"Paxlava bişəcək; həvəngdəstədə
döyülür qərənfil, zəncəfil, darçın,
bir gözəl sevmişəm mən bu dəstədə,

gözləyim, yoxsa ki, könlümü açım?
Gəl qaçaq, sevirəm, gəl qadan alım,
getdiyin olacaq bəlkə bir zalım?
Dikdaban, güllü şal, təzə don alım –
Yaxası qanovsuz, ətəyi qırçın" (Əziz, 2008, s. 482).

Şeir parçasından da göründüyü kimi, şair Azərbaycan məişətini çox gözəl şəkildə təsvir edir və ilk olaraq "həvəngdəstə" sözündə, ikinci bənddə isə "qanov" və "qırçın" sözlərindən istifadə edir.

Şairin işlətdiyi arxaizmlərdən biri də "altun" sözüdür. Məlumdur ki, "altun" sözü çox qədim sözlərimizdəndir. Mahmud Kaşğarinin "Divan"ında bu söz dəfələrlə işlədilir. Məsələn, "Divan"da belə bir atalar sözü verilir:

"Aşıç ayur: tübüm altun,
Kamıç ayur: men kayda men".
Qazan deyər: dibim altun,
Çomçə deyər: men hardayam?" (Kaşğari, 2006, s. 125).

Vahid Əziz də bilərkdən "qızıl" deyil "altun" sözünü işlədir:

"Vahid Əziz – adım qalar,
ürəklərdə məskən salar,
Qalayla mis hər yerdə var;
Altun kimi az olanam" (Əziz, 2008, s. 530).

Nümunədən də göründüyü kimi, şair burda "altun" sözünə sıradan üstünlük vermir. Şair özünün "altun" kimi az tapıldığını vurğulamaq istəyir.

Şairin işlətdiyi maraqlı sözlərdən biri də "yeyin" sözüdür. Bu söz də son zamanlar dilimizdə az işlənir. Daha çox loru danışıq dilində işlənən sözü şair yenidən ədəbi dilə gətirir.

"Yar dərdi – bir uzun dərə,
Bilsən nəsən – uzun dərə!
Tanrı bir atəş göndərə,
Sən mənnən yeyin yanasan!" (Əziz, 2008, s. 531).

Bu misrada da şair "tez" sözü əvəzinə məhz "yeyin" sözünü işlətməklə şeirə bir axıcılıq verir.

Şairin istifadə etdiyi arxaizmlərdən biri də "arşın" sözüdür. Azərbaycan dili üçün ən qədim sözlərdən olan bu söz haqqında "Azərbaycan etnoqrafiyası" kitabında oxuyuruq: «Arşın türk sözü olub çox qədimlərdən xalqımızın məişətinə daxil olmuş və bu gün də kənd təsərrüfatında torpaqölçmə işlərində geniş istifadə edilən 0,71 m-ə bərabər uzunluq ölçüsüdür.

Hətta yer ölçmək üçün iki ağacdan haça şəklində düzəldilən və hər addımı 0.71 m-ə bərabər olan alət də arşın adlanır. Bu haçaları bəzən 2 arşınlıq da düzəldirlər. Arşın 1931-ci ilədək Türkiyədə geniş istifadə olunmuş uzunluq ölçü vahidi idi; ipək parçaların ölçülməsi üçün ticarət arşını 60 sm-ə, digər parçalar üçün 68 sm-ə, inşaat arşını isə 75,8 sm-ə bərabər idi. Arşın rusların və digər xalqların məişətinə də türklərdən keçmişdir. Rusiyada arşın XVI əsrdən istifadə olunurdu. Əvvəllər arşın ingilis ölçü sistemini qəbul edən ölkələrdə 27 düym (hollandca "baş barmaq" deməkdir), I Pyotrun dövründə isə 28 düym olmuş və dəyişməmiş qalmışdır. 1 arşın - 16 gireh (4,4 sm) = 28 düym = 71,12 sm. Arşının ölçüsü müxtəlif ölkələrdə 65,2 -112 sm arasında götürülmüşdür. Arşın sözünə ilk dəfə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında rast gəlinir. Lakin başqa ədəbiyyatlarda, folklor nümunələrində də bu söz geniş işlədilmişdir (Azərbaycan etnoqrafiyası, 2007).

"Dostum ulduz, bir gün ürək,
siz tərəfə köç edəcək
burdan sənin yanınadək
bilmirsən, neçə arşındı?" (Əziz, 2008, s. 559).

Verilən nümunədə işlənən "arşın" sözü dilimizdə hazırda işlənməsə də klassik ədəbiyyatda kifayət qədər işlək olmuşdur. "Türk mənşəli arxaizmlər lüğətin"ndə sözün "arşun" şəklində işləndiyi qeyd edilir. "Lüğət"də sözün bu formada "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında işləndiyi qeyd edilir və "Ol kafirin altmış arşun qaməti vardı" nümunəsi verilir (Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti, 2018).

Nəticə

Keçmişin həyat tərzini,məişətini,insanların yaşayışını,adətlərini əks edirən köhnəlmiş sözlər poetik örnəklərdə xüsusi məramlara xidmət etmişdir.Buna görə də bu sözlər bədii söz ləyaqəti qazana bilmiş və mətn daxilində xüsusi poetik çəkiyə sahib olmuşlar.Xalq şairi Vahid Əzizin lirikası arxaik nümunələr baxımından olduqca zəngindir. Məqalədə təqdim olunan şeir parçalarında müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə müqayisədə bir sıra arxaizmləri gördük.O da məlum oldu ki, bu cür vahidlər müasir dilin aktiv lüğət fondundan çıxsa da, dialekt və şivələrdə, müxtəlif türk dillərində, daha çox Türk ədəbi dilində yaşamaqdadır. Vahid Əziz şeirlərin bədii dil baxımdan təhlili sübut edir ki,şair arxaizmlərdən həm üslubi vasitə kimi istifadə edir, həm də poetik dilinin zənginliyini təmin edir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan etnoqrafiyası. (2007). Şərq-Qərb nəşriyyatı.

Bayramov, İ. (2002). *Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri*. Elm.

Cavid, H. (2005). *Seçilmiş əsərləri.* Lider Nəşriyyat.

Dədə Qorqud Kitabı. Ensiklopedik lüğət. (2004). Öndər.

Əziz, V. (2008). *Alça çiçəyinə bənzəyən ömür (şeirlər).* Azərnəşr.

Hacıyev, T. (2018). *Seçilmiş əsərləri.* Elm.

Kitabi-Dədə Qorqud dilinin izahlı lüğəti. (1999). Elm.

Mahmud Kaşğari. (2006). *Divanü lüğat-it-türk.* Ozan.

Məmmədli, M. (2019). *Azərbaycan dialektologiyası.* Dərslik. Zərdabi LTD.

Türk mənşəli arxaizmlər lüğəti. (2018). Elm və təhsil.

https://obastan.com/biiman/4173/?l=az

https://obastan.com/wiki/Rubab#cite_note-2

http://enene.musigi-dunya.az/dastan/koroglu.pdf

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:04.04.2025
Kabul tarihi |Accepted:15.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Mahammad Jabrailov

https://orcid.org/0000-0002-5812-1900
Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Head of the Department of 'Philosophical Problems of Digital Development and Artificial Intelligence' at the Institute of Philosophy and Sociology of the Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS), Azerbaijan, mehmetsoltanedu@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Jabrailov, M. (2025). Zengezur Koridoru ve Neoemperyal Çatışmalar: Azerbaycan'ın Dengeleyici Rolü. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 527-535.

The Zangezur Corridor and Neoimperial Confrontations: Azerbaijan's Balancing Role

Abstract

This article analyses the geopolitical, geoeconomic and strategic importance of the Zangezur Corridor in the context of the contemporary international relations system. The main objective of the study is to demonstrate that the corridor is not only a transport route, but also a strategic platform where the neo-imperial interests of global powers intersect and regional power balances are reshaped. It is emphasised that Azerbaijan has become not only a transit country but also an initiator and organiser of regional cooperation and stability mechanisms. India and Iran's objections to the corridor are evaluated within the framework of geopolitical concerns. India's prioritisation of the North-South Transport Corridor and its perception of Zangezur as a strategic competitor contradict the principles of open access of the Ashgabat Agreement. Iran's declaration of this corridor as a 'red line' is interpreted as a neo-imperial attitude reflecting its desire to maintain its influence over regional transport networks. The study also assesses the corridor's compatibility with China's Belt and Road Initiative, its advantages over the INSTC, and its contribution to Azerbaijan-Turkey economic-logistics relations.

Keywords: *Neo-imperialism, Zangezur, Energy, Central Corridor, East-West*

CC BY NC
Creative Commons Licence

Zengezur Koridoru ve Neoemperyal Çatışmalar: Azerbaycan'ın Dengeleyici Rolü

Öz

Bu makalede, Zengezur Koridoru'nun çağdaş uluslararası ilişkiler sistemi bağlamında jeopolitik, jeoekonomik ve stratejik önemi analitik bir yaklaşımla incelenmektedir. Çalışmanın temel amacı, koridorun yalnızca bir ulaşım hattı değil, aynı zamanda küresel güçlerin neoemperyal çıkarlarının kesiştiği ve bölgesel güç dengelerinin yeniden şekillendiği stratejik bir platform olduğunu ortaya koymaktır. Azerbaycan'ın sadece bir transit ülke olmaktan çıkarak, bölgesel iş birliği ve istikrar mekanizmalarının teşebbüskarı ve düzenleyicisi konumuna geldiği vurgulanmaktadır. Hindistan ve İran'ın koridora yönelik itirazları jeopolitik kaygılar çerçevesinde değerlendirilmektedir. Hindistan'ın Kuzey–Güney Ulaştırma Koridoru'na öncelik vermesi ve Zengezur'u stratejik bir rakip olarak görmesi, Aşkabat Anlaşması'nın açık erişim ilkeleriyle çelişmektedir. İran'ın bu koridoru "kırmızı çizgi" ilan etmesi ise bölgesel ulaşım ağları üzerindeki etkisini koruma isteğini yansıtan neoemperyal bir tutum olarak yorumlanmaktadır. Çalışma ayrıca, koridorun Çin'in Kuşak ve Yol Girişimi ile uyumluluğunu, INSTC'ye kıyasla avantajlarını ve Azerbaycan–Türkiye ekonomik-lojistik ilişkilerine katkılarını değerlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Neo-Emperyalizm, Zengezur, Enerji, Orta Koridor, Doğu-Batı*

Introduction

In the modern system of international relations, the determination of power is no longer solely defined by military borders and armed forces but increasingly shaped by non-military infrastructure such as logistics, trade routes, and information flows. In this regard, the Zangezur Corridor is not merely a transit line-it is also a metaphor for the formation of regional sovereignties, economic dependencies, and a new world order. Against the backdrop of seeking alternatives to routes bypassing Russia, this corridor plays a central role in Western energy and trade strategies, China's "Belt and Road" initiative, and the aspirations of regional countries for economic sovereignty.

Azerbaijan's transformation into a logistical hub—becoming the intersection point of key transportation and trade connections linking East and West, North and South—goes beyond economic dividends. This transformation also accompanies the rise in Azerbaijan's geopolitical status, the strengthening of its position in the regional power balance, and its emergence as a strategic partner for international actors. The country's geographic location is no longer seen solely as a spatial advantage but is increasingly valued as an active element within a structured geoeconomic architecture. Thus, Azerbaijan is evolving from a mere transit zone into a regional hub that regulates, directs, and coordinates flows of trade, energy, and information. This process shifts the country from a passive observer in the global competition system to an active player. It

also signifies the reinterpretation of Azerbaijan's historical-geographic position—from a transit space of the past to a strategic actor of the future.

1. The Zangezur Corridor and the Clash of Neoimperial Interests

In the modern international relations framework, physical routes are not merely logistic connections but also manifestations of geopolitical intentions and the global balance of power. In this sense, the Zangezur Corridor is a crucial strategic artery drawing the political map of a new era. The interests that converge here represent not only inter-state competition but also civilizational and structural-level confrontations emerging amid the restructuring of the global order.

In this context, the corridor's alignment with global initiatives such as the "Belt and Road" shows that it carries not only regional but also intercontinental significance. For instance, one study specifically emphasizes: "The intercontinental importance of the Zangezur Corridor lies in the contribution it can make to China's 'Belt and Road' initiative. This corridor is a significant step in the diversification of the trade and transport line to be established between East and West under the 'Belt and Road' framework (Mahmudov, 2022). The Zangezur Corridor, as a strategic link in the East-West transport route, facilitates the emergence of new regional and transregional connectivity models based on mutual interdependence between the South Caucasus, Central Asia, the Far East, and Europe. The land transportation of cargo from China via Central Asia and the establishment of alternatives to maritime routes represent a redesign of global trade chains. Therefore, if implemented, this corridor will not only serve as physical transport infrastructure but also function as a complex integration platform for the emergence and deepening of economic, geopolitical, and institutional cooperation networks.

Moreover, the intercontinental significance of the Zangezur Corridor is not limited to its contribution to China's "Belt and Road" initiative. The corridor will also become one of the geopolitical engines reshaping the global transportation and energy flow map in the new world order. From this perspective, the Zangezur Corridor is not merely an economic project but a strategic artery where the neoimperial interests of great powers collide.

For this reason, India's cautious stance toward the opening of the corridor after the Second Karabakh War can be explained by its perception of any transport transformation in the region as a potential threat to its geoeconomic influence. For example: The prospect of opening the Zangezur Corridor after the Second Karabakh War is a cause of concern for India. Therefore, New Delhi

opposes the opening of such a strategic transportation corridor. They believe that Turkey's growing influence in Central Asia and the creation of a new trade route extending from Azerbaijan through the Zangezur Corridor into Turkish territory poses a direct threat to India. Indian media and political analysts also express concerns that the corridor could undermine both Armenia's territorial integrity and the strategic relevance of the North-South Transport Corridor (Memmedov, 2023). These views reflect India's cautious approach to the new geopolitical order forming in the South Caucasus and its strategic concerns over regional initiatives. India's anxiety over the Zangezur Corridor primarily stems from fears that its geoeconomic interests and sphere of influence in the region may be curtailed. Therefore, India's position can be interpreted not only as support for Armenia against Azerbaijan but also as a response to the intensifying competition among global transport corridors, particularly to protect the strategic significance of the North-South Transport Corridor in which it is directly involved.

In academic terms, this approach can be interpreted as reflecting neoimperial elements in India's regional policy. India's support for Armenia aims to reshape the emerging geopolitical reality in the South Caucasus and to obstruct the direct and effective connection of the Turkey-Azerbaijan tandem with Central Asia. This can also be seen as a geopolitical counter-initiative by India against alternative global transport links in its rivalry with China.

For example, in a study titled "India's Economic Corridor", Hasan Kan and others note that Azerbaijan has modernized its railway network. Iran, for its part, is constructing a railway line to the port of Chabahar to integrate into the International North–South Transport Corridor (INSTC). Until this line is completed, Iran may use the port of Bandar Abbas as an alternative. The other officially participating countries – Armenia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Turkey, Ukraine, Belarus, Oman, and Syria – have so far created only parts of the necessary infrastructure (Khan & Koch, 2024). They further emphasize that For India and other participating countries, the benefits of the INSTC outweigh the negative externalities associated with China's Belt and Road Initiative (BRI). Through the INSTC, India aims to expand its global sphere of influence by accelerating foreign credit programs that promote integrated development—something that sharply contrasts with China's debt-driven and self-interested projects. Through this ambitious initiative, India seeks to establish alternative routes to strategically important, energy-rich Central Asia, supporting its rapidly growing economy (Khan & Koch, 2024). While Hasan Kan and the other researchers raise some important points regarding the International North–South Transport Corridor (INSTC), their views are selective and somewhat one-sided in strategic terms. Acknowledging Azerbaijan's

modernization of its railway network is significant in recognizing the country's logistical role in the project. However, the Belt and Road Initiative (BRI), led by China, is criticized and portrayed as inferior to the INSTC, with supposedly fewer negative externalities. Yet this comparison fails to fully reflect geopolitical realities.

The Middle Corridor — the China-Kazakhstan-Caspian Sea-Azerbaijan-Georgia-Turkey-Europe route — is emerging as not only geographically shorter and faster but also a more flexible structure linking the economic blocs of East and West. Reducing container shipment times between China and Europe to 12–15 days, this corridor covers broader markets and dominates in terms of real trade volumes compared to the INSTC.

Moreover, India's attempt to connect with Central Asia via the INSTC does not diminish the central role the region plays in the historical Silk Road context. The historical Silk Road — especially in the form of the Middle Corridor — is no longer merely an archival concept; it has become a modern geoeconomic artery, backed by real infrastructure and international agreements. In this sense, India's INSTC initiative is not a replacement for the more strategic and multifaceted Middle Corridor, but rather a parallel and relative alternative. In conclusion, while the significance of the INSTC project is undeniable, presenting it as "superior and less threatening" than China's BRI is a biased interpretation. Furthermore, Azerbaijan's transit and logistical capabilities are not confined to this corridor alone—it holds a more strategic position within the Middle Corridor framework.

According to researcher Sullivan, Turkey's deepening strategic partnership with Azerbaijan under the One Nation, Two States doctrine, along with Azerbaijan's potential for integration into China's Belt and Road Initiative, could transform the Zangezur Corridor into not only an economic but also a geopolitical instrument. In this context, India's concerns are not solely about regional trade interests but also stem from the potential strengthening of alternative geoeconomic initiatives—particularly along the Turkey-China-Azerbaijan axis (Sullivan, 2020). India's position in this context may be interpreted as a defensive and competition-averse stance against emerging multipolar cooperation models in the region. While the economic and geopolitical potential of the Zangezur Corridor contributes to regional integration, India's opposition to this initiative contradicts its own rhetoric of promoting multilateral cooperation. This approach also reflects India's desire to monopolize control over regional initiatives and its strategic uncertainty regarding the rise of competing models.

The significance of the Zangezur Corridor for Turkey is based not merely on the "One Nation, Two States" concept but on economic and commercial logic. As highlighted in the study "Perspectives of the Zangezur Corridor for Central Asia", By providing a direct link between Azerbaijan and Turkey, the Zangezur Corridor will significantly reduce the length of the current route. Currently, international Trans-Caucasus cargo transport primarily uses the Baku–Tbilisi–Kars railway, where freight trains cover approximately 250 km through Georgia. With the launch of the Zangezur Corridor, this distance will be reduced to just 43 km. If the railway is extended to the border village of Aghbend, the total distance between Turkey and Azerbaijan will be reduced by 343 km, resulting in substantial time and cost savings. Moreover, this optimization will benefit not only Azerbaijan and Turkey but all countries participating in the Europe–China–Europe logistics chain (Umarova, 2024). This quotation shows that Indian researchers' framing of the Zangezur Corridor primarily through ethnic and ideological lenses does not align with academic objectivity. For instance, after his official visit to Azerbaijan following the local anti-terror operation in 2023, Turkish President Recep Tayyip Erdoğan stated in an interview with journalists regarding the Zangezur Corridor: Our hope is to open these areas as peace corridors. It is unimaginable to have a corridor dominated by war. If we want to regard both the Zangezur Corridor and the Lachin road as peace corridors, then we must resolve this issue without conflict or noise… (Zengezur Koridoru: Küresel Güçlerin İlgi Merkezi, 2023, Ekim 5).

As we can see, while Turkey's President presents the Zangezur Corridor as a "peace corridor," Indian researchers attempt to load the initiative with ethnic and ideological content, effectively trying to construct academic justifications that mask India's geopolitical interests in the region. However, if researchers studying this issue examined India's participation in the Ashgabat Agreement, they would see the significance of the Zangezur Corridor for India more clearly. For instance: By signing the Ashgabat Agreement in 2018, India became an active participant in creating an international transport and transit corridor between the Islamic Republic of Iran, the Sultanate of Oman, the Republic of Turkmenistan, and the Republic of Uzbekistan. The Ashgabat Agreement, signed among Central Asian countries, is expected to increase India's connectivity with Central Asia and positively impact its trade relations with various regions around the world (Askhabadskoye sotsial'no-mediynoye transportnoye prostranstvo, 2021). Within the framework of the Ashgabat Agreement, India's commitment to strengthening cooperation in transportation and transit with Central Asian countries represents a formal expression of its intent for economic integration in the region. In this regard, the agreement signed in 2018 demonstrates not only India's

involvement in the North–South Corridor but also its potential for integration into regional logistics systems through the Middle Corridor and its component, the Zangezur Corridor.

Had India approached this agreement as a platform for genuine economic cooperation rather than as a tool of geopolitical rivalry, the Zangezur Corridor could have offered strategic advantages to India as well. This suggests that India's opposition to the corridor contradicts the open connectivity principle enshrined in the Ashgabat Agreement and reveals that its motivations are driven more by geopolitical interests than by economic rationale. Therefore, the Zangezur Corridor should not be seen as a threat to India, but rather, in alignment with the spirit of the Ashgabat Agreement, as a new link connecting South Asia with Central Asia and Europe.

Researcher Rahmanov substantiates India's position on the Zangezur Corridor by stating: In this context, the Zangezur Corridor exemplifies soft power policy exercised through transportation and logistics, as opposed to the classical model of imperial expansion. Neoimperial interests are now realized not through territorial occupation but via control over routes, trade flows, and information networks. India's cautious stance on the issue reflects a strategic reflex stemming from the potential shift in regional power dynamics (Rakhmanov, 2022). Despite the Zangezur Corridor's objective of enhancing regional connectivity through soft power, India and Iran oppose the initiative, thereby revealing their adherence to neoimperial positions based on classical power politics. These countries' portrayal of the corridor as a threat indicates a preference for closed geopolitical interests over open economic integration opportunities. In the modern world, spheres of influence are no longer determined by territorial control, but rather through control over routes and the expansion of cooperation networks.

For instance, Iranian Foreign Minister Abbas Araghchi stated his country's position as follows: Peace, security, and stability in the region are not merely priorities—they are pillars of our national security. Any threat to the territorial integrity of our neighbors, or redrawing of borders—regardless of whether it occurs in the north, south, east, or west—is absolutely unacceptable and constitutes a red line for Iran (İran "Zengezur Koridoru"nu kendi "kırmızı çizgisi" olarak görüyor, 2024). Araghchi's designation of the Zangezur Corridor as a "red line" for Iran is contrary to the principles of international law and agreements between sovereign states. It is a clear manifestation of a neoimperialist mindset. The opening of the Zangezur Corridor was stipulated in the trilateral statement signed by Armenia, Azerbaijan, and Russia on November 9, 2020, and reflects a direct agreement between two independent states. Iran's opposition to this agreement is rooted in its

desire to maintain influence over regional transport and economic initiatives. If Tehran refers to an agreement between two sovereign countries as a "red line," this indicates not merely concern but a manifestation of interventionist and hegemonic ambitions against regional economic and geopolitical transformation. Such a position shows that Iran's actions are driven by neoimperial reflexes aimed at protecting spheres of influence, rather than promoting regional stability and cooperation.

Furthermore, by taking this stance, Iran is indirectly opposing Russia's participation in the trilateral agreement. In this context, the spokesperson for the Russian Ministry of Foreign Affairs, Maria Zakharova, responding to Iran's statements regarding Zangezur, said: We are in contact with our partners—this is an ongoing dialogue. All necessary explanations have been provided regarding the corridor. The arguments we have presented have been heard and accepted in Tehran. Certain circles are using even the most absurd opportunities to sow discord between Moscow and Tehran. These provocations are carried out at the behest of Western interests (İran ve Rusya'yı karşı karşıya getiren Zengezur Koridoru: Azerbaycan'ın "B" Planı – Analiz, 2024). Iran's strong statements on the Zangezur Corridor can be interpreted as attempts to maintain its dominant position over the North–South Transport Corridor. Tehran views the potential opening of the corridor as a threat to its regional role, stemming from concerns about the emergence of alternative routes and a shift in the geoeconomic balance of power. However, this stance indirectly implies opposition to a trilateral agreement involving Russia. Moscow's claim that all necessary explanations have been given to Tehran, and that external actors are attempting to exploit the issue to drive a wedge between the two countries, clearly highlights the contradictions in geopolitical interests.

The view expressed by Qurbanov (2023), describing the North–South International Transport Corridor as a secure and cost-effective route between Europe and Asia, represents one of the key arguments confirming Azerbaijan's rising strategic importance as a transit and energy hub in the Eurasian space (Qurbanov, 2023). This perspective highlights not only Azerbaijan's geographical but also its growing geopolitical significance in terms of international transport and logistics networks. The North–South Corridor, the Middle Corridor, and the prospective Zangezur Corridor projects together enable Azerbaijan to function as a sustainable bridge within global supply chains and allow for the flexible redirection of energy and cargo flows through multiple routes Thus, Iran's concern is not limited to the Zangezur Corridor alone but also extends to the possibility of

the realization of the Middle Corridor—its geostrategic rival—which includes Zangezur as a vital segment.

Conclusion

The Zangezur Corridor is not merely a logistical artery in the 21st-century global relations system, but a strategic zone where neoimperial interests clash and geopolitical influence is being redefined. This corridor serves as a geoeconomic crossroads where the interests of powers such as Russia, Iran, and India intersect with those of the West—namely the United States, France, and the European Union. While for Western countries, the corridor represents an alternative source of energy security, for the regional hegemonic powers, it evokes fear of losing their traditional zones of influence.

Against this backdrop of complex interest collisions, Azerbaijan—through its multi-vector and balanced foreign policy—is emerging not as a passive transit territory but as a stabilizing and regulating actor promoting regional stability and integration. Through the diversification of energy routes, prioritization of green energy initiatives, and active diplomacy, Azerbaijan is positioning itself as an actor capable of maintaining balance among both regional and global powers, guided by a structured geostrategic vision. In this sense, the Zangezur Corridor has become a clear example of Azerbaijan's role in the global energy and logistics architecture—one that stems not only from its geographical location but also from its strategic planning and institutional capacity.

References

Askhabadskoye sotsial'no-mediynoye transportnoye prostranstvo. (2021). Grazhdanskaya politika, vypusk 1, str. 25–31.

İran "Zengezur Koridoru"nu kendi "kırmızı çizgisi" olarak görüyor. (6 Eylül 2024). BBC News Azerbaycanca.

İran ve Rusya'yı karşı karşıya getiren Zengezur Koridoru: Azerbaycan'ın "B" Planı – Analiz. (16 Eylül 2024). *Report.az.*

Khan, K. H. & Koch, H. (2024). India's Economic Corridor Initiatives: INSTC and Chabahar Port. *Routledge, Taylor & Francis*, 3–19.

Mahmudov, C. (2022). Zengezur Koridoru'nun Türk Dünyası için Sosyo-Ekonomik Önemi. *ResearchGate*. https://www.researchgate.

Memmedov, S. (2023). Zengezur koridoru neden Hindistan'ı endişelendiriyor? *Xalq Qezeti*.

Rakhmanov, F. (2022). Neoimperskiye interesy v Yevrazii: transportirovka kak sredstvo oplaty. *Vostok. Vypusk,* 4. 65–72.

Sullivan, J. (2020). India's Strategic Concerns in Central Asia and the Zangezur Corridor. *Global Affairs Review*, *5* (4), 112–119.

Umarova, N. (11 Temmuz 2024). On the Prospects of the Zangezur Corridor for Central Asia. *Caspian Policy Center*.

Qurbanov F. (26 Ocak 2023). İran ve Rusya'yı karşı karşıya getiren Zengezur Koridoru: Azerbaycan'ın "B" Planı. *Analiz. Report.az.*

Zengezur Koridoru: Küresel Güçlerin İlgi Merkezi. (5 Ekim 2023). *Respublika News*.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:03.04.2025
Kabul tarihi |Accepted:14.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Hüseyn Hüseynli

https://orcid.org/0000-0001-7954-0381
Doctor of Philosophy in History, Associate Professor, Baku State University, Department of New and Modern History of European and American Countries, Azerbaijan, huseyn.huseynli@bsu.edu.az

Atıf Künyesi | Citation Info

Hüseynli, H. (2025). Türkiyə-Azərbaycan Ticarət-İqtisadi Münasibətləri: Tarixi İnkişaf və Müasir Trendlər (2005-2021-ci İllər). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *12* (3), 536-548.

Türkiyə-Azərbaycan Ticarət-İqtisadi Münasibətləri: Tarixi İnkişaf və Müasir Trendlər (2005-2021-ci İllər)

Xülasə

Məqalə Türkiyə və Azərbaycan arasında ticarət-iqtisadi münasibətlərini təhlil edir. Tədqiqat 2000-ci illərdən etibarən inkişaf edən iqtisadi əlaqələrin əsas istiqamətlərini, regional əməkdaşlıq mexanizmlərini və strateji layihələrin rolunu araşdırır. Məqalədə ticarət dövriyyəsinin dinamikası, enerji və nəqliyyat sahələrində əməkdaşlıq, eləcə də investisiya siyasəti xüsusi vurğulanır. Türkiyənin Azərbaycan və Gürcüstanla ticarət əlaqələrinin daha geniş olduğu, Ermənistanla isə siyasi amillərə görə məhdud qaldığı qeyd edilir. Eyni zamanda, Türkiyənin bölgədə iqtisadi təsirinin artması və gələcək perspektivlər təhlil olunur. Məqalə Türkiyənin Azərbaycanla ticarət siyasətinin regionun iqtisadi inteqrasiyasına və dayanıqlı inkişafına təsirini qiymətləndirir.

Açar sözlər: *Türkiyə, Azərbaycan, Cənubi Qafqaz, İqtisadi Əlaqələr, Ticarət Dövriyyəsi*

Turkey-Azerbaijan Trade and Economic Relations: Historical Development and Modern Trends (2005-2021)

Abstract

The article analyses trade and economic relations between Turkey and Azerbaijan. It analyses the main directions of economic relations that have developed since the 2000s, regional cooperation

CC BY NC Creative Commons Licence

mechanisms and the role of strategic projects. The article highlights the dynamics of trade volume, cooperation in energy and transport sectors and investment policy. It is noted that Turkey's trade relations with Azerbaijan and Georgia are more extensive, while those with Armenia remain limited due to political factors. It also analyses the growth and future prospects of Turkey's economic influence in the region. The article assesses the impact of Turkey's trade policy with Azerbaijan on the economic integration and sustainable development of the region.

Keywords: *Turkey, Azerbaijan, South Caucasus, Economic Relations, Trade Turnover*

Giriş

Cənubi Qafqaz geosiyasi mövqeyi, zəngin təbii ehtiyatları və tarixi inkişafı baxımından həm qlobal, həm də regional siyasətdə strateji əhəmiyyətə malik bir bölgədir. Regionun üç dövləti – Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan – siyasi, iqtisadi və mədəni baxımdan fərqli xüsusiyyətlərə sahibdir. Türkiyə ilə iqtisadi və ticarət əlaqələri baxımından isə Ermənistan istisna olmaqla, Azərbaycan və Gürcüstan mühüm əməkdaşlıq münasibətləri qurmuşdur. XX əsrin 1990-cı illərinin əvvəllərində demək olar ki, mövcud olmayan ticarət dövriyyəsi 2000-ci illərin ilk onilliyində, Ankara ilə diplomatik əlaqələrin mövcud olmadığı və sərhədlərin bağlı qaldığı Ermənistanla belə əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Bu dinamika Türkiyənin regional güc statusunu möhkəmləndirmək strategiyasının tərkib hissəsi kimi qiymətləndirilə bilər. Türkiyənin bölgəyə artan marağı və dəstəyi nəticəsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) neft boru kəməri başda olmaqla alternativ enerji nəqli marşrutlarının inşası həyata keçirildi, sonrakı dövrdə isə avtomobil yolları və dəmir yolu xətləri vasitəsilə iqtisadi və ticarət əlaqələrinin intensiv inkişafına şərait yaradıldı.

Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda iqtisadi və ticarət baxımından ən sürətli və sabit şəkildə inkişaf edən ölkədir. Siyasi sabitliklə də dəstəklənən iqtisadi və ticarət strukturu Azərbaycanın həm Cənubi Qafqazda, həm də qlobal miqyasda mövqeyini gücləndirməkdədir. Azərbaycanın 1998-ci ildə 4,1 milyard ABŞ dolları olan ümumi daxili məhsulunun (ÜDM) 2005-ci ildə 12,5 milyard, 2008-ci ildə isə 40,1 milyard dollar, 2016-cı ildə 60,4 milyard dollar, 2021-ci ildə isə 93,2 milyard ABŞ dollarına çatdığı müşahidə olunur (İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölmələrində ümumi daxili məhsul istehsalı 2025). Bununla əlaqədar olaraq, adambaşına düşən gəlir də 1998-ci ildə 537 dollardan 2005-ci ildə 5500 dollar səviyyəsinə yüksəldi. Son illərdə daimi olaraq ikirəqəmli artım sürətini qoruyan Azərbaycan, digər Cənubi Qafqaz ölkələri ilə arasındakı fərqi daha da artırdı. Bu inkişafda isə Türkiyənin kifayət qədər rolu var idi.

1. İkitərəfli iqtisadi əlaqələrin hüquqi bazası

Türkiyə, Azərbaycandakı xarici sərmayədarlar arasında prioritet mövqeyə malikdir. SSRİ-nin dağılmasından sonra ilk on il ərzində Azərbaycanda minə yaxın Türkiyə şirkəti quruldu, bu şirkətlərin yarısı bu gün də fəaliyyətini davam etdirməkdədir. 2009-cu ilin sonuna olan məlumata görə, Azərbaycanda türk şirkətlərinin birbaşa investisiyaları 4,5 milyard dollara, podratçılıq layihələrinin ümumi dəyəri isə 2,9 milyard dollara çatdı. Enerji sektoru istisna olmaqla, türk şirkətləri digər sahələrə qoyulan sərmayələr baxımından Azərbaycan iqtisadiyyatında əsas investor mövqeyindədir. İkitərəfli münasibətlərin əsasını tez-tez vurğulanan "bir millət – iki dövlət" düşüncəsi təşkil etsə də, münasibətlərin strateji ölçüsü getdikcə güclənməkdədir. Xüsusilə XX əsrin əvvəllərində təməli möhkəmləndirilməyə başlanılan strateji münasibətlər XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində atılan addımlar və qəbul edilən qərarlarla ən yüksək səviyyəyə çatdırıldı. İkitərəfli iqtisadi əlaqələrin hüquqi bazasına gəldikdə isə əsrin əvvəllərində Türkiyə və Azərbaycan arasında aşağıdakı sənədlər imzalandı:

*7 sentyabr 2005-ci ildə "Azərbaycan Respublikası Milli Bankı ilə Türkiyə Bank Tənzimlənməsi və Nəzarəti Agentliyi arasında bank nəzarəti sahəsində Anlaşma Memorandumu". Bununla hər iki ölkənin aidiyyəti qurumları, milli sərhədlərindən kənarda fəaliyyət göstərən maliyyə institutlarına effektiv və koordinasiyalı nəzarətin təmin edilməsi məqsədilə informasiya mübadiləsinin aparılmasını qəbul edirdi.

*6 noyabr 2007-ci ildə "Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq proqramı və icra planı". Bu anlaşmaya əsasən, iki ölkə arasındakı ticarət əlaqələrinin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə milli qanunvericilik və beynəlxalq öhdəliklər çərçivəsində qeyri-tarif maneələrinin aradan qaldırılması, Preferensial Ticarət Sazişinin imzalanması imkanlarının qiymətləndirilməsi, özəl sektorlar arasında xarici ticarət fəaliyyətində yarana biləcək problemlərin operativ və ədalətli həlli, eləcə də hər iki ölkənin gömrük orqanları arasında təcrübə və mütəxəssis mübadiləsinin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu.

*13 iyul 2010-cu ildə "Azərbaycan Respublikasının Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi ilə Türkiyə Respublikasının Kapital Bazarı Şurası arasında əməkdaşlıq və informasiya mübadiləsi" haqqında Anlaşma Memorandumu"

*16 avqust 2010-cu ildə "Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında strateji tərəfdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında müqavilə".

*15 sentyabr 2010-cu ildə "Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında birgə bəyannamə".

*31 may 2020-ci ildə Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında Preferensial Ticarət Sazişi.

13 oktyabr 2002-ci ildə İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının iclasında iştirak etmək üçün İstanbula gələn Prezident Heydər Əliyev, 15 oktyabrda türk iş adamları ilə görüş keçirdi. Görüş zamanı türk iş adamlarını Bakıya dəvət edən Heydər Əliyev, onların problemlərini həll edəcəyini bildirdi. Bundan sonra, 11 noyabr 2002-ci ildə Azərbaycan Prezidenti H. Əliyev Prezident sarayında Türkiyədən gələn tanınmış iş adamları ilə görüşdü. Görüşdə Türkiyənin məşhur iş adamlarından Sakıp Sabancı, Bülent Eczacıbaşı, Nihat Koçyiğit və digərləri iştirak edirdi. Görüş zamanı iş adamlarının Azərbaycanla bağlı fikirləri dinlənildi, onların investisiya qoymaq istədikləri sahələr dəyərləndirildi. Maraqlısı odur ki, bu iclasda olduqca məhsuldar fikir mübadiləsi aparılsa da, sonrakı dövrdə bu iş adamları Azərbaycana investisiya yatırmadı.

2005-ci il aprelin 14-də İstanbul şəhərində Azərbaycan-Türkiyə hökumətlərarası Müştərək İqtisadi Komissiyasının üçüncü iclası keçirildi. Qeyd edək ki, Azərbaycan-Türkiyə hökumətlərarası Müştərək İqtisadi Komissiyası iki ölkə arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi üçün yaradılmış mühüm mexanizm hesab olunurdu. Bu komissiya hökumətlər səviyyəsində iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində koordinasiyanı təmin edir, müxtəlif sektorlarda birgə layihələrin həyata keçirilməsinə töhfə verir və iqtisadi siyasətlərin uzlaşdırılmasına şərait yaradırdı. Komissiyanın əsas məqsədlərini aşağıdakı kimi təsnifləndirmək olar:

*İqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi;

*Sənaye, enerji və nəqliyyat sahələrində əməkdaşlıq;

*İnvestisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və qarşılıqlı sərmayələrin təşviqi;

*Ticarət maneələrinin aradan qaldırılması və gömrük prosedurlarının asanlaşdırılması;

*İki ölkə arasında strateji iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi (2005-ci il aprelin 14-də İstanbul şəhərində imzalanmış "Azərbaycan-Türkiyə hökumətlərarası Müştərək İqtisadi Komissiyasının üçüncü iclasının Protokolu"nun nəzərə alınması barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı, 2025). Azərbaycan-Türkiyə hökumətlərarası Müştərək İqtisadi Komissiyasının dördüncü iclası 27-28 iyul 2006-cı il tarixlərində Bakıda, beşinci iclası isə 11 aprel 2008-ci ildə İstanbulda keçirildi. Bu iclaslarda mühüm əməkdaşlıq istiqamətləri ilə yanaşı, mövcud problemlər də vurğulandı. Eləcə də, yaxın dövrlərdə atılacaq addımlar barədə fikir

mübadiləsi aparıldı. Bunlar arasında birgə Ticarət Palatasının yaradılması, Azərbaycanın Türkiyə vətəndaşlarına viza tətbiqinin asanlaşdırılması, Türkiyədən gələn yük maşınlarının logistika problemlərinin həlli, günəş, külək, biokütlə və hidroenerji kimi yenilənə bilən alternativ enerji mənbələri ilə bağlı əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, "Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı" (TPAO) şirkətinə bağlı TPIC ilə SOCAR arasında çoxşaxəli əməkdaşlığın gücləndirilməsi və Azərbaycan-Türkiyə Biznes Forumunun fəaliyyətinin daha da canlandırılması təşəbbüsləri xüsusilə diqqət çəkdi. İki ölkə arasında iş forumlarının təşkil edilməsi ilə Türkiyə və Azərbaycan mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri arasında əməkdaşlıq genişləndi (Azərbaycan-Türkiyə iş adamları forumu keçiriləcək, 2025). Türkiyə Prezidenti Abdullah Gülün Azərbaycana səfəri çərçivəsində, 6 noyabr 2007-ci il tarixində iki ölkə arasında uzunmüddətli iqtisadi əməkdaşlıq proqramı və icra planı imzalandı. Burada məqsəd, iqtisadi əlaqələrdəki problemli sahələri mümkün qədər azaltmaq və qarşılıqlı inkişaf perspektivlərini gücləndirmək idi.

16 avqust 2010-cu ildə imzalanan genişmiqyaslı Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım haqqında müqavilə ilə münasibətlər daha da dərinləşdirildi, 15 sentyabr 2010-cu ildə isə iki ölkə arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının yaradılmasına dair Birgə Bəyənnamə imzalanması ilə strateji münasibətlərdə yeni mərhələnin əsası qoyuldu. Bütün bu addımlar ikitərəfli iqtisadi münasibətlərin hüquqi bazası baxımından da əhəmiyyətli idi. Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım müqaviləsinin "İqtisadi Əməkdaşlıq Məsələləri" adlı bölməsində olan 10, 11, 12 və 13-cü maddələrdə ikitərəfli iqtisadi münasibətlərin əsasları tənzimləndi. Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurası çərçivəsində həyata keçirilən fəaliyyətlərdə və qəbul edilən qərarlarda da iqtisadi aspektə xüsusi önəm verildi. Həmin müqavilənin 10-cu maddəsində tərəflərin ticarət-iqtisadi əlaqələri genişləndirmək və iqtisadi inteqrasiyanı dərinləşdirmək üçün fəaliyyətlərini intensivləşdirəcəyi vurğulanırdı. 11-ci maddədə isə investisiya, ticarət, sənaye, maliyyə, nəqliyyat, turizm və alternativ enerji kimi sahələrdə əməkdaşlığın inkişaf etdiriləcəyi qeyd olunurdu. Müqavilənin 12-ci maddəsində tərəflər enerji sahəsində qlobal və regional təhlükəsizliyin təmin edilməsi və iqtisadi inkişafın gücləndirilməsi məqsədilə ərazilərindən keçən strateji enerji layihələrinin dayanıqlı fəaliyyətini təmin etmək üçün bütün zəruri addımları atacaqlarını, 13-ci maddəsində isə, tərəflər arasında dəniz, quru, hava və dəmir yolu nəqliyyatında əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi qərara alınırdı (Aslanlı, 2018). 2021-ci il fevralın 19-da Ankarada Azərbaycan-Türkiyə Hökumətlərarası Müştərək İqtisadi Komissiyasının 9-cu iclası keçirildi. Baş nazir Əli Əsədov və Vitse-prezident Fuat Oktay, Türkiyə və Azərbaycan hökumətlərinin üzvləri iclasda

iştirak etdilər. Burada 8-ci iclasda qəbul olunmuş qərarların həyata keçirilməsinin vəziyyəti müzakirə olunaraq növbəti illərdə iqtisadi və ticarət əlaqələrini sürətləndirməyin yolları haqqında danışıqlar aparıldı. Sonda iqtisadi əməkdaşlığa dair bəzi sənədlər imzalandı:

Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında peşə təhsili sahəsində əməkdaşlığa dair Protokol;

*Halal akkreditasiya sahəsində əməkdaşlığa dair Anlaşma Memorandumu;

*Türk Akkreditasiya Agentliyi (TÜRKAK) ilə Azərbaycan Akkreditasiya Mərkəzi (AzAK) arasında Əməkdaşlıq Protokolu;

*Nəqliyyat və elm texnologiyaları sahələrində tədqiqat və inkişaf fəaliyyətləri istiqamətində əməkdaşlıq haqqında Anlaşma Memorandumu (Ankarada Azərbaycan-Turkiyə Hökumətlərarası Əməkdaşlıq Komissiyasının 9-cu iclası keçirilib, 2025).

2. Türkiyə və Azərbaycan Şirkətlərinin Qarşılıqlı Yatırımları

Dünya ölkələrinin 80% iqtisadiyyatını və 75% qlobal ixracını özündə cəmləşdirən Böyük 20-liyin (G20) üzvü kimi Türkiyə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafında önəmli paya sahibdir. Türkiyə Respublikası tərəfindən Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyalar 2019-2021-ci illər ərzində davamlı şəkildə artdı. 2019-cu ildə türk investorlardan Azərbaycan iqtisadiyyatına 571 milyon ABŞ dolları sərmayə qoyuldu, 2020-ci ildə isə 0,2% artımla bu məbləğ 578 milyon ABŞ dollarına çatdı. 2020-ci ilin çətin şəraitində, yəni Covid-19 pandemiyasının yayılması dövründə, Türkiyə investorları tərəfindən qoyulan kapital həcmi də artdı. Bu sərmayələr, Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən ümumi investisiyalar arasında 12,8% pay təşkil edirdi və Böyük Britaniyadan sonra ikinci ən yüksək investisiya mənbəyi idi. Azərbaycanda 4200-dən çox Türkiyə şirkəti fəaliyyət göstərir ki, bu da ölkədə fəaliyyət göstərən xarici şirkətlər arasında ən yüksək göstəricidir. 2 aprel 2021-ci ildə Azərbaycanda Türkiyənin işgüzar dairələri iştirakı ilə keçirilən görüş zamanı AR-nın İqtisadiyyat naziri Mikayıl Cabbarov bu barədə qeyd edirdi: “Bu göstərici üzrə Türkiyə birinci yerdə qərarlaşıb. Eyni zamanda, Türkiyə şirkətləri Azərbaycanda dövlət büdcəsi vəsaiti hesabına keçirilən və dəyəri 16,3 milyard ABŞ dolları olan 300-dən layihədə çox podratçı qismində iştirak edərək bu sahədə də liderliyini saxlayır” (Azərbaycanda 4 200-dən çox Türkiyə şirkəti fəaliyyət göstərir, 2025). Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, bu şirkətlərin əksəriyyəti öz investisiyalarını tikinti və infrastruktur layihələrinə (Qarabağ və Şərqi Zəngəzur azad edildikdən sonra müvafiq layihələrə qoyulan sərmayenin miqdarı daha da artıb), ticarət, xidmət sektoru, enerji və sənaye sahəhərində olan layihələrə yatırıb. Bu şirkətlərdən “ARAL

Group", "Amper Elektrik İnşaat və Sanayi A.Ş", "Pak Yatırım İnşaat Sanayi ve Ticaret Anonim", "Proyapı", "Özgün İnşaat", "Kalyon Holding", "Tekfen İnşaat ve Tesisat A.Ş", "ENKA İnşaat ve Sanayi A.Ş", "CCN Altyapı Yatırımları ve İnşaat A.Ş" və başqalarını göstərmək olar. Yeri gəlmişkən "Proyapı" şirkəti, "Engineering News-Record"-un (ENR) 2023-cü il reytinqinə görə, dünyanın ən nüfuzlu tikinti layihələrini icra edən şirkətlər arasında 138-ci, Türkiyə şirkətləri arasında isə 2-ci yerdə idi. Bu şirkətin fəaliyyətinə həmçinin, Gəncə şəhərini Kəlbəcərlə birləşdirəcək avtomobil yolunun Murovdağ silsiləsindən keçən tunelin inşası də daxildir (Fikrətoğlu, 2025). Zəngəzur dəhlizində strateji əhəmiyyətli Əhmədbəyli-Horadiz-Minicivan-Ağbənd avtomobil yolu, eyni zamanda bu dəhlizin 120 km-lik magistralını və dəmir yolunun inşasını "Kalyon Holding" şirkəti icra edir. Azərbaycanda uzun illərdir fəaliyyət göstərən və bir çox layihələri reallaşdıran aparıcı türk şirkətlərindən biri də "Tekfen İnşaat ve Tesisat A.Ş"-dir. Şirkət Azərbaycan Mərkəzi Bankının yeni binasının təhvili ilə bağlı tikinti müqaviləsi imzalayıb. Müqavilə çərçivəsində Mərkəzi Bankın binası 36 ay ərzində təhvil verilməli idi. Binanın sahəsi ümumilikdə 67 min 981 kvadratmetr, 37 mərtəbədən ibarət olmaqla 168 metr hündürlükdə olmalı idi. Şirkətlə 218 milyon avro dəyərində müqavilə imzalandı. Qeyd olunmalıdır ki, "Tekfen İnşaat ve Tesisat A.Ş" bundan əvvəl, "SOCAR Tower" və Bakı Olimpiya Stadionunun tikintisini də həyata keçirib. 30 may 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən açılışı edilən "SOCAR Tower", ENR tərəfindən "İlin Ən Yaxşı Beynəlxalq Ofis Binası Layihəsi" seçildi. 1996-cı ildən etibarən Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Tekfen İnşaat, BTC Xam Neft Boru Xətləri, Şahdəniz-1 və Şahdəniz-2 layihələri çərçivəsində boru xətləri, neft və təbii qaz terminalları ilə dəniz platformaları da daxil olmaqla, neft və qaz sahəsində çoxsaylı layihələr həyata keçirdi. Hazırda isə şirkət 2025-ci il Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsində əks olunan alternativ və bərpa olunan enerji sahələrinin inkişafı sahəsində də ölkəyə xidmət göstərməkdədir (Tekfen İnşaat'tan Azerbaycan'da Stratejik İşbirliği İmzası, 2025). Azərbaycan fəaliyyət göstərən şirkətlərdən biri də "Sur Yapı"-dır. Şirkət Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı ASC ilə bir bənd layihəsində, AR Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) ilə isə Qarabağ bölgəsi başda olmaqla, Azərbaycanın digər rayonlarında infrastrukturun yenidən qurulması üzrə əməkdaşlıq müqavilələri imzalayıb. Müqavilə "Sur Yapı"-nın sponsor olaraq dəstək verdiyi Xarici İqtisadi Əlaqələr Şurası (DEİK) Türkiyə-Azərbaycan Biznes Forumu ilə eyni vaxtda keçirilən Azərbaycan Qarışıq İqtisadi Şurası toplantısı çərçivəsində baş tutdu. İclas zamanı, ilk olaraq Sur Yapı ilə Azərsu arasında Salyan və Neftçala şəhərləri

arasındakı təmiz su təchizatı xətti layihəsinin müqaviləsi imzalandı (Sur Yapı'nın Azerbaycan projeleri için ilk adımlar atıldı, 2025). Göründüyü kimi, Türkiyə iş adamlarının Azərbaycana yatırdığı investisiyalar olduqca əhəmiyyətlidir. Lakin maraqlısı odur ki, son illərdə Türkiyədə Azərbaycan şirkətləri müxtəlif istiqamətlər üzrə sərmaye qoyur və Türkiyənin iqtisadiyyatına öz töhfəsini göstərir. Hətta Türkiyə və Azərbaycan arasında qarşılıqlı investisiyanın həcmi son illər daha da artıb. Türkiyədən Azərbaycana təxminən 16 milyard ABŞ dollarından artıq sərmayə qoyulubsa, Azərbaycanın qoyduğu sərmayenin həcmi isə təxminən 20 milyard ABŞ dollarıdır. Türkiyəyə yatırım edən ən böyük Azərbaycan şirkəti isə, sözsüz ki, SOCAR-dır. Şirkətin qardaş ölkədə yatırımlarını artırması iki ölkənin iqtisadiyyatlarının gələcəkdə vəhdət halında işləməsi üçün zəmin yaradacaq. Əgər əvvəlki illərdə Türkiyənin Azərbaycandadakı yatırımları həyati əhəmiyyət kəsb edirdisə, artıq Azərbaycandan Türkiyəyə irihəcmli investisiyaların qoyuluşu artmaqdadır (Türkiyə şirkətləri Qarabağda 4 milyard ABŞ dolları dəyərində olan layihələr icra edir, 2025). 2009-cu ildə Türkiyədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq sərmayəli şirkətlərin sayı 22 min 505 idi. Türkiyə Xəzinə Müşavirilyinin məlumatlarına əsasən, Türkiyədə fəaliyyət göstərən beynəlxalq sərmayəli şirkətlərin 12 min 312-si (54,7%) Avropa İttifaqı ölkələrindən gələn şirkətlər idi. Bunlar arasında Almaniya 3852 şirkətlə birinci yerdə, Böyük Britaniya 2123 şirkətlə ikinci, Niderland isə 1732 şirkətlə üçüncü yerdə qərar tuturdu. Siyahı üzrə 1089 şirkətlə İran, 974 şirkətlə ABŞ, 651 şirkətlə Azərbaycan və 627 İraqdan beynəlxalq şirkət gəlirdi.

Azərbaycan, Türkiyənin dünyaya ixrac etdiyi kapitalda Niderlanddan sonra ən çox sərmayə yönəltdiyi ikinci ölkədir. Sözügedən kapital transferinin 97,1%-i Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı tərəfindən həyata keçirildi. TPAO, Azərbaycanda üç axtarış, hasilat və istehsal layihəsində pay sahibidir: Azəri-Çıraq-Günəşli yatağında 6,75%, Şahdəniz layihəsində 9% və Alov yatağında 10% paya malikdir. Bundan əlavə, BTC və Cənubi Qafqaz Qaz Boru Kəməri kimi enerji layihələri də nəzərə alınmalıdır. 2010-cu ildə Azərbaycanda enerji sektoru xaricində türk sərmayesinin həcmi 2,2 milyard dollara yaxınlaşdı. Dövlət sektoru ilə yanaşı, özəl sektorun da yatırımları Türkiyəni Azərbaycanda yalnız siyasi deyil, eyni zamanda iqtisadi tərəfdaş kimi ön plana çıxardı (Çelikpala, 2010). Azərbaycanda qeyri-neft sektoruna ən çox sərmaye yatıran ölkə Türkiyə olsa da, Azərbaycan şirkətləri isə Türkiyədə energetika və kimya sektoruna daha çox investisiya qoyur. Energetika sektoru iqtisadi əməkdaşlıq baxımdan Azərbaycan və Türkiyə arasında ən vacib sahədir. BTC keft kəməri layihəsi və BTƏ təbii qaz boru kəməri layihəsi iqtisadiyyat və strategiya baxımından enerji sektoru üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. 2001-ci ilin

mart ayında Türkiyə və Azərbaycan arasında "Türkiyəyə təbii qaz satışı layihəsinin dəstəklənməsi" haqqında sazişin imzalanması, iki dövlət arasında strateji əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi baxımından əhəmiyyətli hadisə oldu. Enerji sahəsindəki əməkdaşlıq, Azərbaycan neft şirkəti SOCAR-ın Türkiyə enerji bazarına daxil olması ilə daha da gücləndi. Şirkət 2008-ci ildə "Turcas" şirkətinin 51%, daha sonra isə 25% səhmlərini alaraq sərmayəsini 2,6 milyard ABŞ dollarına yüksəltdi və şirkətin adını "SOCAR Türkiyə Enerji A.Ş." olaraq dəyişdirdi. "PETKİM" yarımadasında başlatdığı 10 milyon ton xam neft emalı gücünə malik "STAR" neftayırma zavodu layihəsi və külək enerjisi stansiyası ilə Türkiyənin bərpa olunan enerji sahələrinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verməkdədir. Eyni zamanda, neftayırma zavodu Türkiyənin enerji ehtiyaclarının əsas hissəsi olan mayeləşdirilmiş neft qazı və təyyarə yanacağı istehsal edərək, Türkiyəyə ildə təxminən 1,5 milyard ABŞ dolları qənaət etməyə dəstək olur (Türkiyə Azərbaycanda qeyri-neft sektoruna ən çox investisiya qoyan ölkədir, 2025). Bununla da Azərbaycan ixracatda neftdən təkcə xammal kimi deyil, yarımfabrikatlar və hazır məhsul satışı həyata keçirir.

3. Türkiyə və Azərbaycan Arasında Ticarət Dövriyyəsinin Dinamizmi

İki ölkə arasında XX ərin 90-cı illəri ilə müqayisədə XXI əsrin əvvəllərində mal dövriyyəsi bir neçə dəfə artdı. 2000-ci ildə Türkiyənin Azərbaycana 230,4 milyon dollar olan ixracatı 2010-cu ildə 771 milyon ABŞ dollarına çatdı. 2000-ci ildə 95,6 milyon dollar olan idxalatı isə 2010-cu ildə 170 milyon dollara yüksəldi. Azərbaycanla ticarət, Türkiyənin ümumi ticarət həcmi içində həm ixracatda, həm də idxalatda 1%-dən azdır. Bununla belə, Türkiyə Xarici Ticarət Müşavirliyinin 2008-ci il məlumatlarına görə, Türkiyə, Rusiyadan sonra Azərbaycanın idxalatında 12%-lik payla ikinci yer tuturdu. Türkiyə şirkətlərinin Azərbaycandakı birbaşa investisiyaları 2000-ci illərdə artaraq, 2009-cu il etibarilə 4,5 milyard dollara çatdı. Türkiyə və Ermənistan arasında imzalanan protokollar səbəbilə Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrində 2008-2010-cu illərdə qısamüddətli gərginlik yarandı (Oran, 2013). Təxminən 3 il fasilədən sonra isə bu gərginlik aradan qaldırıldı və iki ölkə arasındakı ticarət dövriyyəsi yenindən canlandı. Aşağıdakı cədvəldə 2013-2021-ci illər üzrə Türkiyə və Azərbaycan arasında ticarət dövriyyəsinə dair hər iki ölkənin rəsmi statistik göstəriciləri qeyd olunub.

Türkiyə-Azərbaycan ümumi ticarət dövriyyəsinə dair hər iki ölkənin rəsmi statistik göstəriciləri (2013-2021-ci illər) Türkiyə Statistika Komitəsi (TÜİK) **(**Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi).

İllər	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**
Türkiyənin rəsmi statistikası əsasında									
(mln. $)	3,787	3,543	2,449	1,715	1,860	2,110	2,199	2,496	3,094
Azərbaycanın rəsmi statistikası əsasında									
(mln. $)	1,990	1,789	2,649	2,367	2,668	3,403	4,510	4,160	4,662

2014-2015-ci illərdə ticarət dövriyyəsi üzrə dinamika əvvəlki ilə nisbətən aşağı düşdü. Bunun bir neçə əsas səbəbi var idi:

*2014-cü ildən etibarən qlobal neft qiymətləri kəskin şəkildə azaldı;

*2014-cü ildə Krımın ilhaqı və Ukraynadakı münaqişəyə görə Rusiyaya qarşı tətbiq edilən Qərb sanksiyaları rublun dəyərini aşağı saldı və bu, postsovet ölkələrinin iqtisadiyyatına mənfi təsir etdi;

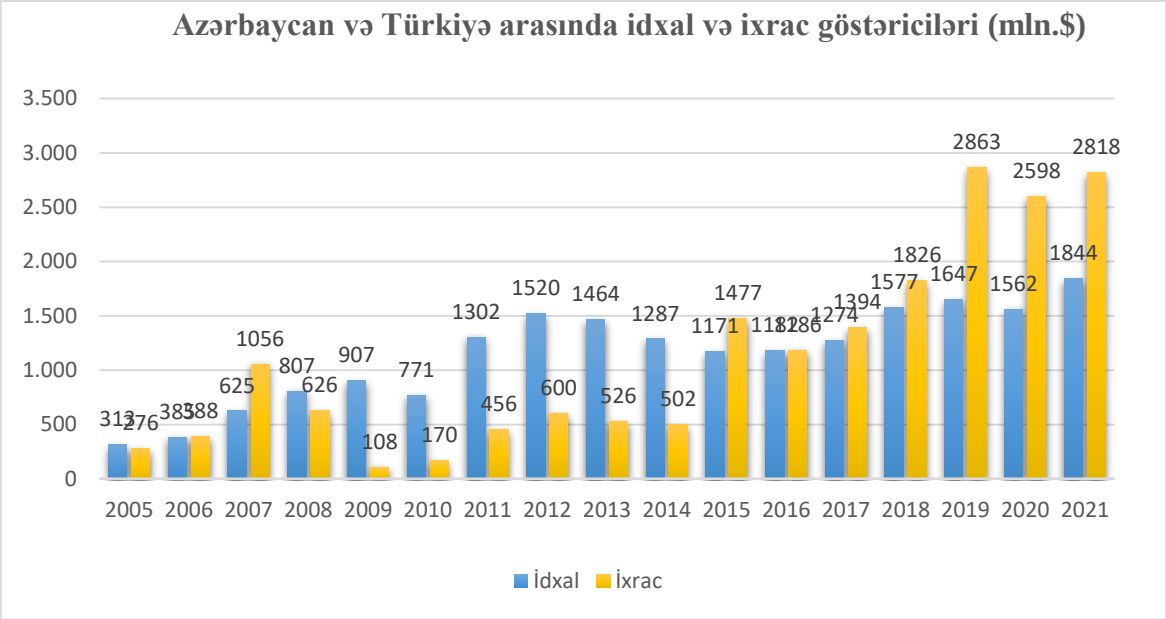
*2015-ci ildə Azərbaycan manatı iki dəfə devalvasiya edildi. Bu da ölkənin xarici ticarət dövriyyəsinə, o cümlədən Türkiyə ilə ticarət əlaqələrinə mənfi təsir göstərdi;

*2015-ci ildə Türkiyədə terror hadisələri və təhlükəsizlik problemləri artdı, bu da öz növbəsində ticarət və sərmayə mühitinə mənfi təsir göstərdi.

TÜİK-in hesabatına görə iki ölkə arasında 2021-ci il üçün olan ticarət dövriyyəsi 3 milyard 94 milyon 79 min, lakin Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatına görə isə 4 milyard 661 milyon 845 min ABŞ dolları idi. Rəqəmlər arasında fərq kifayət qədər böyük olsa da bu, iki ölkə arasında ticarət həcminin son həddi deyil, gələcək illərdə ticarət dövriyyəsinin daha da artmalı olduğu hər iki dövlət rəsmiləri tərəfindən geniş müzakirə edilir.

Aşağıda, 2005-2021-ci illər üzrə Azərbaycan və Türkiyə üzrə idxal və ixrac üzrə qrafik təsvir göstərilib. Göründüyü kimi, 2019-2021-ci illərdə Azərbaycandan Türkiyəyə olan ixracda əhəmiyyətli artım müşahidə olunmaqdadır.

Azərbaycan və Türkiyə arasında idxal və ixrac göstəriciləri (mln.$) (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi).

Azərbaycandan Türkiyəyə ixrac olunan məhsulların böyük hissəsini neft və qaz məhsulları təşkil edirdi. Məsələn, 2019-cu ildə Türkiyəyə ümumi ixracın 88%-ni neft və qaz məhsullarından ibarət idi (yəni 2,5 milyard ABŞ dolları məbləğində). Qeyri-neft sektoruna gəlincə isə, əsas ixrac məhsullarından biri pambıq idi. 2019-cu ildə Türkiyəyə pambıq ixracı 129 milyon ABŞ dolları (ümumi ixracın 5%-i) idi. Bu kateqoriyada plastik və polimerlər 64 milyon ABŞ dolları (ümumi ixracın 2%-i), alüminium və ondan hazırlanan məmulatlar isə 56 milyon ABŞ dolları (ümumi ixracın 2%-i) təşkil edirdi. Qeyd edilən statistikalar Türkiyə ilə Azərbaycan arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin dinamik inkişafını və enerji sektorunun bu əlaqələrdəki mühüm rolunu göstərirdi.

Nəticə

Türkiyə və Cənubi Qafqaz ölkələri arasında ticarət-iqtisadi münasibətlər son onilliklərdə əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Xüsusilə Azərbaycan və Gürcüstanla qurulan strateji əməkdaşlıq, enerji və nəqliyyat sektorlarında böyük layihələrin həyata keçirilməsi ilə güclənmişdir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəməri, TANAP və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu kimi layihələr regionun iqtisadi inteqrasiyasına töhfə vermiş, Türkiyənin Cənubi Qafqazdakı təsirini artırmışdır. Ermənistanla ticarət əlaqələrinin məhdud olması isə əsasən siyasi və diplomatik faktorlarla izah edilir. Türkiyə Cənubi Qafqazda iqtisadi tərəfdaşlıq strategiyasını genişləndirməkdə maraqlıdır və

bu proses gələcəkdə yeni ticarət və investisiya imkanları yarada bilər. Xüsusilə, işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində Türkiyə şirkətlərinin fəaliyyətinin genişlənməsi bu əməkdaşlığın yeni mərhələyə qədəm qoyduğunu göstərir. Gələcəkdə daha sıx iqtisadi inteqrasiya və gömrük prosedurlarının sadələşdirilməsi regiondakı ticarət əlaqələrinin inkişafına müsbət təsir edə bilər.

Ədəbiyyat

2005-ci il aprelin 14-də İstanbul şəhərində imzalanmış "Azərbaycan-Türkiyə hökumətlərarası Müştərək İqtisadi Komissiyasının üçüncü iclasının Protokolu"nun nəzərə alınması barədə Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Sərəncamı. (2025). https://e-qanun.az/framework/10454

Ankarada Azərbaycan-Turkiyə Hökumətlərarası Əməkdaşlıq Komissiyasının 9-cu iclası keçirilib. (2025). https://nk.gov.az/az/xeberler/safarlar

Aslanlı, A. (2018). Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkileri. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, *25* (1), 15-27.

Azərbaycanda 4 200-dən çox Türkiyə şirkəti fəaliyyət göstərir. (2025). https://abc.az/public/az/news/

Azərbaycan-Türkiyə iş adamları forumu keçiriləcək. (2025). https://fed.az/az/biznes/azerbaycan

Çelikpala, M. (2010). Türkiye ve Kafkasya: Reaksiyoner dış politikadan proaktif ritmik diplomasiye geçiş. *Uluslararası İlişkiler Dergisi*, *7* (25), 93-126.

Fikrətoğlu, R. (2025). *Qarabağda yol infrastrukturunun tikintisini layihələndirən "Proyapı" 2023 dünya reytinqində 138-ci, Türkiyə şirkətləri arasında 2-ci oldu*, https://www.xalqqazeti.a

İqtisadiyyatın neft və qeyri-neft bölmələrində ümumi daxili məhsul istehsalı. (2025). https://www.stat.gov.az

Oran, B. (2013). *Türk Dış Politikası. Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*. (C. 3). İletişim.

Sur Yapı'nın Azerbaycan projeleri için ilk adımlar atıldı. (2025). https://www.aa.com.tr/tr/isdunyasi/

Tekfen İnşaat'tan Azerbaycan'da Stratejik İşbirliği İmzası. (2025). https://www.tekfen.com.

Türkiyə, Azərbaycanda qeyri-neft sektoruna ən çox investisiya qoyan ölkədir. (2025). https://azadmedia.

*Türkiyə şirkətləri Qarabağda 4 milyard ABŞ dolları dəyərində olan layihələr icra edir. (*2025). https://teleqraf.az/

Türkiyə-Azərbaycan ümumi ticarət dövriyyəsinə dair hər iki ölkənin rəsmi statistik göstəriciləri (2013-2021-ci illər). (2025). Türkiyə Statistika Komitəsi (TÜİK); Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:13.04.2025
Kabul tarihi |Accepted:14.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Müşfiq Bayramov

https://orcid.org/0000-0001-7943-9259
Doctor of Philosophy in History, associate professor, Lankaran State University, Department of History, Azerbaijan, brahid97@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Bayramov, M. (2025). "Mucəm Əl-Buldən" Əsəri Azərbaycan Orta Əsr Arxeoloji Abidələrinin Öyrənilməsində Mənbə Kimi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 549-559.

"Mucəm Əl-Buldən" Əsəri Azərbaycan Orta Əsr Arxeoloji Abidələrinin Öyrənilməsində Mənbə Kimi

Xülasə

Ərəb coğrafiyaşünas səyyahı Yaqut əl-Həməvinin XII–XIII əsrlərdə qələmə aldığı "Mucəm əl-Buldən" əsəri, Azərbaycanın orta əsr arxeoloji abidələri haqqında əhəmiyyətli məlumatlar təqdim edən bir coğrafi lüğət olaraq xüsusi elmi dəyərə malikdir. Əsərdə Bərdə, Təbriz, Şamaxı, Gəncə, Beyləqan, Ərdəbil, Dərbənd və digər şəhərlərin iqtisadi, sosial və mədəni həyatı, əhali tərkibi, dilləri, təsərrüfat strukturları və ticarət yolları haqqında ətraflı təsvirlər yer alır. Həmçinin, əsərdə orta əsr kənd yaşayış məntəqələri haqqında zəngin məlumat verilərək, bu məntəqələrin yerləşmə xüsusiyyətləri və əhalinin təsərrüfat fəaliyyəti əks olunur. Əsərin mühüm bölmələrindən biri də qala və istehkam tikililərinin memarlıq xüsusiyyətləri, yerləşmə coğrafiyası və müdafiə funksiyalarına dair təsvirlərdir. "Mucəm əl-Buldən"ın müasir arxeoloji tədqiqatlarla uyğunluğu, onun elmi əhəmiyyətini daha da artırır. Belə ki, Bərdə, Təbriz, Şamaxı və digər abidələrdə aparılan qazıntılar, Yaqut əl-Həməvinin əsərində təsvir etdiyi şəhərsalma quruluşunu, ipəkçilik, sənətkarlıq və ticarət fəaliyyətlərini maddi dəlillərlə dəstəkləyir. Eyni zamanda, əsərdə bəhs edilən bəzi qalalar müasir dövrdə arxeoloji abidə kimi qeydə alınmış və tədqiq edilmişdir. Hazırkı araşdırmada, Azərbaycan orta əsr arxeoloji abidələri haqqında təqdim olunan məlumatlar müasir arxeoloji qazıntılarla müqayisə edilmiş və Yaqut əl-Həməvinin əsərinin Azərbaycanın orta əsr arxeologiyasının öyrənilməsindəki rolu müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: *Yaqut əl-Həməvi, Mucəm Əl-Buldān, Cənubi Qafqaz, Arxeoloji Abidələr, Şəhərsalma*

CC BY NC Creative Commons Licence

The Work ‘Mujam-Ul Buldan’ as a Source For the Study of Medieval Archaeological Monuments of Azerbaijan

Abstract

The work "Mujam-ul Buldan" written by the Arab geographer and traveller Yāqūt al-Khamawī in the 12th-13th centuries has a special scientific value as a geographical dictionary that provides important information about the medieval archaeological monuments of Azerbaijan. The work contains detailed descriptions of the economic, social and cultural life, population structure, languages, economic structures and trade routes of Berde, Tabriz, Shamakhi, Ganja, Beylagan, Ardabil, Derbent and other cities. The work also provides rich information about medieval rural settlements, reflecting the location characteristics of these settlements and the economic activities of the population. One of the important parts of the work is the description of the architectural features, geography of location and defence functions of the fortresses and fortifications. The compatibility of "Mujam-ul Buldan" with modern archaeological research further increases its scientific importance. Thus, excavations in Berda, Tabriz, Shamakhi and other monuments provide material evidence for the urban planning structure, silk production, handicrafts and trade activities described in Yāqūt al-Khamawī's work. At the same time, some of the castles mentioned in the work have been recorded and studied as archaeological monuments in modern times. In this study, the information presented about the medieval archaeological monuments of Azerbaijan is compared with modern archaeological excavations and the role of Yāqūt al-Khamevī's work in the study of the medieval archaeology of Azerbaijan is determined.

Keywords: *Yāqūt Al-Khamawī, Mujam-Ul Buldan, South Caucasus, Archaeological Monuments, Urban Planning*

Giriş

Orta əsrlər dövrü Azərbaycanın tarixi-coğrafi şəraitinin və mədəni inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsində yazılı mənbələr mühüm rol oynayır. Bu baxımdan, XIII əsr ərəb coğrafiyaşünası və səyyahı Yaqut əl-Həməvinin "Mucəm Əl-Buldən" adlı fundamental əsəri xüsusi elmi əhəmiyyət daşıyır. Ensiklopedik xarakter daşıyan bu coğrafi lüğət, yalnız İslam dünyasının deyil, həm də Azərbaycan və Qafqaz regionunun bir sıra arxeoloji abidələri və təsərrüfat sahələri barədə qiymətli məlumatlar ehtiva edir. Əsərin ən dəyərli cəhətlərindən biri ondan ibarətdir ki, coğrafi təsvirlərlə yanaşı, dövrün sosial-iqtisadi və mədəni mühiti haqqında da mühüm bilgilər təqdim olunur. Yaqut əl-Həməvi Azərbaycanın şəhər və kəndlərini təkcə coğrafi mövqeyinə görə deyil, həm də onların əhalisinin həyat tərzi, iqtisadi fəaliyyəti, inzibati əhəmiyyəti və mədəni xüsusiyyətləri baxımından da qiymətləndirmişdir. Bu məlumatlar, orta əsr Azərbaycan məskənlərinin ümumi strukturunun və ictimai həyatının öyrənilməsində mühüm ilkin mənbə rolunu oynayır.

Bununla belə, "Mucəm Əl-Buldən" əsərində təqdim edilən məlumatların məkan və zaman baxımından lokal xarakter daşıması onların elmi təhlilində xüsusi yanaşmaların tətbiqini zəruri edir. Xüsusilə kənd yaşayış məntəqələri ilə bağlı məlumatların nisbətən az və ümumiləşdirilmiş formada təqdim olunması, bu sahədə daha dərindən və sistemli araşdırmalar aparılmasına ehtiyac yaradır. Belə bir yanaşma, həmin qeydlərin arxeoloji, etnoqrafik və tarixi materiallarla müqayisəli şəkildə təhlilinə imkan yaradaraq, dövrün mədəni landşaftının daha dəqiq bərpasına xidmət edə bilər.

1. Orta Əsr Azərbaycan Şəhərlərinin Təsviri

Yaqut əl-Həməvi 1213–1220-ci illər arasında Azərbaycana iki dəfə səfər etmişdir. O, 1224-cü ildə yazmağa başladığı və 1228-ci ildə tamamladığı "Mucəm əl-Buldən" adlı əsəri Azərbaycanın və bütövlükdə Qafqazın siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının tədqiqi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yaqut əl-Həməvi Azərbaycanın Urmiya, Marağa, Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Xunəc, Xalxal, Miyana, Sarab və digər şəhərlərdə olmuş, burada müşahidə etdiklərini əsərində qeyd etmişdir (Məmmədov, 2015). O, Azərbaycanın 100-dən artıq yaşayış məntəqəsi və coğrafi obyektləri barədə maraqlı və ətraflı məlumat vermişdir. Yaqut Azərbaycanın ümumi təsvirində yazır:

"Azərbaycan çox geniş bir ölkə və böyük bir dövlətdir. Əsasən dağlıq ərazidə yerləşir; çoxlu qalaları, saysız sərvətləri və hesabsız meyvə ağacları vardır. Mən bu qədər bağ-bağatı, bu qədər çay və bulaqları heç bir yerdə görməmişəm. Sakinləri gülərüzlü, alyanaq və açıq rəngli dərilidirlər. Onlar Azəriyyə dilində danışırlar ki, bu dili başqaları başa düşmür. Həlim təbiətli və xoşrəftar olmaları ilə seçilirlər" (Mahmudov, 2012, s. 90-91).

Yaqut əl-Həməvi Azərbaycan şəhər və kəndlərini təsvir edərkən müxtəlif terminlərdən istifadə edir. O, "mərkəz" mənasında "kasaba", ümumi şəhər anlayışını ifadə edən "mədinə", "bələd", "buleydə" və yer bildirən "mavdi", "sakun" kimi terminlər işlədir. Kənd yaşayış məntəqələri isə "qarya" adlandırılır (Bayramov, 2012). Həməvinin Azərbaycana etdiyi ilk səfər zamanı ölkə sosial-iqtisadi və mədəni baxımdan inkişafının ən yüksək mərhələlərindən birini yaşayırdı. İslam Şərqində olduğu kimi, Azərbaycanda da şəhərlər IX–X əsrlərdə sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri kimi formalaşmış, XI–XII əsrlərdə isə çiçəklənmə dövrünə çatmışdır. Bu mərhələ Azərbaycan tarixində inkişaf etmiş orta əsrlər dövrü kimi xarakterizə olunur.

XI–XIII əsrlərdə Şimali Azərbaycanın şəhərləri regional və beynəlxalq ticarət yolları üzərində yerləşərək strateji, iqtisadi və mədəni baxımdan mühüm rol oynamışdır. Gəncə,

Beyləqan, Naxçıvan, Şabran, Şamaxı, Şəmkir, Dərbənd, Bakı, Dəbil, Qəbələ və Şəki kimi şəhərlər sənətkarlıq, elm və ticarətin əsas mərkəzlərinə çevrilmişdir. Bu dövr həm də Azərbaycanın islam mədəniyyətinə tam inteqrasiya etdiyi və həmin mədəniyyətin aparıcı mərkəzlərindən birinə çevrildiyi mərhələ olmuşdur. Şəhərlərin inkişafı xüsusilə Böyük İpək yolunun fəallığı ilə sıx bağlı idi.

Şamaxı şəhəri bu dövrdə Azərbaycanın siyasi və inzibati həyatında mühüm rol oynamışdır. XI–XIII əsrlərdə Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı olmuş bu şəhər təkcə siyasi idarəetmə mərkəzi deyil, həm də elmi, mədəni və iqtisadi baxımdan mühüm şəhər hesab edilirdi. Yaqut əl-Həməvi əsərinin V cildində bu şəhəri "əl-Yəzidiyyə" adı ilə verir, III cildində isə "Şamaxı" kimi qeyd edərək yazır: *"O, Arranın sərhədində yerləşir və Bab əl-Əbvabın vilayətlərindən biri hesab olunur. Onun hakimi olan Şirvanşah, Dərbənd hakiminin qardaşıdır"* (Əliyeva, 2020, s. 248).

Dərbənd haqqında danışarkən Yaqut şəhərin Xəzər sahilində yerləşən mühüm ticarət mərkəzi olduğunu qeyd edir. Şəhərə Xəzərlərin ölkəsindən və Gürcüstandan tacirlərin gəldiyini bildirir. Şəhərin su təchizatı ilə bağlı məlumat verərkən yazır: "Şəhərin yaxınlığında pilləkənli tağlı quyu var. Su azalanda pillələrlə quyuya enirlər." Bu təsvir orta əsr Azərbaycanda geniş yayılmış, daşdan hörülmüş, üstü tağ örtüklü, içərisinə pillələrlə enilən ovdanlara aiddir. Belə ovdanlar Şəmkir şəhər yerindən də məlumdur.

Yaqut əl-Həməvinin Bakı şəhəri ilə bağlı verdiyi məlumatlar şəhərin bu dövrdə mühüm iqtisadi mərkəzə çevrildiyini göstərir. O yazır:

"Orada gündə 1000 dirhəm icarə haqqı olan böyük neft mənbəyi var. Yanında isə civə yağına bənzər ağ neftin axdığı başqa bir mənbə də vardır. Onun da icarə haqqı eynidir. İnandığım tacirlərdən biri mənə orada daim yanan bir yer olduğunu söylədi. Mən güman edirəm ki, ora təsadüfən od salınıb və yerin mədən tərkibi səbəbindən o sönmür" (Əliyeva, 2020, s. 164).

Bu təsvirlər Bakının qədimdən mövcud olan təbii qaz çıxıntıları və "Atəşgah", "Yanar Dağ" kimi fenomenlərlə əlaqəsini göstərir.

Əsərdə Bərdə şəhəri haqqında vetilən məlumat daha çox maraq doğurur. O bildirir ki, Bərdə Azərbaycanın ən ucqar nöqtəsində yerləşən qədim və mühüm şəhər olub. Adının mənşəyi barədə o, "Bərdə-dar" ifadəsinin ərəbləşmiş forması olduğunu qeyd edir və bunun farsca "əsirlik yeri" mənasını verdiyini yazır. Şəhərin əsasını Sasanilərdən Qubad şahın qoyduğu bildirilir. Əl-İstəxri və digər coğrafiyaşünaslar şəhərin böyük, münbit torpağa sahib, bağ və bostanlarla zəngin olduğunu, ipək istehsalı və balıqçılığın inkişaf etdiyini vurğulayırlar (Şahlar, 2019). Yaqut şəhərin əkinçilik, ticarət və sənətkarlıq baxımından yüksək səviyyədə olduğunu qeyd edir. Burada

Səmərqənd fındığından daha keyfiyyətli fındıq, yüksək növ əncir və ipək istehsal edilirdi. Kurraki adlı açıq bazarın genişliyini və iqtisadi əhəmiyyətini xüsusilə qeyd edir. O bildirir ki, bu bazar o qədər məşhur idi ki, həftənin bir günü onun adı ilə adlanırdı (Əliyeva, 2020). Bərdə o dövrdə həm də dini, inzibati və strateji baxımdan əhəmiyyətli bir mərkəz olmuşdur. Lakin Yaqut sonda təəssüf hissi ilə bildirir ki, onun dövründə – yəni XIII əsrdə – bu qədim şəhər öz əvvəlki əzəmətini itirmiş, xarabalıqlara çevrilmişdi. Şəhərdə azsaylı əhali yaşayır, yoxsulluq və dağınıqlıq hökm sürürdü. O, bu dəyişikliyi ilahi qüdrətin bir təzahürü kimi təqdim edir və "dəyişiklik yaradan, özü dəyişməyənə həmd-səna olsun" – deyə, yazısını bitirir. Cənubi Azərbaycan şəhərləri içərisində Atabəylərin paytaxtı Təbriz, səfəvi ordeninin mərkəzi Ərdəbil, Zərduştluyun mərkəzi Urmiya şəhərləri haqqında verilən məlumatlar xüsusilə diqqətəlayiqdir.

Ərdəbil haqqında Yaqut yazır: "Azərbaycanın ən məşhur şəhərlərindən biridir. İslamdan əvvəl ölkənin paytaxtı olmuşdur. Dördüncü iqlim zonasındadır. Çox böyük şəhərdir. 617-ci ildə (1220) burada olmuşam. Ərazisi geniş düzənlikdə yerləşir. Şəhərin içindən və kənarından bir neçə çay keçir. Lakin buna baxmayaraq nə şəhərdə, nə də onun ətrafında meyvə ağacı yoxdur. Münbit torpağa, əla suya və sağlam iqlimə baxmayaraq burada heç nə yetişmir. Mən Ərdəbildən gələndən sonra tatarlar (monqollar" onlara hücüm edib camaatı qırmışdırlar (Əliyeva, 1999). Ərdəbilin monqollar tərəfindən dağıdıldığını bildirən Yaqut, şəhərin altı il ərzində xarabalıq vəziyyətində qaldığını qeyd edir. Daha sonra Sultanın vəziri Şərəf əl-Mülk tərəfindən bərpa işlərinin başladığını, əhalinin geri qayıtması üçün səylər göstərildiyini və şəhərin kərpic divarlarla əhatə olunduğunu yazır. Nəticədə şəhərin əvvəlki halına, hətta daha yaxşı vəziyyətə qayıtdığını, lakin "tatarların əlində" olduğunu bildirir. Burada ehtimal edilir ki, Yaqut 1227–1229-cu illəri nəzərdə tutmuşdur, çünki o, 1229-cu ildə vəfat etmişdir (Əliyeva, 2020). Təbriz haqqında verdiyi məlumatlar xüsusilə əhəmiyyətlidir:

"Təbriz Azərbaycanda ən məşhur şəhərdir. Kərpic və əhəngdaşından möhkəm divarlarla əhatə olunmuş, çoxsaylı əhalisi olan gözəl bir şəhərdir. Şəhərin içindən bir neçə kiçik çay keçir; o, bağlarla əhatə olunmuşdur və meyvə burada ucuzdur. Ev tikililəri rənglənmiş qırmızı kərpic və əhəngdaşından hazırlanmışdır və gözəl görünürlər. Burada əbalıq, siqlatun, xətayi, atlas və digər parçalar toxunur və bu məhsullar şərq və qərb ölkələrinə ixrac olunur" (Şahlar, 2019, s. 101).

Təbriz şəhəri haqqında verdiyi bu məlumatlardan aydın olur ki, şəhər təkcə mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzi deyil, eyni zamanda Azərbaycanın əsas mədəni və iqtisadi mərkəzlərindən biri olmuşdur. Urmiya şəhəri haqqında isə Yaqut belə yazır: "Bu, bəzi mənbələrin dediyinə görə,

atəşpərəstlərin peyğəmbəri Zərdüştün şəhəridir. Mən onu 617/1220–21-ci ildə görmüşəm. Bol nemətli, bağ-bağatlı, sağlam havası və bol suyu olmasına baxmayaraq, sultan Özbək ibn əl-Pəhləvan ibn İldəkizin zəif idarəçiliyi səbəbilə şəhərə lazımi diqqət göstərilmir. Onunla Təbriz arasındakı məsafə üç, İrbil ilə isə yeddi günlük yoldur." Bu məlumatlar göstərir ki, Təbrizlə müqayisədə Urmiya təbii və iqlim üstünlüklərinə malik olsa da, siyasi idarəçilik baxımından geri qalmış və bu da şəhərin inkişafına mənfi təsir etmişdir. Beləliklə, Yaqut əl-Həməvînin təsvirləri Azərbaycan şəhərlərinin dövrün iqtisadi, mədəni və inzibati vəziyyətini müqayisəli şəkildə dəyərləndirmək baxımından mühüm mənbə rolunu oynayır. Əsərdə yuxarıda qeyd olunan şəhər yaşayış yerlərindən başqa Gəncə, Şəmkur, Naxçıvan, Beyləqan, Şiz, Bərdic, Bərzənd, Uşnu və bir çox başqa şəhərləri haqqında verilən təsvirlərdən aydın olur ki, bu dövrdə Azərbaycan şəhərləri təkcə inzibati və hərbi əhəmiyyət daşımamış, həm də sənətkarlıq, ticarət və mədəni həyatın mərkəzləri kimi inkişaf etmişdir. O, şəhərlərin daxili strukturu, təbii resursları, əhalinin sosial xüsusiyyətləri və yaşayış səviyyəsi barədə geniş və təfsilatlı məlumatlar təqdim etmişdir. Bu səbəbdən Yaqut əl-Həməvinin məlumatları həm orta əsr şəhər həyatını və şəhər mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından əvəzsiz mənbədir.

2. Azərbaycan Orta Əsr Kəndlərinin Təsviri

Yaqut əl-Həməvinin "Mücəm əl-Büldən" əsəri Azərbaycanın orta əsr kənd yaşayış məntəqələri ilə də bağlı son dərəcə dəyərli məlumatlar təqdim edir. IX–XIII əsrlərdə yaşamış ərəb müəllifləri arasında kəndlər haqqında nisbətən geniş və konkret təsvirlər verən yeganə müəllif məhz Yaqut əl-Həməvidir. Onun qeydləri Azərbaycanın orta əsrlərdəki kənd həyatının bəzi mühüm aspektlərini öyrənmək baxımından əhəmiyyətli bir qaynaq hesab olunur. Yaqut əl-Həməvi Bab əl-Əbvab (indiki Dərbənd ətrafı) bölgəsində, Xəmaşira adlı ərazidə azad əhalinin yaşadığı çoxsaylı kəndlər və sıx əhalili rustaqlar (kənd icmaları) haqqında məlumat verir. Lakin o, bu kəndlərin adlarını ayrıca qeyd etmir və təsvirləri ümumi xarakter daşıyır. Müəllifin verdiyi məlumatlardan belə qənaət hasil olur ki, həmin ərazilərdə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan, lakin şəhər idarəçiliyindən nisbətən muxtar olan icmalar mövcud olmuşdur.

Əsərdə Ar-Rass çayı ilə bağlı məlumat verilərkən Yaqut əl-Həməvi X əsr coğrafiyaşünası Əbu Düləfə istinad edərək bildirir ki, bu çay dəniz sahilindən başlayaraq Bərzənddən Bərdəyə qədər olan əraziləri əhatə edir və Balasaçan düzünə çıxır. Bu düzənlikdə yerləşən Varsan və Beyləqan şəhərləri ilə yanaşı, vaxtilə mövcud olmuş və daha sonra xarabalığa çevrilmiş beş min kəndin izlərinə rast gəlinir. Onların divarları və binalarının bəziləri möhkəm təməl üzərində tikildiyindən indiyə qədər dağılmamışdır. Yerli əhali bu kəndlərin Qurani-Kərimdə adı çəkilən

“Əshab ər-Rass”ın yaşadığı yerlər olduğunu hesab edir. Bu əfsanəvi yanaşma orta əsr Azərbaycan kəndlərinin təkcə maddi deyil, həm də dini-mifik təsəvvürlərə bağlı dəyərləndirildiyini göstərir.

Yaqut əl-Həməvi “Muğan” bölgəsi haqqında yazarkən, bu vilayətin kəndlər baxımından zəngin olduğunu bildirir. Həmçinin Savalan dağı və Urmiya gölündəki adalarda yerləşən kəndlər haqqında da qeydlər verir. Bu məlumatlar bölgənin həm düzənlik, həm dağlıq, həm də göl ekosistemlərinə uyğun müxtəlif tipli kənd yaşayış məkanlarını əhatə etdiyini göstərir (Əliyeva, 1996). Əsərin müxtəlif cildlərində konkret kəndlərin adları çəkilir və bəziləri haqqında əlavə məlumatlar verilir. Məsələn, I cilddə Bərəndəq kəndi qeyd olunur və onun Qəzvinlə Xalxal arasında yerləşən böyük kənd olduğu bildirilir. II cilddə isə Hamis kəndi Qəzvin tərəfdən Xalxal yaxınlığında yerləşən kənd kimi təqdim olunur. Bu kəndlərin yerləşdiyi ərazi Azərbaycanın cənub-qərb sərhədləri boyu yerləşən dağətəyi zonalarla səciyyələnir.

III cilddə yer alan Sincabaz kəndi Xalxal bölgəsində, vadi ərazisində yerləşən və minarəsi olan kənd kimi təsvir olunur. Yaqut buranı şəxsən gördüyünü qeyd edir və əhalisinin bu kəndi “Sənkəvaz” adlandırdığını bildirir. Bu fərqli adlandırmalar kəndlərin yerli və yazılı ədəbiyyatda müxtəlif adlarla tanınmasından xəbər verir. Həmçinin Sincal və Sincan kəndləri haqqında da məlumat verilir – Sincal bəzi mənbələrdə Ərməniyyədə, digərlərində isə Azərbaycanda yerləşən kənd kimi göstərilir, Sincanın isə Bab əl-Əbvabda yerləşən kənd olduğunu yazır. IV cilddə qeyd olunan kəndlər sırasında Farfaqabad (Urmiyanın kəndi), Karr və Küzekunan xüsusilə diqqət çəkir. Küzekunan kəndi Təbriz ətrafında yerləşir və “küze düzəldənlər kəndi” kimi tanınır. Yaqut bu kəndi şəxsən görmüş, onun Təbrizlə iki mərhələyə qədər məsafədə yerləşdiyini və oradan Urmiya gölünün göründüyünü yazmışdır. Bu isə həm sənətkarlıq fəaliyyətinin, həm də coğrafi relyefin təsvirində maraqlı detal kimi çıxış edir.

V cilddə Mart, Muşil və Varan kəndləri haqqında məlumat verilir. Mart kəndi Urmiyadan bir mərhələ aralıda, Təbriz yolu üzərində yerləşir və bol bağları ilə tanınır. Yaqut kənd əhalisinin birlik və şücaət sahibi olduğunu da qeyd edir. Bu isə kəndin yalnız iqtisadi deyil, həm də ictimai və müdafiə baxımından güclü olduğunu göstərir. Muşil və Varan kəndləri isə sadəcə yer adları kimi çəkilir, lakin onların coğrafi mövqeləri bu kəndlərin şəhərlərə yaxın yerləşən və ticarət yolları üzərində olan məntəqələr olduğunu göstərir (Bayramov, 2015). “Mucəm əl-Buldən” əsəri orta əsr Azərbaycan kənd yaşayış məkanlarının tədqiqi baxımından mühüm mənbə hesab olunur. Lakin əsərdəki məlumatlar əsasən səthi və ümumi xarakter daşıyır. Müəllifin bir çox hallarda

kəndlərin dəqiq adlarını çəkməməsi, onların sosial-iqtisadi strukturu haqqında geniş təsvir verməməsi orta əsr mənbələrinin bu istiqamətdə məhdudluğunu göstərir. Buna baxmayaraq, qeyd edilən məlumatlar Azərbaycan kəndlərinin yayılma coğrafiyası, yaşayış tipləri, təsərrüfat sahələri və etnik-mədəni xüsusiyyətləri haqqında ilkin təsəvvür formalaşdırmaq üçün əvəzsiz qaynaqdır.

3. Yaqut Əl-Həməvinin "Mucəm Əl-Buldən" Əsərində Azərbaycanın Müdafiə Sistemləri

Yaqut əl-Həməvinin məşhur coğrafi ensiklopedik əsəri olan "Mucəm əl-Buldən" təkcə şəhərlərin coğrafi mövqeləri və tarixi barədə deyil, həm də onların müdafiə sistemləri haqqında dəyərli məlumatlar ehtiva edir. Əsərdə müxtəlif şəhərlərin qala divarları (sur), müdafiə qalaları, səddlər və digər istehkam qurğuları barədə geniş məlumat verilir. Bu təsvirlərə həmin tikililərin inşa olunduğu dövrlər, memarlıq xüsusiyyətləri, istifadə olunan tikinti materialları, müdafiə funksiyaları, eləcə də zaman-zaman baş vermiş dağıntılar və həyata keçirilmiş bərpa işləri daxildir. Yaqut əl-Həməvi əsərində Azərbaycanın bir sıra mühüm şəhərlərindən, o cümlədən Gəncə, Bərdə, Beyləqan, Naxçıvan, Ərdəbil və Təbriz kimi yaşayış məntəqələrindən bəhs edərəkən onların strateji əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır. Müəllif tez-tez bu şəhərlərin möhkəm müdafiə divarları, inşaat üslubu və ətraf mühitin (dağlar, çaylar, bataqlıqlar) şəhərlərin təbii müdafiəsi üçün necə istifadə edildiyi haqqında məlumat verir. Azərbaycanın Yaqut əl-Həməvi olkədə mövcud olan “çoxlu qalalar”dan bəhs etmişdir. Bu qalalar arasında Xırs, Dizzamar (Dejimar – İlan qalası), Ruyindiz (Ruyindej), Şətər, Şəmkur, Musa qalası, Tala, İz, Akana, Firuzabad, Qilat, Kazac və Naudiz kimi istehkamlar diqqət çəkir (Vəlixanlı, 2016). Bu qalaların coğrafi mövqeyi, inşaat xüsusiyyətləri və tarixi funksiyaları əsərdə təsvir olunur.

Xüsusilə Təbriz yaxınlığında yerləşən Dizzamar və Ruyindiz qalaları Yaqut tərəfindən əhəmiyyətli istehkamlar kimi qeyd olunur. Müəllif bildirir ki, Təbrizi qərb istiqamətindən müdafiə edən əsas istehkamlar arasında Tala qalası da var idi. Yaqut bu qalaya "ta" hərfi ilə "Tala" deyə istinad etsə də, daha sonra bu adın əslində "Təla" olduğunu və "əcəmi" mənşəli bir söz olduğunu qeyd edir. Urmiya gölünün şimalında, Marqut dağı üzərində yerləşən bu qala Sultan Cəlaləddin Məngburninin Azərbaycandakı hakimiyyəti dövründə baş verən siyasi hadisələrlə əlaqədar ən-Nəsəvi tərəfindən də xatırlanır (Əliyeva, 2020).

Əsərdə adı çəkilən digər qalalar haqqında aşağıdakı kimi məlumatlar verilir:

***Şətər qalası** – Bərdə ilə Gəncə arasında yerləşən bu qala Arran vilayətinə aiddir. Əs-Siləfi və Yusif əs-Sirafi bu bölgədən nisbə almışdır. Qala Uvk (və ya Avk) yaxınlığında yerləşir.

***Musa qalası** – Qurani-Kərimdə də adı çəkilən bu qala Şirvan bölgəsində, Dərbənd yaxınlığında yerləşir.

***Akana qalası** – Gəncə nahiyəsində yerləşən, mənşəcə əcəmi olan bu qalaya ərəb mənbələrində geniş yer verilməmişdir.

***Qilat qalası** – Əd-Deyləm dağlarından olan Tarm dağında yerləşir. Qala Qəzvinlə Xalxal arasındadır. Mal-qara saxlanılması üçün istifadə edilən ağıllar və yaxınlığında bazar fəaliyyət göstərməsi qeyd edilir. Qalanın aşağısından çay axır və üzərində taxta körpü vardır.

***Naudiz qalası** – Adı "Yeni qala" mənasını verir. Əhər ilə Varavi arasında yerləşən bu möhkəm qala Təbrizlə Ərdəbil arasındakı vadidə, yüksək dağın zirvəsində inşa olunmuşdur. Yaqutun bildirdiyinə görə, o, bu qalaya şəxsən səfər etmiş, onun Əhər şəhərinin yaxınlığında, Təbrizlə Ərdəbil arasındakı vadinin ortasındakı hündür dağda yerləşdiyini bildirir (Yaqut əl-Həməvi, 1977, s. 310).

***Firuzabad qalası** – Xalxalın yaxınlığında yerləşən və "alınmaz" qalalardan sayılan bu istehkam Xəzər dənizinin cənub sahilindən Azərbaycan istiqamətinə irəliləyən düşmənə qarşı müdafiədə mühüm rol oynamışdır. Yaqut Xalxaldan 1 fərsəx aralıda yerləşən Firuzabad qalasını əsərdə xüsusi qeyd edir.

4. Yaqut Əl-Həməvinin "Mucəm Əl-Buldən" Əsərindəi Şəhər Təsvirlərinin Müasır Arxeoloji Qazıntılarla Müqayisəsi

Yaqut əl-Həməvinin *"*Mucəm əl-Buldən" əsərində Bərdə və ətraf şəhərlər haqqında verdiyi məlumatlar, müasir dövrdə aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri ilə əhəmiyyətli dərəcədə üst-üstə düşür. Onun Bərdəni Azərbaycanın paytaxtı, böyük və münbit şəhər, ipəkçilik və ticarət mərkəzi kimi təsvir etməsi arxeoloji tapıntılarla təsdiqlənir. Burada üzə çıxarılmış qala divarları, ictimai tikililər, tut ağacı qalıqları, ipəkçiliklə bağlı izlər və zəngin əkinçilik sistemləri Bərdənin iqtisadi və sosial inkişafına dəlalət edir.

Yaqutun Bərdə ilə bağlı təsvirlərini daha geniş miqyasda təhlil etdikdə, Beyləqan (Yuxarı Ərənqala), Gəncə, Şamaxı və Qəbələ kimi şəhərlərdə aparılmış qazıntılar da onun məlumatlarını tamamlayır. Beyləqanda tapılan geniş yaşayış sahələri, suvarma sistemləri və ticarət izləri, Gəncədə üzə çıxarılmış sikkələr və şəhərsalma qalıqları, Şamaxı və Qəbələdəki ictimai binalar və istehsalat ocaqları Yaqutun Arran bölgəsinin inkişaf səviyyəsi barədə verdiyi informasiyaların arxeoloji əsaslarını göstərir. Bu şəhərlərin ipəkçilik, bağçılıq və ticarət mərkəzləri kimi rolu arxeoloji materiallarda öz əksini tapmışdır.

Əsərdə təqdim edilmiş məlumatlar təkcə Şimali Azərbaycanın deyil, həm də Cənubi Azərbaycanın bir sıra şəhərləri barədə tarixi-coğrafi baxımdan əhəmiyyətli ipucları verir. Onun Təbriz, Mərənd, Ərdəbil, Zəncan, Sərəb və digər şəhərlər haqqında qeydləri bu məkanların ticarət yolları üzərində yerləşməsi, sənətkarlıq və dini həyatın mərkəzləri kimi inkişafı, strateji və iqtisadi əhəmiyyət daşıması ilə bağlıdır. Bu təsvirlər müasir arxeoloji qazıntıların nəticələri ilə müqayisə edildikdə, şəhərlərin tarixi inkişafı haqqında dolğun mənzərə formalaşdırır.

Təbrizdə aparılan qazıntılarda orta əsrlərə aid memarlıq qalıqları, karvansaray və bazar kompleksləri, çoxsaylı keramika və metal məmulatları Yaqutun bu şəhəri böyük mədəni və iqtisadi mərkəz kimi səciyyələndirməsini təsdiqləyir. Ərdəbildə aşkara çıxarılan Səfəvilər dövrünə qədər gedib çıxan türbə və dini komplekslər, o cümlədən Şeyx Səfi məqbərəsinin ətrafındakı arxeoloji qatlar bu bölgənin dini və siyasi baxımdan da mühüm rol oynadığını göstərir (Azərbaycan Arxeologiyası, 2008; Onullahi, 1982). Ümumilikdə, Yaqut əl-Həməvinin orta əsr Azərbaycan şəhərləri ilə bağlı verdiyi təsvirlər bu məkanların orta əsr İslam şəhər modeli kontekstindəki yerini və rolunu göstərir. Müasir arxeoloji qazıntılar bu məlumatları genişləndirir və təsdiqləyir.

Nəticə

Yaqut əl-Həməvinin əl-Buldān əsəri yalnız orta əsr İslam coğrafiyasının əsas lüğəti deyil, həm də bir çox yaşayış məntəqələrinin – şəhər və kəndlərin – iqtisadi, sosial və mədəni həyatına dair zəngin təsvirlər toplusudur. O, Azərbaycanın və Cənubi Qafqazın bir sıra mərkəzlərini – o cümlədən Bərdə, Gəncə, Beyləqan, Təbriz, Ərdəbil, Şamaxı və başqalarını – yalnız coğrafi baxımdan deyil, həm də onların ticarət, sənətkarlıq, ipəkçilik, əkinçilik və dini-inzibati funksiyaları baxımından təqdim edir. Müasir arxeoloji qazıntıların nəticələri göstərir ki, Yaqutun verdiyi məlumatlar geniş şəkildə tarixi əsaslara söykənir. Onun qeyd etdiyi qala divarları, came məscidləri, bazarlar, ipək istehsalı ilə bağlı məkanlar, suvarma sistemləri və meyvə bağları kimi detallar müxtəlif şəhərlərdə – Bərdə, Gəncə, Təbriz və Ərdəbildə aparılan arxeoloji tədqiqatlarda öz təsdiqini tapmışdır. Eyni zamanda, kəndlər və kiçik məntəqələrlə bağlı təsvirlər – xüsusilə bağçılıq, bostançılıq, balıqçılıq və kənd təsərrüfatı obyektlərinə dair qeydlər – müasir arxeologiya və tarixşünaslıq üçün etibarlı istiqamətverici material kimi çıxış edir. Beləliklə, "Mucəm əl-Buldən" əsəri həm yazılı tarixi mənbə, həm də maddi mədəniyyətin tədqiqi baxımından etibarlı və önəmli bir bələdçi funksiyasını yerinə yetirir. Yaqut əl-Həməvinin təqdim etdiyi coğrafi, sosial və iqtisadi təsvirlər müasir arxeoloji və tarixşünaslıq araşdırmaları ilə uyğunluq təşkil edərək,

Azərbaycan və Cənubi Qafqaz regionunun orta əsr tarixinə daha dəqiq və çoxşaxəli şəkildə yanaşmağa imkan verir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan Arxeologiyası. (2008). (C.VI). Şərq–Qərb.

Bayramov, M. (2015). *Azərbaycan orta əsr kəndləri (IX–XIII əsrin əvvəlləri)*. [Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası]. Bakı.

Bayramov, M. C. (2012). IX–XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahların əsərlərində Azərbaycan kəndləri. *Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri. Humanitar Elmlər Seriyası*. (138–144). BDU nəşri.

Əliyeva, N. (1999). *Azərbaycan Yaqut əl-Həməvinin əsərlərində*. Çaşıoğlu.

Əliyeva, N. (2020). *Mucəm əl-Buldən əsərində Azərbaycan və Qafqaz*. Elm və Təhsil.

Əliyeva, N. A. (19969. *XII əsrin sonu – XIII əsrin I rübündə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi-mədəni həyatı (Yaqut əl-Həməvinin əsərləri üzrə)*. [Tarix üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası]. Bakı.

Mahmudov, Y. (2012). *Səyyahlar, kəşflər və Azərbaycan*. Yenidən işlənmiş II nəşr.

Məmmədov, E. (2015). *Səlcuqlar: dərs vəsaiti*. Mütərcim.

Onullahi, S. (1982). *XIII–XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri (Sosial-iqtisadi tarixi)*. Elm nəşriyyatı.

Şahlar, Ş. (2019). Orta əsr ərəb mənbələrində Təbriz şəhəri. *Tarix, İnsan və Cəmiyyət*, 1 (24), 100–106.

Vəlixanlı, N. (2016). *Azərbaycan VII–XII əsrlərdə: tarix, mənbələr, şərhlər*. Elm-təhsil.

Yaqut əl-Həməvi. (1977). *Mucəm əl-buldan*. Darus-sadr.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:31.01.2025
Kabul tarihi |Accepted:24.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Arif Güzel

https://orcid.org/0000-0002-0144-1145
Dr., Balıkesir University, Department of History, Türkiye, hunalp2@hotmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Güzel, A. (2025). David Urquhart'ın Osmanlı Devleti'nde Reform ve Serbest Ticaret Girişimlerindeki Rolü 1833-1838. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 560-573.

David Urquhart'ın Osmanlı Devleti'nde Reform ve Serbest Ticaret Girişimlerindeki Rolü 1833-1838*

Öz

Bu makale, David Urquhart'ın Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki etkisini ve reform sürecindeki faaliyetlerini incelemektedir. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun çağdaşlaşma girişimleri, Urquhart'ın serbest ticaretin gerekliliği konusundaki düşünceleri ve 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması'na yaptığı katkılarla şekillenmiştir. Urquhart, Osmanlı Devleti'nin geleneksel müesseselerinin bir güç kaynağı olduğunu savunmuş ve reformların kademeli bir şekilde hayata geçirilmesini önermiştir. Onun vizyonu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile entegrasyon sürecine önemli katkılar sağlamıştır.

Anahtar Kelimler: *Osmanlı Devleti, David Urquhart, Balta Limanı Antlaşması*

David Urquhart's Role in Reform and Free Trade Initiatives in the Ottoman Empire 1833-1838

Abstract

This article analyses David Urquhart's influence on the Ottoman Empire and his activities in the reform process. In the 19th century, the Ottoman Empire's attempts at modernisation were shaped by Urquhart's ideas on the necessity of free trade and his contributions to the Treaty of Balta Liman Trade. Urquhart argued that the traditional institutions of the Ottoman Empire were a source of strengthand suggested that reforms should

*Bu makale yazarın "David Urquhart; Osmanlı Mülkünde Bir İngiliz Diplomat (1805-1840)" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

CC BY NC Creative Commons Licence

be introduced gradually. His vision contributed significantly tot he integration process of the Ottoman Empire with Europe.

Keywords: *Ottoman Empire, David Urquhart, The Balta Liman Convention*

Giriş

19.yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu, bu yüzyılın ilk yarısında hem içsel çöküş emareleri hem de dış baskılar sebebiyle zorlu bir dönemeçteydi. Bu süreçte İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve ekonomik anlamda yeniden yapılandırılmasını kendi çıkarları doğrultusunda destekleyen en önemli dış aktörlerden biri olarak öne çıkmıştır. Stratford Canning ve Lord Palmerston gibi diplomatların yanı sıra David Urquhart gibi İngiliz siyasetinin önemli figürleri, Osmanlı reformlarını teşvik eden ve yönlendiren önemli roller üstlenmişlerdir. David Urquhart'ın Osmanlı yanlısı çalışmaları, yalnızca dönemin İngiliz kamuoyunu etkilemekle kalmamış, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile olan ilişkilerinin derinleşmesine zemin hazırlamıştır. Balta Limanı Antlaşması, bu süreçte ekonomik reformların başlangıç noktası olmuştur. Antlaşma, Osmanlı İmparatorluğu'nu serbest ticaret ilkeleri doğrultusunda şekillendirmeyi hedeflemiş ve İngiltere'ye ticari avantajlar sağlarken Osmanlı iç pazarında reformları teşvik etmiştir. Ancak, bu reformların Osmanlı Devleti için anlamı yalnızca ekonomik düzlemde sınırlı kalmamış; reformlar, Osmanlı'nın modernleşme çabalarının ve uluslararası sahnede meşruiyet arayışının bir göstergesi olarak da değerlendirilmiştir. David Urquhart'ın Osmanlı reformlarına olan etkisi, onun İngiliz dış politikası içindeki konumunun çelişkili yapısını ortaya koymaktadır. Urquhart, bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun modernizasyonu için güçlü bir savunucu olmuş, diğer taraftan Rusya karşıtı politikaları ve Palmerston'a karşı eleştirileriyle dikkat çekmiştir. Bu çelişkiler, Osmanlı modernleşmesinin yalnızca içsel bir süreç olmadığını, aynı zamanda Avrupalı güçlerin çıkarları ve ideolojik çatışmalarıyla şekillenen karmaşık bir süreç olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak, Osmanlı'nın 19. yüzyıldaki reform çabaları, serbest ticaret, mali reformlar ve kurumsal yenilikler gibi Batılı modellerin Osmanlı bağlamında uygulanması üzerinden şekillenmiştir. Ancak, bu reformlar, her ne kadar Osmanlı Devleti'nin uluslararası sistemdeki yerini koruma çabasıyla ilişkili olsa da aynı zamanda Batılı güçlerin ekonomik ve siyasi nüfuzlarını genişletme amacını taşımıştır. Balta Limanı Antlaşması ve Urquhart'ın etkisi, bu sürecin hem bir ürünü hem de katalizörü olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda, Osmanlı reformlarının yalnızca yerel dinamiklerle değil, aynı zamanda küresel güç dengeleriyle birlikte değerlendirilmesi gerektiği açıktır. Bu dönemde özellikle Avrupa devletleri, Osmanlı'nın çöküşünü ya engellemek ya da bu süreci kendi lehlerine kullanmak amacıyla çeşitli politikalar izlemiştir. Stratford Canning'in 1832 tarihli memorandumu, Osmanlı İmparatorluğu'na reform

yapmasını ya da dağılma riskiyle karşı karşıya kalacağını açıkça ifade etmiştir. Bu çağrı, Osmanlı'nın gelecekteki bağımsızlığı ve halkının durumunun iyileştirilmesi için reformun kaçınılmaz olduğunu vurgulamaktaydı. Bu yazıda, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki reform süreci, David Urquhart'ın bu süreçteki etkisi ve serbest ticaret politikalarının Osmanlı ekonomisi üzerindeki etkileri incelenecektir.

1. David Urquhart'ın Hayatı (1805-1877)

David Urquhart, 19. yüzyılın dikkat çeken şahsiyetlerinden biri olarak hem İngiltere'nin hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi sahnesinde önemli izler bırakmıştır. İskoçya'nın Braelangwell bölgesinde, Cromarty'de 1805 yılında dünyaya gelen Urquhart, köklü bir aristokrat aileye mensuptu. Urquhart klanının bir üyesi olan David, henüz çocuk yaşlardan itibaren güçlü bir milli gurur ve bağımsızlık bilinciyle yetişmiştir. David Urquhart'ın hayatında, çocuk yaşta babasını kaybetmesinin ardından annesi belirleyici bir rol oynamıştır. Annesinin titiz gözetimi altında aldığı eğitim, onun hayatını şekillendiren en önemli etkenlerden biri olmuştur. Ailesi, İngiltere yerine Fransa, İsviçre ve İtalya'da yaşamayı tercih etmiş, bu da Urquhart'ın geniş bir kültürel birikim edinmesini sağlamıştır. Eğitimine Fransa'da bir Benediktin kolejinde başlayan Urquhart, burada katı bir din eğitimi almıştır. Ancak, annesi kilisenin onda yarattığı fanatik etkisini sınırlamak amacıyla onu İspanya'da altı aylık bir geziye göndermiştir.16 yaşında İngiltere'ye dönen Urquhart, tarım ve mineraloji eğitimi alarak entelektüel altyapısını güçlendirmiştir. 1822'de Oxford Üniversitesi'ne bağlı St. John's College'a kabul edilmiştir; ancak sağlığının bozulması nedeniyle eğitimine ara vermek zorunda kalmıştır. Bu süre zarfında Fransa'nın güneyine taşınmış ve burada Yunan Bağımsızlık Mücadelesi'ne olan ilgisi filizlenmiştir. David Urquhart'ın Yunan davasına olan ilgisi, annesinin bağlantıları sayesinde eyleme dönüşmüştür. Bu süreçte Jeremy Bentham ile tanışarak hem Yunansever (Hellenofil) çevrelere hem de Londra Yunan Komitesi'ne katılmıştır. Bentham'ın önerisiyle Urquhart, Lord Cochrane'in yanında Yunanistan'a gitmiştir. Yunan isyanı sırasında 1828-1829 yıllarında Hellas adlı bir firkateynde teğmen olarak görev yapmıştır. Antik Yunan'ın (belediye) yerel yönetim kurumlarına olan ilgisi, o dönemde şekillenmiştir; bu ilgi, sonraki yıllarda bazı çevrelerce abartılı antik romantizm suçlanmasına neden olmuştur. Urquhart, 1830'ların başında Türkiye'ye ilk ziyaretini gerçekleştirmiştir. İstanbul'da Sir Stratford Canning ile tanışması, hayatının dönüm noktalarından biri olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'na olan sevgisi ve Rusya'ya karşı duyduğu güçlü nefret bu dönemde şekillenmiştir. 1831 yılında, sadece 26 yaşındayken, Canning tarafından Arnavutluk'a gizli bir görev için gönderilmiştir.1833'te İngiltere'ye dönen Urquhart, Osmanlı İmparatorluğu üzerine yazılar ve kitaplar yayımlamaya başlamıştır. Bu dönemde yayımlanan *Turkey and Its Resources*

(Türkiye ve Kaynakları) adlı kitabı hem kamuoyunda hem de hükümet çevrelerinde büyük ilgi uyandırmıştır. Bu kitabın başarısı üzerine, dönemin Dışişleri Bakanı Lord Palmerston tarafından Osmanlı ve Orta Asya'daki ticari ve siyasi durumu rapor etmekle görevlendirilmiştir.1835 yılında Urquhart, *Portfolio* adlı bir dergi yayımlamaya başlamış ve burada Rusya karşıtı görüşlerini açıkça dile getirmiştir. Aynı yıl, Osmanlı İmparatorluğu'na İngiltere'nin Konstantinopolis Büyükelçiliği'nde Sekreter olarak atanmıştır. Ancak, Lord Ponsonby ile yaşadığı otorite çatışmaları ve bağımsız hareket etme eğilimi nedeniyle 1837 yılında görevden alınmıştır.1837'de İngiltere'ye dönen Urquhart, Osmanlı İmparatorluğu'na olan hayranlığını kamuoyuna yansıtmak için girişimlerde bulunmuştur. Çalışmaları arasında en dikkat çekenlerden biri de İngiltere'de Türk hamamlarının yaygınlaştırılmasına olan katkılarıdır. Eşi Harriet ile birlikte, Türk hamamlarının sağlık üzerindeki etkilerine dair farkındalık yaratmış ve bu hamamların inşası edilmesi için mali destek sağlamıştır. Urquhart'ın, kendi evlerine Türk hamamı inşa etmesi, bu tutkusunun kişisel yaşamına ne kadar derinlemesine nüfuz ettiğini göstermektedir.1847-1852 yılları arasında Sheffield ve Stratford için Parlamento üyesi olarak görev yapan Urquhart, İngiltere'nin dış politikalarını sert bir şekilde eleştirmiştir. 1854 yılında, eşi Harriet'in desteğiyle Foreign Affairs Committee adlı bir cemiyet kurmuş ve İngiltere'nin Kırım Savaşı'ndaki rolüne karşı halkı bilinçlendirmeye çalışmıştır. Ancak, bu girişimlerinde işçi sınıfının desteğini tam anlamıyla kazanmayı başaramamıştır. Politikalarında manevi ve ahlaki değerlere vurgu yapmış, ancak sıradan insanların günlük ihtiyaçlarını göz ardı etmiştir. Urquhart, sağlığının bozulması nedeniyle 1864 yılında İngiltere'den ayrılmış ve hayatının geri kalanını münzevi bir şekilde Savoy'daki bir dağ evinde geçirmiştir. Burada İngiliz devlet adamları, Fransız din adamları ve Osmanlı yetkilileri tarafından ziyaret edilmiştir. 1877 yılında Mısır'dan dönerken Napoli'de hayatını kaybetmiştir. David Urquhart, yaşamı boyunca fikirleri ve faaliyetleriyle tartışmaların odağında olmuştur. Siyasi rakipleri tarafından "Rusofobik" ve "Türk hayranı" olarak tanımlansa da adalet ve ahlak üzerine inşa ettiği dünya görüşü, onu birçok çevrede idealist bir figür haline getirmiştir. Bugün, Urquhart'ın adı hem eleştirel hem de övgü dolu yaklaşımlarla anılmaya devam etmektedir.

2. Balta Limanı Ticaret Anlaşmasına Giden Süreçte Urquhart

İstanbul'daki görevinden ayrılırken Stratford Canning'in Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik veda mesajı, "reform yap ya da öl" mesajıydı. Aralık 1832 tarihli kaleme aldığı notu şu şekilde başlıyordu; Türk İmparatorluğu, çöküş sürecinde öyle bir kritik noktaya ulaşmıştır ki, ya yeniden canlanıp yeni bir refah dönemine başlayacak ya da tamamen çözülme durumuna düşecektir (TNA/FO78/211, ff.337). Reform, Türk İmparatorluğu'nun bağımsızlığını sürdürmenin ve halkının durumunu iyileştirmenin en iyi ve tek umuduydu (TNA/FO78/211, ff.

351–352). Canning, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir kısmını Mehmet Ali Paşa'ya bırakacak bir paylaşımın, uzun vadede hayatta kalma umutları için elzem olan iyileştirme sistemini gerçekleştirme şansını sona erdireceğini savundu (TNA/ FO 78/211, ff. 341–342). Whig Partisi bakış açısından, reform olmadan Osmanlı'ya dayanarak yapılan herhangi bir diplomatik hesaplama anlamsızdı. Çünkü reform olmaksızın Osmanlı İmparatorluğu ne kurtarılabilir durumda olurdu ne de kurtarılmaya değerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nun yanında yer alma kararı alındığında, reform çabalarını desteklemek de kaçınılmazdı; çünkü biri diğerinin şartıydı. Webster (1947)'e göre; Palmerston'un Yakın Doğu Sorunundaki tüm ahlaki konumu, Osmanlı İmparatorluğu'nun reform edilebileceği varsayımına bağlıydı. Bu durum, Mehmet Ali Paşa'nın bazı kamu kesimleri ve siyasi sınıflar arasında sahip olduğu ilerici itibarı daha da gerekli hale getiriyordu. II. Mahmud, 1830'larda sadece bir avuç İngiliz gözlemcinin övgüsünü kazanabilmişti (Walsh, 1836). Charles MacFarlane (1829, s. 270), popüler bir tarihçi, uzun süre İstanbul'da yaşamış biri ve Osmanlı İmparatorluğu konusunda bir otorite olarak, sorunu şu şekilde teşhis etmişti:

"Şeref ve refahın daha sağlam ve kalıcı bir temeli ki bu olmadan önerilen temel kumdan bir zemin olur hükümetin tüm departmanlarında genel bir ahlaki reform olurdu; zira mevcut durumda, divan ve paşaların ya da valilerin başından köy ağalarına ve gümrük memurlarına kadar her şey yolsuzlukla doludur. Halk, eskisinden daha fazla baskı altındadır. Mülkiyet ve yaşam güvencesi eskisi kadar belirsiz; adalet kararları ise rüşvet miktarına göre belirleniyor"

Osmanlı'nın reform çabalarının İngiliz kamuoyuna güvenilir ve inandırıcı görünmesi için Palmerston ve Ponsonby'nin süreci kontrol altına alması gerekiyordu. Bu fırsat 1833 yılı gibi erken bir tarihte, tahmin edilemeyen siyasi bir figür olan David Urquhart aracılığıyla doğdu; mütevazi bir İskoç toprak sahibi, eski bir Yunan bağımsızlık savaşçısı ve İngiltere Kralı IV. William'ın koruması altında bir adam. Kral, bir şekilde Osmanlı İmparatorluğu'na özel bir ilgi geliştirmişti. Urquhart, Osmanlı davasına bir şekilde kendini adamıştı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere için bir ortak olarak potansiyelini öven birçok etkili kitap ve broşür yayınladı. Canning'in memorandumunun hemen ardından yayımlanan *Turkey and Its Resources (Türkiye ve Kaynakları)* eseri, 1830'lar boyunca İngiliz himayesinde Osmanlı reformunun bir planı olarak kabul edilebilir. Bu eser ve daha politik ve tartışmalı olan "England, France, Russia and Turkey" (İngiltere, Fransa, Rusya ve Türkiye) adlı makalesi, geniş çapta okundu, eleştirildi ve alıntılandı. *Literary Gazette*, *Edinburgh Review*, *British and Foreign Review*, *Quarterly Review* ve *Foreign Quarterly Review* gibi yayınlarda yer aldı (Urquhart, 1833, July).

Tarihçi Frank Bailey (1942, s.165), Urquhart'ın fikirlerinin, *"Onu Doğu meselelerinde bir otorite olarak gören büyük bir İngiliz kamuoyu tarafından kabul edildiğini"* yazmıştır. Türksever çağdaşlardan biri olan David Ross, Urquhart'ın ilk kitabıyla ilgili olarak, "Sadece İngiltere'de değil, Avrupa genelinde tam bir fikir değişikliği yaratmıştır," diye yazmıştır.

Urquhart, 1833 yılı sonunda Doğu Avrupa ve Asya'da coğrafi veri toplamak üzere bir dışişleri misyonu ile görevlendirildi. O yılın başlarında, Palmerston'a birkaç kez yazmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun *"neredeyse sınırsız ticari refah umutlarını"* ve İngiltere'nin, *"Türkiye'nin siyasi yeniden yapılanmasında ve onun kalıcı refahında, bol kaynaklarını harekete geçirerek"* oynayabileceği rolü vurgulamıştı (TNA 78/232, 78/233, 78/249, 78/279). Mart 1834'te, Urquhart'ın İstanbul'a yerleşmesi kararlaştırıldı ve burada kısa süre içinde diplomatik bir görev elde etti. Tory'lerin (Muhafazakârlar) kısa süreliğine iktidarda olduğunda bir duraklama yaşansa da 1836'da Osmanlı başkentine geri döndü ve bu sefer elçilik sekreteri olarak görev yapmaya başladı. Burada, gelecekte Balta Limanı Antlaşması olarak bilinecek olan bir Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşması üzerinde yoğun hazırlık çalışmaları yürüttü (Monteith, 1840). Urquhart, belki de daha çok Rusya karşıtı paranoyası ve Palmerston'a karşı saplantılı derecede muhalefeti ile tanınır. 1837'de Vixen olayı sonrasında, bir İngiliz ticaret gemisi olan *Vixen*'in Çerkes isyan hareketine askeri malzeme taşıdığı gerekçesiyle Çarlık donanması tarafından ele geçirilmesi üzerine bir savaş çıkarmaya çalışması nedeniyle görevden alındı. Bu olaydan sonra dış hizmete veda etti ve dışişleri bakanını (Palmerston) hiçbir zaman affetmedi.1840 yılında, Palmerston'u bir Rus casusu ve hain olarak suçlamak için basın ve broşürler yoluyla bir "Chartist" kampanya başlattı (Urquhart, 1836). Bununla birlikte, onun Palmerston'ın Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili planlarında önemli bir figür olduğunu iddia etmek, çelişkili gibi görünebilir. Ancak, 1840'taki bu olaylar Türksever görüşlerinin tanınırlığını artırmış ve dolaylı olarak Palmerston'ın pozisyonunu güçlendirmiş olabilir. İskoç Urquhart'ın, İngiltere'nin Osmanlı'ya yönelik pozisyonunu şekillendirme üzerindeki erken etkisi kolayca görülebilir.

Urquhart, Vixen olayı sırasında dengesiz davranışlarına rağmen hem dışişleri bakanının hem de Ponsonby'nin desteğine sahipti. Urquhart, 1836'da yayınladığı ve editörlüğünü yaptığı *Portfolio* adlı dergide Palmerston'ın doğu politikasını onaylamıştı. Bu dergide dışişleri ofisinden ve başka yerlerden elde edilen gizli materyalleri yayımlamıştı; bu, 19. yüzyılın bir tür internet sızıntısı gibiydi (Bolsover, 1934). Palmerston, *Portfolio* şüphe uyandırmaya başladıktan sonra bile Urquhart'a yeni görevler vermeye devam etti. Öyle ki, bir yazarın dediğine göre, Ponsonby, Urquhart'ın ünlü broşürü olan "England, France, Russia, and Turkey" okumuş, düzeltmiş ve sübvanse etmiştir (Holland,1977). Bu nedenle, Tory'ler

(Muhafazakârlar) bile Urquhart'ı istihdam etmek için kraliyet taleplerine karşı koymaktan çekinmemişlerdi. *Quarterly Review* Urquhart'ı, *"Palmerston'ın yarattığı bir Frankenstein"* olarak tanımlamıştı (Quarterly Review, 1840, s.265).

2.1. Osmanlı Devleti'nin Destekçisi David Urquhart

David Urquhart, Osmanlı İmparatorluğu'nun erken dönem, hatta sürekli savunucusuydu. Palmerston ve Ponsonby'nin Whig-Liberal siyasi görüşleri doğrultusunda desteklediği Türk reform programını başlatan kıvılcım oydu. Urquhart'ın *Turkey and Its Resources* (Türkiye ve Kaynakları) adlı kitabı ve ardından gelen diğer eserleri hem çok önemli birer kaynak hem de dışişleri ofisinin Osmanlı hakkındaki düşüncelerini anlamak için değerli bir anahtardı. Urquhart'ın Türkiye'ye yönelik planları, başından beri, meşruiyet ve geleneklere dayanan, tamamen Anglo-Sakson esinli bir kademeli reform anlayışıyla doluydu. Bu, Mehmet Ali Paşa tarafından temsil edilen süpürücü ve Merkeziyetçi Fransız modeline bir tezat oluşturuyordu. Urquhart ve Palmerston–Ponsonby ekibi için Osmanlı hanedanı ve mevcut kurumları bir engel olmaktan çok, bir güç kaynağıydı (Quarterly Review, 1840).

Urquhart (1835, s.22), *"Avrupa'nın en eski hanedanının geleneksel haklarından faydalanan II. Mahmud, Avrupa'da herhangi bir hükümdardan daha geniş yasal yetkilere sahiptir,"* diyordu. Bir anda olan radikal değişimlere karşı temkinli bir tonda, Osmanlı'daki tarihsel bağlamdaki özgürlüklerin kadim bir Türk anlayışına dayanan temele borçluydu; *"İnsanın toplumsal hakları ve siyasi yapısı, birkaç ama basit ve paha biçilmez inançlarla tanımlanmış ve korunmuştur; bunlar her bireyin gönlünde derin bir şekilde işlenmiştir."*

Urquhart bu yaklaşımıyla Osmanlı'da modern Batılı anlamda anayasal haklar olmasa da halkın geleneksel ve dini temellerle şekillenen bir özgürlük anlayışı vardı. Benzer şekilde Palmerston, 1838'de Bulwer (1838, s.285)'e şu şekilde yazıyordu: *"Türk İmparatorluğu'nun hızla çöküşe geçtiğini söyleyenlere hep şu yanıt verilir; Eğer desteklemeye çalışır ve yıkmaya kalkmazsak bizim zamanımızda dayanacaktır. Dahası, yüzyıllardır var olan bir imparatorluk, dünkü yaratımlar olan yapılar gibi kolayca yıkılmaz, tıpkı Mehmet Ali'nin otoritesi gibi."*

Bu yaklaşım, Fransızların Mehmet Ali Paşa'yı destekleyen, yeniliklerin ilerlemenin kaynağı ve milletlerin dinamizmin garantisi olduğu vizyonuyla tamamen çelişiyordu. Mevcut kurumların uyarlanması, Reform Yasası'nda (Reform Act) da görülen bir özellikti ve paternalist (otoriter) bir kademeli reform anlayışı, Whig'lerin Osmanlı kurumsal değişimlerine yaklaşımını uygun bir şekilde simgeliyordu. Urquhart, *"Onun (II. Mahmud'un) iç yönetimi, önceki saltanatlarla kıyaslandığında, ekonomi, ılımlılık, insanlık ve gerçek fakat kademeli idari ilerleme ile karakterize edilmiştir."* Demekteydi (Urquhart, 1835, s.21). Gelecekteki değişimlere gelince, Urquhart (1833, s. 90)'a göre, *"Türkiye'deki tüm ihtiyatlı reformlar,*

Arabistan'daki orijinal saflığına geri dönen ve tüm kadim saflığıyla yeniden canlandırılan geleneksel kuralların restorasyonuna indirgenmelidir (...) ki Sultan'ın benimsemeye eğilim gösterdiği plan tam da budur."

Benzer şekilde, Osmanlı İmparatorluğu 1840'ta yeni mali tedbirler yayımladığında Palmerston, Osmanlı dışişleri bakanı Reşid Paşa'ya şöyle yazmıştı:

"Majestelerinin Hükümeti, Osmanlı'nın Yeniden Doğuşuna en derin ilgiyi duymaktadır ve Reşid Paşa'nın ülkesinin eski saflık ve canlılığına geri dönüşünü sağlayarak, eski kurumları kademeli olarak geliştirmesi ve iyileştirmesi yerine, Türk halkının alışkanlıklarına ve önyargılarına aykırı olacak şekilde yeni kurumlar kurmaya çalışmamasını çok bilgece ve yerinde bulmaktadır" (TNA, 78/389).

Sistematik bir anlamda, *Turkey and Its Resources* (Türkiye ve Kaynakları) adlı kitabın merkezinde iki temel fikir vardı: Birincisi, Osmanlı'nın ekonomik potansiyelinin, siyasi yeniden yapılanmasının anahtarı olduğu; ikincisi ise serbest ticaretin bu potansiyeli açığa çıkarmak için gerekli olduğu fikriydi. Kitap basitçe "Osmanlı'da ticaret serbesttir," diye ilan ediyordu (Urquhart, 1833). Osmanlı Devleti'nin şaşırtıcı derecede düşük %3'lük ithalat tarifesi büyük övgüye layık bulunuyordu. Yapılması gereken tek değişiklik, dâhili engellerin ve son zamanlarda getirilen bazı tekellerin kaldırılmasıydı. Urquhart (1833), Moniteur Ottoman'dan alıntı yaparak, *"Üç yüz yıl önce, sultanlar, cömertlik ve akıl yürütme eylemleriyle, medeni Avrupa'nın en ateşli arzularını önceden görmüş ve sınırsız ticaret özgürlüğünü ilan etmişlerdir"* diye yazmıştı. Kitapta, Fransız Tarım ve Ticaret Meclisi'nde merkantilizmi savunan Thiers'in bir konuşmasıyla alay etmişti. İskoç yazar, serbest ticaretin önemini uzun bir Türkiye'nin kullanılmamış potansiyelleri listesinin yanında savunarak şu sonuca varmıştı: *"İngiliz mallarının geniş depoları Tuna üzerinde ve Trabzon'da kurulsun, Türkiye bu depolarda donanma veya ordulardan daha iyi bir destek bulacaktır"* (Urquhart, 1833, s.131).

3. Serbest Ticaretin Rolü ve Osmanlı Devleti'nde Ekonomik Yeniden Yapılanma

Tarihçiler, serbest ticaret ideolojisinin İngiltere'de yükselişini genellikle 1840'lara veya daha sonraki bir döneme tarihlendirirler. Ancak bu durum, özellikle 1846'daki Tahıl Yasaları'nın (Corn Laws) kaldırılması ve Tahıl Yasası Karşıtı Birliği'nin (Anti-Corn Law League) faaliyetleri gibi iç siyasete odaklanmanın bir sonucudur (Howe, 1997). Doğu Krizi ile neredeyse eşzamanlı olan Birinci Afyon Savaşı, ticaretin uluslararası eylemlere motivasyon sağladığını açıkça göstermişti. Ayrıca, Clarendon, Bowring ve Granville tarafından temsil edilen kabine, 1830'larda Fransa ile bir serbest ticaret antlaşması başlatmaya çalışmıştı (TNA, 30/29/16/9). Maliye ve Ticaret Kurulu (Exchequerand Board of Trade), 1820'ler ve 1830'larda tarife indirimleri yapmıştı. Ancak serbest ticareti burada İngiltere'nin hiç tarifesi olmaması

gerektiği düşüncesi olarak değil, serbest ticaretin refah ürettiği inancı olarak tanımlamak daha uygun olabilir (Charles, 1833). Serbest ticaret ile mali kısıtlamalar arasındaki ilişki, özellikle İngiltere'de, eski Whig hareketlerinin bir teması olarak tarih boyunca öne çıkmıştır. Urquhart (1833, s.16) şöyle yazmıştı; *"Onlar için ticaretin ve sanayinin özgürlüğü bağımsız bir sorgulama konusu değil; bu özgürlük, doğrudan vergilendirmenin bir sonucu olarak ortaya çıkar ve ondan asla ayrılamaz"* Osmanlı merkezi yönetiminin zayıf olduğu yönündeki eleştiri, tersine çevrilerek şu sonuca varılıyordu; "*Merkezi yönetimin ihmal edilmesi genellikle refahın bir sonucudur"* (Urquhart,1833, s.17).

Düşük ve eşit vergilendirme, bazı kötü uygulamalar (örneğin, iltizam sistemi) ortadan kaldırıldığı sürece refahı vaat ediyordu ve refah da siyasi iyileşmeyi garanti ediyordu. Urquhart, görevi öncesinde Palmerston'a yazdığı bir mektupta şunları ifade etmişti: *"Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu tek avantaj, yalnız bırakılmaktır. Sanayi serbesttir, ticaret serbesttir, vergilendirme doğrudandır ve yükler eşittir"* (TNA, FO 78/233, f. 140).

3.1. Balta Limanı Anlaşması ve Reformlar

Bu serbest ticaret yaklaşımı, Mehmet Ali Paşa'nın kınanan tarım ve ticaret tekelleriyle karşılaştırıldığında çok daha üstün bir politika olarak gösteriliyordu. Urquhart (1835, s. 30) şöyle yazıyordu: *"Tüm kamu kaynakları, hükümet tekelleri olmaksızın, ağır vergiler veya sanayi ve nüfusun ilerlemesini durdurmadan elde edilmektedir. Bu durum, serbest ticareti yalnızca karşılıklı kârlılık meselesi değil, aynı zamanda iyi idare ile bağdaştırıyor ve Osmanlı'nın yeniden yapılandırma politikasında temel bir unsur haline getiriyordu"*

Son olarak, Urquhart (1833), Avusturya-Alman muadillerinin aksine, II. Mahmud reformlarını övmeye istekliydi; ancak bu övgü, eski bir anayasanın yenilenmesi veya modernizasyonu terimleriyle dile getiriliyordu. Yeniçerilerin feodalizm ve yolsuzluğun kalesi olarak görülen yok edilmesi, devleti mali sorumlulukları yerine getiren ve "belediyeler" olarak adlandırılan toplulukların rızasına dayalı bir temele güçlendirmek için bir yol açtı. Bu fikri geliştiren Urquhart, Osmanlı kurumlarını şu şekilde tanımlıyordu:

"(...) İki büyük pratik öneme sahip ilke: mülkiyete doğrudan vergi konularak sanayi ve ticaret özgürlüğü sağlanması ve mali amaçlarla faaliyete geçirilen kırsal belediye örgütlenmesi. Bu örgütlenme, adaletin dağıtılmasına, baskının azaltılmasına ve yurtseverlik yerine yerel bağlılıkların ve ortak sempati duygularının gelişmesine yol açmıştır." (Urquhart, 1833, s. vii)

Bu yapı, İngiliz parlamento geleneğiyle, hatta Anglo-Saksonların gönüllü birlikteliklerine kadar uzanan eski mitlerle karşılaştırılıyordu. Sonuç, daha fazla adalet ve daha az keyfiyet

anlamına geliyordu ve bu, Mehmet Ali Paşa'nın "sistematik baskı" politikasıyla tam bir tezat oluşturuyordu (Urquhart, 1835).

3.1.1. Serbest Ticaret ve Mehmet Ali Paşa'nın Merkeziyetçi Reformları

Serbest piyasa ekonomisi ve kişi ile mülkiyet güvenine duyulan güven yalnızca İngiliz fikirleri değil, aynı zamanda Aydınlanma fikirleriydi ve birçok Avrupalı Liberal tarafından paylaşılıyordu. Mehmet Ali Paşa'nın başarılarını öven hayranları, düzenin yeniden sağlanmasını refahın vazgeçilmez bir önkoşulu olarak vurguladılar. Ancak Mehmet Ali Paşa'nın hiçbir modernleşme programı, kadim özgürlüklerin yeniden canlanması bağlamında çerçevelenmedi; böyle bir şey mümkün de değildi. Onun programını tanımlayan şey, otoriter bir dürtüydü. Mısır, Mehmet Ali Paşa'nın büyük altyapı projeleri, merkezileşme ve vergi toplama yetkileriyle övüldü; ekonomik ve askeri alanlarda merkezi girişimleriyle takdir edildi, ancak ticaret veya mali liberalizm konusunda herhangi bir varlık göstermedi.

4. Balta Limanı Anlaşmasının Sonuçları

Palmerston, Balta Limanı ticaret antlaşmasının geleceğine büyük önem verdiğini, Urquhart'tan sonra göreve getirilen Bulwer'in bu süreci devam ettirmesi için görevlendirilmesiyle göstermişti. Bulwer, 1837'de önce Londra'da, ardından İstanbul'da, Urquhart'ın hazırlık çalışmalarını temel alarak işe koyuldu. Zemin hazırlanmış olsa da müzakereler birkaç taslak üzerinden 1838 yazına kadar devam etti. Sorun, zaten düşük olan ithalat tarifesi değil, gelir kaynağı ve nüfuz aracı olarak kullanılan dahili tarife ve tarife dışı engellerdi. Sonunda, 16 Ağustos 1838'de, Osmanlı başkentinin Balta Limanı'nda tamamlanan ticaret antlaşması imzalandı.

Bu antlaşma, İngiltere'ye "en imtiyazlı ulus" statüsü verdi; tüm izinleri, tekelleri ve ithalatların yeniden satışına getirilen içsel kısıtlamaları kaldırdı; ayrıca Osmanlı ihracatında %12, ithalatta ise %5'lik yeni bir tarife oranı belirledi. İngiliz tüccarları için elde edilen daha iyi koşullar kadar önemli olan şey, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik araçlarla yeniden doğuş yoluna girmiş olmasıydı. Ponsonby'ye göre, antlaşma *"liberal ve bilge prensipleri" yerleştirmişti ve "ülkenin (Osmanlı'nın) geneli için iyiydi."* Ponsonby, müzakerelerin başarısını, hızla İngiltere'nin adamı haline gelen Reşid Paşa'ya bağladı (TNA, 78/332).

İngilizlere göre Tekeller, *"Osmanlı İmparatorluğu'nun yok olma"* tehdidini bertaraf etti ve Ponsonby, yeni antlaşmanın *"iyileştirilmiş koşulların bir sonucu olarak bu ülkedeki ticaretin muazzam bir şekilde artacağı"* bir dönemi başlatacağını öngördü (TNA, 78/330). Sonraki ay İngiliz basınında yayımlanan bir makalede Ponsonby'yi, *"Osmanlı yönetiminin eksikliklerinin farkında olmasına rağmen, ülkenin bilge ve enerjik yöneticiler altında, eğer adil bir fırsat verilirse, yeniden doğacağı umudunu taşıdığı için"* övmüştü (TNA, 78/330). Palmerston da

genel heyecana katılarak, antlaşmanın bir gün Mehmet Ali Paşa'nın topraklarında da "yarar sağlayacak" şekilde genişleyeceğini umuyordu. Palmerston, antlaşmanın başarısından memnuniyet duyduğunu belirterek, Reşid Paşa'nın çabalarını ve antlaşmanın önemini şu sözlerle dile getirdi:

"Size Ticaret Antlaşmasının onay belgelerini gönderiyorum ve bu, gerçekten mükemmel bir şey. [...] (Mehmet Ali) antlaşmayı ihlal edeceğini söylüyor. Ancak bu o kadar kolay olmayacak; uzun vadede hem Sultan'ın hem de kendi halklarının yararına olduğunu görecektir" (Bulwer, 1870, s. 288).

Dışişleri Bakanı, antlaşmada oynadığı rolden dolayı Ponsonby'e "Viscount" unvanı verilmesini bile sağlamıştı (TNA, 78/352). Ancak bu coşku Britanya dışına pek yansımadı. Fransız gözlemci d'Aubignosc (1839), Reşid Paşa'yı bir "seyyar satıcı" olarak nitelemişti. II. Mahmud'un Avusturyalı biyografi yazarı Münch (1839), Urquhart'ı diplomatik bir halkla ilişkiler çok yönlüsü olarak tanımlamış ve Türk tekellerine tamamen kayıtsız kalarak Balta Limanı Antlaşması'nı yalnızca bir siyasi-diplomatik adım olarak ele almıştı. Barante (1890), Rus Çarı I. Nicholas'ın bu antlaşmayı kıskançlıkla değerlendirdiğini ve siyasi bir hamle olarak gördüğünü bildirmişti. Nesselrode ve Boutenieff ise artan İngiliz etkisi nedeniyle endişelenmişti.

Fransızlar, İngilizlerin aksine, Mehmet Ali Paşa'nın tekellerinin zarar verici etkilerine dair kamuya açık veya özel herhangi bir eleştiri getirmedi. Fransız kaptan Charles de Beaufortd'Hautpoul (1839), Fransız Mareşali Soult'a bu tekellerin rejim için gerekli olduğunu rapor etmişti. *Journal Asiatique*, tekelleri suistimal olarak eleştiren iddialara karşı savunmuştu (Reinaud, 1831). Fransız Mareşal Marmont (1837) ise bu tekelleri, Mısır tarımı için Nil ve hidrolik çalışmaların merkezi önemine ve fellahların (Mısır köylülerinin) kendi başlarına yenilik yapma kapasitesine sahip olmamasına dayandırarak haklı çıkarmıştı.

Daha ciddi ekonomik analizlerde bile, *La Revuedes Deux Mondes*'da Auguste Colin ve *Coupd'oeil* adlı eserinde Jomard gibi isimler, tekelleri neredeyse hiç tartışmamış, hatta adlarını bile pek anmamıştı (Colin, 1839). Balta Limanı Antlaşması, sadece şekilde İngiliz tüccarları için özel ayrıcalıklar sağlamayı amaçlayan merkantilist bir hamle değildi. Bulwer (1870) ve müzakerelerdeki diğer İngiliz temsilciler, antlaşma müzakereleri sırasında bile diğer Avrupa güçlerinin de aynı ticari koşulları kabul edeceğini tahmin ediyorlardı. Nitekim, Balta Limanı Antlaşması'nı Kasım 1838'de bir Fransız-Türk anlaşması izledi; Avusturya, 1839'da "en imtiyazlı ulus" statüsünü güvence altına aldı ve bu antlaşma zamanla Türkiye'deki tüm yabancı ticaretin pazarı haline geldi.

Sonuç

David Urquhart'ın Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik görüşleri ve politik angajmanları, yalnızca bir diplomatın kariyer yolculuğu olarak değil, aynı zamanda 19. yüzyıl İngiliz dış politikası ve emperyal vizyonu açısından da kritik bir örnek teşkil etmektedir. Urquhart, Osmanlı İmparatorluğu'nu yalnızca jeopolitik bir denge unsuru olarak değil, aynı zamanda tarihsel ve kurumsal sürekliliği içinde değerlendirmiş ve bu bağlamda serbest ticaret, yönetişim reformları ve geleneksel Osmanlı kurumlarının korunarak modernize edilmesi gerektiğini savunmuştur. Onun vizyonu, klasik İngiliz liberalizminin ve Whig siyasetinin ekonomi-politik ilkeleriyle Osmanlı'nın dönüşüm süreçleri arasında bir köprü kurmayı amaçlamıştır. Urquhart'ın serbest ticaret savunusu ve Balta Limanı Ticaret Antlaşması'na katkıları, Osmanlı'nın ekonomik bağımlılık ilişkileri açısından uzun vadeli sonuçlar doğurmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik reformlarını bir kalkınma stratejisi olarak görmekle birlikte, Urquhart'ın önerdiği model, çoğunlukla Batı merkezli bir perspektifi yansıtmış ve Osmanlı yönetim mekanizmalarını bir İngiliz liberal siyasal çerçevesi içinde ele almıştır. Bu noktada, onun reform vizyonunun ne ölçüde Osmanlı iç dinamiklerine uygun olduğu tartışmaya açıktır. Urquhart'ın Osmanlı reformlarına ilişkin görüşleri ve İngiliz dış politikasındaki yeri, onun yalnızca bir diplomat değil, aynı zamanda döneminin entelektüel ve siyasi ortamında güçlü bir figür olduğunu da göstermektedir. Politik romantizmi ve idealleştirilmiş Osmanlı algısı, modernleşme ve uluslararası siyaset arasındaki gerilimi gözler önüne sermektedir. Bu açıdan Urquhart, yalnızca İngiliz-Türk ilişkilerinde değil, aynı zamanda küresel güç dengelerinin inşasında da kendine özgü bir etki yaratmıştır. Sonuç olarak, David Urquhart'ın Osmanlı İmparatorluğu'na bakışı ve politik müdahaleleri, 19. yüzyıl Avrupa diplomasisinde alternatif bir bakış açısı sunmuş, ancak zaman zaman dönemin büyük güç siyasetinin çelişkileri içinde kaybolmuştur. Onun reformist perspektifi, serbest ticaret ve Osmanlı'nın kurumsal dönüşümü üzerine geliştirdiği görüşleri hem Osmanlı tarihi hem de İngiliz dış politikası açısından kapsamlı bir değerlendirme gerektirmektedir. Urquhart'ın politik mirası, emperyal bir projeye entelektüel bir kimlik kazandırma çabası olarak okunabilir ve bu yönüyle hem dönemin hem de günümüz uluslararası ilişkiler tarihine dair önemli bir tartışma alanı sunmaktadır.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

İngiliz Milli Arşivi –The National Archives.

Canning to Palmerston. (19 Aralık 1832). TNA / FO 78/211, ff. 337, 341–342, 351–352.

Urquhart to Palmerston. (12 Ocak 1833). TNA / FO 78/233, f. 140.

Urquhart to Palmerston. (12 Şubat 1833). TNA / FO 78/233, ff. 140–149.

Ponsonby to Palmerston. (16 ve 21 Nisan 1838). TNA / FO 78/330, ff. 214–217, 232–235.

Palmerston to Ponsonby. (29 Nisan 1839). TNA / FO 78/352, ff. 110–111.

Palmerston to Ponsonby. (4 Şubat 1840). TNA / FO 78/389, ff. 36–37.

Araştırma İnceleme Eserleri

Bailey, F. E. (1942). *British policy and the Turkish reform movement: a study in Anglo-Turkish relations, 1826-1853* (Vol. 51). Harvard University Press.

Barante, A. G. P. B. (1890–1901). *Souvenirs du baron de Barante*. C. de Barante (Ed). (1–8). Calmann Lévy.

Bolsover, G. H. (1934). Lord ponsonby and the Eastern Question (1833-1839). *The Slavonic and East European Review, 13* (37), 98-118.

Britain's threatened war with the world. (1840, December). *The Quarterly Review, 67*, 265–301.

Bulwer, H. L. (1870–1874). *The life of Henry John Temple, Viscount Palmerston* (1–3). William Clowes and Sons.

Cargill, W. (1840). *Address of William Cargill to the South Shields Chamber of Commerce, May 4, 1840: On the foreign policy of England*. T. Brettell.

Colin, A. (1839). Lettres sur l'Egypte: Commerce. *La Revuedes Deux Mondes*, January, 63–81.

Commercial relations with Turkey. (1837, October). *British and Foreign Review*, 468–506.

d'Aubignosc, L. P. B. (1839). *La Turquie nouvelle : jugée au point où l'ont amenée les réformes du sultan Mahmoud* (Vol. 1). Paris: Delloye

Hautpoul, C. de. (1839, May 31). Correspondance politique, Egypte. 8, ff. 118–128. AMAE Archives.

Holland, H. R. V. (1977). *The Holland House diaries, 1831–1840* (A. D. Kriegel, Ed.). Routledge & Kegan Paul.

Howe, A. (1997). *Free Trade and Liberal England, 1846–1946*. Oxford University Press.

MacFarlane, C. (1829). *Constantinople in 1828: A residence of sixteen months in the Turkish capital and provinces* (Vol. 1). Saunders and Otley.

Marmont, A. (1837–1839). *Voyage du maréchal duc de Raguse en Hongrie, Crimée, Egypte* (Vols. 1–4). Libraire historique de Ladvocat.

Monteith, R. (1840). *Reasons for demanding investigation into the charges against Lord Palmerston*. William Collins & Co.

Münch, E. (1839). *Mahmud II, Padischah der Osmanen*. Verlag von Adolph Krabbe.

Puryear, V. (1935). *International economics and diplomacy in the Near East: A study of British commercial policy in the Levant, 1834–1853*. Oxford University Press.

Reinaud, J. T. (1839). De la gazete arabe et turque imprimée en Egypte. *Journal Asiatique*, 245.

Spencer, E. (1837). *Travels in Circassia, Krim-Tartary, etc.* (1–2). Henry Colburn.

Spencer, J. C. E. (1833). *The Reform ministry and the reformed Parliament*. J. Ridgway.

Urquhart, D. (1833). *Turkey and its resources: Its municipal organization and free trade; The state and prospects of English commerce in the East; The new administration of Greece, its revenue and national possessions*. Saunders and Otley.

Urquhart, D. (1833, July). Turkey and its resources. *The Literary Gazette*, 440–441.

Urquhart, D. (1833, October). Turkey and its resources. *Edinburgh Review*, 114–143.

Urquhart, D. (1834, February). Sketches of Turkey. *Foreign Quarterly Review*, 161–228.

Urquhart, D. (1835). *A statement of facts by a resident at Constantinople*. [s.n.].

Urquhart, D. (1835). *The Sultan Mahmoud, and Mehemet Ali Pasha*. James Ridgway & Sons.

Urquhart, D. (1835, February). England, France, Russia, and Turkey. *Quarterly Review*, 229–261.

Urquhart, D. (1835, February). England, France, Russia, and Turkey. *Quarterly Review*, 229–261.

Walsh, R. (1836). *A Residence at Constantinople, during a period including the commencement, progress, and termination of the Greek and Turkish revolutions* (1–2). Frederick Westley & A. H. Davis.

Webster, C. (1947). Urquhart, Ponsonby, and Palmerston 1830–41. *English Historical Review*, 62, 327–351.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:01.02.2025
Kabul tarihi |Accepted:24.04.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Fatih Orta

https://orcid.org/0000-0003-1292-5249
Dr., Türkiye, fatihortaa@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Orta, F. (2025). Çağatay Hanlığı (1227-1370)' nda Kebek Han (1319-1326) ve Faaliyetleri. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 574-585.

Çağatay Hanlığı (1227-1370)'nda Kebek Han (1319-1326) ve Faaliyetleri

Öz

Çağatay Hanlığı (1227-1370) Cengiz Han'ın oğlu Çağatay Han'a verdiği topraklarda kurulmuştur. Ağırlıklı olarak Türkistan topraklarını kapsamaktadır. Çağatay Hanlığı tarihinde yaptıkları icraatlarla dikkatleri çeken hanlardan birisi de Kebek Han (1319-1326)'dır. Kebek Han, hanlık makamından çekilerek tahtı kardeşi İsen Buka Han (1309-1320)'a devretmiştir. Onun bu hareketi Moğol ümerası tarafından oldukça takdir görmüştür. İsen Buka Han vefat edince emirlerin desteğiyle hanlık makamına oturmuştu. Kebek Han, kaynaklarda adalete son derece düşkün adil bir hükümdar olarak tavsif edilmektedir. Kebek Han, bu vasıflarının yanı sıra devlet idaresinde yaptığı yeniliklerle de maruftur. O, devletini daha iyi hale getirebilmek için birtakım reformlar yapmıştır. Bu çalışmada bu reformların mahiyeti ve sonuçları incelenecektir.

Anahtar Kelime*: Moğol, Çağatay Hanlığı, Kebek Han, Reform, Nümizmatik*

Kebek Khan (1319-1326) and His Activities in Chagatai Khanate (1227-1370)

Abstract

The Chagatai Khanate (1227-1370) was established in the lands given by Genghis Khan to his son Chagatai Khan. It mainly covered the territory of Turkestan. One of the khans who attracted attention with his actions in the history of Chagatai Khanate was Kebek Khan (1319-1326). Kebek Khan withdrew from the khanate and handed over the throne to his brother Isen Buka Khan (1309-1320). This action of his was highly appreciated by the Mongolian Ulemas. When Isen Buka Khan died, he took the khanate with the support of the emirs. Kebek Khan is described in the sources as a just ruler who was

CC BY NC
Creative Commons Licence

extremely fond of justice. In addition to these qualities, Kebek Khan is also known for his innovations in state administration. He made some reforms in order to make his state better. In this study, the nature and results of these reforms will be analysed.

Keyword: *Mongol, Chagatai Khanate, Kebek Khan, Reform, Numismatic*

Giriş

Çağatay Hanlığı, Cengiz Han'ın, oğlu Çağatay Han'a verdiği topraklarda yükselmiştir. Hanlık tarihi boyunca Türkistan coğrafyasını yönetmekle birlikte zaman zaman Afganistan, Hindistan ve İran'ın bazı kesimlerini de idare etmiştir. Hanlık, Çin'den başlayarak batıya doğru seyreden İpek Yolu'nun önemli durak noktalarına sahiptir. Kaşgar, Buhara, Semerkand gibi şehirler taşıdıkları ticaret potansiyelleri ile tarihte öne çıkmış şehirlerdir. Çağatay Hanlığı da bu şehirlerin söz konusu imkânlarından faydalanma eğiliminde olmuştur. Fakat öncelikli olarak Moğol fütuhatı evresinde uğradıkları tahribatın izlerini silmeye çalışmışlardır. Bu suretle Çağataylılar İpek Yolu ticaretinden istedikleri katkıyı almayı amaçlamışlardır. Bununla beraber idare ettikleri bu coğrafyanın Çağatay Hanlığı'na katkıları olduğu kadar zararları da olmuştur. Çağatay Hanlığı yönettiği bu topraklarda birbirine zıt hayat tarzlarına sahip halkların yaşaması, devletin Büyük Hanlık gölgesinde kalması, hayat sahasının oldukça dar olması gibi sebeplerden ötürü tarihi sorunlarla doludur. Hanlar bu sorunları çözmek adına çeşitli tedbirler almaya çalışmakla beraber bu çabaların istenilen neticeyi vermediği görülmektedir. Bu genel manzara Hanlığın hemen hemen bütün veçhelerinde karşımıza çıkmaktadır. Kebek Han'ın iktidarına tahtın sahibi olan hanlardan bazıları bu durumu tersine çevirmek için uğraşmışlardır. Bu noktada özellikle Duva Han'ın iktidar dönemi ön plana çıkmaktadır. Yaklaşık 30 yıl hâkimiyet süren DuvaHan, hem yönetimde istikrarı sağlamış hem de takip ettiği siyasi politikalarla devletini ayakta tutmayı başarmıştır. Onun açtığı yol kendisinden sonrakiler tarafından da takip edilmiştir. İsmi yukarıda zikredilen Duva Han'ın soyundan gelen Kebek Han, Çağatay Hanlığı'nın son dönemlerine doğru tahta çıkmış bir hükümdardır. O, yukarıdaki sorunlara çözüm arayışı içerisinde olan hükümdarlardan birisidir. Bu makalede ilk önce Kebek Han'ın hükümdarlık yılları ve tarih yazımındaki konumu ele alınacaktır. Ardından da makalenin merkezini teşkil eden reformlarına bakılacaktır. Burada Kebek Han'ın devletin içerisinde bulunduğu sorunlara karşı aldığı tedbirler ve sonuçları incelenecektir. Özellikle para reformunun incelendiği kısımda arkeolojik çalışmalar merkeze alınacaktır.

1. Kebek Han'ın Hayatı, Faaliyetleri ve Kişiliği (1319-1326)

Son dönem Çağatay hükümdarlarından birisi olan Kebek Han, Çağatay Hanlığı tarihinde en uzun süre iktidarda kalan Duva Han'ın oğullarından birisidir. Duva Han'dan sonra evlatları

kendisinden sonra tahta çıkmışlardır (Kafalı, 2005). Kebek Han, babası Duva Han'ın iktidarından kendisini göstermeye başlamıştır. O, Duva Han zamanında Hindistan'a gerçekleştirilen akınların bir parçası olmuştur. Nitekim Duva Han, 1306-1307 yılında Kebek kumandasındaki elli bin kişilik bir orduyu Hindistan'a göndermiştir. Sind'i geçen bu ordu, Ravi nehri civarında Kalaç ordusu ile yaptığı savaşı kaybetti. Bu savaş sonucunda pek çok Moğol öldürüldü ve esir alınmıştır (Durak, 2000; Grousset, 2010). Bu seferden sonra Çağataylıların Hindistan'a karşı düzenledikleri seferler devam etmiştir. 1312 yılında yapılan bir sefere Kebek de iştirak etmiştir (Togan, 1981). Duva Han'ın vefatını müteakip iktidarı ele geçiren Köncek Han, Kaydu'nun oğlu Çapar ve ona bağlı olanlarca öldürülmesiyle başlayan kargaşa ortamında Kebek, bir toy esnasında iktidar makamında bulunan Taligu'yu katlederek ağabeyi İsen Buka'yı hanlık makamına oturttu (Kafalı, 2005). Ayrıca Kaydu'nun oğlu Çapar'ı da tasfiye etmeyi başararak Çağataylıları Ögedey ailesinin boyunduruğundan kurtarmayı da başarmıştır (Kazuhide, 1991). Dolayısıyla İsen Buka Han'ın iktidarı devralmasında Kebek Han'ın büyük bir etkisi vardır. Ayrıca o bu hamlesiyle Duva Han'ın soyuna ket vurulmasının da önüne geçmiştir. Kebek Han'ın bunları yapmasında Çağatay ailesi içerisindeki konumunun ve devlet adamları nezdinde ciddi bir nüfuza sahip olmasının rolü olduğu muhakkaktır.

İsen Buka Han'ın iktidarının ilk yıllarında daha önceki senelerden miras kalan sıkıntıların tekrar gün yüzüne çıktığı görülmektedir. Mu'înedd în Natanzî'nin kaydına göre, İsen Buka Han üç sene müstakil bir şekilde hüküm sürdükten sonra Yasavur'un Çağatay tahtına heves ettiği görülmektedir (Mu'înedd în Natanzî, 1346). Yasavur, Çağatay Han'ın ikinci oğlu Mötügen'in neslinden gelmektedir (Kazuhide, 1991). O, Çin'deki Büyük Han Buyantu'nun yarlığı ile Çağatay tahtına atanmıştır. Dolayısıyla Çağataylıların Büyük Hanlık ile olan münasebetlerinin zayıflığı ve İsen Buka Han'ın Büyük Han ile sorunları, bu durumun ortaya çıkmasına neden olmuştur (Kafalı, 2005; Kaya, 2023). O sebeple İsen Buka Han ve kardeşi Kebek, bu sorunu bertaraf etmek için derhal harekete geçtiler. Çağatay ordusu iki koldan düşmana karşı harekete geçti. İsen Buka Han Kaşgar güzergahından, Kebek ise Almalık güzergahından ilerledi. İlhanlılardan askeri destek alan Yasavur, Kebek'in ordusunu mağlup etti ve Çağatay ülkesinin içlerine doğru ilerlemeye başladı. Bundan sonra tekrar ordusunu toplayan Kebek, Tirmiz dolaylarında Yasavur'u yendi ve Yasavur, İlhanlılara sığınarak Mazenderan topraklarına yerleşti (Subaşı, 2016; Danuu & Mönhtulga, 2019). Böylece Kebek, İsen Buka Han'ın iktidarını sağlamlaştırmıştır. Kebek, böylece, ağabeyi İsen Buka'nın hem han olmasını hem de hanlık makamında kalmasında önemli bir rol oynamıştır. İsen Buka Han, 1319 yılında vefat etmiş ve Nahşeb'e defnedilmiştir (Kafalı, 2005; Danuu & Mönhtulga, 2019). Kebek, İsen Buka

Han'ın devr-i hâkimiyetinde nüfuzunu pekiştirerek gelecekte kendisinin han olmasının önündeki engelleri de ortadan kaldırarak onun vefatını müteakip tahta oturmuştur. Kebek Han'ın iktidar yılları önceki hanların dönemlerine nazaran daha sakin geçmiştir. Onun önceliği komşularıyla barış içerisinde olmak ve ticarete önem vererek ülke ekonomisini güçlendirmek olmuştur. Onun bu politikası kendisinden sonra tahta çıkan kardeşlerinden Tarmaşirin Han tarafından da devam ettirilmiştir (Danuu & Mönhtulga, 2019). 1319 yılında Çağatay tahtına oturan Kebek Han'ın iktidarı 1326 yılına kadar devam etmiştir. Onun hâkimiyet yılları ağabeyi ve aynı zamanda selefi olan İsen Buka Han'ın dönemi kadar çalkantılı geçmemiştir. Kebek Han'ın iktidarı, Çin'deki ve İran'daki Moğol ulusları ile savaşların olduğu bir döneme tesadüf etmektedir. O, bu kargaşa ortamına bir son vermek amacındaydı. Büyük Hanlık'taki taht değişikliğinin de bunda payı büyüktür. Kebek Han, Buyantu Han'ın vefatıyla yerine geçen Gegen Kağan'a elçiler göndererek barışı tesis etmiştir (Kaya, 2023). Özellikle İlhanlılar ile yapılan savaşlara nihayet vermek istiyordu. Çünkü Çağatay ülkesinde tatbik etmek istediği uygulamaların birçoğunu İlhanlılardan almak istiyordu. Bundan ötürü bu komşusuyla savaşmakta bir yarar görmüyordu. Böylece görece sakin bir hâkimiyet dönemi olan Kebek Han, bu suretle, devletini güçlendirecek reformlara eğilmiştir. Kebek Han, 1326 yılında vefat etmiştir. Yerine kardeşi Tarmaşirin Han geçmiştir. Bu suretle Duva Han'ın evlatlarının tahta çıkma geleneği devam etmiştir.

Kebek Han, tarih kaynaklarından oldukça muteber, adil, iyiliksever bir hükümdar olarak tavsif edilmektedir. Bu imaj onun hayatının tamamı kapsayacak şekilde çizilmektedir. Gerçekten de kaynaklar onun adalete büyük bir önem atfettiği hususunda hemfikirdir. O, adaleti hızlı ve kesin bir şekilde sağlamasıyla maruftu. Bundan ötürü kaynaklar onu Müslüman olmamasına rağmen adil vasfıyla anmaktadır (Danuu & Mönhtulga, 2019). Orta zamanların meşhur seyyahlarından İbn Battuta, bir müddet Çağatay Hanlığı'nda seyahat etmiştir. Onun anlatısında Kebek Han önemli bir yer işgal etmektedir. Ona göre Kebek Han, Müslüman olmamasına karşın adil, Müslümanlara karşı saygılı ve mazlumların haklarını gözeten bir hükümdardır (İbn Battuta, 2000). Mu'îneddin Natanzî'nin kitabında da Kebek Han'ın adil, cömert, akıllı bir hükümdar olduğundan bahsedilmektedir (Mu'îneddin Natanzî, 1336). Timurlu dönemi tarih yazarlarından Gıyaseddin Handmir de *Habibü's-Siyer* adlı eserinde Kebek Han'ın mezkûr vasıflarına atıfta bulunmaktadır (Handmir, 1362). *Habibü's-Siyer*'deki bir anlatı, Kebek Han'ın adalete ne kadar önem verdiğini gözler önüne sermektedir. Burada anlatılana göre, Kebek Han iktidara gelmesinden bir müddet sonra maiyetiyle beraber bir gezintiye çıktığı esnada bir çukurda insan kemikleri görür. Bu durumun soruşturulmasını ve

faillerin yakalanmasını emreder. Yapılan tahkikat neticesinde bunların birkaç yıl önce Horasan'dan gelen tüccar kafilesi olduğu ve haydutların saldırısı neticesinde öldürüldükleri ortaya çıkar. Kebek Han bunun üzerine çalınan malların bulunmasını ve faillerin yakalanmasını emretmiştir. Maktullerin ailelerine bulabildikleri mallarla birlikte yakalanan katilleri de teslim etmiştir (Handmir, 1362). Kebek Han, sonraki nesiller tarafından oldukça iyi bir hükümdar olarak anılmıştır. XVI. yüzyıla ait önemli kaynaklardan *Tarih-i Cihân-Ârâ* isimli eserin müellifi Kadı Ahmed Gaffari Kazvinî de ona ayırdığı kısa satırda güzel işler yaptığını ifade eder (Kadı Ahmed Gaffari Kazvinî, 1342). Dolayısıyla ondan bahseden kaynakların ortak bir noktada buluşarak müspet, kabiliyetli, adil bir Kebek Han portresi çizdiği görülmektedir.

Kebek Han'ın kaynaklardaki çizilen bu portresi oldukça dikkat çekicidir. Müslüman olarak kabul edilmediği halde övgülerle anılması aslında Çağatay ulusunun yaşadığı siyasi ve toplumsal dönüşümün bir yansımasıdır. Bu dönem itibariyle Çağatay Hanlığı'nda İslamiyet devlet nezdinde kabul görmeye başlamıştır. Bunun en önemli göstergesi Kebek Han'ın halefi Tarmaşirin Han'ın İslam dininin bir müntesibi olması ve onunla beraber ümeradan ve halktan pek çok kişinin bu dine geçmesidir. Hatta onun Cengiz Han Yasası'na olan bağlılığı İslamiyet'e olan bağlılığından daha zayıf görüldüğü gerekçesiyle tahttan indirilmesine yol açmıştır (el-Ömerî, 2014; Mu'îneddin Natanzî, 133; Biran, 2002; Kafalı, 2005, 136; Spuler, 2024).

2. Kebek Han'ın Reformları

Kebek Han'ın reformlarını birkaç başlıkta toplamamız mümkündür. En önemli reformu malî alanda gerçekleştirdiği para reformudur. Diğerini ise Çağatay Hanlığı'nda şehirleşmeyi bir devlet politikası haline getirmesidir. Bunlar Çağataylılar için oldukça kritik hamleler olarak dikkat çekmektedir. Çağatay Hanlığı, birbirinden farklı yaşam tarzlarına sahip yerleşik ve konargöçer unsurları bünyesinde barındırdığı için şehirleşmeye önem vermesi ve bunu bir nevi devlet politikası olarak benimsemesinin Çağataylılar açısından bir dönüşümün habercisi olduğunu düşünüyoruz.

Kebek Han'ın idarî ve malî alanlarda yaptığı reformlar ile diğer Çağataylılardan ayrışmaktadır. Özellikle şehirleşmeye olan temayülü ve para reformları oldukça dikkat çekmiştir. Diğer taraftan Kebek Han dönemi, Çağataylıların Büyük Han'dan uzaklaştıkları ve daha müstakil hareket etmeye başladıkları bir dönemdir (Koç, 2018). Böylece bu dönemle birlikte Çağataylılar, daha siyasi tarihlerinin bidayetinden beri müdahalelerine maruz kaldıkları Büyük Hanlık ile aralarına da set çekmeye karar vermişlerdir. Daha evvel Algu Han'ın bu noktada bir çabası olmuş olsa da başarılı olamamıştır. Kebek Han, Büyük Hanlık'ta zafiyetten de faydalanarak böyle bir hamlede bulunmuştur. Bundan dolayı Kebek Han, gerçekleştirdiği

idarî ve malî reformlarla reformist bir hükümdar olarak tavsif edilebilir. Bu özelliklerinden ötürü Kebek Han, Çağatay Hanlığı tarihinde müstesna bir mevkie sahiptir.

2.1. Kebek Han'ın Şehir Politikası

Tarih yazımında konargöçer toplumların şehir hayatına ilgilerinin zayıf olduğuna ilişkin bir ön kabul bulunmaktadır. Bu genelleme tabii ki Moğolları da kapsamaktadır. Onların şehirlere karşı menfi bir siyaset takip ettikleri, daha Cengiz Han zamanında Türkistan'daki pek çok şehri tahrip ettikleri ve bu fütuhat evresinden sonra da şehir hayatına yanaşmadıklarından tarih yazımında sıklıkla kullanılan ifadelerdir. Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa* adlı eserinde Cengiz Han zamanında Moğolların Türkistan şehirlerinde yaptığı tahribatı tasvir etmiştir (Cüveynî, 2022) Keza Moğol fütuhatından çok sonra Türkistan'ı ziyaret eden İbn Battuta da seyahatnamesinde Türkistan şehirlerinde Cengiz Han dönemindeki tahribatın izlerine değinmiştir (İbn Battuta, 2000). Fakat Moğol hükümdarlarının bu tahribatı gidermek için çalıştıkları göz ardı edilen bir husustur. Bu meyanda Çağatay hanları da hem yeni şehirler tesis ederek hem de mevcutların eksiklerini gidermek suretiyle şehir yaşantısını canlandırmaya çalışmışlardır (Yılmaz, 2020). Buna ilaveten Çağatay Hanlığı'nda planlı bir şehircilik anlayışı olup olmadığı tartışmalıdır. Genellikle hanların inisiyatifiyle bu hususta bazı faaliyetlerin yürütüldüğü bilinmektedir. Özellikle devletin inkırazına doğru giden süreçte devleti idare eden hanların bu konuya ihtimam gösterdikleri görülmektedir.

Kebek Han'ın babası Duva Han, Ögedey Han'ın neslinden gelen Kaydu'nun Büyük Han olması adına onunla birlikte hareket etmekteydi. Onun hanlık döneminde Türkistan'da pek çok şehri mamur hale getirdiği bilinmektedir. Mu'îneddîn Natanzî, Duva Han'ın Çağatay topraklarındaki birçok şehri ihya ettiği, Andican şehrini kurarak buraya tebaasını yerleştirdiğine ilişkin mühim bir kayıt mevcuttur (Mu'îneddîn Natanzî, 1336). Yine Kaydu'nun iktidar kavgasının olduğu yıllarda Cuci, Ögedey ve Çağatay ulusları arasında 1269 senesinde Talas'ta kurultay tertip edilerek taraflar arasındaki sorunların çözülmesi için adımlar atıldığı gibi şehirlerin ve yerleşik hayata bağlı olanların zarar görmemesi için de kararlar alınmıştır (May, 2021; Yuvalı, 1993).

Kebek Han, her ne kadar konargöçer bir hayat dahilinde hayatını idame ettirse de sadece bozkıra ve muhafazakar Moğol tebaasına dayanarak devletinin iyi bir konuma gelemeyeceğini ön görmüştür. Bu minvalde Moğollarla şehir yaşantısı arasındaki uçurumu ortadan kaldırmayı hedeflemiştir. Moğollar her ne kadar şehir yaşantısına sahip olmasalar da şehirlerden faydalanıyorlardı. Kebek Han, uzun yıllar boyunca dahili ve harici sıkıntılarla uğraşan devletinin ekonomisini güçlendirmek adına merkezi batıya kaydırmaya karar vermiştir

(Danuu&Mönhtulga, 2019). Fakat Çağatay bürokrasisinin bunu hemen kabul etmeyeceği aşikardır. Yukarıda da zikredildiği üzere, Kebek Han, çeşitli imtiyazlar tanıyarak Moğol aristokratların şehir kültürüne ve ziraata yaklaşımını değiştirmeyi başarmıştır (Khazanov, 2015). Kebek Han, hem ilk Moğol istilası sürecinde hem de Kaydu Han'ın hanlık mücadelesi esnasında tahrip olan Orta Asya şehirlerini mamur hale getirmeye öncelik vermiştir. Bu doğrultuda ilk iş olarak Cengiz Han zamanından beri harap halde olan Afganistan şehirlerinden Belh'in yeniden imarını gerçekleştirerek şehrin mamur bir hale gelmesini sağlamıştır (Şeyh Muhammed Bek b. Yar Muhammed b. Hoca Muhammed, 2020, 29; Yazıcı, 1992). Kebek Han'ın reformları dahilinde gerçekleştirdiği bir yenilik de daha önce zikredildiği üzere, Karşı isimli şehrin temellerini atmış olmasıdır. Zaman içerisinde bu şehir Çağataylıların idare merkezi haline gelmiştir. El-Ömeri, bu şehrin tarihte kayda değer bir önemi olmadığını ve Çağataylı hükümdarlar tarafından ikametgah olarak tercih edilmesinden ötürü ayrıcalıklı olduğunu ifade etmiştir (el-Ömeri, 2014). Ryan, Kebek Han'ın burayı inşa etmesini, ondan önceki ve onun zamanındaki Büyük Kağanlık'ın müdahalelerine bir tepki olarak yorumlamıştır (Ryan, 1998). Kebek Han'ın şehirciliğe verdiği kıymet ve şehircilik anlayışı, halefi Tarmaşirin Han tarafından devam ettirilmiştir (Barthold, 2013).

2.2. Kebek Han'ın Para Reformu

Kebek Han, Çağatay Hanlığı tarihinde kendi adına para darp ettiren ilk hükümdardır. Fakat bu dönemden bahseden kaynaklarda Kebek Han'ın pek çok özelliğine vurgu yapılmasına rağmen para reformundan bahis açılmamıştır. Bundan dolayı onun bu faaliyetini yazılı kaynaklardan takip etmek mümkün değildir. Nümizmatik bilimi burada devreye girerek tarihçilerin bu devreyi aydınlatmasına olanak tanımaktadır. Kazılar neticesinde elde ettiğimiz Çağatay sikkeleri vasıtasıyla Kebek Han'ın para politikasını takip etme imkanına sahibiz. Zikredildiği üzere bu nümizmatik çalışmalar onun kendi adına par bastıran ilk Çağatay hükümdarı olduğu tespit edilmiştir. Bu durum tarih biliminin doğası gereği aksi ispatlanana kadar geçerlidir.

Kebek Han her ne kadar şehirleşme ve ticaretin yaygın hale gelmesi üzerine bir politika takip etse de onu diğer Çağatay hanlarından ayıran başat özelliği para bastırmasıdır. O, Çağatay Hanlığı tarihinde para darp ettiren ilk hükümdar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kafalı, onun kendi adına para bastırması, Çağatay Hanlığı'nın müstakil hale gelmesini ve Büyük Hanlık'ın vesayetinden kurtulması anlamına gelmektedir (Kafalı, 2005). Bazı araştırmacılar bu para reformunu Kebek Han'ın İpek Yolu ticaretinde güçlü bir figür haline gelmek istemsi şeklinde değerlendirmektedir (Danuu & Mönhtulga, 2019).

Kebek Han dönemine kadar devleti idare eden hükümdarların para bastırmadığı görülmektedir. Bazı araştırmacılar, Kebek Han'ın darp ettirdiği paralarda kendi adını yazdırdığını, dolayısıyla kendi adına bastıran ve han isminin paralarda kullanımını başlatan kişi olduğunu ifade etmektedir (Danuu & Mönhtulga, 2019). Weiers ve Biran gibi bazı araştırmacılar onun bu uygulamasının İran'daki İlhanlılardan aldıklarını düşünmektedir (Weiers, 2006; Biran, 2007). Buna karşın Kebek Han'ın para reformu Mesud Yalavaç'ın uygulamasının bir devamı gibi görünmektedir. Mesud Yalavaç'ın 1270'lerde başlattığı bu uygulama ile tüm Çağatay darphanelerinde aynı kalitede ve ağırlıkta gümüş paralar darp edilmeye başlandı (Fedorov, 2002). Yine Kebek Han'ın darp ettirdiği paraların üzerinde "el-hakan el azam", "Adil Han", yahut "el-hakan el-adil" gibi sıfatların yer aldığı görülmektedir (Danuu & Mönhtulga, 2019, 153). Bu sıfatların kullanımı, yukarıda da zikredildiği üzere, Natanzî gibi müelliflerin onu adaletli olmakla övmesiyle de örtüşmektedir (Mu'îneddin Natanzî, 1336). Kebek Han'ın para reformunun sıklet merkezi Maveraünnehir'dir (Danuu & Mönhtulga, 2019). Zaten kendisi de Moğolistan arazisinden ziyade Maveraünnehir'i idare merkezi olarak ittihaz etmiştir. Bu da onun yerleşik halkın desteğini alma arzusunda olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Kebek Han'ın ortaya koyduğu para reformu, Çağatay ülkesinde ortak kullanılan bir para standardına ulaşılmasına yol açmıştır diyebilir. Kebek Han'ın reformuyla Buhara ve Semerkand şehirlerindeki darphanelerde basılan paraların, ülkedeki diğer darphaneler tarafından da basılması suretiyle ortak para standardizasyonu amaçlanmıştır (Baytanayev, Petrov & Şayhutdinova, 2019). Kebek Han'ın para reformu aşama aşama tatbik edilmeye başlanmıştır. İlk önce pilot bir bölge seçilerek uygulanmaya başlanmıştır. Bu pilot bölgedeki uygulamadan istenilen verimin alınmasıyla diğer şehirlerde de tatbik edilmeye başlanmıştır. Bu doğrultuda Kebek Han'ın para reformunun üç aşamada gerçekleştiğini ifade edebiliriz. İlk aşama 1318'de Buhara'da 8 grama yakın gümüş dinar basılmaya başlamıştır. İkinci aşama 1322'ede yine Buhara'da mezkur gümüş dinarın ağırlıklarının tespitiyle devam etmiştir. Üçüncü ve son aşama ise 1325'te dinar ve dirhemlerin Semerkand'da basılması ve yayılmasıyla gerçekleşmiştir (Baytanayev, Petrov & Şayhutdinova, 2019). Çağatay Hanlığı'nda sikke basım merkezleri Tirmiz, Buhara ve Semerkand olarak karşımıza çıkmaktadır (Oliver, 1881; Danuu & Mönhtulga, 2019).

Kebek Han'ın darp ettirdiği bu paralar Kebeki olarak anılmaktadır. Daha sonra bu isim, Kebeki, muhtemelen Altın Orda Hanlığı vasıtasıyla Rusya'ya geçmiş ve buradan da Rus para birimi Kopek'in isim babası olmuştur (Weiers, 2006; Gömeç, 2015; Acar, 2019; Danuu & Mönhtulga, 2019). Barthold ise buna temkinli yaklaşarak bir yakıştırma olduğun

düşünmektedir (Barthold, 2013). Kebek Han'ın para reformu kendisinin ölümüyle akim kalmamıştır. Kebek Han'ın bu uygulaması bir sonraki Çağatay hükümdarı Tarmaşirin Han tarafından da uygulanmıştır (Baytanayev, Petrov & Şayhutdinova, 2019). Böylece Çağatay tarihinde para dolaşımı noktasında belli bir standart ortaya konulmuş ve bunun takip edilmesiyle de para istikrarı sağlanmıştır. Görüleceği üzere, Kebek Han'ın reformları hem Çağataylıları hem de diğer bölgeleri etkilemiştir. Bundan ötürü Kebek Han döneminin Çağatay Hanlığı tarihinde önemli bir yeri vardır.

Sonuç

Çağatay Hanlığı, tarihi boyunca siyasi ve iktisadi başta olmak üzere pek çok sorunla karşı karşıya kalmıştır. Sınırlarının belirsizliği, diğer Moğol uluslarının arasında sıkışıp kalması, Ögedeylilerle bir arada yaşamaları, Büyük Hanlık'ın gölgesinde kalması, diğer Moğol ulusları müstakil hareket etmeye başladıkları halde Çağataylıların bunu yapamaması ve bunlara bağlı olarak İpek Yolu ticaretinden yeterince faydalanamamaları devleti pek çok sorunla karşı karşıya bırakmıştır. Hanlar ve bürokratlar iç ve dış nedenleri olan bu sorunlara karşı çözüm arayışları içerisinde olmuşlardır.

Son dönem Çağatay hanları arasında kayda değer isimlerin başında gelen Kebek Han, devletin içerisinde bulunduğu sorunlara çözüm getirmek amacıya siyasi, idarî ve malî alanlarda yenilikler yaparak devletin güçlenmesinin önünü açmak istemiştir. Bu minvalde Büyük Hanlık'la sorunlarını çözerek barış ortamı sağlamıştır. Bu suretle kargaşa ve savaş ortamının ortadan kalkması neticesinde devletinin daha istikrarlı bir hale geleceğini düşünmüştür. Ayrıca babası Duva Han'ın iktidar döneminden kalma şehirlere yaklaşma siyasetini takip etmiştir. Duva Han'ın yaptığı gibi şehirleri yenilemiş, iyileştirmiş ve hatta yeni şehirler kurulmasını da amaçlamıştır. Böylece Karşı şehrinin kurulmasını sağlamıştır. Bu şehir bir dönem için de olsa Çağataylılar adına oldukça önemli bir konuma yükselmiştir. Hatta el-Ömerî burayı Çağatay Hanlığı'nın siyasi ve idarî merkezi haline geldiğinden bahsederek şehrin kıymet derecesini göstermiştir. Kebek Han'ın tatbik etmeye çalıştığı bu politika, halefi ve kardeşi Tarmaşirin Han zamanında da uygulamada kalmaya devam etmiştir.

Kebek Han'ın yürüttüğü reformların bir diğeri de maliye alanındadır. O, ülke genelinde bir para standardizasyonu oluşturabilmek için uğraşmıştır. Bu çalışmalar kapsamında darp ettirdiği paralarda adına yer vermesi oldukça mühim bir konuyu teşkil etmektedir. Zira Kebek Han bunu yapmakla Çağatay tarihinde bir ilki gerçekleştirmiştir. O, bu suretle adını paraya yazan ilk Çağatay hanı olarak tarihteki yerini almıştır. Ülke sathında darphanelerin sayısının artmasını, belirli bir para ağırlığı ve değeri oluşturulmasını amaçlayan bir dizi malî reformun

tatbikatına mesai sarf etmiştir. Onun bu politikası yine kendisinden sonra da yürütülmeye devam etmiştir. Ardından tahta çıkan Tarmaşirin Han, onun bu para reformunun takipçisi olmuştur. Böylelikle Kebek Han, Çağatay tarihinde kendisine müstesna bir mevki hazırlamıştır.

Kebek Han'ın bu faaliyetleri yazılı kaynaklardan ziyade arkeolojik materyallerin bulunmasıyla tespit edilmektedir. Çağatay Hanlığı, tarih yazımı açısından oldukça mahdut bilgiye sahip bir devlettir. Bundan ötürü yazılı ve yazılı olmayan her türlü kaynağın tespiti ve kullanımı oldukça önemlidir. Arkeolojik çalışmalarla ortaya çıkarılan/çıkarılacak şehir kalıntıları, paralar ve benzeri unsurlar değerlendirilmesiyle Çağatay Hanlığı'na ilişkin pek çok sorunun cevaplanacağını düşünüyoruz.

Kaynaklar

Acar, S. (2019). Cengiz Han'dan Sonra Moğollar. B. A. Gökdağ, S.Y. Gömeç, O. Karatay (Ed.). *Ortak Türk Tarihi VI*. Yeni Türkiye Yayınları.

Alaaddin Ata Melik Cüveynî. (2022). *Tarih-i Cihan Güşa*. (Çev. M. Öztürk). Türk Tarih Kurumu.

Barthold, V. V. (2013). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. (Çev. R. H. Özdem, Haz. K. Y. Kopraman, İ. Aka). Türk Tarih Kurumu.

Baytanaev, B. A., Petrov, P. N. & Şayhutdinova, E. F. (2019). Monetnaya Reforma Kepek Hana v Cvete Rezultatov İssledobaniya Sostava Monethovo Serebra Metodom RFA. *Povoljskaya Arheologiya, 30* (4), 43-54.

Biran, M. (2002). The Chaghadaids and Islam: The Conversion of Tarmashirin Khan (1331-34). *Journal of American Oriental Society, 122* (4), 742-752.

Biran, M. (2007). Culture and Cross-Cultural Contacts in Chaghadaid Realm (1220-1370). *Chronica*, 7-8, 26-43.

Çelik, M. B. (2020). Moğollar Zamanında Orta Asya. A. Kanlıdere ve İ. Kemaloğlu (Ed.). *Ötüken'den Kırım'a Türk Dünyası Kültür Tarihi*. Ötüken Neşriyat.

Danuu, A. & Mönhtulga, R. (2019). *Çagadayn Uls*. Steppe Pablişing.

Durak, N. (2000). *Hindistan'a Kuzeyden Yapılan Seferler*. ASAM Yayınları.

Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancî. (2000). *İbn Battuta Seyahatnamesi I*. (Çev. S. Aykut). Yapı Kredi Yayınları.

Fedorov, M. (2002). The Newly Discovered Chaghatayid Mint of Kenjek (Kenchek). *Revue Numismatique*, 158, 367-374.

Gıyaseddin Handmir. (1362). *Târih-i Habibu's-siyer III*. (Nşr. M. Debirsiyaki). Kitabfuruşi Hayyam.

Gömeç, S. Y. (2015). Eski Türklerde Ekonomik Hayat. *XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri (11-13 Kasım 2014)*. (s. 558-586). İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Grousset, R. (2010). *Bozkır İmparatorluğu*. (Çev. M. R. Uzmen). Ötüken Neşriyat.

Kadı Ahmed Gaffari Kazvinî. (1342). *Tarih-i Cihân-Ârâ*. (Nşr. Hasan Niraki). Kitabfüruşi Hafız.

Kafalı, M. (2005). *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*. Berikan Yayınevi.

Kaya, Ç. (2023). *Çağatay Hanlığı-Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (Başlangıcından 1320 Yılına Kadar)*. Post Yayınevi.

Kazuhide, K. (1991). Kebek and Yasawr – The Establishment of the Chaghatai Khanate-. *The Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko,* 49, 97-118.

Khazanov, A. M. (2015). *Göçebe ve Dış Dünya*. (Çev. Ömer Suveren). Doğu Kütüphanesi.

Koç, D. (2018). Cengiz Han Sonrasında Moğollar. K. Yıldırım (Ed.). *Türk-Moğol Tarihi*. Yeditepe Yayınları.

May, T. (2021). *Moğol İmparatorluğu*. (Çev. Ü. E. Uysal). Kronik Kitap.

Mu'îneddîn Natanzî. (1336). *Müntehabü't-Tevârîh-i Mu'înî*. (Nşr. Jean Aubin). Kitabfüruşi-i Hayyam.

Oliver, E. E. (1881). Chaghatai Mughals. *Journal of Royal Society of Great Britain and Ireland*, 1, 72-128.

Ryan, J. (1998). Preaching Christianity along the Silk Route: Missionary Outposts in the Tartar "Middle Kingdom" in the Fourteenth Century. *Journal of Early Modern History, 2* (4), 350-373.

Spuler, B. (2024). *Moğol Çağı & Müslüman Dünya (Tarihsel Bir İnceleme)*. (Çev. İ. Aslan). Post Yayınevi.

Subaşı, Ö. (2015). Horâsân'da Siyasî Hayat ve Şehzâde Yesâvur İsyanı (1317-1320). *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 5* (1), 278-303.

Şeyh Muhammed Bek b. Yar Muhammed b. Hoca Muhammmed. (2020). *Tarih-i Selatîn-i Tatar Han*. (Haz. M. A. Erdoğru, A. Değerli). Selenge Yayınları.

Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî. (2014). *Mesalikü'l-Ebsar& Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım*. (Çev. A. Batur). Selenge Yayınları.

Togan, Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. Enderun Kitabevi.
Weiers, M. (2006). Çağatay Hanlığı. S. Rifat (Ed.). *Cengiz Han ve Mirasçıları*. Sabancı Müzesi.

Yazıcı, T. (1992). Belh. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 5, s. 410-411). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yılmaz, B. (2020). *Moğolların Türkistan Fethi*. Astana Yayınları.

Yuvalı, A. (1993). Çağatay Hanlığı. İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 8, s. 177-178). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:07.05.2025
Kabul tarihi |Accepted:23.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Mehtap Ayan

https://orcid.org/:0009-0000-2331-4502
PhD Student, Ankara University Institute of Turkish Revolution History, Türkiye, mehtapayan@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Ayan, M. (2025). Gurabahane-i Laklakan: Dünyanın İlk Hayvan Hastanesi Olduğu Görüşüne Karşı Tarihsel Bir İnceleme. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 586-599.

Gurabahane-i Laklakan: Dünyanın İlk Hayvan Hastanesi Olduğu Görüşüne Karşı Tarihsel Bir İnceleme

Öz

Bu çalışma, Osmanlı düşün dünyasında hayvanlara yönelik merhamet anlayışını Ahmet Haşim'in "Gurabahane-i Laklakan" başlıklı makalesi çerçevesinde ele almaktadır. Bursa'da kurulan ve halk arasında "leylek hastanesi" olarak bilinen yapı, yalnızca hayvanların tedavi edildiği bir yer olarak değil, aynı zamanda Osmanlı toplumunun hayvanlara bakışını yansıtan simgesel bir kurumsallaşma örneği olarak değerlendirilmiştir. Makalede Gurabahane-i Laklakan'ın tarihselliği, bu yapının "dünyanın ilk hayvan hastanesi" olup olmadığı yönündeki tartışmalar ve söz konusu yapıya destek veren Bursa Haffaflar (Ayakkabıcılar) Çarşısı esnafı gibi yerel unsurlar incelenmiştir. Birincil kaynak olarak Ahmet Haşim'in metni ile dönemin arşiv belgelerinin kullanıldığı araştırmada, bu yapının tarihsel gerçekliği ve kurumsal niteliğine dair sorulara yanıt aranarak, "Gurabahane-i Laklakan" adlı yapının fiziksel ve simgesel anlamları değerlendirilerek, bu kurumun kamuoyundaki yansımaları ve günümüzdeki algısı tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Gurabahane-i Laklakan, Hayvan Hakları, Hayvan Hastanesi, Osmanlı*

Gurabahane-i Laklakan: A Historical Investigation Against the Opinion that it was the World's First Animal Hospital

Abstract

This study examines the understanding of compassion towards animals in the Ottoman intellectual world within the framework of Ahmet Haşim's article titled "Gurabahane-i Laklakan". The building established in Bursa and popularly known as the "stork hospital" is evaluated not only as a place where

CC BY NC Creative Commons Licence

animals were treated, but also as a symbolic example of institutionalisation that reflects the Ottoman society's view of animals. The article analyses the historical background of Gurabahane-i Lakla-kan, the debates on whether this building was the 'world's first animal hospital', and local factors such as the Bursa Haffaflar (Shoemakers) Bazaar tradesmen who supported the building. Using Ahmet Haşim's text and the archival documents of the period as primary sources, the research will seek answers to questions about the historical reality and institutional nature of this building, evaluate the physical and symbolic meanings of the building named "Gurabahane-i Laklakan", and discuss the public reflections of this institution and its perception today.

Keywords: *Gurabahane-i Laklakan, Animal Rights, Animal Hospital, Ottoman*

Giriş

Osmanlı toplumundaki hayvanlara yönelik yaklaşım, İslam inancının ve kültürel merhamet geleneğinin etkisiyle şekillenmiştir. İslam ahlakının temel prensiplerinden biri olan mahlûkata şefkat göstermek, Osmanlı'da hem bireysel hem de kamusal alanda önemli bir kılavuz olmuştur. Bu anlayış, Osmanlı şehir yaşamında hayvanlara yönelik çeşitli uygulamalara yansımıştır. Toplum, hayvanları Allah'ın emaneti olarak kabul etmiş ve onların korunmasını dini bir sorumluluk olarak görmüştür. Bu anlayış, günlük yaşamda açıkça gözlemlenmiş; mahalle sakinleri kapı önlerine su ve yiyecek bırakarak sokak hayvanlarını beslemiş, cami avlularında ise kuşları doyurmak adeta bir gelenek halini almıştır. Ayrıca, cami avlularında kuşlara yem satışı geleneği, bu tarihsel mirasın bir devamı olarak günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Osmanlı'daki hayvanlara karşı duyarlılık, Tanzimat dönemiyle birlikte hızlanan modernleşme çabalarına kadar sürekliliğini korumuş ve toplumsal yaşamın ayrılmaz bir parçası olmuştur. Bu duyarlılık yalnızca gündelik yaşam pratikleriyle sınırlı kalmamış, aynı zamanda kurumsal yapılar aracılığıyla da sistematik bir biçimde sürdürülmüştür. Osmanlı Devleti'nde hayır amacıyla kurulan vakıfların şartnamelerinde, sokak hayvanlarının beslenmesi ve bakımı özel olarak hükme bağlanmış, böylece hayvan haklarına yönelik duyarlılık kurumsal bir yapı kazanmıştır. Vakıfların bu tür işlevleri, Osmanlı'daki hayvan hakları savunusuna yönelik düşünsel ve kurumsal altyapının oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Toplumun derinliklerine işlemiş olan vakıf anlayışı, hem insanlara hem de hayvanlara yönelik hizmetlerin sunulmasında etkili bir araç haline gelmiştir. Vakfiyelerde hayvanların beslenmesi, bakımı, barınması ve korunması gibi temel ihtiyaçlarının karşılanması öngörülmüş, böylece Osmanlı'daki hayvan refahı anlayışı kurumsal temellere dayandırılmıştır. Vakıflar, insanlara yönelik hizmetlerin yanı sıra, hayvanların korunmasına yönelik işlevlere de sahip olmuştur. Sosyal, ekonomik ve dinî işlevleri olan vakıflar, hastanelerden eğitim kurumlarına, yolcuların iaşe ve konaklama ihtiyaçlarından kuşlara yuva yapılmasına kadar geniş bir yelpazede toplumsal hizmetler sunmuştur. Bu şekilde,

Osmanlı toplumunda hem insan hem de hayvan yaşamının ihtiyaçlarının karşılanmasında vakıflar merkezi bir rol üstlenmiştir. Osmanlı'daki bu tarihsel miras, Cumhuriyet dönemiyle birlikte kurulan hayvan hakları derneklerinin düşünsel temelini hazırlamış ve çağdaş hayvan hakları savunusunun temellerini atmıştır.

Bu anlayışın somut örneklerinden biri, Orhan Gazi tarafından 1360 yılında Bursa'da kurulan vakıftır. Bu vakıf aracılığıyla başvuran kişilerin misafir edilmesi, hayvanlarının yem ihtiyaçlarının karşılanması ve hamam hizmetlerinden yararlanmalarına olanak tanınması, vakfın hem insanlara hem de hayvanlara yönelik çok yönlü bir sosyal hizmet sunduğunu göstermektedir. Vakfiyenin bir sureti, H. 15 Rebiü'l-evvel 1333 (M. 1915) tarihinde evkaf defterine kaydedilmiş; aslı ise muhafaza edilmek üzere Evkâf-ı İslâmiye Müzesi'ne gönderilmiş ve 1 Şubat 1335 (M. 1917) tarihinde 3211 numarası ile müze defterine işlenmiştir (Karazeybek, 2020). Benzer bir yaklaşım, II. Bayezid'in annesi Gülbahar Hatun'un Tokat'ta kurduğu Medrese Vakfı'nda da görülmektedir. Bu vakıf aracılığıyla misafirler kabul edilmiş; gelen kişilerin hayvanlarının yem ihtiyaçlarını karşılamak üzere özel düzenlemeler yapılmıştır (https://www.vgm.gov.tr). Sultan II. Bayezid döneminde (1481-1512) kurulan Bayezid Camisi Vakfı'nın şartları arasında, cami çevresinde yaşayan kuşlar için pirinç ve darı, sokak köpekleri için ise ekmek temin edilmesi öngörülmüştür. Ayrıca, yaralanan hayvanların kırık ve çıkıklarının tedavi edilebilmesi amacıyla özel bir görevlinin istihdam edilmesi de vakıf şartları arasında yer almıştır (Metin, 2022). Kanun-i Sultan Süleyman Dönemi'nde (1520-1566) ise sahipsiz hayvanların korunmasına yönelik uygulamalara dair önemli bir örnek ise Üsküdar'da bulunan sahipsiz bir atın bakımının sağlanması amacıyla iki bakıcı görevlendirilmesi ve bu kişilere, hayvanın bakım ve beslenmesi için günlük bir buçuk akçe nafaka tahsis edilmesidir (Kedisicilleri, 2024). 1538 yılında Adana'da kurulan Adana Beylerbeyi Ramazanoğlu Piri Paşa bin Halil Bey Vakfı, Osmanlı'da hayvanlara yönelik hayır işlerinin bir diğer örneğidir. Bu vakıf, binek ve besi hayvanlarına otlayabilecekleri meralar açarak, hayvanların ihtiyaçlarını karşılamayı hedeflemiştir (Arşiv rehberi, 2023). Bu tür uygulamaların toplum nezdindeki yansımasını ve dışa dönük algısını anlamada ise vakfiye kayıtlarının yanı sıra, Osmanlı topraklarını ziyaret eden Batılı seyyahların gözlem ve anlatıları da önemli birer başvuru kaynağıdır. Osmanlı topraklarını ziyaret eden birçok Batılı seyyah, seyahatnamelerinde yalnızca dönemin padişahları, uygulanan politikalar ve toplumun kültürel yaşamına ilişkin gözlemlerini aktarmakla kalmamış, aynı zamanda Osmanlı toplumunun hayvanlara bakış açısını da yansıtmıştır. Osmanlı coğrafyası üzerine yazılan ve dönemin toplumsal yapısının diğer toplumlar tarafından nasıl görüldüğünü aktaran bu seyahatnamelerin sayısı sadece 19. yüzyılda 5.000'i geçmiştir (Ortaylı, 2022). Osmanlı toplumunun hayvanlara gösterdiği özen, Osmanlı Devleti'ni ziyaret eden yabancı seyyahların

da dikkatini çekmiş; birçok seyyah, seyahatnamelerinde sokaklarda kedi ve köpekleri besleyen, kuşları özgür bırakan ve balıklara yiyecek sağlamak amacıyla suya ekmek atan insanlara tanıklık ettiklerini aktarmıştır. Bu gözlemler, farklı kültürel arka planlara sahip gözlemcilerin Osmanlı'daki hayvan sevgisini nasıl algıladıklarını göstermesi açısından da önem taşımaktadır. Bu bağlamda dikkat çekici örneklerden biri, III. Murad Dönemi'nde (1574-1595) Osmanlı topraklarını ziyaret eden Salomon Schweigger'in anlatımlarıdır. Schweigger, 'Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581' adlı eserinde, Türklerin sokak hayvanlarına karşı sergilediği merhametli tutumu hayranlıkla dile getirmiştir. Seyyah, halkın sadaka niyetiyle kedilere ve köpeklere kızarmış ciğer dağıttığını, bunun sevap kazanmak amacıyla yapıldığını ve ayrıca kafesle satılan kuşların satın alınıp özgür bırakılmasının yaygın bir uygulama olduğunu belirtmiştir (Schweigger, 2004). 1591 yılında Almanya-Avusturya İmparatoru II. Rudolf'un İstanbul'a gönderdiği elçilik heyetinde yer alan Baron Wenceslaw Wratislaw, Osmanlı topraklarına yaptığı ziyaret sırasında edindiği gözlemleri *"16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundan Çizgiler"* adlı eserinde kaleme almıştır. Wratislaw, İstanbul sokaklarında ve evlerin bahçe duvarlarında çok sayıda kediyle karşılaştığını, bu hayvanların mancacı olarak bilinen satıcılar tarafından işkembe, ciğer ve et parçalarıyla beslendiğini ifade etmiştir. Ayrıca, bu satıcıların peşinden onlarca köpeğin koşarak geldiğini gözlemlediğini belirtmiştir. Wratislaw'a göre, Osmanlı halkı hayvanlara yönelik yardımseverliğini dini bir inançla ilişkilendirmekteydi; kedilere, köpeklere, balıklara ve kuşlara yiyecek vermenin Tanrı'nın rızasını kazanmanın bir yolu olduğuna inanılmaktaydı. Özellikle kafeste satılan kuşların özgür bırakılmasının sevap olarak görüldüğünü ve insanların bu davranışla ilahi hoşnutluğu umduklarını vurgulamıştır. Bunun yanı sıra, balıkların da unutulmadığını ve suya atılan ekmek parçalarıyla beslendiklerini kaydetmiştir (Wratislaw, 1996). Osmanlı toplumunun hayvanlara yönelik şefkatini ve dini temelli merhamet anlayışını yansıtan önemli tanıklıklardan biri, IV. Mehmet Dönemi'nde (1648-1687) İstanbul'u ziyaret eden Fransız seyyah Jean Thevenot'un 1655-1656 yıllarına ait gözlemleridir. Thevenot, *"1655-1656'da Türkiye"* adlı seyahatnamesinde, Osmanlı halkının Tanrı'nın rızasını kazanmak amacıyla pazarlardan kuş satın alıp özgürlüğüne kavuşturduğunu aktarmaktadır. Bu uygulamanın, bireysel iyiliklerin ilahi nezdinde kabul görmesini sağlamak amacıyla gerçekleştirildiğini vurgulayan Thevenot, Osmanlı toplumundaki hayvan sevgisinin, inanç temelli bir sorumluluk bilinciyle bütünleştiğini ifade etmiştir (Thevenot, 1978). Jean Thevenot, Osmanlı toplumunun hayvanseverliğini vurgularken, ölen bazı kişilerin öldükten sonra kedi ve köpek beslenmesi için dindar kasap ve fırıncılara sadaka niyetine mal bıraktığını ve o kişilerin de hayvanları beslediğini belirtmiştir. Thevenot, Türklerin hayvanlara karşı gösterdikleri merhameti örneklerle anlatırken,

bu tür davranışların Avrupa'da benzerine rastlanmadığını da belirtmiştir. Ayrıca, yeni yavrulamış bir köpeği yanına alıp ona küçük bir duvar yapması için taşlar arayan pek çok kişi gördüğünü anlatmıştır. Thevenot, Sultan Murat'ı dini inançları zayıf ve insan yaşamına değer vermeyen kötü huylu biri olarak tanımlasa da, Sultan'ın hayvanlara karşı duyduğu merhameti gözlemlemiş ve bunu kaydetmiştir (Thevenot, 1978). Thevenot, bir gün pazara satılmak üzere buğday yüklemiş bir at getiren adamın, atı yük altında bekletip yemek yediğini görmüş ve Sultan Murat'ın buna tepki gösterdiğini aktarmıştır. Sultan, atın üzerindeki yükleri indirip, bu yükleri adama taşıtarak atı otlaması için beslemiş ve atın otları yiyene kadar, adamı yük altında bekletmiştir. Bu olay, Sultan'ın hayvanlara karşı duyduğu şefkatin belirgin bir örneği olarak kayda geçmiştir (Thevenot, 1978). Osmanlı'daki hayvanlara yönelik duyarlılık, büyük ölçüde İslam inancının etkisiyle şekillenmiştir. İslam, hayvanlara karşı merhametli bir yaklaşımı teşvik ederken, Yahudilik ve Hristiyanlıktan farklı olarak, hayvanların doğrudan insan egemenliğine verilmesi gerektiğini savunan bir anlayışı benimsemez. İslam'a göre, hayvanlar insanlara hizmet etmek ve onlara çeşitli faydalar sağlamak amacıyla yaratılmış varlıklar olsa da hayvanları sadece insanın hizmetkârı değil, aynı zamanda korunması ve saygı gösterilmesi gereken canlılar olarak değerlendirir. Kuran-ı Kerim'de yer alan birçok ayette, hayvanların Allah'ın yarattığı değerli varlıklar olduğu vurgulanarak, onlara karşı merhametli ve adil bir yaklaşım sergilenmesi gerektiği, Aynı zamanda hayvanların yalnızca insan amaçlı kullanılmasını değil, onların da canlı varlıklar olarak kendi değerlerine sahip oldukları ifade edilmektedir.

Örneğin En'am Suresi 38. Ayet'te, *"Yeryüzünde (yürüyen) hiçbir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiçbir kuş yoktur ki sizin gibi birer topluluk olmasınlar. Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Sonra onların hepsi Rablerinin huzurunda toplanacaklardır"* (Yazır, 2016) ifadesi ile hayvanların da tıpkı insanlar gibi bir topluluk olduğu vurgulanarak, hayvanların da insanlar gibi "canlı" varlıklar oldukları açıkça dile getirilmiştir. Hac Suresi 18. Ayet'te, *"Göklerdekilerin, yerdekilerin, güneşin, ayın, yıldızların, dağların, ağaçların, bütün hayvanların ve insanların çoğunun Allah'a secde ettiğini görmedin mi?"* (Yazır, 2016) ve Nur Suresi 41. Ayet'te, *"Göklerdekinin ve yerdekilerin, saf halindeki kuşların Allah'ı tesbih ettiğini görmez misin? Onların her biri gerçekten duasını ve teşbihini bilmektedir. Allah, onların yaptıklarının hepsini bilir."* (Yazır, 2016) ifadeleriyle, tüm yaratılmışların Allah'a ibadet ettiği ve insan gibi kul oldukları vurgulanmakta, bu canlıların saygı gösterilmesi gereken varlıklar oldukları belirtilmektedir.

Araf Suresi 73. Ayet'te, *"Rabbinizden size açık bir mucize geldi. Bu, size mucize olarak gelen Allah'ın devesi! Bırakın onu, yeryüzünde otlasın, sakın ona kötülük yapmayın, yoksa acı veren bir azaba uğrarsınız."* (Yazır, 2016) Hud Suresi 6. Ayet'te, *"Yeryüzünde rızkı Allah'a*

ait olmayan hiçbir hayvan yoktur. O, onun yaşadığı yeri de, emanet olduğu yeri de bilir. Her şey apaçık bir kitaptadır." (Yazır, 2016) ve Şuara Suresi 155. Ayet'te, *"(Onlara şöyle) dedi: 'İşte bu(mucize olarak size) deve! Su içme hakkı bir gün onun, su içme hakkı belirli bir günde sizin!"* (Yazır, 2016) ifadeleriyle, hayvanlara kötülük yapılmaması, onlara merhametle yaklaşılması gerektiği hükmedilmiştir. Aynı zamanda, bu ayetler hayvanların da insanlar gibi beslenme hakları olduğunu ve Allah'ın bu hakları gözettiğini vurgulamaktadır.

Bu bağlamda Osmanlı'da hayvanlara karşı duyulan merhamet, büyük ölçüde İslam inancının etkisiyle şekillenmiş ve toplumda derin bir bilinç oluşturmuştur. İslam'ın öğretilerine dayalı olarak, hayvanlara karşı merhametli bir yaklaşım benimsenmiş, bu anlayış vakıflar aracılığıyla pratikte uygulanmıştır. Vakıflar, hayvanların beslenmesi, bakımı ve korunması gibi temel ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli bir rol üstlenmiş ve hayvan hakları konusundaki duyarlılığı kurumsal bir yapıya dönüştürmüştür. Böylece Osmanlı'da hayvanlara yönelik merhamet, hem dini bir değer olarak hem de kurumsal bir uygulama olarak süreklilik kazanmış ve tarihe iz bırakmıştır.

1.Gurabahane-i Laklakan'ın "Hayvan Hastanesi" Olarak Nitelenmesinin Tarihsel Arka Planı

Osmanlı'da hayvanlara karşı merhamet anlayışının izleri, yalnızca hukukî ve sosyal uygulamalarda değil, aynı zamanda edebi eserlerde de belirgin bir şekilde kendini göstermektedir. Bu bağlamda Ahmet Haşim'in *Gurabahane-i Laklakan* adlı makalesi, Osmanlı kültürünün ve toplumsal değerlerinin anlaşılması açısından önemli bir kaynak olarak öne çıkmaktadır. Haşim, söz konusu eserinde Osmanlı toplumunun hayvanlara yönelik duyarlılığını edebi bir bakış açısıyla ele alırken, Bursa'da Fransız Konsolosluğu'na ait olan ve leyleklerin barınma mekânı haline gelen bir yapıyı "Gurabahane-i Laklakan" olarak adlandırmıştır. Zamanla bu yapı, kamuoyunda "dünyanın ilk hayvan hastanesi" olarak anılmaya başlanmış ve böylece hem tarihsel hem de sembolik bir anlam kazanmıştır.

Ahmet Haşim'in ilk nesir kitabına da adını veren *Gurabahane-i Laklakan* adlı makalesi, 1921-1927 yılları arasında çeşitli mecmua ve gazetelerde yayımlanan 28 farklı yazısıyla birlikte derlenerek, 1928 yılında aynı adla kitaplaştırılmıştır (Polat, 2016). Söz konusu makale, 1921 ve 1928 yıllarında farklı biçimlerde yayımlanmış olup, içerik ve anlatım açısından bazı değişiklikler barındırmaktadır. Örneğin, Haşim'in 1921 tarihli ilk yayımında makale "yedi sekiz sene evvel" ifadesiyle başlarken, 1928'deki kitap versiyonunda bu zaman aralığı "on, on beş sene evvel" şeklinde değiştirilmiştir (Polat, 2016). Bu tür ifadelerdeki değişiklikler, metnin yazıldığı tarihsel bağlama dair önemli ipuçları sunmaktadır. Özellikle 1921 yılında yayımlanan

ilk versiyondaki *"yedi sekiz sene evvel, bir tatil haftasını geçirmek için Bursa'ya gitmiştim"* ifadesi dikkate alındığında, Haşim'in Bursa ziyaretinin 1913-1914 yıllarına tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda, makalede sözü edilen Fransız Konsolosu Gregoire Baille'in 1914'te hayatını kaybetmiş olması ve ömrünün son yıllarını Bursa'daki konsolosluk konutunda geçirdiği bilgisiyle birlikte değerlendirildiğinde (Haşim, 1988). Haşim'in "Gurabahane-i Laklakan" olarak tanımladığı yapının bu tarihlerde böyle bir adlandırmaya konu olduğu anlaşılmaktadır. Bu tarihsel çerçeve, hem metnin arka planına dair netlik sağlamaktadır hem de yapının "dünyanın ilk hayvan hastanesi" olarak anılmasına dair iddiaların dayandığı dönemi daha somut biçimde ortaya koymaktadır.

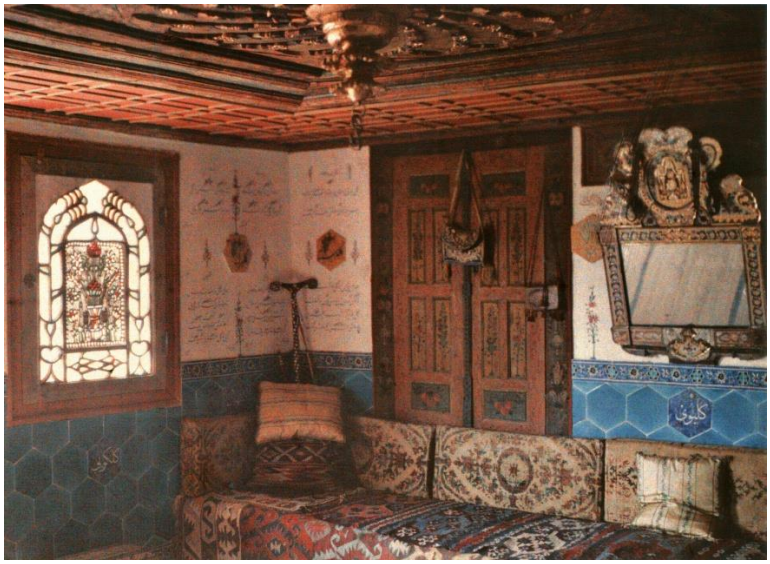
Ahmet Haşim, *Gurabahane-i Laklakan* adlı makalesinde Bursa'daki gözlemlerine yer verirken, Yeşil Cami ziyaretinden de ayrıntılı şekilde bahsetmiştir. Bu ziyaret sırasında, caminin temizlik görevlisiyle karşılıklı oturarak caminin mimari detayları üzerine sohbet ettiklerini aktaran Haşim, söz konusu görevliden, caminin Vefik Paşa döneminde Fransız mimar De Parville'in nezaretinde bir onarıma tabi tutulduğunu öğrenmiştir. Görevli, bu restorasyon sürecinde caminin gömülü olduğu topraklardan çıkarılan değerli çinilerin çalındığını ifade etmiş ve bu konuda daha fazla bilgi edinmek isteyen Haşim'e, Bursa'da uzun yıllardır yaşayan, Türk dostu kimliği ve Türk sanatlarına duyduğu ilgiyle tanınan Greguvar Bay isimli kişiyle görüşmesini tavsiye etmiştir (Haşim, 1988). Bunun üzerine Ahmet Haşim, kendisine tavsiye edilen Gregoire Baille'e bir mektup yazarak görüşme isteğini iletmiştir. Haşim'in bu nazik talebine olumlu yanıt veren Fransız Konsolosu, onu evinde ağırlamıştır. Ahmet Haşim de bu davet üzerine konsolosun Bursa'daki konutuna giderek, kendisiyle doğrudan görüşme fırsatı bulmuştur (Haşim, 1988).

Fotoğraf 1. Gregoire Baille, Osmanlı dönemine ait konsolosluk binası önünde
(Yeni Mecmua Bursa Özel Sayısı, 1923).

Ahmet Haşim'in Gregoire Baille'yi ziyaretinin temel amacı, Yeşil Cami'ye ilişkin cami görevlisinden edindiği bilgilerin doğruluğunu teyit etmek ve ek bilgiler edinmek olmuştur. Bununla birlikte Haşim'i bu ziyarete yönlendiren bir diğer etken ise, konsolosluk binasının mimari özelliklerine duyduğu meraktır. Zira Osmanlı sanat ve mimarisine büyük bir hayranlık besleyen Gregoire Baille, konutunun her bir köşesini Osmanlı mimarisinin zarif ve estetik unsurlarıyla donatmış, bu yapıyı adeta bir sanat eserine dönüştürmüştür.

Fotoğraf 2. Gurabahane-i Laklakan içinde bir oda **(**Bursa Osmangazi Belediyesi).

Ahmet Haşim, Gregoire Baille ile birlikte köşkü gezdikten sonra, Baille onu bahçede yer alan ve birkaç küçük odadan oluşan ayrı bir yapıya götürmüştür. Konsolos bu yapının, zaman zaman yalnız kalmak ve dinlenmek amacıyla çekildiği bir mekân olduğunu belirtmiştir. Yaşamının son dönemlerinde yaşlılık ve yalnızlıkla mücadele eden Baille, ziyaret sırasında Haşim'e eşinin bile artık kendisiyle yeterince vakit geçirmediğini, buna karşın sakat ve yaşlı iki leyleğin ona yoldaşlık ettiğini anlatmıştır. Fiziksel olarak güçten düşmüş ve ruhen yalnız hissettiği bu dönemde, leyleklerle kurduğu sessiz dostluk, Baille için derin bir anlam taşımıştır. Bu küçük yapı, onun gözünde yalnızca bir dinlenme odası değil, aynı zamanda yaşlılık, yalnızlık ve merhametin iç içe geçtiği bir sığınak, leyleklerle paylaştığı bir inziva alanı hâline gelmiştir. Ahmet Haşim, Gurabahane-i Laklakan adlı eserinde, Baille'in bu sığınak olarak tanımladığı binayı şöyle aktarmıştır*:*

"Yan yana birkaç odadan ibaret, harap ufak bir binanın önüne geldiğimizde Mösyö Greguvar Bay, 'İşte Gurabahane-i Laklakan!' dedi. 'Biliniz ki bahçemin bu köşesi hakikat halini almış kendi hayâlimdir. Bu harap üç oda ile onları çeviren bu bahçe köşesinde ömrümün son günleri sükûn ve tahayyül içinde geçiyor. Fırsat buldukça buraya sığınırım. Zevcem bile bana

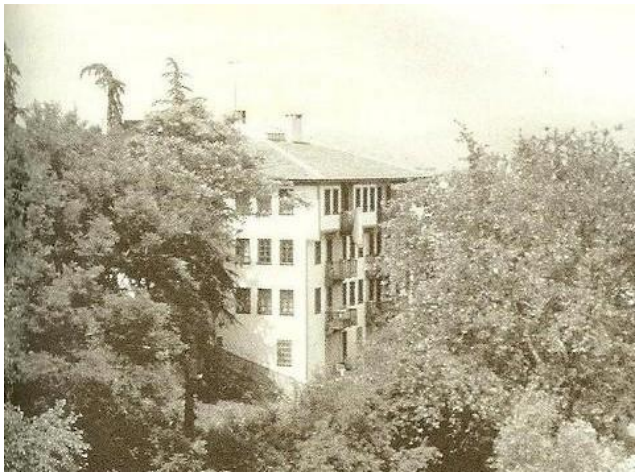
burada refakat etmez. Bu inziva, yerinde arkadaşlarım yalnız sakat ve ihtiyar iki leylektir. Bilmem Bursa'yı gezerken gördünüz mü? Haffaflar çarşısının ortasında bir meydan var. Bu meydan, sakat bazı hayvanların darülacezesidir. Kanadı veya bacağı kırık leylekler, bunamış kargalar, kör veya sağır baykuşlar burada halkın sadakasıyla geçindirilir. Haffaf esnafının aylıkla tuttuğu belki yüz yaşında, baktığı sakat leylekler kadar âciz bir ihtiyar, sadaka parasıyla her gün işkembe alır, temizler, parçalar ve insan merhametine sığınan bu zavallı kuşlara dağıtır. Haffaflar çarşısındaki leyleklerin bir iki tanesini buraya aldım, ben de bu ihtiyar kuşlardan farklı mıyım? Bu köşe onlar ve benim için bir gurabahânedir. Son günlerimizi burada birlikte yaşayıp bitireceğiz. Onun için pavyona 'Gurabahane-i Laklakan' ismini verdim" (Haşim, 1988, s. 96).

Bu doğrultuda, Gregorie Baille'in yaşlılık döneminde yaşadığı yalnızlık duygusu ve içsel inziva arayışının, doğayla ve özellikle hayvanlarla kurduğu derin bağ aracılığıyla anlam kazandığı görülmektedir. Baille'in, fiziksel olarak güçten düştüğü ve toplumsal ilişkilerden kısmen uzaklaştığı bu dönemde, iki sakat leylekle kurduğu sessiz yoldaşlık ilişkisi, onun içsel dünyasında önemli bir karşılık bulmuştur. Bu bağlamda, bahçesindeki küçük yapıyı yalnızca bir dinlenme mekânı olarak değil, aynı zamanda duygusal bir sığınak, yaşlılığın getirdiği kırılganlığa karşı bir direnç alanı ve hayvanlarla kurulan dostane ilişkinin mekânsal bir tezahürü olarak değerlendirdiği anlaşılmaktadır. Nitekim bu yapıya bizzat Gregorie Baille tarafından "Gurabahane-i Laklakan" isminin verilmiş olması, onun leyleklerle kurduğu bağa atfedilen anlamı ve yapının sadece fiziksel bir alan değil, aynı zamanda duygusal ve kültürel bir sembol olarak işlev kazandığını göstermektedir.

2. Gurabahane-i Laklakan'ın Gerçek İşlevi

Ahmet Haşim'in eserinde sembolik bir anlatımla öne çıkan ve "Gurabahane-i Laklakan" olarak adlandırılan yapı, zamanla bazı çevreler tarafından "dünyanın ilk hayvan hastanesi" olarak tanımlanmış; bu da yapının tarihsel bağlamından uzaklaştırılacak biçimde yorumlanmasına yol açmıştır. Oysa söz konusu yapı, Gregorie Baille'in bireysel ilgisi doğrultusunda hayvanlara barınak ve bakım sağlayan, daha çok kişisel bir sığınak işlevi gören mütevazı bir mekândır. Baille'in ölümünün ardından el değiştiren bu yapı, zaman içinde çeşitli sahipler tarafından kullanılmış ve nihayetinde 1985 yılında yıkılarak yerine bir apartman inşa edilmiştir. Ancak "Gurabahane-i Laklakan" adının oluşturduğu tarihsel ve kültürel çağrışım, sonraki yıllarda farklı bir fiziksel mekânda yeniden yaşatılmaya çalışılmıştır.

Fotoğraf 3. Gurabahane-i Laklakan'ın apartman olarak kullanıldığı hali **(**http://www.bursadakultur.org/gurebahane.htm).

2008 yılında Osmangazi Belediyesi tarafından, Fransız Konsolosluğu'na yakın bir konumda bulunan başka bir yapı kamulaştırılarak restorasyona tabi tutulmuştur. Başlangıçta kreş olarak hizmet vermesi planlanan bu bina, 2010 yılında yeniden işlevlendirilmiş ve 2010-2014 yılları arasında Bursa Fotoğraf Sanatı Derneği'ne (BUFSAD) tahsis edilmiştir. Aynı binanın giriş katında ise, salı günleri belirli saatlerde Osmangazi Belediyesi veteriner ekipleri tarafından hayvan sağlığına yönelik temel bakım hizmetleri sunulmaya başlanmıştır (Bursada kültür, 2023). Böylece, işlevi değişmiş olsa da "Gurabahane-i Laklakan" adı yaşatılmaya devam etmiş ve tarihî bir anlatı, çağdaş bir yansıma kazanmıştır.

Fotoğraf 4. Binanın Restorasyon Öncesi ve Restorasyon Sonrası Durumu **(**Bursa Osmangazi Belediyesi).

Tarihsel kayıtlar, ilk hayvan hastanelerinin M.Ö. 3. yüzyılda hüküm süren Kral Asoka döneminde kurulduğunu ve bu hastanelerde devlet desteğiyle at, fil, sığır, av kuşları ve balık

gibi farklı türlerdeki hayvanların tedavi edildiğini göstermektedir. Bu uygulamalardan sonra, hayvan hastanelerine dair diğer erken örnekler ise M.S. 2. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nda, özellikle ordu bünyesindeki gezici veterinerlik birimleri aracılığıyla ortaya çıkmıştır (Erk, 1978). Hayvan hastalıklarıyla ilgili kurumsal yapılaşma, veteriner hekimlik mesleğinin doğuşuyla gerçekleşmiştir. Avrupa'da, modern veterinerlik sistemlerinin temelleri, dünyanın ilk veteriner hekimlik okulunun 18. yüzyılda Fransa'da kurulmasıyla atılmıştır.1762 yılında Lyon'da Claude Bourgelat (1712-1799) tarafından kurulan bu okul, veteriner hekimliğin bir bilim dalı olarak kabul edilmesinin önünü açmış, hayvan sağlığına yönelik bilimsel ve mesleki eğitimde önemli bir adım olmuştur. Fransa'daki bu okulun kurulmasının ardında, 1710-1714 yıllarında Fransa'da sığır vebasının yol açtığı büyük felaketin ardından yaşanan toplumsal ve ekonomik çalkantılar yer almaktadır. Bu salgın, Fransa'da nüfusun yarısının kaybına yol açmış ve 1750'li yıllarda tekrar görülmesi üzerine, hekimler ve ziraatçılar, hayvan hastalıklarıyla etkili bir şekilde mücadele etmek için gerekli bilgi ve donanıma sahip olmadıklarını fark etmişlerdir. Bu eksikliği gidermek amacıyla, Fransa'nın öncülüğünde, atların bakım, beslenme ve hastalıkları üzerine yoğunlaşan bir okul açılmıştır. Bu okul, Avrupa'da hızla yayılmış ve 1825 yılına kadar 12 Avrupa ülkesinde toplam 30 veteriner okulu kurulmuştur. Bu gelişmeler, veteriner hekimliğin bilimsel temellerinin atılmasında ve hayvan sağlığı hizmetlerinin sistematik bir biçimde sunulmasında önemli bir dönüm noktası olmuştur (Erk, 1978). Osmanlı'da ise ilk veteriner okulu, ordunun hayvan ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla 1842 yılında kurulmuş, askeri okullara sivil öğrenci kabul edilerek halkın sahip olduğu hayvanların salgın hastalıklarla mücadele edebilmesi için gerekli veteriner hekimlerin yetiştirilmesine başlanmıştır. 1889 yılında kurulan sivil veteriner okulundan önce, yaklaşık 15 sivil veteriner hekimin mezun olduğu kaydedilmektedir. Veteriner hekimlik hizmetlerine ilişkin ilk kurumsal yapı ise 1888 yılında kurulan "Umuru Baytariye Müfettişi Umumifiği" olmuştur (Gürler, 2009). Hayvan sağlığına yönelik altyapının oluşturulmasına yönelik çabaların bir sonucu olarak 1889 yılında kurulan ilk sivil veteriner fakültesinin ardından, İstanbul ve Galata gibi şehir merkezlerinde bir köpek tedavihanesinin kurulmasına yönelik girişimlerin de bulunduğu belgelenmiştir (BOA, BEO.002242.168090.001, (H-10-10-1321). Bu bağlamda, bir yapının "hayvan hastanesi" olarak adlandırılabilmesi için gerekli altyapının oluşturulmuş, veteriner hekim desteğinin sağlanmış ve düzenli sağlık hizmetlerinin sunuluyor olması beklenmektedir. Bu çerçevede, Gurabahane-i Laklakan her ne kadar hayvanlara yönelik şefkatli bir yaklaşımın ve merhametin simgesi olarak son derece kıymetli bir örnek teşkil etse de, işlevsel ve kurumsal açıdan bir hayvan hastanesi olarak değerlendirilememektedir. 1900'lü yılların başından itibaren Fransız Konsolos-

luğu konutu olarak kullanılan ve konsolosun vefatının ardından el değiştiren binanın, 2008 yılında Osmangazi Belediyesi tarafından kamulaştırılıncaya dek bir hastane olarak kullanıldığına dair herhangi bir belgeye ulaşılamamıştır. 2010 yılında Bursa Fotoğraf Sanatı Derneği'ne tahsis edilen yapı, kültürel miras niteliğini koruyarak haftanın belirli günlerinde veteriner hizmetlerine ev sahipliği yapmaya başlamıştır.

Sonuç

Osmanlı Devleti, altı yüzyıl boyunca farklı kültürlerden etkilenmiş ve bu etkiler, toplumsal yaşamın her alanında kendini göstermiştir. Bu süreçte, hayvanlara yönelik merhamet ve şefkat anlayışı, Osmanlı toplumunun önemli bir parçası olmuştur. Hayvan hakları, modern anlamda bir hukuk dalı olarak şekillenmeden önce, bireysel ve toplumsal vicdanla şekillenmiş, halkın içsel sorumluluğu olarak kendini gösteren bir değer olmuştur. Bu anlayış, hem bireylerin gönüllü katkıları hem de vakıf sistemi gibi kurumsal mekanizmalarla desteklenmiştir. Böylece Osmanlı'da hayvanlara yönelik yaklaşım, dönemin sosyal, dini ve kültürel kodları çerçevesinde şekillenen bütüncül bir merhamet anlayışının ürünü olmuştur. Osmanlı'daki hayvanlara yönelik yaklaşım, vakıf sistemi ve toplumsal dayanışma gibi mekanizmalarla desteklenen bir merhamet anlayışının sonucu olarak gelişmiştir. Bu anlayış, bireysel ve kurumsal düzeyde sosyal yapıyı şekillendirerek, kültürel mirası derinlemesine etkilemiştir. Bursa Haffaflar Çarşısı'ndaki esnafların yardımlaşma, dayanışma ve muhtaca yardım anlayışında da bu merhamet anlayışının izleri görülmektedir. Şehir ekonomisinde önemli bir rol üstlenen Haffaflar Çarşısı esnafı, sadece kendi ekonomik çıkarlarını değil, aynı zamanda toplumsal sorumluluklarını da gözeterek, muhtaç hayvanlara bakım sağlamak amacıyla kendi aralarında para toplayıp bir kişiyi aylığa bağlamışlardır. Bursa esnafının hayırseverliği, sadece insanlar arasında değil, hayvanlar için de güçlü bir dayanışma ve yardımlaşma anlayışının örneğini teşkil etmiştir. Bursa Osmangazi Belediyesi'nin, bu gelenekleri yaşatması, şehrin tarihi ve kültürel mirasına sahip çıkma adına önemli bir örnek teşkil etmektedir. Ancak, "Gurabahane-i Laklakan"ın anlam kazandığı asıl önemli nokta, Fransız Konsolosunun leyleklere gösterdiği ilgi değil, Bursa Haffaflar Çarşısı esnafının hayvanlara yönelik yardım ve dayanışma çabalarıdır. Haffaflar Çarşısı esnafının, düşkün hayvanlara bakım sağlamak için kendi aralarında topladıkları paralarla bir kişiyi aylığa bağlayarak oluşturdukları destek mekanizması, yalnızca hayvanseverliği değil, aynı zamanda Osmanlı toplumundaki dayanışma, merhamet ve toplumsal sorumluluk anlayışını da vurgulamaktadır.

Ahmet Haşim'in "Gurabahane-i Laklakan" adlı eseri, hem edebi hem de kültürel bir bakış açısıyla Osmanlı'daki hayvanlara yönelik merhamet anlayışına dair önemli bir pencere açmaktadır. Leyleklerin bakımı ve tedavisi amacıyla Bursa'da kullanılan bu yapı, yalnızca mimari bir

unsur olmanın ötesinde, aynı zamanda Osmanlı toplumunun hayvanlara yüklediği anlamın sembolik bir temsili olarak da büyük bir öneme sahiptir. Ancak, Gurabahane-i Laklakan hiçbir zaman tam anlamıyla bir hayvan hastanesi olmamıştır. Bu yapı, Fransız Konsolosu Gregorie Baille'in inziva yeri olarak kullanılmış ve Baille'in hayvanlarla kurduğu özel bağ, Osmanlı toplumundaki hayvan hakları anlayışının derinliğini ortaya koymuştur. Baille'in yalnızlık ve yaşlılıkla mücadele ettiği dönemde leyleklerle kurduğu dostane ilişki, şefkatin kültürel bir değer olarak toplumda nasıl içselleştirildiğinin bir yansımasıdır. Dolayısıyla, "Gurabahane-i Laklakan"ın bu tarihsel mirası, sadece bir kişinin hayvanseverlik göstergesi olarak değil, Osmanlı'dan günümüze taşınan derin bir kültürel mirasın parçası olarak değerlendirilmelidir. Özellikle Bursa esnafının bu önemli yardımlaşma örneği daha fazla ön plana çıkarılmalıdır. Bu bağlamda, Fransız konsolosunun katkıları önemli olmakla birlikte, Haffaflar Çarşısı esnafının katkıları ve bu mirasın daha geniş bir perspektifle ele alınarak vurgulanması, hem tarihi gerçekliğe hem de kültürel değerlere saygı açısından büyük bir anlam taşımaktadır. Sonuç olarak, Gurabahane-i Laklakan, bir hayvan hastanesi olmasa da, Osmanlı'dan günümüze kadar uzanan hayvanlara şefkat ve yardımlaşma kültürünün önemli bir simgesi olmuştur. Bursa'daki esnaf dayanışması ve hayvanlara gösterilen bakım, bu mirasın korunmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu kültürel miras, Bursa esnafıyla birlikte Osmanlı merhamet kültürünün sadece fiziki bir yansıması olmakla kalmayıp, aynı zamanda toplumsal vicdanın mekânsal tezahürü olarak da değerlendirilebilir.

Kaynaklar

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, BEO.002242.168090.001, (H-10-10-1321).

Kitap ve Makaleler

Erk, N. (1978). *Veteriner Tarihi*. Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları.

Haşim, A. (1988). *Üç Eser (Bize Göre-Gurabahane-i Laklakan-Frankfurt Seyahatnamesi),* Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi.

Karazeybek, M. (2024). Kuruluş Döneminde Osmanlı Vakıfları. *Journal of History School*, (XLV), 868-901.

Menekşe, M. (2022). Osmanlı medeniyetinde hayvan sevgisinin mesleğe dönüşümü: mancacılık. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (55), 84-101.

Menteş Gürler, A. (2009). Beş senelik Umur-u Baytariye programı"üzerine bir inceleme. *Veteriner Bilimleri Dergisi. Eurasian Journal of Veterinary Sciences, 25*(1-2), 9-13.

Ortaylı, İ. (2022) .*Osmanlı'yı Yeniden Keşfetmek.* Kronik Kitap.

Polat, N. H. (2016). *Ahmet Haşim Gurebâhâne-i Laklakan Eleştirel Basım Deneme*. Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.

Schweigger, S. (2004). *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578 1581*. (Çev. S. Turkis Noyan). Kitap Yayınevi.

Thevenot, J. (1978). *1655 1656'da Türkiye*. (Çev. N. Yıldız). Kervan Kitapçılık.

Wratislaw, B. W. (1996).*16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundan Çizgiler*. (Çev. M. Süreyya Dilmen). Boyut Yayıncılık.

Yazır, E. M H. (2016). Kur'an-ı Kerim Meali. Turkuvaz Haberleşme ve Yayıncılık.

İnternet Kaynakları

Bursa'da kültür. (2023). http://www.bursadakultur.org/gurebahane.htm.

Kedi sicilleri. (2024). https://kadisicilleri.org/veri/gorselx/icn/usk002icn.pdf.

https://cdn.vgm.gov.tr/yayin/dergi/muhtelif/vakiflar-genel-mudurlugu-arsiv-rehberi.pdf

https://www.vgm.gov.tr/faaliyetler/kulturel-faaliyetler/turk-vakiflari-arastirma-merkezi.

Yeni Mecmua Bursa Özel Sayısı, 1923, http://www.bursadakultur.org/gurebahane.htm

Gurabahane-i Laklakan içinde bir oda (Bursa Osmangazi Belediyesi).

Gurabahane-i Laklakan'ın apartman olarak kullanıldıhttp://www.bursadakultur.org/

Binanın Restorasyon Öncesi ve Restorasyon Sonrası Durumu (Bursa Osmangazi Belediyesi).

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:13.01.2025
Kabul tarihi |Accepted:14.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Kamal Mahmudov

https://orcid.org/0000-0002-1387-4378
PhD in History, Associate Professor Lankaran State University, History Department, Azerbaijan, kamal-1965@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Mahmudov, K. (2025). National Awakening in Azerbaijan in the 50-60s of the XX Century. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *12* (3), 600-614.

National Awakening in Azerbaijan in the 50-60s of the XX Century

Abstract

The article explores the key aspects of the policy implemented by the totalitarian Soviet regime in Azerbaijan during the 1950s and 1960s, as well as the socio-political dynamics in the country and the trends of national revival. It analyzes the National Awakening in Azerbaijan, the rise of chauvinism from the center, punitive actions against the Republic's leadership and nationalistic intellectuals, and the efforts by Armenians to exploit the situation to oppress Azerbaijanis in Armenian SSR, which fueled separatist sentiments among Armenians in Azerbaijan SSR. Despite the ideological pressure and repression from the Soviet regime, the article highlights the efforts of opposition-minded individuals to organize amidst the growing national consciousness among the intelligentsia and youth, fostering a critical stance towards the existing regime. The National Awakening that took place in Azerbaijan during the 1950s and 1960s was crucial not only for preserving the traditions of national statehood and passing them on to future generations but also for laying the groundwork for the struggle for independence.

Keywords: *Totalitarian Regime, Deportation, National Revival, Native Language, National Self-Awareness*

XX. Yüzyılın 50-60'lı Yıllarında Azerbaycan'da Ulusal Uyanış

Öz

Bu makale, 1950'li ve 1960'lı yıllarda Azerbaycan'da totaliter Sovyet rejimi tarafından uygulanan politikanın temel yönlerini, ülkedeki sosyo-politik dinamikleri ve ulusal uyanış eğilimlerini incelemektedir. Azerbaycan'daki Ulusal Uyanış, merkezden yükselen şovenizm, Cumhuriyetin

CC BY NC Creative Commons Licence

liderliğine ve milliyetçi entelektüellere karşı cezalandırma eylemleri ve Azerbaycan SSC'deki Ermeniler arasında ayrılıkçı duyguları körükleyen Ermenilerin Ermenistan SSC'deki Azerilere baskı yapmak için durumu istismar etme çabaları analiz edilmektedir. Makale, Sovyet rejiminin ideolojik baskı ve zulmüne rağmen, muhalif düşünen bireylerin, aydınlar ve gençler arasında artan ulusal bilincin ortasında örgütlenme çabalarını ve mevcut rejime karşı eleştirel bir duruşu teşvik ettiğini vurgulamaktadır. Azerbaycan'da 1950'ler ve 1960'larda gerçekleşen Milli Uyanış, sadece milli devlet geleneklerinin korunması ve gelecek nesillere aktarılması açısından değil, aynı zamanda bağımsızlık mücadelesine zemin hazırlaması açısından da büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Totaliter Rejim, Sürgün, Milli Uyanış, Anadil, Milli Benlik Bilinci*

Introduction

The primary aim of the Soviet regime in Azerbaijan was to disconnect the people from their history, cultural heritage, traditions, and religious beliefs, ultimately creating individuals who embodied the values of the newly formed socialist society. In the Turkic-Muslim republics of the USSR, this policy was implemented more rigorously than in other regions. The deportation of Azerbaijanis from the Armenian SSR during the late 1940s and early 1950s by the Soviet regime stands as one of the most significant tragedies faced by the Azerbaijani people in the 20th century. Following the leadership change in the Soviet Union in 1953, reforms initiated in Azerbaijan, along with the active involvement of the intelligentsia, aimed to preserve the native language and national cultural values within the existing framework. This effort, while putting immense pressure on the Union's leadership, also served as a catalyst for change.

1. National awakening in Azerbaijan in the 50-60s of the XX century

The Russian Empire aimed to establish ethnic and socio-economic control in the northern part of Azerbaijan. Throughout the century that Azerbaijan was part of the Empire, areas populated by Azerbaijanis were incorporated into various administrative units created in the South Caucasus. Due to the Empire's resettlement policy, a significant number of Armenians were relocated to the Yerevan, Nakhchivan, and Karabakh regions of Azerbaijan, while Russians were settled in the Mughan and Shirvan areas. The primary objective of Tsarist Russia's policy was to erase the Azerbaijanis' national and cultural identity, effectively assimilating them. This resettlement strategy resulted in significant demographic shifts within Azerbaijan.

Despite the resettlement policies implemented by Tsarist Russia, the Azerbaijani people continued to be the predominant group in the country's ethnic and religious makeup. They remained in their historical territories, maintaining their mentality, cultural heritage, ethnic

identity, and religious tolerance, while also contributing uniquely to the blending of Eastern and Western cultures (Azərbaycan multikulturalizmi, 2017). The development of capitalist relations in Azerbaijan led to a heightened sense of national self-awareness and the emergence of the Azerbaijani nation. This shift highlighted the failures of Tsarist Russia, which aimed to assimilate the Turkic-Muslim population in the South Caucasus by introducing Christian elements, such as Germans and Russians, and through the mass resettlement of Armenians.

In 1917, the Russian Empire collapsed, and by 1918, Azerbaijan restored its statehood after nearly a century. During the brief existence of the Azerbaijan Democratic Republic from 1918 to 1920, significant strides were made in safeguarding national and moral values and reinforcing statehood. However, this independence was short-lived due to the occupation by Bolshevik Russia. Following the Soviet occupation in 1920, Azerbaijan was nominally independent, but by 1922, it became part of the newly formed USSR.

Within the Soviet Union, communism was the official ideology, leading to the establishment of a new social structure-a socialist society. The aim was to create an artificial union known as the Soviet people from the various ethnic groups within the USSR. This new union primarily reflected the values of the Russian-Slavic peoples, resulting in the suppression of the national and spiritual values of the Turkic-speaking populations. False internationalism was promoted, and to disrupt historical continuity, the Azerbaijani alphabet was changed twice in a short span, transitioning to Cyrillic script. In the 1920s and 1930s, the socialist perestroika significantly undermined national values, leading to a stronger push for unification. The Communist Party of the Soviet Union exerted strict control over state institutions, the judiciary, and public organizations, steering societal development to align with its objectives.

The communists' approach to their so-called "humane, caring" national policy was fundamentally rooted in a dominant form of nationalism. This was implemented by managing assimilation, altering the ethnic makeup of national republics through deliberate migration strategies, establishing a mandatory unified means of communication, and maintaining all potential sources of conflict that could be activated when needed (Orucov, 2001). The USSR maintained the old imperial traditions, even though it was ideologically very different from Tsarist Russia. While the leaders of the empire promoted the idea of “friendship of peoples,” they actually implemented discriminatory policies against non-Russians in the USSR, particularly targeting the Turkic-Muslim communities. Capitalizing on this environment, the leadership of Soviet Armenia frequently brought up the issue of transferring the Nagorno-Karabakh Autonomous Region from Azerbaijan to the Armenian SSR during the Soviet era.

Inthe fall of 1945, Arutinov, the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Armenia, made a request to the central committee of the UIC(b)P regarding the incorporation of the Nagorno–Karabakh Autonomous Region into the Armenian SSR (Aliyev, 1989). The center received an appeal from Armenian officials to Azerbaijan regarding their stance on the incorporation of the NKAO into the Armenian SSR.

M. J. Bagirov, the head of the Communist Party of Azerbaijan, states that he is willing to transfer Upland Karabakh to Armenia, with the exception of the Shusha region, which has a predominantly Azerbaijani population. These are contingent upon the inclusion of three regions in Armenia that border Azerbaijan and are mainly inhabited by Azerbaijanis into Azerbaijan (Aliyev, 1989). M. J. Bagirov's decision to include the Vedi, Azizbeyov and Garabagh districts of the Armenian SSR into the Azerbaijan SSR raised concerns not only in Armenia but also among the Soviet leadership, which feared the potential unity of the Turkic peoples. Transferring these regions to Azerbaijan would undermine the strategy of the USSR in the South Caucasus, particularly the establishment of the Zangazur corridor aimed at separating Turkey from Azerbaijan. Influenced by the Armenian Lobby in Moscow, the Soviet leadership implemented measures to further reinforce this corridor. As a result, Azerbaijanis faced mass deportations from western Azerbaijan (Armenian SSR) during the 20th century, specifically between 1948 and 1953, based on decisions made by the USSR government.

On December 23, 1947, the Council of Ministers of the USSR made a decision regarding the resettlement of collective farmers and other Azerbaijani people from the Armenian SSR to the Kur-Araz lowland in the Azerbaijan SSR. Then, on March 10, 1948, another resolution outlined a specific action plan to carry out this initiative (XX əsr Azərbaycan tarixi, 2004). During this period of ethnic cleansing from the Armenian SSR, over 100,000 Azerbaijanis were either forcibly resettled or compelled to leave their homes (Mustafazadə, 1998). About one in three individuals relocated from the mountainous areas of Armenia to the Kur-Araz Valley in Azerbaijan. Many struggled to adapt to the new environment, characterized by a hot and dry climate, and faced issues related to domestic security, leading to deaths from hunger and disease. Moscow achieved its objective: the population of Azerbaijanis in Armenia significantly declined. Concurrently, Armenian expansion into the western regions of Azerbaijan-such as Dashkasan, Goranboy, Shamkir, Ganja, Nagorno-Karabakh and Baku-intensified (Mustafazadə, 1998). The Soviet leadership, following Imperial traditions, persisted in the policy of pushing Azerbaijanis out of the Republic of Armenia, which was established in the South Caucasus on historically Azerbaijani lands. Simultaneously, by increasing the Armenian

population in the western regions of the Azerbaijan SSR, they set the stage for future territorial claims by Armenians to these areas. The fate of tens of thousands of individuals who were relocated from their ancestral lands in western Azerbaijan and the Armenian SSR to the lowland regions of the Azerbaijan SSR was tragic.

National leader H. Aliyev remarked that *"the policy of genocide carried out by Armenian nationalists in the 1940s and 1950s, taking advantage of the Soviet regime, brought new tragedies to the Azerbaijani people"* (Azərbaycan multikulturalizmi, 2017, s. 128). Similar to the situation in Baku during the 1920s and 1930s, the resettlement of non-Azerbaijanis, particularly Armenians, to the new industrial centers established in the 1940s and 1950s highlighted the true nature of the national policy of the Soviet empire. Following the Bolshevik occupation of the South Caucasus, Armenians actively participated in the colonial policies of the Soviet regime, just as they had in the Russian Empire. Those Armenians in prominent positions in Azerbaijan were particularly noted for fostering discord among national groups and repressing the Azerbaijani intelligentsia. After the change of leadership in the Soviet Union in 1953, significant transformations started to take place in the country. Reforms aimed at addressing the negative aspects of the totalitarian regime, which had resulted in violations of citizens' rights and widespread repression. Following Stalin's reign, in June 1953, L.P. Beria was arrested, marking the beginning of a personnel shift in the country that also affected Azerbaijan. In countries with a one-party political system, the personal attributes of the leader play a crucial role in governance. Imam Mustafayev, who has been at the helm of Azerbaijan since 1954, maximized the impact of reforms and a moderate policy to improve the living standards of the population while also safeguarding national values.

Hundreds of Azerbaijanis were branded as “enemies of the people” Many statesmen, as well as figures from literature and the arts, including Huseyn Javid, Yusif Vazir Chamanzaminli, and Mikayil Mushfig, were eventually acquitted. The monumental heroic epic “Kitab-Dede Gorgud,” which holds significant value in terms of history, literary language, folklore, and the ethnography of the Azerbaijani Turks, was dismissed as a promoter of feudal-bourgeois and non-constructive ideas. Numerous "banned" books, including the works of A. A. Bakikhanov and academician Heydar Huseynov, were published. The writings of several poets and authors who were acquitted also saw the light of day (Zeynalov, 2004). Not all victims of repression were acquitted during the acquittal process. While mainly party members and statesmen were acquitted, many in the intelligentsia were not, and thousands of political activists remained unacquitted, including those who were forced into exile, those who fought

for Azerbaijan's independence, and those who opposed the Soviet regime. The repressed writer Huseyn Javid's plays, “Lame Timur” and “Prophet,” were intentionally forgotten by the Soviet authorities. Bans on these works remained in place because they, along with other artistic expressions about Azerbaijan's and Turkey's history, were seen as a threat to Soviet ideology. It wasn't until the second half of the 1980s, during the “perestroika” reforms in the USSR, that the acquittal process finally came to a close.

The acquittal processes continued in 1957. While most of the repressed groups were acquitted, the exiled Azerbaijani, Greek, and Bulgarian communities were not granted acquittal (Mustafazadə, 1998). The union leadership showed no interest in bringing this process to a close. At this time, representatives of certain groups were either “forgotten” or dismissed, while the exiled Crimean Tatars, the Ahilasa Turks, and the repressed Azerbaijanis were still barred from returning to their homeland. The fact that the USSR leadership had no intention of ending this situation reveals the true nature of Soviet national policy. The leadership of the Republic took significant steps to restore the rights of Azerbaijanis who had been repressed during World War II, utilizing this process on a union-wide scale.

On August 12, 1957, I. Mustafayev appealed to the Central Committee of the CPSU, requesting permission to return Azerbaijanis who had been deported from the Georgian SSR in 1944. However, the Georgian leadership opposed their return, leading the USSR leadership to deny their repatriation as well. On October 2, 1957 after I. Mustafayev's second appeal to the Central Committee of the CPSU, the Soviet leadership permitted the deported Azerbaijanis to return not to Georgia but to Azerbaijan. As a result of the actions taken by the Republican authorities, over 13,000 Azerbaijanis made their way back to Azerbaijan (Gasanly, 2009). Under Mustafayev's leadership, the Azerbaijani authorities demonstrated a growing concern for the well-being of Azerbaijanis both within the Republic and abroad, reflecting a heightened sense of national pride in the country. During this period, there was a notable resurgence in the public life of Azerbaijan. In the Soviet Union, Russian served as the primary means of clerical and official communication, leading to a decline in the use of national languages and the erasure of non-Russian identities from their own histories and cultures. Amid a growing focus on national and cultural values, the status of the Azerbaijani language became a significant topic among the intelligentsia. During this time, the prominent writer Mirza Ibrahimov authored his book “Azerbaijani Language”.

In a moderately stable socio-political climate, an initiative was launched to establish the Azerbaijani language as the official state language of the Republic. This issue was openly

discussed in the media for the first time, highlighting the significance of the Azerbaijani language's new status (Mustafazadə, 1998). Previous attempts to achieve this had been made during Bagirov's era in the late 1940s and early 1950s (Gasanly, 2009).

In 1956, the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR amended the Constitution of the Azerbaijan SSR, originally adopted in 1937, to declare Azerbaijani as the state language of the Republic. This language law fostered a sense of national pride among the intelligentsia and the general populace, particularly in Baku, which is home to many non-Azerbaijanis. The growing Azerbaijani population contributed to the "nationalization" of Baku, an international city. In the early 1950s, the population of Azerbaijanis in Baku was only slightly greater than that of non-Azerbaijanis. One of the significant achievements of the leadership of the Republic under Mustafayev was the effort made to boost the number of Azerbaijanis living in Baku.

Thanks to the effective social and economic policies implemented by the leadership of the Republic, Baku's industrial development picked up pace, leading to the creation of numerous new jobs. Young people from rural areas of Azerbaijan were drawn to these opportunities. As a result, the population of Azerbaijanis in Baku grew significantly, altering the demographic landscape. The presence of Azerbaijani professionals in both the economic and public spheres of the capital increased, positively influencing the socio-political environment. Baku, recognized as an international city, began its journey towards greater Azerbaijani identity (Azərbaycan tarixi, 2008). N. S. Khrushchev's plan to detach the International City of Baku from Azerbaijan and establish it as an independent administrative unit under central control was ultimately unsuccessful. The Soviet leadership's efforts to separate Baku from Azerbaijan, spurred on by Armenian interests, did not come to fruition.

As a result of reforms implemented by the Soviet leadership in the mid-1950s, the rights of the allied republics were somewhat expanded. In this context, the initiatives aimed at elevating the status of national languages were viewed as part of the ongoing reforms; however, the introduction of a language law in Azerbaijan was met with disapproval from the central authorities. It became clear that the policy of granting more rights to the republics was largely superficial, and the USSR leadership did not anticipate such developments. When the law on the Azerbaijani language was adopted, Imam Mustafayev, who was the head of the Republic, was ousted from his position in the Union in 1959. This law's adoption was highlighted as one of the primary "shortcomings" of the Republic.

It is not surprising that the book "Essays on the History of the Communist Party of Azerbaijan" published in Baku in 1963 and reflecting the official stance of the USSR

leadership, mentions that there is no necessity to adopt a law on the state language (Ocherki, Istorii Kommmnisticheskoy partii Ayerbaydzhana, 1963). With the enforcement of the law, national self-awareness and consciousness began to flourish in Azerbaijan. The voice that expresses proud sentiments was, in reality, a genuine struggle for the true independence of Azerbaijan and for the rights of a people whose national and economic freedoms were restricted by the central authority (Zeynalov, 2004). The key figure behind the adoption of the law on the Azerbaijani language was the distinguished writer Mirza Ibrahimov, who served as the chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR.

In his book "Azerbaijani Language," written during that time, he emphasized that the Azerbaijani language has valiantly resisted various forms of oppression for centuries and has always emerged victorious. Centuries ago, this language was the medium for some of the most exquisite gems of world literature and significant scientific achievements (Zeynalov, 2004). After the law was adopted, specific measures were implemented to carry out official documents and clerical tasks in the Azerbaijani language. This initiative received strong backing from the creative intelligentsia and the youth of Azerbaijan.

Khrushchev's liberal reforms, particularly the issuance of passports to the rural population starting in 1955, along with the adoption and implementation of the law on the state language, spurred a movement of Russians back to central Russia in the mid-50s. This included Christian sectarians who had been resettled in Azerbaijan due to the colonial policies of Tsarist Russia. To counter this trend, the Soviet leadership initiated an extensive discussion regarding the state language law enacted in Azerbaijan, as it was seen as a measure to curb a process that was unfavorable to Moscow (Gasanly, 2009). The efforts made by the Union's leadership to halt the decrease in the Russian-speaking population-an essential foundation of the center in Azerbaijan since the era of Tsarist Russia and throughout the Soviet Union-did not yield the anticipated outcomes.

The non-Azerbaijani population in the Republic, particularly in Baku, protested against this law and began voicing their complaints to Moscow due to the rushed implementation. The dissatisfaction among non-Azerbaijanis further irritated Moscow. In response, Moscow decided to step in. While various justifications were offered, the primary reason for the center's negative stance towards the Republic's leadership was the rise of national-revival movements in Azerbaijan. As a result of this mounting pressure, Mirza Ibrahimov was dismissed from his position as Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the Azerbaijan SSR in January

1958, at his own request. Six months later, S. Rahimov, the chairman of the Council of Ministers of the Azerbaijan SSR, was also removed from his position.

The plenum of the Central Committee of the CPSU, which took place from June 24 to 29 in 1959, delivered a strong criticism of the leadership in the Azerbaijani SSR based on unfounded accusations. During the XI plenum of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, held in July 1959, I. D. Mustafayev was dismissed (Azərbaycan tarixi, 2008). His removal from office was primarily attributed to charges of nationalism.

National leader H. Aliyev, on February 23, 1995, congratulated Mustafayev on his 85th anniversary. He remarked that *"The Azerbaijani people recognize you as a distinguished scientist and a notable public figure who dedicated your life to advancing various areas of agriculture, a true patriot who committed your efforts to serving your homeland and its people"* (Aliyev, 1997, s. 211).The leadership of the USSR was worried about the increasing national awakening in Azerbaijan, similar to what was happening in some other Union republics. The reforms implemented by the central government in the mid-50s, along with efforts to democratize socialist society, unexpectedly fueled the rise of national revival movements in the South Caucasus and Baltic republics. In Azerbaijan, national and democratic sentiments were also on the rise. However, Moscow was unprepared for this shift in dynamics.

The national awakening trends seen in the Union republics, particularly in the Azerbaijan SSR, during the mid-50s, raised significant concerns about the chauvinism originating from the Center (Mustafazadə, 1998). The events that followed demonstrated that Moscow was prepared to engage in various provocations and underhanded tactics to thwart the national movement and any actions that might foster national revival (Xudiyev, 1997). The center had already moved away from "liberal" reforms, but national revival trends were on the rise in Azerbaijan, bolstered by the Republican leadership. N. Khrushchev, who had solidified his personal power, increased pressure on the national republics. Consequently, there were changes in leadership across several Union republics in 1959. Compared to other republics, the resistance in Azerbaijan was particularly intense, as nationalism there was more pronounced. Alongside the leadership changes in Azerbaijan, the center sought to instill fear among the populace. On Mikoyan's initiative, the issue of Nagorno-Karabakh was once again brought to the forefront. The Armenian population in the Armenian SSR and the NKAO of the Azerbaijan SSR began to push for the transfer of Nagorno-Karabakh to Armenia. Anti-Turkish feelings resurfaced in Armenia. The Azerbaijani departments at the Yerevan Pedagogical Institute were shut down, and the Yerevan Azerbaijan pedagogical college was relocated to the Khanlar (Goygol) region

of Azerbaijan. Additionally, the Drama Theater named after Jabbarli, along with regional newspapers published in Azerbaijani and other publications were also closed. The "Karabakh movement" gained significant legal recognition in Armenia (Azərbaycan tarixi, 2008). Under the USSR, Moscow actively “encouraged” national conflicts to the extent that they were managed. However, when these conflicts began to undermine the state, intervention occurred. The Soviet leadership required conflicts that not only influenced their authority but also diminished internal dissent (Həsənov, 2009). In the Soviet Empire, particularly in the Caucasus, there were numerous disputed borders and potential flashpoints for national conflict. During the 1950s, Soviet leaders linked the country's issues to the lawlessness that had emerged during the era of the "personality cult." As a result, the central government rejected the Armenian leadership's proposals, fearing that the territorial claims of Armenians intertwined with those of Azerbaijan could spark new border conflicts. The Armenians' territorial claims and the suppression of Azerbaijanis in Armenia raised alarms within Azerbaijani society, leading to a surge in national sentiment. The union's leadership accused the Azerbaijan SSR leaders of fostering a nationalist agenda. These processes played a significant role in the national awakening in Azerbaijan. In the late 1950s, Moscow attempted to halt the national revival in Azerbaijan. However, despite the pressure and repression, the Soviet regime could not prevent the development of the national idea in Azerbaijan in the following decades, as the national revival left a lasting impact on the minds of the people. In 1959, Vali Akhundov became the head of Azerbaijan. Having served as the Minister of Health and chairman of the Council of Ministers of the Azerbaijan SSR during the 1950s, Veli Akhundov was well-acquainted with the socio-political landscape, having actively participated in the Republic's developments. As a result, during his tenure, he was mindful of the country's political climate and adopted a more cautious approach than his predecessor, aiming to avoid provoking the central authorities. The national awakening in Azerbaijan continued throughout the 1960s.

V. Akhundov served as the head of the National Government of South Azerbaijan and passed away in 1947. He obtained permission from Moscow to lay Peshawari to rest in the Alley of Honor. In 1965, there was some reluctance to publish Peshawari's selected works and to name a street in Baku after him (Gasanly, 2009). However, in 1966, Peshawari's selected works were finally published. During this period, there was a notable increase in patriotism among workers in the fields of science, literature, and culture. Particularly in the cultural sector, the concept of nationality took precedence over ideological dogmas. Efforts were made to take

an objective look at the events in Azerbaijan's history, especially in more recent centuries. Significant measures were implemented to preserve and revive national traditions.

When examining the events at the start of the 19th century, Azerbaijani historians moved away from the idea of Azerbaijan's "voluntary" annexation to Russia, instead characterizing it as a seizure based on historical facts. This significant event in Azerbaijan's history was analyzed by prominent historians such as Z. Bunyadaov, M. Ismailov, and S. Alyarov, whose evaluations caught the attention of the Republic's party leaders and security agencies (Gasanly, 2009). Soviet historical science, rooted in communist ideology and the rich traditions of statehood, portrayed the occupation policy of the Russian Empire as a well-structured strategy. It aimed to demonstrate, using “facts,” that this policy positively influenced the development of the occupied regions. However, history was distorted, as the dismantling of Azerbaijani statehood, the influx of non-Azerbaijanis into the country, and the colonial policies of the Russian Empire were conveniently overlooked. The accurate evaluation of historical events from the 19th to 20th centuries was particularly perilous for the “Soviet reality,” leading to efforts to suppress such assessments. Despite the official authorities' attempts and punitive measures, a more objective understanding of the nation's history was highly valued within society.

In the early 1960s, a significant student movement emerged in Azerbaijan, opposing Moscow's influence. The "People's Freedom Organization" founded in Baku in 1960, represented one of the efforts by the younger generation to resist this control (Qasımov, 2008). In the 1950s and 60s, while there was some moderation in the totalitarian Soviet regime, the reforms implemented did not alter the ideological foundations of the state. Taking advantage of the more relaxed political climate, the intelligentsia sought to promote ideas of national freedom among students and the youth. Given the impossibility of forming a mass organization to advocate for national ideas under a totalitarian regime, and with the memories of the repressions of the 1930s still fresh, free-thinking intellectuals established secret small groups dedicated to the promotion of National-Freedom ideas. However, these groups struggled to operate for long, as security agencies monitored all aspects of society, and their members faced repercussions.

In January 1966, a letter from Associate Professor S. Alyarov of Baku State University to the newspaper "Literature and Art" sparked significant public interest. In this letter, he proposed restoring the historical name of the city of Ganja. Back in 1935, the well-known Bolshevik S. Kirov had the city renamed Kirovabad in his honor, and it took considerable courage for Alyarov to initiate a discussion about reverting to the ancient name (Gasanly, 2009). This discussion did not yield the anticipated outcome. At that time, it was not possible

to restore the name of the ancient city of Ganja. However, the former name of another ancient Azerbaijani city was successfully reinstated. In 1968, the name of the city of Sheki was restored, which was met with public approval. The name of the city of Ganja was returned in 1989, coinciding with the surge of the popular movement in Azerbaijan.

Increased focus on national values was evident during this period. Shikhali Gurbanov, who held the position of secretary of the Central Committee of the AKP from 1966 to 1967, along with his supporters, played a significant role in this movement. For the youth with progressive ideas, the magazine "Ulduz" was launched in 1967. The Novruz holiday was celebrated under the title "Spring Holiday," which helped to reinforce new national themes and a critical perspective in literature.

In the early 1960s, a group of open-minded students from Azerbaijan State University initiated a covert political movement led by Abulfaz Aliyev. On December 17, 1962, the "National Headquarters of Azerbaijan" (NAH) was formed during a secret meeting that included 95 participants. Regional departments of the organization were established, with many members being officials. The primary objective was to ensure that Azerbaijanis held leadership roles, to manage allocations to the Republic from Baku rather than Moscow, and to promote the National Awakening. The NAHs succeeded in securing the appointment of Azerbaijani officials to several key positions (Azərbaycan tarixi, 2008). During this time, the contributions of notable figures in science, literature, and music in Azerbaijan greatly influenced national identity and cultural growth. The celebration of Novruz in 1967 had a significant impact across the country. However, the pressure from the central government on the Republic's leadership intensified. As a result, it was not possible to officially celebrate Novruz in 1968.

In the 1960s, a dissident movement emerged in several Union republics of the Soviet Union, particularly in the Baltic States, Ukraine, and Russia. These dissidents advocated for human rights and minority issues while also criticizing the shortcomings of Soviet society. In the national republics, they further championed the cause of national freedom. The authorities were determined to suppress this dissident movement, which was not as prominent in Azerbaijan. There, the intelligentsia who held different views often expressed their opinions subtly, primarily through works of fiction. Heydar Aliyev, who held high-ranking positions in the State Security Committee of Azerbaijan and served as its chairman from 1967, played a significant role in protecting literary and scientific figures that faced persecution for their nationalist beliefs.

One of the individuals who helped him avoid criminal charges was Abulfaz Elchibey, who would later become the president of Azerbaijan. He was known for his radical nationalism during the Soviet era (Aliyev, 1989). In April 1966, coinciding with the anniversary of Azerbaijan's Sovietization in 1920, a group of young nationalists planning a large event was arrested but released after receiving stern warnings (XX əsr Azərbaycan tarixi, 2004). In the 1950s and 1960s, the Azerbaijani people engaged in a struggle to defend their right to use their language, preserve their national identity, and promote their culture. Those who emerged from this fight with dignity would encounter both significant achievements and considerable challenges in the following decades. The Azerbaijani people, who maintained the traditions of their national statehood, ultimately regained their independence at the end of the 20th century.

Azerbaijanis, a key ethno-political group in the South Caucasus, faced significant challenges from Tsarist Russia, which took control of the region in the 19th century, and from the imperial policies of the Soviet Union in the 20th century. Their Turkic-Muslim identity led to a harsher form of colonial oppression compared to their neighbors. The Azerbaijani language, culture, and traditions were under constant pressure, with assimilation policies being actively pursued. This included the resettlement of non-Azerbaijanis into Azerbaijan, the underrepresentation of Azerbaijanis in government roles, a lack of trust in them for important positions, and a neglect of their national and religious values. Armenians, who were well-represented in state structures sought to, leverage the Empire's colonial policies to their advantage. Despite facing significant ideological pressure, repression, and exile, the Azerbaijani people successfully maintained their national identity. In the 1950s and 1960s, the national awakening in Azerbaijan gained momentum, particularly in the early 1970s and 1980s. Under the leadership of national figure Heydar Aliyev, the country made remarkable strides in both cultural development and socio-economic progress. This period of National Awakening, which received a powerful boost, was crucial in the Azerbaijani people's fight for independence.

Conclusion

The totalitarian regime established in the Soviet Union, rooted in communist ideology, sought to forge an artificial Union known as the Soviet people. This was intended to be based on the national and cultural values, as well as the statehood traditions of the Russian people, who were the titular nation, by erasing national cultural distinctions. As a result, the rise of nationalist sentiments among non-Russian groups was viewed as a threat to the prevailing ideology and the very existence of the Soviet state.The development of culture in Azerbaijan has been crucial for safeguarding of national values. The fight for the Azerbaijani language's

status was vital in maintaining national identity. In the 1950s, the recognition of Azerbaijani as the state language and the creation of artistic works infused with national spirit helped bolster a sense of your mood. During the 1960s, intellectuals and students organized efforts to protect the country's national interests, seeking to assess Azerbaijan's historical events without ideological constraints. The celebration of Novruz as a spring festival and the restoration of Sheki's historical name demonstrate that the Azerbaijani people embrace their history and national identity, despite the pressures of the Soviet regime.

The dissident movement, led by the intelligentsia, emerged in Azerbaijan during this time. Participants of this movement openly criticized the anti-national elements of the Soviet system through their artistic works and in high school auditoriums, often urging young people to advocate for national ideas. Azerbaijani intellectuals, driven by a sense of national pride, played a significant role in the struggle for independence by passing on the ideals of national freedom to the younger generation.

References

Aliyev, H.Ə. (1997). *Müstəqilliyimiz əbədidir.* III kitab. Azərnəşr.

Aliyev, H.Ə. (2006). *Müstəqilliyimiz əbədidir.* XIX kitab. Azərnəşr.

Aliyev, İ. (1989). *Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr.* Elm.

Azərbaycan tarixi. (2008). C. VII. Elm.

Azərbaycan multikulturalizmi. (2017). Mütərcim.

Gasanly, D.P. (2009). *Vserossiyskoye teleshou (1954-1959).* Finlyandiya.

Həsənov, R. (2009) Gürcü-Osetin münaqişəsi. *Tarix və onun problemləri*, 1-2, 261-270.

Mustafazadə, T.T. (1998) *Ümumi tarix.* C. 4. Elm.

Orucov, H. (2001). *Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət*. Şərq-Qərb.

Ocherki, Istorii Kommmnisticheskoy partii Ayerbaydzhana. (1963). Azerbaydzhanskiy.

Qasımov, C. (2008). *Azərbaycan Təhlükəsizlik orqanlarının qısa tarixi: Dərslik.* MTN-nin nəşriyyatı.

XX əsr Azərbaycan tarixi. C. II. (2004). Ali məktəblər üçün dərslik. Y.B. Yusifov və T.T. Vəliyevin redaktəsilə. Çaşıoğlu.

Xudiyev, N. (1997). *Heydər Əliyev və Azərbaycan dili.* Təhsil.

Zeynalov, İ.X. (2004). *Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı-XX əsrin ikinci yarısında*. Azərnəşr.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:15.01.2025
Kabul tarihi |Accepted:24.06.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Fikri Gül

https://orcid.org/0000-0002-9597-3176
Prof. Dr. Pamukkale University, Department of Philosophy,Türkiye, fgul@pau.edu.tr

Karani Kağan Badem

https://orcid.org/0000-0003-3276-4091
Dr., Türkiye, kaganbadem06@hotmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Gül, F. & Badem, K. K. (2025). Thomas Hobbes'un Bilimsel Bilgi ve Bilim Anlayışı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *12* (3), 615-627.

Thomas Hobbes'un Bilimsel Bilgi ve Bilim Anlayışı

Öz

Bu çalışmada Thomas Hobbes'un felsefe ve bilim yapma yöntemi olarak ifade ettiği geometrik yöntem temel alınarak bilimsel bilgi anlayışı ve bu anlayıştan hareketle şekillenen bilim görüşü incelemeye alınacaktır. Hobbes, özellikle siyaset felsefesi alanında büyük bir üne sahip olsa da onun kurmuş olduğu tüm felsefi sistemi geometrik yönteme ve bu yöntem üzerinden şekillenen bilim anlayışına dayanmaktadır. Bu şekilde kurmuş olduğu felsefi sisteminde ise Leviathan ve onunla bağlantılı olarak gündeme gelen siyaset felsefesi anlayışı onun hem döneminde hem de günümüzde bilim anlayışının genellikle göz ardı edilmesine sebep olmuş, bu konudaki fikirlerinin geri plana itilmesine yol açmıştır. Biz de bu durumdan hareketle literatürümüzdeki bir boşluğu doldurmayı hedeflemekteyiz. Bunu gerçekleştirebilmek için de bir yandan Hobbes'un felsefi sisteminin geometrik yöntemi temel alan bilimsel bir yapıya sahip olduğunu gösterecek hem de Hobbes'un göz ardı edilen bu bilim anlayışının oldukça önemli değerlendirmelere sahip olduğunu, bilime yönelik yapmış olduğu saptamaların dikkate alınması gereken söylemler barındırdığını göstermeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: *Geometrik Yöntem, Bilimsel Bilgi, Scientia, Bilim Felsefesi*

Thomas Hobbes' Scientific Knowledge and Understanding of Science

Abstract

In this study, Thomas Hobbes' understanding of scientific knowledge based on the geometric method, which he expresses as the method of doing philosophy and science, and his view of science

CC BY NC Creative Commons Licence

shaped by this understanding will be analysed. Although Hobbes has a great reputation especially in the field of political philosophy, his entire philosophical system is based on the geometric method and the understanding of science shaped through this method. In the philosophical system he established in this way, Leviathan and the understanding of political philosophy that came to the fore in connection with it caused his understanding of science to be generally ignored both in his time and today, and his ideas on this subject were pushed to the background. Based on this situation, we aim to fill a gap in our literature. In order to achieve this, we will not only show that Hobbes' philosophical system has a scientific structure based on the geometric method, but we will also try to show that Hobbes' ignored understanding of science has very important evaluations and that his determinations on science contain discourses that should be taken into account.

Keywords: *Geometric Method, Scientific Knowledge, Scientia, Philosophy of Science*

Giriş

Felsefe tarihinde önemli bir figür olarak karşımıza çıkan Thomas Hobbes (1588-1679) özellikle siyaset felsefesi ve etik söz konusu olduğunda oldukça ön plana çıkmakta, bu disiplinler altında ortaya koymuş olduğu görüşler de günümüzde hala güncelliğini koruyarak tartışmaların sürmesini sağlamaktadır. Hobbes, felsefeye dair pek çok alanla ilgilenip bunlara yönelik çalışmalar ortaya koymuş olsa da özellikle siyaset felsefesi ve etik alanındaki çalışmaları hep daha ön planda yer almış, Hobbes adı geçtiğinde bu iki disipline yönelik çalışmalarından hareketle bir yorumda bulunulmuştur. Ancak Hobbes'un felsefeye dair tüm ilgisi ve emeği yalnızca bu iki disiplin çevresinde oluşmamaktadır. Siyaset felsefesi ve etik dışında özellikle bilim alanında oldukça önemli ve kayda değer çalışmalara imza atmıştır. Biz de bu çalışmada klasik Hobbes değerlendirmelerinden uzaklaşarak onun felsefesinde değinilmeyen, göz ardı edilen ya da bizzat kendisinin gölgesinde kalmış olarak da ifade edebileceğimiz bilim anlayışına ve bununla bağlantılı olarak bilime yönelik felsefi yorumlarını incelemeye alacağız.

Hobbes'un bilim alanındaki çalışmalarının kendisinin gölgesinde kalması içinde bulunduğumuz döneme özgü bir durum değildir. Hobbes, kendi döneminde de bu durumu yaşamış, diğer çalışmaları özellikle siyaset felsefesine yönelik çalışmaları kadar ilgi görmemiştir. Yaşamış olduğu dönemde geometri, matematik, doğa felsefesi, optik gibi alanlarda ortaya koymuş olduğu pek çok çalışmalar biliniyor ve tartışmaları şekillendiriyor olsa da *magnum opus*u *Leviathan*'ı (1651) yayınladıktan sonra diğer çalışmaları dikkate alınmamaya başlanmış ve tartışma ortamındaki yerini kaybetmiştir. Oysa ki Hobbes hem *Leviathan*'ı yayınlamadan önce hem de sonra bilim alanına yönelik kendi özgün görüşlerini

sunduğu birçok eser kaleme almıştır.[1] Ancak *Leviathan* hem yayınlandığı dönemde hem de günümüzde o kadar büyük bir etki yaratmıştır ki Hobbes'un diğer çalışmalarının (özellikle de bilim alanına yönelik çalışmalarının) geri plana itilmesine, yalnızca bu çalışmasının gündeme gelmesine yol açmıştır. Bir diğer yandan Hobbes'un bilim alanına yönelik çalışmalarının geri planda kalmasının tek nedeni olarak *Leviathan*'ı göstermek de yanlış ve eksik bir değerlendirme olacaktır. Çünkü şu da bir gerçek ki Hobbes'un bilim alanındaki çalışmalarının geri planda kalmasının tek sebebi *Leviathan*'ın hem dönemindeki hem de günümüzdeki ünü ve önemi değildir. Hobbes'un gerek bilim alanında gerçekleştirdiği bazı çalışmalarının döneminde kabul görmemesi gerekse de dönemin hâkim bilim topluluğu olan Royal Society[2] ile yaşamış olduğu tartışmalar onun bilim alanından dışlanmasına ve bunun bir sonucu olarak da çalışmalarına önem verilmemesine yol açmıştır (Shapin & Schaffer, 2017). Hobbes'un yaşamış olduğu dönem, yani 17. yüzyıl hem siyaset felsefesinin ve siyasi olayların hem de bilimsel devrimlerin doruk noktası olan bir döneme denk gelmektedir. Dönemin mevcut bu yapısı Hobbes'un felsefesini de şekillendirmiş, dönemin karakteristiğine uygun düşünceler ve çalışmalar gerçekleştirmiştir. Her ne kadar bu makale çalışmasında onun bilim alanındaki çalışmaları dışarısında kalan görüşlerine odaklanmayacak olsak da onun ortaya koymuş olduğu siyaset felsefesinin de bilimsel bir zeminde filizlenmekte olduğunu, bilim anlayışından ve özellikle de geometriden kopuk bir şekilde değerlendirilmemesi gereken bir felsefe olarak karşımıza çıktığını belirtmekte fayda vardır. Tıpkı daha sonraları Spinoza'da karşımıza çıkan ve onunla özdeşleşmiş bir yöntem olarak akıllarda yer edinen geometrik yöntemle kanıtlanmış bir ahlak felsefesi, yani *Ethica* gibi Hobbes da geometriyi temel alan ve tıpkı geometrik kanıtlamalardaki kesinlik gibi işleyişe sahip bir siyaset felsefesi ortaya koymaya çalışmıştır. Bundan dolayı da geometri onun hem siyaset hem de bilim anlayışında oldukça önemli ve ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir nokta bulunmaktadır. Felsefi sistemini bu şekilde, yani geometrik bir yapı şeklinde oluşturmak dönemin karakteristiğini ifade etmektedir. Yani bu geometrik yapıdan hareketle oluşturulan felsefi sistem Hobbes'un felsefeye bir katkısı değil, felsefede yerleşik olan bir yöntemin kullanımıdır. Bu yöntemi uygulayan en ünlü isimler olarak Hobbes ve Spinoza öne çıkıyor olsa da deneysel ve soyut tezleri tutarlı bir şekilde açıklayan bilgi sistemi oluşturma girişiminde bulunanlar yalnızca onlar değillerdir (Biener, 2016). Kısacası bu yöntem kullanımı dönemin yaygın kabulüne karşılık gelmektedir:

[1] *Leviathan*'ı yayınlamadan önce 1639'da *Tractatus Opticus*, 1643'de *De Motu*; Leviathan'ı yayınladıktan sonra ise 1655'te *De Corpore*, 1656'da *Six Lessons to the Professor of Mathematics* Hobbes'un çalışmalarında önemli yer tutan örnekler olarak gösterilebilir.

[2] Tam adıyla The Royal Society of London for the Improvement of Natural Knowledge. İngiltere'de bilim alanında uzman bir topluluk oluşturmak amacıyla kurulmuş olan topluluk. Newton, Faraday gibi tarihe damgasını vurmuş bilim insanları bu topluluğun başkanlığını yapmıştır.

"Platon ve Aristoteles'in geleneğini tamamen benimseyerek, matematik ve doğa bilimlerini temel ilkeleri bakımından aksiyomatik, mantıksal işlemleri bakımından ise tümdengelimli kuramlar olarak kuranlar Öklid ve Arşimet idi. Onların çalışmaları bugüne kadar Thomas Hobbes (Siyaset), Baruch de Spinoza (Etik), Leibniz (Hukuk), William Whiston (Kozmoloji) ve daha birçokları için bir model olmuştur. Böylikle de Batı'da kesin bilim için eşsiz bir paradigma hâline gelmiştir: Bilimin geometrik yöntemle yapılması anlayışı" (Schönbeck, 1994, s. 184).

Bu noktada Hobbes'un döneminde dahi geri planda kalan bilime ve bilim felsefesine yönelik çalışmalarının neden değerlendirmeye alınması gerektiği ya da incelemeye değer olup olmadığı şeklinde bir soru sorulabilir. Hobbes'un başta siyaset felsefesini bilimsel temellere dayanarak oluşturduğu ve geometrik bir yöntemden hareketle bunu gerçekleştirdiğini doğru yorumlayabilmek onun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Ayrıca içinde bulunduğu bilimsel devrim dönemine uygun bir şekilde ortaya koymuş olduğu deney kavramına yönelik analiz ihmal edilmemesi gereken ve deneyciliğin yükselişinde pay sahi olarak atfedilebilecek bir öneme sahiptir. Burada hareketle de Hobbes'un bilim anlayışını gösterebilmek için onun felsefesinde yer alan birtakım noktaların doğru analiz edilmesi gerekmektedir. Geometrik yöntemi nasıl kullandığı, materyalist görüşleri, bilimsel bilgi ya da nedenlerin bilgisine yönelik saptamaları, doğa felsefesi anlayışı, deney kavramını nasıl ele aldığı gibi noktaların aydınlatılması gerekmektedir. Biz de bu çalışmada bu noktaları göstererek ve açıklayarak Hobbes'un nasıl bir bilim anlayışına sahip olduğunu göstermeye çalışacağız. Bunun için de ilk olarak onun tüm felsefesini şekillendiren geometri ve geometrik yöntem anlayışına bakalım.

1. Geometrik Yöntem

Hobbes'un bilime ve bilim anlayışına yönelik felsefi yorumlarına ilişkin görüşlerini anlayabilmek için onun benimsemiş olduğu yöntemi iyi anlamak gerekmektedir. Hobbes, felsefi sistemini kurarken ele aldığı ve baş noktaya koyduğu yegâne yöntem geometridir. Hobbes'a göre siyaset de dahil olmak üzere tüm felsefi sistemler geometriden temel alarak inşa edilmelidir. Çünkü Hobbes (2007) için geometrinin ortaya koymuş olduğu sonuçlar tartışmaya açık değildir. Bundan dolayı kurulacak olan herhangi bir felsefi sistemin kesin, değişmez, tartışmasız olabilmesi için geometriye dayanması gerekmektedir. Aynı şekilde evrene, insana ya da mevcut düzene yönelik bir açıklama getirmeye çalışırken de tıpkı bir geometri problemi çözermişçesine olayların analiz edilebileceğini düşünmektedir.

Geometriye vermiş olduğu bu ayrıcalıklı konum, hatta nirengi noktası Hobbes için oldukça kritiktir. *"Bütün doğa bilimlerinin anası"* (2007, s. 462) olarak gördüğü geometri

olmaksızın felsefeye ve bilime adım atılmamalıdır. Dolayısıyla Hobbes için siyaset de ahlak da geometrik kesinlikte yasalara dayanmalıdır ve bu yöntem temel alınarak oluşturulmalıdır.

Bu yapısından dolayı geometri Hobbes için insana bilgi sunan tüm diğer dallardan ayrılmakta ve onlardan daha üst bir mertebede konumlanmaktadır. Bunun sebebi de geometrinin tartışılmaz sonuçları göstermesinin yanı sıra kanıtlanabilir olduğunun oldukça kesin olmasından kaynaklanmaktadır. Çünkü Hobbes'a (2018) göre geometrinin içerisinde yer alan şekilleri, bu şekillerin sahip olduğu özellikleri, özelliklerin nedenlerini biz belirlemekteyizdir. Bu yüzden geometride yer alan her şeyin nedeni yalnızca ve yalnızca insanda yatmaktadır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken nokta Hobbes'a göre geometrinin *a priori* bir bilimsel etkinlik olmadığıdır. Çünkü ona göre içerisinde yatan etkiler insan tarafından oluşturulduğu için meydana gelecek durumları önceden bilmekteyizdir (Sorell, 2015). Bu durum da onun *a priori* bir doğaya sahip olmadığının göstergesidir.

İşte geometriden hareketle ortaya konan bu nokta onun felsefi sistemini oluşturma girişimini nasıl gerçekleştirdiğini de açığa çıkarmaktadır. Çünkü bilimsel bilgiye sahip olmak bir olgunun sadece olası nedenlerini değil, gerçek nedenlerini bilmek anlamına da gelmektedir. Ancak bu tür neden bilgiye sahip olmanın tek yolu Tanrı'nın doğal varlıklar üzerinde yaptığı gibi yaratıcı olarak hareket etmektir (Adams, 2023). Dolayısıyla nasıl ki geometride insan yaratıcı konumundaysa siyaset felsefesini temel alan bir disiplinde de[3] benzer durum gerçekleştirilerek insanlar incelemeye aldıkları durumların yaratıcısı, yani üreticisi konumunda olmalıdırlar.

Buradan hareketle Hobbes'a göre geometrinin önemini ve zorunluluğunu şu şekilde ifade edebiliriz: Hobbes için doğa bilimleri tıpkı geometride olduğu gibi gerekçelendirmeli bir şekilde kurgulanmalıdır. Ortaya konan önermeler ve bunlardan yapılacak olan çıkarımlar geometrik bir yöntemin benimsenmesiyle birlikte kesin, zorunlu ve doğru bir yapıya sahip olacaktır. Bu sayede de Hobbes için geometri insana dair tüm şüpheleri ortadan kaldırmaktadır. Geometrinin şüpheye yer bırakmayan bu yapısı Hobbes için oldukça önemli bir etkiye sahiptir. Çünkü ancak bu şekilde hem bilim hem de siyaset doğru bir şekilde ilerleme ve gelişme sağlayabilecektir. Martinich'in (2013, s. 98) ifadesiyle: *"Hobbes'a göre doğa bilimleri geometrik tanıtlama biçimini almalı, tanım biçiminde aksiyomlar ortaya konmalı, sonra gerekli çıkarımlar da bunlardan yola çıkarak yapılmalıdır. Bunun sonucunda bilim kesin, önsel ve zorunlu olacaktır."*

[3] Hobbes bu felsefeyi umumi, medeni felsefe (*civil philosophy*) olarak tanımlamaktadır.

Hobbes'un benimsemiş olduğu bu geometri anlayışı onun Galileo ile oldukça benzer bir noktada olduğunu da göstermektedir. Hem içinde bulunduğu bilimsel devrim döneminin mimarlarından olan Galileo'dan etkilenmesi hem de Galileo'nun doğa bilimlerinde matematiğe büyük önem vermesi Hobbes'ta da yankı bulmaktadır. Bu da Hobbes'un geometrik yönteminin bilim tarihinden kopuk bir anlayışa sahip olmadığını da açığa çıkarmaktadır. Çünkü Hobbes için geometri temelde hareket eden tüm cisimlerin etkileşimini inceleyen ve bunu açıklayan bir bilim konumundadır. Yani onun açısından geometri hareket bilimi olarak da ifade edilebilecek bir bilimdir. Burada Galileo'nun hem mekanik hem de genel olarak bilim alanında geliştirmiş olduğu teoriler Hobbes ile etkileşime girmektedir. Bu noktada Galileo'nun *The Assayer*'deki meşhur söylemini hatırlatmak Hobbes'un daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır:

"Doğa felsefesi sürekli olarak gözlerimizin önünde duran bu büyük kitapta, yani evrende yazılmıştır. Ancak bu kitap onun dilini anlamayı ve içindeki kelimeleri okumayı öğrenmeden anlaşılamaz. Bu kitap matematik dilinde yazılmıştır ve içindeki karakterler üçgenler, daireler ve diğer geometrik şekillerdir. Bunlar olmadan bu kitabın tek bir kelimesini bile anlamak imkansızdır; bunlar olmadan, karanlık bir labirentte dolaşırsınız" (Galileo, 1957, s. 237-238). Görüleceği üzere Hobbes için geometri hem akıl yürütme süreci bakımında hem de bilimlere temel olması bakımından felsefede mutlaka yer alması gereken, ondan hareketle bir sistem oluşturulması gereken yöntem konumundadır. Bu noktada geometrinin ana konusunu oluşturan şeye, yani cisimlerin hareketine bakmak da gerekmektedir. Bunun için de Hobbes'un materyalist görüşleri incelemeye alınmalıdır. Hobbes'un materyalist görüşlerinin ele alınması onun bilgi anlayışını da bizlere gösterecektir.

2. Bilimsel Bilgi Olarak *Scientia*

Hobbes'un bilgi, bununla da ilişkili olarak bilimsel bilgi ve bilim anlayışının açıklanabilmesi için ilk olarak kısaca onun materyalist perspektifteki konumunun bilinmesi gerekmektedir. Hobbes'a göre var olan her şey temel olarak bir cisimdir. Bu cisimler de bazen hareketli durumda bulurken bazense hareketsiz durumda bulunmaktadır. Cisimlerin tek değişmez özelliği de uzamları, yani yer kapmaları ve büyüklükleri, yani bir boyuta sahip olmalarıdır. Bunlar dışında kalan renk, koku, tat, sertlik gibi tüm özellikler[4] cisimlerin

[4] Hobbes'un bu tanımlamasını Locke'dan aşina olunan ikincil nitelikler (secondary qualities) olarak duyumsanan özellikler olarak da ifade edebiliriz. Hobbes söz konusu bu ikincil niteliklerin cisimlerde bulunmadığının kanıtlanabileceğini düşünmektedir. *Elements of Law*'da bu konuyla alakalı olarak şu ifade geçmektedir: "Her insan, güneşi ve diğer görünür nesneleri suda ve camda yansıyan görüntüleriyle görmüş olacak kadar deneyime sahiptir ve bu tek başına şu sonuca varmak için yeterlidir: görülen şeyin olmadığı yerde renk ve görüntü olabilir." (Hobbes, 2024).

hareketlerinin bir ortam aracılığıyla insanların duyularına ulaşmasıyla ortaya çıkmaktadır (Adams, 2023). Kısacası Hobbes için varolan her şey yer kaplayan ve bir boyuta sahip olan cisimlerden başka bir şey değildir. Kendi ifadesiyle:

"Dünya, (sadece yeryüzünü değil, evreni, yani, varolan bütün şeylerin toplamını kastediyorum), maddidir, yani, varlıktır; ve boyutları, yani, uzunluğu, genişliği ve derinliği vardır: varlığın her parçası da varlıktır ve aynı boyutlara sahiptir; ve dolayısıyla evrenin her parçası da varlıktır, ve varlık olmayan bir şey evrenin parçası değildir: ve evren her şey olduğu için, onun parçası olmayan bir şey bir hiçtir; ve dolayısıyla hiçbir yerde değildir." (Hobbes, 2007, s. 464).

Cisimler insanların ya da genel olarak algılayanlara ulaştığında kavramları ve ideaları oluşturmaktadır. İnsan zihninde bulunan tüm bilgiler de duyusal algılamadan ya da bu yolla edinilen idealardan oluşmaktadır. Çünkü Hobbes'a göre insan zihninde algı dediğimiz şey dışında başka bir şey bulunmamaktadır. Diğer her şey de buradan hareketle buna dayanarak üretilmektedir (Hobbes, 2007). Dolayısıyla Hobbes açısından duyumları insan zihnindeki hareketler olarak da ifade edebiliriz. Buradan da Hobbes'un açık bir şekilde deneyci kimliği kendisini göstermektedir. Hobbes'a göre bilgi süreci algı ile başlayıp birtakım zihinsel süreçlerden geçtikten sonra oluşmaktadır. Bundan dolayı da insan zihninde yer alan tüm düşünceler, yani bilgiler dış dünyada yer alan cisimlerin bir temsili durumundadır.

Bu noktada çalışmamız bağlamında ele alınması gereken ve sorulması gereken sorular nettir: Hobbes açısından bilimsel bilgi nedir? Bilimsel bilgi nasıl bir yapıya sahiptir? Hobbes bilimsel bilgiyi nasıl karakterize etmektedir? Hobbes'un bilimsel bilgiden ne anladığını ve bilimsel bilgiyi nasıl tanımladığını açıklayabilmek için bilgiye ulaşma sürecinden bahsetmek gerekmektedir. Hobbes'a göre bilgiye ulaşma süreci şu şekilde işlemektedir:

"Bilim olarak adlandırdığımız bilgiyi, duyuların bir başlangıcı veya ilkesinden kaynaklanan gerçeğin kanıtı olarak tanımlıyorum. Çünkü bir önermenin doğruluğu, onu oluşturan kelimelerin veya terimlerin anlamını kavrayana kadar asla açık değildir; bu kelimeler ve terimler her zaman zihnin kavramlarıdır ve duyularımızla algıladığımız şey olmadan bu kavramları hatırlayamayız. Bu nedenle, bilginin ilk ilkesi, bizim bu tür kavramlara sahip olmamızdır. İkincisi, bu kavramların nesnelerine bu isimleri vermemizdir. Üçüncüsü, bu isimleri, doğru önermeler oluşturacak şekilde bir araya getirmemizdir. Dördüncüsü, bu önermeleri, sonuç çıkaracak şekilde bir araya getirmemizdir. Bu dört adımla sonuç bilinip açık hale gelir ve bu sonucun doğruluğu bilindiği söylenir. Bunlardan ilki olgusal deneyimdir, ikincisi ise doğruluğun kanıtıdır. İlki öngörü olarak adlandırılır; ikincisi ise hem eski hem de

modern yazarlar tarafından genellikle bilgelik olarak adlandırılır. İkincisine sadece insan sahip olabilirken ilkine hayvanlar da sahiptir." (Hobbes, 2024, s. 117-118).

Hobbes için bilgiye ulaşma süreci bu şekilde işlemektedir. İlk olarak insan zihninde birtakım kavramlar oluşmaktadır. Bu kavramlar yukarıda da bahsettiğimiz gibi algıdan hareketle oluşmaktadır. İnsanlar dış dünyada deneyimlediklerini duyu organlarından hareketle zihinsel bir sürece sokmakta ve bu algılardan hareketle de kavramlara ulaşmaktalardır. Daha sonra bu kavramlar bir isimlendirme sürecine girmekte, yani ne olduklarının sınırı çizilmektedir. Sonrasında oluşturan bu kavramlarla önermeler meydana getirilmektedir. Son noktada da önermeler bir araya getirilerek sonuca varılmakta, yani bir akıl yürütme süreci gerçekleştirilmektedir. Akıl yürütme süreci insanın bilgiye ulaşmasındaki nihai nokta konumundadır. İnsanlar algılardan hareketle oluşturdukları kavramlarda bir önermeler dizgisi oluşturmakta ve bu önermelerle de mantıksal bir yapı gözeterek sonuca varmaya çalışmaktalardır.

Burada bilginin iki türü kendisini göstermektedir. Biri öngörü, sağduyu ya da tahmin olarak karşımıza çıkarken diğeri ise bilgelik olarak karşımıza çıkmaktadır. Buradaki ilk bilgi türü duyusal deneyimden elde edilen ve hafıza, hatırlama olarak ifade edebileceğimiz bir bilgiye karşılık gelmektedir. İkincisi ise Hobbes'a göre bilimsel bilgiye karşılık gelmektedir. Bilimsel bilgi hem mantıksal bir akıl yürütme sonucunda meydana gelmekte hem de insanı hayvandan ayıran bir yeti olarak kendisini göstermektedir.

Hobbes'un bilimsel bilgi ile ne kastettiğini tam olarak gösterebilmek için bu noktada onun *scientia*[5] kavramına bakmamız gerekmektedir. *Scientia* "Hobbes'un bilgi teorisinin merkezinde, nedenlerin incelenmesine dayanan, tümdengelimsel olarak yapılandırılmış sistematik bilgi" (Jesseph, 2010, s. 117) olarak karşımıza çıkmaktadır. Görüleceği üzere Hobbes'un *scientia,* yani bilimsel bilgi ile işaret ettiği şey nedenlerin bilgisidir. Dolayısıyla Hobbes için nedenlerin bilinmesi bilimin temelini oluşturmaktadır. Bu da onun Aristotelesçi bir çizgide konuyu ele aldığını göstermektedir. Aristoteles'in "bir şeyin nedenini kavrayamadan o şey hakkında hiçbir şey bilemeyiz" (*Physics,* 194b17-20) ve "bilmek, nedenleri bilmektir" (Posterior Analytics, 71b10) anlayışı Hobbes'ta da geçerliliğini korumaktadır. Hobbes'un ifadesiyle:

[5] Latince bilgi anlamına gelen kavram Hobbes felsefesinde oldukça önemli bir yere sahiptir. Hobbes felsefesinde genellikle "Bilgi güçtür" (*Scientia potentia est*) söyleminde karşılaşılan *scientia* kavramı kullanılan bağlama göre nedenlerin bilgisi, bilimsel bilgi anlamlarına da gelmektedir.

"Ancak, bir etkinin nedenlerini, bu nedenlerin hangi nesnelerde bulunduğunu, hangi nesnelerde bu etkiyi yarattığını ve nasıl işlediğini bildiğimizde, o etkinin ne olduğunu bildiğimiz söylenir. Ve işte bu, nedenlerin bilimi ya da onların deyimiyle διότι'dır. ὅτι olarak adlandırılan diğer tüm bilimler ise ya duyularla algılama, ya hayal gücü ya da bu algılamadan sonra kalan hafızadır." (Hobbes, 1992, s. 66).

Tıpkı bilginin elde edilme sürecinde göstermiş olduğu gibi burada da Hobbes iki tür bilginin olduğundan söz etmektedir. İlki tamamen duyusal deneyime dayanan ve hatırlama olarak da karşımıza çıkan bilgiyken, ikincisi bilimsel bilgi, yani *scientia*dır.

Hobbes bilginin bu iki türünü rehberli ve rehbersiz (guided and unguided) olarak ifade etmektedir. Rehberli bilgide insanlar tıpkı bir rehberin onlara yol gösteriyor olması gibi kavramlarda kavramlara, düşüncelerden düşüncelere yol almaktadır. Rehbersiz bilgide ise süreç Hobbes'a göre tesadüfi, gelişigüzel, amaçsız bir şekilde dahi ilerleme sağlamaktadır. Örneğin bu çalışmayı okuyan birinin aklına ilk olarak çalışma boyunca bahsettiklerimizden hareketle zihinsel süreç fikri, zihinsel süreç fikrinin gelmesinden hareketle insan zihnin yanılabilir olması, buradan hareketle de illüzyon fikri ve akabinde çocukken gittiği bir sirk, panayır, lunapark gibi bir ortama dair anısı aklına gelebilir.[6] Dolayısıyla bu şekilde olan akıl yürütme süreci oldukça hızlı işlemekte ancak herhangi bir temele dayanmamakta, başta da ifade ettiğimiz gibi bir amaç doğrultusunda gerçekleşmemektedir. Diğer yandan rehberli olarak ifade ettiği bilgi ise zihnin bir amaç ve hedef gözeterek gerçekleştirmiş olduğu akıl yürütme sürecine karşılık gelmektedir. Bu süreçte kişi zihnindeki duyusal deneyimden elde ettiği verileri sistemli bir şekilde kullanarak önermeler oluşturmakta, bu önermelerden hareketle de bir sonuca varmaya çalışmaktadır. Bu süreç ilkinin aksine kasten, bilinçli ve bir amaç doğrultusunda gerçekleşmektedir. Eğer kişi gerçekleştirmiş olduğu bu süreç sonucunda bir sonuca, yani yeni bir fikre varırsa buradan hareketle de başka bir sonuca yönelik akıl yürütme sürecini tekrar başlatmaktadır. İşte tam olarak bu nokta Hobbes için kritik olan noktayı, nedenlerin bilgisini de ifade etmektedir. Çünkü bu şekilde oluşturulan bilgiler tıpkı bir ipucunu takip eder gibi izlenecek olursa karşılaşılacak sonuç açık olacaktır. Çünkü sistemli bir şekilde kurulan bilgi sürecinde bir bilginin hangi bilgiye nasıl dayandığı, yani nedeni bulunacaktır. Dolayısıyla rehberli olarak adlandırdığı bu bilgi süreci birbiriyle bağlantılı ve ilişkili düşüncelerden

[6] Hobbes'un düşüncenin gelişigüzel ilerlemesine dair örneği şu şekildedir: *"Sözgelimi, halen cereyan etmekte olan iç savaşla ilgili bir konuşmada, bir Roma kuruşunun değeri nedir sorusunu sormaktan, ki birisi sormuştu, daha ilgisiz ne olabilirdi? Ancak, bu sorunun olayla ilgisi benim için oldukça açıktı. Çünkü, savaş fikri kralı düşmanlarına teslim etme fikrini, bu ise İsa'nın ele verilmesini, İsa'nın ele verilmesi de bu ihanetin ödülü olan otuz kuruş fikrini çağrıştırıyordu; buradan da, o fesat soru kaynaklandı işte, ve hepsi kısacık bir zaman içinde; çünkü düşünce hızlıdır."* (Hobbes, 2007, s. 30).

meydana gelmektedir. Bu yapısından dolayı da bu bilgi sürecinde sürekli olarak bir ilerleme ve gelişme de kendisini göstermektedir.

Bu noktada Hobbes'un ilk türden bilgiyi, yani öngörü / tahmin türünden bilgiye bir önem vermediği düşünülebilir. Hobbes bu türden bilgiye kısmen değer vermektedir. Hobbes için bu türden bilgi oldukça fazla deneyime sahip kişilerde sıklıkla ortaya çıkmaktadır. Belirli bir konuya yönelik oldukça fazla deneyime sahip kişi sahip olduğu bilgilerden hareketle gelecekte meydana gelebilecek olaylara yönelik çeşitli öngörülerde bulunabilmektedir. Örneğin pek çok kez çuval taşımış bir işçi sonraki göreceği çuvalı henüz daha eline almadan çuvalın ağırlığını tahmin edebilir. Deneyim çokluğundan elde edilen bu tahmin bilgisine Hobbes bir itiraz getirmemektedir. Çünkü ona göre bir insanın geçmişte yaşadığı deneyim ne kadar çoksa o kadar çok öngörü sahip olmaktadır (Hobbes, 2007). Ancak bu bilgi her ne kadar değerli olursa olsun basit çağrışımlardan ötesinde bir şey değildir. Kısacası bu bilgi türü basitçe şu şekilde işlemektedir: A'nın örnekleri her zaman B'yi takip etmiştir, bu nedenle öngörülü bir kişi, şu anda meydana gelen A'nın muhtemelen B'yi takip edeceği sonucuna varacaktır (Adams, 2023). Dolayısıyla bu durum bu şekilde elde edilen bilgilerin her zaman doğru olacağını garanti etmemekte, sınırlı bir bilgi durumuna karşılık geldiği için doğru bilgi olarak kabul edilmeyeceğini belirtmektedir.

Hobbes'a göre bu şekilde geleceğe yönelik bir yorumda, tahminde, öngörüde bulunmak yanlış olacaktır. Çünkü burada insanın herhangi bir iradesi bulunmamaktadır. Geleceğe yönelik bir bilgi, yani bilimsel, kesin, doğru bilgi ancak insanın iradesiyle şekillenerek elde edilebilmektedir. Tıpkı geometride olduğu gibi nedensel ilkelerden hareketle bir akıl yürütme sürecinin sonucunda elde edilen bilgi bilimsel bilgi olacaktır. Bu türden bilgi hem olayın nedenlerini gösterecek hem de insanın kendi iradesiyle gerçekleştirilecektir. Bu tür bilgi aynı zamanda bir amaç ve hedef doğrultusunda elde edildiği için bilimsel bilgi, yani *scientia* olarak kabul edilecektir.

Sonuç

Buraya kadar anlattıklarımızı temel alarak Hobbes'un geometrik yöntem, bilimsel bilgi ve bilim anlayışına yönelik felsefi düşüncelerini topluca değerlendirmeye alabiliriz. Ancak ilk önce Hobbes'un neden böyle bir düşünce sistemi ortaya koyduğuna bilim tarihi perspektifinde bakmak gerekmektedir. Böylesi bir bakış Hobbes'un yaşadığı dönemden hareketle şekillenen amacını ve hedefini bize gösterecektir. Hobbes'un *scientia*sı geniş çerçevede düşünüldüğünde insanlığın faydası için kurgulanmış bir bilgi anlayışına karşılık gelmektedir. Ona göre nedenlerin bilgisinin sağlanması insana ve doğaya dair her şeyin çözümlenmesine olanak

sağlayacak, bu sayede de insanlığa büyük fayda getirecektir. Onun bu anlayışı da bilimsel devrimlerin ve 17. yüzyılın karakteristiğine vurgu niteliğindedir. Hobbes'un buradaki amacını ve hedefini Sorrell'den (2015) hareketle şu şekilde yorumlayabiliriz: Özellikle 16. yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında yaygın olan bir görüşe göre insanlık bir gerileme, hatta çürüme olarak da ifade edilebilecek bir dönemde bulunmakta, başarılacak ve elde edilecek pek çok şey daha önce Antik Çağ'da gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla bu anlayışa[7] göre doğaya dair artık yeni bilgi edinmek pek mümkün değildir. Ancak Hobbes hem *scientia* ile hem de bununla bağlantılı bilim felsefesi anlayışı ile bu görüşü yıkmak istemekte, buna karşı durmaktadır. Karamsar yorumları defetmek için ise insanlığın benimsemesi gereken bilgi ve bilim yolunu göstermek istemektedir. Ona göre bu anlayış (cennetten düşüş) onarılamayacak bir yapıda değildir. Bunun sonuçları da bilim aracılığıyla hafifletilebilir durumdadır. Bunun için de Hobbes kendisine öncü olarak belirlediği Kopernik, Kepler, Galileo gibi büyük bilim insanlarıyla aynı şeyi başarmak istemektedir, bu da insanlığın bilim ile bir adım daha ileri atması sağlamaktadır.

Buradan hareketle geometrik yöntemle şekillenen bilimsel bilgi anlayışına bakacak olursak, Hobbes'a göre doğa felsefesi alanında, yani bilimde bir açıklama yapabilmek için geometrinin yönteminin benimsenmesi gerekmektedir. Sistematik ve birbirleriyle tutarlı önermeleri barındıran bu yöntem benimsenmeden deney dahi yapmak oldukça yanlış bir yol izleme olacaktır. Çünkü deney yapmadan önce herhangi bir varsayımda bulunabilmek için dahi geometrinin izinin takip edilmesi gerekmektedir. Geometri nedenlerin bilgisini de vereceği için hem deney hem de genel olarak bilim alanında tıpkı bir pusula gibi yol gösterici olarak benimsenmesi gereken bir yöntem konumundadır. Dolayısıyla Hobbes'un doğa felsefesi tüm doğru bilginin nedenlerin anlaşılmasından kaynaklanması gerektiği fikriyle şekillenmektedir. Bu nedenle bir olgunun gerçek anlamda bilimsel bir açıklaması onun ortaya çıkma sürecinin, yani nedenlerinin bilinmesini şart koymaktadır (Jesseph, 1996).

Hobbes'a göre bilim neden-sonuç ilişkisini sistematik bir şekilde anlama ve anlamlandırma sürecine karşılık gelmektedir. Bilimsel bilgi mantıksal çıkarımlardan hareketle elde edilmektedir. Bundan dolayı da Hobbes için her bilgi bilim olarak atfedilebilecek ya da bilim adı altında değerlendirmeye alınabilecek bir bilgi konumunda değildir. Çünkü ona göre bilim tıpkı geometride olduğu gibi nedenlerden sonuca, sonuçtan nedenlere gidebilmelidir. Bu türden bir akıl yürütme gerçekleştirebilmek için de bilimsel bilginin doğru bir şekilde

[7] Bu anlayış temellerini kutsal kitaplardaki cennetten düşüşten hareketle oluşturmaktadır. Âdem ile Havva'nın cennetteki itaatsizliği sonucu meydana gelen Dünya'ya düşme durumları aynı zamanda insanlığın (bilginin, ahlakın, insana dair her şeyin) düşüşüne de işaret etmekte ve insanın kusurlu bir yapıya sahip olduğuna gönderimde bulunmaktadır.

kurgulanması gerekmektedir. Çünkü bilimsel bilgi doğru kurgulandığı takdirde, yani algılardan hareketle zihnimizde oluşan kavramlarla oluşturduğumuz önermelerle ulaştığımız sonuçlar doğru bir şekilde akıl yürütme sürecine sokulursa bir şeyin nasıl meydana geldiğini ve nasıl meydana gelebileceğini bilebiliriz, yani kısacası bilim alanında doğru bir söylemde bulunabiliriz. Hobbes'un ifadesiyle:

"Bilim, sonuçların ve bir olgunun bir başka olguya bağımlılığının bilgisidir: bilim sayesinde, halen yapabileceğimiz şeylerden, istediğimizde nasıl olup da başka bir şey veya başka bir zamanda benzer bir şey yapabileceğimizi biliriz; çünkü bir şeyin nasıl, hangi nedenlerle ve ne şekilde meydana geldiğini bilirsek, benzer nedenleri denetleyebildiğimiz vakit, o nedenlerden benzer sonuçlar çıkmasını da sağlayabiliriz" (Hobbes, 2007, s. 45).

Bu noktada Hobbes'un bilim anlayışını bir bina inşa etmeye benzetebiliriz. Nasıl ki temelleri sağlam olan bir bina tüm darbelere ve müdahalelere boyun eğmeyerek sağlam bir şekilde ayakta kalacaksa, aynı şekilde geometrinin göstermiş olduğu yöntemi temel alan bir bilim anlayışı da dışarıdan gelen tüm müdahalelere kayıtsız kalacaktır. Geometri temelinde kurulmuş olan bilim anlayışı, birbiriyle tutarlı ve bütünlük sağlayan önermelerle desteklenecektir. Tıpkı bir binanın kolonları gibi birbirleriyle sistemli bir şekilde ağ örecektir.

Sonuç olarak görüleceği üzere Hobbes içerisinde bulunduğu dönemin karakteristiğine, 17. yüzyıla ve bilimsel devrimler dönemine uygun bir şekilde bilime ve bilimin nasıl bir yapısı olması gerektiğine dair oldukça değerli saptamalarda bulunmuştur. Yalnızca siyaset felsefesi ve bu kurmuş olduğu siyaset felsefesi sistemiyle bağlantılı olarak etik gibi disiplinlerle anılmaması gerektiğini çalışmalarıyla ortaya koymuştur. Elbette Hobbes'un bilim alanında ortaya koymuş olduğu çalışmalar yalnızca burada gösterdiklerimizle sınırlı değildir. Özellikle optik alanında da oldukça önemli ve geniş çaplı çalışmalara imza atmıştır. Ancak bu çalışmadaki amacımız Hobbes'un bilim alanında yaptığı tüm çalışmaların bir listelemesini yapmak değil; bilime dair nasıl bir söylemde bulunduğu, bilimin nasıl işlemesi gerektiğini düşündüğü, bilim dediğimiz olgunun nasıl bir doğaya sahip olduğunu ifade ettiği noktaları göstermektir. Çünkü Hobbes'a yönelik hem Dünya çapında hem de ülkemizde yapılan çalışmalarda göz ardı edilen bu bilim anlayışının literatürde bir yere sahip olması gerektiğini düşünmekteyiz. Bundan dolayı da bu çalışmada onun geometrik yöntemi temel alarak oluşturduğu bilimsel bilginin bilim anlayışını nasıl şekillendirdiğini göstermeye çalıştık. Tüm bu gösterdiklerimizden hareketle son olarak diyebiliriz ki, Hobbes'a yönelik yapılacak çalışmalarda onun tüm felsefi sistemini aslen bir bilim anlayışı zemininde kurduğu unutulmamalı ve Hobbes'a dair bir söylemde bulunulacağı zaman onun bilim anlayışının

oldukça kritik ve felsefesinin karakteristiğini ortaya çıkaran bir öneme sahip olduğuna dikkat edilmelidir.

Kaynaklar

Adams, M. P. (2023). Hobbes Philosophy of Science, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. E. N. Zalta, U. Nodelman (Ed.). https://plato.stanford.edu/

Biener, Z. (2016). Hobbes on the Order of Sciences: A Partial Defense of the Mathematization Thesis, *Southern Journal of Philosophy*, *54* (3), 312-332.

Galileo, G. (1957). *The Assayer* (Çev. S. Drake). Doubleday Anchor Books.

Hobbes, T. (1992). De Corpore. W. Molesworth (Ed.), *The Collected Works of Thomas Hobbes*. Routledge.

Hobbes, T. (2007). *Leviathan veya Bir Din ve Dünya Devletinin İçeriği, Biçimi ve Kudreti* (Çev. S. Lim). Yapı Kredi Yayınları.

Hobbes, T. (2024). *The Elements of Law: Natural and Politic*. Oxford University Press.

Jesseph, D. (1996). Hobbes and the Method of Natural Science. T. Sorell (Ed.), *The Cambridge Companion to Hobbes* (ss. 86-107). Cambridge University Press.

Jesseph, D. (2010). Scientia in Hobbes. T. Sorell, G. A. J. Rogers, J. Kraye (Ed.), *Scientia in Early Modern Philosophy: Seventeenth-Century Thinkers on Demonstrative Knowledge from First Principles* (ss. 117-129). Springer.

Martinich, A. P. (2013). *Hobbes* (Çev.A. Terzi). İş Bankası Kültür Yayınları.

Schönbeck, J. G. (1994). Euclidean and Archimedean traditions in the Middle Ages and the Renaissance. I. Grattan-Guinness (Ed.), *Companion Encyclopedia of the History and Philosophy of the Mathematical Sciences* (ss. 173-184). Routledge.

Shapin, S. & Schaffer, S. (2017). *Leviathan and the Air-Pump: Hobbes, Boyle, and the Experimental Life.* Princeton University Press.

Sorell, T. (2015). Hobbes, Thomas (1588–1679). L. Nolan (Ed.), *The Cambridge Descartes Lexicon* (ss. 362–365). Cambridge University Press.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:27.05.2025
Kabul tarihi |Accepted:22.06.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Deniz Kundakçı

https://orcid.org/0000-0002-7331-5682
Assoc. Prof. Dr., Kastamonu University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Political Science and Public Administration, Türkiye, dkundakci@kastamonu.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Kundakçı, D. (2025). Tarih Keynes'i Haklı Çıkardı mı? "Torunlarımızın Ekonomik Olanakları" Üzerine Bir Değerlendirme. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, *12* (3), 628-653.

Tarih Keynes'i Haklı Çıkardı mı? "Torunlarımızın Ekonomik Olanakları" Üzerine Bir Değerlendirme

Öz

Bu çalışma ünlü ekonomist John Maynard Keynes'in 1930'da bir yüzyıl sonrasının ekonomik olanakları ve yaşam standartları hakkında ortaya koyduğu bir dizi varsayımı değerlendirme amacı taşımaktadır. Keynes, Büyük Ekonomik Buhran'ın dünyadaki karamsar iktisadi havasına rağmen, fütüristtik bir tavırla 2030 yılının toplumsal yapısına ilişkin oldukça iyimser tahminlerde bulunmuştur. Buna göre Keynes, gelişmiş ülkelerde teknolojik ilerlemelerin katkısıyla birlikte ekonomik büyüme ve verimliliğin giderek artacağını ve bu sayede torunlarının yaşam standartlarının yükseleceğini öngörmüştür. Ayrıca haftalık çalışma sürelerinin 15 saate kadar gerileyeceği ve "mutlak ihtiyaç" statüsündeki mal ve hizmetlerin karşılanmasında herhangi bir engelin kalmayacağına inanmıştır. Tüm bunların sonucunda modern çağın başlarından beri bir tutku halini almış olan "para sevgisi"nin gözden düşeceği için çalışmanın cazip koşullarının yerini "boş zaman" etkinliklerine bırakacağını varsaymıştır. Çalışmanın kapsamı, Keynes'in "uzun vadeli" çıkarımlarının tartışılmasıyla sınırlandırılmıştır. Bu bağlamda Keynes'in tarihsel ve olgusal nitelikler taşıyan iddiaları betimleyici, eleştirel ve mukayeseli bir yöntem yoluyla ele alınmıştır. Ayrıca çalışmada, aradan geçen yaklaşık 95 yıl gibi uzun bir zaman dilimi sonrasında, Keynes'in tahminlerinden biri dışında hiçbirinin gerçekleşmediği sonucu ortaya koyulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Keynes, Ekonomi Tarihi, Mutlak Ihtiyaçlar, Çalışma, Boş Zaman*

CC BY NC
Creative Commons Licence

Has History Vindicated Keynes? An Evaluation of 'The Economic Possibilities of Our Grandchildren'

Abstract

This study aims to evaluate a series of assumptions made by the famous economist John Maynard Keynes in 1930 about the economic possibilities and living standards a century later. Despite the pessimistic economic mood of the Great Depression, Keynes made quite optimistic predictions about the social structure of 2030 in a futuristic manner. Accordingly, Keynes predicted that economic growth and productivity would gradually increase in developed countries with the contribution of technological advances, thereby raising the living standards of his grandchildren. He also believed that weekly working hours would decline to 15 hours and that there would be no obstacles in meeting the goods and services of 'absolute need' status. He assumed that as a result of all this, the 'love of money', which had been a passion since the beginning of the modern era, would be discredited and the attractive conditions of work would be replaced by 'leisure' activities. The scope of the study is limited to a discussion of Keynes' 'long-term' implications. In this context, Keynes' historical and factual claims are analysed through a descriptive, critical and comparative method. In addition, the study concludes that after a long period of time, approximately 95 years, none of Keynes' predictions, except for one, have come true.

Keywords: *Keynes, Economic History, Absolute Needs, Work, Leisure*

Giriş

John Maynard Keynes 1929 Ekonomik Buhranı'nın hemen başlarında heyecan verici bir makale kaleme aldı. Aslında bu makale, yazarının Keynes olduğu bilinmeden okunsa, muhtemelen 19. yüzyıl toplumbilimcilerinden ya da pragmatist tarihçilerinden birisi tarafından yazıldığı düşüncesini uyandırabilirdi. Hayal gücünü bile zorlayacak düzeyde geleceğe dair bir dizi öngörü içeren bu makaleyi, Keynes bir "deneme" olarak adlandırmıştı. Çalışmada Keynes, bir yüzyıl sonrasına doğru kendi deyimiyle "geleceğe bir uçuş gerçekleştiriyor" ve torunlarımızın gelecekteki muhtemel iktisadi ve gündelik yaşamları hakkında fütüristtik bir sorgulama yapma önerisinde bulunuyordu (Keynes, 2012a). Usta bir ekonomi tarihçisi edasıyla, tarih öncesi dönem ile modern çağın ekonomik ilerlemelerini mukayeseye soyunduğu "Torunlarımızın Ekonomik Olanakları" adlı bu makalesi aslında ilk olarak 1928'de Winchester College'de Deneme Topluluğu'nda sunulmuştu. Aynı şekilde, daha sonra Cambridge'deki "Ekonomi Politik Kulübü" dâhil olmak üzere çeşitli küçük öğrenci topluluklarında da gençlere ilham vermek amacıyla hazırlanmış bir konuşma metnine dönüşecekti. Haziran 1930'da ise Keynes bu notları Madrid'de gerçekleştirdiği başka bir sunum sonrasında gözden geçirerek genişletmiş ve ardından Ekim 1930'da makale haline getirerek yayımlatmıştı (Keynes, 2012d). Buradan anlaşıldığı üzere, Keynes tarafından geleceğe dair ortaya

konulan ekonomik beklentiler, acele veya alelade şekilde kaleme alınmış varsayımlara dayanmamaktaydı. Dahası Keynes, bu makaleyi gelecekte bürokrasi veya finans sektöründe önemli konumlarda iş hayatına girmeleri oldukça muhtemel parlak ve kariyerist gençlere hitap etmek için seçmişti (Solow, 2012). Keynes, 1930'da henüz doğmamış torunlarının uzun vadeli çıkarları adına ve onların geleceklerine dair öndeyilerde bulunduğu sırada kendisi de neredeyse 47 yaşında, son iki yüzyılın en önemli ekonomistlerinden birisi olmaya aday gösterilmiş ve olgunluk döneminde bir araştırmacıydı (Gilarducci, 2022). Keynes'in ilgi çekici argümanları aynı zamanda, ilki 1926 ikincisi ise 1928'deki Sovyetler Birliği ziyaretleri sonrasında kapitalizm ile Sovyet rejiminin ekonomik etkinlik ve çelişkileri üzerine yaptığı mukayeselerden esinlenerek kaleme alınmıştı (Jirásek, 2009). Makalenin genel iddiası kapitalizmin, tıpkı mücadele halinde olduğu diğer ekonomik sistemler gibi, kendi içerisinde ütopik bir taahhüt taşıdığı yönündeydi. Keynes, biraz fantastik bir şekilde de olsa, kafasında dünyanın 100 yıl sonra nasıl bir yer olacağı tasarımından hareket etmişti. Ona göre torunlarının zihinlerindeki temel kaygılar, ekonomik gerekçelere dayanmak yerine, kendilerine kalan boş zamanları nasıl değerlendirecekleri konusundaki endişelerden beslenecekti. Keynes, artan boş zaman konusundaki beklentisini ise ekonomik refah artışı ve onu takip eden çalışma sürelerindeki gözle görünür düşüş üzerinden açıklamaktaydı. Bu bağlamda makalede Keynes'in sırasıyla ekonomik refah konusundaki varsayımları, çalışma sürelerinin düşeceği ve bunun bir sonucu olarak boş zaman etkinliklerinin en anlamlı yaşamsal faaliyet halini alacağı öngörüsüne dair üç temel argüman ele alınmaya çalışılacaktır.

1. Keynes'in Ekonomik Refah Konusundaki Tahminleri

19. yüzyılın sonlarında ekonomik ilerlemeye duyulan ilgi giderek artmış ve Batı'da tarihçiler ekonomik kalkınma ve verimlilik artışını, abartılı bir şekilde de olsa, yeryüzü cennetinin inşası için "seküler bir uyanış" olarak değerlendirmişlerdi. Ekonomi tarihçileri tarafından bu duruma, insanlığın yaşam standartlarında 1800'lere kadar çok belirgin bir iyileşmenin olmaması delil olarak gösterilmiştir. Buradan hareketle tarihçiler, 1800'lerdeki bir insanın yaşam koşullarının, MÖ 100.000'lerdeki ortalama bir kişiden daha iyi olduğuna dair elde kesin ekonomik bir veri bulunmadığını ileri sürebilmişlerdir (Nelson, 2012). Esasen Keynes de, salgın hastalık, açlık ve savaş gibi büyük kırılma anlarının yaşandığı ara dönemler dışında, son 4.000 yıl içinde insanlığın yaşam standartlarında kayda değer bir iyileşmenin olmadığı konusunda benzer bir düşünceye sahiptir (Keynes, 2012a). Keynes, "tarih öncesi dönem" ile yakın tarihi dönemler arasında yaşam

standartlarında hayati bir değişikliğin olmaması durumunu, üretimi arttırabilecek muhtemel teknoloji faktörlerinin ortaya çıkmamış olmasıyla açıklamaktadır. 16. yüzyılla birlikte sermaye birikiminin doğması ve kapitalist üretim tarzının teşvik edici gücü, Keynes'e göre insanın hayal gücünü bile zorlayacak derecede büyük gelişmelerin yaşanmasındaki tarihi bir kırılmaya işaret etmektedir. Öte yandan ekonomik ilerlemeye dayalı iyimser inancı besleyen bu mevcut tablo, Birinci Dünya Savaşı'na kadar süratle devam etmiş ve yaşanan hayal kırıklıkları nedeniyle bu tarihten sonra entelektüeller önlerine daha mütevazı ve gerçekçi hedefler koymaya özen göstermişlerdir. 1930'larda piyasalarda egemen olan ekonomik depresyona karşılık Keynes, sanayileşmiş ülkelerde uzun vadede refah artışının büyüyerek devam edeceğine ve bu ülke sakinlerinin yaşam standartlarında ciddi iyileşmelerin yaşanarak, buralarda yoksulluğun ortadan kaldırılabileceğine dayalı bir dizi argüman ileri sürmüştür. Aslına bakılırsa 19. yüzyıldan itibaren en saygın iktisatçıların birçoğu da, Keynes'i anımsatacak şekilde, ekonomik büyümenin insanların ihtiyaçları karşılanıncaya kadar süreceğine ve bu noktaya ulaşılmasının ardından da çok büyük değişiklikler olmadan kendisini aynı miktar ve içerikle üreten durağan bir ekonomik sürece bırakacağına inanmaktaydılar. Bunun temel nedeni, ekonomik büyümenin itici gücünün (*spiritus movens*) zamanla ortadan kalkacağına dair bir beklentiye sahip olunmasıydı (Bauman, 2017).

Keynes'e göre 1930'u takip eden yüz yıllık zaman dilimi içerisinde, insanlar ekonomik bakımdan mevcut durumlarından yaklaşık 4 ile 8 kata kadar fazla zengin olabileceklerdi. Keynes'in bu noktadaki temel varsayımı, iktisadi problemlerin "insan soyunun daimi birer sorunu olmadığı" ve bir asır içerisinde çözülebileceği yönündeki kuvvetli inancından beslenmekteydi (Keynes, 2012a, s. 24). Bu noktada kuşkusuz cevap aranması gereken esas soru, aradan geçen onlarca yıldan sonra, Keynes'in üretkenlik ve kişisel gelirdeki büyüme artışları konusundaki bu iyimser iddiasında haklı çıkıp çıkmadığı konusundadır. Yapılan hesaplamalara göre bir yüzyıllık zaman dilimi içerisinde 8 kat gibi büyük bir artışın yaşanabilmesi için yılda ortalama %2,1'lik bir ekonomik büyüme oranın yakalanması gerekir. Bugüne kadar, gözlemlenen ortalama oran ise yılda yaklaşık %2,9'a denk gelmektedir. Bu oranın 2030'a kadar aynı şekilde devam etmesi durumunda, dünya çapındaki gelirin de bir yüzyıl içerisinde 17 kata kadar büyüyebileceği ileri sürülmektedir (Hayes, 2009, s. 11; Zilibotti, 2012, s. 36). Dolayısıyla insanlık, Keynes'in iyimser varsayımının çok ötesinde bir büyüme oranına ulaşarak, onun beklentilerini karşılayacak derecede iyi bir sınav sergileyebilmiştir. Kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hâsıla ve ortalama büyüme rakamları şüphesiz yaşam standardının tek ve ayrıcalıklı ölçütü olarak görülmemelidir. Bir dönem ABD

başkanı Bill Clinton'ın İktisadi Danışmanlar Kurulu Başkanlığını ve Dünya Bankası Başkan Yardımcılığı görevlerini de yapmış bulunan ünlü ekonomist Joseph E. Stiglitz'e (2014, s. 254) göre, bir ülkede kişi başı gayri safi yurt içi hâsıla artarken bile, yurttaşların çoğunun ekonomik durumları sabit kalabilir; hatta yıllar geçtikte ekonomik tablo daha kötüye de gidebilir. ABD, Stiglitz'e göre, bu durumun en tipik örneklerinden birisidir. Ancak insanlık, kimilerine göre pek makul bulunmayan ve sadece herhangi bir veri kümesinin merkezi eğilimini yansıtan bu ölçüt referans alındığı durumlarda bile, en azından gelişmiş ülkelerde, Keynes'in öngörülerinin çok ötesine geçerek, refah artışındaki vaadi sadece 50 yıl gibi kısa bir süre içerisinde gerçekleştirmiş gözükmektedir (Pecchi & Piga, 2012, s. 4; Whaples, 2016, s. 325).

Keynes, öngördüğü ekonomik büyüme oranlarının gerçekleşmesini etkileyebilecek dört ana faktör sıralamıştır. Bunlar sırasıyla (1) ciddi bir artış olmayacak düzeyde nüfusun kontrol edilebilme kapasitesi (2) büyük ve önemli savaşlardan kaçınma yeteneği (3) bilime güvenme iradesi ve son olarak (4) sermaye birikim oranın artmasıydı (Keynes, 2012a, s. 25).[1] Keynes'in yaşam standartlarına ilişkin tahminlerinin, İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi ve savaş sonrası nüfusta belirgin sıçramalara rağmen gerçekleşmiş olduğu iddia edilmektedir. Bu arada Keynes ekonomik büyüme oranlarını tahmin etmede isabetli gözükse de; gelir dağılımındaki adaletsizlikleri öngörmede ise aynı düzeyde başarılı addedilmeyebilir. Keynes büyüyen teknik ilerlemenin ücretlerde de benzer bir artışa yol açabileceğine odaklanmasına karşılık; bölüşüm sorunu ve bunun sonuçlarıyla ilgilenmek gibi bir önceliğe sahip olmamıştır. Ekonomik büyüme toplam refahı arttırmasına karşılık, refahın adil bölüşümü söz konusu olmadığında, toplam nüfus içerisinde bazı kesimler, kendisine diğerlerinden daha fazla fayda sağlayabilmekte ve/veya hatta bu fayda birçok insanın yoksulluğu pahasına elde edilebilmektedir. Ekonomik büyüme, ekonomik sorunların herkes adına çözülmesine olanak sunmak yerine, sosyo-ekonomik açıdan elverişli konumda olan ya da olmayan kesimler arasındaki uçurumu genişletebilmekte ve bu da büyümeye rağmen yoksulluğun devam etmesi anlamına gelebilmektedir (Lin, 2008, s. 317). Hâlbuki Keynes, daha 1926'da liberalizm üzerine kaleme aldığı bir başka makalede; insanlığın politik olarak yüzleşmesi gereken üç temel soruna sahip olduğu ve bunları bir araya getirmeye dayalı bir strateji izlemesi gerektiği konusunda ısrarcıydı. Söz konusu makalede bu başlıca üç sorun sırasıyla,

[1] Öte yandan Keynes bu noktada, bu faktörlerin her birinin yoksulluğun azaltılmasına nasıl katkı sunabileceğine cevap aramamak ve nüfus artışını kontrol etmeye, sermaye birikimini arttırmaya veya bilime daha fazla güvenilmesini sağlamaya yönelik herhangi bir politika önerisinde bulunmamakla eleştirilmektedir. Bkz. (Pressman, 1991).

"ekonomik verimlilik", "toplumsal adalet" ve "bireysel özgürlük" olarak tanımlanmıştı. Keynes'e göre bu üç politik meseleden birinci ve üçüncüsü, geleneksel ve tarihsel ilgileri nedeniyle "ekonomik bireyciliğin ve toplumsal özgürlüğün yurdu olmuş" liberal ideolojik geleneğe seslenmekteydi. Bu yönüyle Keynes'in, verimlilik artışı ve özgürlüklerin tesisi konusunda mevcut ekonomik rejimin başarılarına çok büyük bir güven duyduğu söylenebilir. Bununla birlikte Keynes'e göre "toplumsal adalet" ise, bu konuda daha büyük duyarlılığa sahibi olduğunu düşündüğü İşçi Partisi'nin en maharetli olduğu meseleydi (Keynes, 2012a).[2] Buradan anlaşıldığı kadarıyla, Keynes, ekonomik büyüme ve liberal özgürlükler arasında kuvvetli bir bağ olduğuna inanmakta ve "Torunlarımızın Ekonomik Olanakları" adlı denemesinde sunduğu gelecek tasavvurunda, refah ve özgürlük arasındaki ilişkinin kapitalist sisteme bağlı vaatler olduğunu düşünmekteydi. Öte yandan "fırsat eşitliği" ve "adil ekonomik bölüşüm" sorunlarını içeren toplumsal adalet konusu ise Keynes'e göre işçi sınıfı partilerinin bir vaadi olarak ele alınmıştır. Keynes'in bir yüzyıl sonrasının toplumsal tasarımında bolluk, refah, boş zaman ve estetik değerlere etraflıca değinmesine karşılık; eşitlik, dayanışma ve bölüşüm sorunlarına özel bir yer ayırmamış olması da buradan daha net bir şekilde anlaşılmaktadır. Ünlü Keynes araştırmacısı Robert Skidelsky'e (2003) göre, Keynes'in ütopyası, koşullu bir önerme halinde "ancak ekonomik sorunların çözümlenmesi sonrasında" gerçekleşebilecektir. Dolayısıyla Keynes'in toplumsal adalet gibi diğer tüm toplumsal sorunların çaresini ekonomik büyümenin gerçekleşmiş olması ön koşuluna dayandırmış olduğu da düşünülebilir.

Bu noktada ilaveten Keynes'in ekonomik ilerleme konusundaki iddialarını dayandırdığı ülkelerin, sadece Avrupa ve Kuzey Amerika ile sınırlı olduğu bir kez daha ifade edilmelidir. Keynes'in dünyanın geri kalanı ile ilgilenmemiş olması da, Batı merkezli bir düşünce sistemiyle hareket etmesinin doğal bir yansıması olarak okunabilir. Hâlbuki ekonomik verimliliğe karşılık gelir eşitsizliğindeki makas, aradan geçen yüz yıllık zaman dilimi içerisinde birçok gelişmekte olan ülkeyle birlikte, Keynes'in dikkatini yönelttiği sanayileşmiş ülkeler arasında da giderek açılmıştır (Pecchi & Piga, 2012; Thomson, 2011). Örneğin 1950'li yıllarda başarılı bir işletme olarak gösterilen General Motors'un CEO'su, montaj hattında çalışan sıradan bir işçiden 135 kat daha fazla maaş alırken; 2000'li yıllarda Amerikan bir perakende şirketi olan Walmart'ın CEO'su

[2] Buradan Keynes'in politik düşüncesinin, *"ideal bir yönetim şekline ulaşmaktan çok",* daha rasyonel saiklerle icra edilen verimlilik, özgürlük ve toplumsal adalet düşüncesiyle bir arada bulunan teknik bir uğraş olarak değerlendirilebileceği de söylenebilir (Backhouse & Bradley, 2008, s. 103).

sıradan bir çalışandan 1500 kat fazla maaş almaktadır. General Motors'da bir fabrika müdürü, çalışanlarının 5 katı maaş alırken; Walmart'taki bir mağaza müdürü ise satış personelinin yaklaşık 10 katı ücret almaktadır (Zeldin, 2021). ABD, Keynes'in ekonomik sorunların üstesinden gelmek için öngördüğü ortalama %2 oranındaki artış konusunda başarılı bir ülke konumunda görünmesine karşılık; resmi istatistiklere göre ülke nüfusunun yaklaşık %11,3'ünün yoksulluk sınırları içinde yaşadığı ileri sürülmektedir (Lin, 2008). Günümüzde tüm ülkelerde finansal servet, ekonomiden daha hızlı büyümekte ve iyimser bir oranla, toplumun %5 ve 10'u gibi çok küçük bir kesimi, ekonomik ürünün yarısından daha fazlasını kontrol etmektedir (Jirásek, 2009). Bu noktada Keynes'in artan büyümeye rağmen, yoksulluğun varlığını açıklamada yeterince başarılı olmadığı düşünülebilir.

2. Keynes'in Çalışma Süreleri Konusundaki Tahminleri

Keynes'in torunlarının geleceği konusunda ortaya koyduğu ikinci varsayım ise, özellikle teknolojik verimliliğin artmasıyla birlikte ihtiyaç duyulan tüm gereksinmelerin makineler tarafından üretileceği ve bunun bir sonucu olarak, 2030 yılında çalışma süresinin günde 3, haftada ise en fazla 15 saatle sınırlı olacağı yönündeydi. Keynes'e (2012a) göre: "üç saatlik vardiya ya da haftada on beş saatlik bir çalışma… içimizdeki yaşlı Adem'i tatmin etmek için yeter de artar[dı] bile". Keynes, 2030'a gelindiğinde insanların artık, büyük anne ve büyük babaları gibi sıkı şekilde çalışmalarını gerektirecek bir neden olacağına inanmamaktaydı. Keynes'in çalışma sürelerinin azalacağı konusundaki öndeyisi, 3 saatten fazla çalışmaya gerek kalmaksızın tüm ihtiyaçların karşılanabileceği yönündeki beklentisine dayanmaktaydı. Bu noktada sorgulanması gereken mesele, Keynes'in çalışma sürelerine ilişkin ortaya koyduğu 3 saat koşulunun, onun yaşadığı dönem için geleceğe dair makul bir iddia olup olmadığı yönünde olabilir.

Söz gelimi Fransa'da 18. yüzyıl ahlakçılarının idealize ettikleri çalışma süresi, günde 12 saatti ve bu ideal ancak, 1848'de fabrika işçiliğinin günde 12 saatle sınırlandırılmasıyla büyük bir zafer olarak kabul edilmişti (Lafargue, 2020, s. 22, 23). Aynı tarihlerde İngiltere'deki günlük normal çalışma süresi ise 15 saat olup, 1883'te bu süre 10 saatle sınırlandırılmıştı (Russell, 2021, s. 15; Lafargue, 2020, s. 72). Günlük iş süreleri hakkındaki tartışmalar özellikle 19. yüzyılda çok farklı çalışmalarda sıklıkla ele alınan bir mevzu olmuştur. Örneğin *Tembellik Hakkı* adlı ilgi çekici eseriyle tanınan Paul Lafargue (2020). aşırı iş yükünün insanların başlarına gelmiş en büyük bela olduğu düşüncesiyle 1883'te yazdığı eserinde, sosyal zenginliğin arttırılması ve insanların dinlenme ve eğlenmeye vakit ayırabilmeleri için günde sadece 3 saatin yeterli olacağını

düşünüyordu. Öte yandan Lafargue, çalışma süresinin azalmasını teknolojik ilerleme gibi iş gücü verimliliğini arttırıcı faktörlerle açıklamaya çalışmıştı.[3] Ayrıca 20. yüzyılın önemli düşünürlerinden Bertrand Russell da çağdaş teknolojinin uygar dünyada sağladığı olanaklar sayesinde günlük çalışma süresinin 4 saate kadar indirilmesinin refah seviyesinde kayda değer bir azalışa neden olmayacağını ileri sürmüştü (Russell, 2021).[4] Bu itibarla, Keynes'in 3 saatlik iş gücü süresi ile ilgili tahminlerinin, 1930'lardaki entelektüel tartışmalar açısından çok da şaşırtıcı olmadığı söylenebilir.

Genel olarak değerlendirildiğinde, tahminlere göre 1850'de Batı'da, insanların uyanık olarak geçirdikleri zamanın % 70'i çalışmaya ayrılmıştı (Bauman, 1999). Bununla birlikte, çalışma süreleri 1870 ile 1930 yılları arasında neredeyse %30 oranında azalmış ve bu gelişmeleri yakından takip eden Keynes de muhtemelen bu tarihsel eğilimin istikrarlı bir şekilde devam edeceğini düşünmüştü (Chilosi, 2009, s. 90). 1900'de yaklaşık 60 saat olan haftalık çalışma süresi, Keynes'in makalesini kaleme aldığı 1930'larda 50 saate kadar gerilemişti. Dolayısıyla Keynes'in varsayımının makul ve tarihi bir gerçekliğe yaslandığı ifade edilebilir. Hatta çalışma süreleri 1950'li ve 60'lı yıllarda iyimser bir şekilde haftada yaklaşık 40 saate düşmüş, ancak bu tarihlerden sonra çok büyük bir değişiklik yaşanmamıştır. 1930'da 50 saat olan haftalık ortalama çalışma süresi, 2013'te 40 saatin altına kadar gerilemiş olsa da; bu eğilimin 2030'da Keynes'in varsaymış olduğu gibi 15 saate kadar düşeceğini garanti altına alan bir delil bulunmamaktadır.

Benzer şekilde, teknolojik gelişme [ve iş koşullarındaki otomasyon], Keynes'in de ileri sürdüğü gibi, kar ve verimlilik artışlarını teşvik etmiş olsa bile; çalışma saatlerinin azalmasında bugüne kadar doğrudan etkili olmamıştır. Söz gelimi günümüzde bir ATM'den para çekilirken, bir uçak bileti çevrimiçi alınırken ya da telefonla bir arama yapılırken, bunun gibi gündelik yaşamdaki birçok iş geçmişte bir santral operatörü ya da bir çalışan yardımıyla yapılabilmekteydi. Geçen

[3] Lafargue (2020, s. 48-49), teknolojinin iş gücü verimliliğini arttırdığına dair iddialarını şu şekilde örneklendirir: "İyi çalışan bir kadın, iğnesiyle dakikada beş göz ağ örebilirken aynı sürede bir dairesel örgü makinesi 30.000 göz ağ örer. Dolayısıyla makinenin her bir dakikası, işçi kadının yüz saatine eşittir, ya da aynı hesapla, makinenin bir dakikalık çalışması işçi kadına on günlük dinlenme zamanı sağlar. Örgü endüstrisine ilişkin bu durum, modern makinelerle yeniden kurulan hemen hemen bütün endüstriler için geçerlidir. Fakat ne görelim! Makineler gelişip insanın yaptığı işi artan hızla ve titizlikle icra ettikçe işçi, elinde bulunan dinlenme süresini uzatmak yerine…makinelerle rekabet etmek istercesine çalışma şevkini ikiye katlar."

[4] Russell (2021, s. 15) da teknolojinin sunduğu verimlilik artışını şu örnek üzerinden açıklar: "belirli bir zaman içinde birtakım insanların çamaşır mandalı yapımında çalıştıklarını varsayalım. Bunlar günde sekiz saat çalışarak bütün mandal ihtiyacını karşılayacak kadar üretim yapmaktadırlar. Birisi çıkar, aynı sayıda işçinin aynı çalışma süresi içinde öncekinin iki katı mandal yapmasını sağlayan bir buluş kor ortaya. Ama dünyanın iki kat mandala ihtiyacı yoktur…aklı başında bir dünyada olsa; bu durumda, mandal yapımıyla uğraşan herkes sekiz saat yerine dört saat çalışır, ama bunun dışında her şey yine eskisi gibi yürürdü.

zaman içerisinde bu yolla işgücünde önemli kazanç elde edilmesine karşılık, bu durum çalışma sürelerinde ciddi bir düşüşe yol açmamıştır (Hayes, 2009; Sharpe, 2013; Folgieri, 2016). Aksine çalışma sürelerinin artma eğiliminde olduğuna yönelik elde güçlü veriler bulunmaktadır. Sözgelimi, ABD'de 1970'te insanlar haftada 24 saat çalışırken 2004'te bu süre 25 saate yükselmiştir; yine ortalama saatlik kazancın 1974'teki seviyesine kadar gerilediğine dair bazı istatistiki bilgiler mevcuttur (Stiglitz, 2012; Thomson, 2011). Çalışma saatlerinde belirgin düşüşler yaşanmadığı gibi, çalışmaya katılan işgücünde de Keynes'den bu yana ciddi bir artış gözlemlendiği söylenebilir. Söz gelimi, ABD'deki toplam iş gücünün 1950'den günümüze 2,5 kat gibi büyük bir oranda arttığı ve çalışma çağındaki nüfusun önemli ölçüde büyüdüğü gözlemlenmiştir (Hayes, 2009, s. 12). Yine 1930'lardan bu yana geçen süre içerisinde kadınların işgücü piyasalarına katılımında kayda değer bir artış söz konusu olmuştur. 1930 yılında, Keynes öngörülerini kaleme aldığında, kadınlar arasında çalışanların oranı sadece %25'iken; günümüzde bu oran %70'lere kadar ulaşmıştır. Bu durumu bir yandan kadının özgürleşmesinin bir aracı olarak okumak mümkün olabileceği gibi; çalışma sürelerinde bir artış olarak yorumlamak da mümkündür (Zilibotti, 2012; Skidelsky, E. & Skidelsky, R. 2014). Görünen o ki, Keynes, insanların gelecekte daha az çalışmaya ihtiyaç duyacakları konusundaki tahminlerinde yanılmıştı. Bu noktada tartışmaya katkı sunabilecek sorulardan birisi de, emek gücünde Keynes'in öngördüğü verimlilik artışına rağmen, haftalık çalışma sürelerinde gözle görülür bir azalmanın yaşanmamış olması ve insanların iş yerlerinde daha uzun vakit geçirme nedenleri üzerinedir. En azından Batı'da insanların daha fazla mesai yapmaları bir dizi unsurla açıklanabilir:

2.1. Mutlak ve Göreli İhtiyaçlar Ayrımındaki Dönüşüm

Günümüzde çalışmayı teşvik eden ve çalışma sürelerinin Keynes'in beklentisinin aksine artmasına neden olan en önemli unsurlardan birisi, bir yüzyıl içerisinde insanların ihtiyaçlarının çeşitlenmesiyle açıklanabilir. Keynes, bireylerin iki tür ihtiyaçları olduğunu varsaymaktaydı. Bunlardan ilki olan "mutlak ihtiyaçlar", yiyecek, barınak, sağlık vb. gibi insan türünün diğer üyeleri ile ortak olan ihtiyaçlarıdır. Keynes, mutlak ihtiyaçların, hiç kimsenin farkına bile varamayacağı kadar kısa bir süre içerisinde tatmin edilebileceğini ve bu ihtiyaçların karşılanmasının insanların vakitlerini ekonomi dışı amaçlara ayırabilecekleri kadar büyük bir "doygunluğa" ulaşacağını savunmaktaydı (Keynes, 2012a; Chai, 2017). İkincisi "göreli ihtiyaçlar" ise, daha çok istek statüsünde değerlendirilebilen ve karşılandıklarında insanların birbirleri üzerinde üstünlük arzularını tatmin eden, genel yaşam düzeyi yükseldikçe kalite ve fiyatları da o

oranda artan ihtiyaçlardır. Göreli ihtiyaçlar, diğer insanlarca sahip olunduğu için istenilen, ancak zorunlu olmayan mal ve hizmetleri kapsar. Ünlü sosyolog Thorstein Veblen'in deyişiyle, bu mallar saygınlık vadeden, gereksiz ama müsrif harcamalar olarak da tanımlanabilir (Veblen, 2022, s. 89). Bunlar bir bakıma kişinin servetinin reklamını yapan, tatmin duygusu yaşamasına olanak veren ve başarı göstergesi olarak görülebilecek mallardır.

Bu bakımdan tarih boyunca "geçim mücadelesi" olarak adlandırılabilecek olan ekonomik problemler esasında, mutlak ihtiyaçların karşılanamaması durumundan ibarettir ve Keynes mutlak ihtiyaçların eninde sonunda tatmin edileceğinden hiçbir şüphe duymaz (Keynes, 2012a; Sharpe, 2013). Böylelikle insanlığın karşı karşıya olduğu birincil ve en acil sorun olarak tanımlanan "geçim mücadelesi", ona göre insanlığın gündeminden zamanla düşecektir. Keynes'in ücret ve zenginlik arttıkça insanların daha az çalışmaya ihtiyaç duyacağı konusundaki tespitlerinin temelinde, tüketimin büyük oranda gıda, barınma ve giyim gibi zaruri ihtiyaçları karşılamak amacıyla yapıldığına dair varsayımı bulunmaktadır (Zilibotti, 2012). Keynes'in tahminlerde bulunduğu 1930'larda ABD'de hane halkı tüketim harcamalarının %25,7 gibi önemli bir kısmı sadece gıdaya ayrılmıştı. Giyime ayrılan oran ise, 11,4'tü. Ancak 2000'li yıllara gelindiğinde bu oran gıda harcamalarında %13,7'ye, giyim harcamalarında ise %4.4'e kadar gerilemiştir (Leijonhufvud, 2012, s. 124). Keynes bu nedende 2030'da çalışmanın özendirici konumunun ortadan kalkacağını ve insanların haftada 15 saat çalışmalarının yeterli olacağını öngörmüştü. Keynes'in tanımladığı şekilde mutlak ihtiyaçlar karşılanabildikleri için "düşük mal" statüsüne dönüşmüş olacaklardı ve bu yüzden onun hane halkı harcamaları konusunda ileriye dönük tahminlerinde pek de haksız sayılmayacağı söylenebilir.

Oysa Keynes, mutlak ihtiyaçların tam olarak karşılanabilmesi önündeki engel ve kalıcı sorunları göremediği gibi; mutlak ihtiyaçları karşılanamaz hale gelen insanların sayısındaki artışı da tahmin edememiştir. Benzer şekilde, ekonomiyi mutlak ihtiyaçların, ya da farklı bir deyişle, yoksulluğun nedenlerinin ve tedavilerinin araştırılması olarak gören Keynes, yoksulluk kavramını belirleyen standartların da zamanla değişebileceğini öngörememiştir. Söz gelimi, 1930'larda lüks ve göreli ihtiyaç olarak kabul edilebilecek olan su, elektrik veya telefon hizmeti gibi çeşitli mallar günümüzde mutlak ya da temel ihtiyaç statüsüne geçmiştir. Yine günümüzde mutlak ihtiyaçlar nicelik olarak genişlemiş, aynı zamanda onlara erişmek için gerekli araç ve beceri çeşitliliği de artmaya başlamıştır. Örneğin market ve mağazalar yerleşim yerlerinden giderek daha uzak hale geldikçe, otomobiller bu kez mutlak ihtiyaç statüsüne girmeye başlamıştır. Bu yüzden mutlak

ihtiyaçların karşılandıkça, giderilmesi gereken yeni mutlak ihtiyaçlar listesine neden olduğu söylenebilir. Söz konusu durum ise, yoksulluk eşiğinin artmasına ve Keynes'in mutlak ihtiyaçların sönümleneceğine dair tahminlerinin sorgulanmasına neden olmuştur (Lin, 2008; Pressman, 1991). Dahası Keynes, 2030 yılına dair beklentilerini dile getirdiği makalesinde, mutlak ihtiyaçlar konusu ile mukayese edildiğinde statü sağlayan göreli ihtiyaçlar üzerinde, muhtemelen önemsiz bulduğu için, neredeyse hiç durmamıştır (Skidelsky & Skidelsky, 2014). Hâlbuki günümüzde göreli ihtiyaçlara yönelik tüketim, Keynes'in tahmin edebileceğinden çok daha büyük bir noktaya ulaşmış; iktisadi etkinlik özellikle Batı'da mutlak ihtiyaçları karşılama noktasından, göreli ihtiyaçları karşılamaya doğru yönelmiştir. Bunda göreli ihtiyaçlar ya da gösterişçi tüketimin Keynes ya da Veblen'in tanımladığı şeklinden oldukça farklı bir kimliğe bürünmesinin de payı olduğu söylenebilir. Gösterişçi tüketim, en azından 1930'larda, değerli maden ve mücevher gibi daha çok teşhir nesneleri olarak tanımlanan ve kamuya teşhir edilmedikleri durumlarda bir banka ya da ev kasasında saklı tutulan malları içermekteydi. Bu mallar, bir yandan başkalarına gösteriş yapabilme imtiyazı sunarken; diğer yandan da sahibine ihtiyatlılık ve uzun vadeli güvenlik sağlar ve zenginliğinin kalıcılığına vurgu yapardı (Bauman, 2007). Ancak tüketimin bu tipi günümüzde yerini, isteklerin istikrarsızlığı ve ihtiyaçların doyumsuzluğu ile birlikte ticari malların teşhirine ve tatminine dayalı yeni bir tüketim sürecine bırakmıştır. Tüketim göstergeli yeni ekonominin esas mantığı, isteklerin tatmin edilmemesi, sürekliliğin değersizleştirilip yitimlilik duygusunun hâkimiyet kurmasına izin verilmesidir. Oysa Keynes, ekonomik sorunların çözülmesiyle birlikte, insanların servete değer vermeyecek şekilde yeniden düzenlenmiş bir ahlaki değer sistemiyle hareket edeceklerini düşünüyor ve böylesi bir toplumda göreli mallar üstünlük ölçütü olmaktan çıkacağı için onlara artık ihtiyaç duyulmayacağını düşünüyordu. Bunda 1930'lardaki tipik bir işçi için daha az çalışma olanağının, daha çok para kazanma olanağından daha cazip bir faktör olduğu gerçeğinin etkili olduğu söylenebilir. İşletme sahipleri bu tarihlerde, verimliliği arttırmak için emek gücünün daha yoğun çalışmasını talep ettiklerinde, daima çok sert bir muhalefetle karşılaşmaktaydılar. Bu dönemin emek gücünün zihninde mutluluk, işçinin bildiği, alıştığı ve olağan olarak değerlendirdiği standartların karşılanmasıyla eş anlamlı bir sözcüktü. Dolayısıyla işçiler rutin bir çalışma deneyimiyle ihtiyaç duydukları her şeye zaten sahip olduklarına inandıkları için, kendilerini yorup daha fazla çalışmaya gerek duymamaktaydı. Bu dönemin temel motivasyonu, "geleneksel standartları yakalamak"tı ve bu da işçilerin aradığı mükemmelliğin bizatihi kendisiydi (Bauman, 2018).

Harvadlı ünlü ekonomist Cynthia Lin, Keynes'in bu konudaki hatasının, göreli malların işlevini yitireceğine olan inancının boşa çıkmış olmasıyla değil de; onun mutlak ihtiyaçların karşılanacağı konusundaki özgüveninde aramak gerektiğini ileri sürer. Lin'e göre, ikincisi henüz gerçekleşmediği için, göreli malların varlığı hala devam etmektedir (Lin, 2008). Netice itibariyle, Keynes insanların göreli mallar üzerine kurulu tüketim arzuları üzerinde yeterince durmamış ve insanların tüketimde asla doyuma ulaşamayacakları bir toplumsal yaşam biçimini tercih edebileceklerini tahayyül bile edememiştir.

2.2. Eşitsizlik

Çalışma sürelerinde Keynes'in beklentilerini karşılayacak oranda bir düşüşün yaşanmamasının bir başka sebebi de, Keynes'den bu yana artan eşitsizliktir. Özellikle aylık kazançlardaki eşitsizliğin, çalışanları daha fazla kazanç sağlamak amacıyla daha çok ve daha uzun süre çalışmaya teşvik ettiği düşünülmektedir (Chilosi, 2009). Uluslararası Çalışma Örgütü tarafından dünyanın yaklaşık %50'sinin yoksulluk sınırı olarak belirlenen günde 2 doların altında bir gelirle yaşamak zorunda kalması ve yaklaşık 1 milyar kişininse günde 1 dolardan daha az bir gelirle geçinmeye zorlanması, ortada göz ardı edilemeyecek bir gelir eşitsizliği olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Yine benzer şekilde, dünyanın en zengin %5'lik kesimi yeryüzündeki toplam yıllık gelirin yaklaşık %74'ünü alırken, en yoksul %5'lik kesim ise ancak %2'sine ulaşabilmektedir (Stiglitz, 2012, s. 46; Bauman, 2019, s. 14; 2020, s. 95). Gelir dağılımındaki eşitsizlik, ABD özelinde daha da belirgin bir şekilde görülebilir. ABD'de hane halkları arasında en zengin binde 1'lik kesimin ortalama yıllık geliri, en alt sıradaki %90'lık kesimin ortalama kazancından yaklaşık 220 kat daha fazladır. Benzer şekilde, ABD'de en yoksul %5'lik kesimin, en zengin %1'lik kesimin sadece 1 haftada elde ettiği gelirin yaklaşık yarısını bile kazanabilmek için tam 1 yıl çalışması gerekmektedir (Stiglitz, 2014, s. 43, 47). Dolayısıyla varlıklı kesimlerin tüketim alışkanlıklarını takip etmek isteyen sıradan tüketicilerin neden daha fazla çalışmaları gerektiği sorusunun cevabı da kısmen bu veriler üzerinden anlaşılabilir. Bu durum çalışma sürelerinin azalması konusundaki mevcut beklentilerin neden gerçekçi olmadığını da göstermektedir. Keynes, torunlarının daha az çalışacağı konusundaki varsayımında yanılmıştı. Bunda reel gelirlerdeki düşüşün de etkili olduğu ve çalışanların bu yüzden iş yerlerinde daha uzun süre geçirmelerine neden olduğu söylenebilir. Örneğin gelir eşitsizliğine daha fazla maruz kaldığı düşünülen Amerikalı çalışanların, Avrupalı akranlarına göre daha uzun süre çalıştıkları tahmin edilmektedir. Günümüzde ABD'de, çalışma sürelerinin Almanya ve Fransa'ya göre %30 daha fazla

olması bu faktörler üzerinden açıklanabilmektedir (Thomson, 2011, s. 15; Pecchi & Piga, 2012, s. 6-7; Chilosi, 2009, s. 90).

Ayrıca düşük vasıflı ya da vasıfsız işçiler küreselleşme, iş gücü piyasalarının arzındaki istikrarsızlık ve artan otomasyonla birlikte muhtemel iş güvencesizliği ile baş başa kalmış durumdadır. Bu sınıfa mensup işçiler çoğunlukla geçici ya da sabit süreli işlerde çalıştıkları için birden fazla işte çalışmak zorunda kalmakta ve sağlık ve emeklilik haklarından yararlanabilmek amacıyla uzun çalışma sürelerini tercih edebilmektedir. Benzer şekilde tıbbi gelişmeler sonucunda yaşam beklentisi uzadıkça, daha uzun yaşam süresine sahip bireyler, asgari temel ihtiyaçlarının karşılanması için daha fazla servete ihtiyaç duymaktadırlar (Rojek, 2004; Lin, 2008).

2.3. Çalışmanın Verdiği Haz ve Kabul Görme Anlayışı

Keynes, çalışma sürelerinin düşeceği konusundaki tahminlerde bulunurken, çalışmanın insan hayatına sunduğu tatmin duygusunun önemini, tamamen gözden kaçırmamış olsa da, fazlasıyla hafife aldığı söylenebilir. Şüphesiz Keynes de insanlığın "çok uzun süredir haz almak için değil, çalışıp didinmek için" yetiştirildiklerinin farkındaydı (Keynes, 2012a). Dolayısıyla çalışmak uzun çağlar boyunca, bir alışkanlık halini aldığı için Keynes'e (2012a, s. 27) göre, insanların içlerindeki "yaşlı Âdem o kadar güçlü olacak[tı] ki, herkes mutlu olabilmek için kendini biraz çalışmak zorunda hissedecek"ti. Keynes, insanların yüzyıllardır süre gelen alışkanlıklarını kolay kolay bırakamayacaklarının farkındaydı. Ancak günümüzde çok sayıda deneysel kanıt, artık buna gerek kalmadığında bile, bireylerin çalışmaya devam edebileceklerini göstermektedir. Bu yönüyle çalışma salt "emek harcama" anlamına gelmek yerine; giderek emek harcamaya duyulan "sevgi" olarak algılanmaktadır. İnsanlar sadece para kazanma ihtiyacı için değil, işin sunduğu keyif, tatmin duygusu ve benlik keşiflerine sağladığı çeşitli olanaklar nedeniyle de daha uzun çalışma sürelerini tercih edebilmektedir (Lin, 2008; Skidelsky & Skidelsky, 2014). İş yerleri, bu bakımdan pragmatizm ve liberalizmin de sıklıkla ele aldığı gibi, günümüzde giderek öz-mükemmelleşme, kendini gerçekleştirme ve geliştirmenin aracı mekanları halini almıştır. İş gücü piyasaları küreselleştikçe, iş sözleşmeleri ve çalışma da giderek daha bireysel bir etkinlik ve yaşama değer katan bir "kariyer" fırsatı olarak düşünülmektedir. Bu yüzden günümüzde insanlar eskiden olduğu gibi daha uzun süre çalışmak istemektedir. Her şey bir yana, Keynes'in kendisi de varlık sahibi bir insan olmasına karşılık, yaşamı boyunca çalışma alışkanlığından hiçbir zaman vazgeçmemişti. Gençlik yıllarında ciddi para kayıpları yaşadığı için servetin sunabileceği bağımsızlık hissiyle birçok özel şirkette yöneticilik yapmış ve hem borsa hem de ticarette önemli bir spekülatör halini

almıştı (Delfaud, 2010). Ölümünün hemen öncesinde bile İngiliz hükümetinin maliye danışmanı olarak durmadan çalışmakta, fiyatlarda ve ücretlerde kademeli ve kontrollü bir artışın yapılması için ısrarcı bir tutum izlemekteydi (Lin, 2008). Ayrıca günümüzde iş yerleri sosyal iletişimin geliştirilmesinde giderek oldukça önemli mekânlar halini almıştır. İnsanlar işyerinde bir bilgisayar karşısında otururken bile hem iş arkadaşlarıyla vakit geçirebilme hem de günlük haberleri takip edebilme fırsatına sahiplerdir. Bu da iş-eğlence ilişkisine yönelik yeni bir sürece işaret eder. Özellikle gelişen internet teknolojisi ve ağı, "iş ile boş zaman, emek ile dinlenme, amaçlı eylem ile aylaklık ya da gerçek girişim ile uyuşukluk arasındaki zıtlıkları", giderek ortadan kaldırabilmektedir (Bauman, 2010). Dolayısıyla internet sitelerinin sosyal ağları arasında dolanırken geçirilen saatlerin çalışma mı, yoksa eğlence mi; emek harcama mı yoksa dinlence mi olduğu konusundaki ayrım eskisi kadar kolay yapılamamaktadır. Benzer şekilde 1930'larda Keynes'in bakış açısına göre, çalışma bir tür maliyet unsuru olarak görülmekteydi. Oysa çalışma günümüzde birçok birey için yaşama anlam katan ve onu tamamlayıcı bir unsur olarak da değerlendirilebilir. Söz gelimi bir çiftçinin tarlasında ekim yapması, karşılığı ödenmesi gereken maliyete dayalı bir çalışma olarak tanımlanabilirken; orta sınıf bir beyaz yakalı içinse, rahatlatıcı ve haz sunan bir boş vakit etkinliği olarak kabul edilebilir (Stiglitz, 2012). Çalışma saatlerinin artışına eşlik edecek şekilde ortaya çıkan bir başka sorun da, "zaman baskısı" olarak adlandırılan ve "insanların istediklerini yapabilmek için hiçbir zaman yeteri kadar vakte sahip olmadıkları" konusundaki karamsarlık duygusundan kaynaklanmaktadır. Bu durum çalışma sürelerinin hesaplanmasında olduğu gibi niceliksel bir biçimde ölçülemezse de; yaşamın genel olarak hızla akışına ilişkin ve psikolojik olarak hissedilen bir olgu olarak açıklanmaktadır. Özellikle mesleki koşulların kendilerine özgü nitelikleri ve artan teknoloji ve bilgisayar kullanımı ve bilgi tabanlı sektörlerin büyümesiyle birlikte öznel bir tecrübe durumu olarak ifade edilebilecek olan "zaman baskısı", kişinin kendi yaşamı üzerindeki kontrol ve takdir yetkisini büyük ölçüde kaybetmesi olarak değerlendirilmektedir. Her ne kadar bireysel ve salt duyumsanabilir bir unsur olsa da; bu sıkışıklık hissi ile çalışma saatleri arasında doğrudan bir ilişki olduğu düşünülmektedir (Zuzanek, 2004). Söz gelimi Kanada'da yapılan bir araştırmaya göre, haftada 50 saatten fazla çalışanların yaklaşık %88'i neredeyse her gün acele ettiklerini ileri sürerken; haftada 30 saatten daha az çalışanların ise sadece %53'ü üzerlerinde bu baskıyı hissetmektedir (Zuzanek, 2004). Zaman baskısı, modern yaşam koşullarının ortaya çıkardığı ve karmaşık nedenlere dayalı bir sorun

olmakla birlikte, çalışma sürelerindeki artışın bu sıkışıklık hissini derinleştiriyor olması, fiili çalışma sürelerinin yaratmış olduğu iş yükü baskısını daha fazla arttırmaktadır.

2.4. Boş Zamanın Değişen Niteliği ve Artan Tüketim

Çalışma sürelerinin yeterince azalmamasına neden olan unsurlardan birisi de, çalışma ve boş zaman arasındaki ilişkinin kesin bir şekilde birbirlerinden ayrılamaması ve boş vaktin de işin bir uzantısı haline gelmesiyle açıklanabilir (Rojek, 2004). Günümüzde evi (özel alanı) ofisten (kamusal alandan), iş saatlerini ise boş zamandan ayıran belirgin hatlar giderek silikleşmiş; dolayısıyla yaşamın her anı giderek bir tercih meselesine dönüşmüştür. Zaman, işin gerektirdiği sorumluluklar ile kişiden özel hayatında şefkat, ilgi, yardım ve destek beklentisinde bulunan onca insanın talepleri arasında gidip gelen sıkıntılı ve çoğu kez sorunlu tercihler yapılması gereken anlar toplamına dönüşmüştür (Bauman, 2020). Ayrıca çalışma ve boş zaman esasında üretimi arttırmak ve daha yüksek verimlilik arayışı için zamanla kaynaşmış hale gelmiştir. Söz gelimi yöneticiler, golf veya tenis kulüplerinde bir yandan iş yeri dışında da olsa toplantı yapabilme olanağını; diğer yandan da tatil ve spor yapabilme hazzını duyabilmektedir. Dolayısıyla boş zamanın artmasından ziyade; boş zamanın iş ile bileşiminden ya da iş ve boş zaman arasında telafi edici ilişkinin varlığından bahsetmek mümkündür (Skidelsky & Skidelsky, 2014). Ayrıca boş vakitte yapılan etkinliklerin kalitesinin de zamanla değiştiği ifade edilmelidir. Söz gelimi gelişen ulaşım imkanları daha uzak mesafelere daha süratle gidebilmesine olanak sağladığı için bu da boş vakit etkinliklerine ayrılan zamanın düşmesine, ancak kalitesinin artmasına imkân tanımıştır (Zilibotti, 2012). Yine Keynes'in yanıldığı temel noktalardan birisi de, "boş zaman"ın tüketimin alternatifi olacağı konusundaki tespitiydi. Hâlbuki gerçekte boş vakit tüketiminin alternatifi değil, günümüzde onun bir eklentisi haline gelmiştir (Solow, 2012). Bu yüzden insanların gelirlerini, boş zaman karşılığında takas edeceklerini varsaymanın hata olduğunu öne süren görüşlerde ciddi bir artış bulunmaktadır. İnsanların, içsel bir tercih meselesi olduğu takdirde bile, boş zamanı seçmek yerine, yeni model bir geniş ekran televizyon ya da elektronik eşya satın almak için fazla mesai yapma eğiliminde oldukları düşünülmektedir. Tüketim ekonomisi, insanların boş vakit talepleri yerine; onların boş vakitlerinde daha çok para harcamalarını gerektirecek boş vakit malları sunma kapasitesini geliştirmiştir (Hayes, 2009; Zilibotti, 2012). Tüketici hayat, boş zamanın kendisini de maddi yaşamın bir unsuru haline getirmiştir. Bunda, çağdaş kapitalizmin boş zamanı, kârlı bir pazar olarak görmesi ve bu zamanı denetim altına alma isteğinin de önemli katkısı bulunmaktadır. İnsanların boş zamanları günümüzde tamamen bir istila halindedir. Hatta bireyler, boş zamanlarının

büyük bir kısmında televizyon izlerken ya da internette gezinirken bile sürekli bir reklam bombardımanına maruz bırakılmaktadır. Böylece sahip olduklarından daha fazla göreli mala ihtiyaç duydukları gereksinimine ikna edilmektedirler. Medya genel olarak, doyumsuzluk içindeki kesimlerin, söz konusu yoksunluklarından kurtulmalarına olanak sunan yapay bir avuntu haline gelmektedir. "Arzu", "haz", "prestij", "zindelik" ve "güzellik" gibi tüketimin devreye soktuğu ve değerler üzerine kurulu estetik yargılar, boş zamana ideolojik ve hegemonik bir yön de katmaktadır (Aytaç, 2004). Ayrıca günümüzde "boş zamanları değerlendirme endüstrisi" olarak da adlandırılabilecek "gösteri sanatları, sinema, tiyatro, futbol, televizyon, radyo, müzik konserleri, oyunlar, kumar makineleri, seyahat, otel, deniz, kamp, plaj, tatil köyleri" gibi araçlar boş vakti metalaştırarak bu yolla para ve kitle tüketimine dönüştürmeye eğilimlidirler (Aytaç, 2005). Çalışanlar bu ihtiyaçların karşılanmasında gerekli para için daha uzun süre çalışmak zorundadırlar. Çalışma saatleri arttıkça, insanlar sevdiklerinden uzakta, evde olmadıkları zamanı da yine yüksek maliyetli hediyelerle telafi etmeye çalışmaktadırlar. Bu şekilde sevgi ve boş zaman bir tüketim nesnesi halini aldıkça, söz konusu döngü de sürekli devam etmektedir (Bauman, 2010).

2.5. Ahlaki Değerlerdeki Değişim

Keynes, 2030'da ahlaki değerlerin de büyük bir değişime uğrayacağı ve servet biriktirmenin 1930'ların hâkim değerlerinin aksine, toplumsal bakımdan önem taşıyan bir unsur olmaktan çıkacağı inancındaydı. 16. yüzyıldan itibaren modern çağın başlarından beri, bileşik faiz temelinde gerçekleşen sermaye birikimi, para sevgisinin teşvik ettiği içsel cazibeden beslenmişti. İnsanların kuşaklar boyu ruhlarına işlemiş olan bu değer ve alışkanlıklar ekonomik bolluğun yaratılmasında bir zamanlar son derece önemliydi. Ancak Keynes (2012a), paraya duyulan sevgi ve tutkunun mutlak ihtiyaçlar karşılandıkça "mide bulantısı veren bir maraz" ya da "yarı-patolojik eğilimlerden birisi" haline geleceği düşüncesindeydi. Bu bakımdan Keynes'e göre para kazanma çabası, kendi başına değerli bir etkinlik ya da amaç olarak değerlendirilemezdi. Tefecilik ve para kazanma tutkusu asırlar boyu sermaye birikimi açısından yararlı bir motivasyon kaynağı, ancak olumsuz bir toplumsal değerdi. Bu nedenle Keynes'e göre "iyi olan" unsurların artık "yararlı olan" unsurlar ile değiş tokuş edilmesi gerekirdi. Bu yolla erdem ve sağlıklı bir bilgelik, para tutkusuna dayalı ahlaki kusurların yerini alabilirdi. İnsanlığın Keynes'e göre, yaşamın maddi ve manevi güzelliklerine yönlendirilmesi ve daha değerli amaçların var olduğu ve bunları seçebileceği yeni bir döneme hazırlanması gerekliydi (Keynes, 2012a; Moggridge, 1985). Artan refah ve bolluğun gelişimi sayesinde, para kazanma dürtüsü toplumsal bağlamda anlamını yitireceği için Keynes'e göre

bilinen şekliyle kapitalizm de zamanla ortadan kalkabilecekti (Skidelsky & Skidelsky, 2014). Bu yüzden ünlü ekonomist Robert Skidelsky, Keynes'in ekonomisinin, onun "iyi yaşam" hayali ile yoğrulmuş felsefi bir yönelime" dayandığını ileri sürmüştü. Skidelsky'e göre, Keynes'in felsefesi, "ekonomiden ve amaçlar felsefesi de araçlar felsefesinden önce" gelmekteydi (Skidelsky, 2003). Keynes, insanlığın bolluk ve refah dönemini beklerken, iyiyi olmasa da; tefecilik ve bileşik faiz gibi kötü ama yararlı olan unsurları en az bir yüzyıl daha teşvik etmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu yüzden ekonomik gerekliliğin karanlık tünelinden çıkıp ışığı görünceye dek sabırla beklemek gerektiğine inandığı için 2030'u hedef olarak seçmişti (Buğra, 1995). Ancak Keynes, yaşam değer ve estetiğine dair tüm bu varsayımlarında ne yazık ki yanılmıştı. Anlaşılan o ki, kapitalizmin rekabetçi ve yaratıcı doğasını da olduğundan daha fazla küçümsemişti. Tüketici kapitalizmin yeni ihtiyaçlar yarattıkça, toplumun bu ihtiyaçlardan mahrum kalmamak için çalışmayı teşvik edebileceğini öngörememişti. Kapitalist girişimciliğin uzun vadeli yakıtının, geçmişte olduğu gibi, patolojik unsurlardan beslenebileceğini görmezden gelmişti (Dunn, 2003; Winslow, 2003). Yakından bakıldığında Keynes, 2030'da kapitalist ideolojiye sırtını dönmüş bir insan tipolojisinin egemen olacağı düşüncesindeydi; bu açıdan daha az çalışan ve yaşam estetikleriyle ön plana çıkan bir birey anlayışını desteklemişti (Pecchi & Piga, 2012). Hâlbuki günün sosyal dinamikleri, Keynes'in korktuğu gibi, maddi doygunluğa ulaşsa bile çalışma ve biriktirme konusunda önlenemez istence sahip bir birey varlığıyla açıklanmaktadır. Bu yönüyle Keynes, ekonomik kalkınmanın kültürel sonuçlarını yeterince hesaba katmamakla eleştirilebilir.

2.6. Diğer Çeşitli Faktörler

Keynes 2030 yılına dair varsayımlarını dile getirdiği tarihte, gelişmiş ülkelerde çalışanların %80'i imalat sektöründe, geri kalan %20'lik kesim ise hizmet sektöründe çalışmaktaydı. Hâlbuki aradan geçen zaman içinde bahsedilen sektörlerdeki oranlar, tam tersine dönmüş durumdadır.[5] Bununla birlikte hizmet sektöründeki ücretler toplu pazarlık yoluyla belirlenmediği için ücretlerin reel olarak görece daha düşük düzeyde kalması ve sendikalılaşma oranının yetersizliği gibi unsurlar günümüzde daha uzun çalışma sürelerinin nedeni olarak değerlendirilmektedir (Skidelsky & Skidelsky, 2014). Söz gelimi, ABD'de 1968 yılında orta değer bir erkek geliri 32.844 dolar olmasına karşılık, [enflasyona göre uyarlanmış haliyle] 2010 yılında bu rakam 32.137 dolara gerilemiştir (Stiglitz, 2014). Tam zamanlı bir çalışanın gelirinin, uzun yıllar boyunca neredeyse

[5] Örneğin 1970 ile 1994 yılları arasında bile Avrupa Birliği'nde sanayi sektöründe çalışan insanların oranı %30'dan %20'ye kadar gerilerken; ABD'de ise %28'den %16'ya düşmüştür (Bauman, 1999, s. 41).

sabit kalması nedeniyle, toplam çalışma sürelerinde belirgin bir düşüşün yaşanmamış olması doğal karşılanabilir.

Ayrıca çalışma sürelerinin artışı söz konusu olduğunda, göz ardı edilmemesi gereken diğer bir unsur da, ortalama yaşam süresinin Keynes'in yaşadığı dönemden farklı olarak giderek artma eğilimi göstermesidir. Bilim ve tıp alanındaki gelişmeler sayesinde günümüzde örneğin Britanya'da ortalama yaşam süresi 1930'dan yaklaşık 20 yıl, ABD'de ise 17 yıl daha uzundur. ABD'de 1930'da beklenen yaşam süresi 59,7'iken, bu oran 2002'de 77,3'e, günümüzde ise 78,5'e ulaşmıştır. Dolayısıyla, daha uzun ömre sahip olan insanlar konforlu bir yaşam sürmek için yeterli finansal birikimi yapmak amacıyla daha çok ve daha uzun süre çalışabilmektedir. Bu açıdan insanlar kariyerlerine yatırımlar yapmayı ve emekliliklerini ertelemeyi tercih edebilmektedir. Ayrıca bir kişinin toplam yaşamının çalışma faaliyetlerine harcanan kısmının, özellikle boş zamanın bir parçası olarak görülebilecek olan emeklilikte geçen süreleri hesaba katılacak olursa, 1930'lara oranla daha küçük olduğu da iddia edilebilir. Yine İngiltere'de 1948'de erkekler ortalama 65 yaşında emekli olmakta ve emekli olduktan yaklaşık 2 yıl sonra ölmekteyken; günümüzde ise 66 yaşında emekli olup, yaklaşık 13 yıl daha yaşayabilmektedir. Ayrıca insanların eğitime yıllık kişi başına harcadıkları zaman miktarı da Keynes'den bu yana giderek artmış ve bu da çalışma sürelerinin hesaplanmasını zorlaştıran ya da boş vakte harcanıp harcanmadığı tam kestirilemeyen yeni bir sorun yaratmıştır (Zilibotti, 2012; Skidelsky & Skidelsky, 2014; Lin, 2008; worldlifeexpectancy.com/tr/2025). Yine kamusal mal ve hizmetlerdeki kalitenin zamanla düşmeye başlaması da, çalışma sürelerinin uzamasına neden olabilecek faktörler arasında değerlendirilebilir. Kadınların işgücü piyasasına katılımının daha az olduğu dönemlerde, okul çağında çocuğu olan anneler, okulda aktif bir rol oynayarak kamusal eğitim hizmetinin kalitesini arttırmaya katkı sunabilmekteydi. Kadınlar işgücü piyasasına katıldıkça, bu kez onların kamusal hizmetin kalitesini arttırma konusundaki katkıları giderek azalmış ve bunun bir sonucu olarak anne ve babalar çocuklarını devlet okullarına verseler bile, bu konudaki eksikliklerini telafi etmek istercesine çocuklarına özel ders aldırma ya da topyekûn onları özel okula gönderme gibi tercihlerde bulunabilmişlerdir. Anne ve babalar bu yolla daha fazla para harcayarak bir denge noktası oluşturmaya çalışırlarken, eğitim masraflarını karşılamak için de daha fazla çalışmak zorunda kalmaktadırlar. İşgücüne düşük katılım bu yönüyle kimi zaman kaliteli bir kamusal yaşama neden olabilirken, yüksek katılım da kimi zaman kaliteyi düşürebilir (Stiglitz, 2012).

Son olarak, toplumlar arası kültürel farklılıkların da çalışma sürelerinin artmasında önemli bir faktör olduğu düşünülmektedir. Söz gelimi Amerika gibi özellikle göçmen emeğine dayalı ülkelerde, daha çok para kazanmak aynı zamanda başarılı olmanın da bir anahtarı olarak görülmektedir. Buna göre, yoğun bir göçmen ülkesi olan ABD'de insanlar, İngilizlere göre yılda 122 saat, Almanlara göre ise 378 saat daha fazla çalışmaktadırlar (Skidelsky & Skidelsky, 2014).

3. Keynes'in Boş Zaman Konusundaki Tahminleri

Keynes (2012a), yukarıda bahsi geçen ekonomik refah ve çalışma sürelerine ilişkin sorunların bir yüzyıl içerisinde çözülmesiyle birlikte insanların geleneksel uğraşlardan vazgeçerek artık ekonomik olmayan ve yaşamın "gerçek değerlerine" kapı aralayacak boş zaman etkinlikleriyle ilgileneceklerini ileri sürmüştü. Ona göre maddi nitelikli yoksunluğun ortadan kaldırılmasıyla, insan var oluşunu anlamlı kılan daha yüksek ideallerin gerçekleştirilmesi sağlanabilir, insanlık daha yüksek meselelerle ilgilenebilirdi. Aslında Keynes'e göre yaşamın gerçek değeri, insanların boş zamanlarını anlamlı etkinliklerle doldurabilme meselesiydi. Keynes, kar elde etme güdüsü ile maddi unsurların sağlanmasında büyük bir başarı elde edilebileceğinden asla kuşku duymuyordu. Ona göre *"o gayretkeş, hedefe kilitlenmiş para düşkünleri kendileriyle birlikte hepimizi ekonomik bolluğun kucağına taşıyabilirler"di* (Keynes, 2012a, s. 27). Ancak Keynes, çağdaş insanın "hedefe kilitlenme" konusundaki motivasyon unsurunun, "boş zaman" gibi bazı insani arayışlar söz konusu olduğunda tamamıyla değersiz olduğunun da farkındaydı. Keynes'e (2012a) göre, insanların gerçekten en erdemli, aklı başında ve bilge olanları, "yarın için en az düşünenlerdi". Keynes elbette geleceği önemsiz olarak görmüyor; ancak bugünün gelecek için feda edilmesini de asla doğru bulmuyordu. İngiltere Merkez Bankası'nın kemer sıkma politikalarını eleştirdiği 1923 tarihli bir metinde biraz da ironik bir biçimde: "uzun vadede hepimiz ölüyüz" sözüne yer vermiş olmasıyla, uzun vadeli yaklaşımların bugünü değerlendirmeye dair yanıltıcı bir rehber olabileceğini dile getirmeye çalışmıştı (Gilarducci, 2022). Bu nedenle çalışma ihtiyacından kurtulmaya yönelik arzunun gerçekleşmesi durumunda, insanların kişisel gelişim veya eğlenceye adanmış farklı faaliyetleri yürütmeleri için zamanları olacağını düşünmekteydi.

Gelecek, Keynes'in düşünce dünyasında, üstünde tam anlamıyla hâkimiyet kurulması olanaksız bir zamansallıktı. Ancak iktisadın köşe taşı olan "hedefe kilitlenmiş insan", eylemlerinin daima uzak gelecekteki sonuçlarıyla ilgileniyor ve davranışlarına, Keynes'in deyimiyle "sahte ve hayali bir ölümsüzlük kazandırmaya" çalışıyordu (Keynes, 2012a). Hedefe kilitlenmiş kişinin bu eğilimi, yakından bakıldığında yüzünü daima geleceğe dönmüş modern insanın gayesinden pek de

farklı değildi. Diderot modern insanı tanımlarken, *postéromane*, yani "gelecek kuşaklara âşık" kişi olarak çağırmaktaydı (Akt. Bauman, 2002). Keynes, bileşik faizin gücüne güvenen ve piyasa ekonomisinin ana faili haline gelen "hedefe kilitlenmiş kişi"nin gözünde reçel bile yarınki değil de, bugünkü reçelse, hiçbir değeri yoktu. Böylece reçel kaynatma ediminin, daima ileri ve geleceğe doğru yönelen bir ölümsüzlük kazanma arayışını yansıttığını düşünmekteydi. Hâlbuki Keynes, para kazanma tutkusunun bir araç olmanın ötesine geçerek varlık statüsüne taşınmasını canice ve yarı-patolojik bir eğilim olarak tanımlamakta ve insanın ölümlü bir varlık olduğunu anımsaması gerektiğini düşünmekteydi (Keynes, 2012a). Düşünce tarihine yakından bakıldığında, boş zamanının bir ihtiyaç meselesi olarak ortaya çıkışının özellikle modern zamanlara özgü bir durum olduğu ve gerek Keynes gerekse Paul Lafargue ve Bertrand Russell gibi öncü düşünürler tarafından sıklıkla ele alındığı görülmektedir. Keynes gibi Lafargue ve Russell'ın da, insanların eskisi kadar sıkı çalışmak zorunda kalmadığı bir durumu düşledikleri ve böyle bir durumda günün geri kalan kısmında insanların neler yapabilecekleri konusu hakkında kafa yordukları söylenebilir. Lafargue ve Russell'a göre insanlar sadece 3 saatlik bir çalışma süresi sonrasında geri kalan saatlerde sanat ve eğlence gibi yaratıcı birtakım etkinliklere zaman ayırabilirlerdi.

Benzer şekilde Keynes de, "kişinin hayattaki başlıca amaçları" arasında "aşk, estetik ve deneyimin yaratılıp yaşanması ve bilgi arayışı içinde olunması" gerektiğine inanan entelektüel bir vizyona sahipti (Skidelsky, 2003). Keynes, kendi kişisel yaşamını, her anından zevk alacak şekilde düzenlemişti. Tüm gününü çok farklı etkinlik ve projelerle doldurmak için gayret gösteriyordu (Skidelsky, 2003). Keynes, çağının üst yöneticilerinin sanat ve edebiyatla ilgilenmeyi gereksiz bir iş olarak gören eğilimlerinin[6] aksine Cambridge Sanat Tiyatrosu Konseyi'nin kurucu üyelerindendi, aynı zamanda Cambridge'de modern bir tiyatro binası inşasına da öncülük etmişti. Hatta evlilik tercihinde bulunurken bile bir dansçıyla hayatını birleştirmeyi seçmiş ve 1925'te Diaghilev Rus Bale Topluluğu'nun yıldız dansçısı Lydia Lopokva ile evlenmişti. Bir defasında "Güzel Sanatlar ve Devlet" adını taşıyan bir radyo konuşması bile yapmıştı. Birçok kulüp, münazara grubu ve öğrenci derneklerinde etkin bir kişiydi ve aynı zamanda iyi bir golf ve briç oyuncusuydu (Delfaud, 2010; Backhouse & Bradley, 2008; Moggridge, 1985).

Keynes, kendisinin de bir dönem hocası olan ünlü ekonomist Alfred Marshall'ın biyografisine yer verdiği bir makalede usta bir ekonomistin nasıl olması gerektiğine ilişkin bir

[6] Wright Mills, özellikle ABD'de üst sınıf yöneticilerinin sanat ve edebiyata bakış açılarını *İktidar Seçkinleri* adındaki ünlü eserinde ele almıştır (Mills, 1994).

betimleme yaparken, sanki kendisine ve idealize ettiği yaşam alışkanlıklarına ilişkin özellikler bütününe yer veriyordu:

…"usta ekonomist…birkaç farklı yönde yüksek bir standarda ulaşmalı ve sıklıkla bir arada bulunmayan yetenekleri birleştirmelidir. Belirli bir ölçüde matematikçi, tarihçi, devlet adamı ve filozof olmalıdır. Sembolleri anlamalı ve sözcüklerle konuşmalıdır. Özel olanı genelin terimleriyle düşünmeli ve soyut ve somuta aynı düşünce yolculuğu içinde dokunmalıdır. Geleceğe ilişkin amaçlar için geçmişin ışığında bugünü incelemelidir. İnsan doğasının veya kurumlarının hiçbir parçası onun bakış açısının tamamen dışında kalmamalıdır. Amaç sahibi ve… bir sanatçı kadar dürüst ve mesafeli; ancak bazı zamanlar da bir politikacı kadar toprağa yakın olmalıdır" (Keynes, 2012e, s. 173-174).

Keynes'in 2030 yılına dair temel beklentisi, amaçlara araçlardan daha fazla değer atfeden, bütün yaşamını "sabah akşam çalışıp tüketmeyen", gün ve saatlerini "bir müzik aleti çalar gibi erdemlice" yaşayan ve "şeylerden dolaysızca haz duymayı bilen latif insanlar"ın varlığına dayanıyordu. Keynes değerler manzumesine dayalı bu şekilde bir yaşam etiğine sahip bir toplumun olanaklılığına yürekten inanıyordu" (Keynes, 2012a, s. 29).

Görüldüğü gibi Keynes'in "boş zaman" statüsünde sınıflandırdığı aktivitelerin birçoğu, genellikle herkesin benzer şekilde değerlendirmek isteyeceği etkinlikler listesine dayanmamaktaydı. Keynes'in zihin dünyasında "boş zaman" etkinlikleri olarak opera, bale, tiyatro, klasik müzik konserleri, sanat galerileri, edebiyat ve felsefi mülahazalar gibi estetik unsurlar yer alıyordu. Oysa günümüzde birçok insan boş zamanını bunlar yerine; dışarıda gezmeye, futbol, basketbol, beysbol maçı izlemeye, sabah kuşağı programlarını takip etmeye, dedikodu ya da alış-veriş yapmaya tercih edebiliyor (Sharpe, 2012). Çalışma süresinden arta kalan zamanı insan hakkı olarak gören Keynes'in, boş zaman aktivitelerine bakışı onun salt yaşam estetiği üzerinden değerlendirilmelidir. Keynes, orta sınıf bir İngiliz centilmeni gibi yaşıyor ve fazla kazancın insanları boş vakte yönlendireceğini düşünüyordu. Bu yönüyle, tıpkı diğer İngiliz düşünürler John Stuart Mill ya da Bertrand Russell (2021) gibi, seçkinci bir bakış açısı sergiliyordu. Gelecekte, toplumun ekonomik çerçevesiyle ilgili soruların açık ara politik konular haline geleceğine inanıyor; ancak okuma-yazma bilmeyen geniş seçmen kitlelerine güven duymak yerine, bu kitlenin önünde ilerleyen entelektüel ve bilimsel unsurların önemine vurgu yapıyordu.[7] İngiliz İşçi Partisi'ne, sırf

[7] Bu eğilimleri nedeniyle Keynes'e "Platoncu" yakıştırması bile yapıldığı söylenebilir (Thomson, 2011, s. 15).

entelektüel unsurlara yeterince dayanmadığı ve salt kitle desteğine ihtiyaç duyduğu için sempati duymuyordu (Keynes, 2012b). Keynes, kapitalist güçlerin ekonomik kalkınma ve performansın teşviki ve çağdaş üretim koşullarının yaratımında sahip olduğu tüm ilerici ideallerine karşılık; çalışmayı motive eden "açgözlülük" ve "para sevgisi" gibi temel dürtülerinden ahlaki olarak hoşlanmıyordu. Bu bakımdan Keynes'in kapitalizm ile olan ilişkisinin oldukça karmaşık olduğu ifade edilebilir (Jirásek, 2009). İktisadi sorunların çözümünde alternatif ekonomik sistemlere başvurmak ya da kapitalizmden vazgeçmek gerektiğine inanmıyor; ancak her fırsatta da sistemin yeniden düzenlenmesi gerektiğini ileri sürüyordu (Delfaud, 2010; Eaton, 2009). Bu yönüyle Keynes ideolojik açıdan [iktisadi bir] liberal olarak değerlendirilse bile, felsefi açıdan "toplumsal" bir faydacı" olarak da adlandırılabilirdi.[8]

Sonuç

"Günümüzden yüz yıl sonra hepimizin ortalama olarak ekonomik bakımdan bugünkünden 8 kat daha zengin olduğumuzu varsayalım. Emin olabiliriz ki, burada şaşırtıcı hiçbir şey yoktur" (Keynes, 2012a, s. 25). Keynes'in "Torunlarımızın Ekonomik Olanakları" adlı makalesinin en vurucu kısmı bu cümleler üzerine inşa edilmişti. İktisadi sorunların çözülmesiyle birlikte, Keynes'in insan hayatının gerçek değeri üzerine kurulu ütopyası da gerçekleşebilecekti. Keynes, dünyanın tamamı için olmasa da, gelişmiş ülkeler söz konusu olduğunda, gelecek yüzyıl için önüne koyduğu ekonomik büyüme rakamlarında isabetli tahminlerde bulunmuştu. Ancak Keynes denemesinde, ekonomik refahın bölüşümü ve ekonomik adaletsizlik sorunlarının nasıl üstesinden gelinebileceğine dair herhangi bir tartışmaya yer vermemişti. Ayrıca Keynes'in öngörüsünün aksine bugün insanların çok önemli bir kısmı hala zamanlarını büyük oranda çalışarak geçirmek zorundadır. Üstelik şimdiye kadar Keynes'in varsaydığı şekilde, iktisadi sorunların çözülerek entelektüel hazların daha geniş kitleler için tercih meselesi haline geldiği bir gündelik yaşam da söz konusu olmadı. Ayrıca günümüzde tüketim, Keynes'in 1930'larda öngördüğü şekliyle, amaca hizmet eden basit bir araç niteliğinde de değildir. Aksine, tüketim zamanla kendi içinde mutlak bir amaç haline gelmiştir. Keynes özellikle teknolojik gelişimin insanların ihtiyaçlarını karşılamakla kalmayıp, yeni ihtiyaçlar yaratmakta da maharetli olabileceğini tahmin edememişti. Bununla

[8] Şüphesiz Keynes kendisinin politik tutumundan bahsettiği ünlü makalesi "Am I a Liberal?" de, İngiliz İşçi Partisi'ne karşı mesafeli tutumunun temel gerekçelerinden birisi olarak, onun bir "sınıf partisi" olmasına ve kendisinin her şeyden öte bu sınıfa ait olmamasıyla açıklayacaktır. Yine başka bir pasajda: "Artık serbest ticaret doktrininin süslediği siyasi felsefeye inanmıyorum. Serbest ticarete inanıyorum çünkü uzun vadede ve genel olarak teknik olarak sağlam ve entelektüel olarak sıkı olan tek politikadır" diyerek iktisadi ve politik konulardaki pozisyonunu net bir şekilde ortaya koymuştur (Keynes, 2012b, ; İşler, 2016).

birlikte, göreli malların bir yandan çalışma sürelerinin artmasının en önemli sorumlusu, diğer yandan da boş zaman etkinliklerini tüketimin bir uzantısı haline getirebileceğini düşünemezdi. Keynes, kendi ütopyasında boş zaman ve edebi çeşitliliğe dayalı kişisel bir perspektif sunmuştu. Oysa günümüzde boş zaman değerleri, ekonomik ödüllerin cezbedici etkisiyle kuşatıldığı için, nesnelere dayalı haz ve tüketim alışkanlıkları tarafından belirlenmektedir. Keynes'in, torunlarının geleceklerine yönelik yaptığı çağrıda, ekonomik verimlilik ve teknolojik ilerleme dışındaki tüm tahminlerin şimdiye kadar gerçekleşmemiş olduğu söylenebilir. Ne yazık ki, 2030 yılına kadar söz konusu tahminlerin gerçekleşebileceğine dair fiili emareler de bulunmuyor. Kim bilir insanlık belki de bir yüz yıl daha, Keynes'in öngörülerine ulaşabilmenin yollarını aramak için "hedefe kilitlenmiş insanlara" ihtiyaç duyacak ve "iyi olan" değerler yerine; bir süre daha yine "yararlı olan" değerleri tercih etmek zorunda kalacak.

Kaynaklar

Aytaç, Ö. (2004). Kapitalizm ve hegemonya ilişkileri bağlamında boş zaman. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 28 (2), 115-138.

Aytaç, Ö. (2005). Kapitalizm ve boş zaman. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (1), 1-22.

Backhouse, R. E. & Bradley, W. B. (2008). *Keynes*. (Çev. M. Günay). Dost Kitapevi.

Bauman, Z. (1999). *Çalışma, tüketicilik ve yeni yoksullar*. (Çev. Ü. Öktem) Sarmal.

Bauman, Z. (2002). *Postmodern ethics*. Blackwell.

Bauman, Z. (2007). *Consuming life*. Polity Press.

Bauman, Z. (2010). *Etiğin tüketiciler dünyasında bir şansı var mı*? (Çev. F. Çoban, İ. Katırcı). De Ki.

Bauman, Z. (2017). *Akışkan modernite*. (Çev. S. O. Çavuş). Can.

Bauman, Z. (2018). *Kuşatılmış toplum*. (Çev. çev. A. E. Pilgir). Ayrıntı.

Bauman, Z. (2019). *Azınlığın zenginliği hepimizin çıkarına mıdır?* (Çev. H. Keser). Ayrıntı.

Bauman, Z. (2020). *Eğitim üzerine*. (Çev. A. E. Pilgir). Ayrıntı.

Buğra, A. (1995). *İktisatçılar ve insanlar bir yöntem çalışması*. İletişim.

Chai, A. (2017). Rethinking the economic possibilities of our grandchildren: what is the future of consumption? *Journal of Evolutionary Economics*, 27, 215-219.

Chilosi, A. (2009). Review: revisiting keynes. economic possibilities for our grandchildren by G. Piga and L. Pecchi. *Journal of Economics,* 98 (1), 89- 92.

Delfaud, P. (2010). *Keynes ve Keynescilik*. (Çev. İ. Yerguz). Dost Kitapevi.

Dunn, S. P. (2003). Keynes and Transformation. J. Runde & S. Mizuhara (Eds.), *The Philosophy of Keynes's economics probability, uncertainty and convention*. (s. 165-176). Routledge.

Eaton, J. (2009). *Keynes'e karşı Marx*. (Çev. T. Ok). Evrensel Basım.

Folgieri, R. (2016). Technology, artificial intelligence and Keynes' utopia: A realized prediction? M. Bait-M. Brambilla ve V. Crestani (Eds.), *Utopian Discourses Across Cultures* (s. 73-87). P. Lang AG.

Ghilarduci, T. (2022). How to think about our children's children: warmth: coming of age at the end of our world. *Social Research: An International Quarterly*, 89 (2), 285-295.

Hayes, B. (2009). Computing science: automation on the job. *American Scientist*, 97 (1), 10-14.

İşler, O. (2016). J. M. Keynes'in liberal düşünce geleneği içindeki konumu. D. T. Kılınçoğlu & E. Özçelik (Eds.), *John Maynard Keynes, Yine, Yeniden*. (s. 19-44). İletişim.

Jirásek, A. J. (2009). Maynard Keynes on the scene again economic possibilities for our grandchildren. *ACTA VŠFS, Economic Studies and Analyses*, 1, 80-82.

Keynes, J. M. (2012a). Torunlarımızın ekonomik olanakları. *Keynes'e dönüş, torunlarımızın ekonomik olanakları* (Çev. S. Savran) (s. 21-30). Bilgi Üniversitesi.

Keynes, J. M. (2012b). Am I a liberal. A. Robinson & D. Moggridge (Eds.), *The Collected Writings of John Maynard Keynes, Vol. IX, Essays in Persuasion*. (s. 295-306). Cambridge University.

Keynes, J. M. (2012c). Liberalism and labour. A. Robinson & D. Moggridge (Eds.), *The collected writings of John Maynard Keynes, Vol. IX, Essays in Persuasion*. (s. 307-312). Cambridge University.

Keynes, J. M. (2012d). Economic Possibilities for Our Children. A. Robinson & D. Moggridge (Eds.), *The collected writings of John Maynard Keynes, Vol. IX, Essays in Persuasion* (s. 321-332). Cambridge University.

Keynes, J. M. (2012e). Alfred Marshall. A. Robinson & D. Moggridge (Eds.), *The Collected Writings of John Maynard Keynes, Vol. X, Essays in Persuasion* (s. 161-231). Cambridge.

Lafargue, P. (2020). *Tembellik hakkı*. (Çev. D. Bostancı). Martı.

Leijonhufvud, A. (2012). Ne kadar ekmek o kadar köfte değil. *Keynes'e dönüş, torunlarımızın ekonomik olanakları* (Çev. S. Savran) (s. 123-130). Bilgi Üniversitesi.

Lin, Y. C. (2008). An Evaluation of Keynes's projected possibilities. *The American Journal of Economics and Sociology*, 67 (2), 315-330.

Mills, W. (1974). *İktidar seçkinleri*. (Çev. Ü. Oskay). Bilgi.

Moggridge, D.E. (1985). *Keynes*. (Çev. U. Talu, Y. Güney). Afa.

Nelson, R. H. (2012). Economics and environmentalism: belief systems at odds. The *Independent Review*, 17 (1), 5-17.

Pecchi, L. & Piga, G. (2012). Torunlarımızın ekonomik olanakları 21. yüzyıldan bir bakış. *Keynes'e dönüş, torunlarımızın ekonomik olanakları* (Çev. S. Savran) (s. 1-17). Bilgi Üniversitesi.

Pressman, S. (1991). Keynes and antipoverty policy. *Review of Social Economy*, 49 (3), 365-382.
Rojek, C. (2004). Postmodern work and leisure. *Work and Leisure*, J. T. Haworth & A. J. Veal (Eds.), Routledge, (s. 51-66).

Russell, B. (2021). *Aylaklığa övgü*. (Çev. M. Ergin). Cem.

Sharpe, M. (2013). Keynes's hundred year forecast. *Challenge*, 56 (3), 101-109.

Skidelsky, E. & Skidelsky, R. (2014). *Ne kadarı yeterli? Para sevgisi ve iyi yaşam mücadelesi*. (Çev. L. Konyar). İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Skidelsky, R. (2003). *Keynes, düşüncenin ustaları*. (Çev. C. Atila). Altın Kitaplar.

Solow, R. (2012). Kimin torunları. L. Pecchi & G. Piga (Eds.), *Keynes'e dönüş, torunlarımızın ekonomik olanakları* (Çev. S. Savran) (s. 91-98). Bilgi Üniversitesi.

Stiglitz, J. E. (2012). Tüketim toplumunun genel teorisine doğru: keynes'in torunlarımızın ekonomik olanakları üzerine düşünceler. L. Pecchi & G. Piga (Eds.), *Keynes'e dönüş, torunlarımızın ekonomik olanakları* (Çev. S. Savran) (s. 45-89). Bilgi Üniversitesi.

Stiglitz, J. E. (2014). *Eşitsizliğin bedeli, bugünün bölünmüş toplumu geleceğimizi nasıl tehlikeye atıyor?* (Çev. O. İşler). İletişim.

Thomson, J. W. (2011, May 1). Yesterday's Brighter Tomorrow: Evaluating John Maynard Keynes' 100-Year Economic Forecast. *Usa Today*.

Veblen, T. B. (2022). *Aylak sınıfın teorisi*. *Kurumların iktisadi incelemesi*. (Çev. E. Kırmızıaltın, H. Bilir). Heretik.

Whaples, R. M. (2016). The Economic future: an introduction. *The Independent Review*", 20 (3), 325-334.

Winslow, T. (2003). The Foundations of Keynes's Economics. J. Runde & S. Mizuhara (Eds.). *The Philosophy of Keynes's economics probability, uncertainty and convention*. (s. 138-153). Routledge.

Worldlifeexpectancy (2025). united- kingdom- life- expectancy. https://www.worldlifeexpectancy.com/tr/united-kingdom-life-expectancy.

Worldlifeexpectancy (2025). united- states- life- expectancy. https://www.worldlifeexpectancy.com/tr/united-states-life-expectancy.

Zeldin, T. (2021). *Hayatın gizli hazları*. (Çev. A. Çavdar). Ayrıntı.

Zilibotti, F. (2012). 75 yıl sonra torunlarımızın ekonomik olanakları: küresel bir bakış. L. Pecchi & G. Piga (Eds.), *Keynes'e dönüş, torunlarımızın ekonomik olanakları* (Çev. S. Savran) (s. 31-44). Bilgi Üniversitesi.

Zuzanek, J. (2004). Work, leisure, time-pressure and stress. Jon T. Haworth & A. J. Veal (Eds.), *Work and Leisure* (s. 123-144). Routledge.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Derleme Makale | Review Article
Geliş tarihi |Received:01.01.2025
Kabul tarihi |Accepted:25.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Khalida Ibrahimova

https://orcid.org/0009-0002-4213-3920
Doctor of Philosophy in History. Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan, xalideibrahimova88@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

Ibrahimova, K. (2025). İkinci Dünya Müharibəsinin Azərbaycanlı Qadınları (Araşdırmalar, Nəticələr). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 654-677.

İkinci Dünya Müharibəsinin Azərbaycanlı Qadınları (Araşdırmalar, Nəticələr)

Öz

Materialda müharibənin başlanması ilə hərbi və mənəvi səfərbərlik, azərbaycanlı qadınlarının ön cəbhədəki qəhrəmanlığı, arxa cəbhə əməkçilərinin əmək fədakarlığı, qələbənin əldə edilməsində onların rolu, xüsusilə cəbhənin yanacaqla təmin edilməsində Bakı neftçilərinin fədakar əməyi və digər məsələlər arxiv materialları, statistik külliyyatlar və mətbuat materialları əsasında araşdırılmış, problemlər yeni ideoloji bucaqdan əsaslandırılmışdır. Məqalə İkinci dünya müharibəsinin başa çatmasından 80 il yaxın vaxt keçməsinə baxmayaraq Azərbaycan xalqı qələbənin əldə edilməsində və dünya xalqlarını faşizm təcavüzündən xilas edilməsində canlarını qurban vermiş həmvətənlərimizin parlaq xatirəsini, Azərbaycan xalqının göstərdiyi döyüş qəhrəmanlığını, xalqımızın arxa cəbhədəki fədakar əmək rəşadətini yaşatnmaqla vətənpərvərlik tərbiyəsinə xidmər edir.

Açar sözlər: *Müharibə, Döyüşçü, Tibb Bacısı, Yaralı, Hərbi Hospiral*

Azerbaijani Women in World War II (Research, Results)

Abstract

In the article, the military and moral mobilisation with the outbreak of the war, the heroism of Azerbaijani women at the front, the labour sacrifice of workers behind the front, their role in achieving victory, especially the selfless labour of Baku oil workers in supplying fuel to the front and other issues are investigated on the basis of archival materials, statistical collections and press materials, and the problems are substantiated from a new ideological perspective. The article serves patriotic education by keeping alive the bright memory of our compatriots who sacrificed their lives in achieving victory

CC BY NC
Creative Commons Licence

and liberating the peoples of the world from fascist aggression, the war heroism shown by the Azerbaijani people and the courage of selfless labour of our people behind the front.

***Keywords**: War, Warrior, Nurse, Wounded, Military Hospital*

Giriş

İkinci dünya müharibəsi 1939-cu il sentyabrın 1-də Hitler Almaniyasının Polşaya hücumu ilə başladı, 1945-ci il sentyabrın 2-də Yaponiyanın təslim olması ilə başa çatdı. Avropada öz işğallarını həyata keçirən Hitler Almaniyasının 1941-ci il iyunun 22-də SSRİ üzərinə hücuma keçməsi ilə başlanan sovet-alman müharibəsi 1945-ci il mayın 9-da Hitler Almaniyasının məğlubiyyəti ilə nəticələndi. Sovet tarixşünaslığına bu müharibə Böyük Vətən müharibəsi, 9 may isə Faşizm üzərində Qələbə günü kimi düşmüşdür. 2025-ci ilin may ayında faşizm üzərində qələbənin 80 illiyi tamam olur. Müharibədə 50 milyondan çox insan həlak oldu, 100 milyondan çox insan yaralandı və şikəst qaldı. Sovetlər birliyi müharibədə 27 (Çapay Sultanova görə 29 milyon (Sultanov, 2016) milyon nəfər itki verdi. Bu baxımdan faşizm üzərində qazanılmış qələbədə nə Ali Baş Komandanın, nə sıravi döyüşçünün, nə də arxa cəbhədə çalışan əməkçinin rolunu azaltmadan qətiyyətlə deyə bilərik ki, qələbənin həqiqi yaradıcısı və qəhrəmanı xalqlardır. Sovet İttifaqının Böyük Vətən müharibəsinin tarixi Azərbaycan torpağına, doğma el-obaya məhəbbət bəsləyən Azərbaycan igidlərinin həyat salnaməsi, "Hər şey cəbhə üçün, hər şey qələbə üçün" şüarına tabe olaraq gecə-gündüz işləyən, malını, pulunu, yorğanındakı yununu, hətta nişan üzüyünü cəbhəyə verən Azərbaycan qadınının tarixidir.

Dövrün fundamental tədqiqatında, problemin ayrı – ayrı məsələlərinin araşdırılmasında iblioqrafiq göstəricilər və Böyük Vətən müharibəsinin ensiklopediyası, müharibədə qələbənin 20, 25, 30, 35, 40, 50 illiyinə həsr olunan konfranslarının materialları mühüm əhəmiyyətə malikdir (Velikaya Oteçestvennaya voyna 1941-1945. Ensiklopediya (1985); Velikaya pobeda. 1941-1945. (1979); Velikiy podviq (1970).

Düşmən arxasında xalq mübarizəsi probleminə Azərbaycan tədqiqatçıları da böyük maraq göstərmişlər. M. Alıcanovun 1975-ci ildə nəşr olunan "Azərbaycan döyüşçülərinin partizan hərəkatında iştirakı (1941-1944-cü illər)" kitabı nisbətən az tədqiq olunmuş sahəyə, Azərbaycan döyüşçülərinin partizan hərəkatında iştirakına həsr olunub (Alıcanov, 1975). Giriş və 4 fəsildən kitabda müəllif Q. Mədətov, Q. Mehdiyev, Ə. Bağırzadə, M. Abbasov, T. Novruzov, V. A. Belyayeva, Ə. Kərimov, C. Hüseynov, A. Sərkisovun 1941-1945-ci illər müharibəsinə həsr etdikləri əsərləri, həmçinin mövzuya aid yazılmış K. Tskitişvilinin, M. Seyidovun, C. Həkimovun, V. Seyidovun, C. Rəfiyevin, Q. Jilyayevin, S. Məmmədovun, İ. Qasımovun kitablarını tarixşünaslıq baxımdan təhlil etmişdir. Kitabın giriş hissəsində müəllif

həm də mövzuya dair xarici ölkələrin tarixçilərinin - ABŞ ordusunun keçmiş polkovniki Çarl V. Hostlerin 1957-ci ildə Nyu-Yorkda nəşr etdirdiyi "Türkizm və Sovetlər", AFR tarixçiləri Ç. Diksonun, O. Gelbrunnun, Middeldorfun, L. Renduliçin, D. Karovun əsərlərinə öz münasibətini bildirmişdir.

Sabir Məmmədovun "Azərbaycanın qəhrəman qızları" əsərində təyyarəçi qızlar Leyla Məmmədbəyova, Sona Nuriyeva və Züleyxa Seyidməmmədovanın, Sevastopolun müdafiəsində igidlik göstərən Əsmər Həsənova, Kübra Məmmədova, Lətafət Məmmədova və Pakizə Vahabovanın 44-cü diviziya tərkibində döyüş qəhrəmanlığı (Məmmədov, 1988). 416-cı diviziyanın 152 döyüşçü qadınından 45 nəfəri "Qızıl Ulduz" ordeni, 42 nəfəri isə "İgidliyə görə" və "Döyüş xidmətlərinə görə" medalları ilə təltif edildiyini haqqında yazılar maraqla oxunur (Məmmədov, 1988) . Əsərdə ilk "Qırmızı ulduz" ordeni ilə təltif edilmiş şəfqət bacısı Böyükxanım Mircavadova, tibb bacısı Zəhra Səlimova, snayperçi Ziba Qəniyeva və Aliyə Azərli, 56-cı ordunun 17-ci atıcı diviziyasının həkimləri Qumru və Qönçə Qaragözova bacıları, partizan hərəkatında iştirak edən Aliyə Rüstəmbəyova, Fatma Səlimova və Gülsüm Əliyeva, İtaliyada Mədinə Əhmədova, Sovet qoşunlarının tərkibində Yaponiyaya qarşı döyüşən Təzəxanım Əzimzadə, Cəvahir Abbasova, Mülayim Cəfərova və Fəridə Vəzirovanın igidliyi haqqında məlumatlardan (Məmmədov, 1988) gənc nəslin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində istifadə oluna bilər. Azərbaycan tarixinin 1941-1945-ci müharibəsi dövrünün müxtəlif problemlərini, o cümlədən azərbaycanlıların partizan hərəkatında iştirakını tədqiq etmiş tarixçilərin əsərlərinin tarixşünaslıq baxımından təhlili göstərir ki, bu əsərlər müxtəlif problemlərin, hadisələrin faktlar əsasında öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətli olsa da, hakim kommunist partiyasının göstərişlərinə, müəyyən etdiyi kriteriyalara uyğun olaraq birtərəfli tədqiq edilmişdir.

1. Müharibənin Başlaması: Çağırış və Səfərbərliyin Təşkili

1941-ci il vəziyyətinə görə Azərbaycan SSR-nin əhalisi 3,4 milyon nəfər olmuşdur. Müharibə başlayanda orduya səfərbərlik respublikada ümumxalq hərəkatına çevirilmiş, minlərlə oğlan və qız hərbi komissarlıqlara ərizə ilə müraciət edərək cəbhəyə getmişlər. "Bakı zəhmətkeşi" qəzetinin 2 iyul 1941-ci il tarixli "1200 ərizə" məqaləsində 1200 fəhlə, evdar qadın və qulluqçu sanitar dəstələrə yazılmaq və cəbhəyə göndərilməsi xahişi ilə ərizə verdiyi bildirilirdi (Bakinskiy raboçiy, 1941, 2 iyul).

1941-1945-ci illərdə Azərbaycan SSR-dən 719.718 nəfər səfərbərliyə alınmış,

Qadınların sovet silahlı qüvvələrinə cəlb edilməsi ilk növbədə müharibənin əvvəlində çox böyük insan itkiləri ilə bağlı olmuşdur. Dövlət Müdafiə Komitəsinin qərarları əsasında 1942-ci ildə qadınların üç kütləvi səfərbərliyi həyata keçirilmiş, ilk mərhələdə 5-7 sinif təhsili olan 18-

25 yaşlı subay qızlar səfərbər olunmuşdur. Dövlət Müdafiə Komitəsinin 25 mart 1942-ci il tarixli fərmanına əsasən Qırmızı Ordunun telefon və radio operatorlarını, hava kəşfiyyatçılarını və digər vəzifələri əvəz etmək üçün ölkənin hava hücumundan müdafiə bölmələrinə 100.000 qız səfərbər edilmişdir.

İkinci səfərbərlik Dövlət Müdafiə Komitəsinin 15 aprel 1942-ci il tarixli qərarına uyğun olaraq elan olunmuş və 30 min qadın rabitə qoşunlarında xidmət etmək üçün cəbhəyə göndərilmişdi. Qadınlar cəbhəyə səfərbər olunan kişi radio operatorlarını, sahə poçt işçilərini, dispetçerləri, teleqraf texniklərini, kargüzarları, tərtibatçıları, katibləri və sanitarları əvəz etmişdilər.

Qadınların cəbhəyə üçüncü səfərbərliyi SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsinin 18 aprel 1942-ci il tarixli qərarı ilə həyata keçirilmişdi. İnzibati və təsərrüfat xidmətinin bölmələrinə (anbar müdiri, sürücü, traktorçu, aşpaz, anbardar, mühasib), həmçinin əvvəlki çağırışı tamamlamaq məqsədilə 40.000 qadın səfərbər olunmuşdu. Səfərbər edilmiş qadınların bəziləri hərbi xidmətə çağırıldıqdan dərhal sonra, digərləri isə 1,5-2 ay sonra cəbhəyə göndərilmişdilər.

1943-cü ilin oktyabrında SSRİ-nin mərkəzi artilleriya bazalarında və anbarlarında işləmək üçün 18-45 yaş arasında daha 4200 qadın səfərbər olunmuş, SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsinin 16 may 1944-cü il tarixli qərarına əsasən isə aşpaz, paltaryuyan, rabitəçi və tibb bacısı vəzifələrini tutmaq üçün 20-35 yaş arasında daha 25 min qadın "könüllü olaraq" hərbi xidmətə yollanmışdır. Ümumilikdə 1941-1945-ci illərdə 490.235 qadın hərbi xidmətə çağırılmış, omlardan 177.065 nəfəri hava hücumundan müdafiə bölmələrinə, 41.886 nəfəri rabitə bölmələrinə, 40.209 nəfəri Hərbi Hava Qüvvələrinə, 14.460 nəfəri qadın birləşmələrinə və məktəblərə, 18.785 nəfəri avtomobil hissələrinə, 28.500 nəfəri aşpazlıq kurslarına, 41.224 nəfəri hərbi – sanitar hissələrə və qurumlara, 20.889 nəfər Hərbi Dəniz Qüvvələrinin birlik və qurumlarına, 70.458 nəfəri Yerli Hava Hücumundan Müdafiə Qüvvələrinin hissələrinə, 29.259 nəfəri cəbhə, rayon və ordu birləşmə və qurumlarına göndərilmişdir. 1945-ci il yanvarın 1-nə olan məlumata görə qadın hərbi qulluqçuların 70.647 nəfəri zabit, 113.990 nəfəri çavuş, 276.809 nəfəri əsgər, 2.057 nəfəri tələbələr və kursantlar olmuş (Alizade, http://vesti. az/news/243709), 260 min nəfərə qədər evdar qadın, təqaüdçü, yeniyetmə istehsalata gəlmiş, hərbi hissələr üçün 15 min tibb işçisi və sanitar drujinaçısı, 750 rabitəçi, 3 min sürücü, 6.097 nəfər pulemyotçu, 7.796 nəfər əl pulemyotçusu, 19.290 nəfər avtomatçı, 102.343 nəfər snayper, 29.509 nəfər rabitəçi - 222 min qadın döyüşçü mütəxəssis hazırlanmışdı (Məmmədov, 1988, s.16). Qadınlar kütləvi hərbi-vətənpərvərlik təşkilatı "Osaviaxim" vasitəsilə də könüllü olaraq hərbi təlimə cəlb olundular. Qızıl Aypara Cəmiyyəti təkcə Bakıda 6 min tibb bacısı və 13 min sanitar işçi hazırlamışdı.

Keçmiş cəbhəçi Fəridə Vəzirovanın yazdığı kimi "Qısa hazırlıqdan sonra topçu-zenitçi, rabitəçi, radist, projektorçu, hərbi aqreqatların sürücüləri, siyasi işçi və sair peşələrə yiyələnmiş minlərlə qız hərbi and içərək hissələrə göndərildilər" (Azərbaycan qadını, 1975, №8). İkinci dünya müharibəsi illərində 91 nəfər qadın Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş, onlardan 86 nəfəri bu adı 1941-1945-ci illərdə almışlar.

2. Döyüş Cəbhələrində

Müharibə illərində azərbaycanlı qızlar Pakizə Manafova, Dürrə Məmmədova, Əsmər Həsənova, Zərifə Mustafayeva, Lətafət Məmmədova, Ziynət Manafova, Mələkə Qasımova, Zərnişan İmamverdiyeva, Əsmayə Məmmədova, Lətifə Sadıqova, Mülayim Cəfərova və başqaları Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq), Moskva, Sevastopol, Odessa, Stalinqrad, Kiyev və digər şəhərlərin azad edilməsində, Qafqaz uğrunda gedən döyüşlərdə, Avropa xalqlarının faşizm işğalından azad olunmasında, partizan əməliyyatlarında, Berlin uğrundakı döyüşlərdə igidlik göstərdilər. Tibb leytenantı Pakizə Manafova Azov şəhəri yaxınlığında, hərbi həkim Şəfiqə Əhədova Qara dənizdə, Simurx Hacıyeva Kerç döyüşlərində (Sarkisov, 1976), Pakizə Vahabova Sevastopol uğrunda, Sara Yaqubova Çexoslovakiya uğrunda döyüşlərdə qəhrəmanlıqla həlak oldular (Sarkisov, 1976). Bakıda təyyarəçilik kursunda təhsil almış Şərqin ilk təyyarəçi qadını Leyla Ələsgər qızı Məmmədbəyova Moskva uğrunda döyüşlərdə iştirak etdi. Müharibədən sonra həyatını təyyarəçilik peşəsinə həsr edən Leyla altı uşağını böyüdüb başa çatdırdı, planer-paraşütçü klubunda desantçılar hazırladı, Orduya, Aviasiyaya, Donanmaya Gönüllü Yardım Cəmiyyəti Bakı komitəsində sədr müavini vəzifəsində çalışdı. L. Məmədbəyovanın ön və arxa cəbhədəki həyata Mikayıl Müşfiqin Əfşan (1933), S. Vurğunun Leyla (1935) əsərlərinin ilham qaynağı olmuşdu. Rejissor Mikayıl Mikayılov "İsmət", Nazim Rza İsrafiloğlunun "Leyla" filmlərində cəsur təyyarəçinin həyat və fəaliyyəti işıqlandırılmışdır.

1915-ci ildə Bakının Əmircan kəndində anadan olan, 1934-cü ildə Bakı təyyarəçilik məktəbini bitirən Sona Piri qızı Nuriyeva Poltava şəhəri yaxınlığındakı Bataysk təyyarəçilik məktəbində təlim keçmiş, müharibə illərində arxa cəbhədə çalışmış, 20 yaşında "Lenin" ordeninə, 1945-ci ildə isə "Şərəf nişanı" ordeni ilə təltif olunmuşdur. Müharibədən sonra Almaniya, Çexoslovakiya, Yuqoslaviya, Macarıstan, Bolqarıstan, Polşa, Rumıniya hava xəttində qulluq edən S. Nuriyeva SSRİ Ali Sovetinə (1-ci və 2-ci çağırış) deputat seçilmiş (Şərq qadını, 1938, №5), 1969-cu ildə təqaüdə çıxmışdır (Məmmədov, 1988). İlk azərbaycanlı təyyarəçi qız Züleyxa Seyidməmmədova 40-dan çox hava döyüşü keçirdi. Onun döyüş xidmətləri ikinci dərəcəli "Vətən müharibəsi" ordeni və medallarla qeyd edildi. Seyidməmmədova Züleyxa Mir-Həbib qızı 1941-ci ildə N. C. Jukovski adına Hərbi Hava Akademiyasını bitirmiş, 1941-1945-ci illərdə qırıcı təyyarəçi və qadınlardan ibarət qırıcı

aviasiya polkunun komandirinin müavini olmuş, 500-dən atıq hava uçuşu, 40-dan artıq hava döyüşü keçirmişdir.

1945-ci ildə Azərbaycana qəhrəman aviasiya kapitanı kimi dönən təyyarəçi Z. Seyidməmmədova Azərbaycan Lenin Kommunist Gənclər İttifaqının Mərkəzi Komitəsinin katibi, 1946-1952-ci illərdə Azərbaycan KP MK-nın məsul işçisi, 1952-1975-ci illərdə Azərbaycan SSR İctimai Təminat naziri, sonra Azərbaycanın Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Cəmiyyəti Rəyasət Heyətinin sədrinin müavini vəzifələrində çalışmışdır. Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 2, 6, 8-ci çağırış deputatı olan Z. Seyidməmmədova, "Lenin", 2-ci dərəcəli "Vətən müharibəsi", 2 "Qırmızı Əmək bayrağı", 2 "Şərəf nişanı" ordenləri və medallarla təltif olunmuşdur (Əmrahov, 2021). Z. Seyidməmmədova "Təyyarəçinin qeydləri" (Bakı, 1969 (rus dilində) kitabının müəllifidir (Aliyev, 1979). Onun haqqında Nazim Rza İsrafiloğlu "Züleyxa" və "Göylər Sonsuz Bir Dənizdir" filmlərini çəkilmişdir.

Moskva müdafiəçiləri sırasında 1923-cü il avqustun 20-də Şamaxıda dünyaya göz açan 16 yaşlı Ziba Paşa qızı Qəniyeva da vardı. A.V. Lunaçarski adına Dövlət Teatr Sənəti İnstitutunun birinci kurs tələbəsi, 17 yaşlı gözəl və istedadlı azərbaycanlı qızı, Volxov cəbhəsi snayperinin güllələrini düşmənə dəqiq zərbələrlə endirən və tarixə ilk azərbaycanlı qadın snayper kimi düşmüş Ziba Qəniyeva müharibənin ilk günlərində cəbhəyə göndərməsini xahiş edir və qısamüddətli atıcılıq kurslarına göndərilir. Burada o, pulemyot, snayper tüfəngini atmağı öyrənir və kəşfiyyat sənəti ilə də yaxından tanış olur. Döyüş hesabında 129 öldürülmüş düşmən əsgəri olan Z. Qəniyeva müharibə illərində radist, snayper və kəşfiyyatçı olmuş, "Qırmızı bayraq", "Qızıl Ulduz", I dərəcəli "Vətən müharibəsi" ordenləri, "Moskvanın müdafiəsinə görə" medalı ilə təltif olunmuş, 1941-ci il noyabrın 7-də 3-cü Moskva Kommunist diviziyasının

L. Məmmədbəyova

S. Nuriyeva

Z. Seyidməmmədova

Z. Qəniyeva

tərkibində Moskvada Qızıl Meydanda paradda iştirak etmişdir. Qələbədən sonra Z. Qəniyeva SSRİ-in Türkiyədəki fövqəladə və səlahiyyətli səfiri, məşhur diplomat Tofik Qədirovla ailə

həyatı qurmuşdur. Z. Qəniyeva Şərqşünaslıq doktoru, professor elmi adı almışdır. Məşhur Azərbaycan rəssamı Tahir Salahov xatirələrində yazır ki, 1940-cı ildə QİTİS-in aktyorluq fakültəsinə daxil olan Zibanın atası azərbaycanlı, anası özbək idi. Anası repressiya olunmuşdu. 1941-ci ildə Moskvada keçirilən 7 noyabr paradından birbaşa cəbhəyə yollanan Ziba1942-ci ildə ağır yaralanmış, dostları onu döyüş meydanından çıxararaq təyyarə ilə Moskvaya göndərmişlər. Hospitalda xəstələrə qulluq edən SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti sədrinin həyat yoldaşı Mariya Fyodorovna Şvernik qanın zəhərlənməsindən ölümlə mübarizə aparan Zibanını 11 ay müalicə edir. Ziba ayağa qalxdıqdan sonra Mariya Fyodorovna gözləri yaşla dolu halda deyir: "Ziba bütün normal qadınlar uşağını 9 ayda dünyaya gətirirlər, ancaq mən səni 11 ayda dünyaya gətirdim". Beləliklə, Ziba Nikolay Mixayloviç və Mariya Fydorovnanın qızı olur (Əmrahov, 2015). Z. Qəniyeva çox gözəl olduğundan "Tahir və Zöhrə" filmində İran şahbanusu rolunda çəkilmişdir. 1923-cü ildə Nuxada (indiki Şəki) dünyaya göz açan, 1940-cı ildə Bakı Əczaçılıq Texnikumunu bitirən Məmmədova - Kosmedemyanskaya Dürrə Abbas qızı müharibə başlayana qədər Nuxada 85 saylı aptekdə işləmiş, könüllü cəbhəyə getmişdi.

D. Məmmədova

Novorossiysk şəhəri 43 nömrəli hərbi-dəniz donanmasının sərəncamına göndərilən Dürrə Məmmədova sonralar Novorossiysk Hərbi-Dəniz donanmasının sanitar anbarına köçürülür, tibb işçisi kimi 18-ci ordunun Qara dəniz hərbi hissələrinin dərmanlarla, sarğı ləvazimatları və tibbi avadanlıqlarla təchizi məsələləri ilə məşğul olur, yaralılara yardım göstərir. Onun döyüş şücaətləri "Qırmızı Ulduz" ordeni, 13 medal və fəxri fərmanlarla qiymətləndirilir (Əmrahov, 2021). 1948-ci ildə ordudan tərxis olunan D. Məmmədova tibb xidməti leytenantı rütbəsi alır, 1949-1951-ci illərdə Leninqradda (sankt-Peterburqda), 1951-1961-ci illərdə Uzaq Şərqdə hospitallarda işləyir, 1961-ci ildən Baş Apteklər İdarəsində əmək fəaliyyətini davam etdirir. 1965-ci ildə Müharibə Veteranları Sovet Komitəsinin Bakı şöbəsinin sədr müavini, 1978-ci ildən Respublika əhəmiyyətli fərdi pensiyaçı olan D.Məmmədova "Tibb xidməti əlaçısı", "Azərbaycanın əməkdar səhiyyə işçisi" adlarına layiq görülmüş, onun döyüş yolu haqqında oçerk, şeir və povest yazılmışdır. Dürrə Abbas qızı Məmmədova 2010-cu ildə vəfat etmişdir.

Azərbaycanın satirik şair Mirzə Ələkbər Sabirin nəvəsi Naibə Həşimova-Əfəndiyeva 1921-ci ildə Kürdəmirdə anadan olmuş, Bakı tibb texnikumunu bitirmişdir. Müharibə başlayandan 2 gün sonra-1941-ci il iyul aynın 24-də orduya səfərbər olunan N. Əfəndiyeva Qara dəniz Donanmasının Novorossiysk şəhərinin hərbi dəniz bazasının sanitar bölməsində, sonra donanmanın 43 №li hospitalında stomatoloq vəzifəsində, 1943-cü il iyunun 21-dən Qara dəniz Donanması Hərb Hava Qüvvələrinin 12-ci aviasiya bazasında tibb xidməti baş serjantı

rütbəsində çalışmışdı (Məmmədov, 1988). N. Həşimova 1943-cü ildə səhhətinə görə ordudan tərxis olunur, Azərbaycan Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsində təhsil alır, V kursda oxuyarkən 26 Bakı komissarı Rayon (indiki Səbail rayonu) Xalq Məhkəməsinə hakim vəziyəsinə seçilir. N. Həşimova 1979-cu ildə təqaüdə çıxmışdı. Naibə xanım "Almaniya üzərində qələbəyə görə", 1941-1945-ci illərin Böyük Vətən müharibəsinin 20-45-ci illiyi medalları, həmçinin Qırmızı bayraqlı Qara dəniz Donanması, 18-ci ordunun və əlahiddə dəniz sahili ordunun veteranı döş nişanları ilə təltif olunmuşdur.

1960-cı ildə general-leytenant Y. İ. İdilov "Biz Sevastopolu qoruyuruq" xatirə kitabında yazmışdı:

"...Sanitar hissənin rəisi Marmanşteyn öz təsərrüfatının boşaldılmasına başlayır. Tibb bacıları və sanitarlar tibb alətləri və sterilizə edilmiş materiallarla dolu qutuları və yükləri daşıyırlar. Nəzərim ixtiyarsız olaraq iki qız fiquru üzrəində dayanır. Ciddi donanma forması bu qızlara necə də yaraşır! Gürcü Keto Xomereki və azərbaycanlı Əsmər Həsənova... Əsmər arıqdır, incə sifətli, qarayanızdır" (Məmmədov, 1988, s. 27).

Y. İ. İdilovun haqqında bəhs etdiyi Həsənova Əsmər Əkbər qızı 1920-ci ildə Nuxada (Şəkidə) dünyaya göz açmış, 1937-ci ildə Nuxa Tibb Məktəbini bitirmiş, 1937-1939-cu illərdə Ağdaşda, 1939-1941-ci illərdə Huxada tibb bacısı işləmiş, 1941-ci il iyunun 22-də orduya səfərbər olunmuşdu. Cəbhə həyatına Kerçdə başlayan Ə. Həsənova həmin ilin avqustunda Sevastopola, 7-ci Hərbi-Dəniz briqadasına feldşer göndərilmiş,1942-ci ilin sentyabrında döyüşlərin birində kontuziya almışdır. Müalicədən sonra ordudan tərxis olunan Ə.Həsənova ömrünün sonunadək Nuxadakı mərkəzi xəstəxanada tibb bacısı kimi əmək fəaliyyətini davam etdirmişdir. Ə.Ə.Həsənova döyüş xidmətlərinə görə orden və medallarla təltif olunmuş, 1990-cı ildə dünyasını dəyişmişdir (Məmmədov, 1988).

Krım cəbhəsinin tibb işçilərindən biri də Manafova Ziynət Qaffar qızı idi. 483-cü batalyonda yaralılara xidmət edən Z. Manafova 1923-cü ildə Nuxada dünyaya gəlmişdir. 1938-ci ildə Nuxa Tibb Məktəbini bitirən Z. Manafova rayonun Aşağı Şabalud kəndində əmək fəaliyyətinə başlamış, müharibə başlayanda səfərbərliyə alınmışdır. 1941-1943-cü illərdə döyüş cəbhələrində olan Z.Manafova iki dəfə ağır yaralanır, Kerç, Novorossiysk, Kislovodsk və Qazax hospitallarında müalicə olunur. Tibb leytenantı Z. Manafova "Qafqazın müdafiəsinə görə" və "Almaniya üzərində qələbəyə görə" medalları ilə təltif olunmuşdur.

N. Həşimova

Ə. Həsənova

Z. Manafova

2011-ci ildə dünyasını dəyişmiş (Əmrahov, 2021).Z. Manafova ömrünün sonunadək (2011) sevdiyi tibb bacısı peşəsindən ayrılmamış, beş övlad anası Ziynət xanım Şəkinin ictimai həyatında fəal iştirak etmişdir.Əsmər Həsənovanın həmyerliləri Kubra və Lətafət Məmmədovalar da 44-cü diviziyanın tərkibində Sevastopol şəhəri uğrunda döyüşlərdə iştirak etmişlər (Əmrahov, 2021). Cəbhə dostları cəbhə yolu Tamandan, Krasnodardan, Şimali Qafqazdan keçən, Mozdok döyüşlərində, Kerç və Sevastopol uğrunda, Dnepropetrovsk, Poltava, Melitopol, Stalino, Şaxtı şəhərləri ətrafında döyüşlərdə, Ukrayna və Belorusiya torpaqlarının faşistlərdən təmizlənməsində iştirak edən, 1945-ci ildə Şərqi Prussiyadan keçərək Berlinə qədər gedib çıxan Aliyə Azərlini, 1942-ci ildə cəbhəyə gedən Qöncə Krasnodarda 56-cı ordunun 17-ci atıcı diviziyasında polkun baş həkimi təyin olunan, Zaparojye döyüşlərində yaxşı xidmətə və rəşadətə görə II dərəcəli "Vətən müharibəsi" ordeni ilə təltif edilən, 1944-cü ilin aprel ayında tibb kapitanı kimi ordudan tərxis olun Q. Qaragözovanı unutmamışlar.

Azərbaycanlı qızlar İtaliyada partizan hərəkatında iştirak etdilər. Onlardan biri də Mədinə Əhmədova idi. Mədinə cəbhə həyatına 1941-ci ilin payızında Krımda 386-cı diviziyanın 474-cü tibbi sanitar batalyonunda başlamışdı. Əsir düşən M.Əhmədova Almaniyaya gətirilmiş, Ravensburqyuk qadın həbs düşərgəsinə salınmışdı. Bir neçə aydan sonra faşistlər əsirləri, o cümlədən Mədinəni İtaliyaya aparmışlar. Burada İtalyan partizanlarına qoşulan Mədinə müharibənin sonunadək düşmənlə mübarizə aparmışdı.

3. Azərbaycanın Müharibə Veteranları - Azərbaycanlı Cəbhəçi Qızlar

Şimali Qafqaz döyüşlərinin iştirakçısı, 339-cu zenit artilleriya polkunun II dərəcəli radisti Raufə Həsənovanı, 1942-ci ildə orduya çağırılan və cəbhə həyatının ilk səhifəsi Kareliyada İmandra gölünün sağ sahilində yazan Nazxanım Səfərovanı, II Ukrayna cəbhəsində zenit-artilleriya polkunda sıravi əsgər kimi döyüş yoluna başlayan, qulluq etdiyi alayda Odessa, Dnepropetrovsk, Xerson, İvanovo-Voznesensk, Mogilyov və digər şəhərlər uğrunda faşistlərlə döyüşlərdə mətanət göstərən Ətir Talıbovanı hörmətlə yad edirlər.

3.1. Milli Atıcı Diviziyaların Qəhrəman Qadınları

Müharibə illərində Azərbaycan SSR ərazisində 87 batalyon, 1123 özünümüdafiə dəstəsi, 77-ci, 223-cü, 271-ci, 396-cı, 402-ci, 416-cı atıcı diviziyalar formalaşdırılmışdı. Bu diviziyaların tərkibində döyüşlərdə iştirak edən azərbaycanlı qadınlar müharibə tarixinə şərəfli səhifələr yazmışlar.

Qafqaz uğrunda döyüşlərdə sınaqdan keçən 223-cü diviziyanın döyüşçüləri sırasında öz cəsurluğu ilə seçilən azərbaycanlı Qədriyyə Səlimova döyüş yoluna Şimali Qafqazdan başlamış, Ukrayna torpağında döyüşmüş, 3-cü Ukrayna cəbhəsi, 46-cı ordunun xüsusi şöbəsi də xidmət etmişdir. Leytenant rütbəsi alan Qədriyyə Macarıstana qədər döyüş yolu keçmiş, qələbəni Vyanada qarşılamışdır. Müharibədən sonra Q. Səlimova 1945-ci ildə ADU-nun tarix fakültəsinin fəlsəfə bölməsinə daxil olmuş, 1953-cü ildə fəlsəfə doktoru, 1971-ci ildə elmlər doktoru dissertasiyası müdafiə etmişdir.

Ağdaş şəhərində anadan olan Bikə Gözəlova döyüş yoluna 223-cü atıcı diviziyasında Mozdokda başlamış, Budapeştə qədər döyüş yolu keçmiş, qələbə sevincini Çexoslovakiya torpağında eşitmişdi. "Qafqazın müdafiəsinə görə". Budapeştin, Belqradın, Vyananın alınmasına görə, "Almaniya üzərində qələbəyə görə" medalları ilə təltif olunmuş Bikə Gözəlova ordudan tərxis olunduqdan sonra Ağdaşda əmək fəaliyyətini davam etdirmişdi.

223-cü diviziyanın döyüşçüləri ilə birlikdə Mozdokda cəbhə həyatına başlayan, Ukraynanın Xarkov, Dneprodzerjinsk, Kotovsk, Odessa uğrunda gedən döyüşlərdə iştirak edən Anatollu İbrahim qızı Əbilova, II Ukrayna cəbhəsi qoşunları tərkibində Belorusiyadan, Rumıniya və Macarıstanda keçib Çexoslovakiyada 9 may qələbə gününün qarşılamış, Ordudan tərxis olunduqdan sonra respublikanın ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmişdi.

Qəhrəman qızlarımızdan biri də, 223-cü diviziyanın tərkibində Dnepr çayını keçən, yaralıları döyüş meydanlarından çıxarılmasında mərdlik nümunəsi göstərən Furfanda Kazım qızı Cəmilova diviziya birlikdə Rumıniya və Borqarıs tanın faşistlərdən azad edilməsində, Belqrad döyüşlərində iştirak etmiş, „Qırmızı Ulduz" ordeni ilə təltif olunmuş, Qələbəyə üç gün qalmış yaralanaraq ordudan tərxis olunmuşdu (Məmmədov, 1988). 223-cü diviziyanın cəsur qızlarından biri, faşistlərlə döyüşdə yüzlərlə yaralını ölümün pəncəsindən almış, ən çətin anlarda faşistlərlə döyüşə girmiş Sona Ağayevanın sorağı Bolqarıstan, Macarıstan, Avstriya, Yuqoslaviya torpaqlarından gəlmişdi. Sona Ağayeva "Belqradın azad edilməsinə görə", Budapeştin və Vyananın alınmasına görə "Almaniya üzərində qələbəyə görə" medalları ilə təltif olunmuşdur.

Qırmızı bayraqlı və II dərəcəli Suvorov ordenli 416-cı diviziyanın qazandığı qələbələrdə kişilərlə yanaşı *Ədilə Abbasovanın, Səkinə Bayramovanın, Nəzakət Yəhyayevanın, Şükufə Əsgərovanın, Rəşidə Qasım-zadənin, Zəhra Səlimovanın, Mina Hacıyevanın, Cənnət Kazımovanın, Səkinə Şəfiyevanın, Pakizə Manafovanın, Rübabə Rzayevanın, Mina Teymurovanın* və onlarla başqalarının əməyi az olmamışdı. Azərbaycanlı qızlar-Rübabə, Səkinə, Nəzakət, Rəhimə, Tahirə "Döyüş xidmətlərinə görə", "Qafqazın müdafiəsinə görə" medalları ilə təltif olunmuşdular (AMEA. Cəbhədən məktublar, 1988, qovluq 9). Müharibə dövründə alman-faşist işğalçılarına qarşı fədakarlıqla vuruşduqlarına görə diviziyanın 152 döyüşçü qadınından 45 nəfər, o cümlədən hərbi feldşer B. Mircavadova "Qızıl Ulduz" ordeni ilə, 42 nəfər "İgidliyə görə" və "Döyüş xidmətlərinə görə" medalları ilə təltif olundular. 17 qadın, o cümlədən T. Fəttahova, B. Mircavadova, R. Babayeva zabit rütbəsinə layiq görüldülər.

Reyxstaq divarlarına avtoqraf yazanlar sırasında Böyükxanım Mircavadova və Rəhimə Babayeva da vardı (Azərbaycan qadını, 1963, № 2). Tahirə Fəttahova qədim Gəncədə dünyaya göz açmışdı. Müharibə başlananda Bakı əczaçılıq məktəbini bitirən gənc Tahirə əvvəlcə 752-ci hərbi səhra xəstəxanasında çalışmış, 1942-ci ildə 416-cı Azərbaycan milli atıcı diviziyası təşkil olunanda onun aptek rəisi təyin olunmuş, ilk döyüşü Terek sahillərində qarşılamışdı. Mozdokdan Taqanroka kimi döyüş yolu keçən T. Fəttahova bütün çətinliklərə baxmayaraq əsgərləri dava-dərmanla təchiz etmiş, Taqanrok uğrunda döyüşlərdə "Döyüş xidmətlərinə görə" medalı ilə təltif olunmuş, Visla çayı keçilərkən, Almaniya torpağına qədəm qoyularkən, Qnezdən, Kustin, Berlin şəhərləri alınarkən Ali Baş Komandanlığın təşəkkürünü almışdı. T. Fəttahova "Qırmızı Ulduz" ordeni, "Qafqazın müdafiəsinə görə", "Berlinin alınmasına görə", "1941-1945-ci illərin böyük Vətən müharibəsi illərində Almaniya üzərində qələbəyə görə" medalları ilə təltif edilmişdi. Rəşidə Qasımzadə 1941-ci ildə ordu sıralarına çağırmışdı. 1942-ci ilin əvvəlində 416-cı diviziyaya göndərilən R. Qasımzadənin diviziya ilə döyüş yolunda "Qırmızı Ulduz" (1944), İkinci dərəcəli "Vətən müharibəsi" (1945) ordenləri, "Qafqazın müdafiəsinə görə", "Varşavanın azad edilməsinə görə" və digər medallarla təltif edilmişdi. Müharibədən sonra Bakıda tibb bacısı işləyən R.Qasımzadə Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsinin qərarına əsasən "Florens Nojtinqeyl" medalı ilə təltif edilmişdi.

Cəbhə dostları Böyükxanım Mircavadovadan söz düşəndə onu cəsur əsgər kimi dəyərləndirirlər. O, Azərbaycan qadınları arasında ilk dəfə "Qırmızı Ulduz"ordeni ilə təltif edilmiş şəfqət bacısı idi. 1941-ci ilin iyun ayının 28-də cəbhəyə çağırılan B. Mircavadova 44-cü orduda xidmətə başladı, 1942-ci ilini yazında 416-cı diviziyanın 68-ci atıcı polkuna göndərildi. Mozdok şəhəri yaxınlığında döyüşdə 87 yaralını ölümdən qurtardığı üçün "Qırmızı

A. Əbilova **T. Fəttahova** **R. Qasımzadə** **B. Mircavadova**

Ulduz" ordeni ilə təltif olunmuşdu. B. Mircavadova ordudan "Qafqazın müdafiəsinə görə", Varşavanın və Berlinin alınmasına, Almaniya üzərində qələbəyə görə medalları ilə təltif qayıtmışdı.

1942-ci ilin 20 aprelindən 1945-ci ilin mayın 2-dək Qafqaz dağlarından Berlinədək döyüş yolu keçən 416-cı diviziyanın döyüşçülərindən 8 nəfər Sovet İttifaqı Qəhrəmanı, 11 nəfər "Lenin" ordeni, 358 nəfər əsgər və zabit "Qırmızı Əmək Bayrağı" ordeni, 3 nəfər 2-ci dərəcəli "Kutuzov" ordeni, 47 nəfər "Aleksandr Nevski" ordeni, 540 nəfər 1-ci dərəcəli "Vətən müharibəsi" ordeni, 1.756 nəfər 2-ci dərəcəli "Vətən müharibəsi" ordeni, 5.205 nəfər "Qızıl Ulduz" nişanı, 5.666 nəfər isə "İgidlik" və "Hərbi xidmətlərinə görə" medalı ilə təltif olundu. Ümumiyyətlə, diviziyanın təşkil olunduğu gündən Qələbə gününədək 14.369 nəfər müxtəlif orden və medallarla təltif olunmuşdur (Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 1963).

3.2. Partizan Dəstələrində. SSRİ-də Alman Faşizminə Qarşı Partizan Hərəkatının Təşkili

SSRİ XKS və ÜİK(b)MK-nın 1941-ci il 29 iyun tarixli direktivlərində və ÜİK(b)MK-nın 1941-ci il 19 iyul tarixli "Alman ordularının arxasında mübarizənin təşkili haqqında" qərarında, bir sıra digər qərar və direktivlərində müvəqqəti işğal edilmiş rayonlarda düşmən və onun əlaltıları üçün dözülməz şərait yaratmaq, süvari və piyada partizan dəstələri təşkil etmək, işğalçılara qarşı bütün mübarizə formalarına rəhbərlik etmək üçün gizli partiya təşkilatları şəbəkəsi yaratmaq və genişləndirmək vəzifələri müəyyənləşdirildi. Müharibənin ilk aylarında

sovet ordusunun bir sıra uğursuzluğu nəticəsində düşmən tərəfindən əsir alınmış döyüşçülər dözülməz əzab və işgəncələr, təbliğat və təxribata əsir düşərgələrindən qaçaraq partizan dəstələrinə qoşulmuşdular. 1941-1945-ci illər müharibəsində kişilərlə çiyin-çiyinə azərbaycanlı qadınlar da faşist işğalçılarına qarşı partizan hərəkatında iştirak etmişlər. Onlardan biri də Alfa Əli qızı Şirazi idi.

Alfa Şirazi 1943-cü il mayın 30-da xüsusi hazırlıq kursunu bitirdikdən sonra düşmən arxasında təxribat aparmaq üçün 13 nəfər partizanla Ukraynanın Pavlovka kəndinə enmişdi. Lakin dəsətənin düşdüyü yeri aşkar edən düşmən 13 nəfər xalq intiqamçısını mühasirəyə alır (Alıcanov, 1975, s.92-93). Partizanlar səkkiz saat davam edən qeyri-bərabər döyüşdə düşmənin xeyli sayda əsgər və zabitini öldürür və yaralayırlar. Azərbaycanlı cəsur qız Alfa Şirazi qəhrəmanlıqla həlak olur. A. Şirazi ölümündən sonra ikinci dərəcəli "Vətən müharibəsi ordeni ilə təltif olunmuşdur (Azərbaycan gəncləri, 1969, 11 oktyabr).

Aliyə Fətullah bəy qızı Rüstəmbəyova 1907-ci ildə Şuşa şəhərində doğulmuşdur. Atası Fətulla bəy Rüstəmbəyov Salyanın məşhur bəy nəsli olan Rüstəmbəyovlar nəslindən, anası isə Şuşanın məşhur Mehmandarovlar nəslindəndir. Atası Fətulla Rüstəmbəyov Azərbaycan neft sənayesinin təşkilatçılarından biri, bir vaxtlar azərbaycanlı milyonçu Musa Nağıyevin firmasının müdiri, Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra (1920) Azneftin (Bakıda Azərbaycan Neft Sənayesi Dövlət Birliyi) baş texniki direktor, rəis müavini və idarə heyətinin üzvü vəzifələrini tutub. Onun anası azərbaycanlı həkim, əslən şuşalı olan Kərim bəy Mehmandarovun qızı idi. Hələ kiçik yaşında ikən ailələri Bakıya köçüb. Atası Fətulla Rüstəmbəyov neft sənayesində çalışıb, mühəndis-texnoloq, Azərbaycanda neft sənayesinin yenidən qurulmasının təşkilatçılarından biri olub. Aliyə orta məktəbi bitirdikdən sonra Azərbaycan Tibb İnstitutuna daxil olmuş, az sonra təhsilini 1-ci Leninqrad Tibb İnstitutunda davam etdirmişdir. İnstitutu 1935-ci ildə fərqlənmə diplomu ilə bitirən Aliyə Rüstəmbəyovanı rektorluq Moskvaya göndərməyi nəzərdə tutsa da, o, Özbəkistana tikintidə həkim kimi çalışmağa gedir və 3 il - Çirçik (Özbəkistan) şəhərində tikinti idarəetmə xəstəxanasında həkim işləyib 1938-ci ildə təcrübəli həkim-terapevt kimi Moskvaya göndərilir, Həkimləri Təkmilləşdirmə İnstitutunda çalışır, sovet terapevti və tibb alimi, SSRİ Tibb Elmləri Akademiyasının akademiki M. S. Vovsinin rəhbərliyi altında elmi tədqiqatlar aparır.

A. Rüstəmbəyovanın müharibə həyatı 1939-cu ildə başlayıb. Sovet- Finlandiya müharibəsində həkim kimi cəbhəyə, Kareliya bərzəxində gedən döyüşlərdə iştirak edib, Sovet-fin müharibəsi başa çatdıqdan sonra Moskvaya qayıtmışdır. 1941-ci ilin 22 iyununda isə faşist Almaniyası ilə Sovet İttifaqı arasında dəhşətli müharibə başlayanda Aliyə yenidən cəbhəyə gedir, Volokolamsk şəhərində yerləşən Qırmızı Ordu hissələrindən birinin tibb-sanitar

batalyonuna hərbi həkim təyin olunur. O, əvvəlcə Moskva ətrafında, sonra Smolensk-Bryansk cəbhə xəttində tibb-sanitar batalyonunda çalışır, yüzlərlə yaralı əsgəri ölümdən xilas edir.

Aliyənin əsirlik həyatı, sonrakı taleyi çox acınacaqlı olub. 1941-ci ilin dekabrında ağır döyüşlərin birində Aliyə yaralanır və əsir düşür. Almanlar Aliyənin həkim olduğunu bilir və ondan bir həkim kimi istifadə etmək istəyirlər. O isə əsirlikdən qaçmaq və partizanlara qoşulmaq istəyirdi. Bunun üçün vaxt və imkan qazanmaq üçün almanların təklifi ilə razılaşır. 1942-ci ilin fevralında bir qrup əsir döyüşçü ilə əsirlikdən qaçır, Smolensk meşələrində "Deduşka" adlı partizan dəstəsində həkim kimi çalışır. 1942-ci ilin yayında Smolensk partizanlarının vəziyyəti ağırlaşır. Almanlar öz hərbi hissələrini birləşdirərək partizan dəstələri üzərinə yeni qüvvələr göndərir. "Deduşka"nın digər partizan dəstələri ilə əlaqələri kəsilir. Düşmənə ciddi müqavimət göstərən partizanlar çox ciddi itki verirlər. 1942-ci il iyunun axırlarında həmin qanlı döyüşlərin birində Aliyə Rüstəmbəyova qəhrəmancasına həlak olur.

A. Rüstəmbəyovanın partizanlıq fəaliyyəti barədə Smolensk partiya arxivində və AMEA-nın Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli mənbələr fondunda xeyli material var. Həmin materiallar arasında Pavlov adına Leninqrad Tibb İnstitutunun Pronedevtika-Terapevtika Klinikasının direktoru, SSRİ Tibb Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, həmin dövrdə Leninqrad şəhərinin baş terapevti işləmiş M.Tuşinskinin N.Nərimanov adına Azərbaycan Tibb İnstitutunun dosenti, tibb elmləri namizədi Məhbubə Mahmudbəyovaya (Aliyənin xalası) göndərdiyi beş məktubu vardır.

Şairə Mirvarid Dilbazi "Partizan Aliyə" (1972) poemasını yazıb. Heykəltəraş Aslan Rüstəmov onun büst-portretini (1962) hazırlayıb.

A. Şirazi

A. Rüstəmbəyova

S. İbrahimova

Azərbaycan xalqının igid qızı Sara İbrahimova Ukraynanın cənub-qərbində V. Andreyevin komandası altında fəaliyyət göstərən birinci Moldaviya partizan birləşməsində hərbi həkim kimi həm döyüşmüş, həm də onlarla xalq intiqamçısını müalicə edib sağaltmışdı. S.T.İbrahimova partizan hərəkatındakı xidmətlərinə görə "Qırmızı Ulduz" ordeni və bir neçə medalla təltif

olunmuşdu (Alıcanov, 1975). Krım yarımadasında Aluşta-Yalta istiqamətində keçirilən döyüş əməliyyatlarında tibb batalyonunda xidmət edən Firuzə, Böyükxanım və Xədicə əsir düşərək Almaniyaya aparılarkən qaçıb partizanlara qoşulmuşlar. Partizan qızlar Ukraynanın İrdı, Qorodişev, Cila, Çiqirin, Znamenko, Keremençuq, Şpola, Kamenko, Nov-Mirqorod kimi şəhər və qəsəbələr ətrafında qəfləti hücumlarla faşistlərə ciddi tələfat vermişdilər. 1944-cü ilin yavarında doğma vətənə qayıdan qızar yeni həyata başladılar. Kiçik leytenant Xədicə Lətifova Şəkiyə qayıtdı. Firuzə Fətəliyeva Bakıda urologiya klinikasında, Böyükxanım Bağırova Xəzər dənizçləri xətəxanasında tibb bacısı işləməyə başladı. Sanitar təlimatçı Mədinə Əhmədova İtaliyada, Böyükxanım Bağırova, Xədicə Lətifova, Firuzə Fətəliyeva, Əsmər Həsənova isə Krımda partizan dəstəsində döyüşürdülər.

4. Uzaq Şərq Döyüşlərində

Məlumdur ki, Sovet hökuməti Potsdam konfransının qərarlarına uyğun olaraq Yaponiyaya qarşı müharbəyə başladı. Sovetlərin müharibəyə qoşulması, müttəfiqlərin regionda hərəkətləri Yaponiyanı çıxılmaz vəziyyətə saldı və danışıqsız təslim aktına imza atmasına səbəb oldu. Kvantun qruplaşması darmadağın edildi. Bu İkinci Dünya müharibəsində Yaponiyanın ən böyük məğlubiyyəti idi. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində və düşmənin təslim olunmasında sovet döyüşçüləri 600 min əsgər və zabiti əsir aldı, 300 min avtomat, 700 tank,1,8 milyondan çox silah, 860 təyyarə ələ keçirildi. 40 milyon insan yaşayan 1,3 milyon kv. km ərazi azad edildi (Vtoraya mirovaya voyna: İtoqi i uroki, 1985). 1945-ci il sentyabrın 2-də, saat 9-04-də Tokio körfəzində Amerikanın «Missuri» linkorunun göyərtəsində Yaponiya danışıqsız təslim aktını imzaladı. Yaponiya imperatoru, yapon hökuməti adından xarici işlər naziri *M.Siqemitsu* və yapon ordusunun baş ştabının rəisi Ö. Y. Medzu aktı imzaladılar.

Yaponiya üzərində qələbə asan başa gəlmədi. SSRİ silahlı qüvvələri Yaponiya ilə müharibədə ölənlər, yaralananlar və itgin düşənlərlə birlikdə 36.456 adam itirdi, onlardan 12.031 nəfər həlak oldu (Qrif sekretnosti snyat:Poteri Voorujennıx Sil SSSR v voynax, boevıx deystviyax i voennıx konfliktax: Stat, 1993). Müharibədən sonra SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fərmanı ilə 2 sentyabr Yaponoya üzərində qələbə günü kimi rəsmiləşdirildi. Bakılı Təzəxanım Əlizadə, şəkili qızlar Cəvahir Abbasova, Mülayim Cəfərova, bakılı Fəridə Vəzirova və başqaları kişilərlə çiyin-çiyinə Uzaq Şərq döyüşlərində iştirak etdilər. Cəsur qızların həyatından sətirlər: 1942-ci ildə orduya çağırılan, Stalinqraddan Uzaq Şərqə qədər döyüş yolu keçən, I Uzaq Şərq cəbhəsinin topçu hissəsində rabitəçi-telefonçu vəzifəsində xidmətə edən Təzəxanım Əlizadənin xidmət etdiyi batareya Ussuri çayının qolu olan İman çayı sahilində döyüşləri davam etdirdi.

C. Abbasova

Uzaq Şərq döyüşlərinin iştirakçısı Abbasova Cəvahir Rzaqulu qızı 1919-cu ildə Nuxada dünyaya gəlmişdir. 1937-ci ildə Nuxa Tibb Məktəbini, 1942-ci ildə Azərbaycan Dövlət Tibb İnstitutunu bitirmiş Cəvahir Abbasova 1942-1946-cı illərdə Şimali Qafqazda, Şərqi Sibirdə tibb sanitar batalyonlarında, səhra hospitallarında cərrah kimi fəaliyyət göstərmişdi. 1946-cı ilin iyul ayında hərbi xidmətdən kapitan rütbəsində tərxis olunan C.Abbasova Nuxa Səhiyyə şöbəsində müxtəlif vəzifələrdə işləmiş, cərrahlıqla yanaşı nevropatoloq ixtisasına yiyələnmiş, Tibb məktəbində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, 1973-cü ildə "Şəki" ipək kombinatı fəhlələrinin mərkəzi və əsəb xəstəliklərinin klinikasına dair" mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. Tibb üzrə fəlsəfə doktoru, "Səhiyyə əlaçısı", "Yüksək dərəcəli həkim" (1978) Cəvahir Abbasova bir çox orden və medallarla təltif olunmuşdur.

Cəvahir Rzaqulu qızı Abbasova 2003-cü ildə dünyasını dəyişmişdir (Məmmədov, 1988). Fəridə Vəzirova hərbi xidmətə Bakı Hava Hücumundan Müdafiə Qoşunları 3-cü projektor alayının 2-ci batalyonunda sıravi əsgər kimi başlamışdı. Bakı səmasını qoruyan döyüşçülərin sağlamlığının keşiyində dayanan Fəridə Vəzirova Uzaq Şərqə yapon işğalçılarına qarşı döyüşlərin də fəal iştirakçısı olmuş, "Yaponiya üzərində qələbəyə görə" medalı ilə təltif olunmuşdur.

F. Vəzirova ordudan tərxis olunduqdan sonra təhsilini davam etdirdi, 1856-cı ildə "Cəfər Cabbarlı yaradıcılığında sosialist realizmi" mövzusunda dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi (indiki fəlsəfə doktoru) elmi dərəcəsi, az sonra professor elmi adı aldı. 1963-cü ildə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqına üzv qəbul edilən F.Vəziravanın əsərləri rus, özbək və erməni dillərində nəşr olunmuşdur.

5. Arxa Cəbhənin Qadınları

1941-1945-ci illər müharibəsi Azərbaycan qadınının həyatına fəlakətlər və məhrumiyyətlər gətirdi. Müharibənin ilk günlərindən qadınlar ordu sıralarına səfərbər olundular. Döyüşçü, sanitar, arxada cəbhəyə gedən atalarını, qardaşlarını, ərlərini əvəz edən fəhlə oldular, ancaq bir an da olsa analıq hissini itirmədilər, bir üzü gəlin, bir üzü qız balalarını böyütdülər. Azərbaycan qadınları hər cür əziyyətə qatlaşaraq cəbhə üçün lazım olan hər şeyi istehsal etdi, öz əmək haqlarından kəsib cəbhəyə kömək göstərdilər. Qadınlar təsərrüfat, istehsal, ictimai işlərlə yanaşı, cəbhədə vuruşan əsgərlər üçün paltar, bayram sovqatı göndərdilər, onlara hərarətli məktublar yazaraq qələbəyə ruhlandırdılar (Məmmədov, 1988). Azərbaycanın 75 qadınının xalqa müraciət edərək ölkənin müdafiə fondunun yaradılmasında

fəal iştirak etmək çağırışına qoşulan Azərbaycan xalqı təkcə 1941-1943-cü illərdə 1.601.540 ədəd müxtəlif paltar-isti yun corablar, əlcəklər, alt və üst paltarları, sırıqlı-toplayıb bağlamaların üzərinə "Sərrast atıcıya", "Cəsur kəşfiyyatçıya" sözləri yazaraq 125 vaqonda cəbhəyə yola saldılar (Məmmədov, 1988). Azərbaycan sənayesinin işçilərinin yarıdan çoxunu qadınlar təşkil edirdi. Təkcə neft sənayesində 1944-cü ildə 32.330 qadın çalışırdı. Sənayenin maşınqayırma bir sahəsində də qadınlar əmək növbəsində dayanmışdılar. Əgər 1941-ci ilin sonunda Azərbaycanda maşınqayırmada işləyən işçilərin ümumi sayında qadınların xüsusi çəkisi 34 faiz idisə, 1945-ci ildə bu rəqəm 42,5 faizə yüksəlmişdi. Bakıda 17 maşınqayırma zavodunda 5813 qadın, onlardan 4912 qadın bilavasitə emalatxanalarda çalışırdı. 1945-ci ilə qədər Azərbaycanda maşınqayırma zavodlarında çalışan işçilərin 72,5 faizini qadınlar təşkil edirdi

Dəmir yolunda kişilərin cəbhəyə getməsi nəticəsində yaranan ixtisaslı işçi çatışmazlığını daşımağa gedən qadınlar və gənclər doldururdu. 1943-cü ilə qədər 1,4 min qadın dəmiryol işçisi hazırlandı. Müharibədən əvvəl yalnız bir neçə qadın işçi var idisə, 1941-ci ilə qədər onların sayı 752-yə çatmışdı (Belyayeva, 1957). Bakı sərnişin stansiyasında maşinistlərdən S. Şiryayeva, V. Lyubçenko, K. Danilinanın qadın lokomotiv briqadası xüsusilə fərqlənmişlər (Azerbaydzhanskaya SSR v gody Velikoy Otechestvennoy voyny, 1976). İlk azərbaycanlı qadın kapitan Şövkət Səlimova Xəzər neft donanmasının tankerində işləmiş və həmişə yanacağın çatdırılması işinin öhdəsindən gəlmişdi. Uğurlu fəaliyyətinə görə Qırmızı Bayraq ordeni və "Qafqazın Müdafiəyə görə" medalı ilə təltif edilmişdir. Kimya sənayesi öz işini müharibə tələblərinə uyğun qurmuşdu. Kimya zavodlarında yanğın əleyhinə geyim və inventarlar buraxılırdı.

Müharibə illərində Azərbaycan SSR-in yüngül, yeyinti və yerli sənayesində çalışan işçilərin ümumi sayının 80 faizindən çoxunu qadınlar təşkil edirdi (Belyayeva, 1957). Respublikanın yüngül sənayesi cəbhənin ehtiyacları üçün 200-ə yaxın məhsul istehsal edirdi. Toxuculuq kombinatının işçisi T.Məlikova beş gündə 70 kiloqram ipliyə, Volodarski adına tikiş fabrikinin işçisi N. Rəcəbova 700 metr palto parçasına və 2500 metr digər parçalara qənaət etmişdilər (Kadırova, 1975). Əli Bayramova adına fabrikin tikişçisi S. Babayeva, Gəncə (Kirovabad) toxuculuq kombinatının toxucuları N. Rəhimov, E. Şamxalova, F. Mustafayeva, X. Əliyeva, X. Mustafayeva və bir çox başqaları istehsal normasını iki dəfə yerinə yetirmişdilər. Xalq istehlakı malları istehsalı hərbi təsərrüfatın təchizatına yönəldilmişdi. Ordunun təchizi üçün ərzaq, geyim, ayaqqabı və digər növ məhsullar istehsalı artırılmışdı. Müharibənin birinci dövründə Azəbaycanın yüngül sənaye müəssisələri ordu üçün vacib olan 30 növ məhsul istehsalını mənimsənilmişdi. Tikiş sənayesi şinel, yay geyimləri, qulaqlı papaqlar, pilotkalar,

yataq ağları və digər məhsullar hazırlamağa başlamışdı. Müharibəyə qədər Lenin adına toxuculuq kombinatı əhalinin ehtiyacı üçün mallar istehsal edirdi, müharibə başlayandan sonra orduya lazı olan geyimlər, tibbi tənziflər və b. mallar buraxmağa başladı. Yerli sənaye və sənaye kooperativlərinin işçiləri hərbi-təsərrüfat məhsulları buraxılışına qoşulmuşdular. Qısa müddətdə yeni məhsullar cəbhə ehtiyaclarını ödəməyə başlamışdı. Yerli sənaye müəssisələri 200 növə yaxın müxtəlif məhsulların istehsalını mənimsənilmişdi. Hərbi idarələrin tapşırıqlarına əsasən yerli sənaye və sənaye koperativ müəssisələri qısa müddətdə döyüşçülər üçün valenka, yun corab məsullarının buraxılışı təşkil etmişdilər. Yeyinti sənayesi əvvələr xaricdən gətirilən yeni növ preparatların buraxılmasının mənimsəmişdi. Yerli xammaldan istifadə vasitəsilə tibbi preparatlar buraxılışı təşkil edilmişdi. Bakının ət kombinatı steril ampulalarla jelatin, aktivləşdirilmiş kömür, tonalbin və b. preparatlar istehsal edirdi.

Müharibə illərində qadınlar sənaye sahələrində olduğu kimi kənd təsərrüfatında da fədakarlıq nümunələri göstərdilər. Azərbaycanda müharibənin birinci ilində istehsalatda və kənd təsərrüfatında 25 minə yaxın qadın cəbhəyə gedən kişiləri əvəz etmişdi (Novruzov, 1963). Kənd təsərrüfatında işləyən əmək qabiliyyətli adamların 78, pambıq tarlalarında işləyənlərin isə 80 faizi qadınlar idi (Məmmədov, 1988). Minlərlə qadın traktorçu, pambıqçı, tütünçü, üzümçü peşələrinə yiyələndilər.1942-ci ilin aprelində Qasım-İsmayılov MTS-in kommunistləri və komsomolçuları respublikada ilk qadın briqadasını təşkil etdilər ki, onların tərkibinə A. Hüseynova, Q. Qasımova, S. Xəlilova və başqaları daxil idi. Artıq 1942-ci ilin iyununda respublikanın MTS-lərində 1100-ə yaxın traktorçu işləyirdi. 1944-cü ilə qədər Azərbaycanda qadınlar traktorçuların 61,7 faizini, kombaynçı köməkçilərinin 52,2 faizini, təmirçilərin 35,1 faizini və 25,4 faizini qadınlar təşkil edirdi. Onlar pambığın becərilməsi və yığılması üzrə bütün işlərin təxminən 80 faizini yerinə yetirmişdilər (Murmantseva, 1979). Qadın mexanizatorlar rekord pambıq yığımı və yüksək iş günü məhsuldarlığı ilə bütün respublikanı şöhrətləndirdilər. V.Bespalovanın Jdanov (indiki Beyləqan rayonu) rayonunun Lenin adına sovxozun gənc qadın traktor briqadası planı 323 faiz yerinə yetirərək 1942 və 1944-cü illərdə SSRİ Sovxozlar Xalq Komissarlığının qadın traktorçu briqadalarının yarışında 1-ci və 2-ci yerləri qazanmışdı. (Bakinskiy raboçiy, 1944, 26 noyabr). Respublikanın Ağdam, Bərdə, Qasum-İsmayılı (indiki Goranboy rayonu), Karyagin (indiki Füzuli), Mardakert (indiki Ağdərə), Sabirabad və digər rayonlarının pambıqçıları rəşadətli əmək nümunələri göstərmişlər. 1944-cü ildə respublikanın kolxozçularına hesablanmış iş günlərinin ümumi məbləğinin 65 faizi qadınların payına düşürdü (Novruzov, 1963). Azərbaycan heyvandarları ictimai heyvandarlığın inkişafında əldə etdiyi göstəricilərə görə ardıcıl dörd dəfə Dövlət Müdafiə Komitəsinin Keçici Qırmızı Bayrağı ilə

təltif edilmişdi (Bakinskiy raboçiy, 1945, 20 mart). Kolxoz və sovxozlarda gənclər briqadalarının sayı artmağa başlamışdı. 1942-ci ildə kənd təsərrüfatında cəmi 1.230 gənclər briqadası olduğu halda, 1942-ci ildə respublikamızda 1.230 manqa, 1943-cü ildə 2.825 manqa, 1945-ci ildə isə 3.165 manqa işləyirdi (Bakinskiy raboçiy, 1943, 10 oktyabr).

6. Müdafiə Fonduna Yardım

Müharibə illərində Azərbaycanda müxtəlif müdafiə fondlarının yaradılması, cəbhəçilərə hədiyyə dəstlərinin göndərilməsi, dövlət hərbi kreditlərinə yazılmaq kimi vətənpərvərlik işlərinin formaları geniş vüsət aldı. Azərbaycan xalqı öz şəxsi vəsaitini də əsirgəmədi. Əmək hünəri göstərən əhalidən respublikanın müdafiə fonduna nağd şəkildə ödənilən 31.756 min rublun 16.456 min rublu, 30.765 min rubl dəyərində dövlət istiqrazı vərəqələrinin 13.268 min rublu Bakı zəhmətkeşləri tərəfindən ödənilmişdi. Respublikanın zəhmətkeşləri müdafiə fonduna 295 milyon rubldan çox vəsait qoymuş, 14,3 kq-dan çox qızıl, 952,5 kq gümüş, 15 milyon rubl dəyərində dövlət borc istiqrazları və s. təhvil vermişlər (İmanquliyev, 1965, Azərbaycan qadını, 1965, № 5). Respublika əhalisi Sovet Ordusunun əsgərlərinə müxtəlif geyimlər, isti alt paltarları, fərdi kollektiv bağlamalar toplayıb göndərirdi. Müharibə illərində orduya 373.667 hədiyyə, demək olar ki, 35 milyon rubl dəyərində isti paltar göndərildi (AMEA TİEA, Cəbhədən məktublar, qovluq 9). Müharibə illərində qara və əlvan metal toplantısı toplamaq üçün 218 ümumrespublika iməciliyi keçirilmiş, bu iməciliklərdə 319.191 adam iştirak etmiş, 255.584,8 ton əlvan və qara metal qırıntısı toplanılıb metallurgiya zavodlarına verilmişdi. Bu qırıntıların çəkisi orta hesabla 2.380 tanka və yaxud 3.400 ədəd orta kilibirli topa sərf olunan metala bərabər idi.

Tank dəstələri və təyyarə eskadrilyaları yaratmaq üçün əhalinin vəsaitindən 215 milyon manat pul toplanmışdı. Respublika əməkçiləri 1942-ci ildə 250 milyon manat müdafiə istiqrazına yazılmış, 1941-1943-cü illərdə cəbhəyə əvəzsiz olaraq 160,1 min müxtəlif paltar, 125 vaqon isti paltar, 1,6 milyon lazımlı əşya, 350 min bağlama göndərilmişdi.

7. Elm, Təhsil və İncəsənət İşçiləri Cəbhənin Xidmətində

Qələbənin əldə edilməsində Azərbaycan mədəniyyət işçilərinin, elm və mədəniyyət xadimlərinin, təhsil işçilərin, kütləvi informasiya vasitələri, mədəni-maarif müəssisələri və səhiyyə təşkilatlarının, kino və teart işçilərinin xüsusi payı var. 1941-ci ildə respublikada 76 hərbi hospital yaradılmışdı. Naxçıvan, Şuşa, Şəki, Hacıkənd, Mərdəkan və Buzovnada yerləşən sanatoriyalar, istirahət evləri hərbi hospitallara çevrilmişdi.

Müharibə illərində respublikada donor hərəkatı genişlənmiş, respublikanın 149.170 vətəndaşı donorçu olmuş, 1941-1943-cü illərdə Azərbaycan donorları 28 min litr 5,5 qan vermişlər (Qadjiyev, 1991). Donorların arasında qadınlar çoxluq təşkil edirdi. Donorlardan F.

Əliyeva, R. Şahbazova və bir çox başqaları 35 dəfədən çox qan vermişlər (İbraqimov, 1967). Ümumilikdə 1941-1945-ci illər ərzində yaralı döyüşçülər üçün cəbhəyə 41.609 litr qan göndərilmiş, 7.229 litr qanı əvəz edən preparatlar hazırlanmışdı. Tibb işçiləri xəstəxanalarda yorulmadan çalışır, yeni müalicə üsulları, yeni dərman növləri hazırlayırdılar. Müharibə dövründə əsasını qadınlar təşkil edən kitabxana işçiləri cəbhəyə kömək etmək, ordu hissələri və döyüşçülər üçün isti paltar və başqa hədiyyələr toplayıb göndərmək işində fəal iştirak etdilər. Klublar, qiraət komaları, qırmızı çadırlar və başqaları təbliğat məntəqələrində əhali arasında izahat işi apardılar. Müharibə illərində 3 milyona qədər kitabça, vərəqə, yaddaş, 100 mindən artıq şüar, 75.000 bədii şüar və 15.000 plakat nəşr edilib mədəni-maarif müəssisələri vasitəsilə əhali arasında yayıldı. Satirik plakatların sözlərini yazanlardan biri də Nigar Rəfibəyli idi. Müharibə illərində bəstəkarlar və musiqi ifaçıları adamları amansız mübarizəyə səsləyən və vətənpərvərlik mövzusunda yazılan ilk əsərlər ilə arxa və ön cəbhənin yaxın dostuna çevrildilər. Müharibə illərində rəssamlardan F. Əbdürəhmanov, K. Kazımzadə, P. Topçubaşova və Ə. Hacıyev "Azərbaycan SSR əməkdar incəsənət xadimi" adına layiq görüldü, F. Əbdurəhmanov, N. Fətullayev, L. Kərimova ordenlərlə, 40-dan artıq rəssam isə medal və fəxri fərmanla təltif olundu. Azərbaycan incəsənətinin mühüm sahələrindən olan Azərbaycan teatrları müharibə illərində səmərəli və məqsədyönlü fəaliyyət göstərdilər. M.Əzizbəyov adına Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında Mərziyə Davudova, Fatma Qədri kimi təcrübəli və peşəkar sənət ustaları ilə yanaşı Hökumə Qurbanova, Barat Şəkinskaya, Leyla Bədirbəyli kimi gənclərdən ibarət bir yaradıcılıq qüvvəsi çalışırdı.

7. Qadınlar Rəhbər Vəzifələrdə

Müharibə illərində xeyli Azərbaycan qadını rəhbər vəzifələrə irəli çəkilmişdir. 1944-cü ilin əvvəlində Azərbaycanda 86 qadın kolxoz sədri, 371 qadın usta, 436 qadın heyvandarlıq ferması müdiri, 537 qadın mühasib və mühasib işlədi (Novruzov, 1963, s.50). SSRİ Ali Sovetinin 22 noyabr 1943-cü il tarixli fərmanı ilə Azərbaycanın 485 kənd təsərrüfatı işçisi, 1944-cü ildə daha 160 istehsalat işçisi orden və medallarla təltif olundular. "Vətən Müharibəsi" ordeninin1-ci və 2-ci dərəcəsini alanların arasında kənd təsərrüfatının qabaqcıl qadınları vardı. Ağdam rayonunun "Bakı fəhləsi" kolxozunun sədri Xanpəri Allahverdiyeva "Qırmızı Əmək Bayrağı", kolxozcu Q.Qədirova, "Lenin" ordeni ilə təltif edilmişdilər (Pravda, 1943, 12 dekabr). Müharibə illərində Azərbaycan qadınları ictimai-siyasi fəallığı ilə də fərqləndilər. Qadınlar partiya, sovet, həmkarlar ittifaqı, komsomol və digər təşkilatlarda rəhbər vəzifələr tutdular. Müharibə illərində Azərbaycan SSR Ali Sovetinin 310 deputatından 72-si qadın, o cümlədən 52-si azərbaycanlı idi. Müharibə illərində Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət

Heyətinin katibi Kübra Fərəcova, Azərbaycan SSR Ali Sovetinin deputatları A.Əliyeva, G.Həsənova, S.Zamanova və başqaları, rayon və şəhər icra komitələrinin, kənd sovetlərinin qadın deputatları səmərəli fəaliyyət göstərmişlər.

Nəticə

Bəşəriyyət 1945-ci ilin 9 may gününün daim xatırlayır. Cəbhədə göstərdikləri cəsurluğa görə 176 mindən çox Azərbaycan əsgəri orden və medallarla təltif olundu, 121 nəfər keçmiş SSRİ dövlətinin ən ali hərbi mükafatı olan Sovet İttifaqı Qəhrəmanı kimi yüksək ada layiq görüldülər (Azərbaycanın Qızıl ulduzları: (kitab-albom, 1975, s.14; Azərbaycan tarixi, VI cild, 2000, s.89). Lenin" ordeni ilə təltif olunan 16 təyyarəçi azərbaycanlı idi (Abbasov,1975). 30 əsgər "Şöhrət ordeni" nin üç dərəcəsinin tam kavaleri oldu. Azərbaycanlı döyüşçülər Fransa, İtliya və digər Avropa dövlətlərin orden və medallarını aldılar (Məktublar, 2009). İkinci dünya müharibəsinin başa çatmasından 80 il yaxın vaxt keçməsinə baxmayaraq Azərbaycan xalqı qələbənin əldə edilməsində və dünya xalqlarını faşizm təcavüzündən xilas edilməsində canlarını qurban vermiş həmvətənlərimizin parlaq xatirəsini, Azərbaycan xalqının göstərdiyi döyüş qəhrəmanlığını, xalqımızın arxa cəbhədəki fədakar əmək rəşadətini bu gün də qəlblərində yaşadır.

Azərbaycan xalqı döyüş cəbhələrində qəhrəmanlıq göstərən Məryəm İbrahimova, Leyla Məmmədova, Dilbər Təhməzbəyova, Müslümat Azaddinova, Nabat Ağayeva, Nigar Məmmədova, Qumru Teymurova, Nadejda Gülməmmədova, Pakizə Hacıyeva, Səkinə Vəliyeva, Zinaida Səlimova, Məryəm Bağırova, Sara Məmmədova, Taciyə Qazıyeva, Aida Məmmədova, Qalina Səfərova, Firuzə Günəşli, Nabat Həşimova, Məryəm Göyçayeva, Səfiyyə Sultanova, Xalidə Məmmədova, Xədicə Əsgərova, Şeyda Səmədova, Südabə Məmmədova və Firuzə Seyidovanın, döyüş yolunu Berlində başa vurmuş Həlimə Rzayeva, Səlimə Əlizadə və anası Bəyim Əlizadə, Səkinə Bayramova, Nəsibə Qayibova, Zəhra Səlimova, Sona Ağayeva, Məryəm Bağırova, Zərifə Camalbəyova, Bikə Gözəlova, Suğra Rəcəbova, Zöhrə Səlimova, Böyükxanım Bağırova, Əminə Xəlilova və onlarca başqalarının xatirəsini hörmətlə yad edir. Mərd Rusiya Federasiyasının, Avropanın ayrı-ayrı bölgələrində uyuyan Azərbaycan qızlarının xatirəsini yerli əhali səmimi hisslərlə yad edir.

Azərbaycan xalqı öz şanlı qızlarının - partizan Aliyə Rüstəmbəyova, pilot Züleyxa Seyidməmmədova, snayper Ziba Qəniyeva, zenitçi Almas İbrahimova, rəbitəçi Suğra Paşayeva, baş leytenant Rəqimə Babayeva, Şəfiqə Əhmədova, Züleyxa Rzayeva, Şəfiq Əhədova, Mədinə Əhmədova, Lidiya Nəzərova, Mədinə Hacıyev, Zəhra Səlimova, Səkinə Bayramova, Böyükxanım Mircavadova, Biki Gözalova, Səkinə Əliyeva, Suğra Tağıyeva, Səlimə Əlizadə, Şuriya Əlizadə, Dürrə Məmmədova - Kosmodemyanskaya, Fəridə Vəzirova,

Qumru Teymurova, Raifə Həsənova, Tamara Əfəndiyeva, Sara Talışxanova, Rəşidə Qasımzadə və başqalarının xatirəsini daim əziz saxlayır.

Azərbaycan qadınları 2020-ci ildə 44 günlük II Qarabağ-Vətən müharibəsində işğal altında olan torpaqların düşməndən azad olunmasına öz layiqli töhfələrini vermişlər. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları - Qarabağ cəbhəsində həlak olan jurnalist Salatın və həkim Gültəkin Əsgərovalar, Qarabağ müharibəsi şəhidi - Qaratel Şəmi qızı Hacımahmudovanı, I Qarabağ müharibəsinin döyüşçü qadınları Vəfa Mansurova, Aliyə Piriyeva, Aygün Şirinova, Cəvahir Abdullayeva, Dilarə İbadova, Diləfrusz Hidayətova, Elmira Rəsulova, Firəngiz Səttarova, Gülarə Musayeva, Gülbahar Heydərova, Mərziyə Piriyeva, Mina Məmmədova, 44 günlük II Qarabağ-Vətən müharibəsinin ilk qadın hərbçisi Arəstə Baxışova və başqalarının qəhrəmanlığı Azərbaycan qadınlarının vətən sevgisinin zirvəsi idi.

Kaynaklar

Abbasov, A. A. (1975). Na krılyax mujestva. İzdatelstvo Elm.

Alıcanov, M. (1975). *Azərbaycan döyüşçülərinin partizan hərəkatında iştirakı (1941-1944-cü illər).* Elm nəşriyyatı.

Aliyev, N. M. (1979). *Sokolı Azerbaydjana.* Azernəşr.

Alizade, S. Zhenshchiny v Velikoy Otechestvennoy voyne.http://vesti.az/news/243709
AMEA TİEA, f.1. siy. 11, iş 5080, s.26.

AMEA TİEA. *Cəbhədən məktublar*. qovluq 9, s. 165-170.

Azerbaydzhanskaya SSR v gody Velikoy Otechestvennoy voyny. Tom 1 (1976).Azerbaydjanskoe Qosudarstvennoe İzdatelstvo.

Azərbaycan gəncləri qəzeti. (1969, oktyabr 11).

Azərbaycan qadını jurnalı. (1963, № 2).

Azərbaycan qadını jurnalı. (1975, №8).

Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. (1979). C. III Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası.

Azərbaycan tarixi. (2000). C. VI (aprel 1920 - iyun 1941). Elm nəşriyyatı.

Azərbaycanın Qızıl ulduzları: (kitab-albom). (1975). İşıq nəşriyyatı.

Bakinskiy raboçiy, 1941, 2 iyulya.

Bakinskiy raboçiy, 1943, 10 oktyabr.

Bakinskiy raboçiy, 1944, 26 noyabr.

Bakinskiy raboçiy, 1945, 20 mart.

Belyayeva, V. A. (1957). *Trudovoy qeroizm raboçix Azerbaydjana v qodı oteçestvennoy voynı.*Azneftizdat.

Əmrahov, M. İ. (2010). *İkinci Dünya müharibəsi.* Mütərcim nəşriyyatı.

Əmrahov, M. İ. (2015). *Mərkəzi Asiyanın türk respublikaları müharibə illərində (1941-1945-ci illər). Dərs vəsaiti.* Mütərcim nəşriyyatı.

Əmrahov, M. İ. (2021). *Azərbaycan SSR İkinci Dünya müharibəsində.*İdeal-Print MMC nəşriyyatı.

İbraqimov, M. A. (1967). *Zdravooxranenie Sovetskoqo Azerbaydjana.* Meditsina.

İmanquliyev, N.(1965). Patriotizm jenşin Azerbaydjana. *Azərbaycan qadını,* 1965, № 5.

Kadırova, E. (1975). Samootverjennost azerbaydjanskix jenşin. Aqitator, *№9.*

Qadjiyev, İ. M. (1991). Uçastiye jenşin v obşestvenno-politiçeskoy i kulturnoy lizni Azerbaydjanskoy respubliki s qodı Velikoy Oteçestvennoy voynı (1941- 1945 qq.). *Avtoreferat kand.ictor. nauk.*

Qrif sekretnosti snyat:Poteri Voorujennıx Sil SSSR v voynax, boevıx deystviyax i voennıx konfliktax: Stat.İssledovaniya (Pod red.)Q.F.Pivoşeeva). (1993). Voyennoe izdatelstvo.

Məktublar - 1941-1945-ci illər müharibəsinin canlı tarixidir. (Məktublar və sənədlər toplusu). Писма- Живая история войны1941-1945 гг. (2009). Elm nəşriyyatı.

Məmmədov, S. S. (1988). *Azərbaycanın şanlı qızları.* İşıq nəşriyyatı.

Mirvarid, D. (1972). *Partizan Aliyə.* Azərbaycan jurnalı, № 9.

Murmantseva, V. S. (1979). *Sovetskie jenşinı v Velikoy Oteçestvennoy voyne.* Mısıl.

Novruzov, T. (1963). *Trudovıe podviqi kolxoznoqo krestyanstva Azerbaydjana v qodı Velikoy Oteçestvennoy voynı.* İzdatelstvo AN Az. SSR.

Pravda, 1943, 12 dekabr.

Sarkisov, A. (1976). *Boyevıye podruqi.* İzdatelstvo Azerneşr.

Sultanov, Ç. (2016). *Bakı nefti dünya şahmat taxtasında. 1939-1945-ci illər (rus dilindən tərcümə).*TEAS Press Nəşriyyat Evi.

Şərq qadını, 1938, №5.

Velikaya Oteçestvennaya voyna 1941-1945. Ensiklopediya. (1985). *İzdatelstvo Sovetckaya ensiklopediya.*

Velikaya pobeda 1941- 1945. Rek. biblioqr.ukaz. (1979). *İzdatelstvo sovetskoqo Soyuza). (1970).* İzdatelstvo Kniqa.

Vtoraya mirovaya voyna: İtoqi i uroki (1985). İzdatelstvo Voenizdat.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:12.01.2025
Kabul tarihi |Accepted:23.04.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Cansu Aksu

https://orcid.org/:0000-0001-5717-2821
Research Assistant, Zonguldak Bülent Ecevit University, Department of History, Türkiye, cansuaksu@beun.edu.tr

Atıf Künyesi | Citation Info

Aksu, C. (2025). Logistics Management and Strategic Trade Routes in the Ottoman Empire. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 678-705.

Logistics Management and Strategic Trade Routes in the Ottoman Empire

Abstract

The Ottoman Empire, spanning six centuries across Europe, Asia, and Africa, developed sophisticated logistics systems to sustain political, economic, and military power. This study examines Ottoman military and commercial logistics systems within a historical context, using narrative literature review to synthesize existing research. Military logistics were supported by range organizations, granaries, roads, bridges, and fortresses, facilitating long-distance campaigns. Commercial logistics supported international trade routes such as the Silk Road and the Spice Route, utilizing caravanserais and port cities. The study identifies Ottoman logistics as an early integrated system that resonates with modern logistics principles such as resource optimization, infrastructure integration, and sustainability. This research contributes to bridging historical logistics practices with contemporary supply chain management theories.

Keywords: *Ottoman Empire, Logistics Management, Military Logistics, Commercial Logistics*

Osmanlı İmparatorluğu'nda Lojistik Yönetimi ve Stratejik Ticaret Yolları

Öz

Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa, Asya ve Afrika'yı kapsayan altı yüzyıllık egemenliği süresince, siyasi, ekonomik ve askerî gücünü sürdürebilmek amacıyla karmaşık lojistik sistemler geliştirmiştir. Bu çalışma, Osmanlı'nın askerî ve ticari lojistik sistemlerini tarihsel bir bağlamda incelemekte ve mevcut literatürü anlatı temelli bir derleme yöntemiyle sentezlemektedir. Askerî lojistik, menzil teşkilatları, ambarlar, yollar, köprüler ve kaleler gibi altyapılarla desteklenmiş; bu sayede uzun mesafeli seferler

CC BY NC
Creative Commons Licence

mümkün kılınmıştır. Ticari lojistik ise İpek Yolu ve Baharat Yolu gibi uluslararası ticaret hatlarını desteklemiş, kervansaraylar ve liman şehirlerinden faydalanılmıştır. Çalışma, Osmanlı lojistik sistemini kaynak optimizasyonu, altyapı entegrasyonu ve sürdürülebilirlik gibi modern lojistik ilkeleriyle örtüşen erken dönem entegre bir sistem olarak tanımlamaktadır. Bu araştırma, tarihsel lojistik uygulamaları ile çağdaş tedarik zinciri yönetimi teorileri arasında bir köprü kurmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı İmparatorluğu, Lojistik Yönetimi, Askeri Lojistik, Ticari Lojistik*

Introduction

The Ottoman Empire, spanning nearly six centuries and encompassing vast territories across Europe, Asia, and Africa, represented one of the most complex and enduring political, economic, and military systems in world history. Governing such a geographically diverse and demographically varied empire required not only exceptional administrative structures but also highly sophisticated logistics systems that could efficiently coordinate both military campaigns and commercial activities across great distances (Ágoston, 2005; İnalcık & Quataert, 1994). Logistics functioned as a strategic backbone that sustained the empire's stability, facilitated territorial expansion, and supported its integration into global trade networks.

The Ottoman administration developed integrated logistics systems combining land and maritime routes, supported by infrastructures such as caravanserais, ports, range organizations, roads, bridges, granaries, and fortresses. These systems enabled the mobilization of armies while simultaneously maintaining vibrant commercial corridors such as the Silk Road and the Spice Route (Faroqhi, 2004; Fleet, 1999; Kasaba, 1988). While existing scholarship has extensively documented specific aspects of Ottoman military or commercial logistics (Aksan, 2014; Masters, 2013; Murphey, 2006; Quataert, 2002, 2005), much of the literature remains fragmented, focusing on isolated regions, time periods, or infrastructures. Few studies have offered a comprehensive, integrated perspective that analyzes how these logistics systems simultaneously served military, economic, and societal objectives within a unified strategic framework. This gap in literature underscores the need for a holistic reassessment of Ottoman logistics management within the broader evolution of logistics theory. Although the Ottoman Empire's logistical systems extended across multiple centuries and continents, this study specifically focuses on the integrated logistics practices that developed between the 15th and 19th centuries in the core imperial regions, including the Balkans, Anatolia, and the Levant. By narrowing the scope geographically and temporally, this research aims to provide a more detailed and analytically rich evaluation of how military and

commercial logistics functioned as interconnected systems that supported both expansionist campaigns and trans-regional trade. The purpose of this study is to address this gap by providing a systematic examination of the Ottoman logistics systems through a dual military-commercial lens. Specifically, the study aims to answer the following research questions:

Research Question 1: How were logistics systems organized to simultaneously support Ottoman military campaigns and international trade?

Research Question 2: What logistical innovations contributed to the Ottoman Empire's political and economic sustainability?

Research Question 3: How can Ottoman logistics practices be interpreted through the lens of modern logistics and supply chain management theories?

Using a narrative literature review approach, this research synthesizes primary and secondary sources to evaluate how Ottoman logistics infrastructure not only ensured internal stability but also anticipated many principles found in contemporary logistics scholarship, such as integrated systems design, resource optimization, flexibility, and sustainability. By bridging historical logistics practices with modern theoretical frameworks, this study contributes to both Ottoman studies and the broader discourse on the historical foundations of supply chain management.

1. Literature Review

Scholarly research on the logistics systems of the Ottoman Empire has generally followed two parallel trajectories: studies focusing on military logistics and those addressing commercial logistics. While these bodies of literature have generated valuable insights into specific aspects of the empire's logistical operations, they often remain fragmented, examining isolated infrastructures, particular regions, or specific time periods. Consequently, an integrative perspective that systematically analyzes how military and commercial logistics intersected to support the empire's political and economic stability remains underdeveloped (Ágoston, 2005; Faroqhi, 2004; Murphey, 2006).

1.1. Military Logistics in Ottoman Studies

A significant body of work has investigated the Ottoman Empire's military logistics, emphasizing its role in supporting territorial expansion and sustaining long-distance campaigns. Ágoston (2005) analyzed the integration of local resources into logistical support, highlighting cost reduction and operational sustainability. Murphey (2006) examined the critical role of roads, bridges, fortresses, and range organizations in ensuring mobility and provisioning for the Ottoman army. Quataert (1994) emphasized technological modernization, particularly the integration of

railway networks such as the Hejaz Railway into Ottoman military logistics. Hess (2017) emphasized the strategic evolution of Ottoman naval operations and maritime logistics in the Mediterranean during the early modern era. Although these studies offer rich insights into the operational and infrastructural components of military logistics, most of them analyze these elements in isolation without sufficiently linking them to broader economic, societal, or commercial dynamics.

1.2. Commercial Logistics in Ottoman Studies

Similarly, commercial logistics have received considerable scholarly attention, focusing on the empire's participation in global trade networks and its development of trade infrastructures. Faroqhi (2004) documented the role of caravanserais along major trade routes such as the Silk Road and Spice Route, which provided security and stability for merchants. Kafadar (1995) and Kasaba (1988) emphasized the socio-economic integration fostered by these commercial routes. Fleet (1999) and Fleet et al. (2006) analyzed the strategic importance of maritime trade hubs such as Istanbul, Izmir, and Thessaloniki, while Greene (2010) focused on the Mediterranean's cultural and economic exchanges. While these works highlight how commercial logistics enhanced the empire's economic power, they often treat military and commercial logistics as distinct systems, limiting their analytical scope.

1.3. Identified Gap and Contribution of the Present Study

Despite the substantial literature, few studies have approached Ottoman logistics as an integrated system simultaneously serving both military and commercial purposes. Table 1 summarizes key prior works and their focus areas, illustrating the fragmented nature of existing research.

Table 1. Overview of Key Studies

Key Studies	Focus Area	Identified Limitations
(Ágoston, 2005, 2021)	Military logistics (campaign logistics, siege warfare, artillery transport)	Limited integration with commercial logistics networks
(Faroqhi, 2004, 2014)	Trade routes, caravan trade, commercial institutions	Partial discussion of military infrastructure's dual-use nature
(Murphey,	Military provisioning and	Focused primarily on military

2006)	campaign planning	aspects, limited treatment of commercial linkages
(Pamuk, 2000)	Fiscal structures and economic history	Discusses logistics only as a component of broader fiscal management
(Fleet, 1999; Fleet et al., 2006)	Maritime trade, port cities	Less emphasis on overland military logistics integration
(Barkey, 1994)	State centralization, administrative structures	Does not systematically analyze logistics as an integrated system

This study addresses this gap by adopting a comprehensive framework that analyzes Ottoman logistics as a unified system supporting both military and commercial objectives. By synthesizing dispersed insights from prior research, this study offers a holistic understanding of how the Ottoman Empire's logistics management contributed to both internal stability and external competitiveness. Furthermore, it situates Ottoman logistics practices within the broader evolution of modern logistics theory, highlighting early applications of integrated systems, resource optimization, and sustainability.

2. Methodology

This study adopts a narrative literature review methodology to investigate the integrated logistics systems of the Ottoman Empire, focusing on both military and commercial domains. Given the historical depth and interdisciplinary nature of Ottoman logistics, the narrative review approach offers the necessary flexibility to synthesize diverse sources—including primary archival records, historical chronicles, peer-reviewed journal articles, and academic monographs—allowing for a comprehensive understanding of long-term institutional developments (Papaioannou et al., 2016; Vlačić et al., 2021). The literature search was conducted across multiple international academic databases, including Web of Science, JSTOR, Scopus, Google Scholar, ProQuest Historical Archives and historical documents were reviewed to incorporate original historical evidence.

The selected literature was analyzed using a combined thematic and chronological framework. Thematically, the review distinguishes between military logistics and commercial logistics, while emphasizing the interdependence between these two domains (Ágoston, 2021; Faroqhi, 2014). This analytical lens enables a comprehensive assessment of how Ottoman logistics systems developed, adapted, and integrated multiple functional domains—including provisioning systems, trade networks, transportation infrastructures, and administrative controls—over time.

By applying this integrated approach, the study addresses a significant gap in the existing literature, where most research has historically treated military and commercial logistics in isolation (Murphey, 2006; Quataert, 2002). This study contributes to a more holistic understanding of Ottoman logistics management, offering insights into how pre-modern logistics systems reflected early principles of system integration, resilience, and resource optimization—concepts widely discussed in contemporary supply chain management theory (Sheffi, 2020).

3. Findings

The findings are organized in alignment with the study's three central research questions, enabling a systematic and coherent synthesis of extensive historical and academic literature. This integrated analytical framework allows for a comprehensive examination of the Ottoman logistics system thereby revealing the complex interactions between military and commercial logistics functions across the empire's evolution. The structured approach not only highlights individual components of Ottoman logistics but also illustrates how these components operated as interconnected elements within a unified imperial logistics network.

3.1 Organization of Military and Commercial Logistics Systems

Research Question 1: How were logistics systems organized to simultaneously support Ottoman military campaigns and international trade?

The Ottoman Empire developed one of the most sophisticated, integrated, and adaptive logistics systems in pre-modern state history. This dual-purpose logistics systems was designed to secure military dominance across vast territories while simultaneously sustaining vibrant commercial networks that linked imperial provinces to global markets (Ágoston, 2021; Aksan, 2014; Faroqhi, 2014; Murphey, 2006; Uyar & Erickson, 2009). While centralized state authority oversaw strategic coordination, regional governors and local administrators executed daily logistics functions, allowing for efficient resource mobilization at multiple levels. The Ottoman logistics

system, therefore, functioned as both a military backbone and a commercial highway, fostering imperial stability, political legitimacy, and sustained economic growth (Darling, 1996; Salzmann, 2004).

3.1.1 Military Logistics Infrastructure

Military logistics formed the operational backbone of Ottoman expansion and territorial control, enabling large-scale, sustained campaigns across Europe, Asia, and Africa for centuries. This system combined infrastructure development, resource mobilization, and technological innovation under a centralized military administration (Ágoston, 2005; Aksan, 2014; Murphey, 2006).

3.1.1.1 Roads and Transportation Networks

From the 14th century, the Ottoman state systematically developed an expansive road network to sustain military and commercial flows. Key routes such as the Rumelia Road (for Balkan campaigns), the Anatolia Road (connecting Anatolian provinces), and the Hejaz Road (supporting Arabian campaigns and pilgrimages) allowed rapid force projection and continuous trade (Ágoston, 2005; İnalcik, 2015; Murphey, 2006; Uyar & Erickson, 2009). These dual-use roads were essential in maintaining both troop mobility and the empire's tax-farming economy by ensuring the flow of agricultural surpluses, bullion, and luxury goods between provinces (Faroqhi, 2004; Pamuk, 2000; Uyar & Erickson, 2009). Many of these roads followed and improved earlier Byzantine and Silk Road corridors, reflecting imperial integration into long-distance Eurasian trade (Fleet et al., 2006). Road maintenance obligations were distributed across local communities under the public road maintenance obligations *(bedevî hizmetleri sistemi)*, embedding logistics infrastructure into provincial governance (Barkey, 1994; Darling, 1996). This integration resembles modern decentralized infrastructure maintenance models where local authorities coordinate with central planning to maintain logistics continuity (Stadtler et al., 2015).

This network of dual-use roads exemplifies early forms of multimodal connectivity and infrastructure redundancy. The Ottoman approach to maintaining these routes through a decentralized service obligation system echoes the principles of collaborative infrastructure governance found in modern logistics frameworks, where local agencies manage maintenance while aligning with national strategic priorities.

3.1.1.2 Bridges and Fortresses

Geographic barriers were overcome by monumental bridge-building campaigns that supported military and commercial mobility. Structures such as the Drina Bridge (Figure 1), the

Büyükçekmece Bridge (Figure 2), and the Mostar Bridge (Figure 3) remain masterpieces of Ottoman hydraulic and structural engineering (Grabar & Goodwin, 1972; Necipoğlu, 2005). These bridges ensured uninterrupted movement of troops and goods while also securing tax flows and imperial oversight (Faroqhi, 2004; Murphey, 2006). Ottoman fortresses and bridges functioned not merely as military assets, but as multipurpose logistics hubs. This duality aligns with today's concept of logistics clusters and regional distribution nodes, where infrastructure supports both defense and commercial functions, promoting spatial efficiency and strategic resilience.

Figure 1: ***Drina Bridge*** (UNESCO).

Figure 2: Büyükçekmece Bridge (Büyükçekmece, n.d.)

Figure 3. Mostar Bridge (Janowski, n.d.).

Simultaneously, fortresses like Belgrade, Buda, Erzurum, and Kars functioned as fortified logistical nodes. They housed supply depots, munitions, granaries, and medical facilities critical for frontier defense and prolonged military campaigns (Ágoston, 2021; Aksan, 2014). The layered

integration of fortresses into logistical planning parallels modern concepts of regional logistics hubs designed for operational resilience under crisis conditions (Ketchen Jr & Hult, 2007).

3.1.1.3 Range Organizations

A highly distinctive and advanced component of Ottoman military logistics was the range organization system *(menzil teşkilatı)*, which established a chain of staging stations at regular intervals—typically one day's march—along key military and commercial routes (Ágoston, 2005; Murphey, 2006; Rexine, 1973). These stations provided comprehensive resupply services including food, water, animal fodder, medical care, and rest facilities for troops, draft animals, and logistical personnel, significantly reducing the strain and unpredictability of long-distance campaigns (Ágoston, 2021; Aksan, 2014).

Beyond serving the military, the range organizations facilitated the continuous flow of commercial caravans and government correspondence, effectively functioning as an early hybrid between military logistics nodes and postal relay systems (Faroqhi, 2004; Murphey, 2006). The system's regular spacing allowed for predictable daily travel stages, enabling centralized authorities to synchronize troop deployments, tax collection, supply movements, and administrative coordination across vast distances (Rexine, 1973; Uyar & Erickson, 2009).

Critically, the range organization model also integrated local economic actors into the imperial logistics network. Provincial administrators and village communities were often responsible for provisioning and maintaining range stations, thereby embedding logistical responsibility into the empire's provincial governance structure (Barkey, 1994; Faroqhi, 2004). This participatory structure promoted local economic activity, strengthened loyalty to the central government, and minimized the fiscal burden on the imperial treasury.

The flexible nature of the range system allowed it to rapidly adapt to changing battlefield conditions, shifting campaign routes, and temporary disruptions, providing an early form of adaptive supply chain routing that echoes modern logistics models emphasizing dynamic routing and decentralized flexibility (Christopher, 2016; Sheffi, 2020). The predictability, modularity, and adaptability of the range organization system mirror modern logistics models emphasizing last-mile coordination, dynamic routing, and decentralized restocking points. This early system reveals a sophisticated understanding of mobility management and logistical risk minimization.

3.1.1.4. Granaries and Provisions Storage

Granaries represented one of the most strategically vital components of the Ottoman military and administrative logistics system. Positioned along key campaign routes, in frontier fortresses, and within provincial centers, these storage facilities secured substantial reserves of grains, barley, legumes, and fodder, ensuring a stable food supply for both military operations and urban populations during times of peace and crisis (Ágoston, 2005; Faroqhi, 2004; Murphey, 2006).

The granary system was tightly interwoven with the empire's fiscal and tax collection structures. Much of the grain stored in state-managed granaries was acquired through the tithing system *(öşür)* and various forms of tax-in-kind obligations imposed upon provincial producers (İnalcık & Quataert, 1994; Pamuk, 2000). This integration of fiscal extraction with logistical provisioning allowed the state to create a form of "logistical taxation," ensuring the constant replenishment of strategic food reserves while reducing dependency on external markets.

In military contexts, granaries allowed for rapid provisioning of armies during extended campaigns, especially along volatile frontiers where long-distance resupply from Istanbul would have posed significant risks and delays (Ágoston, 2021; Uyar & Erickson, 2009). Their distribution along range organization routes enabled synchronized replenishment cycles that closely resemble modern just-in-time (JIT) and prepositioned inventory models in contemporary supply chain management (Christopher, 2016).

Granaries also functioned as critical buffers during famines, natural disasters, or regional supply chain disruptions. In such instances, the state could quickly mobilize grain reserves to stabilize food prices, sustain urban centers, and mitigate the threat of political unrest (Faroqhi, 2004; Pamuk, 2000). This dual function of both military provisioning and domestic food security illustrates the Ottoman system's ability to integrate logistics, fiscal management, and political governance into a single coherent operational framework (Barkey, 1994; İnalcık & Quataert, 1994).

3.1.1.5. Technological Innovations in Military Logistics

The Ottomans also introduced important technological innovations to optimize logistics efficiency. Early advancements included specialized sled systems for artillery transport during Sultan Mehmed II's conquest of Constantinople (Ágoston, 2005). In the 19th century, the construction of the Hejaz Railway transformed the empire's ability to move troops, supplies, and pilgrims over vast distances with unprecedented speed (Pamuk, 2000; Quataert, 2005). Parallel development of the telegraph network allowed for near real-time communication, significantly

improving command coordination and logistical responsiveness across the empire (Faroqhi, 2004; Goffman, 2002).

3.2. Logistical Innovations for Sustainability

Research Question 2: What logistical innovations contributed to the Ottoman Empire's political and economic sustainability?

The long-term survival and territorial expansion of the Ottoman Empire depended not only on the scale of its military and commercial logistics systems but also on its continuous capacity for innovation and adaptation. Through a series of institutional, technological, infrastructural, and administrative innovations, the empire was able to sustain both political authority and economic integration across its vast domains for over six centuries (Ágoston, 2021; Faroqhi, 2004; Murphey, 2006; Pamuk, 2000).

3.2.1. Administrative Centralization and Logistical Governance

One of the defining logistical innovations that ensured the Ottoman Empire's long-term political and economic sustainability was its ability to maintain highly centralized administrative control while preserving operational flexibility at regional and local levels. The Imperial Council (*Divan-ı Hümayun*), the Grand Vizier (*Sadrazam*), and specialized fiscal and military bureaus in Istanbul exercised direct oversight over provisioning, infrastructure investment, customs regulation, and military mobilization (Ágoston, 2021; Faroqhi, 2004; İnalcık & Quataert, 1994). The central administration directly controlled key logistical institutions such as the range organizations granaries, fortresses, and customs posts. Range organizations acted as critical supply hubs along military and trade routes, ensuring uninterrupted movement of troops, goods, and tax revenues (Ágoston, 2005; Murphey, 2006; Rexine, 1973). State-managed granaries provided essential food security for both armies and urban populations, while fortresses functioned as regional logistics nodes that combined defensive, administrative, and supply functions (Faroqhi, 2004; Pamuk, 2000).

While strategic coordination remained centralized, the Ottomans also delegated many daily logistical functions to provincial governors (*beylerbeyi*; later *vali*), local notables, and merchant guilds. These actors organized local provisioning, maintained regional markets, supervised infrastructure maintenance, and implemented imperial fiscal policies at the provincial level (Barkey, 1994; Faroqhi, 2004). The empire's fiscal system further supported this governance model

through the tax farming *(iltizam)* system. By auctioning tax collection rights to private contractors who paid advances to the treasury, the state secured stable fiscal resources to finance military campaigns, sustain transport infrastructure, and fund logistics operations while reducing bureaucratic strain (İnalcık & Quataert, 1994; Pamuk, 2000).

This sophisticated combination of centralized policy and decentralized execution allowed the Ottoman logistics system to adapt flexibly to military crises, trade fluctuations, and regional diversity while maintaining overall administrative coherence. The imperial ability to coordinate resources across vast territories was instrumental in sustaining the empire's political stability, military capacity, and economic integration for over six centuries (Ágoston, 2021; Faroqhi, 2014; Murphey, 2006). Such hierarchical yet adaptive governance of logistics operations reflects the contemporary supply chain principle of central strategic control with regional operational autonomy—a model employed by multinational corporations managing complex global logistics networks.

3.2.2. Range Organizations and Resource Optimization

One of the most innovative logistical institutions of the Ottoman Empire was the range organization system which enabled sustained military campaigns and facilitated commercial trade over vast and geographically diverse territories (Ágoston, 2005; Rexine, 1973). These range stations, spaced approximately one day's travel apart along primary military and trade routes, functioned as rest points where soldiers, merchants, animals, and caravans could access food, fodder, water, and shelter, thus minimizing the physical strain and logistical risk of long-distance journeys (Faroqhi, 2004, 2014; Murphey, 2006).

Unlike purely centralized provisioning models, the Ottoman range organization effectively integrated local resource mobilization into its operations. Provincial authorities and nearby rural communities were often required to supply provisions to these stations, which reduced transportation costs, shortened supply lines, and made the system highly adaptive to regional capacities (Ágoston, 2021; Barkey, 1994). This decentralized resource procurement not only enhanced the efficiency of Ottoman military operations but also stimulated local economies, as farmers, artisans, and merchants gained steady income streams by supplying provisions to range stations (Faroqhi, 2004; Murphey, 2006).

During major military campaigns in regions such as the Balkans, Hungary, or Eastern Anatolia, these range stations were critical in supporting extended troop movements over thousands of kilometers. Their predictable spacing allowed Ottoman military planners to synchronize troop

mobilization, coordinate logistics convoys, and minimize disruptions due to terrain or weather (Rexine, 1973; Uyar & Erickson, 2009). In times of peace, the same infrastructure supported vibrant commercial activity, serving as safe resting points for domestic and transcontinental trade caravans.

Importantly, the range organization functioned not only as a logistical network but also as a political instrument of imperial integration. By embedding provincial populations into the logistical and administrative machinery of the state, the Ottoman Empire fostered local allegiance while extending the reach of central authority into distant frontier regions (Barkey, 1994; Faroqhi, 2004).

The adaptive, resource-efficient design of the range organization system reflects principles remarkably similar to contemporary decentralized supply chain models, which prioritize regional sourcing, local capacity utilization, and flexible routing to improve resilience and cost efficiency (Christopher, 2016; Sheffi, 2020).

3.2.3. Granaries and Food Security Management

The Ottoman Empire's granary system represented one of its most strategically significant innovations, integrating food security with both military logistics and political governance. Given the empire's vast size and its dependence on agricultural production, the ability to stabilize food supplies across seasons and regions was essential to maintaining political authority, military readiness, and economic continuity (Ágoston, 2005; Faroqhi, 2004; Pamuk, 2000).

Granaries, strategically located along major military routes, fortresses, and urban centers, functioned as pre-positioned supply depots. These facilities stored grain, barley, legumes, and fodder, creating critical reserves that could be mobilized rapidly during military campaigns or periods of food scarcity (Ágoston, 2021; Murphey, 2006). During wartime, this storage infrastructure allowed armies to sustain extended operations far from the imperial center without becoming fully dependent on long and vulnerable supply convoys (Murphey, 2006; Uyar & Erickson, 2009). The granaries also ensured that armies engaged in frontier campaigns could access reliable provisions even under siege conditions or in regions with underdeveloped agricultural production (Ágoston, 2005).

For the civilian population, granaries functioned as a safety mechanism that protected urban centers and rural communities from the destabilizing effects of harvest failures, regional famines, and trade disruptions. In periods of poor harvest or supply crisis, provincial officials, under the

supervision of central authorities, would release grain reserves into the marketplace to stabilize prices and prevent social unrest (Faroqhi, 2004; Pamuk, 2000). This interventionist role not only protected food security but also reinforced imperial legitimacy, as the state demonstrated its ability to manage crises and safeguard the well-being of its subjects (Barkey, 1994).

The operation of the granary system was deeply intertwined with the Ottoman fiscal apparatus. Much of the grain stockpiled in state granaries was collected through in-kind taxation and local levies on agricultural producers (İnalcık & Quataert, 1994; Pamuk, 2000). This fiscal-logistical integration allowed the empire to maintain its reserves without excessive financial burden on the central treasury, while also ensuring that local surplus production was systematically redirected into imperial storage systems (Faroqhi, 2004)

In modern logistics terminology, the Ottoman granary system reflected early principles of inventory buffering, strategic stockpiling, and decentralized storage distribution—concepts that remain central to contemporary supply chain risk mitigation and inventory optimization models (Chopra & Meindl, 2007; Sheffi, 2020).

By successfully integrating food security, military provisioning, fiscal extraction, and political legitimacy into a single logistical framework, the Ottoman granary system made critical contributions to the long-term durability of the empire's military, economic, and administrative institutions (Ágoston, 2021; Faroqhi, 2014; Murphey, 2006).

3.2.4. Technological Innovations in Transportation

The Ottoman Empire's long-term logistical sustainability was deeply influenced by its capacity to adopt and integrate technological innovations into both military and commercial logistics systems. These innovations evolved across distinct historical phases — from early artillery transportation solutions in the 15th century to major rail and telegraph infrastructure developments in the 19th century (Ágoston, 2005; Quataert, 2005).

3.2.4.1. Artillery Transportation Systems

One of the earliest and most iconic examples of Ottoman logistical innovation emerged during the 1453 siege of Constantinople under Sultan Mehmed II. The successful deployment of massive siege cannons—some weighing several tons—required unprecedented logistical creativity. The Ottomans employed specialized sled systems and greased wooden rollers to transport these heavy artillery pieces across rough terrain, muddy plains, and urban fortifications (Ágoston, 2005). These mobility solutions allowed for the precise repositioning of bombard cannons, including the massive "Basilica" designed by Hungarian engineer Urban, whose sheer size would have rendered

conventional transportation methods impossible (Ágoston, 2021; Imber, 2009). This integration of engineering and logistics marked a significant advancement in Ottoman siege warfare and demonstrated the empire's growing expertise in merging operational planning with technological adaptation.

3.2.4.2. Railway Development

The most transformative phase of Ottoman transportation modernization occurred in the 19th century, particularly with the rise of railway infrastructure during the Tanzimat reform era. The Hejaz Railway, completed in the early 20th century, stretched from Damascus to Medina, dramatically reducing travel time across the Arabian Peninsula and transforming imperial logistics (Quataert, 2005). The railway not only facilitated rapid military deployment to strategic frontier regions but also supported the annual Hajj pilgrimage, thus reinforcing both the political and religious legitimacy of the Ottoman state (Pamuk, 2000; Schilcher, 1992).

Beyond its religious and military utility, the railway network fostered new commercial opportunities by linking agricultural provinces, interior markets, and port cities to global trade routes. This integration lowered transportation costs, expanded market accessibility for regional producers, and contributed to provincial economic development (Pamuk, 2000; Quataert, 2005). Ottoman railway planning reflected early elements of what modern supply chain theory now terms intermodal transportation—where rail, maritime, and overland systems operate within a unified logistical framework (Chopra & Meindl, 2007; Christopher, 2016).

Nevertheless, the rapid expansion of Ottoman railways was heavily financed through European capital markets, which introduced new layers of financial dependency on external creditors and revealed growing vulnerabilities in the empire's fiscal position during its late phase (Pamuk, 2000; Quataert, 2005).

3.2.4.3. Telegraph Communications

In parallel with its rail expansion, the empire embraced telegraph technology as a means of enhancing administrative and logistical control. The installation of extensive telegraph lines—beginning in the 1850s—allowed for near real-time communication between Istanbul and distant provinces, fundamentally altering the speed at which the imperial center could exercise control over military and civil affairs (Faroqhi, 2004; Headrick, 1991).

The integration of telegraphy into military logistics allowed for dynamic adjustments in supply allocation, real-time updates on troop movements, and more efficient crisis response across multiple campaign fronts (Quataert, 2002, 2005). This technological leap forward represents an early form of what is now recognized in global supply chain management as logistics visibility — the capacity to monitor, adjust, and optimize complex supply chains through centralized information systems (Christopher, 2016; Sheffi, 2020).

The combined development of railways and telegraphy effectively synchronized Ottoman logistics across vast distances, greatly increasing the empire's responsiveness to both military challenges and economic disruptions (Goffman, 2002; Pamuk, 2000).

3.2.5. Crisis Management and Logistical Resilience

A defining strength of the Ottoman logistics system was its built-in flexibility to respond to diverse crises, including famines, wars, financial shocks, and environmental disasters. The empire developed multi-layered institutional mechanisms to stabilize both military and civilian supply chains, allowing it to maintain political authority and economic continuity across its vast and volatile domains (Ágoston, 2021; Faroqhi, 2004; Pamuk, 2000).

Unlike many pre-modern states that frequently collapsed under the weight of systemic disruptions, the Ottomans employed a distributed resilience model—balancing central intervention with provincial resource mobilization. During periods of famine or poor harvests, granaries located along key transportation corridors and within fortresses acted as critical buffers, enabling the imperial government to stabilize grain prices, secure urban food supplies, and prevent social unrest (Faroqhi, 2004; Pamuk, 2000). These granaries functioned as early versions of strategic reserves used in contemporary food security systems.

In parallel, the Ottoman treasury *(hazine)* maintained sufficient liquidity to fund emergency procurement, military reinforcements, or infrastructure repairs when local resources became insufficient. This fiscal capacity was supported by the empire's highly diversified tax base, which blended direct taxation, tax farming, and in-kind contributions from agricultural production (İnalcık & Quataert, 1994; Pamuk, 2000). The treasury's ability to redirect funds during crises provided essential financial agility that parallels modern contingency budgeting in government and corporate supply chain resilience planning (Sheffi, 2020).

Provincial governors played a vital operational role in localized crisis response. They were empowered to reorganize provisioning networks, redirect surplus production from unaffected provinces, and collaborate with merchant guilds to ensure market continuity (Barkey, 1994;

Faroqhi, 2004). These decentralized emergency responses enabled rapid redistribution of scarce resources while minimizing bureaucratic delays.

Additionally, the range organization system added logistical flexibility by allowing authorities to dynamically reroute supply lines and adjust transportation hubs in response to military setbacks, shifting battlefronts, or trade disruptions (Ágoston, 2005; Murphey, 2006). The system's modular structure permitted temporary closures, bypasses, or intensified provisioning at specific stations depending on operational priorities—anticipating modern adaptive routing models in supply chain management (Chopra & Meindl, 2007; Sheffi, 2020).

The empire's multi-tiered crisis management approach also addressed regional economic vulnerabilities. In response to regional droughts or epidemics, the state often postponed tax collection, subsidized transportation costs, or issued short-term loans to stabilize provincial economies and preserve long-term fiscal sustainability (Faroqhi, 2014; Pamuk, 2000). This capacity for economic shock absorption helped maintain both political stability and provincial loyalty during periods of heightened social stress.

In military crises, the Ottoman system excelled in rapidly assembling multi-front logistics operations that allowed for simultaneous campaigns across distant battlefields, from Hungary to Yemen. Its resilience was particularly evident during extended sieges such as Vienna (1529, 1683) or prolonged Balkan campaigns, where the empire successfully sustained large armies across hostile or poorly resourced territories for months or even years (Ágoston, 2021; Murphey, 2006).

Ultimately, the Ottoman crisis management model reflects an advanced form of pre-modern supply chain resilience—integrating redundancy, geographical diversification, decentralized authority, and financial flexibility into an adaptive logistics architecture that sustained the empire's political, economic, and military viability for nearly six centuries (Christopher, 2016; Pamuk, 2000; Sheffi, 2020).

3.3. Contributions to Modern Supply Chain Theory

Research Question 3: How can Ottoman logistics practices be interpreted through the lens of modern logistics and supply chain management theories?

Although developed within a pre-industrial socio-political context, Ottoman logistics exhibited many features that reflect advanced concepts within contemporary supply chain management theory. Its highly integrated infrastructure, decentralized resource mobilization, crisis

adaptability, and emerging information systems illustrate an early understanding of many logistical challenges that modern organizations continue to face today.

While the Ottoman Empire predates industrialization and digitized logistics systems, its approach to mobility, provisioning, and resilience aligns with many contemporary logistics theories. These include the principles of agile supply chains, dual-use infrastructure design, decentralized procurement, and inventory buffering—elements now central to global supply chain strategy. The following subsections analyze how key elements of Ottoman logistics anticipate modern concepts.

3.3.1. Integrated Infrastructure and Network Design

The Ottoman Empire's logistical architecture offers an early prototype of modern multimodal and hub-and-spoke supply chain networks (Chopra & Meindl, 2007; Christopher, 2016).

Strategic corridors such as the Rumelia Road, Anatolia Road, and Hejaz Road not only supported rapid troop deployments but also enabled commercial connectivity across Europe, Asia, and Africa (Ágoston, 2005; Murphey, 2006). The presence of caravanserais, regularly spaced along these corridors, provided secure rest points, functioning similarly to today's regional distribution centers by ensuring predictable inventory replenishment and safety along the supply chain (Kasaba, 1988; Raymond, 1980).

At river crossings, monumental bridges such as Drina and Mostar eliminated major physical barriers, promoting uninterrupted supply flows (Grabar & Goodwin, 1972; Necipoğlu, 2005). In parallel, port cities like Istanbul, Izmir, Thessaloniki, and Basra acted as transshipment hubs, integrating maritime and inland routes into one system of synchronized material movement (Fleet, 1999; Goffman, 2002; Greene, 2010). The empire's connectivity model foreshadowed the global intermodal transportation networks of the 20th and 21st centuries.

Additionally, this network design enabled the state to maximize asset utilization by combining military and commercial functions within shared physical infrastructure—a strategy today described as dual-use logistics optimization (Chopra & Meindl, 2007; Sheffi, 2020).

3.3.2. Decentralized Resource Allocation and Procurement

The Ottoman logistics model employed an advanced hybrid procurement structure that blended centralized coordination with decentralized execution—mirroring modern multi-tier sourcing and vendor-managed inventory systems (Chopra & Meindl, 2007; Simchi-Levi & Simchi-Levi, n.d.)

While provisioning policies were set in Istanbul, much of the operational procurement—particularly food, fodder, animals, and local supplies—was coordinated at the provincial level through range organizations and local administrators (Ágoston, 2005; Barkey, 1994; Murphey, 2006). This decentralized sourcing strategy limited transportation burdens, reduced costs, and increased flexibility when addressing local disruptions—core principles of agile supply chain management (Christopher, 2016).

Granaries strategically positioned across provinces functioned as prepositioned inventories, allowing for rapid resupply during both military campaigns and famines (Faroqhi, 2004; Pamuk, 2000). This resembles modern regional warehouses designed to buffer uncertainty and ensure service continuity (Chopra & Meindl, 2007).

Furthermore, by actively incorporating local producers into provisioning, the system created state–society economic partnerships that promoted rural development, loyalty, and political stability—a feature consistent with public goods provisioning models in early modern empires (İnalcik, 2015; Pamuk, 2005; Ünsar, 2012).

3.3.3. Resilience and Risk Management

Perhaps one of the most striking parallels between Ottoman logistics and modern supply chain theory lies in its resilience mechanisms. Modern supply chain management emphasizes redundancy, flexibility, and contingency planning to navigate disruptions caused by environmental, political, or market shocks (Ponomarov & Holcomb, 2009; Sheffi, 2020). The Ottomans similarly diversified their supply base across regions, maintained surplus capacity in granaries, and empowered local governors to mobilize surplus resources from unaffected areas during crises (Faroqhi, 2004; Pamuk, 2000).

The range organization's dynamic routing capabilities closely reflect today's adaptive logistics routing algorithms that allow for flexible reallocation of distribution channels in response to evolving operational environments (Christopher, 2016; Sheffi, 2020). The empire's fiscal liquidity, maintained through its tax farming system, provided additional financial resilience that allowed it to absorb external shocks and sustain ongoing logistical operations (İnalcık & Quataert, 1994; Pamuk, 2000).

This comprehensive resilience architecture allowed the Ottoman Empire to maintain logistical continuity even during systemic crises, positioning it as one of the most stable early modern imperial economies.

3.3.4. Information Systems and Real-Time Coordination

The late Ottoman period's adoption of telegraph networks represents a remarkably early form of supply chain visibility—allowing for near real-time coordination between Istanbul and distant provincial nodes (Faroqhi, 2004; Quataert, 2002, 2005). This parallels today's digital control towers that utilize integrated data flows to monitor inventory levels, transportation status, and risk profiles across global operations (Christopher, 2016).

When integrated with the expanding railway system, these information technologies enabled synchronized troop deployments, dynamic resource allocation, and rapid response to battlefield or market disruptions—offering a pre-industrial model of end-to-end supply chain integration (Pamuk, 2000; Quataert, 2002).

3.3.5. Global Connectivity and Legacy Implications

The Ottoman Empire's unique geopolitical position allowed it to function as an early global trade hub, sitting at the crossroads of Europe, Asia, and Africa (Fleet, 1999; Goffman, 2002; Greene, 2010, 2015). Through control of major maritime and inland trade routes, the empire effectively coordinated long-distance supply flows long before the institutionalization of globalized production networks in the late 20th century.

Its combined use of centralized governance, integrated infrastructure, and fiscal coordination created a logistics system that offers important lessons for modern global supply chain governance—where multi-jurisdictional coordination, regulatory harmonization, and infrastructure investment remain major concerns for multinational corporations and governments alike (Gereffi, 2017; İnalcık & Quataert, 1994; Sheffi, 2020).

4. Discussion

The logistics system of the Ottoman Empire reveals a remarkably integrated, adaptive, and sophisticated approach that sustained the empire's political authority, military effectiveness, and economic viability over six centuries. Through the synthesis of extensive historical evidence presented in this study, several key themes emerge that illuminate the unique nature of Ottoman logistics, its systemic resilience, and its relevance to modern logistics and supply chain management.

4.1. Integrated Military-Commercial Logistics as a Foundation of Ottoman Stability

A key feature that distinguished Ottoman logistics was the seamless integration of military and commercial systems into a unified infrastructure network. Roads, bridges, fortresses, range stations, granaries, and port cities served overlapping functions, enabling both the projection of military power and the expansion of regional and global trade (Ágoston, 2021; Fleet et al., 2006; Murphey, 2006). Military logistics, supported by range organizations, granaries, and road networks, enabled sustained campaigns across the Balkans, Caucasus, and Middle East, while commercial logistics leveraged the same corridors to facilitate trade between Europe, Asia, and Africa (Faroqhi, 2004; Pamuk, 2000).

This dual-purpose logistics infrastructure reduced redundancy, maximized resource utilization, and allowed for rapid conversion of commercial corridors into military supply lines when necessary. Modern supply chain management similarly emphasizes infrastructure flexibility and multi-functionality in designing robust and efficient logistics networks (Chopra & Meindl, 2007; Christopher, 2016).

4.2. Institutional Innovation and Governance of Logistics Systems

The Ottoman Empire's administrative architecture played a crucial role in maintaining logistical efficiency across vast and diverse territories. Centralized planning, coordinated through the Imperial Council, Grand Vizier, and specialized fiscal-military offices, ensured uniform policy implementation, while local administrators, provincial governors, and guilds provided operational flexibility at regional levels (Barkey, 1994; İnalcık & Quataert, 1994; Rexine, 1973).

The integration of logistics governance with fiscal mechanisms, particularly the tax farming system, allowed for predictable financing of both military and commercial logistics (Pamuk, 2000). This coordination between administrative and fiscal systems resembles modern integrated supply chain governance models that align procurement, logistics, and financial performance under unified management frameworks (Ponomarov & Holcomb, 2009).

4.3. Crisis Management and Early Supply Chain Resilience

Ottoman logistics demonstrated early forms of supply chain resilience through its capacity to adapt to crises, including famine, war, and environmental disruption. The strategic placement of granaries, the decentralized range organization system, and the ability of provincial governors to

mobilize surplus resources provided the state with flexible mechanisms for responding to sudden disruptions (Faroqhi, 2004; Murphey, 2006; Pamuk, 2000).

In contemporary terms, these Ottoman practices reflect the principles of risk mitigation, redundancy, and adaptive logistics that are central to modern supply chain resilience models (Chopra & Meindl, 2007; Sheffi, 2020). The empire's capacity to balance central oversight with local responsiveness contributed directly to its political longevity.

4.4. Technological Innovations and Early Supply Chain Visibility

The introduction of railways and telegraph systems during the 19th century marked a significant transformation in Ottoman logistics, enabling synchronized troop movements, accelerated trade, and real-time coordination across distant provinces (Faroqhi, 2004; Goffman, 2002; Quataert, 2002). These developments served as early analogues to modern supply chain visibility systems that depend on integrated information networks for dynamic resource allocation and operational monitoring (Christopher, 2016).

The Hejaz Railway illustrates how infrastructure projects simultaneously served military, economic, and religious functions while extending imperial authority over remote regions (Pamuk, 2000; Quataert, 2002). The telegraph network allowed the central government to actively monitor regional supply chains, adapt to disruptions, and coordinate multi-front operations—a precursor to contemporary control tower models used in global logistics (Chopra & Meindl, 2007).

4.5. Legacy Contributions to Global Supply Chain Thought

The Ottoman logistics experience provides valuable insights into the evolution of global supply chains. The empire's ability to link Eurasian land routes with maritime networks through its strategic port cities and trade hubs foreshadowed today’s multimodal global logistics networks (Fleet et al., 2006; Goffman, 2002; Greene, 2010). Furthermore, the alignment of logistics infrastructure with imperial governance reflects enduring lessons about the integration of political authority and economic networks.

Ottoman practices in resource decentralization, administrative centralization, fiscal integration, and technological adoption offer historical precedents for many contemporary supply chain management concepts (Ágoston, 2021; Sheffi, 2020). The empire’s experience demonstrates how effective logistics governance can serve not only military and commercial needs but also broader goals of political cohesion and regional stability.

Conclusion

The Ottoman Empire's logistical system, developed over six centuries, represents one of the most advanced and adaptive logistics architectures of any pre-modern state. This study examined the organization, innovation, and long-term sustainability of Ottoman logistics across three central research questions, providing both historical insight and contemporary relevance to modern supply chain theory. First, the findings demonstrate that Ottoman logistics were not divided into separate military and commercial systems but were instead deeply integrated through shared physical infrastructure and administrative institutions. Roads such as the Rumelia, Anatolia, and Hejaz routes, supported by range organizations, caravanserais, bridges, fortresses, granaries, and port cities, allowed the empire to sustain military campaigns while simultaneously facilitating commercial trade flows (Ágoston, 2021; Faroqhi, 2004; Fleet et al., 2006; Murphey, 2006). The multifunctional nature of these logistics' networks maximized resource utilization, reduced redundancies, and strengthened both imperial control and regional economic development.

Second, the empire's long-term sustainability was underpinned by continuous innovation in administrative governance, technological adaptation, and resource optimization. The combination of centralized oversight from Istanbul and flexible local provisioning allowed the empire to efficiently mobilize supplies across its diverse territories (Barkey, 1994; İnalcık & Quataert, 1994; Pamuk, 2000). Innovations such as the range organization system, granary networks, artillery transportation solutions, railway construction, and telegraph communications represent sophisticated logistical responses to the challenges of governing vast and geographically diverse regions (Ágoston, 2005; Faroqhi, 2004; Quataert, 2002).

Third, when analyzed through the lens of modern supply chain management, Ottoman logistics exhibit many characteristics associated with contemporary best practices. These include infrastructure integration, decentralized sourcing, resilience and risk management, supply chain visibility, and multimodal global connectivity (Chopra & Meindl, 2007; Christopher, 2016; Sheffi, 2020). Although operating within the constraints of pre-industrial technology, the empire's logistics systems offer early examples of concepts such as just-in-time provisioning, adaptive routing, decentralized procurement, and integrated control towers that are now central to global supply chain operations.

Ultimately, the Ottoman experience highlights the enduring importance of logistics as a core instrument of state power, economic development, and political stability. Its historical innovations continue to provide valuable insights into the complex interplay between governance, infrastructure, commerce, and military readiness—issues that remain equally relevant for contemporary logistics management in an increasingly interconnected global economy.

By situating Ottoman logistics within a comparative historical-theoretical framework, this study not only provides a deeper understanding of the empire's operational architecture but also contributes to contemporary logistics scholarship by uncovering early practices of system integration, resilience, and adaptive resource management. These findings offer a historical foundation for rethinking modern supply chain models in terms of their roots in pre-industrial governance and infrastructure planning. Thus, this research bridges the gap between past practices and future supply chain innovations.

References

Ágoston, G. (2005). *Guns for the Sultan: military power and the weapons industry in the Ottoman Empire*. Cambridge University Press.

Ágoston, G. (2021). *The last Muslim conquest: the Ottoman Empire and its wars in Europe*. Princeton University Press.

Aksan, V. (2014). *Ottoman Wars, 1700-1870: An Empire Besieged*. Routledge.

Barkey, K. (1994). *Bandits and bureaucrats: The Ottoman route to state centralization*. Cornell University Press.

Büyükçekmece, B. (n.d.). *Mimarbaşı'nın Şaheseri: Büyükçekmece Köprüsü (Kanuni Sultan Süleyman Köprüsü)*. Şantiye İnşaat Yapı ve Mimarlık Dergisi. https://www.santiye.com.t

Chopra, S., & Meindl, P. (2007). *Supply chain management. Strategy, planning & operation*. Springer.

Christopher, M. (2016). *Logistics and Supply Chain Management: Logistics & Supply Chain Management*. Pearson UK.

Darling, L. T. (1996). *Revenue-raising and legitimacy: tax collection and finance administration in the Ottoman Empire, 1560-1660* (Vol. 6). Brill.

Faroqhi, S. (2004). *The Ottoman Empire and the world around it*.

Faroqhi, S. (2014). *Travel and Artisans in the Ottoman Empire*.

Fleet, K. (1999). *European and Islamic trade in the early Ottoman state: the merchants of Genoa*

and Turkey. Cambridge University Press.

Fleet, K., Faroqhi, S. N., & Kasaba, R. (2006). *The Cambridge History of Turkey* (Vol. 3). Cambridge University Press.

Gereffi, G. (2017). Global value chains in a post-Washington Consensus world. In *Global Value Chains and Global Production Networks* (pp. 9–37). Routledge.

Goffman, D. (2002). *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*. Cambridge University Press.

Grabar, O., & Goodwin, G. (1972). A History of Ottoman Architecture. *Technology and Culture*, *13*(1), 67. https://doi.org/10.2307/3102660

Greene, M. (2010). *Catholic Pirates and Greek Merchants: A Maritime History of the Early Modern Mediterranean* (Vol. 24). Princeton University Press.

Greene, M. (2015). *Edinburgh History of the Greeks, 1453 to 1768: The Ottoman Empire*. Edinburgh University Press.

Headrick, D. R. (1991). *The invisible weapon: Telecommunications and international politics, 1851-1945*. Oxford University Press.

Hess, A. C. (2017). The evolution of the Ottoman seaborne empire in the age of the oceanic discoveries, 1453–1525. In *Naval History 1500–1680* (pp. 101–128). Routledge.

Imber, C. (2009). *The Ottoman Empire, 1300-1650: the structure of power*. Springer.

İnalcik, H. (2015). The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy. In *Studies in the Economic History of the Middle East* (pp. 207–218). Routledge.

İnalcık, H., & Quataert, D. (1994). *An economic and social history of the Ottoman Empire, 1300-1914*. Cambridge University Press.

Janowski, N. (n.d.). *Old Bridge Area of the Old City of Mostar*. https://worldheritagesites.net/old-

Kafadar, C. (1995). *Between two worlds: The construction of the Ottoman state*. Univ of California Press.

Kasaba, R. (1988). *The Ottoman Empire and the world economy: The nineteenth century*. Suny Press.

Ketchen Jr, D. J., & Hult, G. T. M. (2007). Bridging organization theory and supply chain management: The case of best value supply chains. *Journal of Operations Management*, *25*(2), 573–580.

Masters, B. (2013). *The Arabs of the Ottoman Empire, 1516-1918: A Social and Cultural History*. Cambridge University Press.

Murphey, R. (2006). *Ottoman Warfare, 1500-1700*. Routledge.

Necipoğlu, G. (2005). *The Age of Sinan: Architectural Culture in the Ottoman Empire. Reaktion*.

Pamuk, Ş. (2000). *A monetary history of the Ottoman Empire*. Cambridge University Press.

Pamuk, Ş. (2005). The evolution of factor markets in the Ottoman Empire, 1500-1800. *A Conference on "The Rise, Organization and Institutional Framework of Factor Markets", Utrecht*.

Papaioannou, D., Sutton, A., & Booth, A. (2016). Systematic approaches to a successful literature review. *Systematic Approaches to a Successful Literature Review*, 1–336.

Ponomarov, S. Y., & Holcomb, M. C. (2009). Understanding the concept of supply chain resilience. *The International Journal of Logistics Management*, *20*(1), 124–143.

Quataert, D. (1994). *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950 (SUNY Series in the Social and Economic History of the Middle East)*. State University of New York Press.

Quataert, D. (2002). *Ottoman manufacturing in the age of the industrial revolution* (Vol. 30). Cambridge University Press.

Quataert, D. (2005). *The Ottoman Empire, 1700-1922* (Vol. 34). Cambridge University Press.

Raymond, A. (1980). The Rab': A Type of Collective Housing in Cairo During the Ottoman Period. *Architecture as Symbol and Self-Identity. Proceedings of the Seminar Held in Fez, October 9-12, 1979*, 55–61.

Rexine, J. E. (1973). The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600: Inalcik, Halil (Translated by Norman Itzkowitz and Colin Imber):(Praeger History of Civilization Series) Praeger Publishers, 258 pp., Publication Date: April 30, 1973. *History: Reviews of New Books*, *1*(7), 152–153.

Salzmann, A. (2004). *Tocqueville in the Ottoman Empire: rival paths to the modern state* (Vol. 28). Brill.

Schilcher, L. S. (1992). The famine of 1915–1918 in Greater Syria. *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective: Essays in Honour of Albert Hourani*, 229–258.

Sheffi, Y. (2020). *The new (ab) normal: Reshaping business and supply chain strategy beyond Covid-19*. MIT CTL Media.

Simchi-Levi, D., & Simchi-Levi, E. (n.d.). *Designing and managing the supply chain: Concepts, strategies, and cases*.

Stadtler, H., Stadtler, H., Kilger, C., Kilger, C., Meyr, H., & Meyr, H. (2015). *Supply chain management and advanced planning: concepts, models, software, and case studies*. Springer.

UNESCO. (n.d.). *Mehmed Paša Sokolović Bridge in Višegrad*. World Heritage Convention. https://whc.unesco.org/en/list/1260/

Ünsar, S. (2012). A study on institutional change: Ottoman social structure and the provision of public goods. *Gazi Akademik Bakış, 11,* 177–200.

Uyar, M., & Erickson, E. J. (2009). *A military history of the Ottomans: From Osman to Atatürk*. Bloomsbury Publishing USA.

Vlačić, B., Corbo, L., e Silva, S. C., & Dabić, M. (2021). The evolving role of artificial intelligence in marketing: A review and research agenda. *Journal of Business Research, 128,* 187–203.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:17.02.2025
Kabul tarihi |Accepted:23.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Nadir İsmayılov

https://orcid.org/0009-0008-5541-280X
Associate Professor, Doctor of Philosophy in Pedagogy, Baku University, Faculty of Education and Management, Department of Educational Management, Azerbaijan, nadir_ismayil56@mail.ru

Vazufa Khudiyeva

https://orcid.org/0000-0002-5376-8385
Teacher, Baku State University Faculty of information and document management Department of document management, Azerbaijan, vazufe@mail.ru

Atıf Künyesi | Citation Info

İsmayılov, N. & Khudiyeva, V. (2025).Azerbaijani Cultural Heritage Tradition - Kelaghayi (Documentary Flow and Source Studies). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 706-717.

Azerbaijani Cultural Heritage Tradition - Kelaghayi (Documentary Flow and Source Studies)

Abstract

Women's headscarves have been used for various purposes in different cultures for thousands of years. The headscarf has been characterized as a symbol of religious affiliation and family status, as well as an indicator of social status. The headscarf, which has passed through a historical path where religion and fashion are polarized, has a centuries-old tradition. In ancient times, the headscarf, which arose from the need to protect the head from rain and sun in the Mesopotamian civilization, over time became a religious symbol and at the same time began to be accepted as a symbol of distinction and authority in society. The article examines the forms, meanings, and essence of women's headscarves in different periods, as well as the kelaghay, which has not lost its importance and spiritual value for Azerbaijani women over the centuries, from a comparative and historical perspective.

Keywords: *History of women's headscarves, Headscarf traditions in different nations, Documents and sources about the headscarf*

CC BY NC
Creative Commons Licence

Azerbaycan Kültürel Miras Geleneği - Kelağayi (Belgesel Akışı ve Kaynak Çalışmaları)

Öz

Kadın başörtüsü binlerce yıldır farklı kültürlerde çeşitli amaçlarla kullanılmaktadır. Başörtüsü, dini mensubiyetin ve aile statüsünün bir sembolü olmasının yanı sıra sosyal statünün de bir göstergesi olarak nitelendirilmiştir. Din ve modanın kutuplaştığı tarihsel bir yoldan geçen başörtüsü, yüzyıllara dayanan bir geleneğe sahiptir. Eski çağlarda Mezopotamya uygarlığında başı yağmurdan ve güneşten koruma ihtiyacından doğan başörtüsü, zamanla dini bir sembol haline gelmiş ve aynı zamanda toplumda bir ayrım ve otorite sembolü olarak kabul görmeye başlamıştır. Makale, Azerbaycanlı kadınlar için yüzyıllar boyunca önemini ve manevi değerini kaybetmeyen kelağayın yanı sıra farklı dönemlerdeki kadın başörtülerinin biçimlerini, anlamlarını ve özünü karşılaştırmalı ve tarihsel bir perspektiften incelemektedir.

Anahtar Kelimeler: *Kadın başörtüsü tarihi, Farklı milletlerde başörtüsü gelenekleri, Başörtüsü ile ilgili belge ve kaynaklar*

Introduction

During the Sasanian dynasty of ancient Iran, the headscarf was used as a symbol of submission. There is information about its use in different ways in many cultures. In early Jewish civilization, hair was considered a sign of beauty and at the same time, as personal property, it had to be covered so that others could not see it. Married women were required to cover not only their hair but also their faces. The tradition of headscarf was supported in Christian and Jewish communities, but how women covered their heads varied according to political systems, geography, and ethnicity.

After the spread of Islam in the Arabian Peninsula, Muslims continued the tradition of headscarf and incorporated it into their beliefs. Although the use of the headscarf for women during this period was seen as a social restriction, this period in history was a period when women were given more freedom.

The sense of shame and modesty is one of the main characteristics of the Islamic religion. The holy book of Islam, the Quran, commands men and women to behave in accordance with chastity (Mammadov, 2013; Mammadov, 2022b). Thus, wearing the headscarf "hijab" is to protect women's chastity and privacy from strangers. Although some accept this cover as a command, and others as a recommendation, in general, Muslims use the headscarf in a wide geographical area. According to the claims of the Muslim Reform Movement, the "Quran" hijab is used in the context of both men and women. According to them, the hijab is a pre-Islamic garment. The "Quran" recommends how to wear and use it.

There are verses in the "Quran" related to the headscarf and its use. In verses -30, 31, 60 of the "An-Nur" surah; in verses -33, 53, 59 of the "Azhab" surah, instructions and recommendations are given about the use of the hijab by women. Specifically, verse 31 of the "An-Nur" surah states that "Tell the believing women to lower their gaze and draw their headscarves over their bosoms." Verse 59 of Surah Al-Ahzab states, "Tell your wives, your women, and your daughters to cover themselves. That is more appropriate for them to be recognized and not to be harassed" .

1. The main part

In Iran and Afghanistan, women are required by law to wear the hijab. According to the Penal Code, which came into effect in Iran in 1983, women who do not comply with the hijab rules are subject to a “74-lash” punishment. There is even a “Morality Police” organization in Iran made up of women that monitors the proper use of the hijab by women.

In ancient Greek and Roman civilizations, noble women from the upper classes also covered their heads. According to Roman church law, in the early Christian era, women who came to church to worship were forbidden to show their hair. The greatest missionary in the history of Christianity, the apostle Paul, supports this rule in chapter 11 of the most widely printed book in the world – the Bible, “First Book of Chronicles” (Askerova & Mammadov, 2025; Ismayilov & Khalafova, 2022a). The apostle Paul, whose name was included in the list of “100 most influential people in history”, has the following thoughts on this: “It is necessary for a man to cover his head, because he is the image and glory of God. But a woman is the glory of a man. Man was not created for the sake of a woman, but a woman for the sake of a man. Judge for yourselves whether it is permissible for a woman to pray with her head uncovered? A woman who wants to pray with her head uncovered should have her hair cut off. If it is considered shameful for a woman to have her hair cut off, let her cover her head ”.

The Roman Catholic Church issued a decree in the Middle Ages (1600s) on the need for women to cover their heads. The elegant headgear of that time was widely used in Europe from the late 12th to the early 14th centuries. This garment, which covered the head and neck, was made of popular fabrics. Over time, in the 16th and 17th centuries, the Puritans (supporters of the Protestant sect) in Great Britain accelerated the formation of the reformist movement led by Elizabeth I in the churches. They tried to save the Church of England from Roman Catholic customs. The Puritans were looking for a simpler and more practical way for women to cover their heads. In the 1700s, most women wore a linen hat, both for decency and practicality. These

hats evolved over the centuries, from small sizes to large, fashionable headpieces. However, the more hair a hat covered, the more conservative it was considered.

Over time, the social nature of hats has also changed. In the 1800s, hats were intended to protect women's hair from dirt, smoke, dust, etc. In addition, we should note that wearing hats at that time was considered an important attribute for health. Thus, by protecting their hair under a hat, women reduced eye and skin infections by reducing the likelihood of touching their faces with their hands. After a while, hats also became a fashion accessory, perfectly complementing women's clothing.

In the Western world, which is mostly Christian and Jewish, covering women's hair in public was one of the most important aspects of religious beliefs. In 1786, a law was passed in the American state of Louisiana that forced black African women to cover their heads in order to distinguish them from white women. According to the law, women of color had to cover their hair with a piece of cloth called a "tignon." That is why this law was called the "Tignon Law." (Kushzhanov & Mahammadli, 2019b; Mahammadi, 2024). However, black women decorated this headdress with feathers and stones, giving the tignon a new meaning as a symbol of rebellion.

At the beginning of the 19th century, women's hats became more popular as headwear and began to be used as an element of clothing that protected from the sun's rays, rain, etc. At the same time, the types and materials of headwear indicated social class, status, taste and family situation. Women's head covering was perceived as a sign of respect for values. Over time, hats made of various materials gained value not only for practical purposes, but also as a fashion indicator, becoming one of the main elements of fashion. Women now covered less of their hair and used hats simply as an element of tasteful clothing.Refusal to wear the hijab has become one of the symbols of the struggle for freedom and rights in a number of Muslim countries. Thus, for the first time in the 70s of the 19th century, the hijab was demonstratively abandoned in Egypt. In Azerbaijan, this process took place at the beginning of the 20th century. The statue of the “Free Woman” erected in Baku during the Soviet era, depicting a woman throwing off her veil, is a symbol of this event (Khalafova & Ismailov, 2024 a; Ismayilov, K., Ismayilov, N.& Mammadova, 2019). The idea of a woman’s visible participation in public life as a free individual was brought to the fore during this period. Similar ideas were also included in the UN statements: “The niqab that covers the face is a violation of human rights and can lead to the marginalization of Muslim women” (Qasımlı & Məhəmmədli, 2024a).

The kelagay is a square-shaped headscarf made of silk thread, mainly worn by Azerbaijani women. The production of the kelagay dates back to very ancient times. There is information about the widespread use of a headscarf by women, similar to the modern kelagay, among court women in the 6th-5th centuries BC, during the time of the Iranian Shah Darius I. (Takhirov & Ismaylov, 2011; Mammadov, 2022a). The work "Hudud al-Alam" (a geographical treatise written in the 10th century) contains information about the production of headscarves in the city of Barzand.Widely spread in the Middle East and among the peoples of the Caucasus, kelagayis vary in both color and size. Older women wear mainly dark and wide-sized kelagayis, while young women wear white and colorful, small-sized kelagayis. Women usually wear dark-colored kelagayis during mourning ceremonies, and colorfully patterned kelagayis during wedding ceremonies (Kushzhanov & Dashqin, 2019a; Nadir & Sevda, 2022; Qasımlı & Məhəmmədli, 2024a). In Azerbaijan, kelagayis were once considered the foundation of a newly established family, and during the embassy ceremony, the engagement ring wrapped in a red kelagayi was presented to the bride's house. The patterns applied to kelagayis have fascinated people for centuries with their richness and symbolic motifs. Each decorative motif has a deep symbolic meaning and mythological roots that go back to ancient times. It is no coincidence that the concepts in kelagayi depictions coincide with the images and elements reflected on carpets woven in Azerbaijan and ceramic objects found there.

In the Middle Ages, kelagayis were usually decorated with patterns in the form of buta. These patterns served as a kind of seal, indicating which master or manufacturer the kelagayi belonged to. The masters would dip their right fists in paint and leave a mark on the fabric, decorating it with patterns. Over time, this buta form created with a fist was improved and transformed into a more precise and stable seal form.

According to researchers, the application of kelagayi patterns is carried out according to a system. The patterns on the kelagayi symbolize the structure of the world and the universe (Kazimi & Mahammadli, 2021; İsmayılov & Məhəmmədli, 2024). The border on the edge of the korpek means a mountain and protects people. The border in the middle depicts the other world. As can be seen from the patterns, the other world is more complex and colorful.

In the Middle Ages, small enterprises engaged in the production of kelagayi existed in the territories of Azerbaijan. According to the ideas of historian Mais Jafarov, kelagayi were previously made individually, but later they began to be produced by special enterprises. (Ismayilov &

Khalafova, 2022b; Ismayilov & Aliyeva, 2023). The German publicist and traveler Georg Adam Forster, in his information from 1784, indicated that up to 400 tons of silk were sent from Shirvan to Astrakhan. A significant part of this silk fell to the share of the production of kelagayi in Basgal. At that time, along with the cities of Sheki, Ganja, and Shusha, Basgal was known as one of the largest silk-growing centers of Azerbaijan.

Basgal kelagayi enjoyed great fame in world markets in the 18th century, which was reflected in the travelogues of travelers who traveled to the Caucasus at that time. In 1862, the Russian traveler Pyotr Pashino noted in the newspaper “Kafkazskiy Vestnik” (“Caucasian News”) that the silk fabrics made by artisanal methods in the Basgal province, including kelagayis made from these fabrics, were not inferior in artistic characteristics and quality to the examples of the textile industry of the time.

The Azerbaijani national women's headdress - kalagay, made of pure silk fabric, is closely associated with the development of sericulture in Azerbaijan as an attribute. It should be noted that silk production in Azerbaijan began in ancient Nukha (Sheki) (Qasımlı & Məhəmmədli, 2024b; Kenzhebayeva, Urmurzina & Mahammadli, 2018). The prominent Azerbaijani educator and ethnographer Rashid bey Efendiyev, in his essay "Sericulture in the Sheki Province of Azerbaijan", compares Nukha with China, the homeland of silk. Rashid bey Efendiyev also noted that in the 19th century, French specialists visited Sheki to study the technology of feeding silkworms.The passage of the “Great Silk Road” through Azerbaijan greatly facilitated the export of Sheki silk and silk products to other countries (Ismayılov & Khudiyeva, 2023; Ismaylov, , 2015). It should be noted that among these products, the demand for kelagayi was the greatest. Travelers from the Netherlands, England, Italy and other European countries noted in their travelogues that they came across women's headdresses made of fine, elegant silk in trading places located in various cities of Azerbaijan. These kelagayi differed in the variety of ornaments of the provinces.

The famous Italian traveler Marco Polo, who traveled from Italy to China through the Central East and Central Asia, noted in his travelogue the successes achieved in the field of sericulture of these regions, emphasizing the beauty of silk products produced in Shamakhi and Barda. (Ismayilov, Mahammadli & Gasimli, 2023b; Karabalina, Maydangalieva, Satygalieva, Ahmetalina & Mahammadli, 2018).

In 1862, Azerbaijani kelagayi were first exhibited at the World Exhibition held in London. Nasir Abdulaziz oglu, a weaver from Basgal, who participated in the exhibition, was awarded a silver medal and a special diploma for the exquisite kelagayi and the delicate kanovuz fabric he

displayed. Speaking about this, he noted that "The English ladies did not allow the public to see the kelagayi. They bought all the kelagayi at the exhibition at once. I was left staring in amazement. I should have taken a lot of kelagayi. God willing, I will take more next time" (İsmayılov, Mahammadli & Gasimli, 2023a; Kushzhanov & Dashgin, 2019a; Mahamadli, 2018).

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the centers engaged in traditional kelagayi production in Azerbaijan were concentrated in only two centers - Basgal and Ganja for political and economic reasons. Cheap factory goods imported from Russia were crowding out artisanal and handmade products. On the eve of World War I, there were workshops in Basgal with 150 looms, where more than a million kelagayi were produced annually. Since the Basgal dyeing houses were not enough to dye so many kelagayi, the kelagayi were sent to Ganja, Shamakhi, and Baku to be dyed (Ismayilov & Khalafova, 2023; Məhəmmədli, 2024). The seasonings "shah buta", "khyrda buta", "saya buta" were most often used in decorating Sheki and Basgal kelagayi. Colorful kelagayi called "sogani", "albukhari", "istiotu", "yelani" gained great fame in Azerbaijan and the world. The ornamental wooden molds used to decorate kelagayi were mainly made of walnut and oak.

In the examples of Azerbaijani oral folk literature, poetic ideas about kelagayi were reflected in the epics, goshma, bayati, gerayli, and mainly in ashug poetry. There are also many works of art dedicated to kelagayi. Examples of bans include Saraf Shiruyen's poem "Kelaghayi", Rufat Ahmadzadeh's "Striptize with kelagayi", and Shamo Narimanoglu's story "Kelaghayi" (Muhammadli, 2023; Heydar, 2023; Bayramov & Məhəmmədli, 2025).

The following interesting ideas were reflected in the documents of the "First Congress of Caucasian Handicraft Workers" held in Tbilisi in 1902, in which Azerbaijani kelagayi manufacturers also participated: "Although the kelagayi masters were illiterate, they left their European colleagues behind in terms of craftsmanship. The products they made amaze people with their artistry, beauty and quality. However, the looms and machines used in Europe are not available here. The kelagayis they made are the fruit of hard work and skilled hands."

The launch of the "Kelaghayi" Silk Center in the Basgal settlement of the Ismayilli region in 2003 and the creation of the "Kelaghayi Museum" here familiarize visitors with the ancient historical traditions of kelagayi and allow them to participate in the process of product preparation. According to many fashion designers, kelagayi must be modernized and new samples must be produced.Traditions have been formed over several centuries regarding the women's silk

scarf - kelagayi, which is one of the unique examples of Azerbaijani national culture (Ismayilov & Bayramova, 2022b; Ismayilov, 2022). It should be noted that the development of sericulture in Azerbaijan is associated with the production of kelagayi. (Balginova, Maydangalieva, Satygalieva & Mahammadli, 2018). Thus, in Azerbaijan, kelagayi weaving, which has a two-thousand-year history, has been continued by many generations. Of these, the Shamilovs, descendants of Shovketziya Shamilov in the city of Sheki, are considered the most skilled masters of kelagayi weaving.

On November 26, 2014, at a meeting of the UNESCO Intergovernmental Committee on the Intangible Cultural Heritage, kelagayi weaving in Azerbaijan was included in the Representative List under the name "Symbolism and Traditional Art of Kelagayi" (Ismayilov, Mahammadli, & Khudiyeva, 2022). Kelagayi was added to the national costume of Azerbaijani women as an element of clothing several centuries ago. The reason why it has not lost its fame and importance to this day is that, unlike other clothing elements, it remains a part of the clothing of women of all ages.

Conclusion

The kelagayi is a mental memory and, being passed down from generation to generation, bears witness to both happy and sad days of women. It is possible to say with complete certainty that the centuries-old tradition of production and covering is experiencing its revival today. One of the reasons why the kelagayi has never gone out of fashion is that it is not just a piece of clothing, but its symbolic motifs. The Azerbaijani people have always considered the women's veil sacred as a sign of respect for mothers and women. Thus, according to national-mental values, the women's veil carries deep historical and cultural meanings and has been considered sacred in many cases. This is especially evident in traditional family and rural environments. There are several reasons why women's headscarves, including the kelagayi, are considered sacred in Azerbaijan and have never fallen out of fashion and value: A symbol of honor and dignity - according to the national values of the Azerbaijani people, a woman's veil symbolized the honor of her family and herself. Removing the veil or revealing it in front of a stranger could be considered an act that harmed the family's honor in a certain sense. Religious and moral values - According to Islam, the hijab or headscarf is intended to protect a woman's chastity. Although the tradition of covering the headscarf dates back to pre-Islamic times, in a country with deep Islamic traditions, this headscarf has also been accepted as a religious symbol. Symbolic and mystical meanings - in folk beliefs, the veil was sometimes considered to have mystical and protective

powers. For example, in some regions, women paid special attention to wearing the veil during prayer or when visiting holy places. Family symbol - in some regions, the bride's wearing the veil was a symbol of her loyalty to the family and family values. Even the passing of the veil from one generation to another is a common custom. Based on the research, it can be concluded that the kelagayi, as an example of Azerbaijani cultural heritage, is not just a piece of silk. It is a symbol that keeps alive both national identity and mental values. As a relic of years and generations, a symbol of cultural memory, the kelagayi is in the wardrobe of almost every Azerbaijani woman in Azerbaijan. Respect for the kelagayi is always at its peak, as is respect for women, and even if it is not used sometimes, it is preserved in the most precious place in the house. It can even be seen in the homes of Azerbaijanis living outside the borders of our country. Because the kelagayi is one of the mythical and mystical forces that protect the family traditions of Azerbaijanis. There is a history in each of its patterns, a feeling and emotion in each of its colors. The kelagayi is the language of the Azerbaijani woman's soul that speaks in silence, from joyful wedding days to the silence of mourning. Thus, the kelagayi is an example of the cultural heritage of the Azerbaijani people with material and spiritual value. It is not just an element of clothing, but also a work of art that combines historical, aesthetic, symbolic and spiritual values. The inclusion of “Kelaghayi Art – Culture of Making and Wearing Silk Headdresses” by UNESCO in 2014 on the “Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity” shows how valuable and universal cultural significance the kelagayi has. The kelagayi is presented not only in the “Kelaghayi” museum in Baskal, but also in the State Museum of Art of the Eastern Peoples in Moscow, the National History Museum in Baku, and the Azerbaijan Art Museum as an example of art that plays a major role in the daily life and life of our people. We can say with certainty that the kelagayi will always live as an integral part of the clothing of the Azerbaijani people - women. Because the kelagayi tradition is kept alive not only by those engaged in this art, but by the people themselves as a whole. The kelagayi is one of those headdresses that is always needed. Despite the rapid changes in fashion, the size of the cover and the shape of its patterns still remain the same. It can even be considered one of the longest-lived headdresses in the world.

References

Askerova, Sevinj V., & Mammadov, Eldaniz E. (2025). Children in Azerbaijan at the Beginning of the Third Millennium: Social Analysis Based on Basic Demographic and some Educational and Cultural Indicators. *Pakistan Journal of Life and Social Sciences, 23*(1), 8304-8313.

Balginova, K. M., Maydangalieva, Z. A., Satygalieva, G. B., & Mahammadli, D. (2018). The digital Kazakhstan. The developmemt of human resourses in education. «Вестник НАН РК», (6), 82-94.

Bayramov, A., & Məhəmmədli, D. (2025). Systematic Approach Methodology for Studying the Library Collection. *Akademik Tarih Ve Düşünce Dergisi,* 12 (2), 844-851.

Heydar, M. D. (2023). Library and information infrastructure of the regions of the Azerbaijan Republic: its development, current state and ways of modernization.(Experience of the ShekiZakatala Economic Region). *Technium Soc. Sci. J*., 39, 782.

Ismayilov, K., Ismayilov, N., & Mammadova, V. (2019). Library information services in academic libraries of Azerbaijan: a comparative study. *Library Management, 40* (6/7), 461-477.

Ismayilov, N. I. (2022). Library Resources: Allocation and Usage Problems (Comparative Analysis of the World and Regional Practice). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 26* (1), 38-43.
Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2023). On the typology of document-information resources in the field of economy. *Universidad Y Sociedad, 15* (6), 224-232.

İsmayılov, N. İ., Mahammadli, D., & Gasimli, H. H. (2023a). Organization, development and current situation of the document flow on tourism in the regions (based on the example of the Shaki-Zagatala economic region). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 2* (26), 122-127.

Ismayilov, N. I., Mahammadli, D., & Khudiyeva, V. (2022). Methods and Means of Information Search in the Digital Environment. *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 25* (5), 31-34.

Ismayilov, N., & Aliyeva, G. (2023). Creation and Formation of Document Flow in the Field of Library-Bibliography (on the Basis of Tazkiras). *Scientific and Theoretical Almanac Grani, 26* (3), 165-170.

Ismayilov, N., & Bayramova, I. (2022b). *Methodology of Research and Study of Document Flow in the Field of Tourism (Based on Experience from Local Libraries). Grani, 25* (3), 70-76.

Ismayilov, N., & Khalafova, S. (2022b). Library Sites that Provide Information to Users (Based on Domestic and Foreign Library Experience). *Науково-теоретичний альманах Грані, 25*(2), 22-28.
Ismayılov, N., & Khudiyeva, V. (2023). Conducting training and research, problem solving, creative thinking. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10* (2), 643-649.

İsmayılov, N., & Məhəmmədli, D. (2024). Qərbi Azərbaycan Tarixinə Dair Sənəd Axınının Təşəkkülü və İnkişafı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11* (6), 4483-4496.

Ismayilov, N., Mahammadli, D., & Gasimli, H. (2023b). Characteristics of the LibraryInformation Service in the Republic of Azerbaijan in A Poly-Ethnic Condition (based on the example of Sheki-Zagatala economic region). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 10* (3), 878- 890.

Ismaylov, N.I. (2015). Razvitiye azerbaydzhanskoy bibliografii v kontse XIX - nachale KHKH veka. *Bibliotekavedeniye,* (4):88-91. https://doi.org/10.25281/0869-608X-2015-0-4-88-91.

Karabalina, A. A., Maydangalieva, Z. A., Satygalieva, G. B., Ahmetalina, G. A., & Mahammadli, D. (2018). Family Pattern as Key Factor of Primary School Chidren Academic Perfomance. *Bulletin of the National Academy of Sciences of The Republic of Kazakhstan*, (6), 58-66. https://doi.org/10.32014/2018.2518-1467.28

Kazimi, P.F.O. & Mahammadli, D.H.O. (2021). Dijital alanın kullanımıyla kütüphane hizmetlerinde modern yönler (Bölgesel ve endüstriyel bilgi hizmetinin güvenlik sorunları).*Technium Soc. Sci.J.,*25,819. https://doi.org/10.32014/2019.2518-1467.40

Kenzhebayeva, D. K., Urmurzina, B. G., & Mahammadli, D. (2018). The modern youth values in Kazakhstan. *News of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. Series of social and human sciences,* 6(322), 51-66. https://doi.org/10.32014/2018.2224-5294.35

Khalafova, S. & Ismailov, N. (2024 a). Natsional'naya bibliografiya v kriptograficheskoy informatsionnoy sisteme, nablyudayemaya korrespondentami. *Zhurnal yestestvennykh teoreticheskikh issledovaniy, 27* (4), 32-36. (In Russian).

Khalafova, S., & Ismayilov, N. (2024 b). Information provision of tourism and economy in Azerbaijan and its bibliometric analysis. *Geojournal of Tourism and Geosites, 56*(4), 1809-1815.

Kushzhanov, N. V., & Dashgin, M. (2019a). Tsifrovaya povestka YEAES. *Bulletin of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan,* (2-S), 55-61. (In Russian).

Kushzhanov, N. V., & Dashqin, M. (2019a). The Digital Agenda of Eaue. *Вестник НАН РК,* (2), 55-61.

Kushzhanov, N. V., & Mahammadli, D. (2019b). The digital transformation of the oil and gas sector in kazakhstan: priorities and problems. *News Natl Acad Sci Repub Kazakhstan, 3*(435), 203-212.

Mahamadli, D.G. (2018). Analiz bibliotekhnicheskoy organizatsii Sovetsko-gosudarstvennogo ekonomicheskogo rayona Azerbaydzhana. *Vektor nauki: Tolstoy gosudarstvennyy universitet,*2018 (2), 17-21. (In Russian). https://doi.org/10.18323/2221-5689-2018-2-17-21

Mahammadi, D. H. (2024). Issues of Legal, Scientific, Theoretical, Methodological and Practical Significance as an Important Component of the Informatization of the Library Infrastructure of the Republic (Strategy For The Development of Libraries in the Regions of Azerbaijan). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11*(1), 611-619.

Mammadov, E. E. (2013). The Role of the Periodical Fund of the National Library Named After MF Akhundov in the Development of the Azerbaijani Culture and Science (1923-2008). *International Journal of Information Science and Management (IJISM), 11*(1), 95-104.

Mammadov, E. E. (2022a). The National Library of Azerbaijan: Functioning during COVID. *International Leads, 37*(2), 10-17.

Mammadov, E. E. (2022b). *History of books and libraries in Azerbaijan: Teaching aid for universities*. Adiloglu.

Məhəmmədli, D. (2024). Kitabxana Saytlarının Funksiyaları və Onların Təsnifatı. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11*(6), 4708-4717.

Muhammadli, D. G. (2023). Primeneniye informatsionno-kommunikatsionnykh tekhnologiy v bibliotechnom dele Sheki-Zaratalinskogo ekonomicheskogo rayona Azerbaydzhanskoy Respubliki. *Novyye formy: istoriya, sotsiologiya, politika i filosofiya Doklad avtora na LXXVI. Zapiska po materialam Mezhdistsiplinarnoy vrachebno-prakticheskoy konferentsii, 5* (76), 12-15.(In Russian).

Nadir, I., & Sevda, K. (2022). General Characteristics of Local Lore Documental Network Resources of the Libraries of Azerbaijan (Based on library collection). *Technium Soc. Sci. J*., 33, 628.

Qasımlı, H., & Məhəmmədli, D. (2024a). Turizm sahəsi üzrə "İnformasiya tələbatı" konsepsiyası. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11*(6), 4588-4595.

Qasımlı, H., & Məhəmmədli, D. (2024b). Biblioqrafik Xidmət Kitabxana-İnformasiya Mərkəzlərində Turizmə Dair Sənəd Axınının Müəyyənləşdirilməsinin Başlıca Komponenti Kimi. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11*(6), 4718-4726.

Takhirov, K. M. O., Ismaylov N. I. O. (2011). Razvitiye strany bibliograficheskikh resursov Azerbaydzhana i 1920-1960 gg. Bibliografiya. *Razmeshchena na etoy stranitse bibliografiya, sayt bibliotekovedeniya,* (2), 50-55.

Ismayilov, N. I., & Khalafova, S. A. (2022a). The role of digital marketing in the management of library information resources. *Academic review, 2*(57), 194-202.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:20.03.2025
Kabul tarihi |Accepted:23.05.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Mahmut Askeri Küçükkaya

https://orcid.org/ 0000-0001-5600-6450
Assistant Professor, Harran University, Faculty of Theology, Department of Turkish Islamic Literature, Türkiye, mahmutaskeri@hotmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Küçükkaya, M. A. (2025). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 718-741.

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde Tasavvuf Kültürünün İzleri*

Öz

Evliya Çelebi, XVII. yüzyıl'da Osmanlı coğrafyasının birçok önemli yerleşim yerini gezmiş ve gördüklerini büyük bir titizlikle Seyahatnâmesinde dile getirmiştir. Seyyahımız eserinde birçok konuda önemli bilgi vermiştir. Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesindeki aktardığı bilgiler kültür tarihimiz açısından çok değerlidir. Seyahatnâme'de tasavvuf ve tarikatlar hakkında önemli bilgiler bulmak mümkündür. Bu çalışmada Evliya Çelebi'nin gezdiği ve gördüğü yerlerde karşılaştığı mutasavvıflar, dervişler, mevlevihâneler, tekkeler ve ziyaretgâhlar ele alınmıştır. Dinî hayatın önemli unsurlarından olan tarikatların yaygın olduğu yerleşim yerlerini zikretmesi tasavvuf tarihi açısından kayda değerdir. Evliya Çelebi, her gittiği yerde muhakkak irşad faaliyetlerinin yapıldığı mekânlara uğramış ve bu minvalde hizmet gören şahsiyetleri ziyaret etmiştir. Kendileri hakkında önemli bilgiler toplamış ve mensup oldukları tarikatları özellikle belirtmiştir. Bu bilgiler Evliya Çelebi'nin dönemindeki tarikatların coğrafi dağılımının anlaşılması açısından önemlidir. Evliya Çelebi, Seyahatnâmesinde birçok tarikat ve unsurları hakkında değerli bilgiler vermiştir. Bu çalışmada Seyahatnâme'de adı geçen bütün tarikatların değerlendirmesi büyük bir hacimi kapsayayacağından, belli başlı bazı tarikat ve unsurları ele alınmıştır. Ele alınan

* *Bu çalışma; yazarın Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tasavvuf Tarihi Anabilim Dalına bağlı olarak yapılan "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Tasavvufî Kültür" başlıklı Doktora tezinden üretilmiştir.*

CC BY NC Creative Commons Licence

tarikatlar şunlardır; Edhemiyye, Yeseviyye, Kadiriyye, Rifâiyye, Kübreviyye, Nurbahşiyye, Sühreverdiyye, Zeyniyye, Ekberiyye, Bedeviyye, Bektâşiyye, Mevleviyye, Nakşibendiyye, Sünbüliyye, Şâbâniyye, Uşşâkıyye ve Gülşeniyye tarikatlarıdır. Bu tarikatların şeyhleri, dervişleri, tekkeleri, ziyaretgâhları ve türbeleri ele alınmıştır.

***Anahtar Kelimeler**: Evliya Çelebi, Seyahatnâme, Kültür, Tasavvuf, Tarikatlar*

Traces of Sufi Culture in Evliya Çelebi Travelogue

Abstract

Evliya Çelebi travelled to many important settlements of the Ottoman geography in the seventeenth century and expressed what he saw in his Seyahatnâmesi with great care. Our traveller gave important information on many subjects in his work. The information conveyed by Evliya Çelebi in his Seyahatnâme is very valuable in terms of our cultural history. It is possible to find important information about Sufism and sects in Seyahatnâme. In this study, Sufis, dervishes, Mevlevihânes, dervish lodges, tekkes and visiting places encountered by Evliya Çelebi in the places he travelled and saw are discussed. It is noteworthy in terms of the history of Sufism that he mentions the settlements where the orders, which are important elements of religious life, are widespread. Evliya Çelebi definitely visited the places where irşad activities were carried out wherever he travelled and visited the personalities who served in this respect. He collected important information about them and especially mentioned the sects they belonged to. This information is important in terms of understanding the geographical distribution of sects in Evliya Çelebi's period. Evliya Çelebi gave valuable information about many sects and their elements in his Seyahatnâme. In this study, since the evaluation of all the sects mentioned in the Seyahatnâme would cover a large volume, some of the main sects and their elements are discussed. The sects are as follows: Edhemiyya, Yassawiyya, Qadiriyya, Rifāiyya, Kübreviyya, Nurbahshiyya, Suhrawardiyya, Zayniyya, Akbariyya, Bedawiyya, Bektāshiyya, Mevleviyya, Naqshbandiyya, Sunbüliyya, Shâbâniyya, Uşşâkiyya and Gülşeniyya. The sheikhs, dervishes, dervishes, lodges, visitations and tombs of these orders are discussed.

***Keywords:** Evliya Çelebi, Travelogue, Culture, Sufism, Sects*

Giriş

Evliya Çelebi Seyahatnâmesi kültür tarihimizin önemli kaynaklarındandır. İhtiva ettiği değerli bilgilerden dolayı kıymeti her geçen gün daha da artmaktadır. Seyahatnâme'de birçok millete ait tarihî, dinî, kültürel ve coğrafî bilgiler bulmak mümkündür. Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme'si hakkında birçok araştırma ve incelemelerin yapıldığı bilinen bir gerçektir. Bu çalışmanın amacı Seyahatnâme'de bildirilen belli başlı tarikatlar ile tasavvufun farklı tezahürlerini belirlemek ve bunlar hakkında verilen bilgileri değerlendirmektir. Bunun için Ahmed Cevdet'in 1314 yılındaki ilk baskısı yapılan 1-6 ciltleri, Devlet Matbaasınca 1928 yılında yayımlanan 7-9-

10. ciltleri ile Orhaniye Matbaasınca yayınlanan 8. cildi esas alındı. Evliya Çelebi, birçok mutasavvıf, tarikat, zaviye, tekke ve diğer dinî müesseseler hakkında bilgi vermiştir. Bazı mutasavvıfların mensup oldukları tarikatlarını belirtmiş, bazılarını belirtmemiştir. Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nde Osmanlı coğrafyası, Kafkasya, Balkanlar, Hicaz, Mısır ve Sudan gibi önemli merkezlere yapılan gezilerde görülen ve ziyaret edilen dinî yapıların etraflıca anlatılması büyük önem taşımaktadır.

Evliya Çelebi, seyahatlerinde gittiği yerde bulunan mutasavvıf ve dervişlere uğramış ve onları ziyaret etmiştir. Tasavvuf hizmetlerinin yürütüldüğü mekânlarda kalmış ve bu yapılar hakkında bilgi toplayıp eserinde belirtmiştir. Bu da Evliya Çelebi'nin tasavvuf dünyasına yabancı olmadığını göstermektedir. Evliya Çelebi, dinî yapılardan câmi, medrese, mektep gibi unsurların dışında, türbe ve ziyaretgâhları da ele almıştır. Hatta onları yaptıran ile içinde medfun bulunan kişiler hakkında anlatılan menkıbelere de yer vermiştir (Eren, 1960). XVII. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında ve diğer muhitlerdeki tarikat ve dervişlerin yaygınlığı, toplum üzerindeki tesirlerinin anlaşılmasını sağlayan bilgileri aktaran Seyahatnâmeyi zengin bir kültür kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Seyahatnâme'de adı geçen tarikat, derviş, tekke, türbe ve ziyaretgâhların hepsini değerlendirmek bu çalışmanın hacmini aşacağından sadece bazı tarikatlar ele alınmıştır. Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi üzerinde farklı konularda çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar genellikle, bir yörenin tarih, coğrafya ve sosyal yönü üzerinde yoğunlaşmıştır. Dilbilimle ilgili çalışmalar da bulunmaktadır. Ancak araştırmamıza konu olarak seçilen tarikatlar ve unsurları hakkında çalışma yapılmamıştır. Konuyla ilgili çalışmaların yapılmamış olması bu araştırmanın isabetli bir karar olduğunu ortaya çıkaracaktır. Bu makale kültür tarihimizde irşad hizmetlerinde önemli rol oynamış tarikat, derviş ve tasavvufi yapıların günümüzde daha iyi anlaşılmasına katkı sunmasını amaçlamıştır.

1. Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde Tarikatların Yeri ve Önemi

Evliya Çelebi, gezip gördüğü yerlerin birçok yönünü ele aldığı gibi dinî hayatın unsurlarından tasavvuf ve tarikatların faaliyetleri hakkında da bilgi vermiştir. Seyahat ettiği yerlerde yaygın olan tarikat ve şeyhlerinin adını belirtmiştir. Tarikatların irşad hizmetlerini yürüttükleri tekke ve zaviyelerin yapılarını tanıtmıştır. Ziyaret ettiği ve ismini öğrendiği şeyh, derviş ve müridlerin tasavvufi hayatları ile ilgili bilgileri okuyucularına aktarmıştır. Şeyhlerin irşad yönüne dikkat çekmiş, kendileri hakkında anlatılan menkıbeleri de bildirmiştir.

Evliya Çelebi, gezdiği ve gördüğü yerlerde tasavvuf ve tarikatlarla ilgili bilgileri araştırmış ve bunu eserine almıştır. Tekke ve dergâhlara bizzat gitmiş, kendileriyle görüşmüş ve edindiği bilgileri Seyahatnâmesine almıştır (Eren, 1960).

2. Seyahatnâme'de Tasavvufî Hayata Genel Bakış

Evliya Çelebi, çok yönlü kişiliği yanında tasavvufî düşünceye'de meyilli olan birisidir. Gittiği yerlerde tarikat büyüklerini ziyaret etmiş, dualarını almaya çalışmıştır. Seyahatlerinde uğradığı tekkelerde düzenlenen zikir meclislerine katılmış ve mutasavvıflara muhabbet beslemiştir (Evliya Çelebi, 1928, 10:747). Gördüğü meşhur rüyasının tabiri ve tevili için Kasımpaşa'da Mevlevî Abdullah Dede isimli şeyhe gitmiştir (Evliya Çelebi, 1314, 1: 28-32). Mora Yarımadasında Mezistre şehrine yakın Saranta Hisarında bir tekke yaptırmıştır. Yaptırdığı bu tekkenin giderlerini karşılamak için üç dükkân satın alıp vakfetmiştir ((Evliya Çelebi,1928.. 8: 593). Evliya Çelebi uzun süre kaldığı Mısır'da tanınan Şeyh Şümürlesî'nin sohbet meclislerine katılmış, duasını almıştır (Evliya Çelebi, 1928, 10:527). Evliya Çelebi, Mısır seyahatinde Kahire'de her yıl mutad halinde düzenlenen tarikatların mevlidlerine katılmış ve dervişlerle birlikte düzenlenen programlara katılmıştır (Evliya Çelebi, 1928, 10: 622-623). Onun tekke ve zaviyelerde kalmış olması, tekkelerin ihtiyaçlarını temin etmeye çalışması tasavvufa yakın bir kişi olduğunu göstermektedir.

Evliya Çelebi, tasavvuf ve tarikat kurumları içerisinde mühim bir yere sahip olan tekke ve ziyaretgâhlar hakkında önemli bilgi vermiştir. Tekkelerin; sosyal, kültürel ve eğitim yönüne değinmiş ve bu kurumların yaşatılmasına katkı sunulmasını önermiştir (Evliya Çelebi, 1928, 9: 10).

3. Seyahatnâme'de Yer Alan Başlıca Tarikatların Dervişleri, Tekkeleri ve Ziyaretgâhları

3.1. Edhemiyye

Evliya Çelebi'nin Edhemiyye ile ilgili verdiği bilgiler bu tarikatın dervişleri ve tekkeleri ile ilgilidir. Seyahatnâme'de Edhemiyye'nin Edirne ve Muğla civarında iki şeyhinin irşad faaliyetlerinde bulundukları görülmektedir. Edirne'de Hasan Baba, Muğla yakınlarında ise Selim Dede'nin medfun oldukları ifade edilmiştir. Seyahatnâme'de verilen bilgiye göre Edhemiyye'nin daha çok Şam ve Halep civarında yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Tekke ve ziyaretgâhlarının Suriye'de olduğu görülmektedir.

Edhemiyye tarikatı, İbrahim b. Edhem (ö.161/777) tarafından kurulduğu düşünülmektedir (Uludağ,1994, 10: 421). Bir prensin oğlu olan İbrahim b. Edhem, Belh'de doğmuştur. Tasavvuf yoluna girdikten sonra Mekke'ye gitmiştir. Süfyân-ı Sevrî (ö. 169/785) ile Fudayl b. Iyâz (ö.187/802)'ın sohbetlerinde bulunmuştur. Bir süre sonra Şam'a gitmiştir. Burada vefat etmiştir (Kara, 1985, s.116). Dervişlerinden Hasan Baba, Edirne'de Sultan Bayezid Camii civarında medfundur (Evliya Çelebi, 1314, 3: 473). Selim Dede, Muğla civarında Yemiş Hanı yakınındaki Kanlı Çam denilen bir ağacın olduğu yerde şehit düşmüştür (Evliya Çelebi, 1928, 9: 199). Önemli tekkelerinin başında İbrahim b. Edhem tekkesi gelir. Şam civarında Cebele denilen yerdeydi (Evliya Çelebi,1928, 9: 394-395). Bir başka önemli tekkesi de Şeyh Cemaleddin Şirvânî tekkesidir. Bu tekke Halep'teydi (Evliya Çelebi, 1928., 9: 380). İbrahim Edhem'in şeyhi olan Seyyid Efendi türbesi Şam'a yakın Cebele'deydi. İbrahim b. Edhem'in ziyaretgâhı da Cebele'deydi. Halep'e yakın Budama yerleşim yerinde makamı bulunmaktadır. Bu tarikatın bir başka ziyaretgâhı'da Şeyh Türeyre'nindir. Suriye'de Behlüliye denilen yerdeydi (Evliya Çelebi, 1928).

3.2. Yeseviyye

Yeseviyye hakkında Seyahatnâme'de değerli bilgilerin verildiği görülmektedir. Yeseviyye dervişlerinin Anadolu, İstanbul ve Mısır'ın fetihlerinde gösterdikleri yararlıkları bildirmiştir. Yeseviyye dervişlerinin Balkanların İslamlaşmasında oynadıkları rollerine değinmiştir. Birçok Yesevi dervişinin Anadolu'nun muhtelif yerlerinde yaşadıkları ve buralarda medfun olduğu ifade edilmiştir. Hem Anadolu hem de Balkanlarda Yeseviyye'nin tekke ve zaviyelerinin bulunduğunu bildirmiştir.

Ahmed Yesevi (ö. 562/1166) tarafından kurulmuş bir tarikattır. Türkistan'da birçok dervişin pîridir (Eraslan, 1983, s.15). Hoca Ahmed Yesevi, Orta Asya bozkırlarında tasavvufi düşüncelerini yayan bir mutasavvıftır (Pekolcay, 1967, s. 65). Okuryazar olmayan bozkır insanına söylediği hikmetlerle kalplerini İslam'a ısındırmıştır. Birçok talebesini Anadolu'nun fethi için göndermiştir. Evliya Çelebi, bu konuyu Seyahatnâmesinde dile getirmiştir. Bursa'nın fethinde Ahmed Yesevi'nin öğrencilerinden Kara Mürsel, Kara Koca, Kara Yalova, Kara Biga ve Kara Sığla'nın büyük yararlılıklar gösterdiğine işaret edilir (Evliya Çelebi, 1314). Seyahatnâme'de hakkında bilgi verilen birçok Yesevi dervişi bulunmaktadır. Yesevi dervişlerinden Davud Baba Bursa'da vefat etmiştir (Evliya Çelebi, 1314, 2: 52). Avşar Baba, Şirvan'da tekkesinde büyük hizmetler gören bir dervişti (Evliya Çelebi, 1314, 2: 293). Şeyh Hazret-i Pir Dede, Merzifon'da kalan bir Yesevi dervişiydi (Cevdet, 2: 398-399). Horoz Dede, İstanbul'un fethinde bulunmuştur (Evliya Çelebi,

1314, , 304:106). Unkapanı'nda olan türbesi ziyaretgâhtır (Cevdet, 1: 100). Akyazılı Baba, Bursa'nın fethinde bulunmuştur. Balkanlarda irşad faaliyetlerini yürütmüştür. Türbesi Varna'da Balçık İskelesine yakındır (Cevdet, 3: 349). Kıdemli Baba Sultan Yesevi dervişlerindendir. Aslen Kazaklıdır. Balkanlarda yedi sene irşad hizmetlerinde bulunmuştur. Türbesi Filibe'ye yakın Adatepe'dedir (Cevdet, 3: 377-378). Asmânî Dede, meczup tavırlı bir dervişti. Kerametleri olan biriydi. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran ve Mısır fetihleri Asmânî Dede'nin kerametine bağlanmıştır. Karaca Ahmet Sultan mezarlığında medfundur (Evliya Çelebi, 1314). Şeyh Pertevî Sultan, Aksaray'da medfundur (Evliya Çelebi, 1314). Şeyh Nusret, Yesevi dervişlerinden olup, türbesi Tokat Zile'dedir (Evliya Çelebi, 1314, , 305: 91). Gajgaj Dede, Horasan'dan Tokat'a yerleşen bir Yesevi dervişiydi. Heybetli biriydi (Cevdet, 5: 60). Baba Sultan, Yesevi'nin halifelerinden olup Aydın'da Kırklar Dağında medfundur (Evliya Çelebi, 1928). Evliya Çelebi, Yeseviyye tarikatının tekkeleri hakkında da önemli bilgiler vermiştir: Avşar Baba Tekkesi Kafkasya'de Niyâzâbâd yerleşim yerindeydi. Ziyaretgâh olarak kabul edilmişti (Evliya Çelebi, 1314, 2:293). Kıdemli Baba Tekkesi, Balkanlar'da Adatepe'de yüksek bir yerdeydi. Kıdemli Baba'nın türbesini Çelebi Mehmed Han yaptırmıştır (Evliya Çelebi, 1314). Yeseviyye tarikatına bağlı Halep'te bir Yesevi tekkesi bulunmaktaydı (Evliya Çelebi, 1928).

3.3. Kadiriyye

Evliya Çelebi, tasavvuf ve tarikatlar tarihinde en yaygın olanların başında gelen Kadiriyye tarikatının dervişlerini ziyaret etmiş, hayır dualarını almıştır. Tarikatın yaygın olduğu yerlerdeki tekkelerine uğramış ve bunların yapı şekilleri hakkında bilgi vermiştir. Bu tarikatın Anadolu, Suriye, Filistin, Mısır, Kırım, Balkanlar, Irak, Mora, Filibe'deki irşad merkezlerine uğramıştır.

Kadiriyye, Abdulkadir-i Geylânî (ö. 562/1166)'ye nisbet edilen bir tarikattır. İslam dünyasındaki büyük tarikatların başında gelir. Evliya Çelebi, bu tarikatın dervişleri ve tekkeleri hakkında önemli bilgiler vermektedir: Bunlardan Şeyh Muslihuddin b. Alâeddin eş-şehir be-Cerrâhzâde Kadiriyye'nin dervişleri arasında kabul edilmiştir. Evliya Çelebi kendisini ziyaret etmiştir. Edirne'de medfundur (Evliya Çelebi, 1998-1999, 3: 268). Şeyh Muhammed Şâmî birçok menkıbesi olan bir zattı. Mora Yarımadası Guston'da medfundur (Evliya Çelebi, 1928). Şeyh İsa isminde bir Kadiri dervişi Kahire'de yaşamaktaydı (Evliya Çelebi, 1928). Seyahatnâme'de Kadiriyye ile ilgili geçen en fazla bilgi tarikatın tekkeleri hakkındadır. Kütahya (Evliya Çelebi, 1928). Bursa (Evliya Çelebi, 1314, 2: 18). Adana Payas (Evliya Çelebi, 1314). Erzurum (Evliya Çelebi, 1314, 2: 381). Amasya (Evliya Çelebi, 1314, 2: 188). Tophane (Evliya Çelebi, Evliya

Çelebi, 1314, Kütüphane, 304: 133). Üsküdar (Evliya Çelebi, 1314, Kütüphane, 304: 142). Hama (Evliya Çelebi, 1998-1999, 3: 40). Filibe (Evliya Çelebi, 1314, Kütüphane, 305: 135). Edirne (Evliya Çelebi, 1314, 3: 426-453). Bağdat (Evliya Çelebi, 1314, 4: 420). Tokat (Evliya Çelebi, 1314, 5: 61). Saraybosna (Evliya Çelebi, 1314, 5: 432). Kırım Kefe (Evliya Çelebi, 1928, 7: 677). Mora Guston (Evliya Çelebi,1928, 8: 303; Ayverdi, 1982, 4: 247). Girit Kandiye (Evliya Çelebi,1928, 8: 513). Halep (Evliya Çelebi,1928, 9: 380). Filistin Safed (Evliya Çelebi,1928, 9: 488). Kudüs (Evliya Çelebi,1928, 9: 772) Mekke (Evliya Çelebi,1928, 9: 772). Kahire (Evliya Çelebi,1928, 10: 218). Mısır Reşid (Evliya Çelebi,1928, 10: 250) yerleşim yerlerinde Kadiriyye tarikatının tekkeleri bulunmaktaydı.

3.4. Rifâiyye

Evliya Çelebi Rifâiyye'nin dervişleri, tekkeleri ve ziyaretgâhları hakkında bilgi vermiştir. Bu tarikatın önemli tekkelerinin Edirne, Bursa, Halep, Kudüs ve Kahire'de olduğu ifade edilmiştir. Ahmed Rifaî (ö. 578/1182)'ye nisbet edilen tarikatlardandır. Ahmed Rifaî, Basra'da doğmuştur. Yedi yaşında iken babası öldüğünden dayısı Mansur Betahî'nin yanında büyüdü. Dayısı, kendisini tasavvufa yöneltti. Ahmed Rifaî dört kutuptan biri olarak bilinmektedir (Kara, 1985, 296). Seyahatnâme'de bu tarikatın da derviş ve tekkeleri ele alınmıştır.

Şeyh Hâmid-î Dımaşkî, Rifaîyye tarikatının önemli mutasavvıflarından olduğu bildirilmiştir. Halep'te irşad hizmetini yürütmüştür (Evliya Çelebi, 1314, 3: 145). Şeyh Muhammed el-Îlmî, Kudüs'e yakın Tur köyünde bulunan ıssız bir mağarada kırk yılını ibadetle geçirmiştir. Kabri de bu mağaradadır ((Evliya Çelebi,1928., 9: 483). Şeyh Hasan Rifâî, Mısırda yaşayan bir dervişti. Beltim yerleşim yerinde medfundur (Evliya Çelebi,1928., 10: 733). Evliya Çelebi, Rifâîyye tarikatının Bursa (Evliya Çelebi, 1314, 2: 18). Halep (Evliya Çelebi,1928., 9: 380). Kudüs (Evliya Çelebi,1928., 9: 488). Kahire (Evliya Çelebi,1928., 10: 237). Edirne (Evliya Çelebi, 1314, 3: 453)'de tekkeleri bulunmaktaydı. Filistin Cenin'de Şeyh İzzeddin b. Şeyh Muhammed'a ait bir ziyaretgâh da vardı (Evliya Çelebi, 1928., 9: 452).

3.5. Kübreviyye

Necmeddin-i Kübrâ (ö. 618/1221)'ya nisbet edilen bir tarikattır. Harizm'in Hivek köyünde doğmuştur. Hadis ilminde meşhurdur (Kübra, 1980). Harizm'de tasavvufî hizmetlerde bulunmuştur. Moğollarla yapılan savaşta şehit olmuştur (Kübra, 1980,s.291). Seyahatnâme'de Aksaray'da türbesi bulunan müridi Necmeddin-i Dâye'nin ismi geçmesinden dolayı anılmıştır (Cevdet, 3: 194). Evliya Çelebi, Kübreviyye'nin meşhur dervişleri hakkında da bilgi vermiştir.

Şeyh Rûzbihân-ı Baklî bunların başında gelir. Kabri Kayseri'dedir (Evliya Çelebi, 1998-1999 3: 112). 12. Asırda yaşamıştır. Tasavvufî eserleri olan biridir (Yılmaz, 1998,s. 131). Şeyh Kemal Sultan, Kübreviyyenin dervişlerindendir. Aksaray'da Dâr-ı Ervâh denilen kabristandadır (Evliya Çelebi, 1998-1999, 3: 118). Mevlana'nın babası Sultanü'l-ulemâ Bahâeddin Veled'te Kübreviyye'dendir. Evliya Çelebi, Sultan Veled'in doğum yerinin Belh olduğunu, hicri 505 tarihinde Anadolu'ya geldiğini söyler (Evliya Çelebi, 1998-1999. 3: 21). Mevlana'nın hocası Seyyid Burhâneddin Muhakkık-ı Tirmizî'de Kübreviyenin meşhur dervişlerindendir. Bahaeddin Veled'in halifesidir. Evliya Çelebi, Seyyid Burhaneddin'in Kayseri'de 474 yılında vefat ettiğini bildirir (Evliya Çelebi, 1998-1999).

Seyahatnâme'de Anadolu'da yayılma istidadını gösteren Kübreviyye tarikatı ile ilgili kayda değer bilgiler verilmiştir. Evliya Çelebi, Mevlâna'nın babası Bahaeddîn Veled'in de Kübreviyye tarikatına mensup olduğunu söyler. Kübreviyye'nin meşhur dervişlerinden Necmeddin-i Dâye ve Rûzbihân-ı Baklî'nin hakkında bilgi veren Evliya Çelebi, Kübreviyye'nin Kayseri ve Aksaray civarında irşad faaliyetlerinde bulunduğunu belirtir.

3.6. Nurbahşiyye

Bu tarikat Muhammed b. Abdullah (ö. 869/1464) tarafından kurulmuştur. Tarikat ismini, Muhammed b. Abdullah'ın Nurbahş lakabından almıştır. Anadolu'da yayılmış önemli tarikatlardandır (Uzunçarşılı, 1988-1995. 3/1:344). Evliya Çelebi, Nurbahşiyye'nin önde gelen mutasavvıflarından Emir Sultan'ın birkaç menkıbesini anlatır. Bunlardan birisi Bursa'yı işgal etmeye gelen Timur ile ilgilidir. Kitâb-ı Menâkıb-ı Emir Sultan isimli bir kitabı olduğunu söyler (Evliya Çelebi, 1314, 2: 48). Şeyh Nurbahş-ı Kâmdânî'de Nurbahşiyye şeyhlerindendir. Türbesi Kayseri'dedir (Evliya Çelebi, 1314, 3: 186). Bu tarikatın bir başka şeyhi de Sinan Hazretleridir. Emir Sultan'ın halifelerindendir. Manisa, Alaşehir kasabasında medfundur. Evliya Çelebi, halkın her Cuma akşamı türbesinde bir araya geldiğini söyler (Evliya Çelebi,1928, 9: 53). Evliya Çelebi, Kasımpaşa'da bu tarikata bağlı Emir Sultan tekkesi olduğunu bildirir. Müdavimlerinin bol olduğu bu tekkeye Halil Paşa'nın tatlı su getirdiğini söyler (Evliya Çelebi, 1996,s. 178). Bursa'da Emir Sultan tekkesinin olduğu da bildirilmiştir (Evliya Çelebi, 1314, 2: 18). Emir Sultan adında Bursa (Evliya Çelebi,1928, 9: 10). Dağıstan Zahor (Evliya Çelebi, Evliya Çelebi, 1314, Kütüphanesi 304: 318), Siroz (Evliya Çelebi, 1928, 8: 139) ve Edirne Eğriboz (Evliya Çelebi, 1928, 8: 243)'da birer tekkelerinin olduğu ifade edilmiştir. Evliya Çelebi, bu tarikatın önde gelen sûfilerinden Emir

Sultan ve Şeyh Nurbahş-ı Kâmdânî'nin tarihi ve menkıbevi hayatları hakkında bilgi vermiştir. Nurbahşiyye'nin Bursa, Amasya, Manisa, Edirne'de tekkelerinin olduğunu öğrenmekteyiz.

3.7. Sühreverdiyye

Ebû Hafs Şehâbeddin Ömer es-Sühreverdî (ö. 632/1234)'ye nisbet edilen bir tarikattır. İran'ın Zencan bölgesinden olan Sühreverdî, elçi olarak Anadolu'ya gönderilmiştir. Döneminde yaşadıkları Abdulkadir Geylanî, İbn'ül-Arabî ve İbnü'l-Fârız ile sohbette bulunmuştur. Tarikatı Anadolu, Türkistan ve Hindistan'da taraftar bulmuştur (Kara, 1985). Sühreverdî'nin türbesi Bağdat'tadır (Evliya Çelebi, 1928). Evliya Çelebi Sühreverdiyyenin şeyhlerinden Evhadüddin-i Kirmânî'nin 597 yılında Kayseri'de vefat ettiğini bildirir (Evliya Çelebi, Evliya Çelebi, 1314, Kütüphanesi, 305:67). Sühreverdiyye tarikatı kendisi ve müritlerinin vasıtasıyla Anadolu'da yayılmıştır (Yılmaz, 1980). Şeyh Fahreddin-i Irakî (ö. 688-1289)'de Sühreverdiyye'nin ileri gelen şeyhlerindendir. Tarikatın, Hindistan ve Pakistan'da yayılmasına öncülük eden Bahaeddin Zekeriya el-Mültanî'nin halifesidir. Sühreverdi, hac ziyaretinden sonra Konya'ya gelmiştir. Mevlânâ ve Sadreddin Konevî ile tanışmıştır (Sühreverdi, 1990). Evliya Çelebi, Fahreddin-i Irakî'ye ait türbenin Şam'da olduğunu söyler (Evliya Çelebi,1928, 9: 563). Tarikatın en önemli tekkesi Bağdat'taydı (Evliya Çelebi, 1314). Sühreverdiyye şeyhlerinden Şeyh Zâhirüddin İbn eş-Şeyh Sühreverdî'nin türbesini Halep vilayetine bağlı Viza yerleşim yerinde olduğunu ifade etmiştir (Evliya Çelebi, 1988-99). Evliya Çelebi, Sühreverdiyye'nin mutasavvıflarından Evhadüddin-i Kirmânî'nin Kayseri'de yaşadığını ve burada vefat ettiğini söyler. Sühreverdiyye'nin şeyhlerinden Fahreddin-i Irakî'nin Şam'da, Zâhirüddin İbn Şeyh Sühreverdî'nin de Halep'e yakın Viza'da olduğunu kaydeder. Seyahatnâme'de verilen bilgiye göre bu tarikat Anadolu, Irak ve Suriye'de de faaliyet göstermiştir.

3.8. Zeyniyye

Evliya Çelebi, Zeyniyye tarikatı hakkında oldukça önemli bilgiler vermiştir. Bunlardan dikkat çekenlerden birisi Hırka-i Şerif'in Celâli isyanlarından zarar görmemesi için koruma altına alınması olayıdır. Zeyniyye mutasavvıflarından Şeyh Şehabeddîn, Hırka-i Şerifi Topkapı sarayında mukaddes emanetler odasına alınmasına önayak olmuştur. İkinci önemli bilgi ise, Zeyniyye'den Cebe Ali isimli dervişin İstanbul'un fethine katıldığı ve askerlere ekmek pişirdiğini söylemesidir. Seyahatnâme'deki bilgilere göre Zeyniyye'nin Bursa, Edirne, Amasya ve İstanbul'da geniş bir mürid çevresine sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Bu tarikat Zeynüddin el-Hâfî (ö. 838/1435)'ye nisbet edilir (Câmî, 1995). Evliya Çelebi, Zeynüddin Hâfî'nin tasavvufta sultan olduğunu ve tasavvufi eserlerinin bulunduğunu söyler (Evliya Çelebi, 1314, 2: 52). Zeyniyye'nin derviş ve şeyhleri hakkında da Seyahatneme'de bilgi verilmektedir. Bunlardan Şeyh Abdüllatif Kudsî (ö. 856/1452) için kâmil bir zattır ifadesi kullanılmıştır. (Evliya Çelebi, 1314, 2: 44). Keşif ve keramet sahibiydi. Bursa'da Zeynîler tekkesini inşa etmiştir. Bursa'da vefat etmiştir (Evliya Çelebi, 1314). Zeyniyye'nin bir başka şeyhi de, Mısır Sultanı Kalavun'un da şeyhi olan Şeyh Cebe Ali'dir. Fetih için İstanbul'a gelmiştir. Ordu'da askerlere ekmek yapmıştır. Fetih sırasında şehid olmuştur. Türbesi Gül Camii'ndedir (Evliya Çelebi, 1314, 1:99-100). Şeyh Şehâbeddin Ahmed Sivasî (ö. 860/1456) Zeyniyyenin önemli şahsiyetlerindendir. Gürcistan'da doğmuştur. Sivas'da Balaban Bey isminde bir kişinin yanında eğitim görmüştür. Bursa'ya giderek Zeynüddin Hafî'nin tarikatına girmiştir (Kara, 1990, 1:110). Evliya Çelebi, Şeyh Şehabeddin, Celâlî isyanında Hırka-i Şerif'i koruma altına almıştır. Hırka-i Şerif'in Topkapı sarayında mukaddes emanetler odasına alınmasına neden olmuştur. Şeyhe nisbet edilen bir ziyaretgâh Aydın'ın Ayasuluk ilçesindedir (Evliya Çelebi,1928, 9:141). Şeyh Abdurrahim b. Emir Merzifonî (ö. 850/1446) Zeyniyye'nin önemli mutasavvıflarındandır. Evliya Çelebi şeyhin mahlasının "Rûhî" olduğunu, şair olan Şeyh Abdurrahim'in Bursa'da Şeyh Zeynüddin Hâfî'den birçok ilim tahsil ettiğini söyler. Ziyaretgâhı Merzifon'dadır (Evliya Çelebi, 1314, 2: 399). Hayâlî Efendi (ö. 875/1470) Şeyh Abdurrahim Merzifoni'nin mürididir. Zeynilerde medfundur (Evliya Çelebi, 1314, 2: 52). Şeyh Muslihuddin Mustafa b. Ahmed el-Konevî (ö.896/1491), Abdullatif Kudsi'nin halifesidir. Mahlası "Vefâ"dır. Türbesi İstanbul'da Vefa semtindedir (Evliya Çelebi, 1996, s. 141). Şeyh Seyyid Velâyet (ö. 929/1522) Abdullâtif Kudsî'nin halifesi, Aşıkpazade'nin hem damadı hem müridir. Mekke'de icâzet almıştır (Öngören, 2000, s.198). Sultan Ramazan Baba (ö. 1030/1622)'nın türbesi Bursa'da yüksek bir yerdedir. Maarifet ehli bir şahsiyetti (Evliya Çelebi, 1314, 2: 51). Bursa'da Zeyniyye tarikatına ait büyük bir tekke vardı. Bir başka tekke de Halep'teydi (Evliya Çelebi, 1314, 2: 17).

3.9. Ekberiyye

Seyahatnâme'de Ekberiyye'nin meşhur dervişleri ve tekkeleri hakkında birçok bilgi verildiği görülmektedir.

Ekberiyye, Muhyiddîn İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) tarafından kurulmuş bir tarikattır. Seyahatnâme'de Endülüs'te doğan İbnü'l-Arabî'nin Şam'da vefat ettiği ve birçok önemli eserin sahibi olduğu bildirilmiştir (Evliya Çelebi,1928, 9: 547-548). Evliya Çelebi, İbnü'l-Arabî'nin

Konya'da Sadreddin Konevî'nin dul annesiyle evlilik yaptığını söyler (Evliya Çelebi,1928, 9: 556). Ekberiyye şeyhlerinden dikkat çekenlerin başında Sadreddin Konevî (ö. 673/1274) gelmektedir. Evliya Çelebi'nin ifadesine göre, Sadreddin Konevî'nin babası kuyumcubaşıydı. Babasının ölümünden sonra, annesi Muhyiddin İbnü'l-Arabî ile evlendi. Seyahatnâme'de geçen bir bilgiye göre; zifaf gecesi İbnü'l-Arabî bir tavuk kızartır ve yer. Sadreddin Konevî'nin annesi, daha küçük bir çocuk olan Sadreddin Konevî'ye niçin vermediğini sorunca, İbnü'l- Arabî, sofradaki kemiklere "İznimle haydi kalk" der ve tavuğun kemiklerinin dirildiği ifade edilmektedir (Evliya Çelebi, 1314, 2:27). Ekberiyye'nin önemli şeyhlerinden bir diğeri de Davud-i Kayserî (ö. 751/1350)'dir. Evliya Çelebi, Davud-i Kayserî'nin Karamanlı olduğunu söyler. İbnü'l-Arabî'nin Füsus isimli eserini şerhetmiştir. İznik'te Orhan Gazi tarafından yaptırılan medresede ders vermiştir (Evliya Çelebi, 1314, 2: 38). Şeyh Seyyid Ahmed Kebir Rifâî, Amasya Lâdik'te medfundur. Ekberiyye'nin şeyhlerindendir (Evliya Çelebi, 1314, 2: 39). Şeyh Hasan Rifâi, İbnü'l-Arabi'nin müridiidir. Orhan Gazi kendisinden inabe almıştır. Türbesi Tokat'ta Sünbüllü Baba civarındadır (Evliya Çelebi, 1314, 2: 39). Şeyh Seyyid Abdüsselâm-ı Kalıbî, İbnü'l-Arabî'nin amcasıdır. Mağrib'ten Mısır'a hicret etmiştir. Türbesi Kalibe yerleşim yerindedir. Evliya Çelebi türbeyi ziyaret etmiştir (Evliya Çelebi, 1928, 10: 638). Ekberiyye'ye ait Amasya Köprü'de Şeyh Ekber tekkesi (Evliya Çelebi, 1314, 2: 401), Lâdik'te Seyyid Ahmed tekkesi (Evliya Çelebi, 1314, 2: 391). Niksar'ın kuzeyindeki bir köyde Kutbü'l-aktab Davudî Sultan tekkesi (Evliya Çelebi, 1314,2: 390)'nin olduğu bildirilmiştir.

3.10. Bedeviyye

Bedeviyye, Ahmed Bedevî (ö.675/1276)'ye nisbet edilen bir tarikattır. Ahmed Bedevî, 596 (1200) yılında Fas'ta dünyaya gelmiştir. Şeyhi Bedreddin Hasan Mağribi'dir. Mısır'da Tanta'da tasavvuf hizmetlerini yürütmüştür (Kara, 1985). Evliya Çelebi, Ahmed Bedevî ile İbrahim Desukî'nin amcazede olduğunu, İbrahim Desukî'nin ilim sahibi Ahmed Bedevî'nin okuryazar olmadığını söyler (Evliya Çelebi, 1928). Ancak, Ahmed Bedevî'nin, Salâtlar ve Vesâyâ adlı iki kitap ve şerhini yazdığı Fethu'r-Rahman isimli eserinin bulunması (İz, 1989, s. 235) ümmi olmadığına işaret etmektedir. Evliya Çelebi, Mısır'da Şazeliyye'den sonra en yaygın tarikatın Bedeviyye olduğunu ve 2060 tekkesinin olduğunu belirtir. Bedevî'nin 300 bin müridi olduğunu söyler (Evliya Çelebi,1928, 10: 612-613). Evliya Çelebi, Bedeviyye adına Mısır'da her yıl düzenlenen muhteşem mevlidin çok kalabalık geçtiğini kaydetmiştir (Evliya Çelebi,1928, 10:236). Evliya Çelebi, Bedeviyye tarikatının bazı şeyhlerini de eserine almıştır. Bunlar; Şeyh Abdü'l-Al

(ö.733-1332) Ahmed Bedevî'ye mensup manevi evladı gibiydi. Küçüklüğünden itibaren Ahmed Bedevî'nin yanında kalmıştır. 120 sene ömür sürmüştür. Seksen sene halifelik yapmıştır. Şeyhi Ahmed Bedevî'nin türbesi içinde medfundur (Yılmaz, 1998, s. 254). Ahmed Bedevî'nin oğlu Şeyh Muhammed'de Bedeviyyenin şeyhlerindendir. Babasının yanında medfundur (Evliya Çelebi,1928, 10: 647). Şeyh Seyyid Süleyman, Ahmed Bedevî'nin ortanca oğludur, Şeyh Seyyid Mahmud ise küçük oğludur (Evliya Çelebi,1928, 10:647). Şeyh Merzûk-ı Kefâfî'de Bedeviyye şeyhlerindendir. Keramet sahibiydi. Mana âleminde Yavuz Sultan Selime "Gel Mısır'a otur" dediği rivayeti vardır (Evliya Çelebi,1928,10:237). Şeyh Mustafa-yı Rûmî, Şeyh Merzûk'un halifesidir. Aşk ehli bir mutasavvıftı (Evliya Çelebi,1928, 9:563). Şeyh İn Baba, Ahmed Bedevî'nin soyundandır (Evliya Çelebi,1928,10: 614-729). Şeyh Kennâsi, Şeyh Şinâvî, Şeyh Ahmed Kalyûbî, Şeyh Osman ve Şeyh Amravî müridleriyle beraber Mısır'da her yıl düzenlenen mevlide katılan mutasavvıflardı (Evliya Çelebi,1928, 10: 614). Bedeviyye tarikatının tekkeleri hakkında bilgi veren Evliya Çelebi'ye göre Bursa'da fakir ve yolcuların kaldığı bir Bedevî tekkesi vardı (Evliya Çelebi, 1314, 2:18). Tarikatın merkezi tekkesi, Tanta'daydı. Muhteşem yapısı ve misafirlere yapılan ikram ve hizmetler dillere destandı. Sultan Kayıtbay tarafından yaptırılmıştı (Evliya Çelebi,1928,10:606-607). Kudüs'te Seyyid Ahmed Bedevi tekkesi vardı (Evliya Çelebi,1928, 9: 488). Mekke'de de Seyyid Ahmed Bedevi tekkesi bulunmaktaydı (Evliya Çelebi,1928, 9: 773). Mısır'da Muhalletü'l-Kabir'de on bir adet tekke vardı (Evliya Çelebi,1928., 10: 765). Kahire'de Tophane Tekkesi, Sultan Gavri tekkeleri vardı (Evliya Çelebi,1928,10: 237-239). Evliya Çelebi, Bedeviyye şeyhlerinden Şeyh Nureddin, Şeyh Abdulmecid, Şeyh Şemseddin, Şeyh Hasan, Şeyh Abdulkerim, Şeyh Salim, Şeyh Abdulaziz, Şeyh Muziha, Şeyh Sa'd, Seyyid Merzûk, Seyyid Halil, Şeyh Arif, Şeyh Seyyid Ali el-Beridî, Şeyh Vekil, Şeyh Seyyid Abdülhak, Şeyh Seyyid Zinnun, Şeyh Seyyid Abdullah ve Şeyh Muhammed Bedevî'nin türbelerinin Tanta'da olduğunu belirtir (Evliya Çelebi,1928, 10: 610).

3.11. Bektaşiyye

Bektaşiyye, Hacı Bektaş-ı Velî (ö. 669/1271)'ye nisbet edilen bir tarikattır. Aslen Horasanlı olan Hacı Bektaş-ı Veli, Kırşehir'e bağlı Hacıbektaş yerleşim yerinde irşad faaliyetinde bulunmuştur. Seyahatnâme'de Hacı Bektaş-ı Veli, çok ibadet eden ve ibadet etmeyi seven biri olarak tanıtılır. Ahmed Yesevî öğrencilerinden olup Anadolu'ya gönderildiğini söyler. İyi ve mükemmel bir disiplinle müridleriyle birlikte Bursa fethine katıldığını belirtir (Evliya Çelebi, Evliya Çelebi, 1314, Kütüphanesi, 304: 23). Şeyh Hazret-i Koyun Baba meşhur dervişlerindendir. Türbesi Osmancık yakınlarındadır. II. Bayezid, bir kadir gecesi rüyada gördüğünden, kabrinin

yanında bir külliye inşa etmişti (Evliya Çelebi, 1314, 2: 180). Sefer Şah, Edirne'de Mihal Köprüsü yakınlarında medfundur (Evliya Çelebi, 1314,3: 473). Pirce Sultan, Hacı Bektaş-ı Veli'nin halifesidir. Eskişehir'de irşad hizmetlerinde bulunmuştur (Evyişa Çelebi, 1314, 3: 13). Gazi Osman Baba Bektaşiyyenin önemli şeyhlerindendir. İsmini bizzat Ahmed Yesevi koymuştur (Evliya Çelebi,1928, 9: 766-769). Ali Baba, Osman Baba'nın halifesidir (Evliya Çelebi,1928, 8: 773). Pîr Derkûh Sultan ve Ali Koç Baba Horasan erenlerindendir (Cevdet, 2: 297). Şeyh Yahya Efendi, Ayasofya'da verdiği tesirli vaazlarla tanınmıştır. Evliya Çelebi, Yahya Efendi'nin Kanuni'nin sütkardeşi olduğunu belirtir (Evliya Çelebi, Evliya Çelebi, 1314, Kütüphanesi, 304: 37). Karaca Ahmed Sultan Acem prenslerindendir. Akhisar'da vefat etmiştir. Kırşehir'de makamı bulunmaktadır (Evliya Çelebi, Evliya Çelebi, 1314, Kütüphanesi, 304: 234). Kademli Baba Sultan, Babadağında Sarı Saltuk'un türbedarlığını yapmıştır (Evliya Çelebi, 1314, 3: 377-378). Abdullah Dede, Sultan Kaplı Dede, Bektaşiyyedendir (Evliya Çelebi, 1314, 3: 266). Balaban Baba, Yatağan Baba, Mumcu Baba, Kurd Baba Bektaşîdirler (Evliya Çelebi, 1314, 3: 266-267).Yine Şemmâs Dede, İhlas Dede, Carullah Dede, Ulama Dede, Murtaza Dede, Ali Yâr Dede, Burhan Dede, Mahmud Baba Sultan'da Bektaşiyyenin şeyhlerindendir (Evliya Çelebi, Evliya Çelebi, 1314, Kütüphanesi, 305:168). Gül Baba, Budin seferine katılmış ve şehid düşmüştür. Ebûsuud cenaze namazını kıldırmıştır (Evliya Çelebi, 1314, 6: 225). Dölük Baba, Gaziantep'te yaşayan bir Bektaşiydi. Yavuz Sultan Selim, türbesinin yanına bir tekke yaptırmıştır (Evliya Çelebi,1928,9: 359). Üsküdar'da Kaya Sultan Yalısı yakınlarında bir Bektaşi tekkesi vardı (Evliya Çelebi, Evliya Çelebi, 1314, Kütüphanesi, 304:142). Eskişehir'de Seyyid Battal Gazi tekkesi (Evliya Çelebi, 1314, 3: 13), Bursa'da Akbıyık tekkesi (Evliya Çelebi, 1314, 2: 18), Tebriz ve civarında Mir Haydar ile Şah Gazan tekkeleri vardı (Evliya Çelebi, Evliya Çelebi, 1314, Kütüphanesi, 304: 299-304). Pîr Derkûh, Şeyh Rıza Sultan tekkeleri Şirvan'daydı (Cevdet, 2: 297-298). Pîr Merizât Sultan Şemâhi'deydi (Evliya Çelebi, 1314, 2:297). Uzun Dede Sultan tekkesi Payas'taydı (Evliya Çelebi, Evliya Çelebi, 1314, Kütüphanesi, 305: 21). Penç Bâz ve diğer beş adet tekke Tebriz'deydi (Evliya Çelebi, 1998-1999 4: 209). Hemedan'da İmam Taki ve Arap Cebbarî tekkeleri vardı (Evliya Çelebi, 1314, 4:346). Kayseri'de Koyun Baba, Kalenderân tekkeleri bulunmaktaydı (Evliya Çelebi, 1314, 3: 107). Evliya Çelebi, 73 adet Bektaşî tekkesi hakkında bilgi vermiştir. Bektaşî şeyhlerinin türbeleri hakkında da bilgi veren Evliya Çelebi, Sultan Ramazan Baba'nın Bursa'da türbesi olduğunu söyler (Evliya Çelebi, Evliya Çelebi, 1314, Kütüphanesi, 304:234). Balaban ve Yatağan Baba'ların türbelerinin Edirne'de olduğunu belirtir (Evliya Çelebi, 1998-1999 3:266). Sünbüllü

Baba türbesi Tokat'taydı (Evliya Çelebi, 1314, 5: 55). Baltası Gedik Mahmud Dede türbesi Elmalı'daydı (Evliya Çelebi,1928, 9: 281).

3.12. Mevleviyye

Mevleviyye Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî (ö. 672/1273)'nin kurmuş olduğu bir tarikattır. Belh şehrinde doğan Mevlana, babası Bahaeddin Veled ile birlikte Bağdat, oradan da kutsal topraklara gitti. Hac ibadetinin edasından sonra Karaman'a yerleşti. Daha sonra Konya'da ikamet etti (Evliya Çelebi, 1314, 3:25). Mevleviyye İslam âleminin büyük tarikatları içerisinde değerlendirilmiştir.

Evliya Çelebi, Mevleviyye'nin derviş, tekke, mevlevihâne ve türbeleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. Şeyh Abdullah Dede, Kasımpaşa Mevlevihânesi şeyhi idi (Evliya Çelebi, 1314, 1:32). Şeyh Abdullah Dede, Evliya Çelebi'nin gördüğü rüya üzerine ilk önce İstanbul'u gezmesini ve gördüklerini yazmasını söyleyen kişidir. Mevleviyye'nin bir başka şeyhi Şeyh İsmail Rusûhî Dede (ö.1041/1631)'dir. İstanbul Kulekapısı Mevlevihânesi şeyhi idi (Yetik, 1991, 3:212-213). Seyyahımız, şeyhin gözlerini kaybettikten sonra yedi yıl Mesnevî okuttuğunu, Mesnevî için bir şerh yazdığını da belirtir. On iki ciltlik bir eserin sahibi olduğunu ifade eder. Türbesi Kulekapı'dadır (Evliya Çelebi, 1314, 1:425). Şeyh Âdem Efendi, Kulekapı Mevlevihânesi şeyhliğini yapmıştır. Mısır'da vefat etmiştir (Evliya Çelebi, 1314, 1: 447). Arzî Muhammed Efendi, Şeyh Âdem Efendi'den sonra Kulekapısı Mevlevîhane şeyhliğini yapmıştır (Evliya Çelebi, 1314,1:447). Şeyh Hüseyin Doğanî Dede, askerdi. Uzun yıllar savaşlara katılmıştı. Daha sonra tasavvufa girmiştir. Aslen Sofya'nın Berlofça kasabasındandır. Yenikapı Mevlevihânesi'nde otuz yıla yakın irşad hizmetinde bulunmuştur (Evliya Çelebi, 1314, I:380-381). Hasan Dede, Beşiktaş Mevlevihânesinde şeyhlik yaptı. 110 yıl ömür sürdü. Duası kabul olunan biriydi. Tesirli vaazları vardı (Evliya Çelebi, 1314, 1: 450). Neyzen Derviş Yusuf Celâlî, Beşiktaş Mevlevihânesinde irşad hizmetlerini yürütmüştür. Cezbe ehli biriydi. İyi bir neyzendi (Evliya Çelebi, 1314,1: 450).

Şeyh Ağazâde Mehmed Efendi, Gelibolu Mevlevîhâne şeyhi idi. Keramet sahibiydi. Kerametleri Akdeniz gemicileri arasında yaygındı (Evliya Çelebi, 1341, 5: 321). Şeyh Ahmed Cünûnî Efendi, Karaman doğumlu olup, Mevlevi bir aileye mensuptu. Uzun seneler Bağdat Mevlevihânesinde şeyhlik yapmıştı (Kara, 1996, s.155). Mevlevî Mustafa Efendi, Evliya Çelebi kendisiyle İştip'te görüşmüştü. Mevlevî şeyhi idi (Evliya Çelebi, 1314, 6: 119). Seyyid Kemâleddin, Muğla'da yaşayan ve ziyaretgâhı olan bir Mevlevîydi (Evliya Çelebi, 1314, 6: 121; Evliya Çelebi,1928, 9: 202-203). Hazret-i Hoca Şâhidî, asıl adı Şâhidî İbrahim Dede'dir. Mevlevî şeyhi idi (Evliya Çelebi,1928, 9: 203).

Seyahatnâme'de Mevleviyye'nin tekke ve mevlevîhâneleri hakkında çok değerli bilgiler verilmiştir: Mevlânâ Celâleddin-i Rûmi tekkesi Konya'daydı. Çok güzel merkezi bir tekkeydi (Evliya Çelebi, 1314, 3:26-27). Bursa'da yaklaşık seksen odası olan bir Mevlevihâne vardı. Pınarbaşı yolundaydı (Evliya Çelebi, 1314, 2:17), Amasya Mevlâna Celaleddin-i Rûmî tekkesi kırk tekke içinde en güzel olanıydı (Evliya Çelebi, 1314, 2: 381). Erzincan'da bir Mevlevîhane vardı. Büyük ve güzel yapılmıştı. Her gece Mevlevî ayinî yapılırdı (Evliya Çelebi, 1314, 2: 381).

Ankara Hazret-i Mevlânâ tekkesi Cenâbî Ahmed Paşa'nın yaptığı bir yerdi. Etrafı gül bahçeleri ile süslenmişti (Evliya Çelebi, 1341, 2: 430). Yenikapı Mevlevîhânesi, Mevleviyyenin İstanbul'da ikinci büyük tekkesiydi. Yetmiş derviş kalırdı. Vakfiyesine ait yetmiş dükkân bulunurdu. Bakımlı bir yerdi ve çok güzeldi (Cevdet, 1: 392). Kasımpaşa Mevlevîhanesi, IV. Murad zamanında yapılmıştı. Abdi Dede ve müridleri burada irşad hizmetlerinde bulunmuştu (Evliya Çelebi, 1314, 1: 420). Galata Mevlevîhânesi, 100 odalı olup Kalekapısına yakın bir yerdeydi. İskender Paşa bu Mevlevîhâneyi yaptırmıştı (Evliya Çelebi, 1314, 1: 442). Beşiktaş Mevlevîhanesi, Marmara sahilindeydi. Çok güzeldi. Nakışlı necef mermerinden yapılmıştı. Ohrili Hüseyin Paşa yaptırmıştı (Evliya Çelebi, 1314, 1:450). Kayseri Hazret-i Celâleddin-i Rûmi Dervişleri tekkesinde haftada iki defa semâ' yapılırdı. Birçok odası vardı (Evliya Çelebi, 1314, 3: 179-180). Bağdat Mevlevîhânesi yediyüz tekke içerisinde en meşhuru sayılmıştır (Evliya Çelebi, 1314, 3: 420). Tokat Mevlevîhânesi muhteşem ve güzel bir yerdi. Bol ağaçların bulunduğu bir mevkideydi (Evliya Çelebi, 1314, 5: 60). Gelibolu'da bir Mevlevîhâne vardı. Rumelide bunun benzeri yoktu. Çok güzeldi (Evliya Çelebi, 1314, 5: 318). Saraybosna'da da bir Mevlevî tekkesi vardı. Kırk yedi tekke içerisinde en muhteşemi idi. Çok güzel bir yerdeydi (Evliya Çelebi, 1314, 5: 431-432). Üsküp'te Melek Ahmed Paşa tarafından tamir edilerek yapılan bir Mevlevîhane vardı (Evliya Çelebi, 1314, 5:556). Macaristan'ın Peçuy şehrinde bir Mevlevîhâne vardı. Kubbeleri kurşundan yapılmıştı. Çok güzeldi. Sabah ve akşam yemek verilen bir yerdi (Evliya Çelebi, 1314, 6: 199). Selânik'te Ekmekçioğlu Ahmed Paşa tarafından yaptırılan bir Mevlevîhâne vardı. Birçok vakfa sahipti (Evliya Çelebi,1928, 8: 159-160). Romanya'da Tırnova şehrine yakın Benderi denilen yerde bir Mevlevîhane vardı. Şeyhi Hububî Efendi ismindi biriydi (Evliya Çelebi,1928, 8: 195). Kütahya'da Kapan Han'ına yakın bir yerde birçok odası bulunan Mevlevi tekkesi vardı (Evliya Çelebi,1928, 9: 23). Antalya'da Mevlevîyye'ye ait çok güzel bir Mevlevîhâne vardı. Kale içinde kârgir bir yapıydı. Yüksek bir yere inşa edilmişti (Evliya Çelebi,1928, 9:288). Karaman'da Mevlâna'nın annesinin kabrinin bulunduğu bir tekke vardı (Evliya Çelebi,1928, 9: 312). Antep Mevlevîhanesi

kırk tekkenin içerisinde en güzel ve muhteşem olanıydı (Evliya Çelebi,1928, 9: 355-356). Kilis'de bir Mevlevîhâne bulunmaktaydı (Evliya Çelebi,1928, 9:363). Halep'de Mevleviyye'ye ait bir Mevlevîhâne vardı. Yüz yetmiş altı tekkenin bulunduğu şehirde en sağlam ve güzel olanıydı. Şeyhi Şeyh Bekrî adında biriydi (Evliya Çelebi, 1928, 9: 378; 382). Trablusşam'da da bir Mevlevîhâne vardı. Portakal ve meyve bahçelerinin bulunduğu bir alanda yapılmıştı. Birçok dervişin kaldığı bir yerdi (Evliya Çelebi,1928, 9: 409-410). Kudüs'te de bir Mevlevî tekkesi bulunmaktaydı. Bâb-ı Amud'un iç kısmında inşa edilmişti (Evliya Çelebi,1928, 9: 488). Mekke'de de bir Mevlevîhâne vardı. Mehmed Hindî Lahorî tarafından inşa edilmişti. Mekke'de çeşitli tarikatlara mensup yetmiş sekiz adet tekke bulunmaktaydı. En büyüğü bu Mevlevihâneydi. Muâlla denilen yerdeydi. Mekke'nin birçok ileri gelenleri buranın müdavimiydi (Evliya Çelebi, 1928, 9: 772). Kahire Mevlevîhânesi Suku Salibe denilen yerdeydi. Büyük müştemilata sahipti. Şeyh Hasanzâ de gözetiminde irşad faaliyetleri yapılıyordu. İstanbul'daki Kulekapısı Mevlevîhânesinde şeyhlik yapan Âdem Efendi'nin kabri buradadır (Evliya Çelebi,1928,10: 252-253). Seyahatnâme'de Mevleviyye tarikatına ait türbe ve ziyaretgâhlar hakkında da değerli bilgiler verilmiştir. Mevlânâ Celâleddin-î Rûmî'nin türbesi Konya'dadır. Kanunî Sultan Süleyman, binanın yapımı için 200 kese altın vermiştir (Evliya Çelebi, 1314, 3: 26-27). Şems-i Tebrizî'nin türbesi Hoy'dadır (Evliya Çelebi, 1314, 3:278). Hüsâmeddin Çelebi'nin türbesi Mevlânâ'nın haziresindedir (Evliya Çelebi, 1314, 3:25). Mevlâna'nın oğlu Sultan Veled'in kabri de buradadır (Evliya Çelebi, 1314, 3:25-26). Muhyiddin Muhammed b. Bekarablus (Martalos) Efendi türbesi Konya'dadır (Evliya Çelebi, 1314, 3: 27). Evliya Çelebi, Mevleviyye kültürü hakkında önemli ve değerli bilgiler vermiştir.

3.13. Nakşibendiyye

Tasavvuf ve tarikatlar tarihinde önemli bir yer tutan Nakşibendiyye, Muhammed Bahaeddîn Nakşibendi (ö.791/1389)'nin kurduğu bir tarikattır. Tarikat adını, kurucusunun "Nakşibendî" lakabından almıştır. Muhammed Bahaeddîn, Buhara'nın yakınlarındaki Kasrıârifan'da doğdu. Kaynaklar Muhammed Bahaeddin'in üveysilik yoluyla şeyhinin Abdülhalık-ı Gucdüvânî (ö. 617/1220) olduğunu belirtmektedir (Eraydın. 1980,s, 218). Nakşibendiyye'nin yaygınlık kazanmasında halifesi Muhammed Parsa (ö. 822/1419) büyük rol oynamıştır.

Nakşibendiyye'ni Anadolu'ya gelmesine önayak olan da Abdullah-ı İlâhî (ö. 896/1491)'dir. Evliya Çelebi, Nakşibendiyyenin önemli şahsiyetlerinden Abdullah-ı İlahî'yi; hakikatları söyleyen, hataları affeden, ermişlerin önde gelenlerinden biri olarak tanıtır (Evliya Çelebi,1928, 8: 175-176). Abdullah-ı İlahî, Kütahya Simav'a bağlı Tekellüf denilen köyde dünyaya geldi. İlk eğitiminden

sonra İstanbul'a gitti. Semerkant'a yaptığı seyahatte Şeyh Ubeydullah Ahrâr'dan etkilenip kendisine intisap etti. Şeyhinin isteğiyle Anadolu'ya geldi. Onun vasıtasıyla Nakşibendiyye Anadolu'da yayılma istidadını göstermiştir. Evliya Çelebi, Ahbdullah-ı İlahî'nin kırk yıl boyunca gecelerini ibadetle, gündüzlerini oruçla geçirdiğini belirtir. Rumeli'de Vardar Yenicesi'nde vefat ettiğini söyler (Evliya Çelebi, 1928, 9: 47). Emir Buhârî'nin de müridi olduğu bildirilen Abdullah-ı İlahî'nin o dönemde 200 bin müridi olduğunu haber verir (Evliya Çelebi,1928, 8: 176). Seyahatnâme'de Nakşibendiyye'nin birçok önemli mutasavvıfları hakkında bilgi verilmiştir. Şeyh Uzun Muslihiddin, Nakşibendiyye'nin meşhur dervişlerindendi. Abdullah-ı İlahî'nin halifesiydi. Evliya Çelebi, Şeyh Muslihiddin'in Bursa'daki Şeyh Taceddin türbesinde kırk gün boyunca Yasin okuduğunu, kırkıncı günün sonunda vefat ettiğini söyler (Evliya Çelebi, 1996, s. 141). Nalıncı Memi Dede, Nakşibendiyyenin önde gelen mutasavvıflarındandır. İstanbul'da Unkapanı civarında Araplar Camii yakınında nalıncılık yapardı (Evliya Çelebi, 1314, 2: 51). Asıl adı Şeyh Mehmed Halvetî'dir (Ayvansarayî, 1281, 1: 100). Evliya Çelebi, Nalıncı Dede'nin III. Murad döneminde yaşadığını söyler. Vefat ettiği gece III. Murad'ın rüyasına girer. Cenazesinin Fatih Camiinde kaldırılmasını ister. Kendisinden adına bir türbe ve tekke yapmasını talep eder. Evliya Çelebi, Sultan III. Murad'ın Nalıncı Memi Dede'nin vasiyetini yerine getirdiğini söyler (Evliya Çelebi, 1314, I: 374). Şeyh Abid Çelebi (ö. 903/1497)'de Nakşibendiyyenin meşhur velilerindendir. Evliya Çelebi, Şeyh Abid'in Yıldırım Bayezid'in şeyhi olduğunu söyler (Evliya Çelebi, 1314, 1: 359). Evliya Çelebi'nin ismini verdiği Nakşibendiyyenin bir diğer dervişide Emir Buharî (ö. 922/1516)'dir. Seyahatnâme'de İstanbul fethinde bulunan evliyalar içinde olduğu belirtilir (Evliya Çelebi, 1314, 1: 96). Şeyh Mahmud Çelebi'de Emir Buharî'nin hem damadı hem de halifesidir (Tanman, 1995, 11: 126-128). Evliya Çelebi, Mahmud Çelebi'nin II. Selim döneminde yaşadığını söyler (Evliya Çelebi, 1314, 1:208). Şeyh Mustafa Çelebi, Nakşibendiyyenin önemli şeyhlerindendir. 979 tarihinde kardeşinin Babaeski'de yaptırdığı Yeni Camii'de medfundur (Evliya Çelebi, 1314, 3: 370). Şeyh Ebû Said. Aslen Tebrizli'dir. II. Selim dönemi şeyhlerindendir (Evliya Çelebi, 1314, 1:208). Şeyh Lütfullah, Emir Buhari'nin müridlerindendir. Üsküplüdür. Yıldırım Bayezid'in şeyhidir. Üsküp'te vefat etmiştir (Evliya Çelebi, 1314. 5: 560). Şeyh Muslihiddin-i Nakşibendi (ö. 934/1527-28) Cerrahpaşa'da vaazlar veren bir Nakşi dervişiydi. Çok güzel Kur'an-ı Kerim okurdu. Sultan Ahmed'e namaz kıldırmıştır (Evliya Çelebi, 1314, 1: 214). Şeyh Abdussamed Efendi, aslen Kayseriliydi. İstanbul'da irşad hizmetlerinde bulunmuştur (Evliya Çelebi, 1314, 1: 359). Nakşibendiyye'den Yoğurtlu Baba, Horasan erenlerindendi (Evliya Çelebi,

1314, 2: 52). Şeyh Seyyid Ali Bağî, meşhur şeyhlerdendi (Evliya Çelebi, 1314, 2: 52). Şeyh Ahmed-i Sadık aslen Taşkent'liydi. İstanbul ve Belh'ten üçer defa yaya olarak hac ibadetini yaya ile gerçekleştirmişti (Evliya Çelebi, 1314, 1:373). Şeyh Nimetullah (ö. 969/1561-62) aslen Sofyalı bir Nakşibendiyye mensubuydu. Bir lügat yazmıştı. Yavuz Sultan Selim ile Mısır seferine katılmıştır (Evliya Çelebi, 1314,1:375). Şeyh Muhammed Kudsî, Ayasofya'da vaaz veren Nakşibendiyye mutasavvıflardandı (Evliya Çelebi, 1314, 1:376). Şeyh Seyfullah Efendi, Kayseri'de yaşan Nakşi dervişlerindendi (Evliya Çelebi, 1314, 3: 187). Şeyh Muhammed Buharî, Silistre'de yaşayan Nakşibendilerdendir. Evliya Çelebi bu şeyhin türbesini ziyaret ettiğini belirtir (Evliya Çelebi, 1314, 3:344). Şeyh Abdurrahman, Filistin'de Halil şehrinde yaşayan bir mutasavvıftı (Evliya Çelebi, 1928, 9: 513). Evliya Çelebi, Nakşibendiyye tarikatının tekkeleri hakkında da önemli bilgiler sunmuştur: Akbaba tekkesi, Beykoz'da irşad hizmetlerinin yapıldığı bir yerdi (Evliya Çelebi, 1314, 1: 487). Nakşibendiyye'ye ait Hindîler tekkesi Horhor tekkesi olarak biliniyordu. Kâğıthane'deydi. (Evliya Çelebi, 1314, I:487). Nalıncı Dede tekkesi, Unkapanı Üsküplü'de bulunuyordu. III. Murad tarafından yapılmıştı (Evliya Çelebi, 1314, I: 374). Tophane'de Ebu Said tekkesi vardı (Evliya Çelebi, 1314, I: 442). Bursa'da bir Nakşibendiyye tekkesi bulunuyordu (Evliya Çelebi, 1314, 2: 18). Hasan Harakânî tekkesi Kars şehrindeydi. Lala Paşa tarafından yaptırılmıştı (Evliya Çelebi, 1314, 2: 330). İstanbul'da Fatih Çarşamba semtinde Emir Buharî tekkesi bulunuyordu (Evliya Çelebi, 1314, 1: 359). Şeyh İlahî tekkesi Varna Yenicesi'ndeydi (Evliya Çelebi,1928, 8: 171). Yine Halep ve Mekke'de birer Nakşibendiyye tarikatına bağlı tekkeler bulunmaktaydı (Evliya Çelebi,1928, 9: 47). Evliya Çelebi, Abdullah-ı İlahî'nin ziyaretgâhının Simav'da olduğunu ve buraya gittiğini söyler (Evliya Çelebi,1928, 9:47). Nakşibendiyye ziyaretgâhlarından Mustaf Çelebi ziyaretgâhı Babadağı'ndaydı (Evliya Çelebi, 1988-99, 3: 208). Bozevli Sultan ziyaretgâhı Rumiye'deydi (Evliya Çelebi, 1988-99, 4: 188).

3.14. Sünbüliyye

Sünbüliyye, Sünbül Sinan (ö. 936/1529)'a nisbet edilen bir tarikattır. Evliya Çelebi, tasavvuf ve tarikatlar hakkında bilgi verirken Sünbül Sinan'ın II. Selim dönemi şeyhlerinden olduğunu kaydeder (Evliya Çelebi, 1314, I: 208). Sünbül Sinan Merzifon yakınlarında Hamideli köyünde dünyaya geldi. İstanbul'da Cemaleddin Halveti'ye intisap ederek tasavvufa girdi. Şeyhinin vefatından sonra yerine geçerek otuz üç sene postunda oturmuştur (Harîrizâde, s. 145-149). Kabri İstanbul'da Koca Mustafa Paşa Camiindedir (Evliya Çelebi, 1314, 1:368). Seyahatnâme'de Sünbüliyye'nin önde gelen mutasavvıfları hakkında önemli bilgiler verilmiştir: Bunlardan bir

tanesi Merkez Efendi (ö. 959/1551-52) dir. Kendisi hakkında bir menkıbe anlatan Evliya Çelebi, kazdığı yerde çıkan kırmızı suyun humma hastalığına şifa olduğunu söyler (Evliya Çelebi, 1314, 1:372). Yakup Kirmânî, II. Selim dönemi dervişlerindendi. Sünbül Sinan'ın tarikatına mensuptu (Evliya Çelebi, 1314, I:208). Hazret-i Mahmud Şeyh Maksud Dede aslen Tokat'lı olup, Siroz da irşad hizmetlerinde bulunmuştur (Evliya Çelebi,1928, 8:139). Şeyh Ramazan Bihiştî, Merkez Efendi'nin müridlerindendir. Çorlu'da yaşamıştır (Evliya Çelebi, 1314, 1: 368.; 3: 298). Şeyh Muslihiddin, Merkez Efendi'ye intisab etmiştir. Hem halifesi hem de damadıydı. Kabri Yenikapıdadır (Evliya Çelebi, 1314, 1:372). Abdulvehhab Efendi, Sünbülliyedendir. Tire'de medfundur (Evliya Çelebi, 1928, 9:172). Meşhur tekkeleri hakkında bilgi veren Evliya Çelebi, bu tarikatın İstanbul'da Aksaray (Evliya Çelebi, 1314, 1: 320), Fatih Çarşamba'da (Evliya Çelebi, 1314, 1: 320) ve Kasımpaşa (Evliya Çelebi, 1314, 1: 420)'da birer tekkesinin olduğunu söyler.

3. 15. Şâbâniyye

Şeyh Şaban-ı Velî (ö. 976/1568) tarafından kurulmuştur. (Evliya Çelebi, 1928, 8: 139). Şabaniyye, Cemaliyye tarikatına bağlı bir koldur. Hayreddin Tokadî'den inabe almıştır. Şeyh Şaban-ı Velî, doğum yeri olan Kastamonu'da irşad faaliyetlerinde bulunmuştur (Harîrîzâde, 5: 192). Evliya Çelebi, Şâbâniyye tarikatının dervişleri hakkında önemli bilgiler vermiştir. Şeyh İsmail Efendi, Şaban-ı Velî'nin halifesiydi. Seyyahımız kendisini ziyaret etmişti (Evliya Çelebi, Evliya Çelebi, 1314, Kütüphanesi, 305: 94). Şeyh Şaban-ı Sânî, Şeyh Şaban'ın halifesiydi. Kabri, İstanbul'da Vefa semtindedir (Evliya Çelebi, 1314, 1:374). Hazret-i Şücâ Efendi, Şabaniyye dervişlerindendir. Yılan zehirlemesi nedeniyle vefat etmiştir. Kabri Üsküdar'da Şücâ bağlarındadır. Battal Gazi'nin yakın dostuydu (Evliya Çelebi, 1314, 1:478). Yeniçeri Pîrî Efendi'de Şaban-ı Veli'nin halifesiydi. Aynı zamanda şiir ve kaside söyleyen bir dervişti. Pravardi'de adına bir tekke bulunmaktaydı (Evliya Çelebi, 1314, 3:307-344). Şeyh Alaeddin Gelibolu'da irşad faaliyetlerinde bulunan bir dervişti (Evliya Çelebi, 1314, 5:321). Şabaniyye'nin Silistre'de Yeniçeri Pîrî Efendi'nin gözetiminde faaliyet gösteren Kurşunlu Camii tekkesi bulunmaktaydı (Evliya Çelebi, Evliya Çelebi, 1314, Kütüphanesi 305: 119).

3.16. Uşşâkıyye

Hasan Hüsameddin tarafından kurulan bir tarikattır. Hasan Hüsameddin Buhara'lıdır. Bir rüya üzerine Uşak'a geldi. Burada Şeyh Ahmed Semerkandî'nin tarikatına girdi. Daha sonra şeyhi vefat edince, postuna oturdu (Haririzâde. 2: 142). Bilahare Ümmî Sinan'a intisab etmiştir. İstanbul Kasımpaşa'daki evi tarikatın tekkesiydi (Haririzâde. 2: 291). Evliya Çelebi, Uşşakiyye'nin iki

dervişi hakkında bilgi vermiştir. Bunlardan birisi Şeyh Memi Can (ö. 1008/1599) diğeri de Mevla Mustafa Uşşakizâde'dir. Seyahatnâme'de Şeyh Memi Can için kutubların kutbu ifadesi kullanılmıştır (Evliya Çelebi, 1314, 1:360). Mevla Mustafa Uşşakizâde, Hasan Hüsameddin'in oğludur (Evliya Çelebi, 1314, 1:425). Tarikatın tekkeleri hakkında da bilgi veren Evliya Çelebi üç tekkeyi dile getirir. Bunlar: Kasımpaşa Hacı Haydar bostanı civarında bulunan Hazret-i Uşşâkî Efendi tekkesi (Evliya Çelebi, 1314, 1: 420). Şeyh Esedüddin tekkesi Girit Adasında Kandiye yerleşim yerinde bulunan Ankebût Ahmed Paşa Camii civarındaydı (Evliya Çelebi, 1928, 8:512). Bu tarikatın bir başka tekkesi de Halep'te Kırklar tekkesi olarak biliniyordu (Evliya Çelebi, 1928, 9: 380).

3. 17. Gülşeniyye

İbrahim Gülşenî (ö. 940/1534) tarafından kurulmuştur. İbrahim Gülşenî Diyarbakır'da dünyaya gelmiştir (Konur. 2000, s.153). İbrahim Gülşenî Ömer Dede Ruşenî'ye intisab etmiştir (Evliya Çelebi, 1928, 10: 246). İbrahim Gülşenî tarikatının temellerini Mısır'da kurduğu tekkesinde atmıştır (Kara, 1996, 14: 256-259). Seyahatnâme'de Tebriz'de bulunan İbrahim Gülşenî'nin Mısır'a şeyhinin emriyle gittiği ifade edilmiştir (Evliya Çelebi, 1928, 9/104). Kanuni Sultan Süleyman'ın davet etmesiyle İstanbul'a 104 yaşında iken gelmiştir. Anadolu'da bir müddet kaldıktan sonra tekrar Mısır'a gitmiştir. İbrahim Gülşenî'nin Manevî isminde bir eseri vardır. 940/1533 yılında vefat etmiştir (Eraydın. 1980). Seyahatnâme'de Gülşeniyye tarikatının dervişleri hakkında önemli bilgiler verilmiştir. Gülşeniyye'nin dervişlerinden Şeyh Muhyiddin Karamânî (ö. 957/1550) fikirlerinden dolayı idam edilmiştir (Öngören. 2000, s. 300). Şeyh Hasan Zarîfî (ö. 977-984/1569/1576) İbrahim Gülşeni'nin halifesidir. Sirozludur. Kanuni Sultan Süleymanın isteğiyle Langa'da irşad hizmetlerini yürütmüştür (Evliya Çelebi, 1314, 1: 456-457). Şeyh Ahmed Hayalî (ö. 977/1569) İbrahim Gülşenî'nin oğludur. Babasıyla birlikte Mısır'a gitti. Mısırda irşad hizmetlerinde bulundu. Kabri Mısır'dadır (Evliya Çelebi, 1928, 10: 246-581). İbrahim Gülşenî'nin bir başka oğlu olan Şeyh İbrahim'de Gülşeniyyenin dervişlerindendir. Mısır'da babasının türbesinde medfundur (Evliya Çelebi, 1928, 10: 245). Şeyh Ali Safvetî, İbrahim Gülşenî'nin torunudur. Kabri Mısır'dadır (Evliya Çelebi, 1928, 10: 246-581). Şeyh Hasan'da İbrahim Gülşenî'nin torunudur. Mısır'da medfundur. Şeyh Muhammedî Efendi, İbrahim Gülşenî'nin damadıdır. Aynı zamanda halifesidir. Derviş Ömer Gülşenî, Gülşeniyye dervişlerindendir. 1568 yılında yapılan Zigetvar savaşına katılmıştı (Evliya Çelebi, 1928, 10: 246-581). Şeyh Ali Mest Edhemî'de Bursa'da irşad faaliyetinde bulunan dervişlerdendi (Evliya Çelebi, 1314, 2: 52). Şeyh

Muhyiddin-i Edirnevî, İbrahim Gülşenî'nin oğlu Şeyh Ali Safvetî'nin hem damadı hem halifesiydi (Evliya Çelebi, 1928, 10: 581). Şeyh İbrahim Çelebi, İbrahim Gülşenî'nin torunudur. Kahire'de Gülşenî tekkesinde irşad hizmetlerinde bulunmuştur (Evliya Çelebi, 1928, 10: 468). Saçlı Mehmed Efendi, daha önce Kadiriyye tarikatına mensup olup daha sonra Gülşeniyye tarikatına intisab eden bir dervişti. Üç yılda bir yaya olarak hac ibadetini yapmakla tanınmıştı (Evliya Çelebi, 1928,10: 529). Şeyh Hasan Dede, Edirneli bir dervişti. Mısır'da İbrahim Gülşenî'ye intisab etmişti (Evliya Çelebi, 1998-99, 3:268). Seyahatnâme'de Gülşeniyye tarikatının tekkeleri hakkında kıymetli bilgiler verilmiştir: Kahire'de İbrahim Gülşenî tekkesi bulunmaktaydı. Muhteşem bir yapıydı (Evliya Çelebi, 1928, 10: 243-245). Şeyh Şahin tekkesi Kahire'deydi. Yüksek bir tepe üzerinde yapılmıştı. 200 kişinin kaldığı büyüklükte bir yerdi. (Evliya Çelebi, 1928, 10: 238). Durmuş Dede tekkesi İstanbul Rumelihisarı'ndaydı (Evliya Çelebi, Evliya Çelebi, 1314, Kütüphanesi, 304: 136). Fatih Çarşamba'da Sofular tekkesi vardı (Evliya Çelebi, 1314, 1: 320). Bursa'da Gülşenîyye'ye bağlı bir tekke vardı (Evliya Çelebi, 1314, 2:18). Şeyh Masum tekkesi adında bir tekke Aksaray'da irşad hizmetlerinde bulunuyordu (Evliya Çelebi, 1314, 1: 320). Ayasofya'da Gülşenî Ali Paşa tekkesi vardı (Evliya Çelebi, 1314, 1:320). Gülşenî Hulvî tekkesi İstanbul Aksaray'daydı (Evliya Çelebi, 1314, 1: 320.; Konur, 2000, s. 171. Filibe'de bir Gülşeniyye tekkesi vardı (Evliya Çelebi, Evliya Çelebi, 1314, Kütüphanesi, 304: 135). Edirne'de Hazret-i Seyyid İbrahim Gülşenî tekkesi vardı (Evliya Çelebi, 1314, 3: 253-254). Kefe Gülşenî tekkesi Kırım'da Kefe şehrindeydi (Evliya Çelebi, 1928, 7: 677). Girit Adasında Kandiyye şehrinde bir Gülşenîyye tekkesi bulunmaktaydı (Evliya Çelebi, 1928, 8:512). Bir Gülşeniyye tekkesi de Antalya'daydı (Evliya Çelebi, 1928, 9:288). Halep'te gönül ehli bir derviş olan Şeyh İbrahim gözetiminde bir tekke vardı (Evliya Çelebi, 1928, 10: 251-475). Mısır Bulak'ta bir Gülşenî tekkesi irşad hizmetlerini yürütmekteydi (Evliya Çelebi, 1928, 9:380). Evliya Çelebi, Gülşeniyye tarikatının önemli türbelerinden Kahire'de bulunan İbrahim Gülşenî türbesi hakkında da önemli bilgiler vermiştir (Evliya Çelebi, 1928, 10: 245).

Sonuç

Tasavvuf; İslam medeniyetinin bütün dönemlerinde ehemmiyetini korumuş ve korumaya devam eden dini bir düşüncenin adıdır. Hem tasavvuf hem de mutasavvıflar her zaman dikkatleri çekmiştir. Bu çalışmada, kültür tarihimizin önemli kaynaklarından Evliya Çelebi Seyahatnâmesinde adı geçen belli başlı tarikatlar, dervişleri, tekkeleri, türbe ve ziyaretgâhları ele alınmıştır. Evliya Çelebi, gezip gördüğü Anadolu, Balkanlar, Mısır, Suriye gibi coğrafyada bulunan

yerleşim yerlerini ziyaret etmiştir. Seyahat ettiği bu yerlerde irşad faaliyetlerinde bulunan tarikat ve unsurlarını ele almıştır. Bu çalışmada Evliya Çelebi'nin tarikatlara bağlı tekkelerin işleyişi ve yapıları hakkında detaylı bilgi verdiği görülmüştür.

Bu araştırmada, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde tarikatların ve tekkelerin yerleşim birimlerinin ortak noktalarında faaliyet gösterdikleri görülmüştür. Tekke ve zâviyelerin, camiî, medrese ve mektep yakınlarında inşa edildikleri müşahede edilmiştir. Birçok tekke ve ziyaretgâhların özellikle paşa ve bey olarak bilinen toplumun ileri gelen şahsiyetleri tarafında yapıldığı görülmüştür. Seyahatnâme'de XVII. yüzyılda Balkanlarda; Gülşeniyye, Bektâşiyye ve Nakşibendiyye tarikatlarının yaygın bir şekilde faaliyet gösterdikleri görülmüştür. Bu araştırmada ele alınan tarikatlara bağlı tekkelerin, halkın din, kültür, sosyal ve eğitim konularına hizmet ettikleri tespit edilmiştir. Toplumun, tarikat ve unsurlarına müspet bir yaklaşım içerisinde olduğu müşahede edilmiştir. Bu vesileyle; Edhemiyye, Yeseviyye, Kadiriyye, Rifâîyye, Kübreviyye, Nurbahşiyye, Sühreverdiyye, Zeyniyye, Ekberiyye, Bedeviyye, Bektâşîyye, Mevleviyye, Nakşibendiyye, Sünbüliyye, Şâbâniyye, Uşşakîyye ve Gülşeniyye tarikatlarının derviş, tekke, türbe ve ziyaretgâhları hakkındaki bilgilerin verilmiştir. Sonuç olarak bu çalışmanın, tarihimizde tasavvuf kültürüne verilen önemin bilinmesine katkı sunduğunu söylemek mümkün olacaktır.

Kaynaklar

Ayvansarâyî, H. (1281). *Hadîkatü'l-Cevâmî,* I-II. İstanbul: Matbaa-i Amîre.

Ayverdi, E. H. (1982), *Avrupa'da Osmanlı Mimarî Eserleri, Bulgaristan, Yunanistan, İstanbul: Arnavutluk.* Fetih Cemiyeti Yayınları, IV: 247.

Baysun, C. (1955), Evliya Çelebi'ye Dair Notlar. (C.XII: 257-264).*Türkiyat Mecmuası,* İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü.

Câmiî, A, (1995). *Nefahâtü'l-Üns.* (Trc. Lamiî Çelebi). (Haz. S. Uludağ-M. Kara). Marifet Yayınları.

Eraslan, K. (1983). *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler.* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Eraydın, S. (1980). *Tasavvuf ve Tarikatlar.* Marifet Yayınları.

Eren, M. (1960), *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Birinci Cildinin Kaynakları Üzerine Bir Araştırma*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası.

Evliya Çelebi.(1314) *Seyahatnâme,* 1-6 Neşr. Ahmed Cevdet. İkdam Matbaası.

Evliya Çelebi. *Seyahatnâme.* İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe yazma eserler (İÜ. Ktp.Ty) No: 2371.vr.1.

Evliya Çelebi. *Seyahatnâme.* Kütüphanesi No: 304 ve 305.

Evliya Çelebi. (1928), *Seyahatnâme,* (C. 7-9-10). Devlet Basımevi.

Evliya Çelebi. (1928), *Seyahatnâme* (C.8). Orhaniye Matbaası.

Evliya Çelebi. (1998-1999), *Seyahatnâme (Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zıllî, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 (ve 305) Yazmasının Transkiripisiyonu-Dizin).* (Hz. Y. Dağlı-S. Ali Kahraman). (Heyet). Yapı Kredi Yayınları

Evliya Çelebi. (1996), *Seyahatnâme (Evliya Çelebi b. Derviş Muhammed Zıllî, Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizin),* Haz. Orhan Şaik Gökyay, Yapı Kredi Yayınları.

Harîrîzâde, K. *Tıbyânü Vesaîli'l-Hakâik fi Beyânî Selâsilili't-Tarâik*, I-II-III. Süleymaniye Fatih Kütüphanesi. İbrahim Efendi: No: 430-432.

İlgürel, M. (1995). Evliya Çelebi. İçinde. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. (C. XI, ss. 529-533). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

İz, F. (1989). Evliya Çelebi ve Seyahatnâmesi. *TTK. Belleten,* (C. LIII, 207-20). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kara, M. (1985). *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi.* Dergâh Yayınları.

Kara, M. (1993). *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler* I-II. (C. I. 1990). (II. 1993). Uludağ Yayınları.

Kara. M. (1996). Gülşeniyye. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (C. 14, s. 256-259). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Kara, M. (1996). Bursa Mevlevîhânesi ve Ahmed Cünûni Dede Vakfiyesi. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 2, 155-165.

Konur, H. (2000). *İbrahim Gülşenî, Hayatı, Eserleri, Tarikatı.* İnsan Yayınları.

Kübra, N. (1980). *Tasavvufî Hayat.* (Çev. M. Kara). Dergâh Yayınları.

Öngören, R, (2000). *Osmanlılar'da Tasavvuf, Anadolu'da Sûfiler, Devlet ve Ulemâ (XVI. Yüzyıl).* İz Yayınları.

Pekolcay, N. (1967). *İslamî Türk Edebiyatı.* Cağaloğlu Yayınları.

Sühreverdi. (1990). *Avarifü'l-Maarif Tasavvufun Boyutları.* (Haz. H. K. Yılmaz-Gündüz, İ. Erkam Yayınları.

Tanman, B. (1995). Emir Buharî Tekkesi. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* (C. 11, ss. 126-128). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Uludağ, S. (1994). Edhemiyye. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* (C. 10. ss. 421). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Uzunçarşılı, İ. H. (1988-1995), *Osmanlı Tarihi.* Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Yetik, E. (1991). Ankaravî, İsmail Rusûhî. İçinde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* (C. 3, ss. 211-213). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yılmaz, H. K. (1980). *Azîz Mahmud Hüdâyi ve Celvetiyye Tarikatı.* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Yılmaz, H. K.(1998). *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar.*Ensar Neşriyat.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (3) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:20.02.2025
Kabul tarihi |Accepted:24.06.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Shahismayil Ismayilov

https://orcid.org/0000-0002-7441-3575
PhD, Associate Professor, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan University, Azerbaijan, ismayilovsahismayil@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Ismayilov, S. (2025). Azerbaijan-Türkiye: Strategic Cooperation in Science, Education and Culture. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 742-751.

Azerbaijan-Türkiye: Strategic Cooperation in Science, Education and Culture

Abstract

This article analyzes the multifaceted cooperation between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Türkiye in the fields of science, education and culture. Based on common historical roots, language, religion and spiritual values, relations between the two fraternal states have significantly strengthened since the restoration of Azerbaijan's state independence in the late 20th century. The article emphasizes that Türkiye was the first country to recognize Azerbaijan's independence and provide it with comprehensive support, including in the humanitarian, scientific and educational spheres. Particular attention is paid to the development of scientific cooperation between academic and research institutions of both countries, student and faculty exchanges, implementation of joint projects, and holding international conferences. The article also discusses the main areas of cultural interaction, including joint celebrations, exhibitions, festivals, as well as cooperation in preserving cultural heritage and literary studies. The author concludes that deepening cooperation in these areas contributes not only to strengthening the national interests of Azerbaijan and Türkiye, but also to the development of a single cultural and spiritual space of the Turkic world.

Keywords: *Strategic Cooperation, Science, Education, Culture, Modern Era*

Azerbaycan-Türkiye: Bilim, Eğitim ve Kültür Alanlarında Stratejik İşbirliği

Öz

Bu makale, Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında bilim, eğitim ve kültür alanlarındaki çok yönlü işbirliğini analiz etmektedir. Ortak tarihi köklere, dile, dine ve manevi değerlere

CC BY NC
Creative Commons Licence

dayanan iki kardeş devlet arasındaki ilişkiler, 20. yüzyılın sonlarında Azerbaycan'ın bağımsızlığını yeniden kazanmasından bu yana önemli ölçüde güçlenmiştir. Makalede, Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanıyan ve insani, bilimsel ve eğitim alanları da dahil olmak üzere kapsamlı destek sağlayan ilk ülke olduğu vurgulanıyor. Her iki ülkenin akademik ve araştırma kurumları arasında bilimsel işbirliğinin geliştirilmesine, öğrenci ve öğretim üyesi değişimine, ortak projelerin uygulanmasına ve uluslararası konferansların düzenlenmesine özellikle dikkat çekiliyor. Makalede ayrıca ortak kutlamalar, sergiler, festivaller, kültürel mirasın korunması ve edebiyat çalışmalarında işbirliği de dahil olmak üzere kültürel etkileşimin ana alanları da tartışılmaktadır. Yazar, bu alanlarda işbirliğinin derinleştirilmesinin sadece Azerbaycan ve Türkiye'nin ulusal çıkarlarının güçlendirilmesine değil, aynı zamanda Türk dünyasının tek bir kültürel ve manevi alanının geliştirilmesine de katkıda bulunacağı sonucuna varmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Stratejik İşbirliği, Bilim, Eğitim, Kültür, Modern Çağ*

Introduction

The relations between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Türkiye have deep historical roots, and the common language, religion, culture, history, and national-spiritual values have played a crucial role in the development of these relations. The brotherly ties between our nations are not limited to the modern era; they have withstood the test of centuries and have been evident in many historical events and struggles. The friendship and brotherhood formed between the peoples of both countries have been especially strengthened and elevated to the level of strategic partnership after the major political changes at the end of the 20th century—particularly following Azerbaijan's restoration of its state independence (Talyshinskiy El'vin Bakhruz Ogly, 2021). One of the main directions of cooperation between Azerbaijan and Türkiye is the development of mutual activity in the fields of science, education, and culture. The cultural and spiritual closeness, as well as the shared value systems of both countries, have created a favorable environment for the strengthening of this collaboration. After restoring its independence, Türkiye was the first country to recognize and support Azerbaijan's sovereignty. This fraternal support was not limited to the political arena but also manifested itself in science, education, and cultural fields. This has been particularly reflected in a number of joint programs and projects implemented since the 1990s.

Historically, Azerbaijan–Türkiye relations have developed since the Ottoman period, continuing in various forms during the early 20th century—particularly during the Azerbaijan Democratic Republic era—and later during the Soviet period. At the end of the 20th century, these relations entered a new phase, evolving into a broader form of cooperation between two independent states. In the post-independence period, relations in the fields of science, education, and culture between the two countries entered a qualitatively new stage, enriched by joint

projects, student exchanges, collaborative research among scholars, cultural events, and other activities.

As Hüseynova (2018) noted, the development of cooperation between Azerbaijan and Türkiye in the fields of science, education, and culture serves not only the interests of both states but also the integration of the Turkic world as a whole, as well as the preservation and advancement of shared values. This cooperation holds strategic importance for Azerbaijan not only in terms of gaining new knowledge and experience but also in terms of strengthening national and cultural identity, studying historical and cultural heritage, and promoting it on a global scale. Cooperation between Azerbaijan and Türkiye in the fields of science, education, and culture is shaped not only through the efforts of state institutions and official bodies but also through the active involvement of public organizations, universities, research institutes, and cultural institutions. Within this framework, hundreds of young Azerbaijanis have received higher education in Türkiye, numerous scientists and experts have participated in joint projects, and many co-authored scientific articles, monographs, and research studies have been produced. This has contributed significantly to the strengthening of knowledge and experience exchange between the two countries.

In addition, significant progress has been made in the field of culture, creating opportunities for the peoples of both nations to become more closely acquainted through national holidays, cultural days, exhibitions, folklore festivals, and other events. As Israfil Ismayilov (2002) emphasizes, this cooperation is of great importance for preserving cultural diversity, promoting shared values, and passing them on to future generations.

As can be seen, cooperation between Azerbaijan and Türkiye in the fields of science, education, and culture is not only a reflection of the current state of relations but also a fundamental component of their future development strategy. Strengthening these ties serves the national interests of both countries while also playing a crucial role in the advancement of pan-Turkic unity.

1. The Development of Scientific Cooperation between Azerbaijan and Türkiye

Scientific cooperation between Azerbaijan and Türkiye is mainly reflected in joint research conducted in fields such as history, linguistics, literature, cultural heritage, and others. Ferqane Huseynova (2018) emphasizes that after Azerbaijan regained its independence—particularly since the early 1990s—scientific relations entered a new phase. During this period, cooperation protocols were signed between the Azerbaijan National Academy of Sciences (ANAS) and various scientific research centers and universities in Türkiye, leading to the implementation of joint projects.

One of the most important directions of this scientific collaboration is research focused on shared history and cultural heritage. Altay Göyüşov (2010) notes that joint studies on topics such as Ottoman–Azerbaijani relations, Türkiye's influence in the Caucasus region, and parallels in Azerbaijani and Ottoman literature are of particular significance. These studies have yielded results not only of academic value but also of interest to the general public.

At the same time, in the modern era, Azerbaijani and Turkish scholars are also conducting joint scientific research in areas such as information technologies, energy security, alternative energy sources, biodiversity, and environmental issues. According to Sevinc Ruinten (2005, p. 152), since the 2000s, scientific cooperation between Baku and Ankara has become more systematic, with numerous joint monographs and scholarly articles published on various scientific topics.

International conferences organized jointly by Azerbaijani and Turkish universities—such as *"Science and Culture in the Turkic World"* and *"Perspectives of Azerbaijan–Türkiye Scientific Cooperation"*—contribute to the expansion of collaboration in the field of science. These events not only serve as platforms for sharing scientific ideas but also play an important role in recognizing and supporting young researchers. İsrafil Ismayilov (2002, p. 83) emphasizes that joint research conducted between Azerbaijan and Türkiye helps to strengthen the scientific potential of both countries and contributes to the formation of scientific unity across the Turkic world.

2. Expansion and Main Directions of Cooperation in the Field of Education

Cooperation in the field of education between Azerbaijan and Türkiye began to develop intensively, particularly from the early 1990s. As Ruinten Sevinj (2005, p. 144) writes, under the framework of the "Great Student Project" announced and implemented by Türkiye in 1992, thousands of Azerbaijani students were sent to study at Turkish higher education institutions. This project played an invaluable role in the restructuring of Azerbaijan's education system and in increasing its pool of highly qualified professionals.

According to Ferqane Huseynova (2018, p. 59), currently, hundreds of Azerbaijani students are studying at various Turkish universities at the undergraduate, graduate, and doctoral levels. At the same time, Turkish students also have educational opportunities at universities in Azerbaijan. Student and faculty exchange has expanded through international programs such as dual diploma programs, Erasmus+, and the Mevlana Exchange Program.

Cooperation protocols and memorandums signed between Azerbaijani and Turkish universities—particularly between Baku State University, Azerbaijan University of Languages, Azerbaijan State University of Economics, and ADA University on one side, and Ankara

University, Istanbul University, Hacettepe University, and Ege University on the other—have significantly strengthened academic and educational collaboration.

In addition, joint projects in the field of education between Azerbaijan and Türkiye have led to the implementation of training programs focused on the professional development of teachers, curriculum reform, and the application of educational technologies. Seminars and training sessions conducted with the participation of experts from both countries have also played an important role in this regard.

Israfil Ismayilov (2002, p. 85) emphasizes that harmonizing the educational systems of Azerbaijan and Türkiye—particularly deepening cooperation in technical and vocational education—is among the priority directions for the future. At the same time, the preparation of specialists in the field of Turkish language and literature, the development of joint textbooks, and the establishment and advancement of Turkic World Research Centers are also key areas of this cooperation.

3. Main Directions and Initiatives in the Field of Culture

Cooperation in the field of culture between Azerbaijan and Türkiye is based on the historical roots, shared spiritual values, and cultural heritage of both nations. The expansion and sustainability of this cooperation is an essential component of the strategic partnership between the two countries. As Ferqane Huseynova (2018, p. 67) points out, Azerbaijan and Türkiye protect, enrich, and pass on their shared cultural heritage to future generations through cultural collaboration.

One of the main directions of cultural cooperation between Azerbaijan and Türkiye is the joint celebration of national holidays and significant events. Organizing cultural events on important dates such as Novruz, Republic Day on May 28, and Independence Day on October 18 contributes to unity and solidarity between the two nations. At the same time, organizing Azerbaijan Culture Days in Türkiye and Türkiye Culture Days in Azerbaijan—as well as exhibitions, concerts, and theatrical performances—are key indicators of this cooperation.

Israfil Ismayilov (2004) notes that cultural cooperation between Azerbaijan and Türkiye is particularly evident in the fields of music and the arts. Mugham and Turkish folk music are performed together in joint concerts; painting exhibitions, sculpture projects, film festivals, and folklore events serve to promote shared values between the two peoples.

Diaspora organizations and non-governmental organizations also play an important role in strengthening cultural relations between Azerbaijan and Türkiye. Azerbaijani diaspora organizations, cultural centers, and student unions operating in Türkiye make significant contributions to the promotion and dissemination of Azerbaijani culture through various events.

As Ruinten Sevinj (2005, p. 158) notes, cultural activities are not limited to the presentation of art and folklore but also include joint projects aimed at preserving and studying historical heritage. In addition, there is cooperation between Azerbaijan and Türkiye in the restoration of cultural heritage monuments. Azerbaijani monuments in the city of Kars and Turkish monuments in Baku have become symbols of mutual respect and friendship.

One of the important aspects of cooperation is in the field of literature. Azerbaijani and Turkish literary scholars have jointly studied the works of both classical and contemporary poets and writers. In particular, academic articles, monographs, and translated works have been published on the literary legacy of great masters such as Nizami Ganjavi, Fuzuli, Muhammad Fuzuli, Yunus Emre, Ahmad Yasawi, Orhan Veli, Nazım Hikmet, and others. As Göyüşov Altay (2010) emphasizes, literary scholars from Azerbaijan and Türkiye hold joint conferences, prepare collaborative publications, and make significant contributions to the study and promotion of Turkic world literature.

Cooperation between the two countries in the field of cinema is also noteworthy. Joint films have been produced by Azerbaijani and Turkish directors, producers, and screenwriters, and documentaries have been made on topics related to shared history and culture. Films such as *"Karabakh – You Were Victorious!"* and *"Dear Azerbaijan"* have played an important role in presenting the realities of Azerbaijan to the international community (Ruinten, 2005).

Cooperation in book publishing also holds a significant place in Azerbaijani–Turkish cultural relations. As a result of agreements signed between publishing houses of both countries, samples of classical and contemporary Azerbaijani literature are published in Türkiye and made accessible to a wide readership, and Turkish literature is similarly promoted in Azerbaijan. For instance, during the "Azerbaijani Literature Days" held in Ankara in 2003, hundreds of Azerbaijani literary works were presented to Turkish readers (Ismayilov, 2004). Overall, cultural cooperation between Azerbaijan and Türkiye not only strengthens the relationship between the two states but also contributes to the cultural integration of the entire Turkic world, the preservation of common values, and their transmission to future generations.

4. New Trends and Challenges in Cultural Cooperation

In the modern era, cultural cooperation between Azerbaijan and Türkiye has entered a new phase. In the context of globalization, the development of technologies, digitalization, and the widespread use of new media tools have also influenced the forms and content of cultural collaboration. Huseynova Ferqane (2018) notes that cultural relations between the two countries are not limited to traditional events but also encompass new areas such as digital cultural products, electronic publications, online exhibitions, and virtual museum exhibits.

Azerbaijan and Türkiye implement joint cultural projects through digital platforms. For example, within the framework of the new cooperation memorandum signed in 2021 between the Ministry of Culture of Azerbaijan and the Ministry of Culture and Tourism of Türkiye, virtual cultural festivals and online conferences have been held. Cultural institutions, artists, and researchers from both countries actively participated in these projects, ensuring the continuity of cultural integration during the pandemic period (Ruinten, 2005). At the same time, one of the contemporary cultural challenges is the engagement of youth in cultural processes. Cooperation between higher education institutions, cultural centers, and youth organizations of Azerbaijan and Türkiye serves to unite young people around common values. Initiatives such as the "Turkic World Youth Forum," the "Azerbaijan-Türkiye Youth Initiatives" project, student exchange programs, and cultural summer schools are important steps in this direction. Ismayilov Israfil (2002) emphasizes that Azerbaijani and Turkish youth, by participating in joint cultural projects, demonstrate their creative potential and contribute to the preservation and promotion of national and spiritual values.

However, there are also some challenges in cultural cooperation. Economic constraints, global crises such as the pandemic, unequal distribution of financial allocations to the cultural sector, technical and organizational difficulties in project implementation, and in some cases bureaucratic obstacles affect the continuity of activities in this field. Göyüşov Altay (2010) examines these issues and emphasizes that despite the existing difficulties, Azerbaijan and Türkiye are intensifying their efforts to deepen cooperation in the cultural sphere and constantly renewing cooperation formats in accordance with the challenges of the new era.

Additionally, the joint stance of Azerbaijan and Türkiye on international cultural platforms holds particular importance. Both countries work together within UNESCO, ICESCO, TÜRKSOY, and other international organizations, contributing to the promotion of Turkic culture, common values, and cultural heritage worldwide. Azerbaijan and Türkiye have taken significant steps towards the protection and promotion of shared heritage by preparing joint nomination dossiers for several monuments and intangible cultural heritage elements included in UNESCO's "World Heritage List" (Hüseynova, 2018).

5. The Impact of Azerbaijan–Türkiye Cultural Relations on the Turkic World

Cultural cooperation between Azerbaijan and Türkiye is not only significant within the framework of bilateral relations but also plays a crucial role in the cultural integration of the entire Turkic world. Since this cooperation is based on shared history and values, it greatly contributes to the better mutual understanding of cultures among Turkic peoples, deepening mutual relations, and the preservation of cultural heritage.

Ruinten Sevinj (2005) emphasizes that cultural cooperation between Azerbaijan and Türkiye is one of the strategic means to strengthen unity among Turkic peoples. Joint projects, festivals, conferences, and exhibitions carried out within this cooperation framework have evolved into large-scale cultural events attended not only by Azerbaijan and Türkiye but also by Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, and other Turkic states.

For example, the "Turkic World Capital of Culture" programs organized under TÜRKSOY have become a broad cultural platform covering a wider geography thanks to the initiatives of Azerbaijan and Türkiye. In 2019, the city of Shaki in Azerbaijan, and in 2022, the city of Bursa in Türkiye were awarded this status, becoming centers of Turkic world culture. Exhibitions, concerts, performances of folklore ensembles, joint book and article publications organized during these events have played an invaluable role in promoting Turkic cultural values (Hüseynova, 2018). Additionally, commemorating shared historical figures and events is also an important aspect of cultural cooperation. Anniversaries of great personalities such as Nizami Ganjavi, Yunus Emre, Fuzuli, Muhammad Fuzuli, Ahmed Yesevi, and others are celebrated jointly by Azerbaijan and Türkiye with the support of UNESCO and other international organizations. These events serve both to strengthen national consciousness and to present the richness of Turkic culture to the international community (İsmayılov, 2002, p. 94).

6. Perspectives and Future Plans of Cultural Cooperation

Cultural cooperation between Azerbaijan and Türkiye also creates an important platform for the preservation and development of Turkic languages. Through joint language congresses, literary competitions, and linguistic conferences, collaborative efforts are made to develop a common Turkic vocabulary and to harmonize language and orthographic standards. Göyüşov Altay (2010) notes that Azerbaijani and Turkish scholars and cultural figures launch joint initiatives to strengthen their positions in the unified information space of the Turkic world, implementing joint television and radio projects.

The prospects for cultural cooperation between Azerbaijan and Türkiye are quite broad. In the context of modern challenges, both countries aim to further develop the synthesis of technology and culture, carry out joint projects on digital platforms, and create shared cultural products using artificial intelligence and new media capabilities.

Ferqane (2018) emphasizes that among the future directions of cooperation, the most important are organizing large-scale joint cultural festivals, implementing joint projects in cinema and animation industries, and expanding exchange programs among young artists, composers, directors, and writers. At the same time, the creation of virtual museums,

digitization of joint archival materials, and making them accessible to the broader public are planned to protect and promote shared cultural heritage between Azerbaijan and Türkiye.

Moreover, cooperation between Azerbaijan and Türkiye in the restoration and revival of the cultural life of the Karabakh region holds special significance. Various cultural institutions and non-governmental organizations from Türkiye participate in restoring cultural centers in the territories of Azerbaijan freed from occupation, supporting the restoration of historical monuments and mosques. This contributes to strengthening the brotherly relations between the two countries (İsmayılov, 2004).

Conclusion

Cooperation between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Türkiye in the fields of science, education, and culture carries a multifaceted and strategic character in the modern era. Although the historical roots of this cooperation are based on common language, religion, culture, and history, new challenges, technological developments, and global processes in the contemporary period necessitate the deepening and enrichment of these relations. Research shows that scientific cooperation is mainly realized through joint project implementation, conducting scientific research, reciprocal visits of scientists and researchers, exchange of scientific publications, and co-organization of scientific conferences. Collaboration protocols signed between Azerbaijani and Turkish universities, joint master's and doctoral programs, especially joint initiatives in science and technology, strongly stimulate the development of scientific potential between the two countries. This cooperation also facilitates the training of young scientists and the preparation of internationally competitive specialists. Cooperation in the field of education has also expanded significantly and become one of the strategic priorities of both countries. Azerbaijani students studying in Türkiye, teacher and student exchange programs, joint educational projects, preparation of common educational materials, and efforts to teach the shared values of the Turkic world should be further deepened in the future. This process serves both the sharing of intellectual potential between the two countries and the preservation of the common historical and cultural heritage. Cultural cooperation is one of the most important pillars of the strategic partnership model between Azerbaijan and Türkiye. Organizing cultural events, literary and cultural connections, joint exhibitions, theater and cinema projects, music festivals, and art exchanges lay the foundation for strengthening brotherly and friendly relations between the peoples of the two countries. The activities carried out to promote the shared cultural heritage of Azerbaijan and Türkiye on a global scale, as well as joint initiatives within international organizations such as UNESCO and TÜRKSOY, play a special role in strengthening the cultural unity of the Turkic world.

References

Azərbaycan Respublikasının Xarici Siyasətinin Əsas İstiqamətləri (1991–2016). (2016). Dövlət Nəşriyyatı.

Göyüşov, A. (2010). *Osmanlı–Azərbaycan münasibətləri tarixi kontekstdə*. Universiteti nəşriyyatı.

Hüseynova, F. (2018). *Müstəqillik dövründə Azərbaycan–Türkiyə əlaqələrinin kulturoloji aspektləri (elm, təhsil, mədəniyyət)*. Elm və Təhsil.

İsmayılov, İ. (2002). *Azərbaycan–Türkiyə mədəni əlaqələri XX əsrdə*. Elm.

İsmayılov, İ. Zakir oğlu. (2004). *Azərbaycan–Türkiyə mədəni əlaqələri XX əsrdə*. Bakı.

Ruintən, S. (2005). *Azərbaycan Türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələr sistemində (XX əsrin 90-cı illəri)*. Qanun.

Talyshinskiy El'vin Bakhruz Ogly (2021). K istorii i tekushchemu prakticheskomu primeneniyu Rossiya-Azerbadzhan-Turetskiy. *Sovremennaya nauchnaya mysl'*, (4), 169-174. doi: 10.24412/2308-264X-2021-4-169-174

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi *Academic Journal of History and Idea*
ISSN: 2148-2292
12 (2) 2025

Araştırma Makalesi | Research Article
Geliş tarihi |Received:11.03.2025
Kabul tarihi |Accepted:18.04.2025
Yayın tarihi |Published:25.06.2025

Elvin Talishinsky

https://orcid.org/0000-0001-5318-5537
Associate Professor, Azerbaijan University, Head of Political and Social Sciences Department, Azerbaijan, Elvin.Talishinsky@au.edu.az

Atıf Künyesi | Citation Info

Talishinsky, E. (2025). Models of Public Opinion Formation Through Propaganda. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12* (3), 752-760.

Models of Public Opinion Formation Through Propaganda

Abstract

Formation of public opinion is one of the cornerstones of political, media and cultural influence. In the era of information society, where the speed of data dissemination has increased dramatically, and the mechanisms of influence have become more sophisticated, the relevance of studying propaganda models increases. The purpose of this article is to consider the key theoretical models that explain how propaganda influences the consciousness of the masses, and to identify the features of their functioning in various historical and media contexts. Analysis of the problems of propaganda as an important type of information weapon, forms of influence used in modern information wars, is of great relevance in the field of international relations.

Keywords: *Propaganda, Information War, Media, Media and Cultural Influence*

Propaganda Yoluyla Kamuoyu Oluşturma Modelleri

Öz

Kamuoyu oluşumu, siyasi, medya ve kültürel etkinin temel taşlarından biridir. Veri yayma hızının çarpıcı bir şekilde arttığı ve etki mekanizmalarının daha sofistike hale geldiği bilgi toplumu çağında, propaganda modellerini incelemenin önemi artmaktadır. Bu makalenin amacı, propagandanın kitlelerin bilincini nasıl etkilediğini açıklayan temel teorik modelleri ele almak ve bunların çeşitli tarihsel ve medya bağlamlarında işleyiş özelliklerini belirlemektir. Önemli bir bilgi silahı türü olarak

CC BY NC
Creative Commons Licence

propagandanın sorunlarının analizi, modern bilgi savaşlarında kullanılan etki biçimleri, uluslararası ilişkiler alanında büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Propaganda, Enformasyon Savaşı, Medya, Medya ve Kültürel Etki*

Introduction

Since the beginning of the 20th century, along with the rapid development of mass media, propaganda as a tool for the artificial formation of public opinion and its manipulation has been used more widely than ever before. Methods of influencing people's worldviews and directing public attention in the right direction have proven to be extremely popular for commercial and political purposes. In different parts of the world, propaganda has become the best support and the most powerful tool for both regime change and for maintaining them. The history of the 20th century, which left humanity with the memory of two World Wars, revolutions, and a host of local military conflicts, clearly demonstrates how manipulation of public consciousness with the help of the media allows entire nations to be controlled.

The problems of propaganda are almost always at the forefront of all discussions that have been and are being conducted now, when it comes to the essence and specificity of information and communication processes in society. There is no doubt that propaganda is indeed a very specific form, a means of influencing the peculiarity, public opinion in societies of different types. Moreover, it is well known that some politicians and scientists at a certain time were inclined to attribute the functioning of propaganda exclusively to situations when it came to authoritarian and totalitarian political regimes, considering it as one of the exclusively manipulative forms of totalitarian control over the masses.

And today, in the conditions of information confrontation caused by the complex political and economic situation in the world, the hidden influence of propaganda on people has only increased. In such a situation, it is important to be able to identify attempts of external influence on public opinion, and not only to avoid this influence, but also to analyze its sources, goals and consequences. There are several definitions of the concept of propaganda. Let's consider some of them, and also try to analyze various methods and techniques of propaganda.

A number of researchers believe that information warfare is aimed primarily at the human mind. Propaganda is a systematic and purposeful activity aimed at forming certain attitudes, opinions and behavior patterns. He viewed propaganda as a tool by which elites influence mass consciousness, especially in times of war and political conflict. He laid the foundations for the behaviorist approach to communication research. According to the definition of Harold Lasswell, one of the founders of modern political communication: *"propaganda is the management of collective opinion by the manipulation of significant*

symbols" (Lasswell, 1926, p. 9) It is worth noting that Harold Lasswell's Propaganda Technique in the World War was published in 1926, several years after the end of World War I, a conflict in which propaganda was used on an industrial scale for the first time in history. At that time, Western sociology and political psychology were just beginning to understand the role of mass communications in governing society. Lasswell was one of the first to undertake a systematic analysis of media messages, methods of agitation, and influence on mass consciousness in wartime. Harold Lasswell's approach to the study of propaganda is fundamental in understanding how elites influence mass consciousness through symbols and emotions. His theory shows that propaganda is not just the dissemination of information, but a powerful tool for managing thinking and behavior, especially in times of crisis. Despite its simplifications, his model remains relevant as a basis for analyzing modern media campaigns and digital propaganda.

The classical understanding of propaganda includes both informational and emotional impact. Jacques Ellul, a French sociologist and author of the fundamental work Propaganda: The Formation of Men's Attitudes, emphasizes that propaganda is not just the dissemination of ideas, but a technology for introducing these ideas into consciousness, bypassing critical thinking.

Ellul emphasizes that propaganda is a systematic and long-term process aimed not only at persuasion, but also at changing behavior. He distinguishes between "political" and "sociological" propaganda. "Propaganda is the totality of methods used by an organized group to force society to act in a certain direction" (Ellul, 2021). Unlike Lasswell, who presented the audience as a relatively passive mass, Ellul notes that propaganda acts on an already prepared person - someone who is educated, consumes media, lives in a society with a high information density. Modern man needs propaganda, because it simplifies and rationalizes a complex reality. This idea is especially relevant in the information age: an excess of data creates a dependence on interpretations, and therefore makes the individual susceptible to propaganda. Jacques Ellul proposed an approach to propaganda that is fundamentally different from classical models: he treats it not as a one-time action of influence, but as a structural element of technogenic civilization, forming a type of person ready to obey and act in the right direction. His theory continues to influence research in the field of critical media theory, philosophy of technology and political psychology.

Also of note is Chomsky and Herman's "propaganda model" which is a critical analysis of the influence of mainstream media on public opinion based on the idea that the media are not objective but rather promote the interests of those who own them. The model argues that media outlets are typically part of large corporations or conglomerates, and therefore their information policies cannot be free from the influence of their owners. Chomsky and Herman argued that even in a liberal democracy with formal freedom of speech and an independent press, propaganda exists-but in a hidden, institutionalized form.

“Propaganda in a liberal democracy is carried out through the systematic structuring of information to suit the interests of the elites” (Herman & Chomsky, 2008). This definition shows that propaganda is not a direct imposition of opinions, as in totalitarian regimes. It is carried out through filtering, emphases, repetitions, hushing up, and structuring the agenda. The role of the media is not to criticize the government, but to ensure the “consent” necessary for the functioning of elite interests in a democratic society. Chomsky and Herman’s propaganda model offers a radical reconsideration of the role of media in liberal democracy. It shows that press freedom is not only a formal institution, but also a space of hidden power structures through which the ideological control of the masses is carried out. This model remains relevant in the 21st century, especially in the context of algorithmic control and corporate centralization of digital platforms.

One of the most prominent philosophers of the French Enlightenment, Helvetius viewed man as a product of his environment and upbringing, and social institutions as instruments for controlling the opinions and behavior of the masses. His philosophy underlies the early critical understanding of propaganda as a means of ideological domination by the ruling class. His treatises On Man (Helvétius, 1769) and became the subject of much debate and were even condemned by religious authorities. “Propaganda is the art of manipulating opinion by instilling ideas that are advantageous to the ruling class” (Helvétius, 1769) This definition allows us to draw several key conclusions:

- Propaganda is not a random or morally neutral process, but a purposeful and strategic suggestion.

- The primary function of propaganda is to serve the interests of power, to ensure loyalty and control over society. - The central place is occupied by influencing opinion, and not only actions: behavior control is mediated by manipulation of perception.

Helvetius emphasizes: power shapes morality and consciousness through education, religion, art, legislation - that is, the entire symbolic order. Propaganda is nothing other than an

institutionalized form of this education, where "truth" is determined by what serves the interests of the ruling class. Claude Helvetius's concept of propaganda is a philosophical and materialistic justification for the ideological influence of elites on mass consciousness. He was the first to clearly indicate that control over opinion is not a side effect of politics, but its central mechanism. In doing so, Helvetius opened the way for subsequent theories of propaganda as an instrument of domination and legitimization of power - from Marx and Gramsci to Chomsky and Bourdieu.

A philosophical and political analysis of the concept of propaganda is given by Hannah Arendt, one of the greatest thinkers of the 20th century. She notes that “propaganda in totalitarian regimes does not simply lie – it creates an alternative reality in which people believe” (Arendt, 1951). This definition emphasizes the ontological power of propaganda – it does not simply inform, disinform or manipulate, but constructs an entire pseudo-real world within which a person thinks and acts. In this sense, propaganda is not a “tool,” but a structural element of totalitarian thinking and power.

Hannah Arendt's concept of propaganda is a philosophical critique of the manipulation of truth and consciousness inherent in totalitarian regimes. Propaganda here is not just a means of influence, but a form of existence of power, depriving the individual of freedom of thought and creating an artificial reality in which the differences between fiction and reality disappear. Arendt thus anticipates the debates about post-truth, information warfare and manipulative democracy of the 21st century.

Scholars have identified several key features of propaganda:

• One-sidedness: Focusing only on favorable facts, ignoring alternative points of view.

• Appeal to emotion: Using fear, patriotism, hatred, and other emotions to enhance impact.

• Repetition: Frequent repetition of messages helps reinforce desired attitudes.

• Authority of the source: Propaganda often relies on “official” or “trusted” channels to increase credibility.

Thus, propaganda is not only a tool of authoritarian regimes, but also a mechanism operating within democratic societies through the media, education, culture and social networks.

Propaganda is a conscious form of communication aimed at influencing people’s thoughts and behaviors. Unlike other forms of propaganda, white propaganda seeks to use

accurate and reliable information. In this type of propaganda, the aim is for accurate information to create the desired effect (Avcı, 2018). White propaganda always sources its information from specific, reliable, and official sources, which enhances its credibility. This type of propaganda aims to use real and accurate information, preventing the dissemination of false or misleading information to the public. White propaganda seeks to debunk the enemy's claims by informing the public with accurate and reliable information, thereby exposing the falsehood or deception of the opposing side.

White propaganda aims to guide the thoughts and behaviors of the target audience with accurate information, with the goal of consciously informing society. In white propaganda, false or suspicious information is not included. If such information is included, it can damage the reputation of the propagandist and diminish the effectiveness of the propaganda. White propaganda aims to assist people in making their own informed choices by presenting information openly and honestly. Unlike other forms of propaganda, white propaganda is based on a foundation of greater transparency and honesty. However, the concept of propaganda itself should be handled carefully since it can have an influential impact on many people's thoughts and behaviors (Talishinsky, 2024). There are a huge number of different propaganda techniques and methods. We can consider some of them:

1. The Method of Multiple Repetition, Also Known as the "Goebbels Method"

This technique involves the endless repetition of the same idea. Such an idea, especially if it is formulated in the form of a simple, easy-to-remember slogan, after repeated repetition begins to be perceived by the masses as truth. It is actively used in those countries where freedom of the media is limited or controlled by the state.

"The masses call the information that is most familiar truth", wrote Joseph Goebbels. "Ordinary people are usually much more primitive than we imagine. Therefore, propaganda, in essence, must always be simple and endlessly repetitive. In the final analysis, the most outstanding results in influencing public opinion will be achieved only by those who are able to reduce problems to the simplest words and expressions and who have the courage to repeat them constantly in this simplified form, despite the objections of high-brow intellectuals." (Goebbels, 1934).

2. Primacy Effect

The primacy effect comes into play here - one of the effects of perception, which was formulated in 1946 by the Polish-American psychologist Solomon Asch. Based on the results of his experiment, he put forward a theory that the first message about something makes a

stronger impression on a person than any subsequent information, regardless of the objectivity, adequacy and reliability of the new facts. Asch's experiment consisted of dividing students from the City College of New York into two approximately equal groups, A and B, each was given a portrait of a certain person, a list of his personality traits, and asked to form their own impression of him (Asch, 1946).

3. The Effect of Presence

Includes a number of techniques that are supposed to imitate reality. They are constantly used in “reports from the battlefield” and in crime newsreels, fabricating the filming of a “real” capture of bandits or a car accident after the fact. The illusion of a “combat situation” is created, for example, by jerking the camera and losing focus. At this time, some people are running in front of the camera, shots and screams are heard, fuss and panic. Everything looks as if the cameraman, who is in a hot spot under fire, is risking his own life to film reality. A powerful effect of presence is created, the viewer is immersed in the center of events, not suspecting that what is happening is just an illusion.

The technique is often used in commercial or political advertising. For example, actors pretend that they are “from the people”, deliberately allow pauses, hesitations in their speech, demonstrate uncertainty. We have repeatedly seen happy pensioners accepting “gifts from the administration”, young parents rejoicing over a successfully taken mortgage, deputies ostentatiously scolding utility workers who have fallen into disrepute, etc. The method is primitive, but very effective.

4. Information Blockade

The method consists of eliminating the enemy's ability to publicly state their position. This type of propaganda is closely related to information dominance and censorship. They are used both in the event of military action and in peacetime (for example, during elections). By blocking, restricting and prohibiting, an information vacuum is created on some issue, which leads to increased interest on the part of society. And then information that is beneficial to those who block coverage of the issue is suddenly thrown into the masses. This allows for a single interpretation of current events, while another point of view is practically inaccessible to the general public.

An example of an information blockade is the Tiananmen Square uprising in Beijing in 1989. The Chinese, who were mostly students, who were advocating for the liberalization of the regime were brutally dispersed by the military using tanks. The protests lasted for more than

a month, but the CCP tried as much as possible to prevent the situation in Beijing from becoming public, both nationally and internationally. It is impossible to establish the exact number of victims: according to various estimates, between 200 and 7,000 people died. To this day, this topic is very taboo in China and any mention of the events in Tiananmen Square is blocked.

Conclusion

Propaganda, being an integral part of political communication, has transformed over the centuries from primitive forms of influence to complex and finely structured models of manipulation of public consciousness. Analysis of theoretical approaches - from Helvetius and Lasswell to Ellul, Chomsky and modern critics of digital media - demonstrates that propaganda not only serves as a tool for imposing a certain ideology, but also forms the very structure of perception of reality in the mass subject.

Modern technologies, including artificial intelligence, recommendation algorithms and neuro-linguistic programming, have significantly increased the power of propaganda, allowing the creation of personalized forms of influence. At the same time, as philosophical analysis shows, the true threat lies not in the content of propaganda messages as such, but in the gradual loss of the subject's ability to think critically and perceive information autonomously.

Thus, understanding the nature of propaganda and the mechanisms of its action becomes a necessary condition for preserving democratic institutions, forming genuine public opinion and protecting individual consciousness from manipulative pressure. Only through the development of media literacy, philosophical reflection and free access to alternative sources of information can we resist the dehumanizing potential of propaganda and restore space for genuine public dialogue.

References

Arendt, H. (1951). *The Origins of Totalitarianism.* Harvest.

Asch, S. E. (1946). Forming impressions of personality. *The journal of abnormal and social psychology*, *41*(3), 258.

Avcı, Ö. (2018) Propaganda Çeşitleri. M. Karaca & C. Çakı (Eds.). *İletişim ve Propaganda.* Eğitim Yayınevi.

Ellul, J. (2021). *Propaganda: The formation of men's attitudes*. Vintage.

Goebbels, J. P. (1934) Erkenntnis und Propaganda// Goebbels J. P. Signale der neuen Zeit. 25 ausgewaelte Reden. *Muenchen,* 41-49.

Helvétius, C.A. (1769). De l'Homme. P.600.

Herman, E.S., & Chomsky, N. (2008). Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media. https://files.libcom.org/files/2022-04/

Lasswell, H. D. (1926). *Propaganda technique in the World War* [Doctoral dissertation, The University of Chicago]. USA.

Talishinsky, E. (2024). Information and psychological warfare in the context of the war between Azerbaijan and Armenia. *Eminak: Scientific Quarterly Journal*, 4 (44), 231-247.

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Yayınları

2025